THE MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR†
(Aug. 1925—Jan. 1943)

S. K. BELVALKAR
(since April 1943)

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI; R. N. DANDEKAR; S. K. DE; F. EDGERTON; A. B. GAJENDRAGADKAR†; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR; V. G. PARANJPE; V. K. RAJAVADE†; N. B. UTGIKAR†; P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA†; RAGHU VIRA; M. WINTERNITZ†; R. ZIMMERMANN†;
AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RAJA OF AUNDH

Under the Patronage of the Raja of Aundh; the British Academy, London; the Union Government of the Republic of India; Governments of the States of Bombay, West Bengal, Madras, Bihar, Uttara Pradesh, Hyderabad and Mysore; the Universities of Bombay, Calcutta, Travancore and Poona; the Governments of Burma and Nepal; Several Commercial Firms and Charitable Trusts; and other Distinguished Donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1950

Reviews and Opinions

His Excellency Sir LESLIE WILSON, Late Governor of Bombay: "I heartily congratulate you and all those who have been working with you on this production. The first critical examination of the Mahābhārata is undoubtedly a *national* work, and I sincerely trust that you will receive wholehearted support in this publication."

The late Professor HERMANN JACOBI: "Your edition furnishes us with *just* what we want. I consider your text as reliable as can be expected under the circumstances.... Your plan of editing the Great Epic is the best that could be devised."

The late Professor HEINRICH LÜDERS: "I was greatly impressed by the arrangements that have been made at the Institute for the collation of the Mahābhārata MSS. The arrangements are such as will ensure great accuracy and perfect clearness in the registration of the various readings.... Your work seems to me to merit the highest possible praise both as regards the constituting of the text, and the clarity and succinctness with which the MSS. evidence has been recorded."

The late Professor E. WASHBURN HOPKINS: "Every library or individual possessed of Sanskrit texts will find this new edition of the great Sanskrit epic indispensable."

Indian Culture, Calcutta: "It is appropriate that it should have fallen to Indian scholarship to produce the first critical edition of the *Mahābhārata*.... Indians, who have assimilated Western scholarship and adapted it to the special conditions of the task, are fully capable of carrying even so formidable an undertaking to its destined close.... In the present edition, one cardinal merit is the richness of the apparatus criticus.... The new edition would be invaluable for this merit alone.... The methods of constituting the text adopted by the editor are unquestionably sound."—The late Professor A. BERRIEDALE KEITH.

Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute: "The Ādi-parvan, in Dr. Sukthankar's Critical Edition of the Mahābhārata, is now complete, and I have no hesitation in saying that this is the most important event in the history of Sanskrit philology since the publication of Max Müller's edition of the Ṛgveda.... His collaborators will be greatly helped not only by the example set by the first editor in the edition itself, but also by the scholarly way in which he has treated, in the Prolegomena, the complicated manuscript tradition, and mastered the whole problem of Mahābhārata text criticism."—The late Professor M. WINTERNITZ.

CARL G. LOHMANN, Secretary, Yale University, New Haven: "The University wishes to take this opportunity of tendering its cordial felicitations to your Institute on its remarkably useful career of scholarship. The great critical edition of the Mahābhārata alone, though only one of your worthy undertakings, is enough to establish your permanent reputation in the world of learning."

The Times of India, Bombay: "The publication of this volume is a literary event of the first magnitude; for it marks the successful accomplishment of the first and most difficult stage of what is probably the greatest undertaking in the field of Oriental Research.... There is no doubt that, when completed, this first critical edition of the great epic will be an achievement of international importance reflecting no little credit on the Sanskrit scholarship of India. We have no hesitation in appealing to the Indian public and all lovers of learning to extend their generous help to a work of such monumental importance."

Journal Asiatique, Paris: "Quoi qu'il en soit de cette controverse et quelle que doive être la solution du problème posé, il reste que nous possédons désormais, grâce au zèle, à la science, à la conscience de M. Sukthankar, une édition modèle de l'Ādiparvan, que les recherches ultérieures ne pourront ni modifier, ni enrichir sensiblement, une édition telle que des générations d'indianistes l'avaient souhaitée sans oser l'espérer."—The late Professor SYLVAIN LÉVI.

Acta Orientalia: "It would therefore seem to be proper that the first critical edition [of the Mahābhārata] should be made in India, where so much important material is to be found. And the new edition shows that Indian scholars, who have always been our teachers in Indian traditional lore, now have become our equals in critical acumen and methods. The critical edition of the Mahābhārata may be said to inaugurate a new epoch in the history of Indian lore and Indian philology.... The beautiful illustrations are highly interesting as specimens of modern Indian art, and are a very welcome feature of this great national undertaking."—Professor Dr. STEN KONOW (Oslo).

Journal of the American Oriental Society, New Haven (Conn.): "Dr. Sukthankar deserves to be heartily congratulated on the brilliant success of his work. More than that, he deserves the active

Editorial Note

[No. 2]

(Śāntiparvan : Āpaddharma)

EDITORIAL NOTE

[No. 2]

The text of the Āpaddharma section of the Śāntiparvan is based upon the following MSS.—

THE CRITICAL APPARATUS

I. N(ORTHERN) RECENSION (25 MSS.).

(a) *North-western Group* (ν)

Śāradā Version [Ś]

$Ś_1$ = Paris, Bibliothèque Nationale, No. 379. Undated. Used from a photo-copy procured from the Bibliothèque. It is a unique paper MS. in Śāradā characters for the entire Śānti, being purchased in Kashmir in 1898. It gives Arjunamiśra's comm. in the margins, although the text is often independent of, and corrected (*sec. m.*) to agree with, the commentary.

Kaśmīrī Version [K], being Devanāgarī transcripts from [Ś]

K_1 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 198 of 1891-95. Undated: complete for the Śānti.

K_2 = Poona, Mirikar Collection of the Bhārat Itihās Sanshodhaka Mandal. Undated: complete for the Śānti.

K_3 = Poona, Kamat Collection of the BORI. Undated: contains the Rājadharma and the Āpaddharma sections only.

K_4 = Poona, BORI MSS. Collection, No. 246. Complete for the Śānti. (ca. A. D. 1771).

K_5 = Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No. 4757. Contains the Rājadharma and the Āpaddharma sections only. (A. D. 1795).

Maithilī (Videha) Version [V]

V_1 = Kathmandu, Nepal Durbar Library, No. 738 (Bendall [wrongly] 867). This was utilized from enlargements of micro-film photographs of the original palm-leaf MS. taken *in situ* with the special permission of the Government of Nepal. Contains, with a few lacunae, the entire Śāntiparvan. (A. D. 1516).

(b) *Central Group* (γ)

Bengali Version [B]

Bo = Paris, Bibliothèque Nationale, No. 20, Q. This was used from a photo-copy procured from the Bibliothèque. Complete for the Śānti. Written on palm-leaves in two bundles : " O " and " Q ", the latter containing the Āpaddharma and the Mokṣadharma. (A. D. **1687**).

B_1 = Dacca, University Library, No. 4806. Undated : collated at Santiniketan : contains the Rājadharma and the Āpaddharma sections only.

B_2 = Santiniketan, Viśvabhāratī Library, No. 6. Contains the Rājadharma and the Āpaddharma sections only. (A. D. **1687**)

B_3 = Dacca, University Library, No. 507. Collated at Santiniketan : contains the Rājadharma and the Āpaddharma sections only. (A. D. **1741**).

B_4 = Santiniketan Viśvabhāratī Library, No. 281. Undated : contains the Rājadharma and the Āpaddharma sections only.

B_5 = Dacca, University Library, No. 579. Collated at Santiniketan : contains the Rājadharma and the Āpaddharma sections only. (A. D. **1741**).

Devanāgarī Version [D], sub-divided into

(i) Devanāgarī Version of Arjunamiśra [Da]

Da_1 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 499 of Viśrāmbāg I. Undated : contains the Rājadharma and the Āpaddharma sections only.

Da_2 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 500 of Viśrāmbāg I. Undated : contains the Rājadharma and the Āpaddharma sections only.

(ii) Devanāgarī Version of Nīlakaṇṭha [Dn], the " Vulgate "

Dn_1 = Bhor, State Library, No. 81. Complete for the Śānti, together with Nos. 80 and 82. (A. D. **1769**).

[Dn_2 — absent]

Dn_3 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 241 of 1895-1902. Undated : contains the Āpaddharma and the Mokṣa-dharma sections only.

(iii) Devanāgarī Composite Version

D_1 = Poona, Mahābhārata Collection of the BORI, No. 237. Undated. Procured from Kashmir : contains the Rājadharma and the Āpaddharma sections only.

D_2 = Madras, Adyar Library, No. X. B. 11. Undated. Complete for the entire Śānti.

D_3 = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 1115. Collated at Tanjore: complete, with Nos. 1116 and 1117, for the entire Śānti. (A. D. 1746).

D_4 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 220 of 1887–91. Undated: complete, with Nos. 219 and 221, for the entire Śānti.

D_5 = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 1166. Undated. Collated at Tanjore: complete, with Nos. 1167 and 1168, for the entire Śānti.

[D_6 — absent]

D_7 = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 1191. Undated. Collated at Tanjore: complete, with No. 1192, for the entire Śānti.

D_8 = Poona, Vishalgad Collection, BORI, No. 240. Undated. Complete for the entire Śānti.

D_9 = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 65 of 1882–83. Contains the Āpaddharma and the Mokṣadharma sections only. (A. D. 1560).

II S(OUTHERN) RECENSION (9 MSS.)

Telugu Version [T]

T_1 = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 11811. Undated. Collated at Tanjore: complete for the entire Śānti.

T_2 = Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No. 3947. Undated: complete for the entire Śānti.

Grantha Version [G]

G_1 = Melkote, Yadugiri Yatirāj Mutt Library. Not numbered. Undated: complete for the entire Śānti.

G_2 = Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No. 4082. Undated: complete for the entire Śānti.

[G_3 — absent]

[G_4 — absent]

G_5 = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 11847. Undated: collated at Tanjore: contains the Āpaddharma section only.

Malayālam Version [M]

M_1 = Pilakkattigiri, S. Malabar. Poomulli Mana Library, No. 309. Complete for the entire Śānti. (Kollam 921 = ca. A. D. 1746).

M₂ = Cochin, Paliyam Estate Library, No. 3. Undated: contains the Rājadharma and the Āpaddharma sections only.

M₃ = Vadakancheri, Cochin. Avanapparambu Mana Library, No. 80. Undated: contains the Rājadharma and the Āpaddharma sections only.

M₄ = Alwaye, Travancore. Ponnokottu Mana Library, Not numbered, Undated: contains the Rājadharma and the Āpaddharma sections only.

TESTIMONIA

(i) *Commentaries*

Ca = Arjunamiśra's *Bhāratārthadīpikā* or °*pradīpikā*, as in Da_1 and Da_2, and in $Ś_1$. Copies procured from Tanjore and Mysore show considerable additions and omissions. Available for the entire Śānti.

Cb = Vimalabodha's *Durghaṭārthaprakāśinī* as in the copy procured from the Maithilī MS. in the Rāja Collection Darbhanga; in No. 167 of 1887–91 of the Bombay Govt. Library (deposited at the BORI); and in copies procured from the Banaras Govt. Sanskrit College Library. The comm. on the Āpaddharma in all these MSS., is very scrappy.

Cn = Nīlakaṇṭha's *Bhāratabhāvadīpa* or °*dīpikā*, as in Dn_1 and Dn_3, and as printed in the "Vulgate" editions. Available for the entire Śānti.

Cv = Vādirāja's *Lakṣālaṁkāra* on the evidence of a transcript procured from Madras. Available for the entire Śānti.

(ii) *Epitomes*

Mañj. = Kṣhemendra's *Bhāratamañjarī* (Kāvyamālā, No. 64). Other epitomes not used.

(iii) *Translations*

Āndhra = *Āndhra Mahābhāratamu* by Tikkana. Other translations not used.

* * *

The second part of the Rājadharma (fasc. 19), although formally published on the 16th Sept. 1950—the Ṛṣipañcamī day — was ready towards the middle of June 1950. It gives the additional passages and the Critical Notes to the Rājadharma — in fact everything except the detailed introduction, which will form part of the general introduction to the Śāntiparvan, to be issued, as a separate fascicule, after the entire Śāntiparvan is critically edited.

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding.
addl. = additional.
adhy. = adhyāya(s).
App. = Appendix.
Arj. = Arjunamiśra.
B. = Bombay edition of the Mbh. (Śaka 1799).
BG. = Bhagavadgītā.
C. = Calcutta ed. of the Mbh.
chap. = chapter(s).
comm. = commentary(taries).
cont. = continue(s).
corr. = corrected, correction.
Crit. App. = Critical Apparatus.
Dev. = Devabodha.
ed. = edition.
fig. = figure(s).
fol. = folio(s).
foll. = following.
fragm. = fragment(ary).
hapl. = haplographic(ally).
illeg. = illegible.
inf. lin. = *infra lineam* (below the line).
ins. = insert(s).
int. lin. = *inter lineas* (between the lines).
interp. = interpolate(s).
introd. = introduction, introductory.
K. = Kumbhakonam ed. of the Mbh.
L. = Line.
M. = Madras edition of the Mbh. (of P. P. S. Sastri, 1931–1936).
m *or* marg. = marginal(ly).
Mañj. = Bhāratamañjarī (Kāvyamālā 64).
Manu. = Manusmṛti (ed. N. S. P.).
Mbh. = Mahābhārata.
Nīl. = Nīlakaṇṭha.
O-J. = Old-Javanese.
om. = omit(s), omitting.
orig. = original(ly).
post. = posterior.
pr. m. = *propria manu* (by own hand).
prob. = probably.
r. = repeat(s), repeated.
Rām. = Rāmāyaṇa (ed. N. S. P.).
ref. = refer(ence).
resp. = respective(ly).
sec. m. = *secunda manu* (by another hand).
st. = stanza(s).
supp. = supplementary.
sup. lin. = *supra lineam* (above the line).
transp. = transpose(s), transposition.
v. = verse.
(var.) = with variation(s).
v. l. = varia(e) lectio(nes).

❋❋ (in the critical footnotes) enclose citations from commentators.

[ ] besides their normal uses, enclose *additions* to MS. readings.

( ) besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be *omitted* from MS. readings.

* (superior star) in the text indicates an *emendation*.

** (in the MS. readings) indicate syllables lost through injury to MS.

~~~~ printed below (or along the side-margin of) any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain.

C denotes a "Commentary", prefixed to the abbreviation of the name of a commentator ; thus, Cd = Comm. of Devabodha ; Ca. b. n. v = Comm. of Arjunamiśra, Vimalabodha, Nīlakaṇṭha and Vādirāja. A "p" is added on to denote a "pāṭha" or variant ; thus, Cnp = a pāṭha mentioned in the Comm. of Nīlakaṇṭha.
~~~~

॥ शान्तिपर्वणि आपद्धर्माः ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

क्षीणस्य दीर्घसूत्रस्य सानुक्रोशस्य बन्धुषु ।
विरक्तपौरराष्ट्रस्य निर्द्रव्यनिचयस्य च ॥ १
परिशङ्कितमुख्यस्य *स्रुतमन्त्रस्य भारत ।
असंभावितमित्रस्य भिन्नामात्यस्य सर्वशः ॥ २
परचक्राभियातस्य दुर्बलस्य बलीयसा ।
आपन्नचेतसो ब्रूहि किं कार्यमवशिष्यते ॥ ३

भीष्म उवाच ।

बाह्यश्चेद्विजिगीषुः स्याद्धर्मार्थकुशलः शुचिः ।
जवेन संधिं कुर्वीत पूर्वान्पूर्वान्विमोक्षयन् ॥ ४
अधर्मविजिगीषुश्चेद्बलवान्पापनिश्चयः ।
आत्मनः संनिरोधेन संधिं तेनाभियोजयेत् ॥ ५

C. 12. 4783
B. 12. 131. 5
K. 12. 131. 5

☞ Out of the MSS. used for the Rājadharma section of the Śāntiparvan, Dn2 and D6 from the N recension and G3.4 from the S recension are absent from the critical apparatus of the Āpaddharma, while D9 and G5 are newly added.

The introductory mantra:

301* नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

is found only in N (except V1 B D4.7; Dn2 D6 absent). Ś1 K Dn1 D2.3 read व्यासं (for चैव) in the second line.

Before the introductory mantra, Ś1 ins. ॐ; K2 ॐ स्वस्ति प्रजाभ्यः । ॐ श्रीसिद्धगणेशाय नमः । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । ॐ नमो रामलक्ष्मणसीताभ्यः । ॐ नमो गुरुभ्यः । ॐ; K3-5 Da Dn3 D2.3.5 श्रीगणेशाय नमः ।; D8 श्रीगणेशाय नमः । नमो भगवते वासुदेवाय ।; D9 ॐ नमः श्रीनारायणाय ।.

Of the MSS. which om. the introductory mantra, D4 begins with श्रीगणेशाय नमः ।

---

1 [a]) M4 [अ]दीर्घसूत्रस्य. — [b]) K1 सानुकोशस्य (for °क्रोशस्य). — After 1[ab], K3.5 Bo.3-5 Dn1.n3 D1-4 read 2[ab]. — [c]) K4.5 Bo.5 Dn1.n3 D2.3.5.8 विभक्त- (B5 °क्तं); B1.2 विविक्त-; D1 विरक्तं (for विरक्त-). K5 V1 B (except Bo) Dn1.n3 D2.3 -पुरराष्ट्रस्य. — [d]) K5 B1 D5.7 G1 निद्रव्य-; D4 निर्द्रव्या-. Ś1 K2.4 -निश्चयस्य.

2 K3.5 Bo.3-5 Dn1.n3 D1-4 read 2[ab] after 1[ab]. K2.3 read 2[a] twice. — [a]) B5 पर- (for परि-). K3.5 B3-5 Dn1.n3 D2.3 -वृत्तस्य; B1.2 -वृद्धस्य; Da -चित्तस्य; D4 -भृत्यस्य; D5 -मूर्खस्य; T2 -सर्वस्य (for -मुख्यस्य). — D4 om. 2[bc]. — [b]) Ś1 K V1 B Da Dn1.n3 D1-3.5.8 श्रुत-; D7 S (G3.4 absent) दुष्ट-; D9 च्युत- (for *स्रुत-). D7 T2 सर्वतः (for भारत). — D7 om. (hapl.) 2[cd]. — [c]) S (G3.4 absent) असंविभाग(M4 °हित)मंत्रस्य. — [d]) K3 D5 T2 G1.2.5 सर्वतः; T1 सर्वदा (for सर्वशः).

3 [a]) K1 G1 परा(G1 °रि)चक्राभि-; Da2 परचक्राति- (for °चक्राभि-). B1 -पातस्य; B3 Dn1 D2.5 -जातस्य; D3 -ज्ञातस्य; G1 -घातस्य (for -यातस्य). — [b]) G1 दुर्लभस्य (for दुर्बलस्य). K3 D4 बलीयसां; K4 °यशा. — [c]) B1.2 (marg.) आपन्नस्य च मे ब्रूहि. — [d]) D4 यत् (for किं). D7 इति; G2 अपि (for अव-).

4 G2 om. the ref. — [a]) G5 (*inf. lin.*; orig. as in text) द्विषचेद्; Cv बाह्यार्थे (gloss: धनकनकादिषु) (for बाह्यश्चेद्). Da1 om. (hapl.) from षुः up to गी (in 5[a]). — [b]) K3 D4 धर्मेषु (for धर्मार्थ-). Da2 क्वचित्; D2 lacuna; D7 शठः (for शुचिः). — [c]) Ś1 K1.4 जयेन (for जवेन). Da2 कुर्याच्च (for कुर्वीत). D9 तेन संधिं प्रकुर्वीत. — [d]) K1 पूज्यां पूर्वान्; Da2 D3 पूर्वपूर्वान्; D7 S (G3.4 absent) Cv पूर्वं पूर्वं (gloss: जितं जितं); D9 पूर्वां पूर्वां (for पूर्वान्पूर्वान्). K5 B2 Dn1 विमोचयेत्; V1 B1 Da2 D7 S (except M1.3.4; G3.4 absent) विमोक्षयेत्; Dn3 D2.3 विमोचयन्; D5 प्रमोक्षयेत् (for विमोक्षयन्).

5 D9 damaged. Da1 om. up to गी (cf. v. l. 4). S (G3.4 absent) om. 5[ab]. — [a]) K5 V1 B1.2 Da2 Dn1.n3 D2.5 योधर्म- (for अधर्म-). K5 V1 B1-3 Da2 Dn1.n3 D2 स्याद् (for चेद्). — G2 repeats 5[c]-6[d]

G. 12. 4784
B. 12. 131. 6
K. 12. 131. 6

अपास्य राजधानीं वा तरेदन्येन वापदम् ।
तद्भावभावे द्रव्याणि जीवन्पुनरुपार्जयेत् ॥ ६
यास्तु स्युः केवलत्यागाच्छक्यास्तरितुमापदः ।
कस्तत्राधिकमात्मानं संत्यजेदर्थधर्मवित् ॥ ७
अवरोधाज्जुगुप्सेत का सपत्नधने दया ।
न त्वेवात्मा प्रदातव्यः शक्ये सति कथंचन ॥ ८

युधिष्ठिर उवाच ।

आभ्यन्तरे प्रकुपिते बाह्ये चोपनिपीडिते ।
क्षीणे कोशे स्रुते मन्त्रे किं कार्यमवशिष्यते ॥ ९

भीष्म उवाच ।

क्षिप्रं वा संधिकामः स्यात्क्षिप्रं वा तीक्ष्णविक्रमः ।
पदापनयनं क्षिप्रमेतावत्सांपरायिकम् ॥ १०
अनुरक्तेन पुष्टेन हृष्टेन जगतीपते ।
अल्पेनापि हि सैन्येन महीं जयति पार्थिवः ॥ ११
हतो वा दिवमारोहेद्विजयी क्षितिमावसेत् ।
युद्धे तु संत्यजन्प्राणाञ्शक्रस्यैति सलोकताम् ॥ १२

---

after 6. —[d]) $K_{2.4}$ $Bo._{5}$ $D_{4.9}$ [अ]पि (for [अ]भि-). D_7 T $G_{1.2.5}$ -रोचयेत् (G_2 °ते) (for -योजयेत्). $K_{3.5}$ V_1 $B_{1.2.4}$ Da $Dn_1.n_3$ $D_{2.3}$ $M_{1.3.4}$ संधिं तेनापि रोचयेत्. ❀ Cn : संनिरोधेन कतिपयग्रामदानेन । ❀

6 D_4 repeats 6[a] after 6. —[a]) D_4 अपश्येद् ; D_9 अवाप्य ; Cv अथास्य (for अपास्य). Cv राजधानीं च. —[b]) K_5 $Bo._{2-5}$ Da $Dn_1.n_3$ $D_{2.3.5.8}$ द्रव्येण (Dn_3 °न) (for अन्येन). $K_{2.4.5}$ V_1 B Da $Dn_1.n_3$ $D_{2-5.8}$ चापदं ; K_3 D_6 पातकं ; M_1 पापदं ; M_2 पादपं (for वापदम्). —[c]) $K_{2.4}$ तद्धारभावे ; K_5 B_4 Da $Dn_1.n_3$ $D_{2.3}$ Cn तद्भावयुक्तो ; D_7 S (except M_2 ; $G_{3.4}$ absent) तद्भावभावो ($G_{1.2}$ °वा). K_3 D_4 धर्माणि ; D_7 द्रव्याणां (for द्रव्याणि). —[d]) M_4 उपार्जवेत्. — After 6, G_2 repeats 5[c]–6[d].

7 D_9 damaged. —[a]) K_1 यस्तु ; K_3 D_4 T_2 याश्च ; D_7 यास्ति (for यास्तु). K_5 Da_2 $Dn_1.n_3$ कोशबल- ; V_1 B Da_1 $D_{3.5.8}$ कोषबल- ; D_2 कोशवला- (for स्युः केवल-). —[b]) K_4 तारितुम् ; Da_1 तरीतुम् ; D_8 तद्वित्तम् ; G_2 चरितुम् (for तरितुम्). K_3 G_2 आपदं. D_1 शक्रास्तरित्तमपरः (sic). —[c]) Da_1 [अ]धिकमात्रेण (for °मात्मानं).

8 D_9 damaged. —[a]) K_{3-5} V_1 B Da $Dn_1.n_3$ $D_{2.3.5.8}$ Cn अवरोधान्न् ; D_7 S ($G_{3.4}$ absent) Cv अपराधाज् (for अवरोधाज्). D_7 जिगुप्सेत (for जु°). —[b]) D_7 T $G_{1.5}$ कः (for का). $Ś_1$ $K_{1.2}$ D_1 कामापन्न° ; K_4 Da_1 का संपन्न- (for का सपत्न-). K_3 B_1 -जये (B_1 °ने) दया ; D_7 -धने दयां ; T_1 $G_{1.2.5}$ -धनेच्छया (for -धने दया). D_4 काश्यपिं न धनेनया ; Cv कः संपन्नधनो धनं. —[d]) D_1 सा ते (for सति). $Ś_1$ $K_{2.4}$ D_1 कदाचन (for कथं°).

9 D_1 repeats 9 after the reference in 10. D_9 damaged. G_1 om. the ref. —[a]) $K_{1.5}$ V_1 B_{1-3} Da_1 Dn_3 $D_{2.3.5.7}$ T_1 G_5 $M_{2.4}$ अभ्यंतरे. D_1 प्रकुपितो ; D_7 S ($G_{3.4}$ absent) च कुपिते (G_1 °तो) (for प्रकु°). —[b]) B_1 Da_1 D_5 राज्ये ; D_4 बाधे (for बाह्ये). K_1 चोपरि- ; B_2 चापि नि- ; D_5 चैवोप- (for चोपनि-). D_7 बाह्येनोपरिपीडने. —[c]) K_3 D_4 कोशे क्षीणे (by transp.) ; V_1 B Da $D_{3.5}$ क्षीणे कोषे ; Dn_3 $D_{7.9}$ T_2 $G_{1.2}$ क्षीणकोशे (Dn_3 °श-). $Ś_1$ $K_{3.5}$ V_1 B (except B_2) Da $Dn_1.n_3$ $D_{2-5.8}$ T_1 $G_{2.5}$ श्रुते ; $K_{1.2.4}$ द्रुते ; D_1 द्रुत- ; T_2 M_{1-3} सृते ; G_1 श्रिते (for स्रुते).

10 D_9 damaged. Dn_3 om. the ref. After the the ref., D_1 repeats 9. —[a]) Da_1 संधिकामं. —[b]) D_4 -[अ]भीक्ष्ण- (for तीक्ष्ण-). K_3 D_4 -विक्रमं ; D_5 -कर्मणः (for -विक्रमः). —[c]) K_1 सदापनयनं ; K_5 $D_{4.9}$ पराप° ; K_4 V_1 B Da $Dn_1.n_3$ $D_{3.5.8}$ यदाप° ; D_7 यदापनिधनं ; T_1 G_5 (*inf. lin.*) पदात्पदापनं ; G_2 प्रतापनयनं ; G_5 पादाप° ; Cn तदाप°. D_5 पश्येद् (for क्षिप्रम्). —[d]) Dn_1 अथ वा ; D_6 तदैतत् ; D_7 S ($G_{3.4}$ absent) एतद्वै (for एतावत्). Da_1 D_6 संपरा° ; D_2 G_1 सां(G_1 सा)पराधिकं. ❀ Cn : सांपरायिकं धर्मं युद्धेन मरणे परलोकहितम् । ❀

11 [a]) Dn_3 ननु (for अनु-). K_3 D_4 तुष्टेन ; K_4 युष्टेन ; K_5 $Bo._{3-5}$ Da $Dn_1.n_3$ $D_{2.3.5.8}$ चेष्टेन ; V_1 $B_{1.2}$ T_1 हृष्टेन ; T_2 धृष्टेन ; G_1 प्रष्टेन (for पुष्टेन). —[b]) V_1 B_2 पुष्टेन ; B_1 पृष्टेन ; D_4 धनेन ; D_7 हितेन (for हृष्टेन). All MSS. (except $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ $D_{1.9}$; Dn_2 D[?] $G_{3.4}$ absent) जगतीपतिः (K_1 °तेः). —[c]) $Ś_1$ lacuna; $K_{1.3}$ $D_{4.9}$ S ($G_{3.4}$ absent) स्व- (for हि). B[?] सौम्येन (for सैन्येन). —[d]) D_7 S ($G_{3.4}$ absent) भूमिं (for महीं). $K_{2.5}$ V_1 $B_{1.2}$ Da $Dn_1.n_3$ $D_{2-4.7.8}$ S ($G_{3.4}$ absent) भूमिपः (for पार्थिवः).

सर्वलोकागमं कृत्वा मृदुत्वं गन्तुमेव च ।
विश्वासाद्विनयं कुर्याद्व्यवस्येद्वाप्युपानहौ ॥ १३

अपक्रमितुमिच्छेद्वा यथाकामं तु सान्त्वयेत् ।
विलिङ्गमित्वा मित्रेण ततः स्वयमुपक्रमेत् ॥ १४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १२९ ॥

१३०

युधिष्ठिर उवाच ।
हीने परमके धर्मे सर्वलोकातिलङ्घिनि ।
सर्वस्मिन्दस्युसाद्भूते पृथिव्यामुपजीवने ॥ १
केनास्मिन्ब्राह्मणो जीवेज्जघन्ये काल आगते ।

C. 12. 4724
B 12. 132. 2
K. 12. 132. 2

12 D9 damaged. — [a]) K1 तत्तो (for हतो). Ś1 K2.4 D1 °स्वर्गम्; K1 दिनम् (दिवम्). — [b]) K1 विजयात्; K3.5 V1 B D (except D1; Dn2 D6 absent) S (G3.4 absent) हत्वा वा; K4 विजये (for विजयी). V1 B1 क्षितिमाविशेत्; D7 S (G3.4 absent) सुखमावहेत् (G1 M °सेत्). — [c]) K3.5 V1 B Dn1.n3 D2-5.7-9 S (G3.4 absent) युद्धे हि; Da युद्धेन; D1 युद्धेत्र (for युद्धे तु). — [d]) K1 B1 Dn3 D4.5.7.9 T G1.2.5 M2 शक्रस्येति.

13 [a]) K1 D1 °लोकगमं; D7 T G1.2.5 °लोकागसं; Cn °लोकागमं (as in text). K1 कृत्स्ना; D5 कुर्याद् (for कृत्वा). — [b]) M2 हंतुम् (for गन्तुम्). — [c]) D7 S (G3.4 absent) आश्वासाद् (for विश्वासाद्). D9 वितथं (for विनयं). — [d]) Ś1 व्यवसेद्वापि; K3 D4 विन्यसेथापि; D1 व्य**द्वापि; D7 S (G3.4 absent) संजह्याद्वा (M °ह्या)पि; D9 ह्यत्यासेनापि (for व्यवस्येद्वापि). K5 V1 B Da Dn1.n3 D2.3.5.8 विश्वसेच्चा- (Dn3 °द्वा-; D3.5 °न्ना-)प्युपायतः. ❀ Cv (reading सजलाद्वाप्युपानहं): जलतैलादेर्यथा उपानहं मृदुत्वं प्रापयन्ति तथा मृदुत्वं गन्तुं विनयं कुर्यात् । ❀

14 [a]) K3.5 V1 B Da Dn1.n3 D3-5.8.9 M1.3 Cv अपचि(K3 V1 Bo.2-5 Da1 Dn1 D5.9 Cv °चि)- क्रमिषुः (D8 °सुः) क्षिप्रं; D2 अथ विक्रमिषुः क्षिप्रं; D7 T2 G1 अ(D7 व्य)वचक्रमिषुं विप्रं; T1 G2.5 M2.4 अपच(G2 M4 °पचं-; M2 °पि च)क्रमिषुः क्षिप्रं. — [b]) K2 तु (for तु). K4 [अ]सांत्वयेत् (for सान्त्व°). K3.5 V1 B Da Dn1.n3 D2-5.8.9 स्वां सेनां (K5 B4.5 Dn1.n3 D2.3.5.9 साम्ना वा) परिसांत्वयन् (Bo.4.5 D5.9 °येत्); D7 S (G3.4 absent) सेनां (M1 °ना) स्वां परिसांत्वयेत्. — [c]) K1.2 D1 वलिंगमित्वा; K4 विलिंघयित्वा (for विलिङ्गमित्वा). K3.5 V1 B Da Dn1.n3 D2-5.8.9 विलंघ(B2.3.5 Da1 D4.5.9 °लिंग)- यित्वा मं(D4 स-; D9 सु)त्रेण; D7 S (G3.4 absent) विलंघयित्वा (T1 G2.5 °घिता च) सत्रेण (G1 पुत्रेण). ❀ Ca: विलिंगयित्वा राजचिह्नमपनीय । ❀. — [d]) K1 अपक्रमन्; K3.5 V1 B3 Dn1 D2.3.5.7.8 G2 M2 उपाक्रमेत्; B1 उपाक्रमत्; Da Dn3 D1.9 M4 अपा(D1.9 M4 अप)क्रमेत्; D4 उपाक्रामत् (for उपक्रमेत्).

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K1.Dn1.n3 D1-5.8.9 आपद्धर्म; V1 D7 S (except M4; G3.4 absent) राजधर्म; Bo.4.5 राजधर्मेष्वापत्सु; B1 Da राजधर्मेष्वापद्धर्मेषु; B2.3 राजधर्मे आपद्धर्मेषु. — *Adhy. name:* D9 आपत्प्रतीकारः; T1 G1.2.5 युद्धप्रशंसनं; M1-3 सैन्यरंजनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K3 131; B1 121; B3.4 130; Da Dn1 D8 1; D7 G1.2 M 133; T1 G5 134; T2 132. — *Śloka no.:* K3 Da1 13: Da2 D3.9 15; Dn1.n3 14.

130

1 [a]) D1 परकमे (sic); G1 चरमके (for परमके). B1 हीने परमधर्मेण. — [b]) K1-3 D1.4.7 S (G3.4 absent) सर्वलोकाति(D7 °भि)लंघने (K2 °घिनी; K3 D4 °घिते; D1 °घनि); K5 V1 B Da Dn1.n3 D2.3.5.8 °भिसंहि(Dn1 °मि-; Dn3 °यु)ते. — [c]) K1 corrupt; K2.4 दस्युसंभूते (for °साद्भूते).

2 [a]) K2 केनस्मिन्; K3 Da2 Dn3 D2-4.7.9 G1 M4 केमचिद्; K5 V1 B Da1 Dn1 D5.8 T G2.5 M1-3 केन स्विद् (for केनास्मिन्). — [b]) V1 Bo-2.4.5 D5 कालपर्यये (for काल आगते). — [c]) G1 पुत्रपुत्रान्.

C. 12. 4794
B. 12. 132. 2
K. 12. 132. 2

असंत्यजन्पुत्रपौत्राननुक्रोशात्पितामह ॥ २
भीष्म उवाच ।
विज्ञानबलमास्थाय जीवितव्यं तथागते ।
सर्वं साध्वर्थमेवेदमसाध्वर्थं न किंचन ॥ ३
असाधुभ्यो निरादाय साधुभ्यो यः प्रयच्छति ।
आत्मानं संक्रमं कृत्वा कृत्स्नधर्मविदेव सः ॥ ४
सुरोषेणात्मनो राजन्राज्ये स्थितिमकोपयन् ।
अदत्तमप्याददीत दातुर्वित्तं ममेति वा ॥ ५
विज्ञानबलपूतो यो वर्तते निन्दितेष्वपि ।
वृत्तविज्ञानवान्धीरः कस्तं किं वक्तुमर्हति ॥ ६
येषां बलकृता वृत्तिर्नैषामन्याभिरोचते ।
तेजसाभिप्रवर्धन्ते बलवन्तो युधिष्ठिर ॥ ७
यदेव प्रकृतं शास्त्रमविशेषेण विन्दति ।
तदेव मध्याः सेवन्ते मेधावी चाप्यथोत्तरम् ॥ ८

D9 स संत्यजन्पुत्रपौत्रादीन् (hypermetric). — [d]) B2 अनुक्रोशे. K3 M2 पितामहः.

3 [a]) K3 विज्ञानं बलम्; V1 B1–3 Da °नं परम्; Bo damaged; M1. 3 °य बलम्. — [b]) Ś1 K1. 2 D1 जीवितव्ये (for °तव्यं). Ś1 K1. 2 D1 यथागते; D7 S (G3. 4 absent) तदा (G2 M1. 2 °था) भवेत्; D8 तथामते (for तथागते). — [c]) D6 om. (hapl.) from मे up to र्थं (in 3[d]).

4 = (var.) 12. 134. 7; cf. Manu. 11. 19. — [a]) K2. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 7. 8 S (G3. 4 absent) [ऽ]र्थमादाय (for निरादाय). — [b]) D7 T1 G2. 5 M2 साधुभ्यः सं-; T2 G1 M1. 3. 4 यः साधुभ्यः (by transp.). — [c]) ❀ Cv : आत्मानं परमात्मानं संक्रमं, सम्यक् क्रमणमाक्रमणं यस्य तं, कृत्वा सर्वेषां पोषणं सर्वव्यापिहरिपूजनमेवेति मत्वा इत्यर्थः । अत एव विज्ञानबलमास्थायेत्युक्तम् । ❀ — [d]) K2. 3. 5 B1 Da Dn1. n3 D2–4. 8 कृच्छ्र-; D7 कृत्स्नं; T2 G1 सर्व- (for कृत्स्न-). D7 S (G3. 4 absent) -धर्मकृद् (for -धर्मविद्).

5 [a]) K1 सुरोवेण; K2. 4 सरोषेण; K3 D4 आवृत्या; K6 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 आ(Dn1 अ)कांक्षन्; D1 खरोषेण; D7 आरोषेण; D9 अशेषेण; T1 G1. 2. 5 अरोषेण; T2 अद्वेषेण; M अरोषेन (for सुरोषेण). K8 [आ]त्मना (for °नो). Da Dn1 D5. 8 राज्यं (for राजन्). — [b]) B1 Da Dn1. n3 D4. 8. 9 राज्य-; S (G3. 4 absent) राष्ट्रे (for राज्ये). K3 अलोकयन्; D7 अकोपयेत् (for °यन्). — [c]) K5 V1 Bo. 1. 3–5 Dn1. n3 D2. 3 अदत्तमेव; B2 Da आदत्तमेव; D5 अदंडमेव; D8 अहर्तुमेव (for अदत्तमपि). K1 corrupt. — [d]) K1 मातुर्; K3 B2 Dn3 D4. 5. 9 धातुर्; B1. 3. 5 (marg. as in text) Da D7 S (G3. 4 absent) भ्रातुर्. B2 इवेति (for ममेति). K2 Bo. 3–5 Dn1. n3 G1 च; K3 D4 वै (for वा).

6 [a]) B2 विज्ञानेनैव; G1. 2 विज्ञानं (G2 °न-) लब्ध- (for विज्ञानबल-). K1 -सूतो; K3 D4 -मूलो; D1 -पूतेर् (for -पूतो). — [b]) K1 D1 निर्दितेषु; G1 निंदतेषु (for निन्दितेषु). Bo. 5 निंदितेष्वपि वर्तते; D5 निंद्येष्वपि च वर्तते. — [c]) Ś1 K1. 4 D1 चित्त-; K2. 3. 5 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 वृत्ति-; D7. 9 वित्त- (for वृत्त-). Bo D9 वीरः (for धीरः). D4 वृत्तं विज्ञायवान्धीरः. — [d]) K2. 3. 5 Dn1. n3 D2. 3. 8 वा (for किं). K3 अर्हसि (for अर्हति). D7 S (G3. 4 absent) कस्तं वक्तुमिहार्हति.

7 [a]) D5. 9 बुद्धिस् (for वृत्तिर्). K1 तेषां बलवता वृत्तिर्; D7 S (G3. 4 absent) ये(D7 T2 ए)षां बहुकृता (G2 °तरा; M3 °मता) बुद्धिस्. ❀ Cv : बहौ महति हरौ कृता बुद्धिः । ❀ — [b]) K5 V1 B Da1 Dn1. n3 D2. 3. 5. 7. 8 T G1. 2. 5 M तेषामन्या (D7 T1 G. M. °न्यो; M1. 3. 4 °न्यन्) न रोचते; Da2 तेषामन्येव रोचते. — [c]) K3 D4. 9 हि प्रवर्ध(D9 °र्त)ते; K5 B2–4 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 [अ]भिप्रवर्तते; Bo. 5 विप्रवर्तते; D1 [अ]भिप्रवर्धते; D7 G1 ते च (G1 हि) वर्तते; T1 G2. 5 M ते प्रवर्तते; T2 तेभिवर्तते (for [अ]भिप्रवर्धन्ते). — [d]) M2 स्वल्पवंतो युधिष्ठिरः.

8 D7 damaged. — [a]) K3 B1 यदेवं; K4. 5 B4 Dn1. n3 D1–3. 8. 9 यदैव (for यदेव). K5 B4 Dn1. n3 D2. 3. 9 M1. 3 प्राकृतं (for प्रकृतं). T1 G2. 5 यदेवमकृतं शास्त्रं. — [b]) D4 अवशेषेण. K (except K2) V1 B Da Dn1. n3 D2–5. 8. 9 वर्तते (for विन्दति). D7 S (G3. 4 absent) जनस्तदनु(T2 G1 °भि)वर्तते. — [c]) K2. 4 तदैवं; D7 न देवं; M1 तमेव (for तदेव). M2 मद्यां (for मध्याः). D4 सेवंत (for सेवन्ते). K5 B3 Da1 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 तदै(B3 D2. 3. 5 °दे)वमभ्यसेदेवं (D5 °व); Da2 तं देवमभ्यसेदेवं. — [d]) K1. 2 V1 Bo. 3–5 Da Dn1 D2. 3. 8 T2 G2 वाप्यथोत्तरं; Dn3 वा यशो°; D4 वाप्यर्थो°; D5 वा तथो°; G1 चाप्यधो°; M चाधरो° (for चाप्यथो°).

ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान्सत्कृतैरभिपूजितान् ।
न ब्राह्मणान्यातयेत दोषान्प्राप्नोति यातयन् ॥ ९
एतत्प्रमाणं लोकस्य चक्षुरेतत्सनातनम् ।
तत्प्रमाणोऽवगाहेत तेन तत्साध्वसाधु वा ॥ १०
बहूनि ग्रामवास्तव्या रोषाद्ब्रूयुः परस्परम् ।
न तेषां वचनाद्राजा सत्कुर्याद्यातयेत वा ॥ ११
न वाच्यः परिवादो वै न श्रोतव्यः कथंचन ।
कर्णावेव पिधातव्यौ प्रस्थेयं वा ततोऽन्यतः ॥ १२
न वै सतां वृत्तमेतत्परिवादो न पैशुनम् ।
गुणानामेव वक्तारः सन्तः सत्सु युधिष्ठिर ॥ १३
यथा समधुरौ दम्यौ सुदान्तौ साधुवाहिनौ ।
धुरमुद्यम्य वहतस्तथा वर्तेत वै नृपः ।
यथा यथास्य वहतः सहायाः स्युस्तथापरे ॥ १४
आचारमेव मन्यन्ते गरीयो धर्मलक्षणम् ।

C. 12. 4807
B. 12. 132. 15
K. 12. 132. 13

---

9 [a]) V1 Bo. 1. 4 D5 T1 G2. 5 M -पुरोहिताचार्याः; D7 T2 G1 °चार्यैः (for °चार्यान्). — [b]) D9 सत्कृत्यान् (for सत्कृतैर्). K5 Dn3 D2 T1 अपि सत्कृतान्; V1 Bo. 1 अभिसत्कृताः; B2 D3. 9 अभिसत्कृतान्; B3–5 D5 अभिसंस्कृताः; D7 T2 G1. 2. 5 M अपि सत्कृतः (G2. 5 M2. 4 °ताः). K3 D4 सत्कृत्यानवसन्य च; B2 (marg.) सत्कृत्यैरतिसंस्कृतान्; Da1 Dn1 D8 सत्कृतानभिसंस्कृ(Dn1 D8 °सत्कृ)तान्. — [c]) K1. 2. 4 पातयेत; K3 पापयेत; K5 V1 Bo. 3. 5 घातयीत; B1. 2. 5 m Da Dn1. n3 D8 पातयीत; B4 D2. 8. 9 घातयेत; D4 यापयीत (for यातयेत). D7 S (G3. 4 absent) नाम्रा(M4 °ब्र)ह्मणान्याजयेत (T1 G1. 5 °यीत; T2 °यते). — [d]) D4 M2 दोषं (for दोषान्). K2. 5 D2. 3. 9 घातयन्; K3 पापयन्; K4 V1 B Da Dn1. n3 D8 पातयन्; D4 यापयन्; D5 पाययन्; D7 T G1. 2. 5 M याजयन्.

10 [b]) K3 Dn3 चक्षुरेव; D4 वक्षुरेव; T1 G2. 5 चक्रिरेतत् (for चक्षु°). K3 D4 पुरातनं. — [c]) K3 D4 तत्प्रमाणं; B2 D1 °णे; D5 °ण- (for °णो). K3 D4. 5 विगाहेत; K4 [ऽ]वगाह्येत; B2 हि गाहेत (for ऽवगा°). T2 G1 तत्प्रमाणेन गाहेत. — [d]) V1 तेन स; D9 मनसा (for तेन तत्). Bo. 3–5 च (for वा). D5. 8 साध्वसाधुषु.

11 [a]) K5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 7. 8 S (G3. 4 absent) बहवो; D1 बहवा; D4 बाहूनि (for बहूनि). D5 ज्ञानवास्तव्या; D7. 8 S (G3. 4 absent) ग्रामव(D8 °वा)स्तव्या (D8 °व्यो). — [b]) D4 शेषा; D7 S (G3. 4 absent) दोषान् (G2 °द्); D9 शेषाद् (for रोषाद्). D5 ब्रह्म (for ब्रूयुः). — [c]) Bo. 1. 5 D5 राजन् (for राजा). — [d]) K1–4 D1. 9 घातयेत; K5 B2. 3 Dn1 D2–4. 8 घातयीत; V1 Bo. 1. 4. 5 Da पातयीत; Dn3 घातयंति; M2. 8 याजयेत (for यातयेत). K3 Dn3 च (for वा). D5 स तत्कुर्याद्धनेन वा; D7 तत्कुर्याद्यातुयेतु वा (sic).

12 Cf. Manu. 2. 200. — [a]) G5 वाच्यं (for वाच्यः). Ś1 K1. 2 परवादो; D1 परवादे; D4 परवाहो (for परिवादो). K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 [ऽ]यं (for वै). — [b]) D4 श्रोतव्याः; D9 श्रोतव्यं. Ś1 K4 D1 कदाचन (for कथंचन). — [c]) B1 कर्णान् (for कर्णाव्). K3 Dn3 D9 अपि; K5 V1 B Da Dn1 D2. 3. 5. 8 अथ; D4. 7 T G1. 2. 5 M1–3 तत्र; M4 अत्र (for एव). D3 [अ]पिधातव्ये; D5 विधातव्यः; T1 G5 M3 विधातव्यौ. — [d]) K3 D4. 7 S (G3. 4 absent) गंतव्यं (for प्रस्थेयं). K2 चान्यतोन्यतः; K5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 चा(V1 Bo–4 D2 वा)न्यतो (D8 °थो) भवेत्; D7 T1 G5 वा यतोन्यतः (for वा ततोऽन्यतः).

13 [a]) D4 शीलम् (for वृत्तम्). K5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 M4 असतां शीलमेतद्वै; D7 T G1. 2. 5 M1–3 न सतां शीलमेतद्वै. — [b]) Ś1 K1. 2. 4 D1 परवादो; Da1 परीवादो. V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 M4 [ऽ]थ (for न). — [c]) K3 D4. 9 ये च (for एव). — [d]) V1 स्वेन; D7 S (G3. 4 absent) नित्यं (for सत्सु). K5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 नराधिप (B1 °पः) (for युधिष्ठिर).

14 [a]) K (except K2) D2. 4. 8 G1. 2 सुमधुरौ; T1 G5 सुमधुरे; M2 सुमदिरौ (for समधुरौ). B2 धुर्यौ; D1 दस्यो; G1 दंतौ (for दम्यौ). D5 यथाक्षसुधुरौ रम्यौ. — [b]) K2 T2 सुदंतौ; G1 सुतप्तौ (for सुदान्तौ). C7 सुधां वा साधुवाहिनीं. — [d]) K3 वैतयै (sic); Bo वै नृप; Da भूमिपः; D7 T G1. 2. 5 M4 वै द्विजः (for वै नृपः). D4 नृपो वर्तेत वै तथा; M1–3 तथा राजन्द्वि(M2 °द्वि)जाविह. — [e]) B4 अर्था (for the first यथा). K3 यथा च; D1 बतास्य; D4 यथावद् (for यथास्य). K2. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 7–9 S (G3. 4 absent) बहवः (for वहतः). — [f]) K1 च ये; K3 B1. 2. 4 Da D4. 7 S (G3. 4 absent) चरेद्; Bo D5 भवेद् (for [अ]परे).

15 [a]) K3 D4. 9 G2 आचारादेव; V1 °रमेवे (for

C. 12. 4808
B. 12. 132. 16
K. 12. 132. 16

अपरे नैवमिच्छन्ति ये शङ्खलिखितप्रियाः ।
मार्दवादथ लोभाद्वा ते ब्रूयुर्वाक्यमीदृशम् ॥ १५
आर्षमप्यत्र पश्यन्ति विकर्मस्थस्य यापनम् ।
न चार्षात्सदृशं किंचित्प्रमाणं विद्यते क्वचित् ॥ १६
देवा अपि विकर्मस्थं यातयन्ति नराधमम् ।
व्याजेन विन्दन्वित्तं हि धर्मात्तु परिहीयते ॥ १७
सर्वतः सत्कृतः सद्भिर्भूतिप्रभवकारणैः ।
हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तं व्यवस्यति ॥ १८
यश्चतुर्गुणसंपन्नं धर्मं वेद स धर्मवित् ।
अहेरिव हि धर्मस्य पदं दुःखं गवेषितुम् ॥ १९
यथा मृगस्य विद्धस्य मृगव्याधः पदं नयेत् ।
कक्षे रुधिरपातेन तथा धर्मपदं नयेत् ॥ २०
एवं सद्भिर्विनीतेन पथा गन्तव्यमच्युत ।
राजर्षीणां वृत्तमेतदवगच्छ युधिष्ठिर ॥ २१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३० ॥

°मेव). —b) D1 गरीयौ; D4 सहां या (sic) (for गरीयो). Dn3 धर्मलक्षणः. — With 15^{cdef}, cf. 12. 24; 116. 21; 128. 29. —c) Ś1 Dn3 अपरेण; K5 D2. 8 °रे च; G1 °रो न (for °रे न). Dn3 इच्छंतं. —d) M1. 3 शांख- (for शङ्ख-). B3 -श्रियाः (for -प्रियाः). —e) K4 वा लोभाद्वा (hypermetric); V1 B0-3. 5 Da D5. 9 वा लोभात् (by transp.). K3 D4 मंत्र(K3 °त्रे)क्षीणेर्थ(D4 °र्ज्यं)लुब्धे वा; K5 B4 Dn1. n3 D2. 3. 8 मात्सर्यादथ वा लोभात्; D7 S (G3. 4 absent) अर्थक्षीणोथ वारब्धः (T2 G2 M2 वा लुब्धः; G1 धा लब्धः; M1. 3. 4 वा लुब्धाः). —f) K5 Dn1. n3 D2. 3. 8. 9 न (for ते). D5 वब्रुर् (for ब्रूयुर्).

16 a) B1 आर्यम् (for आर्षम्). D5 [अ]नुपश्यंति (for [अ]त्र पश्यन्ति). G1 आमर्षमप्यत्र पश्यंति. —b) D1 corrupt. K (except K1) B Da1 Dn1. n3 D8. 9 पातनं; D2. 3. 5 T1 G5 घातनं; D7 T2 G2 M4 यातनं; M3 यावनं (for यापनम्). Da2 विकसंस्थस्य भारत; G1 M2 विकर्मं स्वस्य यात(M2 °व)नं. —c) K2. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8. 9 तादृक्; K4 वा तत्; D4 चार्थान्; M4 चार्ष- (for चार्षात्). D1 सदृशे. —d) K1. 3. 5 V1 B D (Dn2 D6 absent) T G1. 2. 5 M1. 3. 4 दृश्यते (for विद्यते). M2 प्रमाणं तस्य दृश्यते.

17 a) K3 D4 देवापि हि; K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 दैवताश्च; T1 G1. 2. 5 M1. 3. 4 देवा ह्यपि; M2 कच्चिद्देवा (for देवा अपि). D1 च (for वि-). —b) K V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 G1 पातयंति; D4 याप°; D9 T G2. 5 घात° (for यात°). V1 B2 नराधिपं (for °धमम्). —c) K1 वित्तं विन्नूहि; K3 वित्तं विनहि (sic); D4. 9 T1 G1. 2. 5 M1. 3. 4 वित्तं विंदन्हि; T2 वित्ताद्विद्वद्भिर्. —d) K1 धर्मास्तु; K3 D4. 9 धर्मेण; K5 V1 B0. 2-5 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 धर्मात्स; B1 Da1 धर्मात्सं-; Da2 धर्मात्मा; D7 S (G3. 4 absent) धर्मतः (for धर्मात्तु).

18 = (var.) Manu. 2. 1. —a) Dn3 D9 सुकृतः; D8 स कृतः (for सत्कृतः). —b) K3 D4. 9 भूरि-; D1 भूत- (for भूति-). K3. 5 V1 B Dn1. n3 D2-4. 8. 9 G1 -प्रव(K3 °च)रकारणैः (B3-5 °कैः); Da -प्रबलकारणैः; D5 -प्रवरकारिभिः. T1 G2. 5 भूतिर्भवति कारणैः. —c) T1 G5 [अ]पि (for [अ]भि-). —d) K3 D5 धर्मस्तं च; Da1 यो धर्मस्थं; M2 यो धर्मस्वं (for यो धर्मस्तं). B1 D5 व्यवस्यते.

19 a) Ś1 K4 D1 यश्चतुर्वर्ग-; D5 यच्च तद्गुण- (for यश्चतुर्गुण-). K1 -संपन्न-; M2 -संयुक्तं (for -संपन्नं). ❀ Cn: चत्वारो गुणाः, आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्चेति । Cv: यजनयाजनाध्ययनाध्यापनानि चतुर्गुणाः । ❀ —b) Dn1. n3 D2. 3. 8. 9 ब्रूयात् (for वेद). K3 D4 वेदवित् (for धर्मवित्). D5 धर्मत्वे दशधर्मवित्; M2 स धर्मं वेद धर्मवित्. —c) D7 T G1. 2. 5 स- (for हि). —d) Dn3 एवं (for पदं). K3 D4 युक्तं (for दुःखं). K1 D1 गवेषितं; D4 गवेषतुं; G1 °षितुः (for °षितुम्). D9 सूक्ष्मादिवनुगागतिः (sic); M2. 4 परं (M4 पदं) दुःखमवेक्षितुं.

20 a) D5 पश्य (for यथा). —b) K1 G1 मृगं व्याधः; K5 Dn3 D2. 3. 8 पदमेव; Dn1 पदमेकं (for मृगव्याधः). — Da om. (hapl.) 20^{cd}. V1 B4 read 20^{cd} on marg. —c) K2. 3. 5 Dn1. n3 D2. 3. 8. 9 लक्षेद् (for कक्षे). V1 B (except B3) Dn1. n3 -लेपेन (for -पातेन). —d) D7 G2 M2 धर्मपथं (for °पदं).

21 a) K2. 5 B4 Da2 Dn1 D1-3. 5. 8 यथा; Dn3 तथा (for एवं). D7 T2 G1. 2. 5 M सम्यग् (for सद्भिर्). D4 प्रणीतेन (for विनीतेन). T1 एवं सम्यग

१३१

भीष्म उवाच ।

स्वराष्ट्रात्परराष्ट्राच्च कोशं संजनयेन्नृपः ।
कोशाद्धि धर्मः कौन्तेय राज्यमूलः प्रवर्तते ॥ १

तस्मात्संजनयेत्कोशं संहृत्य परिपालयेत् ।
परिपाल्यानुगृह्णीयादेष धर्मः सनातनः ॥ २

न कोशः शुद्धशौचेन न नृशंसेन जायते ।
पदं मध्यममास्थाय कोशसंग्रहणं चरेत् ॥ ३

अबलस्य कुतः कोशो ह्यकोशस्य कुतो बलम् ।
अबलस्य कुतो राज्यमराज्ञः श्रीः कुतो भवेत् ॥ ४

उच्चैर्वृत्तेः श्रियो हानिर्यथैव मरणं तथा ।
तस्मात्कोशं बलं मित्राण्यथ राजा विवर्धयेत् ॥ ५

हीनकोशं हि राजानमवजानन्ति मानवाः । C. 12. 4820 B. 12. 133. 6 K. 12. 133. 6

विनीते. — b) K B1 Da Dn3 D2-5. 8. 9 T1 G1. 2 M1. 2 यथा (for पथा). K3. 5 Da Dn1. n3 D2-4. 8. 9 इत्युत; D1 T1 G1 M1 अप्युत (for अच्युत). G5 (*inf. lin.*; also as in text) यथा गंतव्यलिप्सुना. — c) G1 वित्तम् (for वृत्तम्). D1 एतम् (for °द्). — d) K1 एव गच्छद्; K3. 5 V1 Bo. 1. 3-5 Da1 Dn1. n3 D2-5. 7. 9 S (G3. 4 absent) एवं गच्छ; Da2 अवागच्छ (for अवगच्छ). D4 M3 युधिष्ठिरं (M3 °रः).

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś1 K B1. 4 Da Dn1. n3 D1-5. 9 आपद्धर्म; V1 Bo. 2. 5 राजधर्मे आपद्धर्मेषु; B3 D7 T G1. 2. 5 M1. 3 राजधर्म. — *Adhy. name :* K5 Dn1. n3 M1-3 राजर्षिवृत्त:(M1-3 °वृत्तं) T1 G1. 2. 5 धर्मलक्षणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 122; B3. 4 131; Da1 Dn1 D8 2; D7 G2 M 134; T1 G5 135; T2 133; G1 34. — *Śloka no.:* K3 Da Dn1. n3 D8 22; D9 37.

131

1 D8 om. the ref. — a) Bo. 3-5 स्वराज्यात्परराज्याच्च. — b) K3 कोशे; V1 Bo. 2-5 Da कोषं; G1 क्रोशं; M2 कोशः (for कोशं). D1 M2 नृप. B1 कोषं सं न परिपालयेत् (sic). — c) V1 B Da D3. 5 कोषाद्धि. G2 धर्मे (for धर्मः). — d) Bo. 8 D5. 7 T G1. 2. 5 M2 राज्यमूलं (for राज्यमूलः). K3. 5 V1 B1. 4. 5 Da Dn1. n3 D2. 8. 8 राज्यमूलं च (V1 B1. 4. 5 Da प्र-) वर्धते.

2 a) V1 B Da कोषं. — b) K3. 5 B5 Da Dn1. n3 D2. 8. 7. 8 सत्कृत्य; V1 Bo संस्कृत्य; D9 संहत्य (for संहृत्य). B1. 8. 4 D5 कोषं संहृत्य पालयेत्; S (G3. 4 absent) सत्कृत्य (M4 °त्या-) परिपालयन्. — D8 om. 2c-3d. — c) K5 Dn1 D2. 8 [अ]नुतनुयात् (for [अ]नुगृह्णीयाद्). Dn3 पारिपाल्यो न गृह्णीयाद्.

3 D8 om. 3 (cf. v. l. 2). — a) D7 T1 G1. 5 स (for न). V1 B Da D3. 5 कोषः. D7 S (G3. 4 absent) शुद्धभावेन (for °शौचेन). — b) M2 om. न. B1 D7 T G1. 2. 5 नानृशंस्ये(B1 °से)न; B2 न नृशंस्येन. K3. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5 जातुचित्; M4 जयते (for जायते). — c) All MSS. (except Ś1 K2. 4 D1; D8 om.; Dn2 D6 G3. 4 absent) transp. पदं (D5. 7 पादं) and मध्यमं. K2 मध्यस्थम् (for °मम्). — d) K1 कोशसंग्रहनं; V1 B D3. 5 कोष(B1 °षं)संग्रहणं.

4 a) M4 सुतः (for कुतः). K1 D8 M1 कोशम्; V1 B Da1 D5 कोषम् (for कोशो). — b) V1 B Da1 D5 अकोषस्य; D7. 8 S (G3. 4 absent) अ(D7 T G1. 2. 5 त्व)कोशस्य (for ह्य°). — d) D5 अराज्यस्य; D7 अराज्ये श्रीः (for अराज्ञः श्रीः). K1. 4 Da श्री (for श्रीः). K3. 5 V1 Bo. 1. 3-5 Dn1. n3 D2. 3. 8 भवेत्कुतः (by transp.); D5 कुतो धनं; M1. 3 कुतो नृप (M3 °पे).

5 a) K3. 5 V1 B Da D5 उच्चैर्दंडे (B1 °डैः); K4 उच्चैर्वृत्तैः; Dn3 D7. 8 S (G3. 4 absent) उच्चैर्वृत्ते (for उच्चैर्वृत्तेः). K1 श्रिया; Da श्रियोर्. — b) K1 तथैव; G1 युवैव (for यथैव). K1 यथा (for तथा). — c) V1 B Da D5 कोषं; D9 कोशो (for कोशं). Dn3 बलो (for बलं). K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 मित्रम्; D5 राज्यम्; T2 G1 राजा (for मित्राणि). — d) D5 मित्रांश्चाथ; D9 अथ राज्ञा; T2 G1 मित्राणि च (for अथ राजा). M4 प्रवर्धयेत.

6 a) V1 B Da D3. 5 हीनकोषं. — b) K1 उपजानंति; D4 अवमन्यंति (for अवजानन्ति). D7 S (G3. 4 absent) अवमन्यंति (M1-3 °मंस्यंति) शत्रवः. — c) K4 चास्याल्पे वै; B2 Da त्वेवाल्पेन; Dn1 च स्वल्पेन (for चास्याल्पेन). — d) K3 V1 Bo-2. 5 कार्याणि; K5 कामम् (for कार्यम्). K1. 4 अप्युत्सहंति; K5 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 अप्युत्स°; D1 अभ्युत्माहंति

C. 12. 4820
B. 12. 133. 6
K. 12. 133. 6

न चास्याल्पेन तुष्यन्ति कार्यमभ्युत्सहन्ति च ॥ ६
श्रियो हि कारणाद्राजा सत्क्रियां लभते पराम् ।
सास्य गूहति पापानि वासो गुह्यमिव स्त्रियाः ॥ ७
ऋद्धिमस्यानुवर्तन्ते पुरा विप्रकृता जनाः ।
शालावृका इवाजस्रं जिघांसूनिव विन्दति ।
ईदृशस्य कुतो राज्ञः सुखं भरतसत्तम ॥ ८
उद्यच्छेदेव न ग्लायेदुद्यमो ह्येव पौरुषम् ।
अप्यपर्वणि भज्येत न नमेतेह कस्यचित् ॥ ९
अप्यरण्यं समाश्रित्य चरेद्दस्युगणैः सह ।
न त्वेवोद्धृतमर्यादैर्दस्युभिः सहितश्चरेत् ।
दस्यूनां सुलभा सेना रौद्रकर्मसु भारत ॥ १०
एकान्तेन ह्यमर्यादात्सर्वोऽप्युद्विजते जनः ।
दस्यवोऽप्युपशङ्कन्ते निरनुक्रोशकारिणः ॥ ११
स्थापयेदेव मर्यादां जनचित्तप्रसादिनीम् ।
अल्पाप्यथेह मर्यादा लोके भवति पूजिता ॥ १२
नायं लोकोऽस्ति न पर इति व्यवसितो जनः ।

(sic) (for अभ्युत्स°). K1 न; D8 वा (for च). D7 कार्यमप्युत्सहन्निव; T G1. 5 (*inf. lin.*) कर्मणाप्युत्सहंति च; G2 कर्मणाप्युत्सुका इव; G5 कर्मणाप्युत्सहन्निव; M कर्मणा पीडयंति च.

7 a) D4 करणाद्; D7 T G1. 2. 5 कारणं (for कारणाद्). — b) T1 G5 M3 सत्क्रिया; T2 सत्कृतिं (for सत्क्रियां). T1 G5 लंभते (for लभते). Da1 D1 परं (for पराम्). — c) M2 स्वस्य (for सास्य). T2 ग्रसति; G1 ग्रहति (for गूहति). — d) D7 T G1. 5 M पापमिव (for गुह्यमिव). Ś1 K1 D1. 7 G1 M1–3 स्त्रियः; T2 M4 श्रियः. G2 जारपापमिव स्त्रियां.

8 a) D7 T1 G2. 5 बुद्धिम्; T2 G1 M वृद्धिम् (for ऋद्धिम्). D4 तस्य; M1. 3 अपि (for अस्य). K (except K1) Dn1. n3 D2–5. 7–9 S (G3. 4 absent) [अ]नुतप्यंते; V1 B Da [अ]भितप्यंते (for [अ]नुवर्तन्ते). — b) K5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 नराः (for जनाः). — c) Ś1 शालावृक; K1 D7 S (G3. 4 absent) सालावृका; D9 शालावृकान्. V1 B2–5 T2 M इवासृग्; B0. 1 इवाशस्तुर्; D5 इवाजहु; D7 G1 इवासस्रू (for इवाजस्रं). Da1 शाला इव वृकाजस्रां. — d) Dn1 D4 जिघांसुम्. K1. 3. 5 V1 B Da Dn1 D1–5. 7. 8 T1 G2. 5 M एव; T2 G1 नैव (for इव). — K2 D1 om. 8^{c}–9^{b}. Ś1 reads 8^{c}–9^{b} on marg. — e) D7 T1 G2. 5 राज्यं; D9 [अं]शस्य (for राज्ञः). — f) K4. 5 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5 M2 सुखं भवति भारत (M2 सत्तम).

9 = (var.) 5. 125. 19; 132. 38. K2 D1 om. 9^{ab} (cf. v. l. 8). Ś1 reads 9^{ab} on marg. — a) K4 उद्यदेदेव; Dn3 उद्यच्छदेव; D9 °स्लेदेव; T2 °मेदेव (for °च्छेदेव).. K3–5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 8 नमेद् (for ग्लायेद्). D4 उच्चस्लेदेव न निराम् (sic). — b) K3 D4 उद्यमादेव; B1 उद्यमो ह्येष; T2 उद्यमे चैव (for उद्यमो ह्येव). — c) K2 D2. 3. 5 अथ (K2 °स्य) पर्वणि; D4 आप्य सर्वाणि (for अप्यपर्वणि). D7 भोज्येत; D9 भव्येत (for भज्येत). — d) K3 Da D4 M1–3 नमेदिह (for नमेतेह).

10 a) D5 अथ (for अपि). — b) K5 V1 Da Dn1. n3 D2. 5. 7. 8 मृगगणैः (for दस्युगणैः). — K3 D4. 7 S (G3. 4 absent) transp. 10^{cd} and 10^{ef}. — c) K2. 3. 5 V1 B Da Dn3 त्वेवोज्झित-; Dn1 त्वेवोच्छिन्न-; D3. 9 (by corr.) T2 M त्वेवोद्वृत्त-; D5 चोपेक्षित-; D7 T1 G1. 2. 5 त्वेवोद्रिक्त- (for त्वेवोद्धृत-). D1 सत्वेवोघातं मर्यादे (corrupt). — e) D1 सुलभां (for सुलभा).

11 a) Ś1 K1 D1 एकांतेनापि; K2–5 V1 B Da Dn1. n3 D2–5. 7. 8 S (G3. 4 absent) एकांततो हि; D9 एवं ततो हि (for एकान्तेन हि). Ś1 D1 [अ]मर्यादः; K1 M2 °दाः; B1. 2 Dn3 D5 °दा (for °दात्). — b) K3 V1 B Da D4. 5. 7 उद्विजते (for ऽप्युद्वि°). D1 जनाः. — D1 om. (hapl.) 11^{c}–13^{b}. — c) K3 V1 B Da दस्यवश्च; D4 °वोस्य (for °वोऽपि). K3. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2–5. 8. 9 M1. 3 [अ]भि (B0–2. 5 °पि; M1. 3 °ति)-शंकंते; D7 T G2. 5 [अ]नुशंकंते (for [उ]पशङ्कन्ते). — d) K4 D4 T2 M3 -कारिणं; G1 -कारणं (for -कारिणः).

12 D1 om. 12 (cf. v. l. 11). — a) G1 मर्यादा. — b) Dn3 जनवृत्ति-; D4. 9 जनवित्त- (for °चित्त-). B0. 4 Da D8 M1. 4 -प्रसादनीं; D9 T2 -प्रमोदि(D9 °द)नीं; G1 -प्रसादिनी (for °दिनीम्). — c) K1 अल्पाप्यप्येह; K3. 5 V1 B Dn3 D2. 3. 5 °प्यथैव; Da Dn1 D8 अल्पेप्यर्थे तु (D8 नु); D7 T G1. 2. 5 अल्पाह्य(T2 G1 °ल्पाप्य)र्थेषु; D9 अल्पापि देह-; M2 अल्पाप्यर्थे हि; M4 अपास्य चेह (for अल्पाप्यथेह). — d) G1 पूरिता; M2 पूजिताः (for पूजिता). Da Dn1 लोके सद्भिः सुपूजिता.

नालं गन्तुं च विश्वासं नास्तिके भयशङ्किनि ॥ १३
यथा सद्भिः परादानमहिंसा दस्युभिस्तथा ।
अनुरज्यन्ति भूतानि समर्यादेषु दस्युषु ॥ १४
अयुध्यमानस्य वधो दारामर्शः कृतघ्नता ।
ब्रह्मवित्तस्य चादानं निःशेषकरणं तथा ।
स्त्रिया मोषः परिस्थानं दस्युष्वेतद्विगर्हितम् ॥ १५
स एष एव भवति दस्युरेतानि वर्जयन् ।
अभिसंदधते ये न विनाशायास्य भारत ।
नशेषमेवोपालभ्य न कुर्वन्तीति निश्चयः ॥ १६
तस्मात्सशेषं कर्तव्यं स्वाधीनमपि दस्युभिः ।
न बलस्थोऽहमस्मीति नृशंसानि समाचरेत् ॥ १७
सशेषकारिणस्तात शेषं पश्यन्ति सर्वतः ।
निःशेषकारिणो नित्यमशेषकरणाद्भयम् ॥ १८

C. 12. 4824
B. 12. 133. 20
K. 12 133. 20

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३१ ॥

---

13 D1 om. 13^{ab} (cf. v. l. 11). — ^{a}) D4 लोका॰स्ति; T2 लोको न (for लोकोऽस्ति). T2 परम (for न पर). — ^{b}) G1 व्यवहितो. Dn3 जनाः. Da इति लोको व्यवस्यति. — ^{c}) T2 G1 नाहं (for नालं). K3. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 हि (for च). D7 S (G3. 4 absent) इहाश्वा(G2 °स्वा)सं (for च विश्वासं). D4 न लोका यांति विश्वासं. — ^{d}) K3. 5 Dn1. n3 D2. 3. 8 भयशंकिते; V1 B °शंकितैः; D4 °शंकिताः; D9 °शंसिनः (for °शङ्किनि). K1 नास्तिको भयशंकितः; Da D5 नास्तिकैर्भयशंकितैः; D7 S (G3. 4 absent) नास्तिक्य(G1 °स्तीत्य)भयशंकितैः.

14 ^{a}) Ś1 D1 पुरादानम्; D7 G1, 2 परं दानम्; D8 परा दामम् (for परादानम्). D4 अथ साधुः परधनम्. — ^{b}) M1–3 दस्युतस् (for दस्युभिस्). K5 B3 Dn1. n3 D2. 3. 8 कृता (for तथा). — ^{c}) Dn3 अनुरज्जंति; D7 T1 G5 °रंजंति (for °रज्यन्ति). — ^{d}) D5 ससर्यादेव शत्रुषु.

15 ^{a}) Ś1 K4 B1. 2 (marg. as in text). 5 (marg.) Da D5 अवध्यमानस्य; K5 न युध्यमानस्य (for अयुध्य°). D7 S (G3. 4 absent) [आ]दानं (for वधो). D1 अयुध्यमानोप्यवधो. — ^{b}) Ś1 K (except K3) B Da Dn1. n3 D2. 3. 8 दारामर्षः; D5 दारामयः (for °मर्शः). — ^{c}) D1 ब्रह्मचित्तस्य. D4 वादानं (for चादानं). — ^{d}) D5 -करणात् (for -करणं). Da2 om. तथा. — Dn3 om. 15^{e}–16^{d}. — ^{e}) D1 T2 G1 स्त्रियो. K2 D2. 7 मेषः; K3 गोप्यः; D4. 9 सोघः; T2 मोक्षं (for मोषः). K1. 3. 4 V1 B Da D4. 5. 7. 9 T G2. 5 पथि स्थानं (D4 °ने); K5 Dn1 D2. 3. 8 G1 M पतिस्थानं (for परिस्थानं). ❀ Cv: पथि स्थानमित्यत्र पथि स्त्रीणां पथि स्थानं तन्निरोधायावस्थानम् । ❀ — ^{f}) D7 दस्युष्वेव; T1 G1. 2. 5 M2 साधुष्वेव (G1 M2 °ष्वेतद्) (for दस्युष्वेतद्). K1 हि गर्हितं (for विगर्हितम्). D4. 9 साधुभिर्वर्जितं पुरा.

16 Dn3 om. 16^{abcd} (cf. v. l. 15). — ^{a}) D7. 9 S (G3. 4 absent) सशेष (for स एष). D5 om. एव. B2 Da1 प्रथते; D5 तरति (for भवति). K5 Da2 Dn1 D2. 3. 8 संश्लेषं च परस्त्रीभिर्. — ^{b}) K (except K2) B4 Da Dn1 D1–4 वर्जयेत्; V1 B0. 1. 3. 5 D5 वर्तयेत् (for वर्जयन्). B2 दस्युरेतान्निवर्तयेत्; D7 T G1. 2. 5 M दस्यूरे(M2 °स्यूने)तान्विसर्जयत् (D7 T1 G5 M2 °वर्जयेत्; M1. 3. 4 °वर्जयन्). — K1 om. 16^{e}–17^{d}. — ^{e}) D8 अभिसंवधने; M1 अपि संदधते (for अभिसंदधते). K (K1 om.) V1 B Da Dn1 D3. 4. 7–9 S (G3. 4 absent) ये च (for ये न). D2 अभिसंदधतायं च. — ^{d}) K3 विश्वासायास्य; D5 विनाशाय च; G2 विना यास्यसि (for विनाशायास्य). K5 Da Dn1 D2. 3. 8. 9 विश्वासायास्य (D2. 3. 8 °शु) मानवाः. — ^{e}) K4 V1 B2. 3. 5 Da D4. 7 S (G3. 4 absent) सशेषम्; K5 B0. 4 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 अशेषम् (for नशेषम्). K2. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 7. 8 S (G3. 4 absent) [उ]पलभ्य (for [उ]पालभ्य). D9 सशेषमेवोपलभ्यस्य (hypermetric). — ^{f}) D7 T G1. 5 M कुर्वंतीति हि (T1 G5 °तीति ह; M °तीति च) (for न कुर्वन्तीति). K2. 3. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 8 कुर्वंतीति विनिश्चयः; D4. 9 कुर्वंते ते विनिश्चयं; G2 न कुर्वंति विनिश्चयं.

17 K1 om. 17 (cf. v. l. 16). — ^{a}) B1 अशेषं. G2 कर्तव्यः. — ^{b}) D5 यदि; D7 इह; T2 इव; G2 अप-; M4 अभि- (for अपि). — ^{c}) D5 वनस्थो; G1 वालब्धो (for बलस्थो). D7 इति वै (for अस्मीति).

18 ^{a}) K5 B3 Dn1. n3 D2. 3. 8 तत्र (for तात). — ^{b}) D1 शेष्यं; D7 शेषाः; G1 शेषान् (for शेषं). K3. 5 V1 B Dn1. n3 D2–4. 7. 8 S (G3. 4 absent) सर्वशः (for सर्वतः). — ^{c}) D4 -कारिणां (for -कारिणो).

१३२

C. 12. 4825
B. 12. 134. 1
K. 12. 134. 1

भीष्म उवाच ।

अत्र कर्मान्तवचनं कीर्तयन्ति पुराविदः ।
प्रत्यक्षावेव धर्मार्थौ क्षत्रियस्य विजानतः ।
तत्र न व्यवधातव्यं परोक्षा धर्मयापना ॥ १
अधर्मो धर्म इत्येतद्यथा वृकपदं तथा ।
धर्माधर्मफले जातु न ददर्शेह कश्चन ॥ २
बुभूषेद्बलवानेव सर्वं बलवतो वशे ।
श्रियं बलममात्यांश्च बलवानिह विन्दति ॥ ३
यो ह्यनाढ्यः स पतितस्तदुच्छिष्टं यदल्पकम् ।
बह्वपथ्यं बलवति न किंचित्त्रायते भयात् ॥ ४

— [d]) All MSS. (except Ś1 K1.2 D1; Dn2 D6 G3.4 absent) निःशेष- (for अशेष-). V1 -कारणाद्; D1 -करणं.

Colophon om. in K5 D2.3.8. — *Sub-parvan :* Ś1 K1–4 B Da Dn1.n3 D4.5.9 आपद्धर्म; V1 D7 S (G3.4 absent) राजधर्म. — *Adhy. name :* M1–3 दस्युवृत्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 123; B3.4 132; Da1 Dn1 3; D7 G1.2 M 135; T1 G5 136; T2 134. — *Śloka no.:* K3 Da1 Dn1 20; Dn3 21; D9 67.

132

1 After the ref., D7 T1 G1.2.5 ins.:

302* अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

— [a]) Ś1 K2.3.5 V1 Dn1.n3 D2.3.8 ध(Ś1 क)र्मानुवचनं; K1 M का(K1 क)तांत°; B Da धर्मार्थं°; D1 कर्मान्तवचने (sic); D5 धर्मानुचरणं; D7 T G2.5 Cv कामंत(T2 G2 Cv °द्)वचनं; D9 धर्मांत°; G1 कौंतेय व° (for कर्मान्त°). — [b]) Dn1 कथयंति (for कीर्तयन्ति). — [c]) D1.4 धर्मार्थः; D2 धर्मार्थे. Da धर्मश्चार्थश्च प्रत्यक्षौ. — [e]) Bo न तत्र (by transp.); D7 T G1.2.5 तौ तु न; M तत्तु न. B2 ह्यवधातव्यं; D7 T1 G1.2.5 व्यवधा(G2 °या)तव्यौ; T2 °धायेतां (for °धातव्यं). ❀ Ca: तत्र धर्मे, अर्थवत्, न व्यवधातव्यम्, न तिरोधेयम् । यथोक्तमेव राज्ञा परिपालनीयम् । ❀ — [f]) B1 परोक्षो; T2 परोक्षाद्; M पा(M2 प)रोक्ष्यं (for परोक्षा). K3 धर्मयोनिता; V1 B1 D7 S (G3.4 absent) °यातनाः (B1 °नां; T2 G1 M1.3.4 °ना) (for °यापना). ❀ Ca. b: परोक्षा नीतिशास्त्रोक्ता न सा धर्मयापना धर्मच्छलम् । ❀

2 [a]) K1 B1 Da T2 G1 M3 अधर्मे (for °र्मो). Da1 इत्येते (for °तद्). Ś1 (marg. by corr.) धर्मो धर्म इति ह्येतद्. — [b]) B1 तदा; G2 यथा (for तथा). ❀ Cv (reading वृक्षफलं): एतदनयोः फलं वृक्षफलं यथा तथा कालान्तरे दृश्यते । ❀ — [c]) Da धर्माधर्मे; D1 धर्मोधर्म- (for धर्माधर्म-). K1 -फलो; K3 -फलं (for -फले). — [d]) K3 ददर्श नेह; K4.5 V1 B Da Dn1.n3 D2.3.8 ददर्शेह न (by transp.).

3 [a]) K4 B D5 G2 बुभूषे. K5 V1 B Da Dn1.n3 D2.3.5.8 बलमेवैतत् (G2 °तद्वै); D7 (marg.) S (G3.4 absent) ब(D7 [orig.] फ)लमेवेह (for °वानेव). K3 भवत्येव क्रमेणैतत्. — [b]) D5 बलवतां. M1.3 वशेत् (for वशे). — [c]) K5 Dn1.n3 D2.3.8 श्रियो (for श्रियं). K1 अमात्यं; K5 Dn3 D2.3.8 G1 M1 °त्याश्च; D5 °त्यश्च (for °त्यांश्च).

4 = (var.) 22*. — [a]) Dn1 D4 ह्यनाद्यः; Dn3 D9 (*sup. lin.*) ह्यनाथः; D1 हितायुः; D5 जना यः; D9 ह्यनाप्यः (for °ढ्यः). M2 om. स. M1–3 पतति (for पतितस्). — [b]) B2 T2 तदल्पकं (for यद°). ❀ Ca (under 22*): उच्छिष्टं कृतप्रायश्चित्तमपि लोकविगीतं भवति । ❀ — [c]) K (except K2) B1 D1.3–5.8.9 बहु पथ्यं; B5 बह्वपत्यं; D7 T G1.2.5 M °पत्ये (T2 M1.3.4 °थ्ये) (for बह्वपथ्यं). B2 (also marg. as in text) बलवतो. ❀ Ca (on 22*, reading बहु पथ्यं): बहु पथ्यं बलवतो बह्वपि भुक्तं पीतं दत्तं गृहीतं वा...नापथ्यं नापरिणाम्यम् । उक्तं च ।

बलाद्भुक्तं बलान्नीतं बलाद्दत्तं बलात्कृतम् ।
सर्वं बलवतः पथ्यं दुर्बलस्त्ववसीदति ॥

इति । ❀ — [d]) V1 Bo.2m.5 D5 कश्चित् (for किंचित्). K3.5 Bo.1.3.5 Da Dn1.n3 D2.3.8 T2 G1 क्रियते; D7 T1 G2.5 M2 जायते (for त्रायते). K1 M2 भयं; B1 G1 बलात्; B2 D5.9 बलं; B2 (marg.) त्रपात् (for भयात्).

उभौ सत्याधिकारौ तौ त्रायेते महतो भयात् ।
अति धर्माद्बलं मन्ये बलाद्धर्मः प्रवर्तते ॥ ५
बले प्रतिष्ठितो धर्मो धरण्यामिव जङ्गमः ।
धूमो वायोरिव वशं बलं धर्मोऽनुवर्तते ॥ ६
अनीश्वरे बलं धर्मो द्रुमं वल्लीव संश्रिता ।
वश्यो बलवतां धर्मः सुखं भोगवतामिव ।
नास्त्यसाध्यं बलवतां सर्वं बलवतां शुचि ॥ ७
दुराचारः क्षीणबलः परिमाणं नियच्छति ।
अथ तस्मादुद्विजते सर्वो लोको वृकादिव ॥ ८
अपध्वस्तो ह्यवमतो दुःखं जीवति जीवितम् ।
जीवितं यदवक्षिप्तं यथैव मरणं तथा ॥ ९
यदेनमाहुः पापेन चारित्रेण विनिक्षतम् ।
स भृशं तप्यतेऽनेन वाक्शल्येन परिक्षतः ॥ १० ·
अत्रैतदाहुराचार्याः पापस्य परिमोक्षणे ।

C. 12. 4846
B. 12. 134. 1
K. 12. 134. 1

5 Dn3 om. (hapl.) 5^{ab}. — a) K5 Dn1 D2. 3. 5. 8 उभौ सत्याधिकारस्थौ; Da D1 °कावेतौ. — b) K1 त्रायेत; K4 B1 D4 G1. 2 M1. 2 त्रायते; V1 Bo. 2–5 Da Dn1 त्रायतो; D1 M4 त्रयैते (for त्रायेते). — c) D4 इति; M2 अपि (for अति). D1 वर्म (for धर्माद्). — d) M2 बलं धर्मात् (for बलाद्धर्मः).

6 a) K1 Da D1 बल- (for बले). K4 प्रतिष्ठतो; G1 च प्रथितो. T2 राजा (for धर्मो). K3 बलं प्रतिष्ठा धर्मस्य. — V1 reads 6^{b}–7^{b} on marg. — b) K3 धरायाम् (for धरण्याम्). K3. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2–5. 8. 9 जंगमं; D1 जंगमाः. — c) K3–5 V1 B Da Dn1. n3 D3. 5. 8 वशे. — d) Dn3 नि-; G1 [ऽ]त्र (for ऽनु-).

7 V1 reads 7^{ab} on marg. — a) K3 V1 D4. 9 G2 अनीश्वरो (for °श्वरे). T1 G1. 5 बले (for बलं). K1. 2. 4. 5 B Da2 Dn1. n3 D1. 5 T2 M4 अनी(K1 °न्वे)-श्वरो बले (B2 m °लं) धर्मो (K5 °र्मं); Da1 D2. 3. 8 M1–3 °श्वरो बळो धर्मो. — b) K3. 5 D2. 8 T2 द्रुम-; B1 Dn3 D5. 9 M1. 3. 4 Ca द्रुमे; D4 वृक्षं; M2 भूमौ (for द्रुमं). K3 संस्मृता; T G1. 5 संश्रितः (T2 °ताः) (for संश्रिता). ❀ Ca : अनीश्वरे लोके धर्मो बलं संश्रितः द्रुमे वल्लीवेत्यन्वयः । ❀ — c) K2. 3 वश्ये; K5 Dn1. n3 D2–5. 8. 9 वशे (for वश्यो). B4 बलवता. — d) D4 बलवताम्; T2 धन° (for भोग°). D5 इह (for इव). Da भोगो भगवतामपि. — e) T1 G5 बळवता; T2 M4 बलवतः (for °वतां). — f) K1. 4. 5 B3. 4 D1–3. 5 शुचिः; V1 B1. 5 श्रुतिः (for शुचि). K3 धर्मो बलवती श्रुतिः; D7 S (G3. 4 absent) सर्वं बलवता जितं.

8 a) K5 D4. 7 दुराचारा (D7 °रं). D4 हीनबलः; D7 क्षीणबलं. — b) K3–5 Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 परित्राणं; M °संख्यां (for °माणं). K2. 3. 5 V1 B D (Dn2 D6 absent) S (G3. 4 absent) न गच्छति (for निय°). — D7 om. 8^{c}–10^{b}. — c) M2 कस्माद् (for त°). — d) K1 S (G3. 4 absent) सर्वलोको; D1 सर्वो लोके; D9 सर्वलोका (for सर्वो लोको).

9 = (var.) 12. 123. 18. D7 om. 9 (cf. v. l. 8). — a) K1 अपध्वस्तो (sic). V1 ह्यपगतो; T2 [ऽ]पह्वरते; G1 [ऽ]पह्यंवते (sic); G2 ह्यवमृता (for °मतो). — b) Da जीवितुं (for जीवितम्). G2 दुःखं जीवंति जीवति. — D1 om. 9^{c}–10^{b}. — c) K1 G2 यदविक्षिप्तं; K2. 5 Dn1. n3 D2–4. 8. 9 °पकृष्टं; K3 V1 B1. 2 Da D5 °भिक्षिप्तं; Bo. 3–5 T G1. 5 M1. 3. 4 °धिक्षिप्तं; M2 °प-ध्वस्तं (for °वक्षिप्तं). — d) K1 तथैव; D4 यथेव (for यथैव). D5 शरणं (for मरणं). K1 यदा (for तथा).

10 D1. 7 om. 10^{ab} (cf. v. l. 9, 8). — a) K3 यदेतम्; K5 B1 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 यदेवम्; M1. 4 यदैनम्; M2 यद्वैनम्; M3 यदैवम् (for यदेनम्). D9 यमेव प्राहुः कोपेन. — b) B4. 5 चारित्र्येण; Dn3 चरित्रेण. K1. 3 विवि(K3 विल)क्षितं; K2 विनिक्षितं; K5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8. 9 G2 विवर्जितः (V1 B2. 5 Da °तं; D9 °ताः); D4 विवक्षतः; T G1. 5 M बिवक्षितं (M4 °ता) (for विनिक्षतम्). — c) K B (except B1) Da D5 S (except G1; G3. 4 absent) सुभृशं; D7 सुभृतं (for स भृशं). K1–3 V1 B D5. 7 S (G3. 4 absent) तेन; K4. 5 नैव; Da येन; D1 lacuna (for ऽनेन). Dn1. n3 D2. 3. 8 सुभृशं ताप्यते नैव. — d) B1 वाग्द्रव्येन (sic); Dn3 बाहुल्येन; D4 वाग्जल्पेन. Da2 Dn3 D4. 7. 9 T2 M1 परि(D7 °री)-क्षितः; D5 च विक्षतः; G1. 2 M2 परी° (for परि°).

11 Cf. 12. 123. 19. — a) K3 Bo. 3–5 D4. 7 S (G3. 4 absent) तत्र (for अत्र). K3 V1 B Da D4. 5 T2 M1–3 औपम्यं (for आचार्याः). K3 (marg.) अवेति सदा रौद्रं. — b) D4 यत्पाप-; D9 तापस्य (for पापस्य). V1 D9 परिमोक्षणात् (D9 °णं); D5 °रक्षणे (for °मोक्षणे).

C. 12. 4846
B. 12. 134. 12
K. 12. 134. 12

त्रयीं विद्यां निषेवेत तथोपासीत च द्विजान् ॥ ११
प्रसादयेन्मधुरया वाचाप्यथ च कर्मणा ।
महामनाश्चैव भवेद्विवहेच्च महाकुले ॥ १२
इत्यस्मीति वदेदेवं परेषां कीर्तयन्गुणान् ।
जपेदुदकशीलः स्यात्पेशलो नातिजल्पनः ॥ १३
ब्रह्मक्षत्रं संप्रविशेद्बहु कृत्वा सुदुष्करम् ।
उच्यमानोऽपि लोकेन बहु तत्तदचिन्तयन् ॥ १४
अपापो ह्येवमाचारः क्षिप्रं बहुमतो भवेत् ।
सुखं वित्तं च भुञ्जीत वृत्तेनैतेन गोपयेत् ।
लोके च लभते पूजां परत्र च महत्फलम् ॥ १५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्वात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३२ ॥

°मोक्षणे). — ^{c}) K1 Bo. 1. 3 Da2 D4. 5. 7. 9 M3 त्रयी- (for त्रयीं). K3 विद्यो (for विद्यां). K5 Dn1. n3 D2–4. 8. 9 अवेक्षेत (Dn3 °ते); T2 G1 उपासीत (for निषेवेत). — ^{d}) V1 ततोपासीत; Dn3 तत्तथोपासि; D9 तथोपासेत (for °पासीत). K3. 5 Dn1. n3 D2. 3. 8 T2 G1 M4 वै; K4 वा (for च).

12 12^{ab} = 12. 124. 22^{ab}. D9 om. 12^a–13^b. — ^{a}) K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 चक्षुषा च; D4 च परया (for मधुरया). D5 वादयेन्मधुरां वाचं. — ^{b}) K2. 3 B1. 5 Da D7 वाप्यथ; K5 V1 Bo. 2–4 Dn1. n3 D2. 3. 8 S (G3. 4 absent) चाप्यथ (for [अ]प्यथ च). D5 om. च. — ^{c}) K5 Dn1 D5. 8 चापि भवेद्; Dn3 चेद्ब्रवोद्धि (for चैव भवेद्). — 12^{cd} = (var.) 12. 123. 20^{ab}. — ^{d}) Ś1 K3 Dn3 विवाहेच; K1 विवाह्यायेश्च (hypermetric); Bo विवहेत; D4 विवाहे च; D5 विहरेच्च (for विवहेच्च). M महाकुलैः.

13 13^{ab} = (var.) 12. 123. 22^{cd}. D9 om. 13^{ab} (cf. v. l. 12). — ^{a}) D7 S (except M1; G3. 4 absent) [अ]स्मीति (for [अ]स्मीति). V1 Bo. 2. 6 D5 T1 G1. 2. 5 M4 वदेदेव (for °देवं). — ^{b}) M1. 3 पूर्वेषां (for परेषां). Da Dn1 D4. 7 T G2. 5 M1. 2 कीर्तयेद् (for कीर्तयन्). — 13^{cd} = (var.) 12. 123. 21^{ab}. — ^{c}) K3 जयेद् (for जपेद्). G1 उदकशीलस; M2 उदारशीलः स्यात् (for उदक°). ❀ Ca: उदकशीलो नित्यस्नायी। ❀ — ^{d}) D4 कुशलो; D7 पेशले; M2 पेशलं; Ca. b पेशलो (as in text). K3. 5 V1 B D (except D1; Dn2 D6 absent) T1 G1. 2. 5 M -जल्पकः (for -जल्पनः). T2 पेशले नाभिजल्पतः.

14 With 14^{ab}, cf. 12. 123. 21^{cd}. — ^{a}) K4 संप्रविदान; M4 °विशे (for °विशेद्). — ^{b}) K3 D4 दंडं (for बहु). Ś1 K2. 4 D1. 8. 9 सुपुष्कलं; D7 T1 G2. 5 M4 सुदुष्कृतं; M1. 3 [अ]पि दुष्कृतं; M2 [अ]पदुष्करं (for सुदुष्करम्). — ^{c}) Ś1 K2. 4 D1 ताप्यमानो; K1 उद्यमानो; D4. 9 G2 M उच्चमानो (for उच्यमानो). K3. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2–5. 7. 8 T G1. 5 हि (for ऽपि). — ^{d}) K2. 5 B4 Da Dn1. n3 D2. 3. 8. 9 बहुकृत्; K3. 4 V1 Bo–3. 5 D5 बहुत्वं (for बहु तत्). D7 T2 G1 बहुतत्त्वमचिंतयन्; M1–3 बहु तत्तन्न (M2 वित्तं न) चिंतयेत्.

15 15^{ab} = 12. 123. 23^{ab}. — ^{a}) D9 अपापौ. D4 सुपापोप्येवमाचारः; D7 S (G3. 4 absent) उपप्राप्यै(D7 °पप्राप्यै-; M3. 4 °पाप्राप्यै)वमाचारं (M1 °रः). — ^{b}) K1 बहुमतं. — ^{c}) D1 सुख- (for सुखं). K1. 5 Dn3 D3. 7. 8 T2 G1 च वित्तं (by transp.); D2 च चित्रं; D4. 9 M4 च वृत्तं; T1 G5 च चित्तं; G2 च वित्तं च (hypermetric). K3 V1 B Da D5 विभज्य (B2 °भिद्य) वित्तं (K3 चित्तं) भुंजीत; M1–3 सुखं वित्तं बलं चैव. — ^{d}) K3. 5 V1 Bo–3. 5 Da Dn1. n3 D3. 8 वित्तं (B2 D3 चित्तं; Da1 वित्तिं) नैकोनु-; B4 D5 वि(D5 चि)-त्तं नैकेन; D2 वित्तेनैकोनु-; D4. 9 G2 वृत्तेनैकेन (for वृत्तेनैतेन). B2 D9 T1 G2. 5 M4 गोपयन्; M2 शोचयेत्. — After 15^{cd}, D7 T G1. 2. 5 ins. (= [var.] 12. 133. 6^c–7^b):

303* अपि तेभ्यो मृगान्दत्वा नयेच्च सततं वने ।
यस्मिन्न प्रतिगृह्णन्ति दस्युभोजनशङ्कया ।

— ^{e}) K1 लोके तु; Dn3 लोकेन; M1–3 स लोके (for लोके च). — ^{f}) K3. 5 Da Dn1. n3 D2–4. 8 परत्रेह (for परत्र च). D1 om. च.

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K V1 Bo. 1. 3. 5 Da2 Dn1. n3 D1–5. 9 आपद्धर्म; B2. 4 Da1 D7 S (G3. 4 absent) राजधर्म. — *Adhy. name:* D7 T1 G1. 2. 5 M1–3 बलप्रशंसनं. — *Adhy. no.* (figures, words

१३३

भीष्म उवाच ।
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
यथा दस्युः समर्यादः प्रेत्यभावे न नश्यति ॥ १
प्रहर्ता मतिमाञ्शूरः श्रुतवाननृशंसवान् ।
रक्षन्नक्षयिणं धर्मं ब्रह्मण्यो गुरुपूजकः ॥ २
निषाद्यां क्षत्रियाज्जातः क्षत्रधर्मानुपालकः ।
कापव्यो नाम नैषादिर्दस्युत्वात्सिद्धिमाप्तवान् ॥ ३
अरण्ये सायपूर्वाह्णे मृगयूथप्रकोपिता ।
विधिज्ञो मृगजातीनां निपानानां च कोविदः ॥ ४
सर्वकाननदेशज्ञः पारियात्रचरः सदा ।
धर्मज्ञः सर्वभूतानाममोघेषुर्दृढायुधः ॥ ५
अप्यनेकशताः सेना एक एव जिगाय सः ।
स वृद्धावन्धपितरौ महारण्येऽभ्यपूजयत् ॥ ६
मधुमांसैर्मूलफलैरन्नैरुच्चावचैरपि ।

C. 11. 4858
B. 12. 135. 7
K. 12. 135. 7

or both): B1 124; B3.4 133; Da1 Dn1 4; D7 G1.2 M 136; D8 3; T1 G5 137; T2 135. — *Śloka no.*: K5 35; Da1 16; D9 82.

133

1 D6.8 om. the ref. — ^{ab}) T1 G5 om. from हर up to पुरा. — K2 D1 om. 1^{cd}. — ^{c}) T2 G1 यदा (for यथा). — D7 S (G3.4 absent) om. 1^{d}–3^{c}. — ^{d}) D4 प्रेत्यभावान्. D6 च (for न). D9 पश्यति (for नश्यति).

2 D7 S (G3.4 absent) om. 2 (cf. v. l. 1). — ^{a}) K3.5 V1 B Da Dn3 D2.3.8 प्रकृत्या; D1 प्रहन्ता (for प्रहर्ता). D5 प्रकृत्याभिमताञ्शूरः. — ^{b}) K2 B3.4 Dn1 D3 सुनृशंसवान्; D4 अनृशंसवाक् (for °वान्). — ^{c}) Ś1 K4 D1 अक्षयिनं; K2.5 Dn1.n3 D2.3.9 आश्रमिणां; D4 अकृपणं (for अक्षयिणं). K3 V1 B Da रक्षन्सु(B2 °स्वं)रक्षितान्सर्वान्; D5 रक्षन्सुरक्षिता सर्वान्; D8 रक्षंताश्रमिणां धर्मं. — ^{d}) K3 ब्राह्मणेषु तु पूजकः; D5 ब्राह्मणान्गुरुपूजकान्.

3 D7 S (G3.4 absent) om. 3^{abc} (cf. v. l. 1). — ^{a}) Ś1 निशाद्यां. D4 क्षितयाज् (for क्षत्रियाज्). — ^{b}) Da2 यक्ष-; D4 सर्व- (for क्षत्र-). — ^{c}) Ś1 K2–5 V1 B Da Dn1 D4.5.8 कायव्यो; K1 कायको; Dn3 कायेव्यो; D2 कायद्यो; D3 कपव्यो; D9 कापथ्यो (for कापव्यो). D2 वास (for नाम). Da2 om. from नैषादि up to जातीनां (in 4^{c}). — ^{d}) K1 D1.4 T2 G1 M2 आप्नुयात् ([illegible] °यान्) (for आप्तवान्).

4 Da2 om. 4^{abc} (cf. v. l. 3). — ^{a}) K1.5 V1 B Dn1.n3 D2.3.8 सायं पूर्वाह्णे (K1 °ह्णं; K5 °ह्णे); K3.4 Da1 D1 सायपूर्वाह्णे. D5 सायमरण्ये पूर्वाह्णे; D9 अरण्यशायी पूर्वाह्णे. — ^{b}) D4 -प्रकोपिता (for -प्रकोपिता). — For 4^{ab}, D7 subst.:

304* अस्ति कापव्यस्य इति मृगयुर्धर्मकोविदः ।

— ^{c}) K3 D4 मृगघातानां; D7 S (G3.4 absent) °यूथानां (for °जातीनां). — ^{d}) K3 D4 वनानां च स; K4 V1 B Da निपादानां च; K5 Dn1.n3 D2.3.5.8 नैषा(Dn3 °ष)दानां च; D7.9 T1 G1.2.5 निपातानां च; M2 निधनानां च (for निपानानां च).

5 ^{a}) B3 -कारण-; D5 -कालेन (for -कानन-). K3.5 Dn1.n3 D2–4.8 सर्वकालप्रदेशज्ञः (Dn3 °ज्ञः). — ^{b}) K1 D4.9 M1.3 परियात्रचरः (D4 °वरः; D9 M1.3 °परः); V1 Bo.4.5 पारिपात्रचरः; B1 पारिपत्रे चरः; Da1 D7 M2 पारियात्राचरः (M2 °परः). V1 तदा (for सदा). — ^{c}) K1 धर्मज्ञ; B2.3 सर्वज्ञः; D9 कृतज्ञः (for धर्मज्ञः). K3 D4.7 S (G3.4 absent) सर्ववर्णानाम् (for °भूतानाम्). — ^{d}) D5 T1 G5 अमोघेषु (for °घेषुर्). Dn3 गदायुधाः (for दृढायुधः).

6 ^{a}) K2 सेनाम्. K3.5 V1 B Da Dn1.n3 D4.5.9 S (G3.4 absent) अप्यने(Dn3 °नी)कशतां (Da T2 M °तं) सेनाम्. — ^{b}) D1 एव (for एक). K1 जगाम (for जिगाय). — ^{c}) K1 आवृद्धावस्य पितरौ; K5 Dn1.n3 D2–4.3.9 स च वृद्धांधबधिरौ (D2 °बधिरान्); V1 Bo.1.3–5 D1 स वृद्धावस्यपितरौ; Da स वृद्धमातापितरौ; D5 स वृद्धौ च स्वपितरौ; D7 T1 G5 M3.4 स वृद्धावंब(M3 °बा)पितरौ; M1 स वृद्धावंबाबधिरौ; M2 स वृद्धावंबंधिपितरौ (sic). — ^{d}) K1 B1 D5 G1 M4 [s]भ्य(K1 °त्य)पूजयेत्; V1 D3.9 °पूजयन् (for °पूजयत्). D4 अरण्येपि प्रपूजयन्.

सत्कृत्य भोजयामास सम्यक्परिचचार च ॥ ७
आरण्यकान्प्रव्रजितान्ब्राह्मणान्परिपालयन् ।
अपि तेभ्यो मृगान्हत्वा निनाय च महावने ॥ ८
ये स न प्रतिगृह्णन्ति दस्युभोजनशङ्कया ।
तेषामासज्य गेहेषु काल्य एव स गच्छति ॥ ९
तं बहूनि सहस्राणि ग्रामणित्वेऽभिवव्रिरे ।
निर्मर्यादानि दस्यूनां निरनुक्रोशकारिणाम् ॥ १०

दस्यव ऊचुः ।

मुहूर्तदेशकालज्ञ प्राज्ञ शीलदृढायुध ।
ग्रामणीर्भव नो मुख्यः सर्वेषामेव संमतः ॥ ११
यथा यथा वक्ष्यसि नः करिष्यामस्तथा तथा ।
पालयास्मान्यथान्यायं यथा माता यथा पिता ॥ १२

कापव्य उवाच ।

मा वधीस्त्वं स्त्रियं भीरुं मा शिशुं मा तपस्विनम् ।
नायुध्यमानो हन्तव्यो न च ग्राह्या बलात्स्त्रियः ॥ १३
सर्वथा स्त्री न हन्तव्या सर्वसत्त्वेषु युध्यता ।
नित्यं गोब्राह्मणे स्वस्ति योद्धव्यं च तदर्थतः ॥ १४
सस्यं च नापहन्तव्यं सीरविघ्नं च मा कृथाः ।

---

7 D8 om. 7ᵃ–8ᵇ. — ᵇ) K8 D4 अद्भिर्; V1 Dn3 D5 अन्यैर्; Bo. 4 D3 रत्नैर्; T2 G1 वन्यैर् (for अन्नैर्). T1 G2. 5 चोच्चावचैर् (for उच्चा°). — ᶜ) D5 सत्कृत्संभोजयामास. — ᵈ) K5 B4 Dn1 D2. 3 [अ]न्यान् (for सम्यक्). K3 V1 Bo. 4. 5 D4. 5. 7. 9 T G2. 5 M2 ह (for च). B2 सम्यक्च परिचारयन्; Da स (Da2 om. स) सम्यग्विचचार ह; Dn3 मान्यान्परिचराचर.

8 D8 om. 8ᵃᵇ (cf. v. l. 7). — ᵃ) V1 आरण्यके. — ᵇ) K5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5 परिपूजयन्; D9 अभिपालयन् (for परि°). — ᶜ) G1 केभ्यो (for ते-भ्यो). D9 गृहान्गत्वा (for मृगान्हत्वा). — ᵈ) K3 D9 सलिलैंधनैः (D9 °ने); Dn1 D4. 7 S (G3. 4 absent) सततं वने (for च महावने). K5 V1 B Da Dn3 D2. 3. 5. 8 निवेदयति वै वने.

9 G2 om. 9ᵃ–10ᵇ. — ᵃ) K5 Da1 D2. 3. 8 यस्मात्र; Bo. 4 ये न स; B3 ये स्वन; B5 येन सा; Da2 Dn1. n3 येस्मान्न; D5 येनास्मान्; D7 T2 येस्य न (for ये स न). K3 प्रतिगृह्यंति (for °गृह्णन्ति). — ᵇ) Da1 दस्युभाजन-; D5 दस्युतो जन- (for दस्युभोजन-). — ᶜ) K5 Dn3 D2. 3. 7. 8 G1 आसाद्य; T1 आसाज्य (for आसज्य). — ᵈ) K2–5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 T2 कल्य; D4 M1. 3. 4 काल्यम्; D7 G5 (*inf. lin.* as in text) एक; M2 कल्यम् (for काल्य).

10 G2 om. 10ᵃᵇ (cf. v. l. 9). — ᵃ) K5 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 बहूनि च; V1 B D5 बहूनि तं (by transp.). — ᵇ) V1 Bo. 2. 4. 5 Da1 Dn1 D1–3. 5. 8 T1 G5 M1. 3. 4 ग्राम(Dn1 °मा)णीत्वे; B1 ग्रामाणि तु; D9 ग्रामाणां तु (for ग्रामणित्वे). Ś1 K2 M2 हि; K1 वि-; K4 D1 ह; B2 (marg.) Dn3 D2. 3. 5. 8 न; D7 T G1. 5 च (for ऽभि-). — ᶜ) T2 निर्मर्यादादि; G2 निर्मदानां च (for निर्मर्यादानि). D1 om. दस्यूनां. — ᵈ) K5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 3. 7. 8 S (G3. 4 absent) निरनुक्रोशवर्तिनां (G2 °शतां गतः).

11 ᵃ) V1 Bo. 5 M1–3 मुहूर्तं; Da1 °र्तै (for मुहूर्त-). K2. 3. 5 V1 Bo–2 Da Dn1. n3 D2–5. 7–9 T G1. 2. 5 -कालज्ञः (for -कालज्ञ). — ᵇ) K3 M4 प्राज्ञः (for प्राज्ञ). K1 M1. 4 शूल-; K3 B3–5 M3 शूर (for शील-). K2. 3 -दृढायुधः. K5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 प्राज्ञः शूरो दृढव्रतः; Bo D4. 5. 7. 9 T G1. 2. 5 M2 प्राज्ञः (D7 T1 G1. 2. 5 प्रज्ञा-; M2 प्राज्ञाः) शूरो (D4 M2 शूर-) दृढायुधः. — ᶜ) G1 ग्रामणिर्; M2 ग्रामणी (for ग्रामणीर्). — ᵈ) Dn1 भव (for एव). K3 संमतं; Dn3 संगतः; M1–3 सत्तम (for संमतः).

12 ᵃ) K5 Bo. 1. 3 Dn1 D3 वक्षसि; Da2 वक्ष्यामि; M2 वक्ष्यति (for वक्ष्यसि). — ᵇ) Da करिष्याम. K3 V1 B1. 2 Da वयं; Bo तदा (for the first तथा). D5 om. the second तथा. — ᶜ) Ś1 K4 D1 T2 यथान्याय्यं. — ᵈ) G1 तथा (for the second यथा).

13 K1 V1 B Da Dn1. n3 D1. 5 कायव्य; K2–5 D2. 3. 8 M2 कापव्य; D7 T G1. 2. 5 दस्युः; D9 कापथ्य. — ᵃ) D4 om. मा. Ś1 K4 वधीढत्वं (sic); K1 वधी त्वं; K3 V1 B D5 वधिष्ठाः; Da बाधिष्ठाः; D9 वधीत; M1. 3 वधीध्वं (for वधीस्त्वं). G2 स्वयं (for स्त्रियं). B1 भीरुः; D4 T2 G1 भीरु; D9 भीतां; M1–3 विप्रं (for भीरुं). — ᵇ) K5 Dn3 D1. 3. 8 पशुं; B2 D5 शिष्टं; M2 शुचिं (for शिशुं). G1 तपस्वि च (for तपस्विनम्). — ᶜ) D1 वायुध्यमानो. K1 हर्तव्यो (for हन्तव्यो). — ᵈ) K1 चाग्राह्या; K4 वगाह्या;

पूज्यन्ते यत्र देवाश्च पितरोऽतिथयस्तथा ॥ १५
सर्वभूतेष्वपि च वै ब्राह्मणो मोक्षमर्हति ।
कार्या चापचितिस्तेषां सर्वस्वेनापि या भवेत् ॥ १६
यस्य ह्येते संप्ररुष्टा मन्त्रयन्ति पराभवम् ।
न तस्य त्रिषु लोकेषु त्राता भवति कश्चन ॥ १७
यो ब्राह्मणान्परिभवेद्विनाशं वापि रोचयेत् ।
सूर्योदय इवावश्यं ध्रुवं तस्य पराभवः ॥ १८
इहैव फलमासीनः प्रत्याकाङ्क्षति शक्तितः ।
ये ये नो न प्रदास्यन्ति तांस्तान्सेनाभियास्यति ॥ १९
शिष्ट्यर्थं विहितो दण्डो न वधार्थं विनिश्चयः ।

G. 12. 4871
B. 12. 135. 20
K. 12. 135. 20

M_4 च ग्राह्याद् (for च ग्राह्या). $D_{4.9}$ G_1 M_2 न च ग्राह्यावला स्त्रियः (G_1 °यं).

14 [a]) G_1 $M_{1.3.4}$ सर्वशः स्त्री ; M_2 सर्वाः स्त्रियो (for सर्वथा स्त्री). T_2 M_2 हंतव्याः (for हन्तव्या). — [b]) B_4 सर्वसत्त्वेन ; D_1 °तत्त्वेषु (for °सत्त्वेषु). $K_{3.5}$ V_1 B Da Dn_1. n_3 $D_{2.3.8}$ केनचित् ; D_4 [अ]वध्यता ; D_5 सर्वदा ; D_7 S ($G_{3.4}$ absent) बुध्यता (G_1 °त) (for युध्यता). — [c]) Dn_3 $D_{5.8}$ तु (for गो-). K_4 नास्ति ; D_1 स्वस्वे (for स्वस्ति). M_2 नित्यं गोब्राह्मणेभ्यश्च. — [d]) K_3 तु (for च).

15 [a]) B_1 शस्यं ; Dn_1 T_1 G_5 सत्यं ; D_7 G_1 M_2 सेव्यं (for सस्यं). K_{2-4} V_1 $Bo-_{2.4}$ Da Dn_1 $D_{4.9}$ नो($K_{2.4}$ Dn_1 D_9 ना)पहर्तव्यं ; K_5 $B_{3.5}$ Dn_3 $D_{2.3.8}$ नोनापि हर्तव्यं ; D_1 [अ]पि न हंतव्यं ; D_6 T $G_{2.5}$ M नोपहंतव्यं ; D_7 G_1 नापि हंतव्यं (for नापहन्तव्यं). — [b]) K_2 सीघ्रं विघ्नं ; K_3 Dn_1 (marg. as in text). n_3 सारविघ्नं ; B_1 शीरविघ्नं ; G_1 सुरविघ्नं (for सीर°). $Ś_1$ D_1 कृश ; K_1 कृथा (for कृथाः). D_9 सीरनोपहंतव्यं पाघ्नं च माकृत (corrupt). ❀ Ca : सीरविघ्नं कृषिविघ्नम् । Cn (reading सार°) : सारो विवाहादिकार्यं तत्र विघ्नम् । ❀ — After 15[ab], M ins. :

305* पितरो देवता विप्राः शपन्त्यत्र निवारिते ।

— [c]) D_7 T $G_{1.2.5}$ M_3 ह्यत्र (for यत्र). — [d]) D_1 पितरे. Da [ऽ]थर्षयस् (for ऽतिथयस्). K_1 सदा ; D_7 S (except M_4 ; $G_{3.4}$ absent) च ह (for तथा).

16 [a]) $Bo._{3-5}$ सर्वसत्त्वेषु (for °भूतेषु). B_1 वधे ; D_7 S ($G_{3.4}$ absent) वरो ; D_9 तथा (for च वै). — [b]) K_5 भैक्षम् ; B_1 lacuna (for मोक्षम्). $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ D_1 इच्छति (for अर्हति). — [c]) $K_{3.5}$ V_1 $Bo._{2-5}$ Dn_1 (m). n_3 $D_{2-5.8}$ चो(D_4 वा)पचितिस् (for चाप°). B_1 कार्यास्नोपाचितिस्तेषां ; G_2 सुकार्यापचितिस्तेषां. — [d]) K_5 यद् ; V_1 B (except B_4) $D_{4.9}$ T_2 M वा (for या). Da D_7 T_1 $G_{1.2.5}$ भावयेत् ; D_5 भारत (for या भवेत्).

17 [a]) D_7 S ($G_{3.4}$ absent) त्वेसे (for ह्येते). .. K V_1 B Dn_3 $D_{1-5.7-9}$ T $G_{1.2.5}$ M_2 संप्रदुष्टा (D_7 T $G_{1.2.5}$ °ष्टास्) (for °रुष्टा). — [b]) D_1 मंत्रे यंति ; D_7 T $G_{1.2.5}$ तस्य विद्यात् (for मन्त्रयन्ति). — [d]) K_1 भ्राता (for त्राता).

18 [a]) K_1 D_1 ब्रह्मणान् ; D_9 ब्राह्मणं (for ब्राह्मणान्). $K_{2.3.5}$ V_1 $B_{1.2.4}$ Da Dn_1. n_3 $D_{2-4.8.9}$ S ($G_{3.4}$ absent) परिवदेद् (M_1 °वदीद् ; M_3 °वदो) (for °भवेद्). — [b]) K_{2-5} V_1 $Bo._{2-5}$ Da Dn_1. n_3 $D_{2.3.5.8.9}$ T_2 चापि (for वापि). B_2 रोचते ; Dn_1 रोदयेत् (for रोचयेत्). — [c]) K_2 इवावश्ये ; $K_{3.5}$ Da Dn_1. n_3 $D_{2.3.8}$ इव ध्वांतं (K_5 Dn_1 °ते) ; D_1 इवावध्यं ; D_5 इवारण्यं ; $M_{1.2}$ इवापश्यं (for इवावश्यं). — [d]) $Bo._{3.4}$ तस्य तात ; D_5 तथा तात ; D_7 S (except M_4 ; $G_{3.4}$ absent) ध्रुवस्तस्य (for ध्रुवं तस्य). $Ś_1$ $K_{2.4}$ T_2 पराजयः ; Da_1 पराभवं (for पराभवः).

19 D_5 om. 19[a]-20[b]. — [a]) D_4 इहेव (for इहैव). D_4. K_1 $Bo._4$ आसीना ; K_4 $B_{3.5}$ D_9 M_2 आसीनाः ; D_4. आसीत (for आसीनः). — [b]) $K_{3.5}$ V_1 $Bo._{1.4}$ Da Dn_1. n_3 $D_{1-4.7.8}$ T_1 $G_{2.5}$ प्रत्याकांक्षेत ; B_2 °कांक्षीत ; $B_{3.5}$ D_9 °कांक्षत ; T_2 G_1 प्र(G_1 स)त्यकांक्षेत ; M प्रेत्य कांक्षेत (M_4 °क्षे च). $K_{3.5}$ Dn_1. n_3 $D_{2-4.7-9}$ T_1 $G_{2.5}$ M सर्वशः ; B Da T_2 G_1 सर्वतः (for शक्तितः). — [c]) $Ś_1$ D_1 ये ये न न ; K_1 ये येनेन ; $B_{1.5}$ ये यानानु- ; G_1 येन येन (for ये ये नो न). — [d]) K_5 $D_{3.8}$ तेन (for सेना). $Ś_1$ om. [अ]भि. K_2 Dn_3 [अ]भियास्यसि ; V_1 B_2 नियंस्यति ; Da नियच्छति ; G_1 [अ]भिधास्यति (for °यास्यति). $K_{3.4}$ $D_{2.7}$ T_1 G_5 तांस्तांस्तेनाभियास्यसि (D_7 T_1 G_5 °धास्यति) ; B_1 तांस्तानेशना नियंस्यति (hypermetric) ; Dn_1 तांस्तेन्सेना नियच्छत (sic).

20 D_5 om. 20[ab] (cf. v. l. 19). — [a]) K_1 $Bo._{3-5}$ Da T_2 शिष्टार्थं (B_4 °र्थं-) ; K_3 D_4 शिष्टार्थे ; $D_{2.3.8}$ T_1 $G_{1.2.5}$ शिक्षार्थं ; $M_{1.3}$ शिष्यत्वं ; $M_{2.4}$ शिष्यर्थं (for शिष्ट्यर्थं). D_7 शिक्षार्थं विदितो दंडो. — [b]) D_4 वधार्थे K_2 वधार्थे ; K_5 Dn_1, n_3 $D_{2.3.8}$ वृद्ध्यर्थं ; D_7 S ($G_{3.4}$ absent) विधीयते (for (for वधार्थं).

C. 12. 4871
B. 12. 135. 20
K. 12. 135. 20

ये च शिष्टान्प्रबाधन्ते धर्मस्तेषां वधः स्मृतः ॥ २०
ये हि राष्ट्रोपरोधेन वृत्तिं कुर्वन्ति केचन ।
तदेव तेऽनु मीयन्ते कुणपं कृमयो यथा ॥ २१
ये पुनर्धर्मशास्त्रेण वर्तेरन्निह दस्यवः ।
अपि ते दस्यवो भूत्वा क्षिप्रं सिद्धिमवाप्नुयुः ॥ २२
भीष्म उवाच ।
तत्सर्वमुपचक्रुस्ते कापव्यस्यानुशासनम् ।
वृत्तिं च लेभिरे सर्वे पापेभ्यश्चाप्युपारमन् ॥ २३
कापव्यः कर्मणा तेन महतीं सिद्धिमाप्तवान् ।
साधूनामाचरन्क्षेमं दस्यून्पापान्निवर्तयन् ॥ २४
इदं कापव्यचरितं यो नित्यमनुकीर्तयेत् ।
नारण्येभ्यः स भूतेभ्यो भयमार्छेत्कदाचन ॥ २५
भयं तस्य न मर्त्येभ्यो नामर्त्येभ्यः कथंचन ।
न सतो नासतो राजन्स ह्यरण्येषु गोपतिः ॥ २६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रयस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३३ ॥

विनिश्चयः). — c) D1 तु (for च). B4 [अ]शिष्टान् (for शिष्टान्). B2 प्रबाधंति. — d) K3. 5 V1 B1 2. 5 Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 दंडस्; B0. 3. 4 D7. 9 G2 M धर्म्यस् (for धर्मस्).

21 a) K3. 5 V1 Da Dn1. n3 D2–4. 8. 9 ये च; B1. 2 येपि (for ये हि). — b) Dn1 वृद्धिं (for वृत्तिं). B2–4 केनचित् (for केचन). — c) Ś1 K2–5 B3–5 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 तदैव; K1 तवेव; B2 तदैवं (for तदेव). Dn1 मार्यंते (for मीयन्ते). D7 S (G3. 4 absent) तानेवानु म्रियेरंस्ते. — d) K3. 5 Da Dn1. n3 D2–5. 8. 9 T1 G5 कुणपे; B1 लवणं (for कुणपं). K2 B3 D1. 3. 7 G1 क्रिमयो; M2 कृपयो (for कृमयो).

22 a) K1 ते (for ये). K3 D4 धर्मशास्त्रेषु (for °शास्त्रेण). — b) D5 वर्तयंति (for वर्तेरन्). — c) B0. 3–5 D5 ते भूत्वा क्रूरकर्माणः. — d) D1 क्षिप्रे.

23 Ś1 K1. 2 D1. 9 G2 M4 om. the ref. — a) B1. 2 Da ते; T2 तं (for तत्). K1. 3 V1 B0. 2. 3. 5 Da Dn1 D4. 7. 9 T1 G1. 2. 5 M अनुचक्रुस् (for उपचक्रुस्). V1 B1. 2 तत् (for ते). K5 B4 Dn3 D2. 3. 8 ते स (B4 तस्स) र्वमेवानुचक्रुः. — b) K1. 3. 4 V1 B Da Dn1. n3 D8 कायव्यस्य; K2. 5 D2. 3 कापठ्यस्य; D1 कायवस्य; D7 T1 G1. 2. 5 कापच्यस्य; D9 कापथ्यस्य; M2 कात्र-व्यस्य (for कापव्यस्य). D5 कायव्यायस्य शासनं. — c) K3. 5 B3. 4 Da Dn1. n3 D2–4. 8. 9 वृद्धिं (for वृत्तिं). — d) Ś1 K1. 2. 4 D1 [उ]पाचरन्; B1 [आ]प्नुयुः परं; D5 ह्युपारमं (for [उ]पारमन्).

24 a) K1–4 V1 B Da Dn1 D1. 5 कायव्यः; K5 D2. 3. 8 कापठ्यः; Dn3 काव्यग्रः; D7 T1 G1. 2. 5 काप-च्यः; D9 कापथ्य (for कापव्यः). — b) D4 महती. K1 आप्नुयात् (for आप्तवान्). — c) B0. 3. 5 आचरेत्; B4 आचरत्; Dn3 आददन्; D7 T1 G1. 2. 5 आवहन्; M आहरन् (for आचरन्). — d) B0. 3–5 D4 निवर्त-येत्; G1 निवर्तते (for निवर्तयन्). V1 B1 दस्यून्पा-पान्यवर्तयन् (V1 °येत्).

25 D5 om. 25a–26b. — a) K1. 3–5 V1 B Da Dn1. n3 D1 कायव्य-; K2 D2. 3. 8 कापठ्य-; D7 T1 G1. 2. 5 कापच्य-; D9 कापथ्य- (for कापव्य-). — b) K3 D4. 9 अभि (D9 °पि) कीर्तयेत्; K4. 5 Dn1. n3 D3. 8 अनुचिंतयेत्; V1 M1. 3 अनुवर्तयेत् (for °कीर्तयेत्). — c) K5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 T2 हि; G1 [ऽ]पि (for स). — d) K1 D4 अर्छेत् (for आर्छेत्). K3. 5 V1 B Dn1. n3 D2. 3. 8. 9 भयं प्राप्नोति किंचन (Dn3 केचन); D7 S (G3. 4 absent) भयमृच्छेत्कथंचन.

26 D5 om. 26ab (cf. v. l. 25). — a) D4 om. न. V1 B Da D7. 9 S (G3. 4 absent) न भयं तस्य (by transp.). K3. 5 Dn1. n3 D2. 3. 8 न भयं तस्य भूतेभ्यः. — b) Ś1 G1 M1. 2 नमर्त्ये (Ś1 °र्ते) भ्यः; K2 lacuna; K4 B1. 4. 5 नामर्तेभ्यः; T2 ह्यमर्तेभ्यः (for नामर्त्येभ्यः). Ś1 K2. 4 D1 कदाचन; V1 B1 च भारत (for कथंचन). K3. 5 Dn1. n3 D2. 3. 8 सर्वेभ्यश्चैव भारत; B2 नागेभ्यो नैव भारत; Da नागेभ्यश्चैव भारत. — c) K1 B4 नासतो; M1 न सत्यो (for न सतो). D1 न सतो; G1 नासदो (for नासतो). G2 राज्यं (for राजन्). K5 Dn3 D2. 3. 8 नासतो न सतो राजन्. — d) T2 न (for स). M2 ह्यरण्यस्य (for °ण्येषु). K1 गोमतिः (for गोपतिः). M1. 3 स ह्यरण्यस्य गोपिता.

१३४

भीष्म उवाच ।

अत्र गाथा ब्रह्मगीताः कीर्तयन्ति पुराविदः ।
येन मार्गेण राजानः कोशं संजनयन्ति च ॥ १
न धनं यज्ञशीलानां हार्यं देवस्वमेव तत् ।
दस्यूनां निष्क्रियाणां च क्षत्रियो हर्तुमर्हति ॥ २
इमाः प्रजाः क्षत्रियाणां रक्ष्याश्चाद्याश्च भारत ।
धनं हि क्षत्रियस्येह द्वितीयस्य न विद्यते ॥ ३
तदस्य स्याद्बलार्थं वा धनं यज्ञार्थमेव वा ।
अभोग्या ह्योषधीश्छित्त्वा भोग्या एव पचन्त्युत ॥ ४
यो वै न देवान्न पितॄन्न मर्त्यान्हविषार्चति ।
आनन्तिकां तां धनितामाहुर्वेदविदो जनाः ॥ ५
हरेत्तद्द्रविणं राजन्धार्मिकः पृथिवीपतिः ।

C. 12. 4883
B. 12. 136. 6
K. 12. . 36. 6

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś1 K Bo. 3. 5 Da1 Dn1. n3 D1–5. 9 आपद्धर्मः; B1. 2 D7 S (G3. 4 absent) राजधर्मः; B4 राजधर्मे आपत्सु. — *Adhy. name :* Ś1 K1 M1–3 कापव्यचरितं; K2. 3. 5 D2. 3 कापव्यचरितं; K4 V1 Bo–2 Da Dn1. n3 D1. 4. 5 कायव्यचरितं; D7 कापेव्यचरितं; D9 कापथ्यचरितं; T1 कामव्यचरितं; G2. 5 कापव्यचरितं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : B1 125; B3–5 134; Da1 Dn1 5; D7 G1. 2 M 137; D8 3; T1 G5 138; T2 136. — *Śloka no. :* K3 Da1 Dn1. n3 26.

134

1 G1 om. the ref. — ᵃ) D7 G1 गाथां; T2 गाथां (for गाथा). D5 पुरा गीताः; D7 T G1. 5 ब्रह्मगीतां (T1 G5 °ता). — ᶜ) K5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 राजा वै; D9 राजेंद्राः; T2 राजेंद्र (for राजानः). — ᵈ) V1 B Da कोषं (for कोशं). K3. 5 V1 Bo. 2. 4 Da Dn1. n3 D2–4. 8. 9 संजनयन्त्युत (D9 om. त); B3. 5 D7 S (G3. 4 absent) °यंत्युत (for °यन्ति च). D5 हि (for च).

2 With 2ᵃᵇ, cf. Manu. 11. 18ᵃᵇ, 20ᵃᵇ. — ᵃ) Bo. 4. 5 धनं न (by transp.); D4 धनेन; T1 नयनं. — ᵇ) Ś1 D1 ब्रह्मस्वम्; Da2 दैवस्वम् (for देव°). K2 3. 5 V1 B D (except D4. 9; Dn2 D6 absent) S (G3. 4 absent) च (for तत्). — ᶜ) Dn3 निष्क्रयाणां च; D4. 9 क्षत्रियाणां च (D4 वा) (for निष्क्रियाणां च). K1 तु (for च). — ᵈ) K2. 4 M1 हंतुम् (for हर्तुम्).

3 ᵃ) Bo. 3 D5 इह (for इमाः). — ᵇ) D4 चाप्याश्च; D7 T G1. 2. 5 ह्या(T वा)न्याश्च; D9 (marg.) पोष्याश्च (for चाद्याश्च). K3 V1 B Da Dn1 D5 र(B3 भ)क्ष्या भोग्या(V1 Bo °ज्या)श्च भारत; K5 Dn3 D2. 3. 8 राज(Dn3 D3. 8 °ज्य)भोज्या(D3. 8 °ग्या)श्च भारत. — ᶜ) K1 क्षत्रियस्येव; K3. 5 V1 B Da2 Dn1. n3 D2, 3. 5. 8 °स्यैव; Da1 °श्चैव.

4 ᵃ) K5 D2. 3. 8 तदर्थं; D5 तदास्य (for तदस्य). D4 हि (for स्याद्). B2 (marg. as in text) Da D5 धनार्थं (for बलार्थं). Dn3 च (for वा). — ᵇ) K3 Bo. 3. 5 Da2 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8. 9 च (for वा). — T2 G1 read 4ᶜᵈ after 6ᵃᵇ. — ᶜ) K3 D5 T2 M1–3 Cv अभोज्याः (for अभोग्या). K2 V1 Bo D4. 7 T G2. 5 M ह्यौषधीश्च; K3. 5 B1–5 Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 चौष° (for ह्योष°). Dn3 स्थित्वा (for छित्त्वा). — ᵈ) Bo. 3–5 एवं. Da भवंत्युत; D5 प्रचक्षते; D9 वर्पंत्युत (for पचन्त्युत). D4 भोज्यायैव भ्रियंत्युत; D7 T G2. 5 M भोज्या (M1 °ज्य) एव भवं(M1 °व)त्युत.

5 ᵃ) K3 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D3. 8. 9 यो नैव; B4 यो*न; D2 *न वै; D4 येनेव (for यो वै न). Bo. 3. 5 D5. 7 T G1. 2. 5 M3. 4 यो (G1 ये) वै (Bo 3. 5 D5 G1 न) देवान्न च पितॄन्. — ᵇ) K1 मंत्स्यान् (sic); K2 मत्स्यान्; D1 corrupt; D7 T2 मान्यान् (for मर्त्यान्). B1 [अ]र्चते (for [अ]र्चति). — ᶜ) K1. 4 V1 Bo. 1. 3. 5 Da अनर्थिकां तां; K2 आनंतिकानां; B2. 4 अनार्थकां तां; T1 G5 अनर्थकांतद्; G2 M2. 4 अनर्थिकां (M2 °नां) तद् (for आनन्तिकां तां). K1 धनिताम्; Bo Da धनताम्. K3 D4 अनर्थिका (D4 °र्थकं) तद्धि धनम्; K5 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8. 9 अनर्थकं धनं तत्र (Dn1 ततुः D5 तस्य); D7 G1 अनर्थकां तद्धनिताम्; T2 अनर्थिकांस्तद्धनिकान्; M1. 3 अनर्थिकांस्तंतनिताम् (sic). — ᵈ) K5 B1 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8. 9 प्राहुर् (for आहुर्). K3 V1 B1. 2 Da Dn1 D7 T1 G1. 2. 5 M1. 3. 4 धर्मविदो; T2 अर्थविदो (for वेदविदो).

6 ᵃ) K2. 5 Bo. 3 Dn1. n3 D3. 4. 8 हरेत; K4 B3 हरेत्तु; V1 B1. 2 हरते; T2 हरेत्तद्; G1 हरेत्तं (for

C. 11. 4883
B. 12. 136. 6
K. 12. 136. 6

न हि तत्प्रीणयेल्लोकान्न कोशं तद्विधं नृप ॥ ६
असाधुभ्यो निरादाय साधुभ्यो यः प्रयच्छति ।
आत्मानं संक्रमं कृत्वा मन्ये धर्मविदेव सः ॥ ७
औद्भिज्जा जन्तवः केचिद्युक्तवाचो यथा तथा ।
अनिष्टतः संभवन्ति तथायज्ञः प्रतायते ॥ ८
यथैव दंशमशकं यथा चाण्डपिपीलिकम् ।
सैव वृत्तिरयज्ञेषु तथा धर्मो विधीयते ॥ ९
यथा ह्यकस्माद्भवति भूमौ पांसुतृणोलपम् ।
तथैवेह भवेद्धर्मः सूक्ष्मः सूक्ष्मतरोऽपि च ॥ १०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुस्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३४ ॥

हरेत्तद्). D1 द्रविणो (for द्रविणं). Bo-2.5 Da Dn1 D7 T G1.2.5 राजा (for राजन्). — b) D5 धार्मिक- ; T2 G1 रक्षार्थं (for धार्मिकः). K2 पृथिवीपते. —After 6^{ab}, T2 G1 read 4^{ab}, om. 6^{c}–7^{d}. — c) M2-4 यो हि नः (M2 न) (for न हि तत्). G2 न; M1 मः (for तत्). Ś1 K1.2.4 D1.4 लोकं; B4 D5 लोको; M3.4 लोका (for लोकान्). K5 Dn3 D2.3.8.9 ततः प्रीणयते लोकं. — d) K5 Dn3 D2.8 शोकं; V1 B Da कोपं (for कोशं). Da तद्विदुर्जनाः; Dn1 तद्विदुर्बुधाः; D4 च द्विजोत्तमान्; M2-4 विद्धि तं नृपं (for तद्विधं नृप). K2.5 Dn3 D2.3.8.9 नृपः; D5 नृपं (for नृप). K3 न तं कोशो विदुर्जनाः; D7 T1 G2.5 M1 न लोको गर्हते नृपं.

7 = (var.) 12. 130. 4. Cf. Manu. 11. 19. T2 G1 om. 7 (cf. v. l. 6). — a) K3.5 V1 B Dn1.n3 D2.3.5.8 [ऽ]र्थं(B1 °न्न)मादा(D5 °धा)य; Da स्व-मादाय; M1 निरामाय (for निरादाय). — b) Bo.3.5 D5 M2 सं- (for यः). — c) Dn3 स क्रमं (for संक्रमं). — d) K1 भवे; D1 मान्ये; M2 मध्ये (for मन्ये). K1 Bo.1.3.5 D5.7.9 T1 G2.5 M धर्मकृद्; Da कर्मविद् (for धर्मविद्). K3.5 B4 Dn1.n3 D2-4.8 कृत्स्नधर्मवि(K3 D4 °क्रु)देव सः. — After 7, K5 Dn1.n3 D2.3.8 ins. :

306* तथा तथा जयेल्लोकाञ्शक्त्या चैव यथा तथा ।
[Dn1 यथा यथा (for यथा तथा).]

8 a) Ś1 K1.3-5 Bo.3-5 Da Dn1.n3 D1-4.8.9 उद्भिज्जा; K2 उद्भिजाश्; V1 B1 D7 T2 औद्भिदा (for औद्भिज्जा). K3.5 V1 B Da Dn1.n3 D2-5.7-9 M यद्वद् (for केचिद्). ❀ Cv (reading अद्भिस्तु): अद्भिर्वर्षाकाले यथा यदृच्छया जन्तवः संभवन्ति । ❀ — b) K1 युक्तावाच्य; K3 शुष्का वाचो; K5 B1.4 Dn1.n3 D2.3.8 शुक्रजीवा; V1 B2 D5 सूक्ता (D5 °क्त-) वाचो; Bo.5 D7 S (G3.4 absent) Cv श्रुत्वा वाचो; B3 वक्ता न्यायं (sic); Da शक्ता वाचो; D1 युक्तं वाचो; D4 corrupt; D9 अंडजा वा (for युक्तवाचो). B1 Dn1 यथा यथा. ❀ Cv (reading श्रुत्वा वाचः): यथा वाचः श्रुत्वा अनिच्छतोऽपि बालस्य तदा तद्वदेव वाचो यदृच्छया संभवन्ति । ❀ — c) Ś1 अनिष्टितः; K5 Dn1.n3 D2.3.8 अनिमित्तान्; D5 अशिष्टतः; D9 अनिवृत्ताः (for अनिष्टतः). G2 M3 संभवति (for संभवन्ति). T2 अनिष्टं तद्धि भवति. — d) D5 om. (hapl.) from यज्ञः up to यथा (in 10^{a}). Ś1 K2.4 यथा यज्ञः. K2-5 V1 Bo.2-5 Dn1.n3 D2-4.7.9 T G1.2.5 M4 Cv प्रजा(K4 °ती)यते; B1 Da प्रजापते; M2 प्रवर्तते (for प्रतायते). K1 तथावज्ञ प्रजयते (sic).

9 D5 om. 9 (cf. v. l. 8). — a) V1 तथैव. Ś1 K2 D1 दंशमषकं; Bo.3-5 दंशमशकां (Bo.4.5 °का); B1 दंशामशकं; B2 दंशमसकं; D4 दंशकंयुकां; M1.3.4 दंशमशके; M2 दंशके चैत्र (for दंशमशकं). — b) V1 B1 D4 तथा (for यथा). Ś1 K4 D1 चंडपिपीलिका; K1-3.5 B Da D4 चंडपिपीलिकं (K1 °लुकं; Da1 °लिकाः); V1 चांडपिपीलिका; D7 S (G3.4 absent) कीटपिपीलिकं (T2 °कः; M °के). — c) T3 नैव; G2 सर्व- (for सैव). D9 इयं यज्ञे (for अयज्ञेषु). K1 सर्ववृत्तियजज्ञेषु (sic). ❀ Cn : सैव यथा दंशाद्या गवादिभ्यो अपोह्यन्ते, एवं राष्ट्रादयज्ञा अपि अपोह्याः । ❀ — d) K5 Da Dn1.n3 D2.3.7.8 T1 G1.2.5 यथा (for तथा). B3.4 तथा कर्म; D9 तस्माद्यज्ञो (for तथा धर्मो). D4 [ऽ]भिधीयते (for विधीयते).

10 D5 om. up to यथा (cf. v. l. 8). Da2 reads 10 twice. — a) Ś1 K4 त(K4 य)था हि कस्माद् (for यथा ह्यकस्माद्). — b) K3 D9 T1 G2.5 पांशु(T1 G2.5 °सु)तृणोलुपं; K5 Dn1.n3 D2.3.8 पांशु- (Dn1 °सु)विलोलितः; V1 Bo.2.4.5 पांशुतृणोलपं; B1 पाशोर्नवालयं; B3 D7 T2 M2.4 पांसुतृणोपलं; Da D1 पांशु(D1 °सु)तृणोलयं; D5 पांशुविलोलुपं (for पांसु-

१३५

भीष्म उवाच ।
अत्रैव चेदमव्यग्रः शृण्वाख्यानमनुत्तमम् ।
दीर्घसूत्रं समाश्रित्य कार्याकार्यविनिश्चये ॥ १
नातिगाधे जलस्थाये सुहृदः शकुलास्त्रयः ।
प्रभूतमत्स्ये कौन्तेय बभूवुः सहचारिणः ॥ २
अत्रैकः प्राप्तकालज्ञो दीर्घदर्शी तथापरः ।
दीर्घसूत्रश्च तत्रैकस्त्रयाणां जलचारिणाम् ॥ ३
कदाचित्तज्जलस्थायं मत्स्यबन्धाः समन्ततः ।
निःस्रावयामासुरथो निम्नेषु विविधैर्मुखैः ॥ ४
प्रक्षीयमाणं तं बुद्ध्वा जलस्थायं भयागमे ।

C. 12. 4894
B. 12. 137. 6
K. 12. 137. 6

तृणोलपम्). G2 धर्मं (for धर्मः). —[d]) D5 सूक्ष्मात् (for सूक्ष्मः). K1. 3. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 8. 9 T2 M1–3 तथा; D4. 5 सदा; D7 T1 G1. 2. 5 स्मृतः (for ऽपि च). M4 सूक्ष्मसूक्ष्मतरस्य तां.

Colophon om. in D9. — *Sub-parvan:* Ś1 K V1 Bo. 2. 5 Da Dn1. n3 D2–5 आपद्धर्म (V1 Bo. 5 आपत्सु); B1 राजधर्मे आपद्धर्म; B3. 4 राजधर्मे आपत्सु; D7 S (G3. 4 absent) राजधर्म. — *Adhy. name:* M1–3 हार्याहार्यकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 126; B3. 4 135; Da1 Dn1 6; D8 4; T1 G5 139; T2 137; G1. 2 M1. 2. 4 138; M3 148 (sic). — *Śloka no.:* K3 Da1 Dn3 10; Dn1 11; D9 18.

135

☞ With this adhy., cf. the Mitacintijātakam (No. 114); Pañcatantra I, kathā 14; Hitopadeśa IV (p. 129ff.).

1 After the ref., K3–5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 G1. 5 ins. (Dn3 D2. 3 repeating it after 19):

307* अनागतविधाता च प्रत्युत्पन्नमतिश्च यः ।
द्वावेव सुखमेधेते दीर्घसूत्री विनश्यति ।

[= Pañcatantra 318; Hitopadeśa IV. 5. — (L. 1) D5 तथा (for च यः). — (L. 2) K3 Bo. 4 द्वावेतौ; D5 द्वावेते (for द्वावेव). K3. 4 D2. 3. 8 दीर्घसूत्रो.]

—[a]) D4 अथैव (for अत्रैव). K2. 3 Dn1 D7 T1 G1. 2. 5 M1. 3. 4 अव्यग्रं (for अव्यग्रः). —[b]) K2. 3. 5 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8. 9 शृणुष्वाख्यानमुत्तमं. —[c]) K3. 5 Bo. 1. 3–5 Dn1. n3 D2–5. 8. 9 M उपाश्रि(D4 °स-; M2 °श्रु)त्य; V1 B2 Da D7 T G1. 2. 5 अपाश्रित्य (for समाश्रित्य). —[d]) D3. 5. 8 कार्याकार्ये; M4 कार्यकार्य- (for कार्याकार्य-).

2 [a]) Ś1 K1. 4 D1. 4 नातिगाध- (K4 °धि-) (for °गाधे). K3. 5 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 जलाधारे; V1 B2. 5 (both marg.) S (G3. 4 absent) जलस्थाने; B4 जलास्थाये; D4 -जलस्थय- (for जलस्थाये). —[b]) K1–3. 5 V1 Dn3 D2. 3. 8 कुशलास; K4 D5 स(D5 सु)कुलास; Bo Da शकुनास; D9 च कृषास (for शकुलास). D4 स्त्रियः (for त्रयः). D7 कुशलाः सुहृद- स्मृतः (sic); S (G3. 4 absent) कुशलाः (T1 °लः) सुहृदस्त्र(G1 °स्त्रि)यः. —[c]) B1 प्रभूतमत्स्याः (for °मत्स्ये). —[d]) D4 वनचारिणः (for सह°).

3 [a]) Bo. 1. 3–5 D4. 5. 7 T1 G1. 2. 5 M2. 4 तत्रैकः; D9 तत्रैक-; M1. 3 तत्रैव (for अत्रैकः). K3. 5 V1 B2 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 तत्रैको दीर्घकालज्ञ. —[b]) K3. 5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 उत्पन्नप्रतिभो(Dn1 °मो)परः (Da °वरः). —[c]) Bo दीर्घसूत्रस्तु; Dn3 D9 °सूत्रस्य (for °सूत्रश्च). D5 तथैवैकस; D7 T1 G1. 5 तथा चैकस; G2 तथैकश्च (for च तत्रैकस). D1 तथैको दीर्घसूत्रश्च. —[d]) K2 जलचारिणः; K3. 5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 3 सहचारिणां (K5 Dn3 D3 °णः) (for जल°).

4 [a]) Ś1 K1. 2. 4 Dn1 D9 तं; B3. 4 D1 तु; Dn3 ते (for तज्-). K3. 5 D2–4. 7 S (G3. 4 absent) ते (K5 D2. 4 तं; D7 S [G3. 4 absent] तज्) जलस्थानं; V1 Bo–2. 5 Da तु (V1 ते; Da तज्) जलं तस्मान्; D5 तं जलच्छायं (for तज्जलस्थायं). D8 तत्रैको दीर्घ- कालज्ञो. —[b]) Ś1 मत्स्यबंधः; B1 °धान्याः; D4 °बंधान् (for °बन्धाः). —[c]) All MSS. (except Ś1 K4 Dn1; Dn2 D6 G3. 4 absent) निस्राव(D4 °श्राव्य-; Dn3 D9 °श्राव)यामासुर् (for निःस्रा°). —[d]) Ś1 (orig.) जलैः; Ś1 (by corr.) D1. 4 विधैः (for मुखैः).

5 [a]) Ś1 D1 प्राक्षीयमाणं; T2 प्रक्षीयमाणे. Ś1 K2 तं बद्धा; K1 B4 तं बुद्ध्वा; K3 V1 Da1 D2. 3. 8 तं बद्धा; K5 B1. 2 Da3 Dn1. n3 तं दृष्ट्वा; B3 D7 S दृष्ट्वा;

C. 12. 4894
B. 12. 137. 6
K. 12. 137. 6

अब्रवीद्दीर्घदर्शी तु तावुभौ सुहृदौ तदा ॥ ५
इयमापत्समुत्पन्ना सर्वेषां सलिलौकसाम् ।
शीघ्रमन्यत्र गच्छामः पन्था यावन्न दुष्यति ॥ ६
अनागतमनर्थं हि सुनयैर्यः प्रबाधते ।
न स संशयमाप्नोति रोचतां वां व्रजामहे ॥ ७
दीर्घसूत्रस्तु यस्तत्र सोऽब्रवीत्सम्यगुच्यते ।
न तु कार्या त्वरा यावदिति मे निश्चिता मतिः ॥ ८
अथ संप्रतिपत्तिज्ञः प्राब्रवीद्दीर्घदर्शिनम् ।
प्राप्ते काले न मे किंचिन्न्यायतः परिहास्यते ॥ ९
एवमुक्तो निराक्रामद्दीर्घदर्शी महामतिः ।
जगाम स्रोतसैकेन गम्भीरसलिलाशयम् ॥ १०
ततः प्रस्रुततोयं तं समीक्ष्य सलिलाशयम् ।
बबन्धुर्विविधैर्योगैर्मत्स्यान्मत्स्योपजीविनः ॥ ११
विलोड्यमाने तस्मिंस्तु स्रुततोये जलाशये ।
अगच्छद्ग्रहणं तत्र दीर्घसूत्रः सहापरैः ॥ १२
उद्दानं क्रियमाणं च मत्स्यानां वीक्ष्य रज्जुभिः ।

(G3. 4 absent) तद्बुद्ध्वा (for तं बुद्ध्वा). — b) K3. 5 V1 B1 Da D2. 3. 7. 8 S (G3. 4 absent) जलस्थानं; D5 °ध्वायं (for °स्थायं). V1 reads from भयागमे up to सर्वेषां (in 6^{b}) on marg. K3 V1 B2 Da जलौकसां (K3 °सौ) (for भयागमे). — c) D5 च (for तु). — d) B2. 4 D7 T G1. 5 तथा; D5 ततः (for तदा).

6 V1 reads up to सर्वेषां on marg. — c) K1 गच्छावः; Dn3 D3. 8 गच्छाम; D2 गच्छेम (for गच्छामः). — d) K3 B2 Da D4 M1. 3 दुष्यते; D7 G2 M2 शुष्यति; T2 G1 M4 शुष्यते (for दुष्यति).

7 a) D5 यः (for हि). — b) B1. 2 (marg.) सुनयो; D4 सुनयोर्; D5 T1 G2. 5 स्वनयैर् (for सुनयैर्). M2 यत् (for यः). K5 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8. 9 प्रबा- (D5 °भा)धयेत्; V1 प्रधावते; B3 lacuna; D7 T1 G2. 5 प्रबोधते (for प्रबाधते). — c) K2. 3. 5 B3 Dn1. n3 D2. 3. 8 स न (by transp.). Bo. 1. 5 Da D4. 5 न संशयमवाप्नोति. — d) D7 T G1. 2. 5 M4 तथान्यत्र; M1-3 तदन्यत्र (for रोचतां वां). K1 Bo. 1. 4. 5 Da D5 वो; K5 V1 B2. 3 Dn1. n3 D2-4. 8 भो (for वां). T1 G2. 5 प्रयामहे (for व्रजा°).

8 a) D5 दीर्घसूत्री (for °सूत्रस्). T2 G1 ततस् (for तु यस्). — b) D7 T2 G1. 2. 5 उच्यतां (for उच्यते). M2 सोब्रवीत्संप्रशुच्यतां. — c) Bo. 4. 5 Da -च (for तु). K4 तुरा (for त्वरा). K2. 3. 5 V1 B Dn1. n3 D2. 3. 5. 8. 9 तावद्; Da काचिद् (for यावद्). D4. 7 S (G3. 4 absent) न तु (D4 न नु) तावत्त्वरा (G1. 2 °त्वया; M4 °त्तथा) कार्या. — d) Dn1 D3. 8 निश्चया (for निश्चिता).

9 a) V1 उत्पन्न-; D4 अथ स (for अथ सं-). Da2 corrupt. — b) D7 S (except T2; G3. 4 absent) त्व(M अ)ब्रवीद् (for प्राब्रवीद्). K4 Bo. 4 Da1 D1 दीर्घदर्शनं (D1 °नः). — c) D4. 7 T1 G1. 5 प्राप्तकाले. K4 कश्चिन् (for किंचिन्). — d) V1 D1. 4. 9 परिहास्यति; Da °हाप्यते; D7 °वार्यते (for °हास्यते).

10 a) K3 V1 B2 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 श्रुत्वा (Da1 श्रुते) (for उक्तो). K4 निचक्राम; Dn1 निराक्रम्य (for निराक्रामद्). — c) D4. 9 श्रोतसा. K3. 5 Dn1. n3 D2. 8 तेन (for [ए]केन). — d) Bo -शलि- लाशयं; B2 -सलिलाश्रयं.

11 Bo. 5 om. (hapl.) 11^{ab}. V1 reads 11^{ab} on marg. — a) K1. 2. 4 Dn3 D2. 3. 9 प्रस्तुत-; V1 Dn1 D5. 7 T1 G5 प्रसृत-; G1 प्रसूत- (for प्रस्रुत-). D4 नु; T2 तु (for तं). D1 ततः प्रास्रुवत तोयं; G2 ततः प्रसृततोयांतं. — b) K1 समीक्ष्य सलिलाशयात्; K3-5 V1 B (Bo. 5 om.) Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 प्रसमीक्ष्य (D8 °त्य) जलाशयं. — c) Dn3 बबंध (for बबन्धुर्). D4 योगे (for योगैर्). T2 बबंधुर्विविधोपायैर्. — d) G1 मत्स्यं (for मत्स्यान्). D8 मात्स्योपजीविनः.

12 b) V1 Bo. 3 D4 श्रुततोये; M2 स्रुततोय- (for स्रुततोये). — c) B2 जगाम; D1 आगच्छद् (for अगच्छद्). K3. 5 B4 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 बंधनं; B1 भ्रमणं (for ग्रहणं). — d) D1 T G5 M1-3 तथापरैः; G1 सहावरैः (for सहापरैः). D4 प्रत्युत्पन्नमतिस्तदा.

13 a) K2 तद्दानं; K3 Cn उद्दाने; K4 उद्दामं; K5 B2 उद्दामे; V1 Da1 उदाने; Bo. 5 T1 G5 (inf. lin.) उत्थानं; B1 Da2 Dn1 Cb उद्याने; B3 उज्जानं; B4 उद्यानं; B5 (marg.) उत्थाने; Dn3 D8 उद्यमे; D2 उद्दामे; D4 संदानं; M1 उदानं; M4 उद्दनं; Cv उक्षणं (for उद्दानं). Ś1 K2 B2 (marg.) क्रियमानं (B2 °ने); K3. 5 V1 B2 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 Cn क्रिय-

प्रविश्यान्तरमन्येषामग्रसत्प्रतिपत्तिमान् ॥ १३
ग्रस्तमेव तदुद्दानं गृहीत्वास्त तथैव सः ।
सर्वानेव तु तांस्तत्र ते विदुर्ग्रथिता इति ॥ १४
ततः प्रक्षाल्यमानेषु मत्स्येषु विमले जले ।
त्यक्त्वा रज्जुं विमुक्तोऽभूच्छीघ्रं संप्रतिपत्तिमान् ॥१५
दीर्घसूत्रस्तु मन्दात्मा हीनबुद्धिरचेतनः ।
मरणं प्राप्तवान्मूढो यथैवोपहतेन्द्रियः ॥ १६
एवं प्राप्ततमं कालं यो मोहान्नावबुध्यते ।
स विनश्यति वै क्षिप्रं दीर्घसूत्रो यथा झषः ॥ १७
आदौ न कुरुते श्रेयः कुशलोऽस्मीति यः पुमान् ।
स संशयमवाप्नोति यथा संप्रतिपत्तिमान् ॥ १८
अनागतविधानं तु यो नरः कुरुते क्षमम् ।
श्रेयः प्राप्नोति सोऽत्यर्थं दीर्घदर्शी यथा ह्यसौ ॥१९
कलाः काष्ठा मुहूर्ताश्च दिना नाड्यः क्षणा लवाः ।
पक्षा मासाश्च ऋतवस्तुल्याः संवत्सराणि च ॥ २०
पृथिवी देश इत्युक्तः कालः स च न दृश्यते ।

C. 12. 4910
B. 12. 137. 22
K. 12. 137. 22

माणे (for °मागं). K3.5 Dn1.n3 D2-4.8 M तु; D9 तन् (for च). — b) K5 V1 B1.2 (marg. as in text).3 Da Dn1.n3 D2.3.8 Cn तत्र (for वीक्ष्य). — c) D1 प्रविध्य; M2 प्रविशम् (for प्रविश्य). K2.3.5 Dn1.n3 D2.3.5.8 एतेषां (for अन्येषाम्). — d) Ś1 K1.2.4 D1.5 अग्रे सं-; K3.5 V1 B (except B3.4) Da Dn1.n3 D2.3.8 स्थितः सं-; D4.9 तस्थौ सं-; M2 भ्रमतः (for अग्रसत्).

14 D1 reads 14–15 on marg. — a) K3 D4 न्यस्तम्; K5 Dn1.n3 D2.3.8 गृह्यम् (for ग्रस्तम्). M1-3 एवं. D5 यद् (for तद्). K4 D2.3.8 उद्दामं; K5 V1 B0.4.5 Dn1.n3 उद्यानं; B3 उज्ञानं; Da2 D6.7 उद्रानं; T2 G5 उत्थानं (for उद्दानं). D9 विन्यस्तमेतदुद्दानं. — b) K1.3 D5 M4 गृहीतास्ते; K2.4.5 B Da Dn1.n3 D1-3.8 T2 G2 गृहीत्वा तं (D1 तु); V1 °ते तु; D4.9 गृहीत्वाशु; D7 T1 G1.5 °त्वा तत् (for गृहीत्वास्त). B1.2 Da तथोत्तमं (Da2 °त्तरं); D7 T1 G1.5 तथा तु सः; T2 तथामृते (for तथैव सः). D1 सा; D4.9 च (for सः). M1-3 गृहीत्वा (M1 °त्ता) त्वरितास्तथा. — c) K3.5 V1 B (except B0) Da Dn1.n3 D2.3.8.9 च (for तु). D6 कृतांस्तेत्र; T2 कृतांस्तत्र (for तु तांस्तत्र). D4 corrupt. — d) K3.5 Dn1.n3 D3.4.9 ग्रथितान्; D6 यंत्रिता; D8 जथितान् (for ग्रथिता). B2 D5 (marg. as in text) इव.

15 D1 reads 15 on marg. — a) B1 तत्र; M1 अत्र (for ततः). S (G3.4 absent) प्रक्षाळ्यमाने (T1 G5 M2 °णे)षु. D5 प्रक्षाल्यमानेषु ततो. — b) G1.2 सर्वेषु; M2 ते विदुर् (for मत्स्येषु). K5 V1 B2-5 Da1 Dn1.n3 D2.3.5.8 विपुले (for विमले). D4.9 om. जले. — c) K3 Dn1 मुक्त्वा (for त्यक्त्वा). K1 M2 रज्जु- (for रज्जुं). K2.3 Dn1.n3 D1.2 प्रमुक्तोसौ; K5 V1 B1.2 Da D3.8 विमुक्तोसौ; D9 वियुक्तोभूच् (for विमुक्तोऽभूच्). — d) Da क्षिप्रं (for शीघ्रं). D2 om. सं. M2 स प्रति- (for संप्रति-).

16 a) D1 corrupt; M1-3 हीनात्मा (for मन्दात्मा). — b) D1 दीनबुद्धिर्; M1-3 मंद° (for हीन°). — V1 reads 16c–18d on marg. — d) D7 T G2.5 M तथैव (for यथैव). K1 यथैवोपहितेंद्रियः; G1 तथैवाविजितेंद्रियः.

17 V1 reads 17 on marg. — a) D2 प्राप्तमंतं; D9 °भयं; T2 G1 °क्रमं (for °तमं). — b) Da2 °बुध्यसे (for °बुध्यते). — c) T2 विनस्यति; G1 विसृश्यति (for विनश्यति). D5 क्षिप्रं च (for वै क्षिप्रं). — d) D4 दीर्घसूत्री. K5 शठः (for झषः).

18 V1 reads 18 on marg. — b) G1 [ऽ]स्ति (for ऽस्मि). — c) K3 D4 संशयं समवा(D4 °मा)प्नोति; Dn3 पुमान्संशयमाप्नोति; D5.7 S (G3.4 absent) स च (D7 T G1.2.5 M4 हि) संशयमाप्नोति. — d) D7 स प्रति-.

19 a) K3.5 V1 B D2-5.8 -विधानं च; Dn3 -विधाता च (for °नं तु). — b) K4.5 V1 B1 Dn3 D2.3.8 क्षणात्; Dn1 M4 [ऽ]क्षयं (for क्षमम्). — c) K2 मेयः; B1 श्रियं (for श्रेयः). K3 V1 D4.9 सुव्यक्तं; K5 B Da Dn1.n3 D2.3.5.8 स व्यक्तं; D1 सोत्यर्थं; D7 T1 G1.5 M सोत्यंतं (for सोऽत्यर्थं). — d) B4.5 झषः (for ह्यसौ). — After 19, Dn3 D2.3 repeat 307*.

20 a) K3 D4.9 काष्ठाः क्षणा; K5 V1 B1.2 Da Dn1.n3 D2.3.8 काष्ठाः कला (by transp.); T2 कलाः काष्ठा. M1.3 मुहूर्तानि; M2 °र्तादि- (for °र्ताश्च). — b) K3-5 V1 B Da Dn1.n3 D2-5.8.9 दिवा; D7 T G1.2.5 M1.3 दिन- (for दिना). K2 नाड्याः; K3.5 B4.5 Dn1.n3 D2-4.8.9 रात्रिः; K4 V1 B0-3

C. 12. 4910
B. 12. 137. 22
K. 12. 137. 22

अभिप्रेतार्थसिद्ध्यर्थं न्यायतो यच्च तत्तथा ॥ २१
एतौ धर्मार्थशास्त्रेषु मोक्षशास्त्रेषु चर्षिभिः ।
प्रधानाविति निर्दिष्टौ कामेशाभिमतौ नृणाम् ॥ २२
परीक्ष्यकारी युक्तस्तु सम्यक्समुपपादयेत् ।
देशकालावभिप्रेतौ ताभ्यां फलमवाप्नुयात् ॥ २३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३५ ॥

१३६

युधिष्ठिर उवाच ।
सर्वत्र बुद्धिः कथिता श्रेष्ठा ते भरतर्षभ ।
अनागता तथोत्पन्ना दीर्घसूत्रा विनाशिनी ॥ १
तदिच्छामि परां बुद्धिं श्रोतुं भरतसत्तम ।
यथा राजन्न मुह्येत शत्रुभिः परिवारितः ॥ २
धर्मार्थकुशल प्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।

Da D5. 7 S (G3. 4 absent) ·राश्य: (for नाड्य:). K3 D4. 9 कला ; K5 V1 B1. 2. 4. 5 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 तथा (for क्षणा). — [c]) K5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 3. 8. 9 मासाः पक्षाः (by transp.); B4 D7 पक्ष-मासाः. K5 Dn1. n3 D2. 3. 7–9 S (G3. 4 absent) षड् ; Bo. 3–5 स (for च). — [d]) K1. 2 तुल्यः ; K3 Dn1 D4. 9 कल्पः ; K5 V1 B Da Dn3 D2. 3. 5. 7. 8 तथा ; S (G3. 4 absent) कालः (for तुल्याः). K3. 5 Dn1. n3 D2–4. 8. 9 संवत्सरास्तथा ; M1–3 °रा इति (for °राणि च).

21 [a]) D1 इत्युक्तं. M पूर्ग्रामशैल इत्युक्तो. — [b]) D7 T G1. 2. 5 स च कालो (by transp.); M देशः (M2 °श-) कालो. M1–3 नु (for न). — [d]) K3. 5 B3 Dn1. n3 D2–4 ध्यायते (K3 °तो); D7 G1. 2 दूरतो (for न्यायतो). K1. 4 D1 यश्च तत् ; D5 यं यथा ; D7 G1. 2. 5 M न्यायतस् ; T यत्नतस् (for यच्च तत्). T1 G1. 5 तदा ; M1. 3 च तौ (for तथा).

22 V1 reads 22–23 on marg. — [a]) B1 धर्मासु- (for °र्थ-). — [b]) D5 लोक- (for मोक्ष-). — [c]) M2 प्रधाना इति. K1 D1. 4 निर्दिष्टो. — [d]) K2. 3. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2–5. 8 T2 M कामे चा(B1 T2 °मा वा- ; Da °से वा)भिमतौ नृणां ; D7 T1 G1. 2. 5 तौ मे चाभि° ; D9 कामश्चाभि°.

23 V1 reads 23 on marg. — [a]) K1. 3 D2. 4. 9 परीक्षकारी (K1 °रे) (for परीक्ष्य°). K5 Da1 Dn1. n3 D2. 3 8 च ; D8 स्यात् (for तु). — [b]) K2. 3 D2. 3 स सम्यगुप ; Da सम्यक्समनु- (for °क्समुप-). K3 D4 G1 M1. 3 ·पादयन् (for °येत्). — [c]) K4 अभिप्रीतौ ; T2 G1 °मतौ (for °प्रेतौ). — [d]) K1 उपाश्नुयात् ; K5 B4 Dn3 D2. 3. 8 अवाप्तवान् (for °प्नुयात्).

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś1 K V1 B Da Dn1. n3 D1–5. 9 आपद्धर्म ; D7 S (G3. 4 absent) राजधर्म. — *Adhy. name :* Ś1 K1. 2. 4 D1 दीर्घदर्शीयः ; K3. 5 Dn3 शाकुंतलं ; Bo. 2–5 Da D5 शाकुनिकं ; Dn1 D4 शाकुलं ; D2. 3 शाकुनं ; M1. 3 अनागतविधानस्तुतिः ; M2 अनागतस्तुतिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K3 137 ; B1 127 ; B3. 4 136 ; B5 6 ; Dn1 7 ; D3 5 ; T1 G5 140 ; T2 138 ; G1. 2 M 139. — *Śloka no.:* Dn1 24 ; Dn3 D8 25 ; D9 21.

136

☞ With this adhy., cf. the Kathāsaritsāgara, lambaka 6, taraṅga 7, st. 106–130 ; also Benfey's Pantschatantra, Einleitung, pp. 545–560, which gives a German translation of it.

1 [d]) K1. 3 D1–4. 8 M1 दीर्घसूत्र- ; K5 D5 °सूत्री (for °सूत्रा). K3 D1. 4. 9 ·विनाशनी.

2 [a]) K5 Dn3 D2. 3. 8 तदा ; Da परं (for परां). Dn1 श्रोतुं ; T2 G1 शक्तिं (for बुद्धिं). — [b]) Dn1 बुद्धिं (for श्रोतुं). K3 M2 भरतसत्तमः ; K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 G2 ते (G2 हि) भरतर्षभ ; D5 च कुरुसत्तम.

पृच्छामि त्वा कुरुश्रेष्ठ तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ३
शत्रुभिर्बहुभिर्ग्रस्तो यथा वर्तेत पार्थिवः ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं सर्वमेव यथाविधि ॥ ४
विषमस्थं हि राजानं शत्रवः परिपन्थिनः ।
बहवोऽप्येकमुद्धर्तुं यतन्ते पूर्वतापिताः ॥ ५
सर्वतः प्रार्थ्यमानेन दुर्बलेन महाबलैः ।
एकेनैवासहायेन शक्यं स्थातुं कथं भवेत् ॥ ६
कथं मित्रमरिं चैव विन्देत भरतर्षभ ।
चेष्टितव्यं कथं चात्र शत्रोर्मित्रस्य चान्तरे ॥ ७
प्रज्ञातलक्षणे राजन्नमित्रे मित्रतां गते ।
कथं नु पुरुषः कुर्यात्किं वा कृत्वा सुखी भवेत् ॥ ८
विग्रहं केन वा कुर्यात्संधिं वा केन योजयेत् ।
कथं वा शत्रुमध्यस्थो वर्तेताबलवानिति ॥ ९
एतद्वै सर्वकृत्यानां परं कृत्यं परंतप ।
नैतस्य कश्चिद्वक्तास्ति श्रोता चापि सुदुर्लभः ॥ १०
ऋते शांतनवाद्भीष्मात्सत्यसंधाज्जितेन्द्रियात् ।

C. 12. 4973
B. 12. 138. 11
K. 12. 138. 11

— c) V1 B Da T1 G5 M तथा (for यथा). K2.3.5 V1 B0 Da Dn1.n3 D2–4.8.9 M2.4 राजा (for राजन्). T1 G2.5 मुच्येत (for मुह्येत). — d) D7 T1 G1.2.5 परिपीडितः (for °वारितः).

3 D5 repeats 3a after 4b. — a) K3.4 B1.2 Da -कुशलः प्राज्ञः (K3 °ज्ञ); K5 Dn1.n3 D2.3.8 -कुशलो राजा; D1 °लः प्रज्ञ; D5.7 S (G3.4 absent) -कुशलं प्राज्ञं (for -कुशल प्राज्ञ). — b) K2.3.5 Dn1.n3 D2–4.8 धर्म- (for सर्व-). K (except K1) B1.2 Da Dn1.n3 D1–3.8.9 -विशारदः; D5.7 S (G3.4 absent) -विशारदं (for -विशारद). — B1 om. 3c–5d. — c) K V1 B (B1 om.) Da Dn1.n3 D2–5.7.9 T G1.2.5 M1 त्वां (for त्वा). K3 D4 महाबाहो; G1 नरश्रेष्ठ (for कुरुश्रेष्ठ). — d) K1 तं (for तन्). Dn3 अर्हति (for अर्हसि). B0.5 तन्मे ब्रूहि पितामह.

4 B1 om. 4 (cf. v. l. 3). — a) D5 ग्रस्तो (for ग्रस्तो). — b) D7 S (G3.4 absent) मुच्येत (for वर्तेत). K3 D4 भूमिपः; Da1 पार्थिव (for पार्थिवः). — After 4b, D5 repeats 3a. — c) D5 इच्छामहे. — d) D4 एतद् (for एव).

5 B1 om. 5 (cf. v. l. 3). — c) D7 S (G3.4 absent) हि (for [ऽ]पि). — d) D4 यतंत. V1 B2.5 (marg.) पूर्वनामिताः; D9 °तापितान् (for °तापिताः).

6 a) K5 B3 Dn1.n3 D2.3.8 सर्वत्र (for सर्वतः). S1 K1.2.4 D1 प्राप्यमानेन; D5 प्रार्थ्यमाणेन; G2 प्रार्थमानेन. — b) S1 K4 D1 स्वबलेन; K1 अबलेन. — c) D4 एकेनेव; M4 एतेनैव (for एकेनैव). T2 G1 M2 सहायेन (for [अ]स°). — d) K3 भवेन्न तु; K5 V1 B1.2.4 Da Dn1.n3 D2.3.8 भवेत्कथं (by transp.).

7 a) K5 B1 Dn1.n3 D2.3.7–9 S (G3.4 absent) चापि; V1 B2 Da वापि (for चैव). — b) K2.3.5 B3 Da Dn1.n3 D2–5.7.8 G2 विंदते (for विन्देत). — c) T1 G5 (*inf. lin.* as in text) वेदितव्यं (for चेष्टितव्यं). V1 वात्र; D1 चातु (for चात्र). — d) Da2 चोत्तरे; D5 चांतरं; G2 वांतरे; M1–3 चांतिके (for चान्तरे).

8 a) K3 B4 D4 अज्ञातलक्षणे; D7 S (G3.4 absent) अजातलक्षणे (D7 °णो) (for प्रज्ञात°). K5 Dn1.n3 D2.3.8.9 मित्रे; G2 राजा (for राजन्). — b) K5 Dn1.n3 D2.3.8.9 तथैव; G2 न मित्रे (for अमित्रे). — c) K1–3.5 B1 Da Dn1.n3 D2–5.8.9 G1 तु; K4 D1 न (for नु). D5 om. (hapl.) from कुर्यात् up to केन वा (in 9a). — d) K3 च (for वा). B1 Dn1 कृत्वा किं वा (by transp.). D1 किं चाहत्वा सुखे भवेत् (sic).

9 D5 om. up to केन वा (cf. v. l. 8). — b) B0 सम- (for केन). — c) D2 च (for वा). D5.8 शत्रुमध्य(D5 °ध्ये)स्थो (for °मध्यस्थो). — d) D4 वर्तते. K2.3.5 B1.3 Dn1 D2–5.7.8 T2 G1 बलवानपि (D5 °निति); V1 B0.4.5 Da Dn3 D9 T1 G2.5 M4 [अ]बलवानपि; M1–3 [अ]तीत(M2 °व)दुर्बलः (for [अ]बलवानिति).

10 a) Da एवं वै; D4 एतद्धि (for एतद्वै). D5 सर्वमाख्यातं (for °कृत्यानां). B1 om. from नां up to कृत्यं (in 10b). — b) B4 परंतपः; D5 परं तव; D7 S (G3.4 absent) नराधिप (for परंतप). V1 B1.2 परं कृत्यतमं मतं. — c) M1 न तस्य; M2 नैकस्य (for नैतस्य). D4 नैतत्कश्चिन्मवक्तास्ति. — d) K2.3.5 B3.5 Dn1.n3 D2–5.7–9 T1 G1.2.5 M वापि; T2 चाथ (for चापि). Dn3 स दुर्लभः.

C. 12. 4933
B. 12. 138 11
K. 12. 138 11

तदन्विष्य महाबाहो सर्वमेतद्वदस्व मे ॥ ११

भीष्म उवाच ।

त्वद्युक्तोऽयमनुप्रश्नो युधिष्ठिर गुणोदयः ।
शृणु मे पुत्र कात्स्र्न्येन गुह्यमापत्सु भारत ॥ १२
अमित्रो मित्रतां याति मित्रं चापि प्रदुष्यति ।
सामर्थ्ययोगात्कार्याणां तद्गत्या हि सदा गतिः ॥ १३
तस्माद्विश्वसितव्यं च विग्रहं च समाचरेत् ।
देशं कालं च विज्ञाय कार्याकार्यविनिश्चये ॥ १४
संधातव्यं बुधैर्नित्यं व्यवस्यं च हितार्थिभिः ।
अमित्रैरपि संधेयं प्राणा रक्ष्याश्च भारत ॥ १५
यो ह्यमित्रैर्नरो नित्यं न संदध्यादपण्डितः ।
न सोऽर्थमाप्नुयात्किंचित्फलान्यपि च भारत ॥ १६
यस्त्वमित्रेण संधत्ते मित्रेण च विरुध्यते ।
अर्थयुक्तिं समालोक्य सुमहद्विन्दते फलम् ॥ १७
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
मार्जारस्य च संवादं न्यग्रोधे मूषकस्य च ॥ १८
वने महति कस्मिंश्चिन्न्यग्रोधः सुमहानभूत् ।
लताजालपरिच्छन्नो नानाद्विजगणायुतः ॥ १९
स्कन्धवान्मेघसंकाशः शीतच्छायो मनोरमः ।
वैरन्त्यमभितो जातस्तरुर्व्यालमृगाकुलः ॥ २०

---

11 a) K3 D4. 7. 9 S (G3. 4 absent) पितामहाद् (for शांतनवाद्). — c) D7 T1 G2. 5 तदन्वीक्ष्य; T2 G1 तद्वीक्ष्य सु- (for तदन्विष्य). K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 महाभाग (for °बाहो). — d) K5 Dn3 D2. 3. 8 सत्यम् (for सर्वम्). D4 एव (for एतद्). K3. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2–5. 7–9 S (G3. 4 absent) ब्रवीहि मे (D7 T1 G2. 5 नः) (for वदस्व मे).

12 a) Ś1 K4 T2 त्वदुक्तो; D1 त्वदर्थो (for त्वद्युक्तो). T1 G5 अनुप्रज्ञो (for °प्रश्नो). — b) K2. 3. 5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2–4. 8. 9 सुखोदयः (for गुणोदयः). — c) K4. M4 कार्त्स्नेन (for कात्स्र्न्येन). D5 श्रृणु चैकमना भूत्वा.

13 With 13, cf. 12. 138. 51. — a) K5 मित्रतो (for मित्रतां). M2 यांति (for याति). — b) D4 चापि; T2 G1 चैव; M1. 3 चाति- (for चापि). D4 विरुध्यते; G1. 2 प्रदूष्यति (for प्रदुष्यति). — c) D1 समर्थयोगात्. — d) K3. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2–5. 7. 9 S (G3. 4 absent) अनित्या वै (Bo. 3–5 D5. 7. 9 S [G3. 4 absent] °त्या हि) (for तद्गत्या हि). D4 om. from त्या up to विनि (in 14d). V1 B1. 2 सतां (for सदा).

14 D4 om. up to विनि (cf. v. l. 13). — c) V1 Bo. 1. 5 D1–3. 5 देशकालं (for देशं कालं). D9 तु (for च). — d) Dn3 -विनिश्चयं; D7 T1 G2. 5 -विनिर्णये (for -विनिश्चये).

15 a) B2 च वै क्षिप्रं (for बुधैर्नित्यं). — D1 om. (hapl.) 15b–16a. — b) K4. 5 V1 Bo. 1. 5 Dn1. n3 D7 S (G3. 4 absent) व्यवस्य; D5 व्यवस्थं (for व्यवस्यं). — c) D5 सर्वैषां; D9 संध्येयं (for संधेयं). — d) K2. 3. 5 B1. 2 Da2 Dn1. n3 D2–4. 7. 8 S (G3. 4 absent) रक्ष्या हि; Bo रक्षाश्च; Da1 रक्ष्याभि-; D9 रक्षा हि (for रक्ष्याश्च).

16 D1 om. 16a (cf. v. l. 15). — a) Ś1 K3 मित्रैर्; D4 [अ]मित्रे (for [अ]मित्रैर्). D7 T2 G1. 2 नरैर् (for नरो). — b) K3 D4 च पंडितः. — c) G1 वोर्थम् (for सोऽर्थम्). Ś1 K1 B1 T1 G5 कंचित्.

17 a) K5 V1 Bo–3. 5 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 संदध्यात् (for संधत्ते). — b) D8 सं च रुध्यते (for च विरुध्यते). — c) K4 Da1 T2 G1 अर्थयुक्तं; Dn3 D2. 3. 8 अथ युक्तिं (for अर्थयुक्तिं). B1 समालोच्य (for °लोक्य). — d) K3 सो महद्; V1 B Dn1. n3 D1–3. 5. 7–9 T1 G5 M1. 3 स महद् (for सुमहद्).

18 a) T1 G5 om. from रन्ती up to पुरा (in 18b). — c) K1 तु; D8 हि (for च). — d) K2. 5 V1 B Da Dn1 D3–5. 7. 8 S (G3. 4 absent) मूषिकस्य; K3 मूखकस्य (for मूषकस्य).

19 c) K1 V1 Bo. 1. 3–5 D5. 7 S (G3. 4 absent) -प्रतिच्छन्नो; K4 Dn3 -परिच्छिन्नो (for °च्छन्नो). — d) K3. 5 B1. 2 Dn1. n3 D2. 3. 8 -गणान्वितः; D4 M2 -गणैर्युतः (for -गणायुतः).

20 a) M2 स्कंदवान् (for स्कन्ध°). — b) B1 D4 शीतच्छाया- (for °च्छायो). — c) Ś1 K5 B3 Dn1. n3 D2. 3. 8 T1 अरण्यम्; K1 अटव्यम्; K2 वैरव्यम्; K3 धरण्याम्; V1 Da वैवर्त्यम्; Bo. 1. 5 वैरत्यम्; B2 धैरण्यम्; B4 वैचित्र्यम्; D4. 6 वटं समम्; D7 G1 वैरा-

तस्य मूलं समाश्रित्य कृत्वा शतमुखं बिलम् ।
वसति स्म महाप्राज्ञः पलितो नाम मूषकः ॥ २१
शाखाश्च तस्य संश्रित्य वसति स्म सुखं पुरः ।
लोमशो नाम मार्जारः पक्षिसत्त्वावसादकः ॥ २२
तत्र चागत्य चाण्डालो वैरन्त्यकृतकेतनः ।
अयोजयत्तमुन्माथं नित्यमस्तं गते रवौ ॥ २३

तत्र स्नायुमयान्पाशान्यथावत्संनिधाय सः ।
गृहं गत्वा सुखं शेते प्रभातामेति शर्वरीम् ॥ २४
तत्र स्म नित्यं बध्यन्ते नक्तं बहुविधा मृगाः ।
कदाचित्तत्र मार्जारस्त्वप्रमत्तोऽप्यबध्यत ॥ २५
तस्मिन्बद्धे महाप्राज्ञः शत्रौ नित्याततायिनि ।
तं कालं पलितो ज्ञात्वा विचचार सुनिर्भयः ॥ २६

C 12. 4938
B. 12 138 26
K 12. 138. 26

ज्यम्; T2 वैवर्ण्यम्; M1 वैरंत्याम् (for वैरन्त्यम्). D5 वैचित्र्यमभिजातस्तु; Cv वैतन्त्ये कृतके तत्र. —d) Dn1 स तु; D1 तद्; G2 तत्र (for तरुट्). T G1. 2 M व्याल- (for व्याल-). K3 V1 B2 D7 T G1. 2 M -मृगायुतः; Bo -गणाकुलः; B5 -गणायुतः; D9 -समाकुलः (for -मृगा°).

21 a) D7 S (G3. 4 absent) उपाश्रित्य (for समाश्रित्य). — V1 reads 21b–22a on marg. —b) M2 बलं (for बिलम्). —c) G2 महाप्राज्ञ-. —d) K3 T2 फलितो. K3. 5 V1 B Da Dn1 D2–5. 7. 8 T G2. 5 M मूषिकः (for मूषकः).

22 V1 reads 22a on marg. —a) Bo शाखां च. D5 तस्यामाश्रित्य (for तस्य संश्रित्य). K3. 5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2–4. 7–9 S (G3. 4 absent) शाखां (D7 S [G3. 4 absent] शाखास्) तस्य समा(D4 द्वि सं)श्रित्य. —b) K2–5 V1 B Da Dn1. n3 D2–5. 8 पुरा; D7 T G1. 2. 5 M4 तदा; D9 परं; M1–3 तथा (for पुरः). —c) Ś1 K1. 2. 4 D1. 9 M2 रोमशो; D2 लोकशो; D4 रोमसो; T2 लोहितो (for लोमशो). —d) D7 S (G3. 4 absent) सर्व- (for पक्षि-). K3 पक्षिसंघस्य पादकः; K5 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 पक्षिसंघातखादकः; V1 °संहान[र]खादकः; D4 °संघावसादकः.

23 a) Da2 तस्स (for तत्र). K3 V1 B1. 2 Da1 D4. 9 M1. 3. 4 स्वागत्य (M3. 4 °स्य); Bo. 3–5 D5 M2 चागम्य; D7 T1 G1. 2. 5 त्वागत्य (G1 °स्य) (for चा°). B1–4 T1 G2. 5 M चंडालो; G1 चंडांडो (for चाण्डालो). T2 तत्रस्थो ग्रामचंडालो. —b) Ś1 K1 वैरत्य-; K2 वैरन्य-; K3. 5 Dn1 D2. 3. 8 ह्यरण्ये; V1 Da वैवर्ल्य-; B1 नैरंध्रो; B2 T2 वैरण्य-; B3 वैविंध्य-; B4 D5 वैचित्र्य-; Dn3 ह्यरण्य-; D1 वरत्रू-; D4. 9 वैरेण; D7 T1 G1. 2. 5 वैराज्य-; M1 वैरस्य; Cv वैतंत्य- (for वैरन्त्य-). ❀ Cv: वैतन्त्ये स्थले कृतः केतनो निकेतनो यस्य सः । वैतन्त्यकृतकेतन इतिनामको वा । ❀ —c) K3 D4 M1 प्रयोजयन्; V1 प्रयोजत; B2 क्षयोजत; B3. 5 युयोजितस्; B4 न्ययोजत (for अयोजयत्). K3 D4 स(D4 स्व)मुन्माथं.

K5 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 प्र(D5 नि)जयति चोन्माथं; Bo Da युयोज सर्व(Bo शत)मुन्माथं; D7 T1 G1. 2. 5 M2. 3 युयोज यंत्रमुन्माथं; D9 प्रयोजयत्सुमुन्माथं; T2 M4 युयोज यत्तमुन्माथं (T2 °दं). ❀ Cb: उन्माथं रज्जुग्रन्थनदण्डम् । Cn: कूटयन्त्रं पशुमृगपक्षिबन्धनम् । ❀ —d) D7 अस्त- (for °स्तं).

24 a) Bo. 3–5 D1. 5 ततः (for तत्र). —b) K3. 5 V1 B Da2 Dn1. n3 D2–5. 7–9 S (G3. 4 absent) संविधाय सः; Da1 संविधीयतः (for संनिधाय सः). —c) T2 M गृहान् (for गृहं). Dn3 D3. 8 कृत्वा (for गत्वा). G2 सुखी (for सुखं). —d) D5 om. भातामेति. T2 M1–3 एव (for एति). D5 G2 शर्वरी.

25 a) K2. 4 D1 ततः स; D5 ततः स्म (for तत्र स्म). D1 विध्यंते; D4. 9 प्रवध्यंते (D4 °त) (hypermetric); D7. 8 G1. 2 बुध्यंते (for बध्यन्ते). —b) G1 नित्यं (for नक्तं). —c) K3. 5 V1 B2 Da2 Dn1. n3 D2. 3. 8 अत्र (for तत्र). —d) D5 तं प्रमत्तो (for त्वप्रमत्तो). K1. 5 Dn1 व्यबध्यत; K3. 4 Bo Da2 [ऽ]प्यबध्यते; Da1 [ऽ]प्यबाधते; Dn3 [ऽ]पबध्यत; D1 [ऽ]ध्यबध्यत; D8 [ऽ]थ बध्यत; M ह्यव(M1 °बु)ध्यत (for ऽप्यबध्यत). D7 T G1. 2. 5 संप्रबु(T G5 °म)त्तो ह्यबु(T G5 °ब)ध्यत.

26 G2 om. 26a–27b. —a) Da1 वध्ये; Da2 G1 वधे; D7 बुद्धे (for बद्धे). K3 Bo. 3–5 D4 महाप्राज्ञे; B2 °प्रज्ञः; Da सदाप्राज्ञः; D5 महाप्रज्ञे; D7 T1 G5 °प्राज्ञ. —b) D9 रात्रौ (sic) (for शत्रौ). T2 नित्याततायिने; G1 M2 °तायिनी (for °तायिनि). —c) D3 कालपतितो; G1 कालापलितो. D5 पलितं; T2 फलितो. D4 [ऽ]भ्येता (for ज्ञात्वा). —d) K3. 5 V1 B1–3 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 प्रचचार (for विच°). B4 D7 T1 G5 स; Dn3 वि- (for सु-).

27 G2 om. 27ab (cf. v. l. 26). —a) D5 तेनाथ चरता. Da T2 तत्र (for तस्मिन्). —b) V1 B2 Da विश्वासचारिणा (B2 °कारिणा; Da1 °चारिणः); D1. 5

C. 12. 4939
B. 12. 138. 27
K. 12. 138. 27

तेनानुचरता तस्मिन्वने विश्वस्तचारिणा ।
भक्षं विचरमाणेन नचिराद्दृष्टमामिषम् ॥ २७
स तमुन्माथमारुह्य तदामिषमभक्षयत् ।
तस्योपरि सपत्नस्य बद्धस्य मनसा हसन् ॥ २८
आमिषे तु प्रसक्तः स कदाचिदवलोकयन् ।
अपश्यदपरं घोरमात्मनः शत्रुमागतम् ॥ २९
शरप्रसूनसंकाशं महीविवरशायिनम् ।
नकुलं हरिकं नाम चपलं ताम्रलोचनम् ॥ ३०
तेन मूषकगन्धेन त्वरमाणमुपागतम् ।
भक्षार्थं लेलिहद्वक्त्रं भूमावूर्ध्वमुखं स्थितम् ॥ ३१
शाखागतमरिं चान्यदपश्यत्कोटरालयम् ।
उलूकं चन्द्रकं नाम तीक्ष्णतुण्डं क्षपाचरम् ॥ ३२
गतस्य विषयं तस्य नकुलोलूकयोस्तदा ।
अथास्यासीदियं चिन्ता तत्प्राप्य सुमहद्भयम् ॥ ३३
आपद्यस्यां सुकष्टायां मरणे समुपस्थिते ।
समन्ताद्भय उत्पन्ने कथं कार्यं हितैषिणा ॥ ३४
स तथा सर्वतो रुद्धः सर्वत्र समदर्शनः ।
अभवद्भयसंतप्तश्चक्रे चेमां परां गतिम् ॥ ३५

विश्वस्तचारिणः (D1 °ता). — c) Ś1 K V1 B (except B2) Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8. 9 भक्ष्यं (for भक्षं). K1. 4 विचारमाणे(K4 °ने)न ; K3. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2–5. 7–9 T G2. 5 M मृगयमाणे(K3 V1 B5 D5. 8. 9 °ने)न (for विचरमाणेन). G1 भक्षयन्मृगमाणेन. — d) B1 अचिराद् ; M2 चिराद् (for नचिराद्). T2 प्राप्तम् (for दृष्टम्). K5 Dn1. n3 D2. 3. 8. 9 चिराद्दृष्टं (D9 °दाप्तं) तदामिषं ; B3 corrupt ; D4 नचिराद्दृष्टं नामिषं ; D5 न चिरदृष्टमिवामिषं (hypermetric) ; D7 T1 G1. 5 न दृष्टं मृष्टमामिषं ; G2 न मृष्टं मृष्टमिवामिषं (hypermetric) ; M1. 3 न चिरादिष्टमामिषं.

28 a) K3 Da D9 तद् (for तम्). Ś1 K2. 4 उन्मथम्. D5 आगृह्य (for आरुह्य). D2. 4 स तं द्रुममथारुह्य. — b) D1 M3 अभक्षयत्. — c) B1 विपत्नस्य. — d) D7 बुद्धस्य ; G1 बुद्ध्यस्य. Da1 सहन् (for हसन्).

29 a) K3 D4. 9 आमिषेथ (D9 °थं) ; T1 G5 °षेति-. B1 D5 T1 G5 प्रसक्तस्य. — b) D5 M4 अवलोकयत्. — c) K1 अभिषेच्य च (sic) (for अपश्यद्). K3 आत्मनो ; D4 आत्मना (for अपरं). — d) K3 D4 अपरं (for आत्मनः). D7 S (G3. 4 absent) रिपुम् (for शत्रुम्).

30 a) K3 B1 D2. 3. 8 G1 M3 शरत्प्रसून- ; Bo. 4. 5 (marg. as in text) शरप्रस्तर- ; D4 शस्त्रप्रसून- (for शरप्रसून-). ❀ Cn : शरस्तृणविशेषस्तत्प्रसूनं पुष्पम् । ❀ — b) Da Dn3 महा- (for मही-). — c) K5 V1 B Da D2. 3. 5. 8 M हरितं ; Dn1. n3 हरिणं (for हरिकं).

31 a) K V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 7–9 S (G3. 4 absent) मूषिकगंधेन (Dn3 D3. 8 °बंधेन). D4 तममूषिकगंधेन (sic). — b) D7 T G1. 2. 5 त्वरमाण उपागमत् (T2 °द्रवत्). — c) Ś1 K2. 4 V1 B3. 5 D1 M4 भक्ष्यार्थं. V1 D7 T G1. 2. 5 M1. 2 लेलिहन् ; B1 Da सं(B1 स)लिहद्- ; D1 लोहितद् ; M3 प्रेलिहद्- (for लेलिहद्-). K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 भक्षा(Dn1 D2 °क्ष्या)र्थं संलिहानं तं. — d) K1 क्रमाद् ; M2 बिलाद् (for भूमाव्). V1 B2 उर्ध्वमुखः स्थितः ; D7 T2 G1 °मुखास्थितः (D1 °तं). D3 भूमाबद्धमुखं स्थितं.

32 a) D8 शाखां ; M2 शाला- (for शाखा-). D1 G2 M4 -मृगम् (for -गतम्). — c) Ś1 दंडकं ; K1. 2. 4 D1 T2 G1 चंडकं (for चन्द्रकं). M2 उलूकचंद्रकं नाम. — d) V1 Da तीक्ष्णदंष्ट्र- (for °तुण्डं). K3 D1 क्षिपाचरं (for क्षपा°). D7 S (G3. 4 absent) वक्र(M2. 3 °व्र)तुंडं दुरासदं.

33 a) V1 गतः स (for गतस्य). K3. 5 V1 B1–4 Da Dn1. n3 D1–3. 5. 8 M1–3 तत्र (for तस्य). — b) K3. 5 Da Dn1. n3 D1–3. 5. 8 तथा ; S (G3. 4 absent) तयोः (for तदा). — d) D7 T1 G1. 2. 5 तत्प्राप्तस्य ; T2 तत्प्राप्तव्यं ; M2 तव प्राप्य (for तत्प्राप्य सु°). Da1 -महद्वरं (for °द्भयं).

34 a) Ś1 K1. 2. 4 Bo. 3–5 D1. 5. 9 आपत्तौ तु ; D1 T1 G1. 5 आपद्यपि (for आपद्यस्यां). K1 सकष्टायां ; M2 तु कष्टायां. — b) K3. 5 V1 B2 Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 प्रत्युपस्थिते (D5 °तं) ; B1 प्रत्यवस्थिते (for समुप°). — c) V1 Bo–2 D5. 9 T2 G1 M3 भयम् (for भय). K3 T2 G1 उत्पन्नं ; D5 आपन्ने (for उत्पन्ने). — d) D7 T1 G2. 5 किं कार्यं वै (for कथं कार्यं). — B1 om. (hapl.) from षिणा up to कीयं च (in 36b). D1 S (G3. 4 absent) मनीषिणा (G2 °णः) (for हितै°).

35 B1 om. 35 (cf. v. l. 34). — a) D5. 7 T1 तदा (for तथा). D4 सर्वथा (for सर्वतो). — b) K2 V1 B2–4. 5 (marg.) Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 भयदर्शनः

आपद्विनाशभूयिष्ठा शतैकीयं च जीवितम् ।
समन्तसंशया चेयमस्मानापदुपस्थिता ॥ ३६
गतं हि सहसा भूमिं नकुलो मां समाप्नुयात् ।
उलूकश्चेह तिष्ठन्तं मार्जारः पाशसंक्षयात् ॥ ३७
न त्वेवास्मद्विधः प्राज्ञः संमोहं गन्तुमर्हति ।
करिष्ये जीविते यत्नं यावदुच्छ्वासनिग्रहम् ॥ ३८

न हि बुद्ध्यान्विताः प्राज्ञा नीतिशास्त्रविशारदाः ।
संभ्रमन्त्यापदं प्राप्य महतोऽर्थानवाप्य च ॥ ३९
न त्वन्यामिह मार्जाराद्गतिं पश्यामि सांप्रतम् ।
विषमस्थो ह्ययं जन्तुः कृत्यं चास्य महन्मया ॥ ४०
जीवितार्थी कथं त्वद्य प्रार्थितः शत्रुभिस्त्रिभिः ।
तस्मादिममहं शत्रुं मार्जारं संश्रयामि वै ॥ ४१

C. 12. 4953
B. 12. 138. 42
K. 12. 138. 41

(K5 °नात्); D7 T G1. 2. 5 भयदर्शकः (D7 °कर्शकः; G2 °कर्शितः) (for समदर्शनः). —c) D5 स तस्य (for ऽभवद्). B2 Da D7 T1 G5 M भयसंत्रस्तश्च; T2 G1 स भयत्रस्तश्च (for भयसंतप्तश्च). —d) Dn3 D8 च परमां (for चेमां परां). B3. 4 D4. 7. 9 T1 G1. 5 M4 परां मतिं; M1-3 मतिं परां (for परां गतिम्). K5 V1 Bo. 2. 5 Da Dn1 D2. 3 चक्रे च परमां मतिं; D5 चक्रे चैव तु मानसं.

36 B1 om. up to कीयं च (cf. v. l. 34). —a) K2-4 -भूयिष्टा; K5 Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 7 M1 -भूयिष्ठं (for -भूयिष्ठा). —b) K1 शतैकेयं च; K5 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 Cn गतैः कार्यं हि (D5 कार्यैश्च); B2. 4 शतैः कीयं च; D7 T1 G1. 2. 5 Cv शंकनीयं हि; D9 शत- कार्यं हि (for शतैकीयं च). K3 V1 D4 M हि (for च). T2 न शकेयं हि जीवितुं. ❀ Ca: शतैकीयं शतैक- पक्षागतम् । ❀ —c) K2-5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 7. 8 T G1. 2. 5 M समंतात्; D9 समता- (for स- मन्त-). K2. 3 D4. 9 T2 संशयायेयम् (T2 °नेयम्); K4 संचयाश्चेयम्; K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 संशयात्सैषा; V1 Bo. 1. 3. 5 M संश(M3 °प्र)यात्सेयम्; B2 Da °यापन्नान् (Da2 °न्ना); D5 संश्रयास्येवम्; D7 T1 G1. 2. 5 संशयः सोयम् (for -संशया चेयम्). K1 सेयम् (for चेयम्). —d) K2. 5 B2. 3 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 M3 त(K2 B2. 3 M3 स्म)स्मादापद्; K3 D4 आपदस्माद् (for अस्माना- पद्). D5 एतानापदुपस्थितान्; D7 T1 G1. 2. 5 अस्मां- स्त्वावदुपस्थितः (G1 °ता); M4 अस्मानेवमपस्थिता.

37 a) B3 गतिर्. K3. 5 B4 Dn1. n3 D1-5. 8. 9 मां (for हि). —b) B1 नकुलोयं. Da2 M4 मा (for मां). K3. 5 Dn1. n3 D2-4. 8. 9 भक्षयिष्यति; K4 स तमाप्नुयात्; V1 Bo. 3-5 D5 T1 G1. 2. 5 मामवाप्नुयात्; T2 मामवाप्तवान् (for मां समाप्नुयात्). —After 37ab, K3 D4 ins.:

308* उलूके मूर्ध्नि संनद्धे भुजगारावचास्थिते ।
मार्जारे पाशसंबद्धे किं कर्तव्यं मया भवेत् ।

कच्चिद्राजगुणैः षड्भिः सप्तोपायास्तथानघ ।

[(L. 1) D4 स्थिता. —(L. 2) D4 मार्जार-. D4 [अ]भवत् (for भवेत्). —(L. 3) D4 साप्तोपायास्.]

—c) D1 G2 M4 उलूकं. D5 चेति; D7 चैव (for चेह). —d) K3 D4 मार्जारं. K1 पाशसंक्षयं; K4 प्रससं- क्षयात्; D7 T1 G1. 2. 5 M वा (D7 मां; G1 मा) समा- प्नुयात्; T2 मामवाप्नुयात् (for पाशसंक्षयात्).

38 a) D5 त्वमेव; D9 नैवम् (for न त्वेव). M2 [अ]स्मद्विधा; M4 °द्विधं. D1 प्रज्ञः. —b) K3 D4 समोहं. Bo. 3-5 D5. 8 T2 कर्तुम् (for गन्तुम्). K3 ऽर्हसि. —c) V1 B1. 2 Da Dn3 जीवने; T2 G1. 2 जीवितुं; M2 जीवितं (for जीविते). —d) K1 V1 B D4. 7. 9 S (G3. 4 absent) -निग्रहात् (for -निग्र- हम्). K5 Da Dn1 D2. 3. 8 यावद्युक्त्या (Da1 °क्त्वा) म(K5 Da2 प्र)तिग्रहात्; D5 यावद्युक्त्यानवाप्य च.

39 D5 om. (hapl.) 39. —a) K2. 3. 5 Dn1. n3 D2-4. 9 G1 बुद्ध्यान्वितः प्राज्ञो. B3 प्राज्ञ. —b) K3. 5 Dn1. n3 D2-4. 8. 9 G1 -विशारदः. —c) K3 D4. 9 संभ्रमति; K3 (marg.) निमज्जंति; K4 संनमंति; K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 निमज्जति; V1 Bo. 4 संत्रसंति; G2 सभ्रमं (*sup. lin.* °पदं) हि (for संभ्रमन्ति). —d) V1 B1 D7 S (G3. 4 absent) वा (for च). K3 m. 5 Dn1. n3 D2. 3. 8 महतीं दारुणामपि; D4 हतार्थवास्त्ववाय वा (sic).

40 a) K5 त्वान्याम्. K1 D4 नन्वन्यामि(K1 °दि)- ह; D9 तत्रत्यामिह; M2 न त्रस्यामीह (for न त्वन्या- मिह). D5 मार्जारं. —b) G2 प्राप्यामि (for पश्यामि). —c) K1 [ऽ]प्ययं (for ह्ययं). K3. 5 Bo. 3-5 Dn1. n3 D2-4. 8 M शत्रुः (for जन्तुः). —d) V1 सत्यं (for कृत्यं).

41 a) K1. 4 Da1 Dn3 जीवितार्थे (Da1 °र्थ-); B1 जीवितोहं (for °तार्थी). Da1 D7 कृतं; T2 G1 कृतस् (for कथं). —b) D7 प्रार्थितं. K3 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 शत्रुभिः प्रार्थितस्त्रिभिः. —c) K1 Da

C. 12 4934
B. 12. 138. 43
K. 12. 138. 42

क्षत्रविद्यां समाश्रित्य हितमस्योपधारये ।
येनेमं शत्रुसंघातं मतिपूर्वेण वञ्चये ॥ ४२
अयमत्यन्तशत्रुर्मे वैषम्यं परमं गतः ।
मूढो ग्राहयितुं स्वार्थं संगत्या यदि शक्यते ॥ ४३
कदाचिद्व्यसनं प्राप्य संधिं कुर्यान्मया सह ।
बलिना संनिविष्टस्य शत्रोरपि परिग्रहः ।
कार्यं इत्याहुराचार्या विषमे जीवितार्थिना ॥ ४४
श्रेयान्हि पण्डितः शत्रुर्न च मित्रमपण्डितम् ।
मम ह्यमित्रे मार्जारे जीवितं संप्रतिष्ठितम् ॥ ४५
हन्तैनं संप्रवक्ष्यामि हेतुमात्माभिरक्षणे ।
अपीदानीमयं शत्रुः संगत्या पण्डितो भवेत् ॥ ४६
ततोऽर्थगतितत्त्वज्ञः संधिविग्रहकालवित् ।
सान्त्वपूर्वमिदं वाक्यं मार्जारं मूषकोऽब्रवीत् ॥ ४७
सौहृदेनाभिभाषे त्वा कच्चिन्मार्जार जीवसि ।

इदम्; K2. 3. 5 B5 Dn1. n3 D2. 3. 8 एनम् (for इमम्). D4. 9 अहमिमं (by transp.); D5 एनमिमम्. B2 Da1 शत्रुर्. D7 S (G3. 4 absent) प्राणहेतोरिमं (T2 °हेताविमं) मित्रं. — ^{d}) Da1 मे वैषम्यं (hypermetric) (for मार्जारं). D7 ह; G2 [अ]हं (for वै). — After 41, D7 S (G3. 4 absent) read 45^{e}–46^{d} (D7 T1 G5 read 46 only) for the first time, repeating it in its proper place.

42 ^{a}) K3. 5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 नीतिशास्त्रं; Bo. 4. 5 नीतिविद्यां; D4 क्षुद्रविद्यां (for क्षत्रविद्यां). — ^{b}) G2 क्षमं (for हितम्). D7 S (G3. 4 absent) तत्र (for अस्य). K1 [अ]पचारये; K3. 5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 [उ]पवर्णये; B3 D9 M2 °धारयेत् (D9 °यन्); D5 °पादये; G1 °वारये (for °धारये). — ^{c}) D4 M2 येनेदं; G1 नेमं च (for येनेमं). D1 -संजातं (for -संघातं). — ^{d}) Dn1. n3 D2. 8 मतिपूर्णेन; D7 मंत्रपूर्वेण; T1 G5 मितपूर्वेण: T2 G1 मतिपूर्वं च (for °पूर्वेण). K3 D7 G2 वंचयेत्; B1 संक्षये; D5 बंधये; D9 संचये; G1 सांत्वये (for वञ्चये).

43 ^{a}) Bo. 5 च; B4 वै (for मे). — ^{b}) D1 वैषसं (for °म्यं). K1. 3 D4 T2 G1 M च परं (for परमं). — ^{c}) Da स्वयं (for मूढो). D7 T1 G1. 2. 5 ग्राहयिता (for °यितुं). Dn3 सार्थं (for स्वार्थं). — ^{d}) Da2 संगत्वा; Dn1 स गत्वा (for संगत्या). B1 G1 संगत्यापदि (G1 °दिति) शक्यते. ❀ Ca: संगत्या दैवगत्या । ❀

44 ^{a}) D9 व्यसनप्राप्तः. D1 प्राप्यः; D4 प्राप्तः (for प्राप्य). — ^{c}) B1 वादि*; D4 G1 बलिनः; D5 धनिनां (for बलिना). K3. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2–5. 7. 8 S (G3. 4 absent) संनिकृष्टस्य (for संनिविष्टस्य). — ^{d}) V1 यत्नाच्छत्रोरपि ग्रहः. — ^{e}) Da कार्या. — ^{f}) T2. M1. 3. 4 व्यसने (for विषमे). Ś1 जीवितार्थिनः. D7 T1 G1. 2. 5 M2 व्यसमे जीवितार्थिनां.

45 ^{a}) K2. 3. 5 Dn1. n3 श्रेष्ठो हि; Da श्रेयांस्तु (for श्रेयान्हि). — ^{b}) Bo. 3–5 D5 तु; D7 S (G3. 4 absent) हि (for च). V1 B2–5 Da Dn3 D1. 5 T2 G2 अपंडितः. — For the repetition in D7 S (G3. 4 absent), cf. v. l. 41. — ^{c}) D7 T2 (second time) G1 (both times) M (all second time) अमित्रे खलु; T1 G5 अमित्रं खलु; G2 (second time) अत्रैव खलु; M1 (first time) मह्यमित्रेण (for मम ह्यमित्रे). K3. 5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D1–3 स्वमित्रे (Da1 D1 °त्रो) (for ह्यमित्रे). — ^{d}) K1. 2. 4 B5 Da1 D1. 7 G1 (both times) संप्रति स्थितं; T2 (second time) नः प्रतिस्थितं (for संप्रतिष्ठितम्).

46 For the repetition in D7 S, cf. v. l. 41. D7 T1 G5 transp. 46^{ab} and 46^{cd}. — ^{a}) K3. 5 V1 Bo–2. 4. 5 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 हंतास्मै; D7 (both times) T1 (second time). 2 G1 (both both times). 2 (first time). 5 (second time) M (all both times) ततोस्मै; T1 (first time) G2 (second time). 5 (first time) अतोस्मै (for हन्तैनं). K1 B3 D4. 5. 9 हंत स्मैनं (B3 हंतास्यैनं; D4. 9 हंतास्यैव; D5 हंत तस्मै) प्रवक्ष्यामि. — ^{b}) K5 Dn3 D1–3. 8 M2 (both times) आत्माभिरक्षणं (D1 °क्ष्यणे); Bo. 4. 5 D9 आत्मविमोक्षणे (for आत्माभिरक्षणे). B3 हेतुमात्रविमोक्षणे; D5 हेतुमन्नात्मरक्षणे (sic). — ^{c}) M2 (second time) मया (for अयं). — ^{d}) Dn1 संशये; Dn3 संशयं; D7 (first time) संगस्या; T2 (second time) संगत्यां (for संगत्या). — After 46, K3. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 ins.:

309* एवं विचिन्तयामास मूषकः शत्रुचेष्टितम् ।

[D5 संचिंतयामास. K5 V1 B Da Dn1 D2. 3. 8 मूषिकः; D5 मूखिकः. V1 B शत्रुचेष्टितः; Da D5 °चेष्टितः.]

47 D1 om. 47. — ^{a}) K3 [ऽ]थ गति-; B1 [ऽ]नु-गति-; T G1. 2. 5 [ऽ]र्थमति-; M2 °मपि (for °गति-).

जीवितं हि तवेच्छामि श्रेयः साधारणं हि नौ ॥ ४८
न ते सौम्य *विषत्तव्यं जीविष्यसि यथा पुरा ।
अहं त्वामुद्धरिष्यामि प्राणाञ्जह्यां हि ते कृते ॥ ४९
अस्ति कश्चिदुपायोऽत्र पुष्कलः प्रतिभाति माम् ।
येन शक्यस्त्वया मोक्षः प्राप्तुं श्रेयो यथा मया ॥ ५०
मया ह्युपायो दृष्टोऽयं विचार्य मतिमात्मनः ।
आत्मार्थं च त्वदर्थं च श्रेयः साधारणं हि नौ ॥ ५१
इदं हि नकुलोलूकं पापबुद्ध्यभितः स्थितम् ।
न धर्षयति मार्जार तेन मे स्वस्ति सांप्रतम् ॥ ५२
कूजंश्चपलनेत्रोऽयं कौशिको मां निरीक्षते ।
नगशाखाग्रहस्तिष्ठंस्तस्याहं भृशमुद्विजे ॥ ५३
सतां साप्तपदं सख्यं सवासो मेऽसि पण्डितः ।

C 12. 4967
B. 12. 138. 56
K. 12. 138. 56

— c) V1 Bo शांत्वपूर्वम्. — d) K5 V1 B Da Dn1 D2-4, 7, 8 T G1, 5 M मूषिको; D5 मूखिको; D9 मूखको; G2 मू*को. K4 अवेत् (for ऽब्रवीत्).

48 Before 48, D7 T1 G1, 2, 5 ins. मूषिक उवाच. — a) Dn3 सौहृदाद्; G1 सुहृदेन. Bo. 3 [अ]वभाषे; M2 [अ]भिभाषेद् (for °भाषे). K2-5 B Da Dn1, n3 D2-5, 7-9 T G1, 2, 5 त्वां; M2 वां (for त्वा). D1 सौहार्देनाभिभाषद्वा. — b) Ś1 K1, 2 D1 T2 G1, 2 कश्चिन्. D7 T1 G1, 2, 5 जीवसे. — c) D5 जीवितं तव इच्छामि. — d) K1 मे; D4 नो (for नौ).

49 a) V1 हि; Bo. 5 च (for ते). Ś1 K1, 3, 4 सोम्य (for सौम्य). Ś1 विश्वस्तव्यं; K1 D9 विशं(D9 °षं)तव्यं; K2, 4 D1, 4 विशस्त(D4 °षक्त)व्यं; K3, 5 V1 B Da Dn1, n3 D2, 3, 5, 7, 8 S (G3, 4 absent) भयं कार्यं (M2 °र्या) (for *विषत्तव्यं). — b) K1 जीविष्यामि; G1 जयिष्यसि (for जीवि°). K3, 5 V1 B1, 2 Da Dn1, n3 D2, 3, 8 यथासुखं; T1 G2, 5 M °पुरं (for यथा पुरा). — d) K4 जह्यामि; D4 रक्षन्हि (for जह्यां हि). D4 त्वत् (for ते). K3, 5 V1 B1, 2 Da Dn1, n3 D2, 3, 8 यदि मां (Da मा) न जिघांससि.

50 a) D5 अत्र (for अस्ति). — b) K5 Dn1, n3 D2-4, 8, 9 दुष्करः; B1 लक्षणः; M2, 4 पुष्कलं (for पुष्कलः). K5 Dn1, n3 D2-4, 8, 9 T2 G1, 5 M3 मे (for माम्). K3 V1 B2 Da पुष्कलः प्रतिभानवान्; D7 °भाषि मां. — c) D7 यो न (for येन). T2 मोक्षं. — d) V1 B1, 2 Da D4, 9 transp. प्राप्तुं and श्रेयः. K1 प्राप्तः; K5 प्राप्तं (for प्राप्तुं). K2, 3, 5 V1 B Da Dn1, n3 D2-5, 7-9 S (G3, 4 absent) तथा (for यथा).

51 a) K3, 5 V1 B Da Dn1, n3 D2, 3, 5, 7, 8 M2 [अ]पि; G1 M1, 3 [अ]भि (for हि). D4 उपाया. — b) B1 D7 S (G3, 4 absent) हि(M2 ह्)तम् (for मतिम्). D5 विचार्य च महात्मनः. — c) Ś1 आत्मानं (for आत्मार्थं). Da Dn3 तदर्थं; D7 हितार्थं (for त्वदर्थं). — d) G1 ह (for हि). D4 नो (for नौ).

52 a) D4 अयं; T2 इमं (for इदं). — b) K1 -बुद्ध्यतितः; K2 Bo. 3-5 -बुद्ध्याभितः; K3, 5 V1 B1, 2 Dn1, n3 D2, 3, 8 -बुद्ध्याभिसं-; D5 -बुद्ध्या उप-; D7 T2 G1, 2 -बुद्ध्या हित-; T1 G5 M2, 4 -बुद्ध्याभित (for -बुद्ध्यभितः). M1 स्थितः (for स्थितम्). Da पापबुद्ध्याभिसंहितं. — c) Ś1 (*inf. lin.*; orig. as in text) दर्शयति; K4 दर्षयति; M4 मर्षयति (for धर्षयति). D5 मार्जारे; G2 M2 मार्जारस् (for मार्जार). — d) D1 lacuna; M1, 3 येन (for तेन). V1 B1 ते (for मे). D4 om. (hapl.) from प्रतं up to सतां (in 54a). K4 संप्रतं (for सांप्रतम्).

53 D4 om. 53 (cf. v. l. 52). — a) Ś1 (marg. as in text) K1 कूदं; K2 क्रोधं; K4 क्रुद्धश्; D1 क्रुद्धं; D7 S (G3, 4 absent) क्रूरश् (for कूजंश्). D5 कूजंश्च पतितोत्रायं. ❀ Ca: कूजन्, शब्दं कुर्वन् । ❀ — b) D9 कौशको. Dn1 D1 निरीक्ष्यते; T2 G1 उदीक्षते (for निरीक्षते). — c) D7 S (G3, 4 absent) नगशाखागतस्; D9 °ग्रतस् (for °ग्रहस्). K3, 5 V1 B1, 2 Da Dn1, n3 D2, 3, 8 नगशाखाग्रगः (K3 °तः) पापस्; Bo. 3-5 D5 नगशाखाग्रमुत्तिष्ठंस्.

54 With 54a, cf. 3. 246. 35a; 281. 22a; Tait. Br. 3. 7. 7. 89; Āp. Gr. S. 2. 4. 16. D4 om. up to सतां (cf. v. l. 52). — a) K1, 4 V1 B Da D1, 5, 7 T G1, 2, 5 M2 सप्तपदं. K1 B1, 2, 4, 5 (marg.) D5, 7 S (G3, 4 absent) मित्रं; K3, 5 V1 Bo. 3, 5 Da Dn1, n3 D2-4, 8, 9 मैत्रं (for सख्यं). — b) K3 m, 5 V1 B Da Dn1, n3 D2, 3, 8 स सखा; T2 सावास्यो; G1 संवास्यो; M2 सावासो (for सवासो). K3 D4 संवासो (D4 °वारा) मयि पीडितः; D1 सवासो मसिपिंडितः (sic); D5 तत्सख्यं मेस्ति पंडितं; T1 G2, 5 M1, 3, 4 सा(G2 स)-वास्यो (M1, 3, 4 सावासो) मेसि पंडित (M4 °तं). — c) Ś1 K1, 2, 4 D1, 7, 9 सवासकं; K3 उपायं किं; V1 आत्मस्नेह; Dn1 संवासकं; D4, 5 संवासकं; T G5 M1, 3, 4

C. 12. 4967
B. 12. 138. 56
K. 12. 138. 56

सांवास्यकं करिष्यामि नास्ति ते मृत्युतो भयम् ॥ ५४
न हि शक्नोषि मार्जार पाशं छेत्तुं विना मया ।
अहं छेत्स्यामि ते पाशं यदि मां त्वं न हिंससि ॥ ५५
त्वमाश्रितो नगस्याग्रं मूलं त्वहमुपाश्रितः ।
चिरोषिताविहावां वै वृक्षेऽस्मिन्विदितं हि ते ॥ ५६
यस्मिन्नाश्वसते कश्चिद्यश्च नाश्वसते क्वचित् ।
न तौ धीराः प्रशंसन्ति नित्यमुद्विग्नचेतसौ ॥ ५७
तस्माद्विवर्धतां प्रीतिः सत्या संगतिरस्तु नौ ।
कालातीतमपार्थं हि न प्रशंसंति पण्डिताः ॥ ५८
अर्थयुक्तिमिमां तावद्यथाभूतां निशामय ।
तव जीवितमिच्छामि त्वं ममेच्छसि जीवितम् ॥ ५९
कश्चित्तरति काष्ठेन सुगम्भीरां महानदीम् ।
स तारयति तत्काष्ठं स च काष्ठेन तार्यते ॥ ६०
ईदृशो नौ समायोगो भविष्यति सुनिस्तरः ।
अहं त्वां तारयिष्यामि त्वं च मां तारयिष्यसि ॥ ६१
एवमुक्त्वा तु पलितस्तदर्थमुभयोर्हितम् ।

सावास्यकं (sic); $G_{1.2}$ सवास्यकं; M_2 सांवास्यतं (for सांवास्यकं). ❀ Cb: सांवास्यकं सहवासकार्यम् । ❀ — [d]) D_1 मे (for ते). D_7 S ($G_{3.4}$ absent) प्राणतो (for मृत्युतो). $K_{3.5}$ V_1 $B_{1.2}$ Da $Dn_{1.n3}$ $D_{2.3.8}$ नास्ति ते भयमद्य वै.

55 [a]) $K_{1.5}$ $Dn_{1.n3}$ $D_{2-4.8}$ शक्तोसि; V_1 Da शक्नोमि; $Bo_{-3.5}$ D_5 शक्नोसि; D_9 शक्तोषि (for शक्नोषि). — [b]) D_4 पाशांश्च (for पाशं). All MSS. (except $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ D_1; Dn_2 D_6 $G_{3.4}$ absent) transp. विना and मया. — [c]) K_1 V_1 $B_{1.2}$ Da ते पाशान्; $K_{3.5}$ B_4 $Dn_{1.n3}$ $D_{2.3.8}$ पाशांस्ते (for ते पाशं). — [d]) D_1 M_2 मा त्वं; D_4 त्वं मां (for मां त्वं).

56 [a]) D_5 त्वयाश्रिते (for त्वमाश्रितो). $K_{3.5}$ $B_{1.2}$ Da $Dn_{1.n3}$ $D_{2-4.7-9}$ S ($G_{3.4}$ absent) द्रुमस्याग्रं; D_1 नचस्याग्रं (for नग°). — [c]) K_5 V_1 $Bo_{.2.5}$ Da $Dn_{1.n3}$ $D_{2.3.7.8}$ T $G_{2.5}$ $M_{1.3.4}$ उभावावां; B_1 उभावेत्य; D_1 इहावेचा (sic); D_5 इहास्थां वै; G_1 उभावासां; M_2 उभावाचां (for इहावां वै). K_3 D_4 चिरोषिताश्च (D_4 °तश्च) तावस्त्वं. — D_4 reads 56[d] twice. — [d]) D_4 (second time) यस्मिन् (for ऽस्मिन्). D_9 तत्र (for हि ते). K_5 V_1 $B_{1.2}$ Da $Dn_{1.n3}$ $D_{2.3.8}$ च (for हि). K_3 Da D_4 (both times) मे; G_2 तत् (for ते).

57 [a]) D_5 तस्मिन्; T_1 $G_{2.5}$ यस्मान् (for यस्मिन्). $K_{3.5}$ V_1 $Bo_{.3-5}$ $Dn_{1.n3}$ $D_{1-3.7.8}$ G_1 M_{1-3} आश्वासते; G_2 आश्वसिते (for °सते). — [b]) $K_{2.3}$ B_{1-3} Da Dn_1 $D_{2.3.8}$ नाश्वसिति; K_5 Dn_3 D_9 नाश्वसति; D_7 G_1 नाश्वासते (for नाश्व°). — [c]) G_1 एतौ (for न तौ). $Ś_1$ $K_{1.4}$ D_1 G_1 वीराः; D_5 धीरः (for धीराः). — [d]) $K_{2.3.5}$ V_1 $B_{1.2}$ Da $Dn_{1.n3}$ $D_{2.3.8}$ G_1 उद्विग्नमानसौ (G_1 °चेतसा) (for °चेतसौ).

58 [a]) M_4 विवस्वतां (for °र्धतां). V_1 प्रीतिं. — [b]) K_4 संगतिम् (for संगतिर्). K_1 $Bo_{.3-5}$ $D_{4.5.7.9}$ T $G_{1.2.5}$ M सत्यं संगत(K_1 °ति)मस्तु नौ; $K_{3.5}$ V_1 $B_{1.2}$ Da $Dn_{1.n3}$ $D_{2.3.8}$ नित्यं संगतम°. — [c]) K_3 $D_{4.7.9}$ S ($G_{3.4}$ absent) इहार्थं हि; K_5 V_1 B Da $Dn_{1.n3}$ $D_{2.3.5.8}$ इहार्थं तु (for अपार्थं हि). — [d]) K_3 पीडिताः (for पण्डिताः).

59 [a]) $Bo_{.4.5}$ स त्वं युक्तिम्; B_2 अथ युक्तिम्; B_3 D_5 स त्वं (D_5 सत्यं) मुक्तिम्; M_2 अर्थयुक्तम् (for °युक्तिम्). K_3 वाचं; K_5 B_2 $Dn_{1.n3}$ $D_{2.3.8}$ तत्र; D_4 वात्रं (sic); D_9 तात; G_1 आपद् (for तावद्). — [b]) D_5 अथाभूतां; D_9 तथाभूतां (for यथाभूतां). — [c]) Dn_3 जीवनम् (for जीवितम्). — [d]) V_1 $Bo_{.1.3-5}$ Da चेन्मेच्छसि; Dn_3 $D_{8.9}$ मे वेच्छसि; D_3 मे चेच्छसि; D_4 मामिच्छसि; D_5 च नेच्छसि (for ममेच्छसि). B_2 त्वं चेज्जीवितमिच्छसि.

60 [b]) Dn_3 युगभारां; D_1 स गंभीरां (for सुगम्भीरां). — [c]) K_3 V_1 $Bo_{-3.5}$ $D_{3-5.8}$ G_2 संतारयति; T_2 G_1 प्रतारयति (for स तारयति). — [d]) M_2 कार्यते (for तार्यते).

61 [a]) D_1 नौ समयोगो; D_5 नौ समायोगे; T_1 G_5 नः क्रियायोगो; T_2 M नः (T_2 नौ) कथायोगौ (for नौ समायोगो). — [b]) $K_{3.5}$ V_1 B Dn_1 $D_{2-4.7.8}$ S ($G_{3.4}$ absent) सुविस्तरः; B_2 (marg.) D_5 सुदुस्तरः (for सुनिस्तरः). — [c]) D_1 M_{1-3} त्वा (for त्वां). D_9 तारयिस्यामि. — [d]) Dn_1 मां च त्वं; M_3 त्वं च मा (for त्वं च मां). Da_1 $D_{5.9}$ तारयिष्यति (D_9 °से) (for °ष्यसि).

62 Dn_3 reads 62–63 on marg. — [a]) G_2 फलितस्; M_2 पलितोस् (sic) (for पलितस्). — [b]) $K_{1.5}$ V_1

हेतुमद्ग्रहणीयं च कालाकाङ्क्षी व्यपैक्षत ॥ ६२
अथ सुव्याहृतं तस्य श्रुत्वा शत्रुर्विचक्षणः ।
हेतुमद्ग्रहणीयार्थं मार्जारो वाक्यमब्रवीत् ॥ ६३
बुद्धिमान्वाक्यसंपन्नस्तद्वाक्यमनुवर्णयन् ।
तामवस्थामवेक्ष्यान्त्यां साम्नैव प्रत्यपूजयत् ॥ ६४
ततस्तीक्ष्णाग्रदशनो वैडूर्यमणिलोचनः ।
मूषकं मन्दमुद्वीक्ष्य मार्जारो लोमशोऽब्रवीत् ॥ ६५

नन्दामि सौम्य भद्रं ते यो मां जीवन्तमिच्छसि ।
श्रेयश्च यदि जानीषे क्रियतां मा विचारय ॥ ६६
अहं हि दृढमापन्नस्त्वमापन्नतरो मया ।
द्वयोरापन्नयोः संधिः क्रियतां मा विचारय ॥ ६७
विधत्स्व प्राप्तकालं यत्कार्यं सिध्यतु चावयोः ।
मयि कृच्छ्राद्विनिर्मुक्ते न विनङ्क्ष्यति ते कृतम् ॥ ६८
न्यस्तमानोऽस्मि भक्तोऽस्मि शिष्यस्त्वद्धितकृत्तथा । C. 12. 4982 B. 12. 138. 71 K. 12. 136. 71

B Da Dn1. n3 D2. 3. 7. 8 T1 G1. 2. 5 M1–3 तमर्थम्; K3 D4 स्वमर्थम्; D5 संबंधम्; D9 समर्थम्; M4 स्वमर्थम् (for तदर्थम्). — V1 reads 62ᶜ–63ᵇ on marg. —ᶜ) Dn3 D2. 3. 8 ग्रहणीयश्च; T2 गृहणीये; M2 ग्राहणीयं (for ग्रह°). D4 हेतुमद्ग्रहणीयं व (sic). —ᵈ) K3. 5 V1 B0–3 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 T1 G2. 5 M कालापे(M3. 4 °वे)क्षी; D7 G1 कालकांक्षी (for काला°). K5 Dn3 D2. 3. 8 न्यवेक्ष्य च; V1 B4. 5 व्यपेक्षत; D1 व्यप°; D4 [अ]त्य°; D5 व्यपेक्षते; D7 S (G3. 4 absent) व्यतिष्ठत (T2 °ते; M2 °तः) (for व्यपैक्षत).

63 V1 reads 63ᵃᵇ and Dn3 63 on marg. —ᵃ) Da अथ स; D9 स सुहृद्- (for अथ सु-). K3. 5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 श्रुत्वा; D4 तत्र; T2 G1 वाक्यं (for तस्य). —ᵇ) B2 Da तस्य (for श्रुत्वा). D1 शत्रु-; D9 शत्रोर्; G1 चक्षुर् (for शत्रुर्). K3. 5 V1 Dn1. n3 D2. 3. 8 तस्य शत्रोर्विचक्षणः; B1 श्रुत्वा क्षुद्विचक्षणः (sic). —ᶜ) K3 V1 B1. 2 Da D5 ग्रहणीयं च; D8 M2 ग्राहणीयार्थं (for ग्रह°). D1 हेतुसंग्रहणीयार्थं.

64 M om. (hapl.) 64–65. —ᵃ) D5 वाक्यमन्यत्रस (for °संपन्नस्). —ᵇ) K1 अनुकर्णयन्; K3 B0. 3–5 D5. 7 T1 G2. 5 °वर्तयन्; K4 °वर्णयत् (for °वर्णयन्). —ᶜ) K2. 3. 5 B3 Dn1 D2. 3 स्वाम् (for ताम्). K1 समीक्ष्य त्वां; K3. 5 V1 B1. 2. 4 Da Dn1 D2. 3 समीक्ष्याथ; K4 अवेक्ष्याथ; B0. 3. 5 समीक्ष्यांतां (B3 °क्ष्यात्यां; B5 °क्ष्यांत्वां); D1 अवेक्ष्यंत्या; D5 समीक्षैतं; D7 प्रतीक्ष्यैनं; D9 समीक्ष्यायं; T2 G1 समीक्ष्यैनं; G2 प्रतीक्ष्यान्त्यां (for अवेक्ष्यान्त्यां). D4 अवस्थां त्वां समीक्ष्याथ. —ᵈ) D4 तं साम्ना; D9 साम्ना तं (for साम्नैव). Dn3 तमपूजयत्; D1. 3. 8 प्रत्यपूजयन् (for °पूजयत्). D7 सांत्वपूर्वमपूजयत्.

65 M om. 65 (cf. v. l. 64). —ᵃ) D5 स तीक्ष्ण-; T2 G1 सुतीक्ष्ण- (G1 °क्ष्णा-) (for तीक्ष्णाग्र-). —ᵇ) K1 B1. 2. 4. 5 वैडूर्यमणि-; K2 D2. 5 मणिवैडूर्य-; K3. 5 Dn1. n3 D3. 8 मणिवैडूर्य- (for वैडूर्यमणि-). —ᶜ) K2. 5 V1 B Da1 Dn1. n3 D2–5. 8 T G1. 2. 5 मूषिकं. K3 स तम् (for मन्दम्). —ᵈ) Ś1 K1. 2. 4 D1 रोमशो (for लो°). D4. 7. 9 T G1. 2. 5 मार्जारो वाक्यमब्रवीत्.

66 ᵃ) K1 नंदाम (sic) (for नन्दामि). D4 भद्रे. —ᵇ) D7 T1 G1. 2. 5 यन्मां; M यन्मा (for यो मां). K1. 4. 5 B1–3 Dn1 D1–3. 5. 8 जीवितुम्; Dn3 जीवतुम् (for जीवन्तम्). —ᶜ) K3 जानीया (sic) (for जानीषे). —ᵈ) D5 क्रियतामविचारयन्.

67 K3 D1 G1 om. (hapl.) 67. Ś1 K1 (both marg.) read 67 after 71ᵃᵇ. V1 reads 67ᵃᵇ on marg. —ᵃ) K4 B0 G2 M अयं (for अहं). K3–5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 भृशम्; D4 दुःखम् (for दृढम्). —ᵇ) K5 V1 B3 Dn1. n3 D2–5. 8 मम; D9 न च (for मया). —ᶜ) G2 अपन्नयोः. K3 साधु; D7 सिद्धिः (for संधिः).

68 ᵃ) K3. 5 Dn1. n3 D2. 3. 8 विधास्ये; G1 विधिस्त्व (for विधत्स्व). —ᵇ) K1 सिद्ध्येत्; G2 M1–3 सिद्ध्यति. K3. 5 V1 B0–2. 5 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 कार्यं (V1 B0–2 Da °र्ये-) सिद्धिकरं विभो (V1 महत्). —ᶜ) K2. 4 B0. 2 Da1 विमुक्ते न; G2 च निर्मुक्ते (for विनिर्मुक्ते). —ᵈ) K3 D4 हि नंक्ष्यति; V1 B0. 1 नशिष्यति; B2 विनंक्ष्यति च (hypermetric); Dn1 विनक्ष्यति; D1 विनंक्षेति; D7 T1 G1. 2. 5 विनश्य(G2 °श्यं)ति (for विनङ्क्ष्यति).

69 ᵃ) D7 S (G3. 4 absent) त्यक्तमानो (for न्यस्त°). M2 भद्रं ते (for भक्तोऽस्मि). —ᵇ) D4 तपोः (sic); T2 सदा; G2 तदा (for तथा). D5 शिष्यं त्वधिकृतं तथा. —ᶜ) K2 निदेशयशवंती च (sic); D4 निदाशवत्ती च तथा (sic); D7 T G1. 2. 5 तथा निदेशवर्ती च. —ᵈ) M2 शरणागतः (for शरणं गतः).

निदेशवशवर्ती च भवन्तं शरणं गतः ॥ ६९
इत्येवमुक्तः पलितो मार्जारं वशमागतम् ।
वाक्यं हितमुवाचेदमभिनीतार्थमर्थवत् ॥ ७०
उदारं यद्भवानाह नैतच्चित्रं भवद्विधे ।
विदितो यस्तु मार्गो मे हितार्थं शृणु तं मम ॥ ७१
अहं त्वानुप्रवेक्ष्यामि नकुलान्मे महद्भयम् ।
त्रायस्व मां मा वधीश्च शक्तोऽस्मि तव मोक्षणे ॥ ७२
उलूकाच्चैव मां रक्ष क्षुद्रः प्रार्थयते हि माम् ।
अहं छेत्स्यामि ते पाशान्सखे सत्येन ते शपे ॥ ७३
तद्वचः संगतं श्रुत्वा लोमशो युक्तमर्थवत् ।
हर्षादुद्वीक्ष्य पलितं स्वागतेनाभ्यपूजयत् ॥ ७४
स तं संपूज्य पलितं मार्जारः सौहृदे स्थितः ।
सुविचिन्त्याब्रवीद्धीरः प्रीतस्त्वरित एव हि ॥ ७५
क्षिप्रमागच्छ भद्रं ते त्वं मे प्राणसमः सखा ।
तव प्राज्ञ प्रसादाद्धि क्षिप्रं प्राप्स्यामि जीवितम् ॥ ७६
यद्यदेवंगतेनाद्य शक्यं कर्तुं मया तव ।

---

70 ^{a}) K3 (*inf. lin.*) G2 फलितो. — ^{b}) D1 मार्जारो. — ^{c}) M1. 3 [ए]नम् (for [इ]दम्). — ^{d}) V1 B1. 2 अभिनीतवद्; D1. 4 अव(D1 °ति)नीतार्थम्; D7 T2 G1. 2 M2 अभिजा°; D9 अभ्यलीका°; M1. 3. 4 अभिज्ञाना° (for °नीतार्थम्). K3. 5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2–5. 8. 9 T1 G5 अर्थवित् (for °वत्). — After 70, D4 reads 74^a.

71 ^{b}) D7 T G1. 2. 5 न तच्च (for नैतच्च). K3 भवेदिह; D4 भवद्विधा; M2 भवद्विधेः (for भवद्विधे). — After 71^{ab}, Ś1 K1 read 67. — ^{c}) K5 V1 B1–3 Dn1. n3 D2. 3. 8 विहितो (for विदितो). M2 यं तु (for यस्तु). K3 D4 मार्गो नो; B2 Da मे मार्गो (by transp.); D1 मार्गे मे; D9 मार्गौ नौ. — ^{d}) Dn3 हितार्थे; M2 ततार्थं (sic) (for हितार्थं). V1 B1. 2. 4 Da1 T2 तन्; D1 तां; G2 [इ]दं (for तं).

72 ^{a}) K1 Da1 Dn3 त्वां तु (K1 तु) (for त्वानु-). Ś1 K4 Da D1. 9 G1. 2 -प्रव(D9 °वि)क्ष्यामि (for -प्रवे°). T2 अहं त्वा विप्रमोक्ष्यामि. — ^{b}) D1 नकुलास्तु- (for °न्मे). — ^{c}) B3 मा वधीश्च त्वं; D5 मा मा वधीस्त्वं; T2 M मां (M मा) मा वधिष्ठाः (for मां मा वधीश्च). K1 T1 G5 मा (for मां). K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 त्वं (for च). — ^{d}) K5 V1 B1. 4 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 रक्षणे; B2 *क्षणे (for मोक्षणे).

73 ^{a}) D7 T G1. 2. 5 M1–3 चापि (for चैव). Da1 M4 मा (for मां). — ^{b}) T1 G2. 5 M प्रार्थयतीह; G1 प्रापयतीह (for प्रार्थयते हि). M1. 3 मा (for माम्). — ^{c}) M2 अहजरस्वामि (sic) (for अहं छेत्स्यामि). B4 पाशं (for पाशान्). — ^{d}) D1 मुखे (for सखे). K3 स्यानेन (sic) (for सत्येन). K5 Dn1 D2. 3. 7. 8 मे (for ते).

74 D4 reads 74^a after 70. — ^{a}) K3 संगतः. M2 कृत्वा (for श्रुत्वा). — ^{b}) D4 T2 रोमशो (for लोमशो). D4 युक्तमर्थवित्; D5 युक्तवत्तदा (for °मर्थवत्). — ^{c}) G1 विद्वीक्ष्य (for उद्वीक्ष्य). T2 G फलितं (for पलितं). — K3 D4. 5 om. (hapl.) 74^d–75^a. — ^{d}) D1 G1 M4 -पूजयेत्.

75 K3 D4. 5 om. 75^a (cf. v. l. 74). — ^{a}) G1. 2 तं स्म (for स तं). K2. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 7. 8 T1 G5 M तं संपूज्याथ पलितं; T2 सुसंपूज्य फलितं. — ^{b}) B1 D7 T G2. 5 M स्थितं (for स्थितः). G1 मार्जारसौहृदे स्थितं. — ^{c}) K5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 7. 8 T G2. 5 M1–3 स विचिंत्य; D5 अविचिंत्य; G1 स तु चिंत्य; M4 स विमंत्य (for सुविचिन्त्य). Ś1 K2–4 D1. 9 G2 वीरः; T2 भीतः (for धीरः). K1 सविच्यं प्राब्रवीद्धीरः. — ^{d}) D1 प्रीत्यस; D5 प्रति (for प्रीतस्). D1 त्वनि*; M1. 3 त्वत्कृता; M2 त्वनंत; M4 त्वरितम्. K3 D4 -मानसः (for एव हि). K5 V1 B1–3 Da Dn1. n3 D2. 3. 7–9 S (G3. 4 absent) च; Bo. 5 D5 ह (for हि).

76 ^{a}) K3. 5 V1 B1. 2. 4 Da Dn1. n3 D1–3. 8 क्षीप्रम् (for क्षिप्रम्). D9 आगस्य (for आगच्छ). — ^{b}) D4 प्राणतमः (for °समः). — T2 (marg.) repeats 76^c–77^d after 86. — ^{c}) K3 D1. 4. 9 T2 (second time) M प्रज्ञा-; D5 प्राज्ञि (for प्राज्ञ). B2 Da D1 प्रसादाच्च; D4 प्रभावाद्धि; G1 प्रसादार्थी; M1–3 प्रसादेन (for °दाद्धि). — ^{d}) B1 om. क्षिप्रं. K1. 3 D4. 7. 9 S (T2 both times; G3. 4 absent) प्रियं; K5 V1 Dn1. n3 D2. 3. 8 प्रायः; Bo. 3. 5 D5 श्रेयः; B1 प्रार्थ्यं; Da प्रार्थ्यः (for क्षिप्रं). Bo. 3. 5 पश्यामि; D9 प्राप्स्याम (for प्राप्स्यामि). Dn3 जीवितुं.

77 For the repetition of 77 in T2, cf. v. l. 76. — ^{a}) K2. 5 B3. 5 Dn1. n3 D2. 3. 8 -गतेनाथ; K3 D4

तदाज्ञापय कर्ताहं संधिरेवास्तु नौ सखे ॥ ७७
अस्मात्ते संशयान्मुक्तः समित्रगणबान्धवः ।
सर्वकार्याणि कर्ताहं प्रियाणि च हितानि च ॥ ७८
मुक्तश्च व्यसनादस्मात्सौम्याहमपि नाम ते ।
प्रीतिमुत्पादयेयं च प्रतिकर्तुं च शक्नुयाम् ॥ ७९

ग्राहयित्वा तु तं स्वार्थं मार्जारं मूषकस्तदा ।
प्रविवेश सुविस्रब्धः सम्यगर्थाश्चचार ह ॥ ८०
एवमाश्वासितो विद्वान्मार्जारेण स मूषकः ।
मार्जारोरसि विस्रब्धः सुष्वाप पितृमातृवत् ॥ ८१
लीनं तु तस्य गात्रेषु मार्जारस्याथ मूषकम् ।

C. 12. 4996
B. 12. 138. 85
K. 12. 138. 85

-गते कार्ये; T2 (second time) -गतेनान्यत् (for -गते-नाद्य). — b) B1 सख्यं; G1.2 शक्या (for शक्यं). K3 D4.9 मयानघ (for मया तव). — c) K5 V1 B Dn1.n3 D2.3.7.8 T1.2 (first time) G1.2.5 कर्तास्मि; Da भद्रं ते (for कर्ताहं). D5 om. (hapl.) from कर्ताहं up to कार्याणि (in 78c). — d) D7 T1 G1.2.5 सिद्धिर् (for संधिर्). G2 [अ]स्ति. D4 नो (for नौ).

78 D5 om. up to कार्याणि (cf. v. l. 77). — a) K3 D9 अस्मात्तु; D4 अस्मत्तु; T2 तस्मात्त्वं (for अस्मात्ते). B1.2 संकटान् (for संशयान्). K5 V1 Bo. 3-5 Da Dn1.n3 D2.3.8 अस्मात्तु संकटा(V1 B3-5 °गरा)-न्मुक्तः. — b) Bo समित्रबल-; D1 सुमित्रगण- (for समित्र°). — c) D4.9 कर्तास्मि (for कर्ताहं). K3 सर्वकार्यार्थकर्तास्मि. — d) D5 प्रियानि.

79 Before 79, K3 D4 ins. मूषिक उवाच. — a) D9 प्रमुक्तो (for मुक्तश्च). D1 अस्मत्. G2 व्यसनादपि सर्वस्मात्. — b) D1 सोम्य. B3 सौम्योहमपि नाशते (sic). — c) M2 प्रीतम्. K1 उत्सादयेयं; D7 T1 G1.2.5 उत्पादयेहं (for °येयं). D5 नौ (for च). B1 प्रीतिसुखोदयेयं च. — d) K3 प्रीतिकर्तुं; B1.2 Da D7 प्रतिकर्तुंश्; B3 प्रीतिं कर्तुं; D1 प्रविकर्तुं (for प्रतिकर्तुं). T2 न (for च). D1 शक्नुयात्. — After 79, the sequence in D7 T1 G1.2.5 is: 81^{ab}, 80^{cd}, 80^{ab}. K5 V1 Bo. 2-5 Da Dn1.n3 D2.3.8 ins. after 79:

310* अल्पपकुर्वन्बह्वपि न भाति पूर्वोपकारिणा तुल्यः ।
एकः करोति हि कृते निष्कारणमेव कुरुतेऽन्यः ।

[(L. 1) V1 Bo. 2-5 Da Dn1 भवति (for भाति).]

80 Before 80, K1.2.4.5 B3 Dn1.n3 D1-3.8 ins. भीष्म उवाच. For the sequence in D7 T1 G1.2.5, cf. v. l. 79. — a) D5 स वाहयित्वा (for ग्राहयित्वा तु). Da3 तं तु; G1 कृतं (for तु तं). M1.3 सार्थं (for स्वार्थं). — b) K2.5 V1 B Da Dn1 D2-5.7.8 S (G3.4 absent) मूषिकस; K3 Dn3 उषितस् (for मूषकस्). K1.3.5 Bo.5 Dn1.n3 D2-5.8 T M4 तथा (for तदा). — K3 om. 80^{cd}. — c) K5 Dn1.n3 D2-4.8 तु विश्रम्य; V1 Bo.1.2.4 Da3 D9 सुविश्रब्धः; B5 Da1 D5 स विश्रब्धः; G1 सुविस्रब्धाः (for °ब्धः). — d) D1 अर्थं (for अर्थांश्च). K5 V1 B Da Dn1.n3 D2-5.8 क्रोडमस्य कृतागसः (Dn3 कृतागमः; D5 कृतागताः); D7 T1 G1.2.5 M1 सम्यगंगीचकार ह; D9 सम्यक्प्रीतश्च भारत.

81 For the sequence in D7 T1 G1.2.5, cf. v. l. 79. D4 transp. 81^{ab} and 81^{cd}. — a) Ś1 K2.4 आश्वसितो (for आश्वासितो). D1 विद्वन्. — b) V1 Bo च (for स). K3-5 V1 B D (Dn3 D6 absent) S (G3.4 absent) मूषिकः (for मूषकः). — c) K3.5 V1 Bo.1 Dn1 D2-5 विश्रब्धः (for विस्रब्धः). G1 मार्जारोपि सुविश्रब्धः. — d) D1 सुष्वप. D5 पितृमातृवान् (for °मातृवत्). ❀ Cb: पितृमातृवत् । षष्ठ्यर्थे । Ca adds: पितुरिवेत्यर्थः । ❀

82 K2 D1 om. 82. — a) D5 नीनं तु (sic); D7 T G2.5 M निलीनं (for लीनं तु). K3 G1 गोत्रेषु (for गात्रेषु). — b) K5 Dn1 च; Dn3 D2.3.8 T2 तु; M1.3 [अ]पि; M4 ह (for [अ]थ). K4.5 V1 B Da Dn1.n3 D2.3.5.7.8 S (G3.4 absent) मूषिकं (G2 °कः) (for मूषकम्). K3 D4 मार्जारोरसि मूषिकं. — c) K3 B3.4 D4.5.7.9 S (G3.4 absent) तं दृष्ट्वा; K5 V1 Bo-2.5 Dn1.n3 D2.3.8 दृष्ट्वा तौ (by transp.); Da दुष्टौ तौ. — d) Ś1 गृहं; G1 ग्रहान् (for गृहान्). K4 V1 B Da D5 निराशौ (B3.4 D5 नैराश्यं) समपद्यतां; K5 Dn1.n3 D2.3.9 °शौ प्रत्यपद्यतां. — After 82, K4.5 V1 Bo-2.5 Da Dn1.n3 D2.3.8 ins. (cf. 112-114):

311* तथैव तौ सुसंत्रस्तौ दृढमागततन्द्रितौ ।
दृष्ट्वा तयोः परां प्रीतिं विस्मयं परमं गतौ ।
बलिनौ मतिमन्तौ च सुवृत्तौ चाप्युपासितौ ।
अशक्तौ तु नयात्तस्मात्संप्रधर्षयितुं बलात् ।
कार्यार्थकृतसंधी तौ दृष्ट्वा मार्जारमूषिकौ । [5]
उलूकनकुलौ तूर्णं जग्मतुस्तौ स्वमालयम् ।

[(L. 1) Dn3 तु (for तौ). K5 Dn1 ह (Dn1 तु) संत्रस्तौ (for सुसं°). V1 Bo-2.5 Da Dn1 दृढं हरितचंद्रकौ (for the post. half). — (L. 2) V1 Bo-2.5 Da

C. 12. 4998
B. 12. 138. 85
K 12. 138 85

तौ दृष्ट्वा नकुलोलूकौ निराशौ जग्मतुर्गृहान् ॥ ८२
लीनस्तु तस्य गात्रेषु पलितो देशकालवित् ।
चिच्छेद पाशान्नृपते कालाकाङ्क्षी शनैः शनैः ॥ ८३
अथ बन्धपरिक्लिष्टो मार्जारो वीक्ष्य मूषकम् ।
छिन्दन्तं वै तदा पाशानत्वरन्तं त्वरान्वितः ॥ ८४
तमत्वरन्तं पलितं पाशानां छेदने तदा ।
संचोदयितुमारेभे मार्जारो मूषकं तदा ॥ ८५
किं सौम्य नाभित्वरसे किं कृतार्थोऽवमन्यसे ।
छिन्धि पाशानमित्रघ्न पुरा श्वपच एति सः ॥ ८६
इत्युक्तस्त्वरता तेन मतिमान्पलितोऽब्रवीत् ।
मार्जारमकृतप्रज्ञं वश्यमात्महितं वचः ॥ ८७
तूष्णीं भव न ते सौम्य त्वरा कार्या न संभ्रमः ।
वयमेवात्र कालज्ञा न कालः परिहास्यते ॥ ८८
अकाले कृत्यमारब्धं कर्तुं नार्थाय कल्पते ।
तदेव काल आरब्धं महतेऽर्थाय कल्पते ॥ ८९
अकालविप्रमुक्तान्मे त्वत्त एव भयं भवेत् ।

समुपागतौ (for परमं गतौ). — (L. 3) V1 Bo-2. 5 Da Dn1 संघातं चा(B1 वा)प्युपागतौ (for the post. half). — (L. 4) V1 Bo-2. 5 Da अशक्यौ सु- (for अशक्तौ तु). Dn3 मया (for नयात्). Da Dn1 तस्य (for तस्मात्). B1 संप्रकर्षयितुं; Da पुनर्ध° (for संप्रधर्ष°). — (L. 5) Bo. 2 Da1 -संधानौ (for -संधी तौ). — (L. 6) V1 Bo-2. 5 स्वं (for तौ).]

83 ^{a}) K4 ततस्य; K5 Bo-2. 5 Da Dn1 D2. 8 T2 लीनः स; V1 Dn3 लीनस्य; B3. 4 D3. 5 ततः स; M4 निलीनं (for लीनस्तु). — ^{b}) Dn3 देशकारणात् (for °कालवित्). — ^{c}) T2 चिच्छेद पाशबंधान्वै. — ^{d}) K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 T2 काला(T2 °ल)पेक्षी; G1. 2 M1. 3 कालकांक्षी (for काला°).

84 ^{a}) B4 D7 T1 G1. 2. 5 बंधपरिक्षिप्तो; D5 बंधनमुक्षिप्तो (for बन्धपरिक्लिष्टो). — Ś1 reads 84^{b}–85^{a} on marg. — ^{b}) K2-5 V1 B Da Dn1. n3 D1-5. 7. 8 S (G3. 4 absent) मूषिकं. — ^{c}) D5 छिंदंति. Bo. 3. 4 पाशं (for पाशान्). — ^{d}) Ś1 Bo. 3. 4 D8 नत्वरंतं; D9 त्वरंतं तं; G2 M2 नत्वरंत (for अत्वरन्तं). D5 om. त्वरंतं. B1 त्वरंतं त्वरयान्वितः.

85 Ś1 reads 85 on marg. M1-3 om. (hapl.) 85^{ab}. — ^{a}) D9 om. तम्. K3 अत्वरं तु (for अत्वरन्तं). — ^{b}) K1. 3. 5 Bo. 5 Da1 Dn1. n3 D2-5. 8. 9 तथा (for तदा). — ^{c}) Ś1 K1 Da2 स चोदयितुम्; K3 D4. 5 संनोदयितुम्; D8 संचोदयतुम् (for °यितुम्). — ^{d}) D8 मार्जारे. K3. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2-5. 7. 8 S (G3. 4 absent) मूषिकं. Bo तथा; D7 T1 G1. 2. 5 ततः (for तदा).

86 ^{a}) Ś1 K2 D4 किं सोम्य; K5 V1 B1. 2 Da Dn3 D2. 3. 8 सौम्य किं (by transp.). K1. 4 B Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 नाति(K4 °भ्य)त्वरसे (for नाभि°). — ^{b}) D5 G1 कृतार्थो नु (G1 °र्थोप-) (for कृतार्थोऽव-). — K1 छिंदि; K2 छिद्धि (for छिन्धि). B1 D7 S (G3. 4 absent) पाशम् (for पाशान्). — ^{d}) M2 एव (for एति). K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 च (for सः). — After 86, T2 repeats 76^{c}–77^{d}.

87 ^{a}) Ś1 K1. 2 त्वरमानेन; K4 D1. 5. 9 त्वरमाणेन; V1 त्वरितस्तेन (for त्वरता तेन). — ^{b}) K1 सुमतिः; D9 मृतिमान् (sic) (for मतिमान्). D4 पलिता; G... फलितो (for पलितो). B2 Da D5 पलितो मानितो (D... वाक्यम)ब्रवीत्. — ^{c}) ❀ Ca : अकृतप्रज्ञमसंस्कृतबुद्धिम् ... — ^{d}) K1 V1 पश्यन्; K3. 5 Bo. 2-5 Da Dn1. n3 D... 3. 5. 8 पथ्यम्; B1 पश्यम् (sic); D4. 7. 9 S (G3. 4 absent) तथ्यम् (for वश्यम्). K3 तवः (sic) (for वचः).

88 ^{a}) Ś1 K2. 3 सोम्य. — ^{b}) B2 कथंचन; D... न संशयः. — ^{c}) Dn3 [आ]त्म- (for [अ]त्र). K2 G... कालज्ञ. — ^{d}) B1 om. न. D1 न काला परिहास्य... (sic).

89 ^{a}) K1 अकाल-. B2 कृत्यमधिकं; Dn3 कृतमारब्धं (for कृत्य°). — D5 om. (hapl.) 89^{bc}. — ^{b}) K4. 5 V1 B Da D2. 3. 7. 9 T1 G5 कर्तुंर्; Dn3 जातु; M... मर्तुं (sic) (for कर्तुं). B1 कल्प्यते. — K3 Bo D7. 9 S (G3. 4 absent) om. (hapl.) 89^{cd}. — ^{c}) K1 आरब्धो... — ^{d}) D1 महतोर्थाय; D4 कर्तुरर्थाय (for महतेऽर्थाय). B1 कल्प्यते.

90 ^{a}) K3. 5 V1 Bo. 3-5 D2. 4. 8. 9 T2 M अकाले; K4 न काले (for अकाल-). B1. 2 Da अकाले वा (B... च) प्रमुक्तान्मे; Dn1 अकाले विप्रसक्तान्मे; Dn3 अकाले च प्रमुक्तो मे; T1 G1. 2. 5 अकाले मित्र मुक्तान्मे. — ^{b}) D7 S (G3. 4 absent) transp. भयं and भवेत्. — ^{c}) K1 प्रतीक्ष्यस्व. — ^{d}) K1 Bo. 2-5 Dn3 D3. 8 M1. 3...

तस्मात्कालं प्रतीक्षस्व किमिति त्वरसे सखे ॥ ९०
यावत्पश्यामि चण्डालमायान्तं शस्त्रपाणिनम् ।
ततश्छेत्स्यामि ते पाशं प्राप्ते साधारणे भये ॥ ९१
तस्मिन्काले प्रमुक्तस्त्वं तरुमेवाधिरोहसि ।
न हि ते जीवितादन्यत्किंचित्कृत्यं भविष्यति ॥ ९२
ततो भवत्यतिक्रान्ते त्रस्ते भीते च लोमश ।
अहं बिलं प्रवेक्ष्यामि भवाञ्शाखां गमिष्यति ॥ ९३
एवमुक्तस्तु मार्जारो मूषकेणात्मनो हितम् ।
वचनं वाक्यतत्त्वज्ञो जीवितार्थी महामतिः ॥ ९४
अथात्मकृत्यत्वरितः सम्यक्प्रश्रयमाचरन् ।
उवाच लोमशो वाक्यं मूषकं चिरकारिणम् ॥ ९५
न ह्येवं मित्रकार्याणि प्रीत्या कुर्वन्ति साधवः ।
यथा त्वं मोक्षितः कृच्छ्रात्त्वरमाणेन वै मया ॥ ९६
तथैव त्वरमाणेन त्वया कार्यं हितं मम ।
यत्नं कुरु महाप्राज्ञ यथा स्वस्त्यावयोर्भवेत् ॥ ९७
अथ वा पूर्ववैरं त्वं स्मरन्कालं विकर्षसि ।
पश्य दुष्कृतकर्मत्वं व्यक्तमायुःक्षयो मम ॥ ९८
यच्च किंचिन्मयाज्ञानात्पुरस्ताद्विप्रियं कृतम् ।

C. 12. 5016
B. 12. 138. 105
K. 12. 138. 106

किमिति-. M2 त्वरते.

91 a) K3 चांडाल; D4.9 चांडालम्; G1 चंडाळम् (for चण्डालम्). K5 V1 B1.2 Da Dn1.n3 D2.3.5.7 यदा (V1 यदि) पश्यामि चांडालम्. — b) K2 आयंतं; D4 आयांत-. B4 शस्त्रपाणिकं; D1 शस्त्रपाणिनं (sic); D9 शस्त्रधारिणं (for °पाणिनम्). — c) D1 एतच्; D4 T2 तावच्; D5 न तच् (for ततश्). Da1 छेत्स्यसि. K3.5 V1 B Da Dn1.n3 D2-5.8.9 T2 M2 पाशान् (for पाशं). — d) B1 प्राप्त-.

92 a) M4 यस्मिन्. M2 तु (for त्वं). — b) D3.8 तंतुम् (for तरुम्). K3.5 V1 Bo.2-5 Da Dn1 D2.3.8 T2 M1-3 [अ]धिरोक्ष्यसे; B1 D5 °रोक्षसे; Dn3 °रक्ष्यसे; D4.9 °रोक्ष्यसि; D7 T G2.5 [अ]भिरोक्ष्य(G2 °क्ष)से; G1 हि रक्ष्यसे (for [अ]धिरोहसि). — c) T2 मे (for ते). — After 92, D7 T1.2 (marg.) G1.2.5 read 106.

93 a) K1 corrupt; K3.5 V1 B Da Dn1.n3 D2.3.5.8.9 अपक्रांते; D4 [अ]तिक्रांत-; T2 निष्क्रांते (for अतिक्रान्ते). — b) D4 -त्रस्त- (for त्रस्ते). Ś1 K1.2 D4.9 रोमश; K3 लोमशः; B1 लोमशे; D1 रेमश; D7 S (G3.4 absent) लुब्धकात् (D7 M2.3 °न्) (for लोमश). — d) T1 G5 शाखान्. K1.2.4 D1.5.9 G1 गमिष्यसि; K3.5 B1.2 Dn3 D4.8 भजिष्यति; Da भविष्यति; Dn1 D2.3 भजिष्यसि; T2 प्रवेक्ष्यसि (for गमिष्यति).

94 a) T2 एवमुक्तः स मार्जालो. — b) K1 Dn1 D4.7.9 T1 G1.5 मूषि(K1 D9 °ष)केन; K3 मूषिके च; K5 V1 B Da Dn3 D2.3.5.8 T2 G2 M मूषिकेण. — d) Da Dn3 जीवितार्थं (Dn3 °र्थो) महाद्युतिः.

95 a) K1.5 V1 B Da D5 [आ]त्मकृत्ये; K3 °तत्त्वं; Dn1.n3 D2.3.7-9 T G1.2.5 M1-3 °कृत्यं; D4 °तत्त्व- (for °कृत्य-). — b) K1.5 Bo.1.4.5 Da D9 M प्रश्रितम्; K3 B3 D4.5 प्रसृतम्; V1 प्रसुतम् (sic); B2 प्रथितम्; Dn1.n3 D2.3.8 प्रस्तुतम्; D1 आश्रयम्; D7 T1 G1.5 प्रणितम्; T2 प्रत्ययम्; G2 प्रणतिम् (for प्रश्रयम्). — c) Ś1 K1.2.4 D1.4.9 T1 G1.2.5 M2.4 रोमशो; D7 T2 मूषिकं (for लोमशो). — d) K3.5 B Da Dn1.n3 D2-5.8 T1 G1.2.5 M मूषिकं; V1 पलितं; D7 T2 रोमशश् (for मूषकं). Bo.5 (marg. as in text) चिरकारकं; T2 G1 °कांक्षिणं.

96 a) K3 B1 D5 ह्येव (for ह्येवं). — b) D5 om. (hapl.) from कुर्वन्ति up to यत्नं (in 97c). — c) T1 G1.2.5 कुर्यात् (for कृच्छ्रात्). — d) D4 त्वरमाणमवेमया (sic).

97 D6 om. up to यत्नं (cf. v. l. 96). — a) K5 Da Dn1.n3 D2.3.7.8 S (G3.4 absent) तथा हि; B1.2 यथा हि; D1.4 तयेव; D9 तथा च (for तथैव). — b) D7 S (G3.4 absent) कार्यमिदं (for कार्यं हितं). K2 मया (for मम). — After 97ab, Da1 reads 99a for the first time, repeating it in its proper place. K3 om. (hapl.) 97c-98d. — c) M3 यज्ञं (for यत्नं). B2 महाप्रज्ञ; D5 °राज (for °प्राज्ञ). — d) K5 Da1 Dn1.n3 D2.3.8 रक्षा (for स्वस्ति).

98 K3 om. 98 (cf. v. l. 97). — a) D1 G1 M3 -वैरत्वं (for -वैरं [illegible]). D9 तत् (for त्वं). — Bo om. (hapl.) 98bc. — b) D5 अस्मत्- (for स्मरन्). B3 कार्यं (for कालं). K5 V1 B (Bo om.) Da Dn1.n3 D2.3.8 जिहीर्षसि; D5.7 S (G3.4 absent) चिकीर्षसि (M °से); D4.9 विलंबसे (for विकर्षसि). — c) B5 दुष्कृत-

न तन्मनसि कर्तव्यं क्षमये त्वां प्रसीद मे ॥ ९९
तमेवंवादिनं प्राज्ञः शास्त्रविद्बुद्धिसंमतः ।
उवाचेदं वचः श्रेष्ठं मार्जारं मूषकस्तदा ॥ १००
श्रुतं मे तव मार्जार स्वमर्थं परिगृह्णतः ।
ममापि त्वं विजानीहि स्वमर्थं परिगृह्णतः ॥ १०१
यन्मित्रं भीतवत्साध्यं यन्मित्रं भयसंहितम् ।
सुरक्षितं ततः कार्यं पाणिः सर्पमुखादिव ॥ १०२
कृत्वा बलवता संधिमात्मानं यो न रक्षति ।
अपथ्यमिव तद्भुक्तं तस्यानर्थाय कल्पते ॥ १०३
न कश्चित्कस्यचिन्मित्रं न कश्चित्कस्यचित्सुहृत् ।
अर्थैरर्था निबध्यन्ते गजैर्वनगजा इव ॥ १०४
न हि कश्चित्कृते कार्ये कर्तारं समवेक्षते ।
तस्मात्सर्वाणि कार्याणि सावशेषाणि कारयेत् ॥ १०५
तस्मिन्कालेऽपि च भवान्दिवाकीर्तिभयान्वितः ।

कर्माणं; Dn1 °कर्मस्त्वं; D7 T1 G5 M °कर्मा त्वं (for °कर्मत्वं). — ^{d}) K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 आयुःक्षयं. K2. 4 D1. 5 भवेत्; Dn1. n3 तव (for मम).

99 Da1 reads 99^{a} for the first time after 97^{ab}. — ^{a}) K3. 5 B1. 2 Da1 (both times). 2 Dn1. n3 D2–4. 7–9 S (G3. 4 absent) यदि; V1 पश्य (for यच्च). — ^{b}) G1 परस्ताद्; M4 पुरा ते (for पुरस्ताद्). K5 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 दुष्कृतं (for विप्रियं). — ^{d}) K3. 5 Da Dn1. n3 D2–5. 8. 9 G1 M4 क्षामये (for क्षमये). M त्वा (for त्वां).

100 ^{a}) Dn3 D3. 7. 8 T1 G1. 2. 5 प्राज्ञं; D9 तत्र (for प्राज्ञः). — ^{b}) V1 D7 T1 G1. 2. 5 M1. 3 -सत्तमः (for -संमतः). K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 शास्त्रबुद्धिसमन्वितः; B2 शीघ्रबुद्धिः सुसंमतः; D5 शास्त्रबुद्धिरसंगतं. — ^{c}) G1 वर- (for वचः). — ^{d}) K2. 3. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2–5. 7. 8 S (G3. 4 absent) मूषि(D5 °खि)कस् (for मूषकस्). K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 T2 तथा (for तदा).

101 ^{b}) K3 स्वधर्मं; D5 सुसखं (for स्वमर्थं). K5 परिगृह्णता; D9 °गृह्णता; T1 G5 प्रतिगृह्णता (for परिगृह्णतः). — K3. 4 D1. 7 G2 M1. 3 om. (hapl.) 101^{cd}. — ^{c}) K5 B4 Dn3 D2. 3. 5. 8 विजानासि; T1 G1. 5 सुजानीहि; M4 हि जानीहि (for विजा°). — ^{d}) D5 सुसखं (for स्वमर्थं). K5 D3. 8 परिगृहतः; D4 °गृह्णता (for °गृह्णतः).

102 D7 damaged. — ^{a}) K3 D4. 9 मित्रवत् (for भीतवत्). V1 यन्मित्रं भयसंसाध्यं. ❀ Cv (reading भूतवत्सार्यं): सार्यम्, अनुसरणीयम् । ❀ — ^{b}) D5 साध्यं च (for यन्मित्रं). B2 भयसंगितं; Da1 °संज्ञितं (for °संहितम्). S (G3. 4 absent) यस्मिन्मित्रे भयं हितं. — ^{c}) B1. 2 संरक्षितं; T G2. 5 आरक्षितं (for सुरक्षितं). Bo. 4 D5 तु तत् (for ततः). K5 B3. 5 Dn1. n3 D2. 3. 8 सुरक्षितव्यं (B5 om. व्यं) तत्कार्यं; M1–3 आ(M2 अ)रक्षितं च तत्कार्यं; M4 आरक्षित ** कार्यं. ❀ Cv (reading अलक्षितं): न वेति लक्षितं जातम् । ❀ — ^{d}) K1 मणिः (for पाणिः). D5 पाणिं पर्यसुखादिव. ❀ Cv: सर्पमुखादिव । घटपिहितसर्पमुखादिव । ❀

103 ^{a}) Da D5 बलवतां. — ^{b}) D1 ये. — ^{c}) G2 अनर्थमिव (for अपथ्य°). B3 तद्भक्तं. D1 अपश्यमिव प्रभुञ्जुक्तं (sic). — ^{d}) K3. 5 B3. 4 Dn1. n3 D2. 3. 8. 9 तस्य नार्थाय; Bo. 5 तदनर्थाय (for तस्यानर्थाय). V1 B1. 2 Da अनर्थायोपपद्यते.

104 ^{a}) D9 कस्य (for कश्चित्). B1 कस्यचेन्; B3 कचिन् (submetric) (for कस्यचिन्). Da न च कश्चित्कचिन्मित्रं. — D9 reads 104^{b} twice. — ^{b}) D9 (second time) कस्य (for कश्चित्). K2. 3 D4. 9 (first time) प्रियः; B1. 4 (both on marg.; orig. as in text) D7. 9 (second time) S (G3. 4 absent) रिपुः (for सुहृत्). — After 104^{ab}, K3 D4. 9 read for the first time 145^{cd}, repeating it in its proper place; while K5 V1 B Da Dn1 D1–3. 5. 8 ins.:

312* अर्थतस्तु निबध्यन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ।

[D1 अर्थैरर्था. D1 om. the post. half.]

— 104^{cd} = 12. 8. 20^{cd}; (var.) Rām. 6. 83. 38^{cd}. K3 D4. 9 om. 104^{cd}. — ^{c}) Dn3 अर्थतस्तु (for अर्थैरर्था). T2 निबध्यंते. — ^{d}) D1 गणैर् (for गजैर्). Dn3 वनगजा; D5 वनगजान्. V1 D7 S (G3. 4 absent) गजैरिव महागजाः.

105 ^{a}) Ś1 D1 हि किंचित्; K5 V1 B2. 4 Dn1. n3 D2. 3. 8 च कश्चित् (for हि कश्चित्). K3. 4 काले (for कार्ये). — ^{b}) K1 D9 समवेक्ष्यते; K3. 4 D1 °वीक्षते; D4 °वक्ष्यते (for °वेक्षते). — ^{d}) K3 D1. 4 स(D1 सा)विशेषाणि (for साव°).

106 D7 T G1. 2. 5 read 106 after 92. — ^{a}) M

मम न ग्रहणे शक्तः पलायनपरायणः ॥ १०६
छिन्नं तु तन्तुबाहुल्यं तन्तुरेकोऽवशेषितः ।
छेत्स्याम्यहं तदप्याशु निर्वृतो भव लोमश ॥ १०७
तयोः संवदतोरेवं तथैवापन्नयोर्द्वयोः ।
क्षयं जगाम सा रात्रिर्लोमशं चाविशद्भयम् ॥ १०८
ततः प्रभातसमये विकृतः कृष्णपिङ्गलः ।
स्थूलस्फिग्विकचो रूक्षः श्वचक्रपरिवारितः ॥ १०९
शङ्कुकर्णो महावक्त्रः पलितो घोरदर्शनः ।
परिघो नाम चण्डालः शस्त्रपाणिरदृश्यत ॥ ११०
तं दृष्ट्वा यमदूताभं मार्जारस्त्रस्तचेतनः ।
उवाच पलितं भीतः किमिदानीं करिष्यसि ॥ १११
अथ चापि सुसंत्रस्तौ तं दृष्ट्वा घोरदर्शनम् ।
क्षणेन नकुलोलूकौ नैराश्यं जग्मतुस्तदा ॥ ११२
बलिनौ मतिमन्तौ च संघातं चाप्युपागतौ ।
अशक्यौ सुनयात्तस्मात्संप्रधर्षयितुं बलात् ॥ ११३
कार्यार्थं कृतसंधी तौ दृष्ट्वा मार्जारमूषकौ ।

C. 12. 5031
B. 12. 138. 120
K. 12. 138. 121

यस्मिन् (for तस्मिन्). D7 T1 G1. 5 तथा; T2 G2 तदा (for भवान्). — b) M4 इक्ष्वाकीर्ति-. K3. 5 V1 B Dn1. n3 D2-5. 8. 9 M -भयार्दितः (for °न्वितः). D7 T G1. 2. 5 दिवाकीर्त्य(G1 °र्त्याद्)भयार्दि(G2 °दि)तः. — c) K3 D4 निग्रहणे (for न ग्र°). — d) M पाशं छेत्स्याम्यहं तदा.

107 a) K1 छिंदंतु (for छिन्नं तु). B2 -सकलं; T2 -बहुलं; G1 -बाहुलयं (for -बाहुल्यं). Da छिन्नं ते तंतुसकलं; D5 छिन्नत्वद्बंधमात्मानं. — b) K1 भर्तुर् (for तन्तुर्). K3 Da1 विशेषितः; D1 G1 [s]वशेषतः (for ऽवशेषितः). D5 बाहुल्यं तद्विशेषतः. — c) Dn3 D2. 3. 8 अतस् (for अहं). K1 तवाप्याशु; K3. 5 V1 B Da Dn1. n3 D1-4. 8. 9 T1 G1. 2 M त(M1. 3 त्व)मप्याशु; D5 तवायाशु (sic) (for तदप्याशु). — d) Dn3 D1. 4. 9 निवृत्तो (D1 °तो); M2 निह्वतो (for निर्वृतो). Ś1 K1. 2. 4 D1. 4. 9 T G1. 2. 5 M4 रो(D1 रे)मश (for लोमश).

108 a) G2 द्वयोः (for तयोः). K1 M2 एव (for एवं). M4 तयोर्विवदतोरेव. — b) K3 कथं (for द्वयोः). D7 S (G3. 4 absent) द्वयोरापन्नयोस्तदा (M °था). — c) K3 D4. 9 T1 G5 M1 रात्री (for रात्रिर्). — d) B5 D7. 9 T G1. 2. 5 रोमशं (T2 °शश्च); M2 लोमशश्च (for °शं). D4 om. (hapl.) from शङ्कयं up to वारितः (in 109d). K3 V1 Bo-2. 5 Da D3. 5. 7 S (G3. 4 absent) चागमद्; B3. 4 Dn1 त्वाविशद् (for चा°). G1 प्रियं (for भयम्).

109 D4 om. 109 (cf. v. l. 108.). — a) Dn3 प्रभाते. — b) D7 S (G3. 4 absent) विकटः; D9 आगतः (for विकृतः). D8 कृच्छ्रपिंगलः; T2 G1 कृष्णपिंगळः. — V1 reads 109c-111d on marg. — c) K1 स्थूलस्थिग्. K4 निकचो; K5 B4 Dn1. n3 D2. 3. 8 विकृतो; B2 Da D5. 9 विकटो; D7 S (G3. 4 absent) विनतो (M2 °तौ) (for विकचो). D5 रक्षः (for रूक्षः). — d) K3. 5 V1 B (except B3) Da Dn1. n3 D2. 3. 8. 9 S (G3. 4 absent) श्वयूथ-; D7 श्वयूध-; Cb श्वचय- (for श्वचक्र-).

110 V1 reads 110 on marg. — b) K3. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 मलिनो; D1 पलि*; D4. 9 समंताद्; D7 S (G3. 4 absent) खनित्री (T2 °त्रिर्; M2 °श्री) (for पलितो). — c) M4 परिघे. K3. 5 V1 B (except B2. 5) Dn1. n3 D2-5. 8 चांडालः; Da शबरः (for चण्डालः).

111 V1 reads 111 on marg. — a) G1 यमदूताहं (sic). — b) Bo. 3-5 D5 त्रस्त(B1 स्तब्ध-; D5 ताम्र)लोचनः; D9 M2 त्रस्तमानसः. — c) K3. 5 V1 B1. 4 Da2 Dn1. n3 D1-3. 8 वचनं (for पलितं). K3 धीरः; D4 भीरुः (for भीतः).

112 Cf. 311*, lines 1-2. V1 Bo. 1. 5 Da om. 112-114. — a) D7 S (G3. 4 absent) तथैव च; D9 अथ तौ च (for अथ चापि). D1 ससंत्रस्तौ; M4 सुसंत्रस्त. K3. 5 B4 Dn1. n3 D2. 3. 8 अथ तावपि संत्रस्तौ; D4 अथ तं वापि सुसंत्रस्तं (hypermetric); D5 अथ वापि सुसंभ्रष्टौ. — b) D9 transp. तं and दृष्ट्वा. K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 घोरसंकुलं (for °दर्शनम्). — d) K2. 3. 5 B2-4 Dn1. n3 D2-5. 7. 9 S (G3. 4 absent) उपजग्मतुः (for जग्मतुस्तदा).

113 = (var.) 311*, lines 3-4. V1 Bo. 1. 5 Da om. 113 (cf. v. l. 112). — a) Dn3 बलिनो मतिमंतं च. — b) K4. 5 Dn1. n3 D2. 4. 8 संघाते. M2 च न्युपागतौ (for चाप्युपा°). T2 संघातत्वमुपागतौ. — c) Ś1 K2. 4 D1 अशक्यात्; K1 अशक्या; K3. 5 B2-4 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 अशक्तौ; D4 न शक्तो (for अशक्यौ). D5 निलयात् (for सुनयात्). — d) K1 संप्रदर्शयितुं (for °धर्षयितुं).

C. 12. 5032
B. 12. 138. 120
K. 12. 138. 121

उलूकनकुलौ तूर्णं जग्मतुः स्वं स्वमालयम् ॥ ११४
ततश्चिच्छेद तं तन्तुं मार्जारस्य स मूषकः ।
विप्रमुक्तोऽथ मार्जारस्तमेवाभ्यपतद्द्रुमम् ॥ ११५
स च तस्माद्भयान्मुक्तो मुक्तो घोरेण शत्रुणा ।
बिलं विवेश पलितः शाखां भेजे च लोमशः ॥ ११६
उन्माथमप्यथादाय चण्डालो वीक्ष्य सर्वशः ।
विहताशः क्षणेनाथ तस्माद्देशादपाक्रमत् ।
जगाम च स्वभवनं चण्डालो भरतर्षभ ॥ ११७
ततस्तस्माद्भयान्मुक्तो दुर्लभं प्राप्य जीवितम् ।
बिलस्थं पादपाग्रस्थः पलितं लोमशोऽब्रवीत् ॥ ११८
अकृत्वा संविदं कांचित्सहसाहमुपप्लुतः ।
कृतज्ञं कृतकल्याणं कच्चिन्मां नाभिशङ्कसे ॥ ११९
गत्वा च मम विश्वासं दत्त्वा च मम जीवितम् ।
मित्रोपभोगसमये किं त्वं नैवोपसर्पसि ॥ १२०

114 = (var.) 311*, lines 5–6. V1 Bo. 1. 5 Da om. 114 (cf. v. l. 112). — a) K2 Dn1 D2 कार्यार्थे; T1 M2 कार्यार्थ- (for कार्यार्थं). K3. 5 B3. 4 Dn1. n3 D3. 4. 8 कृतसंधानौ (D4 °नो) (for °संधी तौ). T2 M2 तु (for तौ). — b) K3. 5 B3. 4 Dn1. n3 D2. 3. 7. 8 S (G3. 4 absent) -मूषिकौ; D4 -मूषिको; D5 -मूखिकौ (for -मूषकौ). — c) K3. 5 Dn1. n3 D2. 3. 8 तत्र (for तूर्णं). — d) D1. 4 T1 G5 स्व- (for स्वं).

115 V1 reads 115[ab] on marg. — a) T1 G5 transp. तं and तन्तुं. K3. 5 V1 B1. 2. 5 (marg.; orig. as in text) Da Dn1. n3 D2. 3. 8 पाशं; B3 D5 तूर्णं; G1 तं तु (for तन्तुं). — b) G2 om. स. K2. 5 B4 Dn1. n3 D2. 3. 8 M2 च (for स). K3. 5 V1 B Dn1. n3 D2–5. 7. 8 S (G3. 4 absent) मूषिकः (for मूषकः). — c) V1 B2 Da1 विप्रयुक्तोथ (V1 °क्तस्तु); Bo. 5 प्रविमुक्तोथ; B4 प्रमुक्तोथ स; D9 प्रमुक्तः सोथ (for विप्रमुक्तोऽथ). — d) K4 [अ]भिपतद्; G1 ह्यप° (for [अ]भ्यप°). M4 द्रुतं (for द्रुमम्). D5 तमभ्येत्यापतद्द्रुतं.

116 D1 om. 116–117. — a) K2 स तस्मा. K2. 4 om. (hapl.) from द्भयान् up to ततस्तस्मा (in 118[a]). Bo. 3. 5 भयावर्तान् (for भयान्मुक्तो). K3. 5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2–4. 7. 9 S (G3. 4 absent) स तस्मात्संभ्रमावर्तान् (D4. 7. 9 S [G3. 4 absent] °मान्मुक्तो). — Ś1 reads 116[b]–118[a] on marg. — b) D4 तेन (for मुक्तो). B1 वेगेन; D5 घोरेण च (hypermetric) (for घोरेण). — c) D4 त्वरितः (for पलितः). — d) K3 शाखा. K5 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 लेभे (for भेजे). Ś1 K1 D4. 7. 9 T2 M2 रोमशः (for लोमशः).

117 K2. 4 D1 om. 117 (cf. v. l. 116). Ś1 reads 117 on marg. — a) D4. 7. 9 T1 G1. 2. 5 उपा(G2 om. पा)दाय; D5 अदायात्तं (for अथादाय). — b) K3. 5 B1 Da Dn1. n3 D2–4. 9 चांडालो (D4 °ले). D7 T1 G1. 2. 5 [ऽ]वेक्ष्य (for वीक्ष्य). B2. 3 D4. 9 सर्वतः (for सर्वशः). — c) Dn1 D3. 8 [आ]स्ते; V1 Bo. 1. 3–5 Da D4. 5. 9 [आ]शु; M [ए]व (for [अ]थ). K3. 5 Dn3 D2 विहिताशः क्षणेनास्ते; D7 T1 G1. 2. 5 विही(G1 °हि)नाशः क्षणेनैव. — d) Dn1 अपक्रमत्; Dn3 अपाक्रमात्. — M1–3 om. 11[ef]. — e) K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 स; Da [अ]थ (for च). — f) K3. 5 B1 Dn1. n3 D2–5. 8 चांडालो; G1 चंडाळो.

118 K2. 4 om. up to ततस्तस्मा (cf. v. l. 116). Ś1 reads 118[a] on marg. — a) D1 स एतस्माद्. Da2 मुक्तं. — G2 om. (hapl.) 118[c]–120[b]. — d) Ś1 K1. 2. 4 D1. 4. 7. 9 T G1. 5 M2. 4 रोमशो.

119 G2 om. 119 (cf. v. l. 118). — a) K4 संविदां. K1. 5 D7 M2 कंचित्; K3 काश्चित्; B1 D5 किंचित् (for कांचित्). — b) K1 V1 B1. 3 Da D4. 9 अवप्लुतः (for उप°). K3. 5 Bo. 3–5 Dn1 D2. 3. 5. 8 सहसा समव(K3 °भिं)प्लुतः (K5 °तं); Dn3 °सा समपृच्छतः; D7 T G1. 5 M सहसा त्वमप(T1 G5 °मुप-; G1 °मुपा)सृतः. — D4 om. 119[c]–120[b]. — c) B1 सुकृतं (for कृतज्ञं). K5 Bo. 3. 4 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 T2 (*inf. lin.*) -कर्माणं (for -कल्याणं). D7 T G1. 5 कृतज्ञः कृतकल्याणः. — d) Ś1 K1 D1. 7 कश्चिन्; Da1 D7 G1 M2. 4 मा (for मां). Bo D9 M नाति(M3 °स्ति; M4 °व)शंकसे; G1 नाभिशंससे (for °शङ्कसे).

120 D4 G2 om. 120[ab] (cf. v. l. 119, 118). — a) Bo. 4. 5 D9 T2 M मयि (for मम). — b) D5 om. च. D1 दत्त्वा च शमणीवितं (sic). — c) Da मित्रस्य योगसमये. — d) K3. 5 V1 B1–4 Da Dn1. n3 D2–5. 8. 9 किं मां त्वं न; Bo. 5 किमर्थं न; D7 T G1. 5 M किं हि मां न; G2 किमिहाद्य (for किं त्वं नैव). D1 तु (for त्वं). K3 D2 [उ]पसर्पसे (D2 °ति).

121 a) B3 कृत्वाहं (for कृत्वा हि). V1 B1. 3 D5 T2 पूर्वमित्राणि; M2 पूर्वां मित्राणि. — b) M4 पश्यन् (for पश्चान्). G1. 2 नाभिलिष्ठति (for नानु°). — d)

कृत्वा हि पूर्वं मित्राणि यः पश्चान्नानुतिष्ठति ।
न स मित्राणि लभते कृच्छ्रास्वापत्सु दुर्मतिः ॥ १२१

तत्कृतोऽहं त्वया मित्रं सामर्थ्यादात्मनः सखे ।
स मां मित्रत्वमापन्नमुपभोक्तुं त्वमर्हसि ॥ १२२

यानि मे सन्ति मित्राणि ये च मे सन्ति बान्धवाः ।
सर्वे त्वां पूजयिष्यन्ति शिष्या गुरुमिव प्रियम् ॥ १२३

अहं च पूजयिष्ये त्वां समित्रगणबान्धवम् ।
जीवितस्य प्रदातारं कृतज्ञः को न पूजयेत् ॥ १२४

ईश्वरो मे भवानस्तु शरीरस्य गृहस्य च ।
अर्थानां चैव सर्वेषामनुशास्ता च मे भव ॥ १२५

अमात्यो मे भव प्राज्ञ पितेव हि प्रशाधि माम् ।
न तेऽस्ति भयमस्मत्तो जीवितेनात्मनः शपे ॥ १२६

बुद्ध्या त्वमुशनाः साक्षाद्बले त्वधिकृता वयम् ।
त्वन्मन्त्रबलयुक्तो हि विन्देत जयमेव हृ ॥ १२७

एवमुक्तः परं सान्त्वं मार्जारेण स मूषकः ।
उवाच परमार्थज्ञः श्लक्ष्णमात्महितं वचः ॥ १२८

यद्भवानाह तत्सर्वं मया ते लोमश श्रुतम् ।
ममापि तावद्भुवतः शृणु यत्प्रतिभाति माम् ॥ १२९

वेदितव्यानि मित्राणि बोद्धव्याश्चापि शत्रवः ।
एतत्सुसूक्ष्मं लोकेऽस्मिन्दृश्यते प्राज्ञसंमतम् ॥ १३०

C. 12. 5048
B. 12. 138 137
K 12. 138. 137

K2.3.5 Dn3 T2 G1.2 M2 कृच्छ्रात्स्वापत्सु; Da कृत्स्ना॰ स्वा॰; D5 न कृच्छ्रापत्सु (for कृच्छ्रास्वापत्सु).

122 K3 om. 122. — a) K5 V1 B Da Dn1.n3 D2.3.5.7.8 S (G3.4 absent) सत्कृतोहं त्वया मित्र (Da2 त्वमित्रज्ञ; M2 त्वया मित्रः). — b) K1 सखा; M1.8 सुखे (for सखे). — c) Ś1 K1.2.4 मां च; D7 T1 G2.5 M2–4 स मा (for स मां). — d) Bo.3–5 इहार्हसि (for त्वमर्हसि).

123 b) G2 पांडवाः (for बान्धवाः). K2.3.5 V1 B Da Dn1.n3 D2.3.5.8 ये च (Bo.3–5 D5 मे) संबंधिबांधवाः. — D5 om. (hapl.) 123c–124b. — c) M1.3.4 त्वा (for त्वां). — d) K3 Dn3 सदा; M4 शिष्यं (for शिष्या). Da1 गुरुर्मम; D4.7 T1 G1.2.5 इव गुरुं (by transp.). D7 प्रति (for प्रियम्).

124 D5 om. 124ab (cf. v. l. 123). — a) D1 M4 त्वा. D4 M1–3 अहं त्वां (M1.3 त्वा; M2 च) पूजयिष्यामि. — b) Dn3 मित्रं स- (for समित्र-). K5 Bo.3–5 D7 T G1.5 -बांधवः (for -बान्धवम्). B2 Da सीदमानः सबांधवः. — d) D4 T2 कृतज्ञं. D5 को नु; M4 का न (for को न).

125 a) D9 भवानस्य. — b) K3 Dn1.n3 स्वशरीर-; D9 जीवितस्य (for शरीरस्य). — c) V1 आत्मानं (for अर्थानां). — d) Da भवान् (for भव).

126 a) M4 भव मे (by transp.). G2 प्राज्ञः. — b) K1.3.5 V1 B Da Dn1.n3 D2.3.5.7–9 S (G3.4 absent) [इ]ह (for हि). M1.3 प्रशासि (for प्रशाधि). — c) D1 ततो (for न ते). K2 भयसंमत्तो (for भयमस्मत्तो). — d) K3 सपे (for शपे).

127 b) K3.5 V1 B1–3 Da Dn1.n3 D2–4.8 बलेनाधि-; Bo बलेष्वधि-; D9 बले चापि; T1 G1.2.5 बले त्वयि (for बले त्वधि-). — c) K3 त्वमत्र; Dn3 त्वं मित्र- (for त्वन्मन्त्र-). T2 -जययुक्तो; M3 -बलमुक्तो (for -बलयुक्तो). Ś1 K2.4 वै (for हि). — d) K1 विंदेयं; D1 विंदते (for विन्देत). K3.5 Da Dn1.n3 D2.3.8 दत्त्वा जीवितमद्य मे; V1 B D4.5.7.9 S (G3.4 absent) दद्या(M2 द्रव्या)द्विजयमेव (B1.2 ॰मद्य) मे.

128 a) K3.5 Dn1.n3 D2.3.8 परां शांतिं; V1 Da1 परं शांत्वं; B2.4 परां सांत्वं; B3 D5 परां शांत्वं (D5 ॰तं) (for परं सान्त्वं). — b) K3.5 V1 B Da Dn1.n3 D2–5.7.8 S (G3.4 absent) स (Bo.3 D5 तु) मूषिकः. — c) K3.5 V1 B1 Da Dn1.n3 D2.3.8 परमंत्रज्ञः; B2 परमप्रज्ञः (for ॰मार्थज्ञः).

129 Before 129, D4 ins. मूषिक उवाच. — a) K5 Dn3 D2.4.8.9 सत्यं (for सर्वं). — b) Ś1 K1.2.4 D1.4.7 T1 G1.2.5 M2–4 रोमश; V1 लोमस (for लोमश). K3 श्रुते (for श्रुतम्). — d) D1 श्रृण्व (sic). T2 तत् (for यत्). K5 Dn3 D2.3.8.9 मे; Dn1 M2 वै; T G5 M1.3.4 मा (for माम्).

130 a) D4 G2 विदितव्यानि. — b) K3.5 Dn1.n3 D2–4.8.9 विज्ञेयाश्च; D7 बोद्धव्यं (for बोद्धव्याश्च). V1 B1 Da T2 G1 M4 चैव (for चापि). — V1 reads 130cd on marg. — c) G2 तस्मात् (for एतत्). V1 सूक्ष्मं हि; D5 सुसूक्ष्मो; G1 सुसूक्ष्म- (for सुसूक्ष्मं). B2 लोकेषु (for लोकेऽस्मिन्). — d) D7 S (G3.4 absent) लक्ष्यते प्राज्ञसंमतैः (M3 ॰तः; M4 ॰त).

C. 12. 5049
B. 12. 138. 138
K. 12. 138. 138

शत्रुरूपाश्च सुहृदो मित्ररूपाश्च शत्रवः ।
सान्त्वितास्ते न बुध्यन्ते रागलोभवशं गताः ॥ १३१
नास्ति जात्या रिपुर्नाम मित्रं नाम न विद्यते ।
सामर्थ्ययोगाज्जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥ १३२
यो यस्मिञ्जीवति स्वार्थं पश्येत्तावत्स जीवति ।
स तस्य तावन्मित्रं स्याद्यावन्न स्याद्विपर्ययः ॥ १३३
नास्ति मैत्री स्थिरा नाम न च ध्रुवमसौहृदम् ।
अर्थयुक्त्या हि जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥ १३४
मित्रं च शत्रुतामेति कस्मिंश्चित्कालपर्यये ।
शत्रुश्च मित्रतामेति स्वार्थो हि बलवत्तरः ॥ १३५
यो विश्वसति मित्रेषु न चाश्वसति शत्रुषु ।
अर्थयुक्तिमविज्ञाय चलितं तस्य जीवितम् ॥ १३६
अर्थयुक्तिमविज्ञाय यः शुभे कुरुते मतिम् ।
मित्रे वा यदि वा शत्रौ तस्यापि चलिता मतिः ॥ १३७

---

131 V_1 om. 131^{ab}. — ^{a}) M_2 -भूपाश् (for -रूपाश्). $K_{3.5}$ B Da $Dn_{1.\,n3}$ $D_{1-4.\,7-9}$ S ($G_{3.4}$ absent) हि (for च). — ^{b}) $B_{1.2.5}$ Da D_4 T_2 हि (for च). — After 131^{ab}, D_4 ins. line 1 of 313*. — ^{c}) K_2 D_1 सात्त्विकास्ते; K_3 V_1 $B_{1.2}$ Da संति तां- (Da_2 वा)स्तु; K_5 B_4 $D_{2.3.8}$ संधितास्ते; $Bo._{3.5}$ $Dn_{1.\,n3}$ संति तांस्ते; D_5 संधितास्तान्; D_7 T_1 $G_{1.2.5}$ M सांत्वितास्तु (for सान्त्वितास्ते). T_2 न तु (for ते न). K_4 वध्यंते; $D_{4.9}$ बुध्यंति (for बुध्यन्ते). — ^{d}) $K_{2.5}$ $Dn_{1.\,n3}$ $D_{2-4.\,9}$ कामक्रोध- (for रागलोभ-). Da -परा-यणः (for -वशं गताः). D_5 रागलोभं च संगताः. — D_4 ins. after 131^{ab}: D_7 (reading twice) T $G_{2.5}$ M ins. after 131:

313* एषां सौम्यानि मित्राणि क्रोधनाश्चैव शत्रवः ।
सान्त्वितास्ते न बुध्यन्ते रागलोभवशं गताः ।

[(L. 1) D_4 M यस्य; T_2 यानि; G_2 येषां (for एषां). D_4 चापि (for चैव). — (L. 2) = 131^{cd}. D_4 om. line 2. T_2 $M_{1.2}$ मित्रशत्रून् (for सान्त्वितास्ते).]

132 ^{a}) K_5 Da $Dn_{1.\,n3}$ $D_{2.3.8}$ जातु (for जात्या). G_1 नामा. K_3 नास्ति मैत्री चिरं नाम. — ^{b}) Da $D_{4.9}$ न मित्रं नाम (by transp.). K_3 न च ध्रुवमसौहृदं (= 134^{b}). — ^{d}) D_5 शत्रवस् (for रिपवस्).

133 B_1 D_7 G_2 M_2 om. (hapl.) 133–134. V_1 reads 133^{a}–135^{b} on marg. — ^{a}) Da_2 जीविते; T_2 जीवित- (for जीवति). Da सुखं; Dn_1 D_1 स्वार्थे (for स्वार्थं). — ^{b}) D_5 $T_{1.2}$ (*inf. lin.*) $G_{1.5}$ पश्यन्. $K_{3.5}$ Da $Dn_{1.\,n3}$ $D_{2.3.5.8}$ T G_5 M (M_2 om.) पीडां न (Da स) जीवति; V_1 $Bo._{2-5}$ $D_{4.9}$ पीडामजीवति. — ^{c}) $K_{3.5}$ V_1 B_2 Da $Dn_{1.\,n3}$ $D_{2.3.8}$ transp. तावन् and मित्रं. D_1 तव (for तावन्). — ^{d}) T_1 G_5 यावन्नास्याद्.

134 B_1 D_7 G_2 M_2 om. 134 (cf. v. l. 133). V_1 reads 134 on marg. — ^{a}) V_1 B_2 चिरं; T $G_{1.5}$ $M_{1.3.4}$ ध्रुवा (for स्थिरा). D_9 नित्यं (for नाम). — ^{b}) Ś$_1$ K_4 D_1 नास्ति (for न च). $D_{4.9}$ स्थिरम् (for ध्रुवम्). — ^{c}) Da $D_{1.4}$ T_1 G_5 अर्थ(D_1 °थ)युक्ता (for °युक्त्या). $K_{3.5}$ Dn_3 तु; $D_{2.3.8}$ नु (for हि). Da_2 हि जायंति; G_1 [अ]भिजायंते (for हि जायन्ते).

135 V_1 reads 135^{ab} on marg. — ^{a}) G_2 मित्रश्च; M_2 मित्रं त्वं (for मित्रं च). — ^{b}) Da -पर्ययात् (for -पर्यये). — ^{d}) D_7 सार्थो.

136 ^{a}) Ś$_1$ $K_{2.3.5}$ V_1 B $D_{3-5.\,8.\,9}$ G_1 M_2 विश्वसिति (for °सति). — ^{b}) K_2 V_1 B D_5 M_2 चाश्वसिति; $K_{3.5}$ $D_{4.8.9}$ विश्वसिति; Da_1 विश्वशति (sic); Da_2 $Dn_{1.\,n3}$ $D_{2.3}$ विश्वसति (for चाश्वसति). — $K_{2.4}$ Dn_3 $D_{1-3.\,8}$ om. (hapl.) 136^{cd}. — ^{c}) Da G_1 अर्थयुक्तम्; D_5 मित्रयुक्तिम्. — ^{d}) M_2 जीवनं. B_4 चलं तस्य च जीवितं.

137 V_1 $Bo._1$ om. (hapl.) 137^{ab}. — ^{a}) K_3 अर्थे (for अर्थ-). K_4 Da_2 अर्थयुक्तम्. K_5 D_4 अवज्ञाय. — ^{b}) D_5 om. from यः शुभे up to विश्व (of विश्वसेत् in 138^{b}). K_5 B_2 Da $Dn_{1.\,n3}$ $D_{2.3.8}$ प्रीतौ (for शुभे). $K_{3.5}$ B_{2-5} Da $Dn_{1.\,n3}$ $D_{2-4.\,8.\,9}$ T $G_{1.5}$ M_4 मनः; D_7 मतिः (for मतिम्). — ^{c}) D_1 मित्रं (for मित्रे). M_{1-3} [अ]मित्रे (for शत्रौ). — ^{d}) T_2 G_1 वा (for [अ]पि). Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ गतिः (for मतिः).

138 = (var.) Ādi, App. I (No. 81), lines 125–126 : 5. 38. 9 : 12. 137. 25; 138. 43 : Harivaṁśa 1. 20. 23; Pañcatantra 2. 43; 4. 14. D_5 om. up to विश्व (cf. v. l. 137). — ^{b}) $K_{2.3.5}$ V_1 B Da $Dn_{1.\,n3}$ $D_{2.3.7.8}$ T $G_{1.2.5}$ $M_{1.3}$ नाति-; M_4 च न (for ऽपि न). B_1 D_9 विश्वसे (for °सेत्). — ^{c}) Ś$_1$ $K_{2.4}$ Da T_2 G_1 विश्वस्ताद् (for विश्वा-

न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्तेऽपि न विश्वसेत् ।
विश्वासाद्भयमुत्पन्नं मूलान्यपि निकृन्तति ॥ १३८
अर्थयुक्त्या हि दृश्यन्ते पिता माता सुतास्तथा ।
मातुला भागिनेयाश्च तथा संबन्धिबान्धवाः ॥ १३९
पुत्रं हि मातापितरौ त्यजतः पतितं प्रियम् ।
लोको रक्षति चात्मानं पश्य स्वार्थस्य सारताम् ॥१४०
तं मन्ये निकृतिप्रज्ञं यो मोक्षं प्रत्यनन्तरम् ।
कृत्यं मृगयसे कर्तुं सुखोपायमसंशयम् ॥ १४१
अस्मिन्निलय एव त्वं न्यग्रोधादवतारितः ।
पूर्वं निविष्टमुन्माथं चपलत्वान्न बुद्धवान् ॥ १४२
आत्मनश्चपलो नास्ति कुतोऽन्येषां भविष्यति ।
तस्मात्सर्वाणि कार्याणि चपलो हन्त्यसंशयम् ॥१४३
ब्रवीति मधुरं किंचित्प्रियो मे ह भवानिति ।
तन्मिथ्याकरणं सर्वं विस्तरेणापि मे शृणु ॥ १४४
कारणात्प्रियतामेति द्वेष्यो भवति कारणात् ।
अर्थार्थी जीवलोकोऽयं न कश्चित्कस्यचित्प्रियः ॥१४५
सख्यं सोदरयोर्भ्रात्रोर्दम्पत्योर्वा परस्परम् ।
कस्यचिन्नाभिजानामि प्रीतिं निष्कारणामिह ॥ १४६

C. 12. 5664
B. 12. 138. 153
K. 12. 138. 153

साद्). — d) B1.3 D5 मूलादपि (for °न्यपि). B3 निकृंतयेत्; G1 न कृतंति. K1.3.5 B2 Dn1.n3 D2.3.7.8 T1 G2.5 M2.4 अपि मूलानि (K1 Dn3 °लान्नि-; M2.4 °लं नि-) कृंतति; M1.3 समूलमपि कृंतति.

139 a) D7.9 T1 G2.5 अ(D9 स्वा)र्थयुक्ता (for अर्थयुक्त्या). K2.3.5 B1.2 Dn1.n3 D2.3.8 जायंते (for दृश्यन्ते). Da अनुरक्ता हि ते तात. — b) D2 om. माता. Ś1 K4 Dn1.n3 D2–4.8 T G1.5 सुतस् (for सुतास्). — c) G1 मातुल्या (sic). K4 भागिनीयाश्च; D1 भगिने°.

140 b) Dn3 प्रियतः; D5 परमं; D9 पितरं (for पतितं). D4 सुतः (for प्रियम्). — c) D5 लोके. K3 V1 B1.2 Da D4.7 S (G3.4 absent) आत्मानं रक्षते (K3 °क्षितो; M1–3 °क्ष्यते) लोकः (K3 °के). — d) B1 M2 पश्यन् (for पश्य). Bo रक्षतां (for सारताम्). K3 पश्यत्स्वार्थसारता (sic).

141 =(var.) 161. — a) D1 तमन्यो (for तं मन्ये). K1.2.4 D1 निकृतप्रज्ञो (for °तिप्रज्ञं). K3.5 V1 B Da Dn1.n3 D2.8 सामान्या निष्कृतिः प्राज्ञ (Bo प्राज्ञो; B1 प्रज्ञ); D4 S (G3.4 absent) संमन्ये (D4 श्वबुद्ध्या; T2 M1.3.4 स मन्ये; G2 सामान्ये; M2 स मान्य-) निकृतिप्रज्ञो (T G2.5 M1 °ज्ञे); D7 समभ्येति कृतप्रज्ञो. — b) K5 Da Dn1.n3 D5.7–9 S (G3.4 absent) यो मोक्षात्; D4 मोक्षस्य (for यो मोक्षं). Dn3 om. तरम्. D1 प्रात्यनंतरं; D7 T2 G1 समनंतरं (for प्रत्यनन्तरम्). — c) K3.5 Dn3 कृतं; D4 भक्षं (for कृत्यं). Ś1 K1.2.4 D1 गमयते; K5 D2.8.9 T G1.2.5 M2 मृगयते (for °यसे). Dn3 शत्रुं; D4 नूनं (for कर्तुं). — d) Dn3 सुखोपाये. Dn3 D4 न संशयं; G2 असंशयः.

142 a) D7 T G1.2.5 तस्मिन्. T1 G2.5 एवं च (for एव त्वं). D4 भक्ष्यार्थमेव तावत्त्वं; D5 अस्मिन्निलयमेकत्वं; M2 °न्विलयपादत्वं. — b) K3 V1 B Da Dn3 D5 अवतारितं; D4 अभिधावितः; D7 T G1.5 अवपातितः; M °पाशितः (for °तारितः). D9 न्यग्रोधाधिगतस्थितः. — c) D4 पूर्वे. Bo निर्दिष्टम् (for निविष्टम्). K3 T2 उन्मादं (for उन्माथं). — d) T1 G2.5 अबुद्धवान् (for न बुद्ध°). Da चापलान्नावबुद्धवान्.

143 a) Da च परो; Cv चपले (for चपलो). — b) Dn1 भविष्यसि. — d) Da1 चापलो. K3 D9 असंशयः; K4 संशयं (for असंशयम्). D5 चापले नास्त्यसंशयः.

144 a) K1 ब्रवीमि. D1 किंचित्. K3.5 V1 B Da Dn1.n3 D2–5.7–9 S (G3.4 absent) ब्रवीषि मधुरं यच्च. — b) K1 D7 G1 M मे हि; K3 T G2.5 मेसि; K5 V1 B Da Dn1.n3 D2.3.5.8 मेद्य; D4.9 मम (for मे ह). Da1 भविष्यासि (for भवानिति). — c) V1 B D9 -कारणं; D4 -हारणं (for -करणं). Bo मोक्षं (for सर्वं). K1 D7 S (G3.4 absent) तं मिथ्याकारणं सर्वं; K3 Da Dn1.n3 तन्मित्रका(Dn1.n3 °क)रणं सर्वं. — d) D7 T G1.2.5 M2–4 हि (for [अ]पि).

145 a) D1 करणात्. — Dn3 om. 145^{c}–146^{d}. K3 D4.9 read for the first time 145^{cd} after 104^{ab}. — c) K4 अर्थार्थे. — D9 (first time) om. 145^{d}. — d) M2 प्रियं.

146 Dn3 om. 146 (cf. v. l. 145). — a) V1 Bo.3–5 D5 सखे; B1 संख्यं; B2 सख्योः (sic); M2 संख्याः (for सख्यं). K2.5 V1 B Da Dn1 D2–4.7.8 T G2.5 M2 सो(Da1 सौ)दर्ययोर् (for सोदरयोर्).

C. 12. 5064
B. 12. 138. 153
K. 12. 138. 154

यद्यपि भ्रातरः क्रुद्धा भार्या वा कारणान्तरे ।
स्वभावतस्ते प्रीयन्ते नेतरः प्रीयते जनः ॥ १४७
प्रियो भवति दानेन प्रियवादेन चापरः ।
मन्त्रहोमजपैरन्यः कार्यार्थं प्रीयते जनः ॥ १४८
उत्पन्ने कारणे प्रीतिर्नास्ति नौ कारणान्तरे ।
प्रध्वस्ते कारणस्थाने सा प्रीतिर्विनिवर्तते ॥ १४९
किं नु तत्कारणं मन्ये येनाहं भवतः प्रियः ।
अन्यत्राभ्यवहारार्थात्तत्रापि च बुधा वयम् ॥ १५०
कालो हेतुं विकुरुते स्वार्थस्तमनुवर्तते ।
स्वार्थं प्राज्ञोऽभिजानाति प्राज्ञं लोकोऽनुवर्तते ॥ १५१
न त्वीदृशं त्वया वाच्यं विदुषि स्वार्थपण्डिते ।
अकालेऽविषमस्थस्य स्वार्थहेतुरयं तव ॥ १५२
तस्मान्नाहं चले स्वार्थात्सुस्थितः संधिविग्रहे ।
अभ्राणामिव रूपाणि विकुर्वन्ति क्षणे क्षणे ॥ १५३

— [d]) Bo. 3–5 D5 अहं (for इह). G2 प्रीतिर्निष्कारणादिह.

147 [a]) Da क्रूरा (for क्रुद्धा). — [b]) D5 च (for वा). K4 corrupt. — [d]) Bo. 4. 5 transp. नेतरः and प्रीयते. D5 om. from प्रीयते up to कारणे (in 149[a]). D7 S (G3. 4 absent) प्राकृतो (for प्रीयते).

148 D1 (hapl.). 5 om. 148 (for D5, cf. v. l. 147). — [a]) M2 भवंति. — [b]) B2 वा परः; Da1 चापरे; D4 वा पराः (for चापरः). T2 G1 प्रियो वाचा तथा-परः. — [c]) K2 सत्रहोम-; D9 मंत्रहोमैर्; M4 मंत्र-होमं (for मन्त्रहोम-). T2 अन्यैः (for अन्यः). — [d]) Bo. 5 Da1 D9 T2 M कार्यार्थी; D7 T1 G2. 5 कार्यार्थे (for कार्यार्थं). B5 Da Dn3 D7 M2 प्रियते (sic) (for प्रीयते).

149 D5 om. up to कारणे (cf. v. l. 147). — [a]) K3. 5 B4 Da Dn1. n3 D2. 3. 7. 8 T G1. 2. 5 M1–3 उत्पन्ना; Da °न्न- (for °न्ने). D7 T1 G1. 2. 5 कारणात् (for °णे). — [b]) B2 नः (for नौ). K3. 5 B4 Dn1. n3 D2–4. 7–9 S (G3. 4 absent) आसीन्नौ (G1 M2 °न्नो) (for नास्ति नौ). V1 B (except B4) Da D9 T G2. 5 M1. 3 कारणांतरं. — [c]) K2 प्रध्वस्थे; Dn1. n3 D2. 3. 8 प्रशस्ते; D1 प्रश्वस्ते; D5 प्रतच्चे (for प्रध्वस्ते). M2 कारणे स्थाने. — [d]) D4 हि विवर्तते; D7 S (G3. 4 absent) नाभिवर्ध(M1–3 °र्तं)ते (for विनिवर्तते).

150 D8 om. (hapl.) 150[a]–151[b]. — [a]) K (except K4) B1 Da Dn1. n3 D2–4 तु (for नु). — [b]) M2 भवाते (for भवतः). — [c]) K3 [अ]भ्यवहारार्थे; K4 °हारार्था; V1 Bo. 2–5 Da Dn1. n3 D1–4. 9 °हारार्थं; T1 G1. 5 M2 °हार्यार्थात् (for °हारार्थात्). K1 B1 अन्यत्र (B1 °त्रा) व्यवहारार्थात् (B1 °र्थं); K5 अन्यर्थाभ्यवहारार्थं (sic); T2 अन्यथाभ्यवहार्यार्थं. — [d]) K1 बहुधा (for च बुधा).

151 D8 om. 151[ab] (cf. v. l. 150). — [a]) Dn3 हंतुं (for हेतुं). — [b]) B1 अर्थिस् (for स्वार्थस्). K1 स्वार्थमप्यनुवर्तते. — [c]) B1 स्वार्थ-; D7 स्वार्थान्. D7 T G2. 5 प्राज्ञा. D4. 9 T2 G1 M विजानाति; D1 T1 G2. 5 विजानंति (for ऽभिजानाति). — [d]) D7 T G5 प्राज्ञान् (for प्राज्ञं). Ś1 K2. 4 D1 लोकश्च; B1 लोकेनु- (for लोकोऽनु-). T2 G1 -मन्यते (for -वर्तते). K1 प्राज्ञो लोकश्च वर्तते.

152 Dn3 om. 152[a]–153[b]. — [a]) K3 V1 B1. 2 Da तन्नेदृशं; K4 D7 न त्वादृशं; G2 न हीदृशं (for न त्वीदृशं). B3 D5 मया (for त्वया). B2 Dn1 D3. 8 वाक्यं (for वाच्यं). — [b]) K2. 4 B1. 5 D1 -पंडित. B2 Da D4. 7. 9 S (G3. 4 absent) विद्यते (D4 °द्विष्टं; D9 °दुष्टः) स्वार्थपंडितः (D4 °तं). — [c]) K (except K1) V1 B Da Dn1 D1–3. 5. 7. 8 S (G3. 4 absent) अकाले (B1 D7 T G1. 2. 5 M2 °लो) हि समर्थ(K2 D1 M4 °स्थ)स्य; D4 न कालो हि समर्थस्य; D9 अकाले हि समुत्थस्य. — [d]) K1. 5 V1 B Da Dn1 D2–4. 7–9 S (G3. 4 absent) स्नेहहेतुर् (for स्वार्थ°). K1 अहं (for अयं). K3 स्नेहे हेतुपरं तव.

153 Dn3 om. 153[ab] (cf. v. l. 152). — [a]) D4 तस्मिन् (for तस्मान्). D1 T2 G1 चलः; M2 चलेत्; M4 त्यजे (for चले). B3–5 D5 स्थानात्; M4 स्वार्थान् (for स्वार्थात्). K3 V1 B1. 2 Da तस्मान्न विचलेत्स्वा- (K3 Da °ले स्वा-; B1 °लेद्)र्थात्. — [b]) K1 स्वस्तितः; K5 V1 Bo–2 Da Dn1 D2. 3. 8 M1–3 सुस्थिरः; D1 स्वस्थितः; D5 संस्थितः; T2 संधितः (for सुस्थितः). B5 संधिविग्रहः. — [c]) Ś1 K1. 2. 4 D1 अभ्राणीव हि; G2 अम्राणामिव (for अभ्रा°). — [d]) D7 S (G3. 4 absent) पदे पदे (for क्षणे क्षणे).

154 [b]) G1 पुनरद्यैति (for °रद्यैव). K5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 मे सुहृत्; M1. 3 सौहृदः (for सौहृदम्). — [c]) M2 पुरश् (for पुनश्). D9 रिपुम्

अद्यैव हि रिपुर्भूत्वा पुनरद्यैव सौहृदम् ।
पुनश्च रिपुरद्यैव युक्तीनां पश्य चापलम् ॥ १५४
आसीत्तावत्तु मैत्री नौ यावद्धेतुरभूत्पुरा ।
सा गता सह तेनैव कालयुक्तेन हेतुना ॥ १५५
त्वं हि मेऽत्यन्ततः शत्रुः सामर्थ्यान्मित्रतां गतः ।
तत्कृत्यमभिनिर्वृत्तं प्रकृतिः शत्रुतां गता ॥ १५६
सोऽहमेवं प्रणीतानि ज्ञात्वा शास्त्राणि तत्त्वतः ।
प्रविशेयं कथं पाशं त्वत्कृतं तद्वदस्व मे ॥ १५७
त्वद्वीर्येण विमुक्तोऽहं मद्वीर्येण तथा भवान् ।
अन्योन्यानुग्रहे वृत्ते नास्ति भूयः समागमः ॥ १५८
त्वं हि सौम्य कृतार्थोऽद्य निर्वृत्तार्थास्तथा वयम् ।
न तेऽस्त्यन्यन्मया कृत्यं किंचिदन्यत्र भक्षणात् ॥१५९
अहमन्नं भवान्भोक्ता दुर्बलोऽहं भवान्बली ।
नावयोर्विद्यते संधिर्नियुक्ते विषमे बले ॥ १६०
संमन्येऽहं तव प्रज्ञां यन्मोक्षात्प्रत्यनन्तरम् ।
भक्ष्यं मृगयसे नूनं सुखोपायमसंशयम् ॥ १६१
भक्ष्यार्थमेव बद्धस्त्वं स मुक्तः प्रसृतः क्षुधा ।
शास्त्रज्ञमभिसंधाय नूनं भक्षयिताद्य माम् ॥ १६२

C. 12. 5080
B. 12. 138. 169
K. 12. 138. 168

(for रिपुर्). — d) Dn3 G2 युक्तानां. K3 चापलां.

155 a) K1. 2. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 7. 8 S (G3. 4 absent) आसीन्मैत्री तु (B4 °त्रीति) तावन्नौ (K1. 2 G2 तावन्नो; Da T2 G1 यावन्नौ). — c) M2 स्वागतं (for सा गता). T2 संगता सहितेनैव; G1 संगता सा हि तेनैव. — d) T2 कालो (for काल-).

156 a) K5 B2-4 Dn1 D2. 3. 8 जातितः; Da ह्यंततः; Dn3 जीवितः (for ऽत्यन्ततः). — D7 G2 om. (hapl.) 156cd. — c) G1 तन्मित्रम् (for तत्कृत्यम्). K3 D1 अभि(D1 °ति)निर्वर्त्तं; K5 Dn3 D2. 3. 8 °निर्वर्त्यं; D5 °निर्वृत्ति (for °निर्वृत्तं). — d) D5 प्रकृते; T G5 M2 प्रकृतिं; G1 प्राकृतीं (for प्रकृतिः). B1 D1 गताः; D5 T G1. 5 M2 गतः (for गता).

157 a) K1 Da2 D2. 3. 8 सोहमेव; T2 G1 एवमेवं (for सोऽहमेवं). Da प्रणेष्यामि; G2 प्रमाणानि (for प्रणीतानि). — b) M2 कार्याणि (for शास्त्राणि). — c) D7 S (G3. 4 absent) पार्श्वं; D9 पाशे (for पाशं). — d) K2 त्वत्कृत्यं; K3 तत्कृतं; K5 Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8. 9 M त्वत्कृते; G1 प्रकृतं (for त्वत्कृतं). D7 S (G3. 4 absent) तद् (M प्र) ब्रवीहि (for तद्वदस्व).

158 a) Dn3 तद्वीर्येण. K B3-5 Da2 Dn1. n3 D2. 4. 8. 9 M2 प्रमुक्तो; V1 Bo-2 Da1 D3. 5 प्रयुक्तो (for विमुक्तो). M4 corrupt. — b) K3 वयं (for भवान्). — c) B1 वृत्तिर् (for वृत्ते). D5 अन्योन्यमावयोरेव. — d) D1 नास्ति भूया; D5 भूयो भूतः.

159 a) Ś1 K4 सोम्य (for सौम्य). K3 D4 [ऽ]सि; D1 [ऽ]स्य; D5 [ऽ]हं (for ऽद्य). — b) K3-5 B1. 2 Da Dn1. n3 D1-5 निवृत्तार्थास्; T1 निर्वृत्तास्तास्; G1 निवृतार्थास् (for निर्वृत्तार्थास्). M2 निर्वृत्ताद्यास्तथाभवं (sic). — c) K3. 5 V1 B D (except D1; Dn2 D6 absent) तेस्त्यद्य; K4 तेस्ति निर् (for तेऽस्त्यन्यन्). D4. 9 कार्यं (for कृत्यं).

160 b) K1 Bo. 3-5 D5 transp. भवान् and बली. D1 corrupt. — c) D9 नावयोरंतरं किंचिद्. — d) K4 D1 नियुक्तो; K5 Bo. 3. 4 D3. 5. 7. 8 G2 विमुक्तो; Dn1 D2. 9 वियुक्तो; Dn3 T G1. 5 M विमुक्ते; D4 विगते (for नियुक्ते). K3 V1 B1. 2. 5 निर्वृत्ते कारणांतरे; Da निवृत्तं भक्षणांतरे.

161 a) K1. 2. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2-5. 8 सम(K1 °मा)न्येहं (for संमन्येऽहं). D1 प्राज्ञा. D9 मन्येहं त्वां महाप्राज्ञं; M सामान्येयं तव प्रज्ञा. — b) K5 D2. 3. 5 मोहात् (for मोक्षात्). T2 G1 समनंतरं (for प्रत्य°). — c) Dn1 D7. 9 S (G3. 4 absent) भक्षं. K3. 5 B4 Dn1 D2. 3. 8 प्रशंससे; V1 B1. 2 Da प्रयतसे; Dn3 प्रशंसते (for मृगयसे). — d) K3. 5 Dn1. n3 D2. 3. 8 सुखोपायेन कर्मणा; B4 सुखोपाये नसंशयं.

162 a) D9 भक्ष्यार्थे (for °र्थम्). K1 V1 B1. 2 Dn1 ह्येव; Bo. 3-5 Dn1. n3 D5. 9 ह्यव- (for एव). K3. 5 D2. 3. 8 भक्ष्या(K3 D3 °क्षा)र्थं त्वं तु (for त्वं). D7 S (G3. 4 absent) भक्षार्थी ह्यबद्धस्तु (K3 विबद्धश्च); — b) K5 संमुक्तः; ह्येव सुव्यक्तं (D7 T1 G2. 5 °क्तो). D4 B2 स युक्तः; B3. 5 (marg. as in text) संयुक्तः; D7 S (G3. 4 absent) विमुक्तः (M4 °क्त-) प्रमुक्तः; K3 संवृतः; K5 Dn1. n3 D2-4. 8. 9 (for स मुक्तः). G2 प्रसृता (for पीडितः; D7 प्रधृतः; T2 प्रस्तुतः; K3 प्रसृतः). — c) K4 शस्त्रज्ञम् (for शास्त्रज्ञम्). K3 V1 अभिमास्थाय; D4 अतिसंधाय (for अभि°). B Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 शास्त्रजां (Dn3 °ज्ञा) मतिमास्थाय; M2 D7 S (G3. 4 absent) शास्त्रजां (D7 T1 G2. 5 °ज्ञां;

C. 12. 5080
B. 12. 138. 169
K. 12. 138. 169

जानामि क्षुधितं हि त्वामाहारसमयश्च ते ।
स त्वं मामभिसंधाय भक्ष्यं मृगयसे पुनः ॥ १६३
यच्चापि पुत्रदारं स्वं तत्संनिसृजसे मयि ।
शुश्रूषां नाम मे कर्तुं सखे मम न तत्क्षमम् ॥ १६४
त्वया मां सहितं दृष्ट्वा प्रिया भार्या सुताश्च ये ।
कस्मान्मां ते न खादेयुर्हृष्टाः प्रणयिनस्त्वयि ॥ १६५

नाहं त्वया समेष्यामि वृत्तो हेतुः समागमे ।
शिवं ध्यायस्व मेऽत्रस्थः सुकृतं स्मर्यते यदि ॥ १६६
शत्रोरन्नाद्यभूतः सन्क्लिष्टस्य क्षुधितस्य च ।
भक्ष्यं मृगयमाणस्य कः प्राज्ञो विषयं व्रजेत् ॥ १६७
स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि दूरादपि तवोद्विजे ।
नाहं त्वया समेष्यामि निर्वृत्तो भव लोमश ॥ १६८

°तां) बुद्धिमास्थाय. — d) K (except K5) V1 B Da D1. 5 प्रातराशं (D5 °शां) चिकीर्षसि; D7 S (G3. 4 absent) प्रातराश (G2 °शा) मिहेच्छसि.

163 a) D4 त्वां च; D9 हि त्वम् (for हि त्वाम्). Da2 om. हि. K1 स; K3 V1 B Da1 D5. 7 S (G3. 4 absent) च; K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 तु (for हि). — b) D1 -समये; M1 -समयं. — c) Dn3 तं (for त्वं). K1 B0 D7 T G2. 5 M1. 3. 4 अतिसंधा (M4 °ध्या)-य. — d) K5 V1 Da Dn1. n3 D3. 4. 7–9 S (G3. 4 absent) भक्षं.

164 a) Ś1 K1. 2. 4 D1 यश्चापि; K3. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2–5. 8. 9 M1. 4 त्वं (D4 स्वं) चापि; D7 G2 किं चात्र; T1 G5 किं चाद्य; T2 संच्छाद्य; G1 संनाद्य; M2. 3 यं (M3 त्वं) चाद्य (for यच्चापि). K3. 5 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 पुत्रदारस्थो; B3. 4 D4 M1 °दारस्वं B4 M1 °स्वं); D1. 7 T1 G1. 2. 5 °दारश्चं (D1 °स्वं); D9 सहदासश्च; T2 पुत्रदास्त्वं स्वं (sic) (for °दारं स्वं). — b) V1 B0. 1 यत्सं-; D5 यस्त्वं (for तत्सं-). K1. 4 तत्संविसृजसे; K3. 5 B2–5 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 यत्संधि सृजसे (D2. 3. 8 °ते); D4 damaged; D7 S (G3. 4 absent) यद्वार्णी (D7 T2 M2 °त्वार्णी; G1 °द्वार्णि) सृजसे (for तत्संनिसृजसे). D9 सहपुत्रः सहबांधवः (hypermetric). — c) G2 शुश्रूषुन् (for शुश्रूषां). K5 B4. 5 Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8. 9 यतसे; D7 S (G3. 4 absent) नार्हसे (for नाम मे). V1 तत् (for मे). K3 B3 शुश्रूषणं (K3 सुश्रूषणं) च मे कर्तुं; D4 शुश्रूषां मम कर्तुं वै. — d) Da1 D5 सुखे (for सखे). K3 V1 B0. 1. 3 Da D5 transp. मम and न. B2 तत्कृतं; D4 तद्धि ते; M4 तत्क्षणं (for तत्क्षमम्).

165 a) D9 संहितं. — b) Dn3 भार्यां (for भार्या). B1 सुतश्च; Da प्रियश्च (for सुताश्च). Ś1 K2. 4 मे; K1. 5 B1–5 Da Dn1. n3 D1–5. 8. 9 ते (for ये). — c) D7 T G1. 2. 5 M2 तस्मात् (for क°). K1. 5 B Da Dn1. n3 D2–5. 8. 9 ते (B2 च) मां न; D7 S (G3. 4 absent) ते नैव (for मां ते न). K3 V1 ते कस्मान्मां न खादेयुर्. — d) D7 T1 G5 स्पृष्टाः; T2 G1. 2 स्पृष्ट्वा; M4 स्पृष्टः (for हृष्टाः). D7 S (G3. 4 absent) प्रणयिनि (G1 °नी) (for प्रणयिनस्).

166 a) D5 न हि (for नाहं). Dn1. n3 D2. 3. 8. 9 सहे (D3. 8 °है) ष्यामि (for समेष्यामि). — After 166a, D4 reads 168bc. — b) B1 वृत्तौ हेतुः; Dn3 त्वत्तो हेतुः; D4. 7 T G1. 2. 5 वृत्ते हेतु-; M वृत्ते (M2 °त्तेद्)-हेतौ (for वृत्तो हेतुः). — D4 om. 166c–168a. D6 ins. 314* after 166ab and om. (hapl.) 166c–168d. — c) K3 मित्रस्थः; B1 M3 मैत्रस्थः; Da2 Dn1. n3 D2. 8 मे स्वस्थः; D7 T1 G2. 5 तत्रस्थः; M4 मे त्रस्तः (for मेऽत्रस्थः). — d) K3. 5 V1 B1–3 Da Dn1. n3 D1–3. 7–9 S (G3. 4 absent) स्मरसे (for स्मर्यते).

167 D4. 5 om. 167 (cf. v. l. 166). — a) D7 -भूतं मां; M1–3 -भूतस्य (for °भूतः सन्). K3. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 8 शत्रोरनार्यभूतस्य. — b) Ś1 K1. 2. 4 D1 दृष्टस्य (for क्लिष्टस्य). K1 तु (for च). — c) K1. 5 Dn1. n3 D3. 7–9 S (G3. 4 absent) भक्षं (for भक्ष्यं). Ś1 K1. 2. 4 D1 मृगयमानस्य (for °माणस्य). — d) G2 कं (for कः). K4 D1 प्रज्ञो (for प्राज्ञो).

168 D4 om. 168a; D5 om. 168 (cf. v. l. 166). D4 reads 168bc after 166a. — b) D1. 9 दूरस्थोपि; G1 आरादपि (for दूरादपि). M2 रूपादपि तलंबिले (sic). — D9 transp. 168cd and 169ab. — d) K1. 2 B0. 5 D7 T1 G5 निर्वृत्तो; K3. 5 V1 B1–4 Da Dn1. n3 D2. 3. 9 G1. 2 निवृत्तो (for निर्वृत्तो). K1 D7. 9 T G1. 2. 5 M3. 4 रोमश (for लोमश). — K3. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 8 ins. after 168 : D5 after 166ab :

314* यदि त्वं सुकृतं वेत्सि तत्सख्यमनुसारय ।
विश्वस्तं वा प्रमत्तं वा एतदेव कृतं भवेत् ।

[(L. 1) Da Dn1 सुहृदं (for सुकृतं). K3 V1 B0–3 Da Dn1 D5 मा मां (K3 मा मा; D5 मां मा) त्वम् (for

बलवत्संनिकर्षो हि न कदाचित्प्रशस्यते ।
प्रशान्तादपि मे प्राज्ञ भेतव्यं बलिनः सदा ॥ १६९
यदि त्वर्थेन मे कार्यं ब्रूहि किं करवाणि ते ।
कामं सर्वं प्रदास्यामि न त्वात्मानं कदाचन ॥ १७०
आत्मार्थे संततिस्त्याज्या राज्यं रत्नं धनं तथा ।
अपि सर्वस्वमुत्सृज्य रक्षेदात्मानमात्मना ॥ १७१
ऐश्वर्यधनरत्नानां प्रत्यमित्रेऽपि तिष्ठताम् ।

दृष्टा हि पुनरावृत्तिर्जीवतामिति नः श्रुतम् ॥ १७२
न त्वात्मनः संप्रदानं धनरत्नवदिष्यते ।
आत्मा तु सर्वतो रक्ष्यो दारैरपि धनैरपि ॥ १७३
आत्मरक्षिततन्त्राणां सुपरीक्षितकारिणाम् ।
आपदो नोपपद्यन्ते पुरुषाणां स्वदोषजाः ॥ १७४
शत्रून्सम्यग्विजानन्ति दुर्बला ये बलीयसः ।
तेषां न चाल्यते बुद्धिरात्मार्थं कृतनिश्चया ॥ १७५

C. 12. 5094
B. 12. 138. 163
K. 12. 138. 183

तत्सख्यम्). K5 V1 B0-4 Da Dn1 D5 अनुसारयेः (Dn1 D5 °ये).]

169 ^{a}) M2 -संनिकृष्टो (for °कर्षो). — ^{b}) D4 प्रशस्यति. — ^{c}) B3.4 D3.7 प्रशांताद्; D5 प्रशंसाद् (for प्रशान्ताद्). K3 सुप्राज्ञैर्; K5 V1 B0.2-5 Da Dn1 D2.3.5.8 मे पापाद्; Dn3 यत्तेषां; D4.9 च प्राज्ञैर्; D7 S (G3.4 absent) हि प्रा(G1 प्र)ज्ञाद् (for मे प्राज्ञ). B1 प्रशांता बलिनोपांते.

170 ^{a}) K5 B4 Dn1.n3 D2.3.8 स्वार्थं न; B0 त्वन्मेन (sic); D5 स्वार्थेन (for त्वर्थेन). K5 B Dn1.n3 D2.4.5.8.9 S (G3.4 absent) ते (for मे). — ^{b}) D1 मे (for किं). — ^{c}) K3 नु ते; V1 B1.2 Da तत्ते (for सर्वं). — ^{d}) D9 चात्मानं (for त्वात्मानं). K1 V1 B Da D4.5.7.9 T G1.2.5 M4 कथंचन (for कदा°).

171 ^{a}) D4.7.9 S (G3.4 absent) आत्मार्थं (for आत्मार्थे). M2 सततं (for संततिस्). — ^{b}) Ś1 K2.4 धान्यं (for राज्यं). B1 अर्थं-; D7 T1 G1.2.5 रत्न- (for रत्नं). K1 धनास्तथा; K3.5 V1 B1.2 Da Dn1.n3 D2.3.8 S (G3.4 absent) धनानि च (for धनं तथा).

172 ^{a}) D3 G1 ऐश्वर्यं. — ^{b}) K3 प्रत्यमित्रेषु; T2 G1 °मित्रेति; M3 °मित्रोपि (for °मित्रेऽपि). K3 V1 B1.2 Da Dn1 D4.7 S (G3.4 absent) वर्ततां (for तिष्ठताम्). K5 Dn3 D2.3.8 प्राप्य मित्रे निवर्त्य(D2.3 °र्तं)तां; B0.3-5 प्रत्यमित्रे प्रतिष्ठितां (B4.5 °वर्ततां). — ^{c}) K4 D5 T2 G1.2 M1.3.4 दृष्ट्वा (for दृष्टा). K1 G1.2 M1.3 आवृत्तिं. — ^{d}) Ś1 K2.4 D1 जीवन्धिर; K5 D9 जीवितम् (for जीव°). T1 G2.5 न (for नः). D7 श्रुतिः (for श्रुतम्). T2 G1 जीवतामिह (G1 °मेति) तच्छृणु.

173 ^{a}) V1 Da चात्मनः (for त्वात्मनः). D1 संप्रधानं. — ^{b}) D7 T1 G2.5 धनरत्नाद्विशिष्यते. — After 173^{ab}, Da1 reads 174^{c}-175^{b}. D5 om. (hapl.) 173^{c}-174^{b}. With 173^{cd}, cf. 5. 37. 17^{cd}. — ^{c}) K1 B3 तु सर्वथा (B3 °दा); K3.5 V1 B1.2.4 Da Dn1.n3 D2-4.7.8 S (G3.4 absent) हि सर्वदा (D4 T1 G2.5 M °था) (for तु सर्वतो). D7 रक्षयेद्; D9 पोष्यो (for रक्ष्यो).

174 D5 om. 174^{ab} (cf. v. l. 173). — ^{a}) K3.5 V1 B Da Dn1.n3 D2-4.7-9 S (G3.4 absent) आत्मरक्षण- (Dn3 °णं) (for °रक्षित-). — ^{b}) G1 सुपरीक्षत-. For the sequence in Da1, cf. v. l. 173. — ^{d}) K1 सपत्नजाः (for स्वदोषजाः).

175 For the sequence in Da1, cf. v. l. 173. — ^{a}) K1.3.5 V1 B Da Dn1.n3 D2.3.5.8 शत्रुं; D1 शत्रुः (for शत्रून्). D1 विजानाति. D7 S (G3.4 absent) शत्रुः सम्यगविज्ञातो (T2 G1 सर्वत्र विज्ञातो; M1.3 सम्यक्च विज्ञेयो; M4 सम्यक्च विज्ञातो). — ^{b}) Dn3 दुर्बलाय. K3.5 V1 B Da Dn1.n3 D2.3.5.8 बलीयसं (Da °सा) (for °यसः). D7 S (G3.4 absent) विप्रियो ह्यबलीयसा. — After 175^{ab}, D7 S (G3.4 absent) ins.:

315* शङ्कनीयः स सर्वत्र प्रियमप्याचरन्सदा ।
कुलजानां सुमित्राणां धार्मिकाणां महात्मनाम् ।

[(L. 1) T2 M4 transp. शङ्कनीयः and स. D7 T1 G5 आचरत् (for °रन्). —(L. 2) G1 पुरुषाणां (for धार्मिकाणां).]

— ^{c}) K1.3.5 V1 B Da Dn1.n3 D4.5.7-9 S (G3.4 absent) न तेषां (by transp.). B3 चान्यते; Da1 चल्यते; M4 चाप्यते (for चाल्यते). — ^{d}) K3.5 V1 B Da Dn1.n3 D2-5.7-9 S (G3.4 absent) शास्त्रार्थ- (M1 °र्थे); K4 D1 आत्मार्थ- (for आत्मार्थं). D3 M4 निश्चयाः; D4 -निश्चये; M1 -निश्चयं (for -निश्चया).

C. 12. 5694
B. 12. 138. 183
K. 12. 138. 184

इत्यभिव्यक्तमेवासौ पलितेनावभर्त्सितः ।
मार्जारो व्रीडितो भूत्वा मूषकं वाक्यमब्रवीत् ॥ १७६
संमन्येऽहं तव प्रज्ञां यस्त्वं मम हिते रतः ।
उक्तवानर्थतत्त्वेन मया संभिन्नदर्शनः ॥ १७७
न तु मामन्यथा साधो त्वं विज्ञातुमिहार्हसि ।
प्राणप्रदानजं त्वत्तो मम सौहृदमागतम् ॥ १७८
धर्मज्ञोऽसि गुणज्ञोऽसि कृतज्ञोऽस्मि विशेषतः ।
मित्रेषु वत्सलश्चास्मि त्वद्विधेषु विशेषतः ॥ १७९
तन्मामेवंगते साधो न यावयितुमर्हसि ।
त्वया हि याव्यमानोऽहं प्राणाञ्जह्यां सबान्धवः ॥ १८०
धिक्शब्दो हि बुधैर्दृष्टो मद्विधेषु मनस्विषु ।
मरणं धर्मतत्त्वज्ञ न मां शङ्कितुमर्हसि ॥ १८१

---

176 a) D1 अतिव्यक्तम्. K3.5 V1 B Da Dn1.n3 D2–5.8.9 T G5 M एवं स (for एवासौ). — b) K3–5 V1 B Da Dn1.n3 D2–5.8.9 T2 [अ]भिभर्त्सितः; D7 [अ]पभाषितः; T1 G1.2.5 [अ]पहासितः (for [अ]वभर्त्सितः). — cd) D5 [ऽ]वनतो; D7 T1 व्रीलितो; G2.5 M व्रीळितो (for व्रीडितो). K3.5 Bo.3–5 Dn1.n3 D2.3.7–9 S (G3.4 absent) मूषिकं; V1 B1.2 Da पलितं; D5 मूखकं (for मूषकं). T2 G1 मार्जारो मूषिकं वाक्यं व्रीळितश्चेदमब्रवीत्. — After 176, K3.5 V1 B Da Dn1.n3 D2.3.5.8 ins.:

316* लोमश उवाच ।
सत्यं शपे त्वयाहं वै मित्रद्रोहो विगर्हितः ।

[D5 सखे (for शपे). B2 मित्रद्रोही. K3 B1 हि गर्हितः (for विग°).]

— K3 V1 B Da Dn1 D5 cont. (cf. 54ab):

317* सतां सप्तपदं मित्रं कथं त्वं मां न विश्वसेः ।

[K3 साप्तपदं. K3 V1 Bo मैत्रं. V1 Bo मां त्वं (by transp.). B3 मा (for मां). Bo हि (for न). K3 कथं तस्मान्न विश्वसे (for the post. half).]

177 a) K1 समान्ये; K3.5 Dn3 D2–4.8.9 तन्मन्ये; V1 Da Dn1 M1.2 स मन्ये; Bo.3–5 न मन्ये; D5 नमस्ये; D7 संमान्ये (for संमन्ये). — b) T2 G1.2 M1.3.4 यत्त्वं (for यस्त्वं). — d) Bo.3–5 संपन्न- (for संभिन्न-). K3 Dn1 -दर्शनं; K5 D2.3.8 -दर्शिनं; V1 Da1 -दर्शिनः (for -दर्शनः).

178 a) D4 भावं (for साधो). — b) D5 प्र- (for त्वं). K3 गृहीत्वम् (sic); K5 V1 B1.3.4 Da D2–5.8 G1.2 ग्रहीतुम्; Bo.5 Dn1.n3 D7 T1 G5 M गृहीतुम्; B2 गर्हितुम् (for विज्ञातुम्). — c) K1 D9 प्राण-प्रधानजं; D1 °प्रदानजे. K3 B1.2 Da साधो; Dn3 त्वत्तो; D1 त्वात्तो (for त्वत्तो). D5 प्राणप्रदानजीवंतो. — d) K1.3.5 B1–5 D (Dn2 D6 absent) S (G3.4 absent) मयि (for मम).

179 a) D4.5 M2 धर्मज्ञोसि. K2.4 D1 गुणी सोस्मि; D5 M2 गुणज्ञोसि (for गुणज्ञोऽस्मि). — b) D5 कृत-ज्ञोसि. — V1 reads 179cd on marg. — c) D5 चापि (for चास्मि). — d) K3.5 V1 B D (Dn2 D6 absent) S (G3.4 absent) त्व(M3 त)द्भक्तश्च (M4 °क्षश्च) (for त्वद्विधेषु).

180 B4 damaged. — a) Bo.3–5 D7 T1 G2.5 त्वं (for तन्). B4 -गतो; T2 -विधे (for -गते). K3.5 V1 B1.2 Da Dn1.n3 D2.3.5.7.8 त(B1 क)स्मा-देवं (K3 V1 B1.2 °न्नैवं; Da °न्मैवं; Dn3 °देनं) पुनः साधो. — b) K3 V1 B (B4 damaged) Da Dn1.n3 मां (Bo.3.5 न) याचयितुम्; K5 D2.3.5.8 मय्या(D5 °या)चरितुम्; D4 न मां शंकितुम्; D7.9 T1 G2.5 न वाच(D9 याप)यितुम्; T2 G1 M न त्वं याचि(M1.4 °पि)तुम् (for न यावयितुम्). ❀ Ca: यावयितुं शङ्कितुम् । ❀ — G2 om. (hapl.) 180c–181d. — c) D4.7 T1 G5 [अ]पि; M4 नि- (for हि). K1.3.4 V1 Bo.3–5 Da G1 याच्यमानो; K5 B2 Dn1.n3 D2.3.5.7.8 T1 G5 वाच्य°; D4.9 M याप्य° (for याव्य°). — d) K3.5 V1 B1.2 Da Dn1.n3 D2–4.8.9 T1 G5 M transp. प्राणान् and जह्यां.

181 G2 om. 181 (cf. v. l. 180). — a) K3.5 Dn1.n3 विश्रंभो; D1 धिक्तोदो (sic); D2.3.8 वि-स्रंभो (for धिक्शब्दो). D4 न (for हि). M2 हृष्टो (for दृष्टो). — c) K1 D4 सततं; K3 Dn3 D2.3.8 यदेतद्; K5 Dn1 तदेतद्; V1 B1.2 Da D7 T G1.5 M पतनं; Bo.3.4 पतनाद्; B5 यतनाद्; D1 पारणं; D5 यतो हि (for मरणं). K1 D4 तत्त्व(D4 सर्व)धर्मज्ञ; Dn3 D5 धर्मतत्त्वज्ञे (D5 °ज्ञो) (for °तत्त्वज्ञ). — d) D4.9 मा (for न). K5 Dn1.n3 D2.3.8 त्वं; T1 G5 मे; M1.3.4 मा (for मां). D5 मयि शिक्षितुमर्हसि; D7 न मे शंसितुम°.

182 a) D1 मां स्थूलमाणो; T2 G1 संमंन्यमाणो (for संस्तूयमानो). K3.5 V1 B D (Dn2 D6 absent) G2.5 M [ऽ]पि (for हि). — b) All MSS.

इति संस्तूयमानो हि मार्जारेण स मूषकः ।
मनसा भावगम्भीरं मार्जारं वाक्यमब्रवीत् ॥ १८२
साधुर्भवाञ्श्रुतार्थोऽस्मि प्रीयते न च विश्वसे ।
संस्तवैर्वा धनौघैर्वा नाहं शक्यः पुनस्त्वया ॥ १८३
न ह्यमित्रवशं यान्ति प्राज्ञा निष्कारणं सखे ।
अस्मिन्नर्थे च गाथे द्वे निबोधोशनसा कृते ॥ १८४
शत्रुसाधारणे कृत्ये कृत्वा संधिं बलीयसा ।
समाहितश्चरेद्युक्त्या कृतार्थश्च न विश्वसेत् ॥ १८५
तस्मात्सर्वास्ववस्थासु रक्षेज्जीवितमात्मनः ।
द्रव्याणि संततिश्चैव सर्वं भवति जीवतः ॥ १८६
संक्षेपो नीतिशास्त्राणामविश्वासः परो मतः ।
नृषु तस्मादविश्वासः पुष्कलं हितमात्मनः ॥ १८७
वध्यन्ते न ह्यविश्वस्ताः शत्रुभिर्दुर्बला अपि ।
विश्वस्तास्त्वाशु वध्यन्ते बलवन्तोऽपि दुर्बलैः ॥ १८८
त्वद्विधेभ्यो मया ह्यात्मा रक्ष्यो मार्जार सर्वदा ।
रक्ष त्वमपि चात्मानं चण्डालाज्जातिकिल्बिषात् ॥ १८९

C. 12. 5110
B. 12. 138. 199
K. 12. 138. 199

(except Ś1 K1-4 D1. 9; Dn2 D6 G3. 4 absent) मूषिकः. — c) K3 V1 B2 मनःस्वभाव- (for मनसा भाव-). K5 Dn1. n3 D2. 3. 8. 9 -गंभीरो. — d) D7 T G1. 2. 5 M1-3 इदम् (for वाक्यम्).

183 a) G2 वाग्भिः; M2 भावान् (for भवान्). K3 G2 M कृतार्थो (for श्रुता°). D1 साधुन्भावान्श्रुतार्थोसि (sic). — b) K3. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2-4. 8. 9 T1 G2. 5 प्रि(B6 प्री)ये च; D5 प्रीये ते; D7 T2 G1 प्रियेपि (for प्रीयते). D4 तव; T1 G2. 5 न तु; T2 G1 च न (by transp.). Ś1 K1-4 विश्वसेत्; B6 °सेः (for विश्वसे). — c) K3 V1 B1. 2 Da संस्तवोघैर्; D1 स स्तवैर्वा; T2 संस्थवैर्वा. Ś1 K1. 2. 5 Dn1. n3 D2. 3. 9 T2 धनोघैर्; D8 धनोच्चैर् (for धनौघैर्). B1 च (for वा). — d) M2 शक्या. B2 Da D7 S (G3. 4 absent) त्वया पुनः (by transp.); D4 त्वया वशे. Dn3 तथा (for त्वया).

184 D5 om. 184ab. — a) K1. 5 V1 Bo. 1. 3-5 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 ह्यमित्रे (K1 °त्रं); B2 त्वमित्रे. — b) B1 प्रज्ञा. D4 निष्कारणे. — c) D4 अर्थेश् (for अर्थे). K3 नि- (for च). G1. 5 गाधे; M4 नाथे (for गाथे). — d) K1 [उ]शसनादवे; M1-3 [औ]शनसा कृते.

185 a) D5 तत्र; T G5 शत्रुः (for शत्रु-). Bo. 3-5 काले; D1 कृत्स्नः; D5 कार्ये (for कृत्ये). — b) G1 [अ]स्माकं (for संधिं). Da1 बलीयशा. — c) K3 B Da युक्तः; D7 S (G3. 4 absent) बुद्ध्या (for युक्त्या). D5 समाहितैश्च वै युक्तः. — d) D9 क्षतार्थस्य; T2 G1 M कृतार्थं च (for °र्थश्च). — After 185, K4. 5 V1 B Dn1. n3 D3. 7. 9 S (G3. 4 absent) ins.:

318* न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ।
नित्यं विश्वासयेदन्यान्परेषां तु न विश्वसेत् ।

[(L. 1) = 138ab. V1 B om. line 1. M1. 3 अविश्वासे. M1. 3 विश्वासे. D7 च न; D9 M2. 4 [ऽ]पि न; T1 G5 न च (for नाति-). — V1 reads from नित्यं up to त्मनः (in 186b) on marg. — (L. 2) M2 अन्यं. K5 Da Dn1 D2. 3. 8 न तु; Bo. 2 च न (for तु न). T2 G1 च (for तु). B1 om. न. B5 च (for न).]

186 V1 reads 186ab on marg. Da1 om. 186cd. — c) G1 संततश्; M2 सर्वतश् (for संततिश्). — d) Bo. 3. 4 जीवति; D5 जीवंति (for भवति). Dn1 D8 T2 G1 M2. 4 जीवितः; D7 T1 G2. 5 जीवतां (for जीवतः).

187 a) D1 संक्षेपे. — b) D5 न विश्वासः. D4 परस्परं; T2 G1 परं मतः; M1. 3. 4 परं मतं (for परो मतः). M2 विश्वासः परमा क्षितिः. — D1 reads 187cd twice. — c) D4 शृणु; G1 त्रिषु; G2 दृष्टं (for नृषु). — d) Ś1 K1. 2. 4 पुष्कलो; D9 दुष्करं (for पुष्कलं).

188 a) K1 Dn3 नैव (Dn3 न हि) विश्वस्ताः; D2. 3 न ह्यविश्वासाः (for न ह्यविश्वस्ताः). D4 वध्येत नैव विश्वस्ताः. — b) Ś1 K2-4 transp. शत्रुभिर् and दुर्बला. — c) K3. 5 V1 Bo. 3-5 Dn1. n3 D2-4. 8 तेषु; M2 चाशु (for त्वाशु). Ś1 बाध्यंते; Da1 बध्यंते; D1 वाध्यंते (for वध्यन्ते). D5 अविश्वस्तेषु वध्यंते. — d) K3 D4 बलवंता. V1 हि (for ऽपि). D7 S (G3. 4 absent) शत्रुभिः (for दुर्बलैः).

189 V1 om. 189ab. — b) B5 D4 M4 सर्वथा; G1 सर्वधा. — c) D4 रक्षं. — d) K3. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2-5. 8. 9 चांडालाज्; G1 चंडालाज्. K1. 4 Bo. 8 M2-4 जातकिल्बिषात्; D1 प्रतिकिल्बिषात्.

190 a) T2 G1 तस्य तु (for स तस्य). B2 Da वदतस्. K1 D1 T2 G1. 5 एव. — b) K1 त्रासादागतः;

C. 12. 5110
B. 12. 138. 199
K. 12. 138. 199

स तस्य ब्रुवतस्त्वेवं संत्रासाज्जातसाध्वसः ।
स्वबिलं हि जवेनाशु मार्जारः प्रययौ ततः ॥ १९०
ततः शास्त्रार्थतत्त्वज्ञो बुद्धिसामर्थ्यमात्मनः ।
विश्राव्य पलितः प्राज्ञो बिलमन्यज्जगाम ह ॥ १९१
एवं प्रज्ञावता बुद्ध्या दुर्बलेन महाबलाः ।
एकेन बहवोऽमित्राः पलितेनाभिसंधिताः ॥ १९२
अरिणापि समर्थेन संधिं कुर्वीत पण्डितः ।
मूषकश्च बिडालश्च मुक्तावन्योन्यसंश्रयात् ॥ १९३
इत्येष क्षत्रधर्मस्य मया मार्गोऽनुदर्शितः ।
विस्तरेण महीपाल संक्षेपेण पुनः शृणु ॥ १९४
अन्योन्यकृतवैरौ तु चक्रतुः प्रीतिमुत्तमाम् ।
अन्योन्यमभिसंधातुमभूच्चैव तयोर्मतिः ॥ १९५
तत्र प्राज्ञोऽभिसंधत्ते सम्यग्बुद्धिबलाश्रयात् ।
अभिसंधीयते प्राज्ञः प्रमादादपि चाबुधैः ॥ १९६
तस्मादभीतवद्भीतो विश्वस्तवदविश्वसन् ।
न ह्यप्रमत्तश्चलति चलितो वा विनश्यति ॥ १९७
कालेन रिपुणा संधिः काले मित्रेण विग्रहः ।
कार्य इत्येव तत्त्वज्ञाः प्राहुर्नित्यं युधिष्ठिर ॥ १९८

D7 श्रुत्वा संजात- (for संत्रासाज्जात-). D1 संत्रासाज्ञात-साश्वसः (sic). — [c]) K1 स विलं हि; K3. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 8 शाखां हित्वा; D4 तत्र स्थित्वा; D5. 9 कथंचित्स; D7 T G1. 2. 5 M1. 3. 4 कथां श्रुत्वा (G1 हित्वा; G2 M1. 3 छित्वा; M4 जित्वा); M2 तथा जित्वा (for स्वबिलं हि). D1 [आ]स्त (for [आ]शु). — [d]) M3 मार्जारं (sic). B2 D7 G2 तदा (for ततः).

191 [a]) M1-3 एवं (for ततः). — [b]) K1 वृद्धि-; T2 M1 बुद्ध्या (for बुद्धि-). — [c]) B0 G2 विश्राव्यः; T2 विश्राम्य; M1 विश्रव्य (for विश्राव्य). G2 फलितः. D1 प्रज्ञो. — [d]) K3 D7 T1 G5 अन्यं.

192 [a]) K3 प्राज्ञावता; Da1 ज्ञानवता. — [b]) D1-4. 8 महाबलः; D7 T2 बलीयसः (for महाबलाः). — [d]) B0. 4. 5 Da1 D5 [अ]भिसंहि(D5 °ज्ञि)ताः; D4. 7. 9 S (G3. 4 absent) [अ]तिसंधि(D7 T1 G5 °हि)ताः.

193 [a]) B3 Da वैरिणापि (for अरिणापि). D7 S (G3. 4 absent) [अ]समर्थेन. — [b]) D1 मध्यं (for संधिं). K5 Da1 D4. 9 कुर्वंति (for कुर्वीत). K5 D4. 9 पंडिताः. — [c]) K3. 5 V1 B Da1 Dn1. n3 D2-4. 7. 8 S (G3. 4 absent) मूषिकश्च; Da2 मूखकश्च; D5 मूखिकश्च (for मूषकश्च). T1 G1. 2 बिलाळश्च; G5 दिडाळश्च; M विलाळश्च (for बिडालश्च).

194 [a]) V1 B1. 2 Da इत्येवं; Dn3 इत्येव; M4 इत्येतत् (for इत्येष). K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 क्षत्रधर्मश्च. — [b]) K1 मार्गस्तु; K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 मार्गेषु; B5 संगोत्तु-; D1 मार्गो न; D5 मार्गोत्र; G1 मार्गो नि-. — [c]) K3. 5 V1 B1. 2. 4 Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 महाराज (for महीपाल). — [d]) D9 संक्षेपेन. K3. 5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 संक्षेपमपि मे शृणु.

195 [a]) D1 -वैरात् (for -वैरौ). V1 B Da D4. 9 तौ (for तु). D7 S (G3. 4 absent) अन्योन्यं (M1. 3 °न्य-) कृत्यवंतौ (T2 G1 M2 कृतवंतौ; M1. 3. 4 कृतसंधी) तौ. — [b]) Da रक्षतुः; D7 S (G3. 4 absent) जग्मतुः (for चक्रतुः). D1 उत्तमं. — K3 om. (hapl.) 195[c]-196[b]. — [c]) D2 अपि; D4 चाभि-; D9 चापि; M4 अति- (for अभि-). — [d]) K5 V1 B2 Da Dn1 D2. 3. 8 संबभूव (for अभूच्चैव).

196 K3 om. 196[ab] (cf. v. l. 195). — [a]) B0 D1 ततः; D7 T1 G2. 5 अत्र (for तत्र). Ś1 K1. 2. 4 D1 [ऽ]नुसंधत्ते (D1 °त्तो); D5 [ऽ]भिसंधातुं; G1 M [ऽ]तिसंधत्ते (for ऽभि°). — [b]) D5 स स्व- (for सम्यग्). K5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 बुद्धिसमाश्रयात्; D4 बुद्धिः परा° (for बुद्धिबला°). — [c]) K3 B0. 3-5 अपि संधीयते; V1 B1 Da तथाभिसंध्य(Da1 °ध)ते; B2 D7 S (G3. 4 absent) तथाति(B2 °पि)संध्यते (G1 °सज्जते); D1 अभि*धीयतो (for अभिसंधीयते). K3 प्राज्ञाः; B2 T2 प्राज्ञ (for प्राज्ञः). — [d]) K1 वायुधैः; K3. 5 V1 B D (except D9; Dn2 D6 absent) G1 M1-3 वाबुधैः (for चाबुधैः).

197 [b]) B2 Dn3 D7 G2 M2 अविश्वसेत् (for °सन्). — After 197[ab], D5 reads 203[c]-204[b]. — [c]) D7 S (G3. 4 absent) चलते. — [d]) K1 चलिता च. V1 B1. 2. 5 Da2 D4. 9 M1 [अ]पि नश्यति; Da1 [अ]पि निश्चितः; T1 *नश्यति; T2 G1. 2. 5 M4 न नश्य(T2 °स्य)ति (for विनश्यति).

198 [a]) D4. 9 T G2. 5 M काले हि (for कालेन). — [b]) Ś1 K2. 4 मित्रेषु (for मित्रेण). — [c]) B0 D5 कार्यम्; D4 काल (for कार्य). D4. 9 इत्यर्थ- (for इत्येव). K3. 5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 संधिज्ञाः; D1 तत्त्वज्ञ

एवं मत्वा महाराज शास्त्रार्थमभिगम्य च ।
अभियुक्तोऽप्रमत्तश्च प्राग्भयाद्भीतवच्चरेत् ॥ १९९
भीतवत्संविधिः कार्यः प्रतिसंधिस्तथैव च ।
भयादुत्पद्यते बुद्धिरप्रमत्ताभियोगजा ॥ २००
न भयं विद्यते राजन्भीतस्यानागते भये ।
अभीतस्य तु विस्रम्भात्सुमहज्जायते भयम् ॥ २०१
न भीरुरिति चात्यन्तं मन्त्रोऽदेयः कथंचन ।
अविज्ञानाद्धि विज्ञाते गच्छेदास्पददर्शिषु ॥ २०२
तस्मादभीतवद्भीतो विश्वस्तवदविश्वसन् ।
कार्याणां गुरुतां बुद्ध्वा नानृतं किंचिदाचरेत् ॥ २०३
एवमेतन्मया प्रोक्तमितिहासं युधिष्ठिर ।
श्रुत्वा त्वं सुहृदां मध्ये यथावत्समुपाचर ॥ २०४
उपलभ्य मतिं चाग्र्यामरिमित्रान्तरं तथा ।
संधिविग्रहकालं च मोक्षोपायं तथापदि ॥ २०५

C. 12. 5125
B. 12. 138. 213
K. 12. 138. 214

(for तत्त्वज्ञाः). — d) Bo मित्रं (for नित्यं). K3.5 V1 B1.2 Da Dn1.n3 D2.3.8 नराधिप (K3 °पाः) (for युधिष्ठिर).

199 a) K3.5 V1 B Da Dn1 D2–5.8.9 एतज्ज्ञात्वा; Dn3 येन ज्ञात्वा; D7 S (G3.4 absent) एवं ज्ञात्वा (for एवं मत्वा). — b) D4 G1 अधिगम्य; D9 अव-गम्य (for अभि°). — c) D4 अनियुक्तो (for अभि°). K5 Dn1.n3 D2.3.8 प्रसन्नश्च; V1 प्रमत्तश्च (for ऽप्रम-त्तश्च). — d) D5 प्रज्ञया; T2 प्राग्भवाद् (for प्राग्भ-याद्). B2 Da [आ]चरेत् (hypermetric) (for चरेत्).

200 V1 reads 200a–201b on marg. — a) K2.3.5 V1 Bo.1 Dn3 D2.3.8 संनिधिः; D7 G5 विहितः; T1 G5 (*inf. lin.*) विधितः; G1 सविधिः; G2 संहितः (for संविधिः). — b) D4 वा (for च). — c) D1 भवाद् (for भयाद्). Ś1 K1.4 प्रवर्तते (for उत्पद्यते). M4 om. बुद्धि. — d) Ś1 K1.2.4 D1 अभिमता; D4 प्रयत्नाय (for अप्रमत्ता). K3.5 V1 B1.2 Da Dn1.n3 D2.3.8 [अ]भि(Dn3 वि)योगतः; D7 T1 G2.5 M4 हि योगजा (for [अ]भियो°).

201 V1 reads 201ab on marg. — a) D7.9 S (G3.4 absent) जायते (for विद्यते). — b) K1 [अ]-प्यागते; D5 [अ]पि गते; T2 [अ]नुगतो. — c) T2 G1 अहितस्य (for अभीतस्य). K5 Da Dn1.n3 D2–4.8.9 च; B2 lacuna (for तु). Ś1 K2.4 विस्रब्धात्; K3.5 V1 B1.2 Dn1.n3 D3.4.9 विश्रंभात्; Bo.3–5 (marg. as in text) D5 संरं(Bo °र)भात्; Da विश्वस्तात्; D1 विस्रग्धात् (for विस्रम्भात्). — d) D7 अभिसंजायते भयं.

202 K8 om. 202–203. — a) B4 अभीरुर्. K1 V1 B (except B1) D5 चात्यर्थं. K5 Dn1.n3 D2–4.8.9 अभीश्चरति यो नित्यं; D1 नाभीदरिति चात्यंतो (sic). — b) Da2 मित्रो (for मन्त्रो). D1 मंत्रे देयः कथंचन (sic). — c) K1 D4 अभि(D4 om. अभि)ज्ञानाद्धि; D1 अवज्ञानाद्धि; M4 अविज्ञाताद्धि. K5 B3 Dn1.n3 D2.3.5.8 T2 G1 विज्ञातो; B1 विज्ञा*; D7.9 T1 G5 विज्ञाने; G2 विज्ञानो (for विज्ञाते). V1 Bo.2.4.5 Da अविज्ञानादविज्ञातो (B2 °ते). — d) D1.4.5.9 आपद- (for आस्पद-). D5.7 S (G3.4 absent) -दर्शनं (M1.3 °नः) (for -दर्शिषु).

203 K8 om. 203 (cf. v. l. 202). B4 damaged. — a) D1 अभीतिवद्. — b) B2.5 D4 T2 G1 अवि-(B2 °भि)श्वसेत्. K5 Dn3 D2.3.8 विश्वस्तं (K5 Dn3 °स्तो) बहु विश्वसन्. — For the sequence in D5, cf. v. l. 197. — c) Bo.3.5 गूढतां (for गुरुतां). K5 B4 Dn1.n3 D3.3.8 प्राप्य; G2 बद्धा (for बुद्ध्वा). — d) V1 B1.2 Da नाहितं; D4 नादितः; D7 S (G3.4 absent) नाहतः; D9 नान्यतः (for नानृतं).

204 For the sequence in D5, cf. v. l. 197. — a) Ś1 K1.2.4 D1 एतं (for एतन्). — b) K3 (*sup. lin.* as in text) T G1.5 पुरातनं (for युधिष्ठिर). — c) D1 श्रुत्वातो. K3 V1 B1.2 Da [ए]तत्; Bo.4.5 तत्; M2 [अ]हं; M4 तं (for त्वं). K3 सुहृदो; D1 M2 सुहृदं. — d) K3 B5 समुपाचरेत् (B5 °रन्); D7 T1 G5 M समुदाचर; T2 G1 त्वं समाचर (for समुपाचर).

205 B5 om. 205ab. — a) G2 चाग्राम्. — b) D4 अरिमित्राश्रितां; G1 °मित्रांतरस्. Bo.3.4 D5 अरि-मित्रार्थनिश्चयां. — c) K3 -कालश्च; K5 Dn1.n3 D2.3.8 -काले; D7.9 S (G3.4 absent) -कालौ (for -कालं). D4 om. — d) K5 Dn1.n3 D2.3.8 मोक्षोपायस्. D4 om. from क्षो up to विश्वसेत् (in 206d). K1 तथा यदि; Da1 सदापदि; Da2 K5 Dn1.n3 D2.3.8.9 तथैव च; सदा यदि (for तथापदि).

206 D4 om. 206 (cf. v. l. 205). B4 damaged. — a) K3 कृत्वा (for कृत्ये). — b) D5 om. from

C. 12. 5125
B. 12. 138. 215
K. 12. 138. 215

शत्रुसाधारणे कृत्ये कृत्वा संधिं बलीयसा ।
समागमं चरेद्युक्त्या कृतार्थो न च विश्वसेत् ॥ २०६
अविरुद्धां त्रिवर्गेण नीतिमेतां युधिष्ठिर ।
अभ्युत्तिष्ठ श्रुतादस्माद्भूयस्त्वं रञ्जयन्प्रजाः ॥ २०७
ब्राह्मणैश्चापि ते सार्धं यात्रा भवतु पाण्डव ।
ब्राह्मणा हि परं श्रेयो *दिवि चेह च भारत ॥ २०८
एते धर्मस्य वेत्तारः कृतज्ञाः सततं प्रभो ।
पूजिताः शुभकर्माणः *पूर्वजित्या नराधिप ॥ २०९
राज्यं श्रेयः परं राजन्यशः कीर्तिं च लप्स्यसे ।
कुलस्य संततिं चैव यथान्यायं यथाक्रमम् ॥ २१०
द्वयोरिमं भारत संधिविग्रहं
सुभाषितं बुद्धिविशेषकारितम् ।
तथान्ववेक्ष्य क्षितिपेन सर्वदा
निषेवितव्यं नृप शत्रुमण्डले ॥ २११

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षट्त्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३६ ॥

संधिं up to युधिष्ठिर (in 207b). D9 संध्यं. — c) K1. 5 V1 Bo. 1. 3. 5 Dn1. n3 D2. 8. 9 T2 G1 M2 समागमे ; D7 T1 G2. 5 M1 °हितश् ; M3. 4 °हितं (for °गमं). B1 स्वस्थः ; D7 S (G3. 4 absent) बुद्ध्या ; D9 बुद्धा (for युक्त्या). B2 Da ततस्तु समवेक्षेत. — d) B1 कृतार्थे. D7 S (G3. 4 absent) च न (by transp.).

207 D5 om. 207ab (cf. v. l. 206). — a) K1 अविरुद्धा ; T2 °रुध्यंस् ; G1 M2 °रुद्धांस्. — b) D1 नीतिमतौ (for °मेतां). K3. 5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 8. 8 महीपते (for युधिष्ठिर). — c) K3 B3 D5 अभ्युत्तिष्ठेच् ; Dn3 °त्तिष्ठेः ; D1 यद्युत्तिष्ठ ; D4 आभितिष्ठ ; D9 अवितिष्ठ ; M अनुतिष्ठ (for अभ्युत्तिष्ठ). D4. 5 शुभाद् ; D9 स्वं तां (for श्रुताद्). D4. 7. 9 T G1. 2. 5 तस्माद् (for अस्माद्). — d) D1 भूयास् ; D5 पुनः ; M2 भूतः (for भूयस्). K3. 5 Dn1. n3 D2. 8. 8 संरक्षयन् ; V1 Bo. 3–5 D4. 5. 9 T2 G1. 2 M1–3 संरंजयन् ; B1. 2 Da D7 T1 G5 M4 संरंजय (for त्वं रञ्जयन्).

208 a) D4. 7 S (G3. 4 absent) चैव (for चापि). D5 तैः. D9 साध्वी (for सार्धं). — c) K2 ब्राह्मणादि ; K3. 5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D1–3. 8 ब्राह्मणा वै ; D5 ब्राह्मणो हि ; D7 S (G3. 4 absent) °णाद्धि. Dn3 परिश्रेयो ; G1 परश्रेय (for परं श्रेयो). — d) K1 देहे ; D4 वेद (for चेह). D7 S (G3. 4 absent) इह लोके परत्र च.

209 a) D5 धर्मश्च ; M4 वै धर्म- (for धर्मस्य). — b) K1 कृतज्ञः. K3 नृपः ; V1 B1. 2 Da नृप ; D7 T G1. 2. 5 M4 विभो (for प्रभो). D4 पूजयेत्तान्नराधिप ; D9 कृतप्रज्ञाः सुपूजिताः ; M1–3 कृतज्ञाः पापनाशनाः. — c) D4. 9 सदैव (for पूजिताः). All MSS. (except Ś1 K1. 2. 4 D1 ; Dn2 D6 G3. 4 absent) शुभकर्तारः. — d) Ś1 पूर्वजि* ; K1 पूर्वजितो ; K2. 4 D1 पूर्वमेव ; K3. 5 Da Dn1. n3 D2. 9 पूजयेत्तान् ; V1 B1. 2 D3. 7. 8 पूजयैतान् ; Bo. 3–5 T G1. 2. 5 M1–3 पूजयैनान् ; D5 पूजयैनं (for *पूर्वजित्या). K3 D5 नराधिपः (D5 °पं) ; D7 T1 G1. 2. 5 M1–3 जनाधिप (for नराधिप). D4 सदेवं शुभवाचकः ; M4 पूजयैनात्मनाधिप.

210 a) M2. 3 राज्ञां (for राज्यं). B2 राज्यमर्थं परं चापि. — b) K5 Dn3 D8 कीर्तिश् ; M2 कीर्तिर् (for कीर्तिं). Dn3 च लभ्यते ; D4 च लिप्स्यसे ; M बलं धनं (for च लप्स्यसे). D7 T G1. 2. 5 यशश्च महदाप्स्यसे (T2 °सि). — c) D7 T1 G5 M1. 3 कुलं च (for कुलस्य). K3 संततं ; M2 सत्कृतिं (for संततिं). — d) Ś1 K2 D1 यथा न्याय्यं. D4 यथाश्रुतं (for °क्रमम्). D7 S (G3. 4 absent) करिष्यं(T1 G5 M2 °ष्य)ति सुपूजिताः.

211 a) D7 S (G3. 4 absent) श्रुतं च ते (for द्वयोरिमं). D4 तयोर् (for द्वयोर्). B2 इदं (for इमं). B1 भवेत् (for भारत). M2 -विग्रह. — b) D4 G1 विभाषि(G1 °सि)तं ; D7. 9 T G5 M विभावितं ; G3 विभावितुं (for सुभाषितं). B4 शुचि ; B5 भूरि- ; D5 चैव (for बुद्धि-). Dn1 -कारकं ; G2 -कारितुं (for -कारितम्). — c) K1 तथा च वीक्ष्य ; K3. 5 D (Dn2 D6 absent) तथा (Da1 Dn1. n3 D4. 9 यथा) त्ववेक्ष्य ; V1 B1–4 तथानुवेक्ष्य (for तथान्ववेक्ष्य). T2 G1 तथान्ववेक्ष्येति (T2 °क्षेत) नृपेण. Ś1 K1 सर्वथा (for सर्वदा). — d) K3 V1 B Da Dn3 D4. 7 S (G3. 4 absent) शत्रुमंडलं ; D5 °मंडलं (for °मण्डले).

१३७

युधिष्ठिर उवाच ।
उक्तो मन्त्रो महाबाहो न विश्वासोऽस्ति शत्रुषु ।
कथं हि राजा वर्तेत यदि सर्वत्र नाश्वसेत् ॥ १
विश्वासाद्धि परं राज्ञो राजन्नुत्पद्यते भयम् ।
कथं वै नाश्वसन्राजा शत्रूञ्जयति पार्थिव ॥ २
एतन्मे संशयं छिन्धि मनो मे संप्रमुह्यति ।
अविश्वासकथामेतामुपश्रुत्य पितामह ॥ ३

भीष्म उवाच ।
शृणु कौन्तेय यो वृत्तो ब्रह्मदत्तनिवेशने ।
पूजन्या सह संवादो ब्रह्मदत्तस्य पार्थिव ॥ ४
काम्पिल्ये ब्रह्मदत्तस्य अन्तःपुरनिवासिनी ।
पूजनी नाम शकुनी दीर्घकालं सहोषिता ॥ ५
रुतज्ञा सर्वभूतानां यथा वै जीवजीवकः ।
सर्वज्ञा सर्वधर्मज्ञा तिर्यग्योनिगतापि सा ॥ ६

C. 12. 5138
B. 12. 139. 6
K. 12. 139. 6

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K Da2 Dn1. n3 D1-5. 9 आपद्धर्म; V1 B2 D7 T2 G1. 2 M राजधर्म; Bo. 4. 5 राजधर्मे आपत्सु; B1 Da1 राजधर्मे आपद्धर्मेषु; B3 आपत्सु. — *Adhy. name:* Ś1 K V1 B Da Dn1. n3 D2-4. 7 G2 M1-3 मार्जारमूष(K3. 5 V1 B Da Dn3 D2-4. 7 G2 M2. 3 °षि)कसंवादः; D9 मूषकसंवादः; M4 मूषिकमार्जारसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 138; B4 137; Da1 Dn1 8; D7 G1. 2 M 140; D8 6; T1 G6 141; T2 139. — *Śloka no.:* Da1 216; Dn1 220; Dn3 215; D8 226.

137

☞ With this adhy., cf. Harivaṁśa I. 20. 80 ff., and the Kuntanī-jātaka (No. 343).

1 ^{a}) M2 उक्त्वा. D7 G2 महाराज (for °बाहो). — ^{b}) K3. 5 V1 B1. 2. 5 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 transp. न and विश्वासो. — D4 repeats 1^{cd} after 3. — ^{c}) B1 राजा हि (by transp.); D9 राज्ये हि. — ^{d}) D2 नाश्वसन्.

2 K2 om. 2^{ab}; D2 om. 2^{abc}. — ^{ab}) B2 वै (for हि). Bo. 3-5 महद् (for परं). K3-5 V1 B Da Dn1. n3 D3-5. 7. 8 T G1. 2. 5 M राजन्नाज्ञाम्; D9 राज्ञां महद् (for राज्ञो राजन्). K4 उत्पाद्यते. ❀ Cv: विश्वासाद्धि परं राजन्निति पाठे विगतः श्वासः आश्वासः तस्मात् । ❀ — B1 om. 2^{c}-3^{d}. — ^{c}) K3. 5 B3. 4 Dn1. n3 D3. 8 हि; D9 च (for वै). Ś1 K1. 2. 4 D1 नाश्वसेद्; D9 [अ]विश्वसन् (for नाश्व°). Da1 राजन्. — ^{d}) K3 V1 Bo D5 T2 G1 M1. 2. 4 शत्रुं. K1. 3. 5 B3 Da Dn1. n3 D2-5. 7-9 T1 G5 M1-3 पार्थिवः.

3 B1 om. 3 (cf. v. l. 2). — ^{a}) Ś1 K1. 4 D1 M1. 3 एतं; D9 एवं (for एतन्). K1 छिंदि. — ^{b}) K3. 5 V1 B2 Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 मतिर् (for मनो). K1 संप्रद्रुह्यति; B2 °युज्यते; Da2 D7 T1 G2. 5 M °मुह्यते (for °मुह्यति). — ^{c}) Bo. 3-5 अविश्वासां; D7 T1 G1. 2. 5 M1-3 °श्वासे (for °श्वास-). D1 -कथम्. — ^{d}) D7 T G1. 2. 5 M उ(D7 T1 G5 अ)पाश्रित्य (for उपश्रुत्य). M3 पितामहः; M4 कथामह (sic). — After 3, D4 repeats 1^{cd}.

4 D5 om. the ref. — ^{a}) G1 श्रुणु. K1. 3. 5 V1 B1. 2 Da Dn3 D2. 3. 5. 8 यद्वृत्तं (for यो वृत्तो). B4 Dn1 श्रुणुष्व राजन्यो वृत्तो (Dn1 °न्यद्वृत्तं). — ^{b}) D2 om. (hapl.) from निवेशने up to दत्त (in 4^{d}). — ^{c}) K1. 2. 4 D1 पूतन्या (for पूजन्या). K2. 3. 5 V1 B (except Bo) Da Dn1. n3 D1. 3. 5. 8 संवादं (D1 °दे) (for °दो). — ^{d}) K2. 3. 5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 भूपते (B1 Dn3 °तेः); D7 S (G3. 4 absent) धीमतः (for पार्थिव).

5 ^{a}) V1 D6 कंपिल्यें; Dn3 कापिल्ये; D1 कास्मिलो (sic); D7 कांपील्ये; T1 G1. 2. 5 M कांबिल्ये (for काम्पिल्ये). — ^{b}) Ś1 K V1 B Da Dn1. n3 D1-3. 5. 8 त्वं(K5 ह्यं)तःपुर- (D1 °रे) (for अन्तःपुर-). D2. 3. 8 -निवासिनां (D8 °नं) (for °सिनी). — ^{c}) K4 D1 पूतनी (for पूजनी). K4. 5 B1 Dn1. n3 D2. 3. 8. 9 S (G3. 4 absent) शकुनिर् (for °नी). Da शकुनी पूजनी नाम. — ^{d}) K1. 5 दीर्घकाल- (for °कालं). Bo गृहोषिता; S (G3. 4 absent) सुखो° (for सहो°).

6 ^{a}) B4 damaged. K3 श्रुतज्ञा; Dn1 T2 ऋ° (for रु°). Bo D4. 9 T2 -सत्वानां (for -भूतानां). (for रु°). G1. 2 -जीविकः; M2 — ^{b}) D7 G2 तथा (for यथा).

C. 12. 5139
B. 12. 139. 7
K. 12. 139. 7

अभिप्रजाता सा तत्र पुत्रमेकं सुवर्चसम् ।
समकालं च राज्ञोऽपि देव्याः पुत्रो व्यजायत ॥ ७
समुद्रतीरं गत्वा सा त्वाजहार फलद्वयम् ।
पुष्ट्यर्थं च स्वपुत्रस्य राजपुत्रस्य चैव ह ॥ ८
फलमेकं सुतायादाद्राजपुत्राय चापरम् ।
अमृतास्वादसदृशं बलतेजोविवर्धनम् ।
तत्रागच्छत्परां वृद्धिं राजपुत्रः फलाशनात् ॥ ९
धात्र्या हस्तगतश्चापि तेनाक्रीडत पक्षिणा ।
शून्ये तु तमुपादाय पक्षिणं समजातकम् ।
हत्वा ततः स राजेन्द्र धात्र्या हस्तमुपागमत् ॥ १०
अथ सा शकुनी राजन्नागमत्फलहारिका ।
अपश्यन्निहतं पुत्रं तेन बालेन भूतले ॥ ११
बाष्पपूर्णमुखी दीना दृष्ट्वा सा तु हतं सुतम् ।
पूजनी दुःखसंतप्ता रुदती वाक्यमब्रवीत् ॥ १२

-जीवतः (for °कः). ❀ Cn: जीवजीवकः शाकुनिकः । स हि अयं पक्षी अस्यां दिशि लाभमस्यामलाभं दिशतीति वर्णयति । ❀ — c) K1 सर्वज्ञाः. B2 Da धर्म- (for सर्व-). K3. 5 V1 B1 Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 -तत्त्वज्ञा; K4 -शर्मज्ञा (for -धर्मज्ञा). — d) K5 B4 Da Dn1. n3 D1-3. 8 -योनिं (for -योनि-). Da -गता च सा; G1 -कृतापि सः; M2 -गता अपि (for -गतापि सा).

7 a) K1 अपि प्रजाता; D4 अनिजातु तु (sic); D5 अभिजाता च (for °प्रजाता). — b) Bo. 3. 4 पुत्रं चैव (for पुत्रमेकं). — c) D9 -कालं तु; M2 -कालज्ञ- (for -कालं च). Da राज्ञापि; D9 वै राज्ञो. — d) K5 Bo. 3-5 Dn1. n3 D2. 3. 5. 7-9 T G2. 5 M1. 3. 4 देव्यां (for देव्याः). Ś1 K2. 4 [ऽ]भ्यजायत; D9 व्यजायते (for °यत). — After 7, K3. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 ins. :

319* तयोरर्थे कृतज्ञा सा खेचरी पूजनी सदा ।

8 a) K5 B1 Da Dn1. n3 D2-4. 8 transp. गत्वा and सा. — b) K3. 5 B4 Dn1. n3 D2-5. 8 आजहार; V1 B1. 2 Da ह्याज°; D7 S (G3. 4 absent) जहाराथ (for त्वाजहार). — K3 om. 8cd. — c) V1 B1. 2 D7 T1 G2. 5 M स्वस्य; D4 श्वस्य (for च स्व-). D5 T2 G1 पुष्ट्यर्थं राजपुत्रस्य. — d) D5 T2 G1 स्वस्य; M2 राज्ञः (for राज-). K1 D4. 7 T1 G2. 5 चैव हि; V1 B2 Da चोभयोः (for चैव ह).

9 b) D1 M4 राजपुत्रस्य; T1 G5 M2 राज्ञः (M2 °ज्ञा) पुत्राय. — c) B1. 2 Da अमृतस्वादु- (B2 °द-); D5 आमृतं स्वादु-; D9 अमृतास्वादु- (for °स्वाद-). — d) K3. 5 B2. 4 Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 7-9 -तेजोभि- (for -तेजोवि-). D4 तेजोबलविवर्धनं. — After 9cd, K3. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 ins. :

320* आदायादाय सैवाशु तयोः प्रादात्पुनः पुनः ।

— c) K1 B4 Dn1. n3 D2. 3. 8. 9 ततः (for तत्र). M2 गच्छन्. K1 बुद्धिं; D4. 7. 9 S (G3. 4 absent) तृप्तिं (M2 प्रीतिं) (for वृद्धिं). — f) K2 D1 राजपुत्राः. D1 फलाशनं. — After 9, K3. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 ins. :

321* ततः स धात्र्या कक्षेण उह्यमानो नृपात्मजः ।
ददर्श तं पक्षिसुतं बाल्यादागत्य बालकः ।

[(L. 1) Bo तत्र (for ततः). Da2 धात्रा. Da1 कर्षेण; Dn3 D2 कक्षेन; D8 कक्ष्येन. Dn1 ऊह्यमानो. — (L. 2) V1 B -शिशुं (for -सुतं). B4 damaged from बालकः up to हस्त (in 10a). K3 V1 B Da D5 तं चामार्ग (K3 °गृह्ण-; B2 D5 °मार्ज)त बालकः (for the post. half).]

10 B4 damaged up to हस्त. — a) Ś1 K1. 2. 4 D1 रात्रौ (for धात्र्या). K3 V1 Bo. 1. 3-5 Da Dn3 ततो धात्र्या प्रदत्ते (K3 °मुक्ते)न; K5 B2 Dn1 D2. 3. 5. 8 ततो बाल्याच्च यत्नेन. — b) D9 T2 G1 M क्रीड (M1 °डं)ति. — c) K5 शून्यं. K2. 3. 5 Dn1. n3 D2. 3. 8 च तम्; D7 M4 कृतम् (for तु तम्). Bo. 3. 4 शून्ये तु समुपादाय. — d) D1 समुजातकं. — e) D1 हत्वा (for ततः). D7 S (G3. 4 absent) तं (for स). — f) Ś1 K1. 2. 4 धात्री- (for धात्र्या). D9 सार्धम् (for हस्तम्). K2. 3. 5 Dn1. n3 D2. 3. 5 उपागतः; M3 अथागमत् (for उपा°).

11 a) K2. 3. 5 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 पूजनी (for शकुनी). K3 राजा (for राजन्). — b) K3 V1 Bo. 1. 5 Da आगम्य (for °मत्). K1 -हारिहा; K2. 5 B3 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 -हारिणी (for °का). D7 T G1. 2. 5 M आगमत्तत्र (D7 T1 G2. 5 °त्तात) भामिनी. — d) T1 G1. 2 भूपते (for भूतले).

12 a) B5 T2 G1 -मुखा (for -मुखी). G1 दीनां. — b) K1 सा तु सुतं; K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 तं रुदती; Da D5 तु निहतं; D7 S (G3. 4 absent) सा (T2 G1 M4 तं) पतितं; D9 सा स्वसुतं (for सा तु हतं). D9

क्षत्रिये संगतं नास्ति न प्रीतिर्न च सौहृदम् ।
कारणे संभजन्तीह कृतार्थाः संत्यजन्ति च ॥ १३
क्षत्रियेषु न विश्वासः कार्यः सर्वोपघातिषु ।
अपकृत्यापि सततं सान्त्वयन्ति निरर्थकम् ॥ १४
अहमस्य करोम्यद्य सदृशीं वैरयातनाम् ।
कृतघ्नस्य नृशंसस्य भृशं विश्वासघातिनः ॥ १५
सहसंजातवृद्धस्य तथैव सहभोजिनः ।
शरणागतस्य च वधस्त्रिविधं ह्यस्य किल्बिषम् ॥ १६
इत्युक्त्वा चरणाभ्यां तु नेत्रे नृपसुतस्य सा ।
भित्त्वा स्वस्था तत इदं पूजनी वाक्यमब्रवीत् ॥ १७
इच्छयैव कृतं पापं सद्य एवोपसर्पति ।
कृतप्रतिक्रियं तेषां न नश्यति शुभाशुभम् ॥ १८
पापं कर्म कृतं किंचिन्न तस्मिन्यदि विद्यते ।
निपात्यतेऽस्य पुत्रेषु न चेत्पौत्रेषु नप्तृषु ॥ १९

C. 12. 5154
B. 12. 139. 22
K. 12. 139. 22

हृतं (for सुतम्). D4 सुतं हत्वा तु सा हतं. — c) Ś1 K4 D1 पूतनी (for पूजनी). — d) K3 D4 T G1. 5 रुदंती; D1 ददती.

13 Da1 om. 13a–14b. — a) Bo T G2. 5 M1. 3 संगतिर्; G1 °तिं (for °तं). D9 ज्ञात्वा (for नास्ति). — c) K3. 5 V1 B1. 2 Da2 Dn1. n3 D1–4. 8 कारणात् (for °णे). K3. 5 V1 B Da2 Dn1. n3 D1–5. 7. 8 S (G3. 4 absent) सांत्व(M2 श्वास)यंत्येते (for संभजन्तीह). D9 [पु]ते (for [इ]ह). — d) D4. 9 घातयंति (for संत्यजन्ति). K3 वा (for च).

14 Da1 om. 14ab (cf. v. l. 13). D5 om. 14. — b) K3. 5 V1 B1–3 Da2 Dn1. n3 D2. 3. 7. 8 S (G3. 4 absent) कार्यः सर्वापकारि(D7 T1 G2. 5 M °राधि)षु. — c) K1 T2 G1 अपकृत्वा (for °कृत्य). G1 हि (for [अ]पि). — d) V1 शांत्वयंति.

15 a) Bo. 3–5 D5 अहमद्य; D4 स्वयमथ; D7 S (G3. 4 absent) ह्य(G2 M2 °द)मद्य (for अहमस्य). V1 Bo. 3–5 D7 T1 G2. 5 M3. 4 [अ]स्य (for [अ]द्य). D9 करोम्यस्याहमप्यद्य. — b) Da D7 T2 G2 सदृशं; D1 सदृशे; D4 सदृशीर्. Da Dn3 G2 -यातनं (for °नाम्). — c) M1. 3 [अ]नृशंसस्य (for नृशं°). — d) D7 S (G3. 4 absent) नित्यं (for भृशं). K5 निश्वास-; D9 विश्वस्त- (for विश्वास-). Dn1 विश्वासपरिघातिनः.

16 D5 om. 16ab. — a) G1 damaged. D9 सम- (for सह-). S (G1 damaged; G3. 4 absent) -जातस्य (for -संजात-). — c) Hypermetric. B1 lacuna; D4 प्र- (for च). D1 बुधस् (for वधस्). D7 S (G3. 4 absent) शरण्यस्य वधश्चैवं (T2 G2 M4 °श्चैव; G1 °स्यैव; M1–3 °श्चेति). — d) B1 यस्य; D7 T G1. 2. 5 तस्य (for ह्यस्य). K3. 5 Dn1. n3 D2–5. 8 M त्रिविधं ह्येव (D4. 5 यस्य; M तस्य) पातकं; V1 B2 Da °धं यस्य कल्मषं.

17 D4 reads 17 after 18c. — a) K1 तच्छ्रुत्वा (for इत्युक्त्वा). B1 ते (for तु). — b) D7 T1 G2. 5 च; T2 M2. 3 वा; M1 सः (for सा). — c) K1 छित्वा (for भित्त्वा). Da2 D4 स्वस्थि(D4 °स्था)त* (for स्वस्था तत). Da1 भित्त्वा सस्थ तत मात्रं (sic); D7 S (G3. 4 absent) ह्(T2 G1 कृ)त्वा चैवांब(M2 °बु)-रस्थेदं. — d) Ś1 K4 D1 पूतनी; G1 पूजनीं.

18 a) K1 इच्छयैवं; K3. 5 V1 B D (Dn2 D6 absent) T G2. 5 M4 Cv °येह (D1 °यैव; D9 °येव); M1–3 °तेह (for °यैव). — b) M4 सत्य (for सद्य). Bo. 3. 4. 5 K2. 5 Dn1. n3 D2. 3. 8 तं च (for एव). Bo. 3. 4. 5 (marg. as in text) D5 [उ]पसज्जति; Cv °सर्पति (as in text). — c) K1. 2. 4 D2 कृतं; V1 कृते (for कृत-). V1 D7 S (G3. 4 absent) -कृतं (for -क्रियं). D2 om. प्रतिक्रियं. K3. 5 B Da Dn1. n3 D3–5. 8. 9 कृतं (Bo. 2. 3. 5 Da1 D4. 5. 9 कृते; B1 कृत-) प्रतिकृतं ये(Bo. 5 ह्ये)षां. — After 18e, D4 reads 17. — d) D3 तन् (for न). D1 M1. 3 नश्यंति.

19 a) V1 B1. 3. 5 Cv पापकर्म; Da पापपुण्य-; Dn1 पापं पुण्यं. M1–3 तेषां (for किंचिन्). — b) K3. 5 V1 Bo. 1. 3–5 Dn1. n3 D2. 3. 5. 7–9 S (G3. 4 absent) यदि तस्मिन्न (by transp.); B2 Da विततं तं न; D4 यास्मिंस्तस्मिन्न. K5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 3. 8. 9 दृश्यते (for विद्यते). — c) K5 Dn3 D2. 3. 5. 8 नृपते तस्य; Bo. 3–5 D4 निपात्य (D4 °त्ये-) तस्य; B2 °त्येते सु-; Da Dn1 निर्यांति (Dn1 °ति-) तस्य (for निपात्यतेऽस्य). — d) D9 पुत्रेषु (for पौ°). K3. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2–5. 7. 8 S (G3. 4 absent) पौत्रेष्वपि च नप्तृषु (T2 G1 जनादिषु). — After 19, K3. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 ins.:

322* ब्रह्मदत्तः सुतं दृष्ट्वा पूजन्या हृतलोचनम् ।
कृते प्रतिकृतं मत्वा पूजनीमिदमब्रवीत् ।

[(L. 2) V1 Bo वाक्यम् (for इदम्).]

C. 12. 5156
B. 12. 139. 24
K. 12. 139. 24

ब्रह्मदत्त उवाच ।

अस्ति वै कृतमस्माभिरस्ति प्रतिकृतं त्वया ।
उभयं तत्समीभूतं वस पूजनि मा गमः ॥ २०

पूजन्युवाच ।

सकृत्कृतापराधस्य तत्रैव परिलम्बतः ।
न तद्बुधाः प्रशंसन्ति श्रेयस्तत्रापसर्पणम् ॥ २१
सान्त्वे प्रयुक्ते नृपते कृतवैरे न विश्वसेत् ।
क्षिप्रं प्रबध्यते मूढो न हि वैरं प्रशाम्यति ॥ २२
अन्योन्यं कृतवैराणां पुत्रपौत्रं निगच्छति ।
पुत्रपौत्रे विनष्टे तु परलोकं निगच्छति ॥ २३
सर्वेषां कृतवैराणामविश्वासः सुखावहः ।
एकान्ततो न विश्वासः कार्यो विश्वासघातकः ॥ २४
न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्तेऽपि न विश्वसेत् ।
कामं विश्वासयेदन्यान्परेषां तु न विश्वसेत् ॥ २५
माता पिता बान्धवानां वरिष्ठौ
भार्या जरा बीजमात्रं तु पुत्रः ।
भ्राता शत्रुः क्लिन्नपाणिर्वयस्य
आत्मा ह्येकः सुखदुःखस्य वेत्ता ॥ २६

---

20 a) D7 T1 G5 ते; G1 damaged (for वै). —b) K3 अस्मि (for अस्ति). M4 प्रतिकृतस् (for °कृतं). B3 मया (for त्वया). —c) K3 तं (for तत्). D7 T1 G5 समं (for समी-). —d) Ś1 K2.4 D1 पूतनि; K8 पूजनी. K3 गतः; D4.9 गम (for गमः).

21 Ś1 K1.4 D1 पूतनी (for पूजनी). — D9 om. 21^{ab}. —a) D5 मत्तः; M1 असकृत् (hypermetric) (for सकृत्). —b) K1 परिवत्स्यतः; G1 °लंबनं; M2.3 °लंबितः. —c) K3 बुद्ध्या; D1 बुधः (for बुधाः). —d) Dn3 श्रेयस्तत्त्वापतर्पणं (sic).

22 a) B4 G1 damaged. K5 B3 Dn1.n3 D2.3.8 सततं; V1 B1.2.5 (marg.) Da विकृते; D7 S (G1 damaged; G3.4 absent) विवृते (for नृपते). —b) Ś1 K1 कृतवैरेण; Da D7 S (G3.4 absent) वैरे (Da कृते) चैव (for कृतवैरे न). — D9 om. (hapl.) 22^{c}–25^{b}. —c) K2.3.5 V1 B Da Dn1.n3 D2.3.5.8 स (Dn3 D2.8 सं-) बध्यते; D4 स व°; D7 T G2.5 M स हन्यते; G1 संमन्यते (for प्रबध्यते). D4 पापो (for मूढो). —d) B1 वैरः; Da2 वर्णः. Da1 प्रसंशति; G2 प्रशाम्यते.

23 D9 om. 23 (cf. v. l. 22). —a) K5 V1 B (except B1) Da Dn1.n3 D2.3.7.8 S (G3.4 absent) अन्योन्य- (for °न्यं). —b) K3.5 V1 B Da Dn1.n3 D2.3.5.7.8 T1 G2.5 नियच्छति; D1 नि*च्छति; M1.3 न गच्छति (for निग°). M4 पुत्रपौत्राणि गच्छति. — Dn3 om. (hapl.) 23^{cd}. Ś1 reads 23^{cd} on marg. —c) D5 -पौत्र- (for -पौत्रे). K3 निविष्टे; B0.5 प्रनष्टे; G1 विनिष्टे (for विनष्टे). V1 B0–3.5 Da D5 च (for तु). K2.5 B4 Dn1 D2.3.8 पुत्रपौत्रविनाशे (Dn1 °शं) च. ❀ Cv: पुत्रे पौत्रे विनिर्माय कृतस्य प्रतिकृतं त्रिनिर्माय । ❀ — V1 reads 23^{d} on marg. G1 damaged. —d) D5 परं लोकं; M परलोके (for °लोकं). K2.5 V1 B Da Dn1 D2.3.5.7.8 T1 G2.5 नियच्छति; M4 [ऽ]नुगच्छति (for निग°).

24 D9 om. 24 (cf. v. l. 22). —a) M4 स तेषां (for सर्वेषां). —b) K3.5 V1 B1.2 Da Dn1.n3 D2.3.5.8 सुखोदयः (for सुखावहः). —d) D1 कार्यै. M3 विश्वस्त- (for विश्वास-). K3.5 V1 B Da Dn1.n3 D2.3.5.8 -घातकैः; D4.7 T1 G2.5 -घातके (for °कः).

25 = (var.) Ādi, App. I (No. 81), lines 125-126: 5. 38. 9: 12. 136. 138; 138. 43; Pañcatantra 2. 43; 4. 14. D9 om. 25^{ab} (cf. v. l. 22). —a) B4 damaged. M2 विश्वसेन्न अविश्वस्ते. —b) K1 D5 नापि; K2.3.5 V1 B Da Dn1.n3 D2.3.8 T2 G1 नाति- (for ऽपि न). — After 25^{ab}, Ś1 K Dn1.n3 D2.3.5.8 ins. (= [var.] 136. 136^{cd}):

323* विश्वासाद्भयमुत्पन्नमपि मूलं निकृन्तति ।

[Ś1 K4 विश्वस्ताद् (for विश्वासाद्). Ś1 K2.4 मूलान्यपि; D5 मूलादपि (for अपि मूलं).]

— D1 om. (hapl.) 25^{cd}. —c) G1 damaged. K4 विश्वसयेद्. —d) K1 न तु (by transp.); K2.5 B0 Dn1.n3 D2–4.8.9 च न; Da न सु-. — After 25, Ś1 K1.2.4 D1 (om. 25^{ab}).4.9 ins.:

324* अविश्वासात्परं हन्ति विश्वासाद्बध्यते परैः ।

[K4 विश्वासो. K4 D1 बाध्यते; D4 वन्यते (for वध्यते).]

26 a) D4 om. from माता up to क्लिन्न (in 26^{c}). Ś1 K2.4 transp. माता and पिता. —b) K5 D2 राजा; D7 S (G3.4 absent) क्षेत्रं (for जरा). B1 -मात्रस् (for °मात्रं). K1 V1 B D9 G1 पुत्राः; M1.3

अन्योन्यकृतवैराणां न संधिरुपपद्यते ।
स च हेतुरतिक्रान्तो यदर्थमहमावसम् ॥ २७
पूजितस्यार्थमानाभ्यां जन्तोः पूर्वापकारिणः ।
चेतो भवत्यविश्वस्तं पूर्वं त्रासयते बलात् ॥ २८
पूर्वं संमानना यत्र पश्चाच्चैव विमानना ।
जह्यात्तं सत्त्ववान्वासं संमानितविमानितः ॥ २९
उषितास्मि तवागारे दीर्घकालमहिंसिता ।
तदिदं वैरमुत्पन्नं सुखमास्स्व व्रजाम्यहम् ॥ ३०

ब्रह्मदत्त उवाच ।

यत्कृते प्रतिकुर्याद्वै न स तत्रापराध्नुयात् ।
अनृणस्तेन भवति वस पूजनि मा गमः ॥ ३१

पूजन्युवाच ।

न कृतस्य न कर्तुश्च सख्यं संधीयते पुनः ।
हृदयं तत्र जानाति कर्तुश्चैव कृतस्य च ॥ ३२

ब्रह्मदत्त उवाच ।

कृतस्य चैव कर्तुश्च सख्यं संधीयते पुनः ।

C. 12. 5170
B. 12. 139. 37
K. 12. 139. 37

पुत्रं (for पुत्रः). —^{c}) G1 वध्यस्य (for वयस्य). —^{d}) K5 Dn1. n3 D2–4. 7–9 S (G3. 4 absent) भोक्ता (for वेत्ता).

27 ^{a}) K3 B2 Da1 D5 M2 अन्योन्यं (for °न्य-). —^{b}) D4 पुनः संधिर्न विद्यते. — D1 om. 27^{c}–29^{b}. —^{c}) B4 damaged. Ś1 K1 न च; Da तस्य; M4 स हि (for स च). Ś1 K1. 2 अपक्रांतो; B4 damaged; M2 इति क्रांतो (for अतिक्रान्तो).

28 Cf. 43. D1 om. 28 (cf. v. l. 27). —^{a}) G2 पूजिताश्च (for °तस्य). Ś1 K1. 4 [आ]त्ममानाभ्यां; D5 [अ]नु°; Cv [अ]र्थ° (as in text). —^{b}) D7 T1 G2. 5 M स्यात्तु; T2 सांत्वं; G1 स*; Cv अंते (for जन्तोः). —^{c}) K2. 3. 5 V1 B1 Dn1. n3 D2. 3. 8 मनो; D7 T G1. 2. 5 M हृदयं (for चेतो). V1 भवत् (for भवति). K4 विश्वस्तं; D6 [अ]विश्वस्तः. Cv हृदय एव विश्वस्तं. —^{d}) K3. 5 V1 B D (D1 om.; Dn2 D6 absent) S (G3. 4 absent) Cv कर्म (T2 नरस्) (for पूर्वं). K1 श्रासयते; D4 त्राययत; D5 एवाश्रयाद् (for त्रासयते). K5 Da Dn1 D2. 3. 5. 7. 8 T1 G5 बलान् (for °त्). ❀ Cv: अर्थमानाभ्याम्, अर्थो मया आनीतफलादिदानम् । मानस्तव पुत्रे बहुमानः । ताभ्यां पूजितस्य । अन्ते अवसाने । पूर्वापकारिणः प्रथमं मम पुत्रवधकारिणस्तव हृदयं यद्यपि विश्वस्त तथापि कर्म, तव पुत्रनयनोत्पाटनाख्यं कर्म, बलान्मां त्रासयते इति योजना । ❀

29 D1 om. 29^{ab} (cf. v. l. 27). Dn3 om. 29–30. —^{a}) B1 पूर्व-. K1 M1. 3 यात्र (for यत्र). —^{b}) D4 वैव. K1 विमानिता; D2. 8 °नता; M2 °ननाः. —^{c}) K5 V1 Dn1 D1 तत्; T2 G1 स (for तं). D7 T1 G2. 5 बुद्धिमान्; D9 सर्वथा (for सत्त्ववान्). K2. 5 Dn1 D3. 5. 8 स्थानं (for वासं). K1 जह्यात्तत्रैव संवासं. —^{d}) G1 damaged. Bo. 3–5 D5 मानितश्च; D4 सन्मानित- (for संमा°). V1 B1. 2. 5 m -विमानितं; D5 [अ]विमानिनं (for -विमानितः). K2. 5 Dn1 D2. 3. 8 शत्रोः संमानितोपि सन्.

30 With 30, cf. Jātaka 343, Gāthā 1. Dn3 om. 30 (cf. v. l. 29). —^{b}) K3. 5 Dn1 D2. 3. 8 सम(D2. 8 °मा)र्चिता; D5 G1 M2 आहिंसता (M2 °का); D9 (marg.) अनिंदिता (for अहिंसिता). —^{d}) B4 damaged. T2 G1 स्वैरम् (for सुखम्). K1 आसु; K3. 5 V1 B (B4 damaged) Da D2. 3. 5. 8. 9 आशु; M2 आस्य; M4 आस (for आस्स्व).

31 With 31, cf. Jātaka 343, Gāthā 2. —^{a}) All MSS. (except Ś1 K1. 4 Dn3; B4 damaged; Dn2 D6 G3. 4 absent) यः (for यत्-). B5 हि (for वै). —^{b}) G1 damaged. M2 om. स. K3 B1 Da [अ]पराध्यते (Da °ति); K5 D4 °धवान्; D7 T G2. 5 M °ध्नुते (for °ध्नुयात्). —^{d}) Ś1 K1. 2. 4 D1 पूतनि; K3 पूजानिर्. K5 M3 गम.

32 With 32, cf. Jātaka 343, Gāthā 3. B1 om. (hapl.) 32 and 33 (with ref.). K1 om. the ref. Ś1 K1 (before corr.). 4 पूतनी (for पूजनी). —^{a}) Bo स कृतस्य; Da1 D1 न कृतश्च; M2 न तु तस्य; Cv न कृतस्य (as in text). K2. 5 B3. 4 Dn1. n3 D2. 3. 8 तु; K3 Bo. 5 D5 च (for the second न). K1 एनकृतस्य कर्तुश्च. —^{b}) K1 सुखं (for सख्यं). — After 32^{ab}, M2 reads 34^{ab} for the first time, repeating it in its proper place. K1 om. (hapl.) 32^{c}–33^{b}. V1 reads 32^{c}–33^{b} on marg. —^{c}) D1 तेत्र; D7 न व्य-; T1 G5 तस्य; G2 न वि-; M2 स्वेव (for तत्र). —^{d}) B2 Da1 वा (for च).

33 With 33, cf. Jātaka 343, Gāthā 4. K1 B1 om. 33 (cf. v. l. 32). V1 reads 33^{ab} on

C. 12. 5170
B. 12. 139. 37
K. 12. 139. 37

वैरस्योपशमो दृष्टः पापं नोपाश्नुते पुनः ॥ ३३

पूजन्युवाच ।

नास्ति वैरमुपक्रान्तं सान्त्वितोऽस्मीति नाश्वसेत् ।
विश्वासाद्बध्यते बालस्तस्माच्छ्रेयो ह्यदर्शनम् ॥ ३४

तरसा ये न शक्यन्ते शस्त्रैः सुनिशितैरपि ।
साम्ना ते विनिगृह्यन्ते गजा इव करेणुभिः ॥ ३५

ब्रह्मदत्त उवाच ।

संवासाज्जायते स्नेहो जीवितान्तकरेष्वपि ।
अन्योन्यस्य च विश्वासः श्वपचेन शुनो यथा ॥ ३६

अन्योन्यकृतवैराणां संवासान्मृदुतां गतम् ।
नैव तिष्ठति तद्वैरं पुष्करस्थमिवोदकम् ॥ ३७

पूजन्युवाच ।

वैरं पञ्चसमुत्थानं तच्च बुध्यन्ति पण्डिताः ।
स्त्रीकृतं वास्तुजं वाग्जं ससपत्नापराधजम् ॥ ३८

तत्र दाता निहन्तव्यः क्षत्रियेण विशेषतः ।
प्रकाशं वाप्रकाशं वा बुद्ध्वा देशबलादिकम् ॥ ३९

---

marg. — ^{a}) K_3 D_5 [ए]व च; Da चेह; D_1 चैवं; D_4 वैव; Cv नैव (for चैव). Bo. 3–5 D_5 सख्यं (for कर्तुश्च). — ^{b}) Bo 3–5 D_5 कर्तुः; Dn1. n3 $D_{2.3.8}$ कार्यं; D_1 सुखं (for सख्यं). — ^{d}) G_1 पापश्च; M_{1-3} फलं. K_5 नोपाश्नुतं; Da नो प्राप्नुते; T_2 G_1 M_1 चैवाप्नु- (M_1 °श्नु)ते; M_{2-4} चोपाश्नुते (for नोपा°). K_5 om. पुनः.

34 D_7 reads 34^{ab} and repeats 34^{cd}, T_1 $G_{2.5}$ M repeat, while T_2 G_1 read, 34 with ref. after 47^{ab}. $Ś_1$ $K_{1.4}$ D_1 पूतनी (for पूजनी). — ^{a}) Cv चैवम् (for वैरम्). $K_{3.5}$ V_1 B Da Dn1. n3 $D_{2-5.8.9}$ Cv अतिक्रांतं (for उप°). D_7 T $G_{1.2.5}$ M (all [except D_7 T_2 G_1] second time) नास्ति वैरस्य विश्वासः. — ^{b}) V_1 Bo. 1. 4. 5 शांत्वितो; $D_{4.9}$ T_2 G_2 $M_{1.2}$ (last three second time) सांत्विता. V_1 D_4 विश्वसेत्; T_2 M_2 (second time) वै नृप. — ^{c}) $Ś_1$ K_4 Dn3 D_1 बाध्यते; $D_{3.5.7}$ T_1 (last two both times). 2 G_2 (second time). 5 (both times) M_1 (second time). 2 (both times). 3 (second time). 4 (both times) वध्यते (for ब°). $K_{3.5}$ Dn3 $B_{1.3}$ $D_{2.3.5.7}$ (first time). 8 T_1 G_5 (both first time) लोके; V_1 B_2 Dn1 D_7 (second time) T_2 G_1 M (the last five both times) लोकस्; T_1 $G_{2.5}$ (all second time) तस्मात् (for बालस्). G_2 (first time) स्याद्बध्यते वैरिलोकस्. — ^{d}) G_1 तस्माज्ज्ञेयो; G_2 (second time) परं श्रेयं (for तस्माच्छ्रेयो). K_5 Dn1. n3 $D_{2.3.8}$ [ऽ]प्यदर्शनं; B_1 ह्यदर्शनः (for °र्शनम्). T_1 G_5 (both second time) श्रेयो ह्यदर्शनं परं.

35 = (var. 343*). T_2 om. 35–36. G_1 reads 35 after 62. — ^{a}) D_2 यं (for ये). Da गृह्यंते; D_5 शक्यंति. G_1 भिन्नाश्लिष्टा न शक्यंते. — ^{b}) B_1 G_1 शास्त्रैः (for शस्त्रैः). M_2 सं- (for सु-). — ^{c}) D_4 साम्ना स; M_2 सामांते (for साम्ना ते). $K_{3.5}$ V_1 B Da Dn1. n3 $D_{1-3.5.7-9}$ $M_{1.3}$ [ऽ]पि; D_4 न (for वि-). — ^{d}) K_1 एव (for इव).

36 T_2 G_1 om. 36 (for T_2, cf. v. l. 35). — ^{a}) D_5 विश्वासाज्; $M_{1.3}$ संवादाज् (for °साज्). — ^{c}) Bo. 5 D_5 तु; B_4 lacuna (for च). $Ś_1$ D_1 निश्वासः; V_1 संवासः (for विश्वासः). — ^{d}) D_7 T_1 G_2 M श्वानश्वपचयोरिव.

37 Before 37, D_4 M ins. पूजनी. — ^{b}) M_3 संन्यासान्; M_4 सांवा° (for संवा°). D_5 अनृतां (for मृदुतां). M_1 गतः. B_1 संवासान्मृदु चागतं; Da °सान्न गतागतं. — ^{c}) $D_{4.7.9}$ T_1 $G_{2.5}$ M_{2-4} नाव-; G_1 lacuna (for नैव). T_1 G_5 मद्- (for तद्). K_1 स्नेहं (for वैरं). ❀ Cv (reading नावतिष्ठति): अव अधस्ताच्छंसात्तिष्ठतीति न । ❀

38 K_3 $D_{4.7}$ S ($G_{3.4}$ absent) om. the ref. $Ś_1$ $K_{1.4}$ D_1 पूतनी (K_1 °ना) (for पूजनी). — ^{a}) K_1 पंचसमुक्तानां; Cv °स्थानं (as in text). — ^{b}) $Ś_1$ $K_{1.2.4}$ B_{3-5} Dn3 $D_{1.5.7.9}$ T_1 $G_{2.5}$ बुध्यंते तच्च (D_7 T_1 $G_{2.5}$ तत्र) पंडिताः. — ^{c}) D_1 स्वीकृत- (for स्त्रीकृतं). D_9 वाभुजं; $M_{1.3.4}$ वस्तुजं. ❀ Cv (reading अकृतं): अकृतं गोव्याघ्रयोरिव स्वभावकृतम् । ❀ — ^{d}) $Ś_1$ D_3 ससापत्नापराधजं; K_1 समपत्ना°; K_3 B_1 Da D_4 सा(Da स)पत्नमप°; K_4 D_1 M_2 स(M_2 स्व)संपन्नापराधजं (D_1 °जनं; M_2 °धजे); D_5 स सम्यन्नाप° (sic); D_7 T $G_{1.2.5}$ $M_{1.3.4}$ Cv स्वसपत्नापराधजं (D_7 °नं).

39 ^{a}) K_3 D_4 आदावेव; D_7 T_1 $G_{2.5}$ तत्र सर्वं; D_9 तत्र कर्ता (for तत्र दाता). $K_{2.5}$ Da2 Dn1. n3 $D_{1-3.8}$ $G_{1.2}$ न हंतव्यः (G_2 °व्यं); D_7 T_1 G_5 निहंतव्यं. — ^{c}) B_4 damaged. D_8 च (for वा). B_1 om. (hapl.) [अ]प्रकाशं वा. Dn1. n3 $D_{2.3.8}$ च (for वा). — ^{d}) D_1 बुद्ध्या. K_1 दोष- (for देश-). $K_{3.5}$ V_1 B D (Dn2 D_6 absent) S ($G_{3.4}$ absent)

कृतवैरे न विश्वासः कार्यस्त्विह सुहृद्यपि ।
छन्नं संतिष्ठते वैरं गूढोऽग्निरिव दारुषु ॥ ४०
न वित्तेन न पारुष्यैर्न सान्त्वेन न च श्रुतैः ।
वैराग्निः शाम्यते राजन्नौर्वाग्निरिव सागरे ॥ ४१
न हि वैराग्निरुद्भूतः कर्म वाप्यपराधजम् ।
शाम्यत्यदग्ध्वा नृपते विना ह्येकतरक्षयात् ॥ ४२
सत्कृतस्यार्थमानाभ्यां स्यात्तु पूर्वापकारिणः ।
नैव शान्तिर्न विश्वासः कर्म त्रासयते बलात् ॥ ४३
नैवापकारे कस्मिंश्चिदहं त्वयि तथा भवान् ।
विश्वासादुषिता पूर्वं नेदानीं विश्वसाम्यहम् ॥ ४४

ब्रह्मदत्त उवाच ।

कालेन क्रियते कार्यं तथैव विविधाः क्रियाः ।
कालेनैव प्रवर्तन्ते कः कस्येहापराध्यति ॥ ४५
तुल्यं चोभे प्रवर्तेते मरणं जन्म चैव ह ।
कार्यते चैव कालेन तन्निमित्तं हि जीवति ॥ ४६
बध्यन्ते युगपत्केचिदेकैकस्य न चापरे ।

C. 12. 8451
B. 12. 139. 51
K. 12. 139. 51

दोषबलाबलं.

40 Before 40, D$_{7}$ T G$_{2.5}$ ins. पूजनी. — ^{a}) Ś$_{1}$ K$_{4}$ Da$_{1}$ D$_{5}$ -वैरेण; D$_{7}$ S (G$_{3.4}$ absent) -पापे न; Cv -पापस्य (for -वैरे न). — ^{b}) B$_{2}$ Da$_{1}$ स्नेहः; T$_{2}$ स्वथ (for स्त्विह). K$_{3}$ D$_{4.9}$ कथंचन; B$_{2}$ सुहृत्स्वपि (for °द्यपि). — ^{c}) K$_{3}$ V$_{1}$ B D$_{4.5.7}$ S (G$_{3.4}$ absent) प्रच्छन्नं; D$_{1}$ छिन्नं सं· (for छन्नं सं·). — ^{d}) K$_{5}$ D$_{2.3}$ om. (hapl.) from दारुषु up to रिव (in 41^{d}).

41 K$_{5}$ D$_{2.3}$ om. up to रिव (cf. v. l. 40). — ^{a}) G$_{1}$ damaged. B$_{2}$ च वृत्तैर्; Da च वित्तेन (for वित्तेन न). D$_{7}$ S (G$_{1}$ damaged; G$_{3.4}$ absent) पौरुष्यान् (for पारुष्यैर्). D$_{5}$ पौरुषैर्न च वित्तेन. — ^{b}) B$_{1.2.4}$ शांत्वेन. D$_{5}$ श्रितैः (for श्रुतैः). B$_{3}$ Dn$_{1}$.n$_{3}$ D$_{7.8}$ T$_{1}$ G$_{5}$ न च सांत्वेन (D$_{8}$ °त्वैर्न) वा श्रु(B$_{3}$ श्रि)तैः. — ^{c}) Dn$_{1}$.n$_{3}$ D$_{8}$ कोपाग्निः; G$_{2}$ वैराग्यः (for °ग्निः). — ^{d}) Dn$_{1}$.n$_{3}$ D$_{8}$ तोयाग्निर् (for और्वा°). D$_{7}$ T$_{1}$ G$_{1.2.5}$ M$_{1}$ निमग्नोग्निरिवार्णवे; M$_{2-4}$ नौर्मग्नेव महार्णवे.

42 ^{a}) T$_{2}$ G$_{1}$ नापि (for न हि). K$_{2.4}$ उत्पन्नः; M$_{3}$ उद्भूतं. — ^{b}) B$_{4}$ damaged. Bo.$_{3-5}$ कृतं (for कर्म). K$_{3-5}$ Dn$_{1}$ D$_{2.3.5.8}$ T$_{2}$ च (for वा). K$_{3}$ अपराधजः. V$_{1}$ B$_{1.2}$ Da कर्म वाग(V$_{1}$ B$_{1}$ °ग्ज)पराधजः (Da °जं). — ^{c}) B$_{3}$ [अ]जग्ध्वा; D$_{8.9}$ [अ]दग्धा. K$_{3}$ V$_{1}$ B$_{1.2}$ Da D$_{4.7}$ S (G$_{3.4}$ absent) अदग्ध्वा शाम्यते नृणां. — ^{d}) K$_{1}$ ह्येकत्र न; K$_{4}$ ह्येकचर- (for ह्येकतर-).

43 Cf. 28. — ^{a}) D$_{1}$ सत्कृतस्य. B$_{1}$ Dn$_{3}$ [अ]न्व- (Dn$_{3}$ °नु)मानाभ्यां (for [अ]र्थ°). — ^{b}) K$_{3}$ D$_{4}$ पश्चात्; K$_{5}$ Dn$_{1}$.n$_{3}$ D$_{2.3.8}$ अनु-; D$_{7}$ S (G$_{3.4}$ absent) तत्र; D$_{9}$ शत्रोः (for स्यात्तु). G$_{2}$ सर्वापकारिणः. — ^{c}) V$_{1}$ B$_{1.2}$ Da Dn$_{1}$ D$_{4.9}$ न वै; D$_{4}$ damaged (for नैव). D$_{1}$ शांतिः. D$_{5}$ विश्वासात्. K$_{5}$ Dn$_{3}$ D$_{2.3.8}$ नादेयो मित्रविश्वासः. — ^{d}) V$_{1}$ B Da D$_{3.5.7}$ T$_{1}$ G$_{5}$ [ऽ]बलान्. G$_{1.2}$ कर्मणा जायते बलात्.

44 ^{a}) K$_{1}$ V$_{1}$ Da D$_{4}$ नैवोपकार्ये; K$_{2.3.5}$ B$_{1}$ Dn$_{1}$.n$_{3}$ D$_{2.3.8}$ नैवापकार्ये; Bo.$_{2-5}$ न चोपकार्ये; D$_{5}$ नोपकार्येपि; D$_{9}$ न वापि कार्ये; M Cv नैवोपकारे (for नैवा°). — ^{b}) K$_{3}$ D$_{4.7}$ यथा (for तथा). — ^{c}) K$_{5}$ V$_{1}$ B$_{1}$ Da Dn$_{1}$.n$_{3}$ D$_{2.3.8}$ उषितास्मि गृहेहं ते; D$_{7}$ T$_{1}$ G$_{2.5}$ उषितौ चावि(D$_{7}$ वावि-; G$_{2}$ वापि)चकितौ (T$_{1}$ G$_{5}$ °तं); T$_{2}$ उषितायावचरितं; G$_{1}$ °ता वाचि चकितं; M °ता यावच्चकितं (M$_{2}$ °ता).

45 ^{a}) D$_{1}$ कार्ये; D$_{4}$ सर्वं (for कार्यं). — ^{b}) Bo.$_{3-5}$ कालेन (for तथैव). D$_{4.7}$ (m as in text) Dn$_{1}$.n$_{3}$ D$_{2.3.8}$ G$_{1}$ प्रजाः (for क्रियाः). — ^{c}) K$_{2.5}$ Dn$_{1}$.n$_{3}$ D$_{2.3.8}$ G$_{1}$ [इ]ह [ए]ते; K$_{3}$ V$_{1}$ B (B$_{4}$ damaged) Da D$_{4.5}$ T$_{2}$ [इ]ह (for [ए]व). — ^{d}) D$_{7}$ T$_{1}$ G$_{1.2.5}$ कस्येति (for °ह). K$_{1.3}$ V$_{1}$ B$_{1.2}$ Da T$_{2}$ M$_{1.3.4}$ [अ]पराध्यते.

46 ^{a}) T G$_{1.2.5}$ तुल्ये (for तुल्यं). D$_{4}$ G$_{2}$ वोभे. K$_{4}$ Dn$_{3}$ D$_{2.4}$ G$_{1}$ प्रवर्तते; V$_{1}$ B$_{1.2}$ Da T$_{2}$ M$_{1-3}$ °र्तेतां (for °र्तेते). — ^{b}) K$_{1}$ transp. जन्म and चैव. D$_{5.7}$ T$_{1}$ G$_{2.5}$ M$_{2}$ हि; T$_{2}$ च; G$_{1}$ lacuna (for ह). — ^{c}) K$_{3}$ Bo.$_{3.4}$ D$_{8}$ M$_{2-4}$ कार्यंते; V$_{1}$ B$_{2}$ D$_{9}$ T$_{1}$ G$_{2.5}$ कार्येते (for कार्यते). D$_{4}$ नैक- (for चैव). Ś$_{1}$ K$_{1.4}$ D$_{1}$ बालेन (for कालेन). — ^{d}) K$_{3.5}$ V$_{1}$ B Da Dn$_{1}$.n$_{3}$ D$_{2.3.5.8}$ न; Da$_{2}$ (also) D$_{4.7}$ S (G$_{3.4}$ absent) च (for हि). Ś$_{1}$ K$_{1.2}$ D$_{9}$ जीवितं (for जीवति).

47 ^{a}) D$_{2}$ बाध्यंते; T$_{1}$ G$_{5}$ M$_{3.4}$ वध्यंते. — ^{b}) Da केचिदेकैकशो न D$_{1.4.9}$ एकैकश्येन (for °स्य न). D$_{7}$ S (G$_{3.4}$ absent) एकैकं च प(T$_{2}$ G$_{1}$ M चाप)रे तथा. — After 47^{ab}, D$_{7}$ reads 34^{ab} and repeats 34^{cd}, T$_{1}$ G$_{2.5}$ M repeat, while T$_{2}$ G$_{1}$ read

C. 12. 5184
B. 12. 139. 51
K. 12. 139. 51

कालो दहति भूतानि संप्राप्याग्निरिवेन्धनम् ॥ ४७
नाहं प्रमाणं नैव त्वमन्योन्यकरणे शुभे ।
कालो नित्यमुपाधत्ते सुखं दुःखं च देहिनाम् ॥ ४८
एवं वसेह सस्नेहा यथाकालमहिंसिता ।
यत्कृतं तच्च मे क्षान्तं त्वं चैव क्षम पूजनि ॥ ४९

पूजन्युवाच ।

यदि कालः प्रमाणं ते न वैरं कस्यचिद्भवेत् ।
कस्मात्त्वपचितिं यान्ति बान्धवा बान्धवे हते ॥ ५०
कस्माद्देवासुराः पूर्वमन्योन्यमभिजघ्निरे ।
यदि कालेन निर्याणं सुखदुःखे भवाभवौ ॥ ५१
भिषजो भेषजं कर्तुं कस्मादिच्छन्ति रोगिणे ।
यदि कालेन पच्यन्ते भेषजैः किं प्रयोजनम् ॥ ५२
प्रलापः क्रियते कस्मात्सुमहाञ्शोकमूर्छितैः ।
यदि कालः प्रमाणं ते कस्माद्धर्मोऽस्ति कर्तृषु ॥ ५३
तव पुत्रो ममापत्यं हतवान्हिंसितो मया ।
अनन्तरं त्वया चाहं बन्धनीया महीपते ॥ ५४

---

34 (with ref.). Before 47[cd], D7 S (G3. 4 absent) ins. ब्रह्मदत्त उवाच. — [c]) D1 काले. — [d]) D7 T1 G1. 2. 5 M संप्राप्तो (for °प्य). K4 इह (for इव).

48 [a]) D9 वैवश्वम् (sic); D9 (marg.) वैरस्य ; G1 देवत्वम् (for नैव त्वम्). — [b]) K2. 3. 5 B1–4 Dn1. n3 D2. 3. 5. 7. 8 S (G3. 4 absent) अन्योन्यं (for °न्य-). K1. 2 Bo Da -कारणे ; K3. 5 B3 Dn1. n3 D2. 3. 5. 7. 8 S (G3. 4 absent) कारणं (M4 °णा) (for -करणे). — [c]) D1 काले. G1 दत्तम् (for नित्यम्). K1. 5 V1 B1–3 D (Dn2 D6 absent) S (G3. 4 absent) उपादत्ते (for °धत्ते). K3 कालो दत्ते महाभागे. — [d]) T2 G1 दुःखा-दुःखं ; M2 सुखदुःखं. D1 देहिनं.

49 [a]) D4 सुखं (for एवं). V1 वसैव. K4 संस्नेहा ; Dn3 D3 मत्स्नेहा ; D5 lacuna (for सस्नेहा). — [b]) K2. 3. 5 B3. 4 Dn1 D1–5. 8. 9 M -कामम् (for -कालम्). G1 अहिंसितं ; M2 °सया — [c]) M2 त्वत् (for यत्). K3. 5 B3. 4 Da2 Dn1. n3 D2. 3 तत्तु मे ; Da1 तव मे ; D7 S (G3. 4 absent) ते (M2 तु) मया ; D8 तं तु मे (for तच्च मे). D4 ज्ञातं (for क्षान्तं). K4 यत्कृतं तश्च मोक्षांतं. — [d]) K3–5 B3 Dn1. n3 D2. 3. 8 च वै ; Da2 चर ; D4 वैव ; D9 अपि (for चैव). Ś1 K1. 4 पूतनि ; D1 पूतशे ; T2 G2 M2 पूजनी (M2 °निः). D5 क्षमस्व च सुपूजनि.

50 Ś1 K1 D1 पूतनी. — [a]) Ś1 K2 कालो यदि (by transp.); K4 काले यदि ; G1 यदि कालं. — [b]) D5 चिरं (for वैरं). — [c]) Bo G2 तस्माद् (for कस्मात्). K3 V1 B1. 2 Da D7 T1 G2. 5 व्यपचितिं (B2 °तं); Bo D5 उप° ; D2. 8 त्वपचितं ; D4. 9 T2 G1 ह्य(D9 ह्या)पचितिं ; M ह्यप° (for त्वप°). D4 om. यान्ति. — [d]) G1 बांधवा (for °वे). K3. 5 B3 Da2 Dn1. n3 D2. 3. 8 बांधवा बांधवैर्हतैः.

51 D1 om. 51[a]–52[b]. — [a]) M3 तस्माद् (for क°). D7 S (G3. 4 absent) सर्वे (for पूर्वम्). — [b]) M4 ह्यन्योन्यम्. — [c]) D5 कार्येण (for कालेन). K1 निर्याणां ; D4 निपुणं. — [d]) B4 damaged. K5 B3. 5 Dn1 n3 D2. 3. 8 M4 सुखं दुःखं (M4 °खे); M2 सुख-दुःखौ (for °दुःखे).

52 D1 om. 52[ab] (cf. v. l. 51). — [a]) K3 भेषजो ; D4 भिषजेर्. Ś1 K (except K5) B2. 3 D3. 5 भैषजं ; B4 damaged (for भेषजं°). — [b]) M2 तस्माद् (for क°). K5 B3 Dn1. n3 D2–4. 8. 9 G1 रोगिणः (for °णे). — D2 om. (hapl.) 52[c]–53[b]. — [c]) K1. 2 D1 पश्यंते ; D4 युज्यंत (for पच्यन्ते). — [d]) D1. 4 भि(D1 भै)षजैः.

53 D2 om. 53[ab] (cf. v. l. 52). — [ab]) D4 प्रालापः. All MSS. (except Ś1 K1. 2. 4 B2 D5 M3 ; D2 om. ; Dn2 D6 G3. 4 absent) transp. क्रियते and सुमहान्. M2 तस्मात् (for क°). D4 om. (hapl.) from मूर्छितैः up to कालः (in 53[c]). D5 -मूर्छितः ; D9 -कर्शितैः ; M2 -मूषितैः. — [c]) D9 G1 M4 काल- (for कालः). K3 च (for ते). — [d]) Bo. 4. 5 पापानि ; M4 धर्मोस्ति. D5 कस्यचित् (for कर्तृषु).

54 D9 reads 54 on marg. — [b]) K3. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 स हतो (for हिंसितो). M1. 3 पुनः (for मया). — [c]) K3. 5 V1 B1–4 Da Dn1. n3 D3. 8 [अ]हं च (by transp.); D2 lacuna ; D4 वाहं. — [d]) B4 damaged. D4. 7 S (G3. 4 absent) बाधितव्या (for बन्धनीया). D5 महामते (for महीपते). K3. 5 B3 Dn1. n3 D2. 3. 8 हंतव्या हि नराधिप ; V1 B1. 2 Da निहंतव्या नराधिप.

55 [c]) K3 अथ ; K5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 T2 G1 यथा (for तथा). K1 D9 प्रकर्तव्यं (for प्रह°).

अहं हि पुत्रशोकेन कृतपापा तवात्मजे ।
तथा त्वया प्रहर्तव्यं मयि तत्त्वं च मे शृणु ॥ ५५

भक्षार्थं क्रीडनार्थं वा नरा वाञ्छन्ति पक्षिणः ।
तृतीयो नास्ति संयोगो वधबन्धादृते क्षमः ॥ ५६

वधबन्धभयादेके मोक्षतन्त्रमुपागताः ।
मरणोत्पातजं दुःखमाहुर्धर्मविदो जनाः ॥ ५७

सर्वस्य दयिताः प्राणाः सर्वस्य दयिताः सुताः ।
दुःखादुद्विजते सर्वः सर्वस्य सुखमीप्सितम् ॥ ५८

दुःखं जरा ब्रह्मदत्त दुःखमर्थविपर्ययः ।
दुःखं चानिष्टसंवासो दुःखमिष्टवियोगजम् ॥ ५९

वैरबन्धकृतं दुःखं हिंसाजं स्त्रीकृतं तथा ।
दुःखं सुखेन सततं जनाद्विपरिवर्तते ॥ ६०

न दुःखं परदुःखे वै केचिदाहुरबुद्धयः ।
यो दुःखं नाभिजानाति स जल्पति महाजने ॥ ६१

यस्तु शोचति दुःखार्तः स कथं वक्तुमुत्सहेत् ।
रसज्ञः सर्वदुःखस्य यथात्मनि तथा परे ॥ ६२

C. 12. 5199
B. 12. 139. 66
K. 12. 139. 66

— [d]) K2.3.5 V1 B1.2 Dn1 n3 D2.3.8 तथा (for मयि). D7 तत्त्वेव (for तत्त्वं च). K3 वचः; D4.9 हि मे (for च मे). Bo.3–5 D5 तथा त्वं मे वचः शृणु; Da तथा त्वं च शृणुष्व मे.

56 [a]) V1 B1 D1 भक्ष्यार्थं; D5 पक्षार्थं. K4.5 Dn1.n3 D2.3.8 च (for वा). — [b]) K3 V1 Bo.4.5 D5 पक्षिणं (for °णः). B1.2 Da D4 M पक्षीनिच्छंति मानवाः (Da पक्षिणः); T1 G1.2.5 नर इच्छ(G2 °च्छं)ति पक्षिणः. — [d]) B1 क्षमाः; M2 क्षमं. D4 वधाद्वधादृतक्षमः (sic).

57 [a]) T2 अथ (for वध-). K2.3.5 V1 B Da Dn1.n3 D1.3.5.8 एते (for एके). — [b]) Da लोक्यं (for मोक्ष-). T1 G1.5 -तत्त्वम् (for -तन्त्रम्). K3.5 V1 B1–4 Da Dn1.n3 D2.3.7.8 T1 G1.5 उपाश्रिताः (for °गताः). G2 मोक्ष्यंते त्वामुपाश्रिताः. — [c]) Ś1 D1 मरणोत्पादजं दुःखम्; K3 V1 Bo–2.4.5 Da1 D7 S (G3.4 absent) जाती(Da1 जातिं; D7 T1 G1.2.5 जनी-; T2 जाते)मरणजं दुःखम्. — [d]) D8 om. (hapl.) from आहु up to दुःखं (in 59[a]). K5 B3 Dn1.n3 D2.3.5.9 प्राहुर् (for आहुर्). K1.3.5 V1 B Da Dn1.n3 D2–5.9 वेदविदो (for धर्म°). D7 S (G3.4 absent) इत्याहुर्विदुषो जनाः.

58 D8 om. 58 (cf. v. l. 57). — [a]) G1 ददतः (for दयिताः). — [c]) T2 उद्व्यथते (for उद्विजते). V1 D7 T G1.2.5 M2 सर्वं. — [d]) D4 सर्वः सुखमभीप्सति.

59 D8 om. up to दुःखं (in 59[a]) (cf. v. l. 57). — [a]) D5 om. (hapl.) 59[a]–60[b]. M1 ब्रह्मदत्तं. — [b]) Bo.3.5 सर्व- (for अर्थ-). T2 G1 -विपर्ययं. — [c]) Ś1 K2.4 D1 दुःखो हि; K1 V1 Da2 D9 दुःखश्च; Da1 D4 दुःखस्य (for दुःखं च). — [d]) T2 अर्थ- (for इष्ट-). K3 V1 Bo.2 Da Dn1.n3 D1–3.8 -वियोजनं (for °गजम्).

60 D5 om. 60[ab] (cf. v. l. 59). — [a]) K3.5 V1 B1.2 Da Dn1.n3 D2.3.8 वध- (for वैर-). — [b]) Bo.3–5 सहजं (for हिंसाजं). K3.5 V1 B1.2 Da Dn1.n3 D2.3.7.8 S (G3.4 absent) स्त्रीकृतं सहजं तथा (K3 D2.3.8 यथा; G1 तदा); D4 वैरं हि सहजं तथा. — [c]) D4.9 सुखं (for दुःखं). K5 Dn1.n3 D2.3.8 सुतेन; D4.5.7.9 S (G3.4 absent) दुःखेन (for सुखेन). T2 G1 सहजं (for सततं). — [d]) K5 D5 जनार्थे Bo.3–5 Dn1.n3 D2.3.8 जनान्वि-; (for जनाद्वि-). K3 V1 B1.2 D4 निवर्तंति (K3 °र्तंत; D4 °र्तय) जनाधिप; D7 S (G3.4 absent) विवर्धंति नराधिप.

61 B4 damaged for 61[ab]. — [a]) V1 B1.2.5 D5.7 T1 G1.2.5 -दुःखं वै; Da1 -दुःखेषु (for -दुःखे वै). K3 Bo.3 न दुःखं परमं दुःखं; D4 न दुःखं न सुखं चापि; T2 M न (M1.3 सु-) दुःखं परमन्वे(T2 °न्ये)ति. — [c]) M2 ये दुःखं नाभिजानंति. — [d]) Ś1 K1.2.4 D1.4.9 T2 G1.2 M1.3.4 न (for स).

62 D7 S (G3.4 absent) transp. 62[ab] and 62[cd]. — [a]) K3 यः सु-; B1 यश्च (for यस्तु). D9 जल्पति (for शोचति). D1 दुःखांतः. D4 दुःखार्तः सत्कथं वस्तुम्. — [b]) K1.4 Da Dn3 D1.9 T2 G2 वस्तुम् (for वक्तुम्). K2 उत्सहे. D4 उत्सहेत कथंचन. —After 62[ab], D7 T G2.5 M ins. ([var.] 35):

343* भिन्नाः श्लिष्टा न शक्यन्ते शस्त्रैः सुनिशितैरपि ।
साम्ना तेऽपि निगृह्यन्ते गजा इव करेणुभिः ।

[(L. 1) T2 क्लिष्टा (for श्लिष्टा). —(L. 2) T2 M2 विनि-; M1.3 हि नि-; M4 [ऽ]पि न (for ऽपि नि-).]
— T2 G1 M4 read 62[cd] twice. — [c]) T2 (second

C. 12. 5200
B. 12. 139. 67
K. 12. 139. 68

यत्कृतं ते मया राजंस्त्वया च मम यत्कृतम् ।
न तद्वर्षशतैः शक्यं व्यपोहितुमरिंदम ॥ ६३
आवयोः कृतमन्योन्यं तत्र संधिर्न विद्यते ।
स्मृत्वा स्मृत्वा हि ते पुत्रं नवं वैरं भविष्यति ॥ ६४
वैरमन्तिकमासज्य यः प्रीतिं कर्तुमिच्छति ।
मृन्मयस्येव भग्नस्य तस्य संधिर्न विद्यते ॥ ६५
निश्चितश्चार्थशास्त्रज्ञैरविश्वासः सुखोदयः ।
उशनाश्चाथ गाथे द्वे प्रह्लादायाब्रवीत्पुरा ॥ ६६
ये वैरिणः श्रद्दधते सत्ये सत्येतरेऽपि वा ।
ते श्रद्दधाना वध्यन्ते मधु शुष्कतृणैर्यथा ॥ ६७
न हि वैराणि शाम्यन्ति कुलेष्वा दशमाद्युगात् ।
आख्यातारश्च विद्यन्ते कुले चेद्विद्यते पुमान् ॥ ६८
उपगुह्य हि वैराणि सान्त्वयन्ति नराधिपाः ।
अथैनं प्रतिपिंषन्ति पूर्णं घटमिवाश्मनि ॥ ६९
सदा न विश्वसेद्राजन्पापं कृत्वेह कस्यचित् ।
अपकृत्य परेषां हि विश्वासाद्दुःखमश्नुते ॥ ७०

---

time) M2 रसज्ञा. D7 G1 (first time). 2. 5 तस्य ; T1. 2 (both times) G1 (second time) M (M4 first time) स्वस्य (for सर्व-). Da -भूतस्य ; D9 -दुःखानां. — After 62, G1 reads 35.

63 a) M1. 3 महाराजंस्. — b) T2 G1 तथा (for त्वया). T2 G1 तत् (for यत्). — c) K3 च (for तद्). — d) D7 S (except M2 ; G3. 4 absent) अपोहितुम् (for व्यपो°). D4 G1 अरिंदमः.

64 a) T2 G1 आवाभ्यां (for आवयोः). M2 अन्योन्ये. — b) K2. 5 B4 Dn1 n3 D2. 3. 5. 8 पुनः ; D7 S (G3. 4 absent) तस्य ; D9 अत्र (for तत्र). — D8 G2 om. (hapl.) 64c–65d. — c) Da1 हि तं ; D4 हंत ; D9 हतं (for हि ते). — d) K4 Da न वै ; B1 नव- ; D4 न च ; M2 न वा (for नवं).

65 D8 G2 om. 65 (cf. v. l. 64). — a) Ś1 K1. 2. 4 D1. 5 अंतकम् ; T2 G1 अत्यंतम् (for अन्तिकम्). K3. 5 V1 B0–2 Da Dn1. n3 D2–4. 7. 9 T1 G5 आसाद्य (for आसज्य). D5 वैरमात्यंतिकासह्यं. — b) B3 अच्छेति ; B4. 5 अर्हति (for इच्छति). — c) D4 मृन्मनस्य ; T2 G1 मृण्मयस्य. G5 [ए]व (for [इ]व). M2 चंद्रस्य (for भग्नस्य). D9 m पक्वभांडस्य भग्नस्य. — d) K2. 3. 5 B (except B0) Dn1. n3 D2. 3. 5 यथा (for तस्य).

66 a) D4 निश्चयश् (for निश्चितश्). D1 चाथ (for चार्थ-). K2. 5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 3. 7. 8 S (G3. 4 absent) निश्चयश्चा(K2. 5 Dn1. n3 D2. 3. 8 G2 °यः स्वा- ; T2 G1 °यज्ञा- ; M2 °यं चा)र्थशास्त्रेषु ; D5 निश्चितार्थार्थतत्त्वज्ञैर् ; D9 °तस्यार्थतत्त्वज्ञैर्. — b) B0. 3. 4 D5. 7 S (G3. 4 absent) न विश्वासः (for अवि°). G1 सुखोदयं. K2. 5 Dn1. n3 D2. 3. 8 विश्वासश्चासुखोदयः. — c) K (except K4) B0. 3–5 Dn1. n3 D2–5. 8. 9 चैव ; V1 B1. 2 Da द्वे तु ; D7 T1 G1. 2. 5 M त्वथ ; T2 चाह (for चाथ). V1 B1. 2 Da वै (for द्वे). — d) Some MSS. प्रह्लादाय. Da तदा (for पुरा).

67 a) B4 damaged. Ś1 K1. 4 D1 वैरिणं ; K3 D9 M1. 3 °णि (for °णः). B1. 2 श्रद्दधति ; M4 °धंते. ❀ Cn : वैरिणः, वाक्ये इति शेषः । ❀ — b) D5 om. सत्ये. D4 सत्येसत्ये परेपरे. — c) D9 तैः (for ते). K4 बध्यंते (for वध्यन्ते). K2. 5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 3. 7. 8 S (G3. 4 absent) वध्यं(T1 पच्यं)ते श्रद्दधानास्तु (B1. 2 Da °नास्ते ; D7 T G1. 2. 5 M1–3 °ना हि ; M4 °नाश्च). — d) B1 शुष्कैस् (for शुष्क-). D7 S (G3. 4 absent) इव (for यथा). ❀ Cv : शत्रुणा दर्शितं पुरःस्थितं मधु श्रद्दधानाः शुष्कतृणैश्छन्ने प्रपाते यथा पतन्ति तद्वदेतदित्यर्थः । ❀

68 =(var.) 5. 70. 62. G2 om. 68. — a) B1. 2 Da शाम्यंते. — b) K3. 5 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 कुले दुःखगतानि च ; Da कुलेष्वा दशमाद्युयात्. — c) B2 व्याख्यातारश्च ; Da1 आख्यातारस्य. — d) K5 B4. 5 Dn1. n3 D2. 3. 8 वै ध्रियते ; V1 B1. 2. 5 Da चेद्ध्रियते ; D4 वै विद्यते ; D7 T G1. 5 चेज्जायते ; M वै जायते (for चेद्विद्यते). D4 सुतान् (for पुमान्).

69 D5 om. 69. — a) K3 D1. 9 उपगूह्य ; K4. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2–4. 8 उपगृह्य ; D7 S (G3. 4 absent) उपा(D7 T1 G5 अपा- ; G4 उप)कृत्य (for उपगुह्य). K5 V1 B1. 2. 4 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 तु (for हि). — b) K2 Dn1 नराधिप ; B2 °धिपः. — c) Ś1 K1. 2. 4 [ए]कं ; B1. 2 [ए]तं (for [ए]नं). B0. 3–5 D7 T G2. 5 M -हिंसंति ; G1 lacuna (for -पिंषन्ति). — d) B2 D4. 9 कुंभम् (for घटम्). M1. 3 [आ]त्मनि (for [अ]श्मनि).

70 a) K5 V1 B (B4 damaged) Da Dn1. n3

ब्रह्मदत्त उवाच ।

नाविश्वासाच्चिन्वतेऽर्थान्नेहन्ते चापि किंचन ।
भयादेकतरान्नित्यं मृतकल्पा भवन्ति च ॥ ७१

पूजन्युवाच ।

यस्येह व्रणिनौ पादौ पद्भ्यां च परिसर्पति ।
क्षण्येते तस्य तौ पादौ सुगुप्तमभिधावतः ॥ ७२
नेत्राभ्यां सरुजाभ्यां यः प्रतिवातमुदीक्षते ।
तस्य वायुरुजात्यर्थं नेत्रयोर्भवति ध्रुवम् ॥ ७३
दुष्टं पन्थानमाश्रित्य यो मोहादभिपद्यते ।
आत्मनो बलमज्ञात्वा तदन्तं तस्य जीवितम् ॥ ७४
यस्तु वर्षमविज्ञाय क्षेत्रं कृषति मानवः ।
हीनं पुरुषकारेण सस्यं नैवाप्नुते पुनः ॥ ७५
यश्च तिक्तं कषायं वाप्यास्वादविधुरं हितम् ।
आहारं कुरुते नित्यं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ ७६

C. 12. 5213
B. 12. 139. 80
K. 12. 139. 81

D2. 3. 5. 8 राजा (for राजन्). — c) D5 अपहृत्य (for °कृत्य). Dn3 च (for हि). — d) K3 D4. 9 M3 आप्नुयात्; D7 T G1. 2. 5 M1. 2. 4 आप्नुते (for अश्नुते).

71 a) Ś1 K1 न विश्वासश्च; K4 नाविश्वासाश्च; D1. 4 न विश्वासाच् (for नाविश्वासाच्). K3 D4 T1 G2. 5 M चिनोति; K5 V1 B1. 3. 4 Da2 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 विंदते; D7 G1 छिनोति (for चिन्वते). B1. 3 ह्यर्थान्; T1 G1. 2. 5 M1. 3 अर्थं (for ऽर्थान्). Bo. 5 विश्वासाद्विंदते ह्यर्थान्; B2 Da1 ना(Da1 न)विश्वासार्थिनो(Da1 °ना)त्यर्थान्; T2 विश्वासाद्विद्धि नोत्यर्थान्. — b) K5 Dn3 D2 ईहते; Dn1 D3. 8 ईहंते (for नेहन्ते). D1 वापि. K3 D4 न वापीहत किंचन; V1 B1. 2 न चापीहंति किं°; Bo. 3–5 ईहते च कथंचन; Da2 या वाचापीति किंचन; D7 S (G3. 4 absent) न चापीह(T2 °प्यहं)ति किंचन (G2 M कश्चन); D9 नाहं नैवापि किं°. — c) Ś1 K1–4 D1. 4. 5 भयं (for भयाद्). Ś1 K1. 2 D1. 5 त्वेकवशं; K3 B1 T2 M त्वेकतरं; B3. 5 चैकतरान्; Da T1 G5 वैकतरान्; D5 न कतरं; D7 G2 चैकतरं; D9 त्वेकरतं; G1 चैव करं (sic) (for एकतरान्). D7 S (G3. 4 absent) मित्रं (for नित्यं). ✿ Cv (reading प्रयात्वेकतरं मित्रे): मित्रे मयि एकतरं अर्थसंचयं वा तूष्णीमवस्थानं वा भवती प्रयातु । ✿ — d) D7 S (G3. 4 absent) Cv कृतकृत्या (for मृतकल्पा). D7 T G1. 2. 5 भव(T2 G2 °वं)त्विह (for °न्ति च).

72 D1. 7 G2 om. the ref. Ś1 K1. 4 पूतनी (for पूजनी). — a) D9 हि (for [इ]ह). V1 B1. 2 Da D9 T1 G2. 5 व्रणितौ; D1 व्रजिनौ; D7 G1 प्रणितौ; T2 प्रणतौ; M2 प्रतितो (sic) (for व्रणिनौ). — b) V1 Bo. 3. 5 वि- (for च). K3 B1. 2 Da D4 -धावति; D7 T1 G1. 2. 5 M -धावतः; D9 -सर्पभिः (sic); T2 -भावतः (for -सर्पति). — c) K3 D4 क्षिणोति; K4 स्त्वण्येते (sic); K5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 खन्येते; D1 क्षायिते; D7 T2 M2–4 क्षिण्येते; D9 क्षणिनौ; T1 G1. 2. 5 क्षुण्ये(G1 °प्य)ते (for क्षण्येते). Da वै पादौ; D7 T2 पादौ तौ (by transp.). — d) K3 V1 B1. 2 Da Dn1 D4 सुगुप्तान् (for °प्तम्). K5 B4 Dn3 D1–3. 8 इह; V1 Bo–3. 5 Da Dn1 D7. 9 T G1. 2. 5 अपि; D4 अति-; D5 इव (for अभि-).

73 a) D5 सरजोभ्यां; M2 सुरुजाभ्यां. — b) Da1 प्रतिवाचम्; G1 °यातम्; G2 °घातम्; M1. 3 प्रत्यादित्यं; M2. 4 प्रतिपादम् (for °वातम्). Ś1 उद्वीक्षते; M1–3 निरी° (for उदी°). — c) Dn1 D8 वायू; D5 वाशु; M चापि (for वायु-). K1 [अ]त्यक्तं; Da D7 S (G3. 4 absent) नित्यं (for [अ]त्यर्थं). — d) B1. 2 ध्रुवा.

74 a) Da दुष्ट-; G1 M3 दृष्टं. K2. 5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 3. 7. 8 T G1. 2. 5 आसाद्य (for आश्रित्य). — b) K2. 3. 5 Dn1. n3 D2–4. 8. 9 उप- (for अभि-). K3 D4. 9 -गच्छति (for -पद्यते). — c) K2. 3. 5 V1 B D (except D9; Dn2 D6 absent) T1 G5 M4 अज्ञा(D5 °दा)य; M2 आज्ञाय (for अज्ञात्वा). — d) M2 जनितं (for तदन्तं).

75 D5 om. (hapl.) 75a–76b. — a) K3 D4. 9 च (for तु). D9 T2 कर्षम् (for वर्षम्). D1 अभिज्ञाय. — b) K1 कृशति; K2–5 V1 B (except B3) D (except D9; D5 om.; Dn2 D6 absent) T G2. 5 M कर्षति; G1 वर्षति (for कृषति). K2 Da कर्षकः (for मानवः). — c) K (except K1) B2–4 Da Dn1. n3 D2. 3. 7–9 S (G3. 4 absent) हीनः (for हीनं). M2 पुरुषकारैश्च. — V1 reads 75d–77d on marg. — d) B1 शस्यं; K2. 5 M4 सस्यान्. D1 वैव; M वै न (for नैव). M2 [अ]प्सते V1 Bo. 2. 4 Da Dn3 D2. 3. 8 [अ]श्नुते; K2. 5 V1 B Da Dn1. n3 (sic) (for [आ]प्नुते). D7 T G1. 2. 5 तस्य वै D2–4. 8. 9 M ततः (for पुनः). नाप्नुते फलं.

76 D5 om. 76ab (cf. v. l. 75). V1 reads 76 on marg. — a) K2. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2–4. 8. 9

C 12. 5214
C. 12. 139. 81
K. 12. 139. 81

पथ्यं भुक्त्वा नरो लोभाद्यो ऽन्यदश्नाति भोजनम् ।
परिणाममविज्ञाय तदन्तं तस्य जीवितम् ॥ ७७

दैवं पुरुषकारश्च स्थितावन्योन्यसंश्रयात् ।
उदात्तानां कर्म तत्त्रं दैवं क्लीबा उपासते ॥ ७८

कर्म चात्महितं कार्यं तीक्ष्णं वा यदि वा मृदु ।
ग्रस्यते ऽकर्मशीलस्तु सदानर्थैरकिंचनः ॥ ७९

तस्मात्संशयिते ऽप्यर्थे कार्य एव पराक्रमः ।
सर्वस्वमपि संत्यज्य कार्यमात्महितं नरैः ॥ ८०

विद्या शौर्यं च दाक्ष्यं च बलं धैर्यं च पञ्चकम् ।
मित्राणि सहजान्याहुर्वर्तयन्तीह यैर्बुधाः ॥ ८१

निवेशनं च कुप्यं च क्षेत्रं भार्या सुहृज्जनः ।
एतान्युपचितान्याहुः सर्वत्र लभते पुमान् ॥ ८२

सर्वत्र रमते प्राज्ञः सर्वत्र च विरोचते ।
न विभीषयते कंचिद्भीषितो न बिभेति च ॥ ८३

नित्यं बुद्धिमतो ह्यर्थः स्वल्पको ऽपि विवर्धते ।
दाक्ष्येण कुरुते कर्म संयमात्प्रतितिष्ठति ॥ ८४

T G2. 5 M यस्तु; K3 यश्च; D7 G1 वस्तु (for यश्च). D4. 9 त्यक्तं; T2 तिक्त-. D9 कषायं. — b) K1. 4 D4. 9 [अ]प्यास्वादु; K2. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 8 स्वादु वा; D7 S (G3. 4 absent) ह्यास्वा(M2 °पा)द्य (for [अ]प्यास्वाद-). K1 -विपुलं; K2. 4. 5 V1 B D (D5 om.; Dn2 D6 absent) S (G3. 4 absent) मधुरं (for -विधुरं). M4 कृतं (for हितम्). — c) D4 आहाराः; D9 आकारं.

77 V1 reads 77 on marg. — a) K3 D9 त्यक्त्वा; K5 V1 B0 Da Dn1 D3. 4. 8 M1. 3. 4 भुक्त्वा; D5 कृत्वा; M2 मत्वा (for भुक्त्वा). K1 परो लोभाद्; K5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 तु यो मोहाद्; D7 T G1. 2. 5 M1–3 नरो योन्यो (G2 M1–3 °न्यल्); M4 नरोन्योन्यं (for नरो लोभाद्). — b) K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 दुष्टम्; V1 B1. 2 Da अन्यद्; D7 S (G3. 4 absent) लोभाद् (for योऽन्यद्). — c) G1. 2 परिमाणम्; M4 परीणामम्. — d) D1 उदक्यं (sic) (for तदन्तं).

78 a) D7 T2 M4 पुरुषकारं. — b) D1 -संशयात्; G2 -संश्रयः. — c) K1. 5 V1 B2 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 उदाराणां; K2 D1 तदात्ता(D1 °दंता)नां; K3 D4 उद्यतानां; K4 तदांतानां; B0. 1. 3–5 D5 उत्तमानां (for उदात्तानां). K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 तु सत्कर्म; V1 B1. 2 Da कर्म तत्र; B0. 3–5 तत्र कर्म (for कर्म तत्त्रं). D7 S (G3. 4 absent) उदात्तं कर्म वै तत्र. — d) V1 Da क्लैब्याद्; B4 क्रीडा; D1 क्लीब; Cv किं वा (for क्लीबा).

79 a) B1 चात्र; D4 वात्म-; T2 चार्य- (for चात्म-). — 79cd damaged in B4. — c) K4 गम्यते; Da ग्रसते; G2 गृह्यते (for ग्रस्यते). M4 -शीलं. B2 च (for तु). — d) Dn3 सदानार्थैर्.

80 a) B0. 5 तत्र; B3 ततः (for तस्मात्). K4 [अ]र्थे. K1 V1 B1. 2 Da D7 S (G3. 4 absent) तस्मात्संश(G2 तस्मात्साध)यितव्येर्थे (B1. 2 Da °व्यार्थे); K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 तस्मात्सर्वं व्यपोह्यार्थं; D5 ततः प्रशमितेप्यर्थे. — d) Da2 आत्महितैर्.

81 a) K3 V1 विद्यां. T1 G1. 2. 5 M शौचं; T2 धैर्यं (for शौर्यं). D2 दक्ष्यं (for दाक्ष्यं). D9 ते (for the second च). — b) B4 चैश्वर्य-; Dn3 धर्म्यं च; D7 S (G3. 4 absent) शौर्यं च (for धैर्यं च). — D4 om. (hapl.) 81d–82c. — d) K1 वर्धयंति; T2 विजं (for वर्त°). K2. 3 D2 ते; K5 Dn1. n3 D3. 8 तैर्; B1 Da ये (for यैर्). D1 बुधः.

82 D4 om. 82abc (cf. v. l. 81). — a) D9 न (for the first च). G2 कूप्यं. ❀ Cv: कुप्यमन्यद्धनं भवेदिति वचनाद्रूप्यहेमव्यतिरिक्तगोधान्यादि धनं कुप्यम् । ❀ — b) Da क्षेत्रभार्या; D7 T1 G1. 2. 5 भार्या क्षेत्रं; T2 M भार्या क्षेत्रं (by transp.). K4. 5 V1 B1 Da D1 सुहृज्जनाः; B0. 3–5 °त्तमः; D7 T1 G1. 2. 5 M2 °ज्जनं (for °ज्जनः). — c) B4 damaged from चिता up to रमते (in 83a). K1. 3. 5 V1 B1. 2. 5 Dn1. n3 D2. 3. 7–9 T1 G5 Cn उपहितानि; B4 प्रिय***; Da1 अपहितानि; Da2 अपगतानि; D4 प्रियहितानि (for उपचितानि). D9 आज्ञु (for आहुः). B0. 3 एतान्प्रियहितान्प्राज्ञः. — D9 om. (hapl.) 82d–83a.

83 B4 damaged up to रमते. D9 om. 83a (cf. v. l. 82). — a) K1 प्राज्ञ. — b) K2. 5 Dn1. n3 D2–5. 8. 9 विराजते (for विरोचते). — c) Da D4. 5. 7. 9 S (G3. 4 absent) च (for वि-). K3 V1 B2 Da D4. 7. 9 T G1. 2. 5 किंचिद्; K5 B0. 1 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 कश्चिद् (for कंचिद्). — d) D1 भीषतो; D7 भीषते (for भीषितो). G1 बिभेद (for °ति).

84 a) D9 बुद्धिमतौ; M1 °द्वतो. K5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 [ऽ]पि (for हि). — b) K4 स्वर्गको;

गृहस्नेहावबद्धानां नराणामल्पमेधसाम् ।
कुस्त्री खादति मांसानि माघमा सेगवामिव ॥ ८५
गृहं क्षेत्राणि मित्राणि स्वदेश इति चापरे ।
इत्येवमवसीदन्ति नरा बुद्धिविपर्यये ॥ ८६
उत्पतेत्सरुजाद्देशाद्व्याधिदुर्भिक्षपीडितात् ।
अन्यत्र वस्तुं गच्छेद्वा वसेद्वा नित्यमानितः ॥ ८७
तस्मादन्यत्र यास्यामि वस्तुं नाहमिहोत्सहे ।
कृतमेतदनाहार्यं तव पुत्रेण पार्थिव ॥ ८८

कुभार्यां च कुपुत्रं च कुराजानं कुसौहृदम् ।
कुसंबन्धं कुदेशं च दूरतः परिवर्जयेत् ॥ ८९
कुमित्रे नास्ति विश्वासः कुभार्यायां कुतो रतिः ।
कुराज्ये निर्वृतिर्नास्ति कुदेशे न प्रजीव्यते ॥ ९०
कुमित्रे संगतं नास्ति नित्यमस्थिरसौहृदे ।
अवमानः कुसंबन्धे भवत्यर्थविपर्यये ॥ ९१
सा भार्या या प्रियं ब्रूते स पुत्रो यत्र निर्वृतिः ।
तन्मित्रं यत्र विश्वासः स देशो यत्र जीव्यते ॥ ९२ C. 12. 5229 B. 12. 139. 96 K. 12. 139. 97

D_1 स्वगतो (for स्वल्पको). D_5 वादि (sic) (for ऽपि वि-). $D_{4,9}$ विवर्धत (D_9 °तैः). — [c]) B_{1-4} Da Dn_3 $D_{1,3,8,9}$ दाक्षेण (D_1 °न). $K_{1,3}$ V_1 B_{0-4} $D_{4,9}$ M_2 कुर्वतः ; K_5 B_5 Da $Dn_{1,\,n3}$ $D_{2,3,5,8}$ [अ]कुर्वतः ; D_7 T $G_{1,2,5}$ $M_{1,3,4}$ कुर्वतां (T_2 °ता) (for कुरुते). — [d]) B_2 संशयात् ; D_4 संयमान् (for °मात्). $K_{1,3}$ V_1 $B_{1,2}$ Da D_9 प्रतितिष्ठतः.

85 [a]) T_2 श्रृणु (for गृह-). D_1 -स्नेहस्व- ; D_4 -स्नेहा च (for -स्नेहाव-). Da -रुद्धानां (for -बद्धानां). — [b]) D_1 -मित्रसां (sic) ; T_2 -चेतसां (for -मेधसाम्). — [c]) Da_2 षादति. — With 85[d], cf. 6. 114. 60 and note. B_4 damaged for 85[d]–86[a]. — [d]) K_1 D_1 माघो मा ; K_5 $Dn_{1,\,n3}$ माघमां (for माघमा). K_1 सोघवान् ; K_2 Dn_1 D_9 सो(Dn_1 शौ)गवाम् ; $K_{3,5}$ Dn_3 $D_{2,3,8}$ सेगवा (for सेगवाम्).

86 B_4 damaged for 86[a]. — [a]) $B_{1,2}$ Da_1 D_5 गृह- ; B_3 गृही (for गृहं). — [b]) Ś$_1$ $K_{1,2,4}$ $D_{1,4}$ स्वदेह ; M_2 °शम् (for °देश). D_1 om. from चापरे up to नित्य (in 87[d]). — [d]) D_9 मति- (for बुद्धि-).

87 D_1 om. up to नित्य (cf. v. l. 86). V_1 reads 87–91 on marg. — [a]) B_1 उत्पातात् (for उत्पतेत्). V_1 B_{1-3} Dn_1 सहजाद् ; T_2 सरुताद् (for °जाद्). D_5 उत्पद्यते रुजा व्याधिर् ; D_7 T_1 $G_{1,2,5}$ उत्पथाच्च विमानाच्च. — [b]) D_7 T_1 $G_{1,2,5}$ देशाद् (for व्याधि-). Dn_3 $M_{2,4}$ -पीडितान् ; T_2 -पीडनात्. D_5 दुर्भिक्षाच्चैव पीडितान्. — [c]) K_3 $D_{4,9}$ रोचेत (for गच्छेद्वा). D_7 S ($G_{3,4}$ absent) अन्यत्र वसतिं (T_2 M_{1-3} °सितुं) गच्छेद्. — [d]) Ś$_1$ $K_{1,2,4}$ D_1 -मन्यतः (D_1 °ता) (for -मानितः).

88 V_1 reads 88 on marg. — [a]) Ś$_1$ K_4 D_1 गच्छामि (for यास्यामि). — [b]) D_1 नार्यम् (for नाहम्). — [c]) K_3 एव (for एतद्). K_3 तदाकार्यं ; K_5 V_1 $Dn_{1,\,n3}$ $D_{2,3,8}$ अनार्यं मे (for अनाहार्यं). — [d]) K_5 $Dn_{1,\,n3}$ $D_{1-3,8}$ पुत्रे च (for पुत्रेण). D_1 पार्थिवः.

89 V_1 reads 89 on marg. — [a]) Ś$_1$ $K_{1,4}$ V_1 $B_{1,2}$ $D_{1,4,9}$ कु(B_2 स)मित्रं (for कुपुत्रं). — [b]) V_1 $B_{1,2}$ Da कुसंबंधं (for कुराजानं). — [c]) V_1 $B_{1,2}$ Da कुराजानं (for कुसंबन्धं). D_7 T_1 $G_{1,2,5}$ कुदेशं च कुसंबंधं.

90 V_1 reads 90 on marg. — [a]) $K_{1-3,5}$ V_1 Da $Dn_{1,\,n3}$ $D_{2,3,5,7,9}$ T_1 G_5 कुपुत्रे (for कुमित्रे). — [b]) K_3 D_9 सुखं (for रतिः). — [c]) V_1 $B_{0,5}$ $M_{1,3,4}$ °ज्ञे (for °ज्ये). D_7 T_1 कुराज्ञि ; T_2 °ष्ट्रे ; $G_{1,2,5}$ कुराजनि धृतिर्नास्ति. — [d]) K_1 D_7 S ($G_{3,4}$ absent) प्रजीवति ; $K_{3,5}$ V_1 B Da $Dn_{1,\,n3}$ $D_{2,3,5,8}$ [अ]स्ति जीविका ; K_4 lacuna ; D_9 च जीव्यते (for प्रजी°). — After 90, Ś$_1$ $K_{2,4}$ D_1 read 93.

91 V_1 reads 91 on marg. — [a]) Ś$_1$ (*sup. lin.*) $K_{1,2,5}$ V_1 B Da $Dn_{1,\,n3}$ $D_{2,3,5,8}$ कुपुत्रे (for कुमित्रे). D_1 संव्रतं (for संगतं). D_7 S ($G_{3,4}$ absent) कुपुत्रे सौहृदं नास्ति. — [b]) K_4 -सौहृदं. — [c]) K_1 B_2 अवमानं ; V_1 $B_{0,4,5}$ $D_{1,5}$ M_1 अपमानः (for अव°). — [d]) K_1 अर्थं ; D_2 अर्थो (for अर्थ-).

92 [a]) K_3 Da G_1 स ; Dn_3 स्व- (for सा). G_1 M_3 याः. D_9 वक्ति (for ब्रूते). — [b]) G_1 सुपुत्रो ; M_4 सपुत्रे. T_2 स पुत्रो यस्तु सुव्रतः. — [c]) D_4 यश्च (for यत्र). — [d]) K_3 B_0 D_7 S ($G_{3,4}$ absent) जीवति (for जीव्यते).

93 Ś$_1$ $K_{2,4}$ D_1 read 93 after 90. — [a]) V_1 यस्य (for यत्र). — [b]) D_4 न (for स). D_7 -शासकः (for °नः). — [c]) K_5 $B_{3,4}$ $Dn_{1,\,n3}$ $D_{2,3,8}$ भीरेव ; V_1 B_0. D_4 सदैव ; D_5 भीरो च ; D_7 स $_{2,5}$ Da D_9 स चैव ;

C. 12. 5230
B. 12. 139. 97
K. 12. 139. 98

यत्र नास्ति बलात्कारः स राजा तीव्रशासनः ।
न चैव ह्यभिसंबन्धो दरिद्रं यो बुभूषति ॥ ९३
भार्या देशोऽथ मित्राणि पुत्रसंबन्धिबान्धवाः ।
एतत्सर्वं गुणवति धर्मनेत्रे महीपतौ ॥ ९४
अधर्मज्ञस्य विलयं प्रजा गच्छन्त्यनिग्रहात् ।
राजा मूलं त्रिवर्गस्य अप्रमत्तोऽनुपालयन् ॥ ९५
बलिषड्भागमुद्धृत्य बलिं तमुपयोजयेत् ।
न रक्षति प्रजाः सम्यग्यः स पार्थिवतस्करः ॥ ९६
दत्त्वाभयं यः स्वयमेव राजा
न तत्प्रमाणं कुरुते यथावत् ।
स सर्वलोकादुपलभ्य पाप-
मधर्मबुद्धिर्निरयं प्रयाति ॥ ९७
दत्त्वाभयं यः स राजा प्रमाणं कुरुते सदा ।
स सर्वसुखकृज्ज्ञेयः प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ ९८
पिता माता गुरुर्गोप्ता वह्निर्वैश्रवणो यमः ।
सप्त राज्ञो गुणानेतान्मनुराह प्रजापतिः ॥ ९९
पिता हि राजा राष्ट्रस्य प्रजानां योऽनुकम्पकः ।
तस्मिन्मिथ्याप्रणीते हि तिर्यग्गच्छति मानवः ॥ १००

भूयान् (for न चैव). K1 D1 ह्यति-; K5 V1 Bo. 3-5 Dn1. n3 D2-5. 8. 9 नास्ति; B2 Da [अ]नभि-; D7 अपि (for ह्यभि-). K1 D1 -संबंधं. B1 स वैवस्ति का युद्धे (sic); S (G3. 4 absent) स च यौनाभि(T2 यो नापि; M1. 3 यौनोभि-; M4 यौनो हि)संबंधो. — d) D7 S (G3. 4 absent) यं ज(M1. 3 यज्ञ)नोपि (for दरिद्रं यो). K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 बुभूषते; D7 विभूषति (for बुभू°). ❀ Cn: बुभूषति पालयितुमिच्छति । ❀

94 a) K4 देशे च; B3 देशार्थ-; B4 Da देशोर्थ-; D1 ह्यशेष- (for देशोऽथ). — b) Da -मानवाः (for -बान्धवाः). — c) K2. 3. 5 B4 Dn1. n3 D2-4. 7-9 S (G3. 4 absent) एते सर्वे; Da D6 एतत्सर्वे (for °र्वं). — d) Bo. 1. 3-5 धर्मनित्ये; D5 °निष्ठे (for °नेत्रे).

95 a) D2. 7. 8 S (G3. 4 absent) विषये (D2. 8 °यं) (for विलयं). D4 अधर्मस्य प्रणयने. — b) D4 लयं (for प्रजा). K3 V1 Bo-3 Da D5. 9 गच्छति; D7 S (except T2; G3. 4 absent) नश्यंति (for गच्छन्ति). K4. 5 B4. 5 Dn1 D3. 7 S (G3. 4 absent) नि(M2. 3 वि)ग्रहात्; D4 अकारणे; D9 अविग्रहात् (for अनि°). — c) D1 राजमूले. — d) Ś1 K (except K3) V1 B1. 2. 4 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8. 9 स्वप्रमत्तो; Bo. 5 ह्यप्र°; D4 योप्र° (for अप्र°). K3. 5 B2 Dn1. n3 D2-4. 8 [ऽ]नु(D4 °भि)पालयेत् (for °यन्).

96 a) D4. 5 बलिं; D7 बली; M2 बंधु- (for बलि-). — b) K1 बलं; D7 S (except M2; G3. 4 absent) फलं (for बलिं). K5 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 समुप-; D7 S (G3. 4 absent) तदुप- (for तमुप-). K2 D1. 9 M1. 3 -योजयन् (for °येत्). K3 B1. 2 बलिमामुपयोजयेत् (B1 °यन्); V1 Bo. 3-5 D5 बलिभागुपयोजयेत् (V1 °यन्). — c) V1 रक्ष्यति; D7 रक्षंति. — d) Da1 यश्च; D7 T G1. 5 स च (for यः स). Da पापश्च (for पार्थिव-). Dn3 -तत्त्वतः (for -तस्करः). D5 यः स कुत्सितपार्थिवः.

97 B1 om. (hapl.) 97. — b) K5 B2 Dn1. n3 D2. 3. 7. 8 S (G3. 4 absent) [ऽ]र्थलोभात्; V1 Da च (V1 [ऽ]त्र) लोभात्; D9 [ऽ]प्ययथावत् (for यथा°). — c) K1 सर्वलोकान्; G2 धर्मलोभाद्. — d) K5 B4 Dn1. n3 D1-3. 5. 8. 9 सो(D1 स)धर्म- (for अधर्म-). Ś1 K1 D1 -बुद्धिं (for -बुद्धिर्).

98 a) K1 यः स; K3. 5 V1 B1. 2 D (Dn3 D6 absent) S (G3. 4 absent) स्वयं; Bo. 3-5 स यो (for यः स). — b) D1 प्रसादं (for प्रमाणं). K2. 5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 यदि; D7 तदा; T1 G1. 5 यदा; M च यः (for सदा). — c) K1 corrupt; V1 B1. 2 Da -सु(B2 -दुः)खभाज् (for °कृज्). K1 ज्ञेयाः; B1 क्षेमः; B3. 4 D5 प्राज्ञः (for ज्ञेयः). D7 S (G3. 4 absent) स सर्वं (T2 G1. 2 M2 °र्वे-) सुखमाप्नोति. — d) K3 पालयेत्. D2. 8 प्रजा धर्मे प्रपालयन्.

99 a) K3. 5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2-4. 8. 9 माता पिता (by transp.); D7 T1 G1. 2. 5 पिता भ्राता. D7 S (G3. 4 absent) शास्ता (for गोप्ता). — b) B1 वैश्रवणोपमः. — c) K3 V1 B Da D5. 7. 9 S (G3. 4 absent) राज-; D4 राज्ञां (for राज्ञो). — d) K1 (marg.) विभुर् (for मनुर्).

100 a) M2 [अ]सि (for हि). T2 राज- (for राजा). D7 S (G3. 4 absent) लोकस्य (for राष्ट्रस्य). — b) K3. 5 Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 M1 -कंपनः; D1 -केलकः (sic); D7 T1 G1. 2. 5 -कंपिता (for -कम्पकः). — c) K5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 M -विनीतो;

संभावयति मातेव दीनमभ्यवपद्यते ।
दहत्यग्निरिवानिष्टान्यमयन्भवते यमः ॥ १०१
इष्टेषु विसृजत्यर्थान्कुबेर इव कामदः ।
गुरुर्धर्मोपदेशेन गोप्ता च परिपालनात् ॥ १०२
यस्तु रञ्जयते राजा पौरजानपदान्गुणैः ।
न तस्य भ्रश्यते राज्यं गुणधर्मानुपालनात् ॥ १०३
स्वयं समुपजानन्हि पौरजानपदक्रियाः ।
स सुखं मोदते भूप इहलोके परत्र च ॥ १०४

नित्योद्विग्नाः प्रजा यस्य करभारप्रपीडिताः ।
अनर्थैर्विप्रलुप्यन्ते स गच्छति पराभवम् ॥ १०५
प्रजा यस्य विवर्धन्ते सरसीव महोत्पलम् ।
स सर्वयज्ञफलभाग्राजा लोके महीयते ॥ १०६
बलिना विग्रहो राजन्न कथंचित्प्रशस्यते ।
बलिना विगृहीतस्य कुतो राज्यं कुतः सुखम् ॥ १०७

भीष्म उवाच ।

C. 12. 5243
B. 12. 139. 112
K. 12. 139. 113

सैवमुक्त्वा शकुनिका ब्रह्मदत्तं नराधिपम् ।

D1 ·प्रणेते; D5 ·प्रणीतो; D7 T1 G1. 5 ·[अ]पनीते; D9 ·प्रवृत्ते (for ·प्रणीते). T2 तस्मिन्मिथ्याविनीतेति; G2 न तन्मिथ्यापनीते हि· — d) D7 S (G3. 4 absent) भवति (for गच्छति).

101 a) D4 संपालयति (for संभाव°). — b) K3. 5 Dn1. n3 D2. 3. 8 अप्युप·; V1 B Da D5 T2 अभ्युप·; D9 अत्यव· (for अभ्यव·). — c) T2 M2 [अ]रि(M2 °दि)ष्टान्; M1. 3 [अ]रिष्टं (for [अ]निष्टान्). — d) K3 D9 यमनाद् (for °यन्). K4. 5 B4 Dn1. n3 D1. 3. 5. 8 असतो; V1 Bo. 5 तरते; Da कुरुते (for भवते). D4 एवं संभवते यमः; D7 S (G3. 4 absent) दमयत्यहितांस्तदा (T2 M1–3 °तांस्तथा; M4 °तान्यथा).

102 a) K1. 2. 5 B1–4 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 विसृजन्; K3 D4 विभजति; D9 विजयति (for विसृजति). K4 अर्थः. D1 इष्टेषु विसृजेत्पश्चात्. — c) Da गुरु· (for गुरुर्). K1 गुरुवत्सोपदेशेन; M4 गुरुर्धर्मोपदेशेषु. — d) M शास्ता (for गोप्ता). K3 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 G1 ·पालयन्; D1 °येत् (for ·पालनात्).

103 Ś1 reads 103 on marg. — a) D1 यः स (for यस्तु). G1 राज्ञा. — b) D4 सदा (for पौर·). K1 M2 गणैः (for गुणैः). — c) T2 तत्र (for तस्य). Ś1 K1 D1 पश्यते; K2. 3. 5 B2. 4 Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 भ्रमते; K4 नश्यते; V1 ग्रस्यते; Bo. 1. 5 D4. 9 भ्रस्यते; T2 भज्यते; G1 दृश्यते (for भ्रश्यते). — d) K2. 3. 5 B4 Dn1. n3 D2. 3. 8 स्वयं (for गुण·). V1 ·धर्मार्थ· (for ·धर्मानु·).

104 a) B1 यस्मात्; D5 भयं (for स्वयं). B3 D5 स्वसुप· (for समुप·). B1 D4 ·जानंति; Da ·जानीहि; Dn3 ·यातं हि; D9 ·जानन्वै (for ·जानन्हि). D7 S (G3. 4 absent) यः (M2 स) सम्यक्प्रतिगृह्णाति. — b) K1. 3. 5 Bo. 3–5 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 पौरजानपदार्थिनं; V1 D4 °पदान्धनं; B1 °पदालयं; B2 °पदं धनं; Da D7 S (G3. 4 absent) °पदं जनं; D9 °पदान्गुणैः. — c) D4 संमुखं (for स सुखं). K1. 5 Bo. 3–5 Dn3 D2 प्रेक्षते; K3 V1 B2 Da D4. 7 S (G3. 4 absent) पश्यते; B1 प्राप्यते; Dn1 D3. 5. 8 प्रेक्ष्यते; D9 प्राप्नुते (for मोदते). K2. 5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 3. 7. 8 S (G3. 4 absent) राजा; K4 Bo. 3. 5 D1. 4. 5 भूय; D9 [स]त्यर्थं (for भूप).

105 b) G1 करहार· (for °भार·). Bo ·निपीडिताः (for ·प्रपी°). — c) D5 हि (for वि·). D1 ·लप्यंते. V1 B1. 2 D7 T2 G1. 2 M4 विप्रलुप्य(V1 °लुम्यं·; B1 °लभ्यं·; D7 T2 G1 °लुप्यं)त्यनर्थैर्हि; Da विप्रलुभ्यत्यनर्थेषु; T1 G5 प्रविलुप्यंत्यनर्थैर्हि; M1. 3. 4 विप्रलुप्तस्त्वनर्थैर्हि. — d) D5 संगच्छति (for स ग°).

106 a) Bo. 5 तास्तु (for प्रजा). K1 विवर्तंते; D4 प्रवर्धंत; G1. 2 च वर्धंते (for विव°). — c) K2. 5 Bo. 3–5 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8. 9 स सर्वफलभाग्राजा; D7 S (G3. 4 absent) स राजा सर्व(M4 स्वर्ग)सुखदः. — d) K2. 5 B3. 4 Dn1. n3 D2. 3. 7. 8 T1 G2. 5 M स्वर्ग·; Bo. 5 D5 T2 सर्व·; D4. 9 ब्रह्म· (for राजा). T2 (sup. lin. as in text) महीपते.

107 a) D4 [अ]भिहतो (for विग्रहो). — b) K3. 5 V1 B1. 3 Dn1. n3 D2–4. 7–9 S (G3. 4 absent) कदाचित् (for कथं°). D1 न कर्षोंचप्रसस्यते (corrupt). — c) K1 हि; M2. 3 [अ]पि (for वि·). K3. 5 Dn1. n3 D2. 3. 8 बलिना विग्रहो यस्य. — d) D5 om. कुतो राज्यं. T1 G1. 2. 5 रतिः (for सुखम्).

108 Ś1 K1. 4 D1. 4. 7. 9 S (G3. 4 absent) om. the ref. — a) D1 सवें (sic); G2 एवम् (for सैवम्). B1 उक्तः. — b) B4 damaged; B5 नराधिप. — d) K3. 5 V1 Bo–3 D (Dn2 D6 absent) S (G3. 4 absent)

C. 12. 5245
B. 12. 139. 112
K. 12. 139. 113

राजानं समनुज्ञाप्य जगामाथेप्सितां दिशम् ॥ १०८
एतत्ते ब्रह्मदत्तस्य पूजन्या सह भाषितम् ।
मयोक्तं भरतश्रेष्ठ किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ १०९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तत्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३७ ॥

१३८

युधिष्ठिर उवाच ।
युगक्षयात्परिक्षीणे धर्मे लोके च भारत ।
दस्युभिः पीड्यमाने च कथं स्थेयं पितामह ॥ १
भीष्म उवाच ।
हन्त ते कथयिष्यामि नीतिमापत्सु भारत ।
उत्सृज्यापि घृणां काले यथा वर्तेत भूमिपः ॥ २
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
भरद्वाजस्य संवादं राज्ञः शत्रुंतपस्य च ॥ ३
राजा शत्रुंतपो नाम सौवीराणां महारथः ।
कणिङ्कमुपसंगम्य पप्रच्छार्थविनिश्चयम् ॥ ४
अलब्धस्य कथं लिप्सा लब्धं केन विवर्धते ।
वर्धितं पालयेत्केन पालितं प्रणयेत्कथम् ॥ ५

[अ]भि (for [अ]थ). B2 गतिं; G1 दिशः (for दिशम्).

109 [b]) Ś1 K1. 4 D9 पूतन्या; Dn1 D2. 8 पूजन्याः; G2 पूजिन्या. — [c]) K2. 5 V1 B1. 2. 4 Da Dn1. n3 D2. 8. 8 नृपति- (for भरत-). — [d]) K1 इच्छति; V1 D1. 4 M2 अर्हसि.

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K Bo. 3. 5 Da1 Dn1. n3 D1–5. 8. 9 आपद्धर्मं; V1 B2. 4 Da1 (also). a2 D7 T G1. 2. 5 M1–3 राजधर्मं. — *Adhy. name:* Ś1 K B Dn1. n3 D2–5. 8. 9 ब्रह्मदत्तपूज(Ś1 K1. 4 °त)नीसंवादः; V1 पूजनीसंवादः; Da पूजनीब्रह्मसंवादः; D1 प*नी-संवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K1 140; B1 129; B3 135; B4 138; Da1 8; Dn1 9; D8 7; T1 G5 142; G1. 2 M1. 2. 4 141; M3 damaged. — *Śloka no.:* Da1 112; Dn1 113.

138

☞ The "Kaṇiṅka-nīti" given in this adhy. is embodied in the vulgate text of the Ādiparvan (B. 140). See Ādiparvan, Appendix I (No. 81).

1 [b]) B4 damaged. V1 B1 Da1 D4. 5 धर्मे-; Bo सर्वे- (for धर्मे). — D9 om. (hapl.) 1[c]–2[b]. — [c]) B1 Da D1 पीड्यमानेन (for °माने च). — [d]) K2 पितामहः.

2 D9 om. 2[ab] (cf. v. l. 1). — [a]) K2. 5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2–5. 8 अत्र ते; M2 अंतरे (for हन्त ते). K2. 5 V1 B1. 2 Ḍa Dn1. n3 D2. 3. 7. 8 T G1. 2. 5 M4 वर्तयिष्यामि (for कथ°). — [c]) Ś1 K1. 2 D1 [अ]प- (for [अ]पि). D8 तृणां; D9 नृणां (for घृणां). D1 कालो; D5 T2 लोके (for काले). V1 दस्युभिः पीड्यमाने च (=1[c]). — [d]) D7 T G1. 2. 5 तथा (for यथा). Bo. 3–5 पार्थिवः; D4 भूपतिः; D9 M2 भूमिप.

3 Before 3, D9 ins. भीष्म उवाच on marg. — [c]) D1. 9 संवादो (D1 °दे). K5 V1 B (except B1) Da Dn1. n3 D2–5. 7. 8 T1 G1. 2. 5 M1–3 भारद्वाजस्य संवादं; T2 M4 कणिकस्य च सं°. — [d]) K5 Dn1. n3 D2–4. 8. 9 T2 G2. 5 शत्रुंजयस्य (for °तपस्य).

4 D2 om. 4[ab]. — [a]) K2. 3. 5 Dn1. n3 D3–5. 8. 9 शत्रुंजयो (for °तपो). — [b]) K5 B4 Dn1. n3 D3. 8. 9 सौवीरेषु (for °राणां). Da2 महारथं; D4 °बलः. — [c]) K1 कलिंकम्; K3 D4. 9 कर्णिकाम्; V1 कालकम्; B1 Da कणिकं; D1 कर्णिकम्; M2 कणीकम् (for कणिङ्कम्). V1 उपसंसृत्य; B1 सूपसंसृत्य; Da समुपसृत्य; M1–3 उपसंगृह्य (for °संगम्य). K5 B2 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 भारद्वाजमुपागम्य; Bo. 4. 5 उपसंगम्य कणिकं. ❀ Cv (reading कलिंगम्): कलिङ्गं विषयम्। ❀ — [d]) Da Dn3 [अ]थ (for [अ]र्थ-). K4 -विनिश्चयः.

5 B1 G1 om. (hapl.) 5[a]–6[b]. — [a]) D4 अलिप्स-

तस्मै विनिश्चयार्थं स परिपृष्टार्थनिश्चयः ।
उवाच ब्राह्मणो वाक्यमिदं हेतुमदुत्तरम् ॥ ६
नित्यमुद्यतदण्डः स्यान्नित्यं विवृतपौरुषः ।
अच्छिद्रश्छिद्रदर्शी च परेषां विवरानुगः ॥ ७
नित्यमुद्यतदण्डस्य भृशमुद्विजते जनः ।
तस्मात्सर्वाणि भूतानि दण्डेनैव प्ररोधयेत् ॥ ८
एवमेव प्रशंसन्ति पण्डितास्तत्त्वदर्शिनः ।
तस्माच्चतुष्टये तस्मिन्प्रधानो दण्ड उच्यते ॥ ९
छिन्नमूले ह्यधिष्ठाने सर्वे तज्जीविनो हताः ।
कथं हि शाखास्तिष्ठेयुश्छिन्नमूले वनस्पतौ ॥ १०
मूलमेवादितश्छिन्द्यात्परपक्षस्य पण्डितः ।
ततः सहायान्पक्षं च सर्वमेवानुसारयेत् ॥ ११
सुमन्त्रितं सुविक्रान्तं सुयुद्धं सुपलायितम् ।
आपदां पदकालेषु कुर्वीत न विचारयेत् ॥ १२
वाङ्मात्रेण विनीतः स्याद्धृदयेन यथा क्षुरः ।
श्लक्ष्णपूर्वाभिभाषी च कामक्रोधौ विवर्जयेत् ॥ १३

C. 12. 5259
B. 12. 140. 13
K. 12. 140. 13

स्य (for ऋलब्धस्य). —[b]) Bo कथं (for लब्धं). K1. 2. 4 Bo. 3–5 D1. 5 M2. 4 विवर्धयेत् (for °र्धते). —[c]) K1. 5 V1 Bo. 3–5 Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 S (G1 om.; G3. 4 absent) पाल्यते; B2 (marg. as in text) पालितं (for पालयेत्). T2 येन (for केन). —[d]) D7 प्रलयेत् (for प्रण°).

6 B1 G1 om. 6[ab] (cf. v. l. 5). —[a]) K1 सु-; Bo. 3–5 D5 च (for स). K2. 5 V1 B2 Da Dn1. n3 D2–4. 7. 8 S (G1 om.; G3. 4 absent) तस्मै वि(D4 °स्मिन्वि)निश्रिता(Dn3 °श्चया)र्थाय. —[b]) K3. 5 V1 B2–5 Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 7–9 S (G1 om.; G3. 4 absent) परिपृष्टोर्थं(Da1 °पृष्टाथ; Da2 Dn3 °पृष्टोथ; D5 °शिष्टार्थ)निश्चयं; D4 °शिष्टाय संशयं. —[c]) Da D5 ब्रह्मणो; D7 S (G3. 4 absent) मतिमान् (for ब्राह्मणो). —[d]) K2. 3. 5 Bo. 3. 5 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8. 9 M4 उत्तमं; B4 damaged; M1. 3 क्षव्ययं (for उत्तरम्).

7 = (var.) Ādi App. I (No. 81), lines 12–13; cf. Manu. 7. 102. —[a]) M4 -दंडं. —[b]) Ś1 K4 निर्वृत्त-; K1 D1 निवृत्त-; K3 Da D4. 9 विधृत-; T2 उद्यत- (for विवृत-). Da1 G2 -पौरुषं. —[c]) K1 अच्छिद्रं. D4 -दर्शीव; T2 -दर्शी स्यात् (for -दर्शी च). —[d]) D4 विचरानुगः.

8 = (var.) ibid., lines 14–15; cf. Manu. 7. 103. —[b]) K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 नरः (for जनः). —[d]) N (except Ś1 K1. 2. 4; Dn2 D6 absent) T G1. 5 M प्रसा(D1 °बो)धयेत्; G2 प्रधाव° (for प्ररोध°).

9 [a]) K3 बलम्; V1 Bo. 1. 5 Da वधम्; D4 दंडम् (for एवम्). K4 एष; K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 दंडं (for एव). —[b]) D7 T1 G1. 2. 5 बुधा ये (for पण्डितास्). —[c]) V1 यस्माच् (for त°). D5 च तिष्ठते (for चतुष्टये). —[d]) D7 प्रधाने.

10 = (var.) ibid., lines 34–35. —[a]) K2. 3. 5 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 3. 8. 9 तु (for हि). D1 छिन्नमूलो हि धिष्ठानां (sic). —[b]) D1 सर्वतो (for सर्वे तज्). K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 सर्वेषां जीवनं हतं; B4 damaged.

11 = (var.) ibid., lines 32–33. —[a]) Da1 मूले. K1 नैव; D1 एष (for एव). D4 छित्वा (for छिन्द्यात्). —[b]) D7 S (G3. 4 absent) अरि- (for पर-). K1 पंडिताः; D5 यत्नतः. —[c]) K1 पक्षे; V1 B2 Da पक्षांश्च (for पक्षं). —[d]) K3. 5 Bo. 3–5 Dn1. n3 D2. 3. 8 मूलम्; V1 नित्यम् (for सर्वम्). K3. 5 Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 -साधयेत्; D7 S (G3. 4 absent) -शात° (for -सार°).

12 = (var.) ibid., lines 21–22; (var.) Hitopadeśa, III. 136. Dn3 om. (hapl.) 12; G1 om. (hapl.) 12–13. —[a]) Da1 सुमित्रितं. K5 सुविक्रांते; D5 च कर्तव्यं. —[b]) K4 T2 सुविद्धं; D1 सुयुद्धे; D4 सुपदं (for सुयुद्धं). D5 सुपलायनं; T2 सुबला-न्वितं. —[c]) K5 V1 Bo. 1. 3–5 Dn1 D2. 3. 5. 8 आप-दास्पद-; B2 Da °द्यापदि; D7 S (G1 om.; G3. 4 absent) °दागम- (for °दां पद-). K2. 3. 5 V1 B4 Da -काले तु; D5 -कार्येषु (for -कालेषु).

13 = (var.) ibid., lines 133–134. G1 om. 13 (cf. v. l. 12). —[a]) T2 विनीतस्य (for °तः स्याद्). —[b]) B4 damaged. G2 क्षुरोपमः; M2 यथा क्षरः. —[c]) D5 श्लक्ष्णं; T2 G2 M2–4 श्लक्ष्णः (for श्लक्ष्ण-). D9 स्यात् (for च). —[d]) V1 B1. 2 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 M2–4 च (for वि-).

14 [a]) D4 न यत्र; D5 संपन्न- (for सपत्न-). Bo. 3–5 Dn1 D2. 3. 8 Cal. ed. -संहिते; Da2 -संहितं; D7

. 12. 5280
. 12. 140. 14
. 12. 140. 14

सपत्नसहिते कार्ये कृत्वा संधिं न विश्वसेत् ।
अपक्रामेत्ततः क्षिप्रं कृतकार्यो विचक्षणः ॥ १४
शत्रुं च मित्ररूपेण सान्त्वेनैवाभिसान्त्वयेत् ।
नित्यशश्चोद्विजेत्तस्मात्सर्पाद्वेश्मगतादिव ॥ १५
यस्य बुद्धिं परिभवेत्तमतीतेन सान्त्वयेत् ।
अनागतेन दुष्प्रज्ञं प्रत्युत्पन्नेन पण्डितम् ॥ १६
अञ्जलिं शपथं सान्त्वं प्रणम्य शिरसा वदेत् ।
अश्रुप्रपातनं चैव कर्तव्यं भूतिमिच्छता ॥ १७
वहेदमित्रं स्कन्धेन यावत्कालविपर्ययः ।
अथैनमागते काले भिन्द्याद्घटमिवाश्मनि ॥ १८
मुहूर्तमपि राजेन्द्र तिन्दुकालातवज्ज्वलेत् ।
न तुषाग्निरिवानर्चिर्धूमायेत नरश्चिरम् ॥ १९
नानर्थकेनार्थवत्त्वं कृतघ्नेन समाचरेत् ।
अर्थे तु शक्यते भोक्तुं कृतकार्योऽवमन्यते ।
तस्मात्सर्वाणि कार्याणि सावशेषाणि कारयेत् ॥ २०
कोकिलस्य वराहस्य मेरोः शून्यस्य वेश्मनः ।
व्याडस्य भक्तिचित्रस्य यच्छ्रेष्ठं तत्समाचरेत् ॥ २१
उत्थायोत्थाय गच्छेच्च नित्ययुक्तो रिपोर्गृहान् ।

T G1. 2. 5 °सहितो (for °ते). D7 S (G3. 4 absent) राज्ये (for कार्ये). — b) D4 चिंतयेत् (for विश्वसेत्). — c) Da1 D7 G1 अपक्रांते; M2 अपाक्रामेत्. K2. 3. 5 V1 B1. 2 D (except D5. 7 ; Dn2 D6 absent) शीघ्रं (for क्षिप्रं). — d) D1 कृतकार्ये.

15 a) K3 D9 मृदुपूर्वेण (for मित्ररूपेण). D7 S (G3. 4 absent) शत्रुं मि(D7 T1 G5 °त्रुर्मि)त्रं च पूर्वेण. — b) V1 शांत्वेन. D7 S (G3. 4 absent) [अ]नु- (for [अ]भि-). V1 -शांत्वयेत्; D4. 9 -संधयेत् (for -सान्त्व°). — With 15cd, cf. 3. 29. 21cd. D1 om. (hapl.) 15c–16b. V1 reads 15c–16b on marg. — c) Da निश्चसंश्च; D9 नित्यमेव; M1–3 अनिशं च (for नित्यशश्च). M4 [उ]द्विजत्. D4 नित्यं शत्रोरुद्विजेत. — d) K3. 5 Dn1. n3 D2. 3. 8. 9 गृहात्सर्पयुतादिव.

16 = (var.) *ibid.*, lines 149–150. D1 om. 16ab (cf. v. l. 15). V1 reads 16ab on marg. — a) K2. 5 Dn1. n3 D2–4. 8 यथा (for यस्य). K2. 3. 5 V1 Bo. 3. 4 Dn1 D9 बुद्धिः (for बुद्धिं). B4 damaged; Da2 पराभवेत्. — b) K3 तमानीतेन; B4 damaged; D5 तथैतं च. V1 शांत्वयेत्. — c) D9 अनागमेन. K3 B2 दुष्प्राज्ञं; T2 दुर्बुद्धिं. — d) Ś1 (by corr.; *sup. lin.* as in text) K1. 4 D1 पावितं; D5 पंडितः.

17 a) V1 शांत्वं; D5 शांतं. D7 T G1. 2. 5 अंजलिः शपथः (G1 °थं) सांत्वं. — b) D7 S (G3. 4 absent) शि(T2 सि)रसा पादवंदनं. — c) K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 -प्रमार्जनं; Da1 -प्रतापनं; Da2 -यातापनं (sic); G1 -प्रपतनश् (for -प्रपातनं). D5 नैव (for चैव). — d) Dn3 इच्छता.

18 = (var.) *ibid.*, lines 43–44; cf. Kām. Nītisāra 10. 39f. — a) Ś1 (before corr.) D9 स्कंदेन. Dn1 वहेत मित्रं स्कंधेन. — b) K1–3. 5 V1 B Da2 Dn1. n3 D2–5. 8. 9 कालस्य पर्ययः. Da1 याज्ञवल्क्यस्य पर्ययः (sic); D7 S (G3. 4 absent) यावदर्थस्य लंभनं (M° नात्). — c) Bo. 3–5 D5 तथैव च (for अथैनम्). K2. 5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 प्राप्त(B2 °प्तं)कालं तु (Da च) विज्ञाय; K3 D4. 9 ततः प्रत्यागते काले.

19 With 19, cf. 5. 131. 13. D1 om. 19ab. — a) Bo M4 इव (for अपि). — b) K3 ज्वलन् (for ज्वलेत्). K1 D9 तंदु(D9 तिंदु)काष्टवदुज्ज्वलेत्; K2. 4 तिंदुकांगारवज्ज्व°; V1 °काला इव ज्व°; D4 °कालानलवज्ज्वलन् (sic); D5 °काग्निरिव ज्वलेत्; D7 कालांत इव जज्वलेत्. — c) D7 S (G3. 4 absent) मा (for न). Ś1 K1. 4 [अ]नग्निर् (for [अ]नर्चिर्). — d) K5 V1 B1. 2 Dn1. n3 D2. 3. 8 चिरं नरः (by transp.); Da चिरं नृपः.

20 a) Bo D5 नानर्थिकेन; Da2 नानार्थ° (for नानर्थ°). K1. 2 [अ]र्थ*त्वं; K3 Da D4. 9 [अ]र्थबंधं; K4 [अ]नर्थत्वं; D5 [अ]र्थबद्धं (for °वत्त्वं). K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 Cn ना(D2. 3. 8 Cnp मा)नार्थिकोर्थसंबंधं; D7 S (G3. 4 absent) नान(M1 °ना- ; M2–4 °पा)र्थकं ह्यर्थबंधं (G2 °बलं). — c) K2. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8. 9 अर्थी तु; K4 D4 अर्थी न; D7 S (G3. 4 absent) कार्यार्थी (for अर्थे तु). — d) D8 कृतं (for कृत-). K3. 4 विमन्यते. — e) G2 तस्मात्कार्याणि सर्वाणि. — f) D4 सविशेषाणि (for साव°).

21 b) K4 वेश्मनि. K3 D4. 9 मेरोः शून्यगृहस्य च; D5 संवादं मेरुवेश्मनः. — c) B4 damaged. K2. 3 Da D1. 4. 5. 9 व्यालस्य; K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 नटस्य; B2 व्याजस्य; D7 S (G3. 4 absent) व्यालस्य (for व्याडस्य). K1. 2. 4. 5 Dn1. n3 D1–3. 5. 8 M1 भक्तिमित्रस्य; D4

कुशलं चापि पृच्छेत यद्यप्यकुशलं भवेत् ॥ २२
नालसाः प्राप्नुवन्त्यर्थान्न क्लीवा न च मानिनः ।
न च लोकरवाद्भीता न च शश्वत्प्रतीक्षिणः ॥ २३
नास्य छिद्रं परो विद्याद्विद्याच्छिद्रं परस्य तु ।
गूहेत्कूर्म इवाङ्गानि रक्षेद्विवरमात्मनः ॥ २४
बकवच्चिन्तयेदर्थान्सिंहवच्च पराक्रमेत् ।
वृकवच्चावलुम्पेत शशवच्च विनिष्पतेत् ॥ २५
पानमक्षास्तथा नार्यो मृगया गीतवादितम् ।
एतानि युक्त्या सेवेत प्रसङ्गो ह्यत्र दोषवान् ॥ २६
कुर्यात्तृणमयं चापं शयीत मृगशायिकाम् ।
अन्धः स्यादन्धवेलायां बाधिर्यमपि संश्रयेत् ॥ २७
देशं कालं समासाद्य विक्रमेत विचक्षणः ।
देशकालाभ्यतीतो हि विक्रमो निष्फलो भवेत् ॥ २८
कालाकालौ संप्रधार्य बलाबलमथात्मनः ।
परस्परबलं ज्ञात्वा तथात्मानं नियोजयेत् ॥ २९
दण्डेनोपनतं शत्रुं यो राजा न नियच्छति ।

C. 12. 5276
B. 12. 140. 30
K. 12. 140. 30

°चित्तस्य; D7 भक्तमित्रस्य; T1 G1. 2. 5 भक्तचित्तस्य (for भक्तिचित्रस्य). — d) K3 D4. 9 इष्टं; K5 Da Dn1. n3 D2. 3. 7. 8 S (G3. 4 absent) श्रेयस् (for श्रेष्ठं).

22 a) K1 D1 उक्ता(D1 °त्वा)योर्थाय; Da1 उच्छ्रायोच्छ्राय. K2. 3. 5 Dn1. n3 D2–4. 8. 9 T2 M गच्छेत (for °च्छ). — M1–3 om. (hapl.) 22^{bc}. — b) B1 प्रह्वान्; D7 प्रहृं; T G1. 2. 5 M4 गृहं. — c) K1–3. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2–5. 8. 9 चास्य; D7 T1 G1. 2. 5 M4 तस्य (for चापि). V1 B Da D5 पृच्छेच्च (for °त).

23 a) Bo Da लालसाः. — b) K2 T2 G1 अक्लीबा; K3 D4 नासत्त्वा; V1 B2 Da2 न शठा; Da1 अशठा (for न क्लीबा). K1. 3. 5 V1 B Dn1. n3 D2–5. 8. 9 नाभि-; Da D7 S (G3. 4 absent) नाति- (for न च). G1 -मनिनं. — c) D1 लोके. B1 Da -वधाद्भीता; D1 वराद्भीता; D5 -पराभूता; T2 -रवाद्भीतो; M2 -वराग्भीता; M3 -रवान्भीता. — d) K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 न वै (for न च). V1 Da1 -प्रतीक्षणः; D5 °क्षणाः; D7 T1 G2. 5 M1. 3. 4 -परीक्षिणः; T2 -परिक्षणः; G1 -परीक्षिणं; M2 -परीक्षणाः (for -प्रतीक्षिणः).

24 = (var.) Ādi. App. I (No. 81), lines 16–17; Manu. 7. 105. — a) K2. 3. 5 Bo. 3. 5 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 नात्म-; D1 तस्य (for नास्य). K5 B3 Dn1. n3 D2. 3. 8 रिपुर् (for परो). — b) K1 छिद्रं विद्यात् (by transp.); K3 छिद्याच्छिद्रं; Da विद्याच्चैव; D1 विद्याच्छिद्रे. K3 B3 Da D5 T1 G5 च (for तु). — c) B1 D1. 3 G1 गृहेत्; D7 ग्रहेत् (for गू°). — d) D5 बलाद् (for रक्षेद्). D7 रक्षेद्धि परमात्मनः.

25 a) K1. 4 D1 वर्णवच्; M2 खग°; M4 बल° (for बक°). — b) M2 पराक्रमे. — c) K5 Dn1. n3 G3 चाप्यलुंपेत; Bo Da चातु°; D1 चवलुप्सेत (sic); D2. 3. 8 चाप्यलुप्येत; D5 चावलुंपेच्च (for °लुम्पेत) — d) K1. 2. 4 D1 सिंहवच्च; K3. 5 V1 B (except B5) Dn3 D2. 3. 8 G5 शर°; D5 श्येन° (for शश°). K3 D4 विनिश्चसेत्; D1 °ष्पिपेत्; D9 (*sup. lin.*) °क्षिपेत् (for °ष्पतेत्).

26 a) M2 अक्षस्; M3 अक्षांस्. — b) D4 गीति- (for गीत-). K1 -वादनं; K3 -वादिताः; Da1 Dn3 -वादिनं; D4 -वादता (for -वादितम्). D5 मृगाया गतिरादितः (sic). — c) B1 स्थानि; Da1 युक्ता (for युक्त्या). — d) B1 पराणां तत्र; D5 प्रसंगोत्र हि (for प्रसङ्गो ह्यत्र). ❀ Cv: प्रसङ्गः प्रकृष्टः सङ्गः अत्यासक्तिः । ❀

27 = (var.) *ibid.*, lines 26, 25. — a) K3 D4 पापं; D7 T1 G1. 2. 5 पाशं (for चापं). — B1 lacuna for 27^{b}. — b) Ś1 K2 D1 शयेत. — c) T2 G2 -वेळायां (for -वेलायां). B1 मनुष्यादधवेलायां. — d) Ś1 K2. 3 D1 बाधर्यम्; Da बाधिर्ये (for °र्यम्). B2 Da चापि; G1 अथ (for अपि). Bo. 3–5 D5. 9 चाश्रयेत् (for संश्र°).

28 a) K3. 5 V1 B (except B3) D (Dn2 D6 absent) S (G3. 4 absent) देश- (for देशं). K5 V1 B1. 2. 4 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 -कालौ (for कालं). — b) D5 विक्रमेच्च. — D5 om. (hapl.) 28^{cd}. — c) K1 देशकालान्यतीतो हि; K3 °कालः प्रती°; K5 V1 Bo–2 Dn1. n3 D2. 3. 7. 8 T G1. 2. 5 M2–4 °कालव्यती°; Da काल(Da1 °ला)कालव्यती°; D1 देशकल्पाद्य°; M1 °कालद्वयातीतो. — d) K3 D4 सफलो; D7 S (G3. 4 absent) विफलो (for निष्फलो).

29 b) D5 बलाद्बलम्. — c) K2. 3 Bo. 4. 5 Dn1. n3 D2. 3. 8 परस्परं; V1 B1. 2 D7 S (G3. 4 absent) °स्य च (for °स्पर-). — d) K2. 5 Dn1. n3 D1–3. 8. 9 G1 तत्र (for तथा).

C. 12. 5276
B. 12. 140 30
K. 12. 140 30

स मृत्युमुपगूह्यास्ते गर्भमश्वतरी यथा ॥ ३०
सुपुष्पितः स्यादफलः फलवान्स्याद्दुरारुहः ।
आमः स्यात्पक्वसंकाशो न च शीर्येत कस्यचित् ॥ ३१
आशां कालवतीं कुर्यात्तां च विघ्नेन योजयेत् ।
विघ्नं निमित्ततो ब्रूयान्निमित्तं चापि हेतुतः ॥ ३२
भीतवत्संविधातव्यं यावद्भयमनागतम् ।
आगतं तु भयं दृष्ट्वा प्रहर्तव्यमभीतवत् ॥ ३३
न संशयमनारुह्य नरो भद्राणि पश्यति ।
संशयं पुनरारुह्य यदि जीवति पश्यति ॥ ३४
अनागतं विजानीयाद्यच्छेद्भयमुपस्थितम् ।
पुनर्वृद्धिक्षयात्किंचिदभिवृत्तं निशामयेत् ॥ ३५
प्रत्युपस्थितकालस्य सुखस्य परिवर्जनम् ।
अनागतसुखाशा च नैष बुद्धिमतां नयः ॥ ३६
योऽरिणा सह संधाय सुखं स्वपिति विश्वसन् ।
स वृक्षाग्रप्रसुप्तो वा पतितः प्रतिबुध्यते ॥ ३७
कर्मणा येन तेनेह मृदुना दारुणेन वा ।

---

30 = (var.) Ādi App. I (No. 81), lines 167–168. —^{a}) B_3 दंडं न (for दण्डेन). —^{b}) $M_{1.3}$ मयो मोहं (sic); M_2 यो मोहान्न (for यो राजा न). D_9 यो राजा नानुतापयेत्. —^{c}) $K_{2.3.5}$ $Dn_{1.n3}$ $D_{2.3.5.8.9}$ -गृह्णाति; K_4 V_1 $Bo_{.2-4}$ -गृह्यास्ते; $B_{1.5}$ Da -गुह्यास्ते; D_4 -गच्छेत; D_7 T $G_{2.5}$ $M_{1.3.4}$ -गूहेत; G_1 -गृह्येत; M_2 -गूह्येत (for -गूह्यास्ते). —^{d}) T_2 मृत्युम् (for गर्भम्). K_1 अश्वतरे. B_1 G_1 तथा (for यथा). ❀ Ca. n: अश्वतरी गर्दभजा अश्वा उदरभेदेनैव प्रसूत इति प्रसिद्धम् । ❀

31 = (var.) *ibid.*, lines 139–140. —^{a}) $D_{1.9}$ स- (for सु-). Da_1 अफलं; D_9 फलवान्. —^{b}) $Bo_{.4.5}$ फलितः (for फलवान्). B_1 दुरारुहं; Da_2 D_4 °रुहः; M_4 दुरोरुहः. —^{c}) Da_2 आमं (for आमः). B_2 पक्ष- (for पक्व-). —^{d}) $Bo_{.3}$ संशीर्येत; D_1 च शीर्यित (sic); D_4 विशीर्येत; D_9 च दीर्येत (for च शीर्येत). $B_{3.4}$ कर्हिचित् (for कस्य°). — After 31, T_2 ins. (cf. *ibid.*, the added line after line 177):

344* आदातव्यं न दातव्यं प्रियं ब्रूयान्निरर्थकम् ।

[Cnp आशामेव प्रदापयेत् (for the post. half).]

32 = (var.) *ibid.*, lines 178–179. —^{a}) G_1 आशा. D_4 कालवती; D_5 फलवतीं. —^{b}) Da D_7 S ($G_{3.4}$ absent) कालं (for तां च). —^{d}) D_5 दैवतः; D_7 S (except T_2; $G_{3.4}$ absent) हेतुमत् (for हेतुतः).

33 = (var.) *ibid.*, lines 165–166. —^{a}) G_1 संवधातव्यं. K_1 भयं*त्सविधातव्यं; Da_1 भीतवश्यं वधातव्यं (sic). —^{b}) K_3 D_4 भयं यावन्न पश्यति. — K_3 D_4 om. (hapl.) 33^c–34^b. —^{c}) B_2 अनागतं (for आगतं तु). —^{d}) K_1 प्रहंतव्यम्; M_2 निहंत° (for प्रहर्त°). Dn_3 प्रभीतवत्; D_9 अशंकितैः.

34 = (var.) *ibid.*, lines 147–148; Hitopadeśa 1. 6. K_3 D_4 om. 34^{ab} (cf. v. l. 33). —^{a}) D_7 T $G_{1.2.5}$ साहसम् (for संशयम्). Dn_3 $D_{2.3.8}$ समारुह्य; D_5 तमा° (for अना°). — V_1 reads 34^{bc} on marg. —^{b}) D_5 ततो (for नरो). —^{c}) $B_{1.2}$ Da D_5 संशयं तु समारुह्य (B_1 °साद्य). —^{d}) D_4 यदि जीवितुमर्हति.

35 = (var.) *ibid.*, lines 169–170. —^{b}) D_7 T_1 $G_{1.2.5}$ त्यजेद्; T_2 विच्छेद् (for य°). K_3 उपस्थितः; V_1 B_2 Da $G_{1.2}$ उपागतं. Cv यद्भयं समुपागतं —^{c}) M_{1-3} न तु (for पुनर्). $D_{4.7}$ S ($G_{3.4}$ absent) बुद्धि- (for वृद्धि-). $K_{3.5}$ V_1 B Da $Dn_{1.n3}$ $D_{2-5.8}$ -भयात् (for -क्षयात्). B_1 lacuna; M_{1-3} कश्चिद्. —^{d}) K_2 B_5 Da Dn_1 $D_{1.4}$ अनिवृत्तं; $K_{3.5}$ Dn_3 $D_{2.3.8}$ G_1 अनिवृत्ति; V_1 $B_{3.4}$ D_7 T G_5 अतिवृत्ति Bo_{-2} D_5 M_{1-3} अविवृत्तं; G_2 इति वृत्तिं; M_4 अतिक्रांतं (for अभिवृत्तं). M_4 न चिंतयेत् (for निशामयेत्).

36 B_4 partly damaged. —^{b}) K_1 G_1 lacuna; M_2 [अ]सुखस्य (for सु°). Da G_1 परिवर्तनं (for °वर्जनम्). —^{c}) K_3 G_1 अनागतं (for °गत-). G_1 सुखाया (for °शा). —^{d}) $K_{1.2.5}$ V_1 $B_{1.2.4}$ $Dn_{1.n3}$ $D_{1-3.5.8}$ नैव (for नैष). Da_1 वयः; D_4 नयाः.

37 = (var.) *ibid.*, lines 151–152. —^{b}) $Ś_1$ निश्चयं; $Ś_1$ (*sup. lin.*) $K_{2.4}$ $D_{1-3.5}$ निर्भयः; Da_2 विश्वसत्; $Dn_{1.n3}$ D_8 निःश्वसन् (for विश्वसन्). K_3 $D_{4.7}$ S ($G_{3.4}$ absent) विश्वस्तः (M_2 °स्ता) स्वपते (K_3 °पिहि; D_4 °पिति) सुखं. —^{c}) K_5 V_1 $Bo_{.2-5}$ $Dn_{1.n3}$ $D_{2.3.7.8}$ T_1 $G_{1.2.5}$ Cv वृक्षाग्रे; D_1 M_2 वृक्षाग्रात् (for °प्र-). B_2 संसुप्तो (for -प्र°). B_2 om. वा. K_3 $D_{4.9}$ स सुप्त (K_3 सुप्तम) इव वृक्षाग्रात् (D_9 °ग्रे); V_1 स वृक्षाग्रे वसन्सुप्तः; B_1 °क्षात्प्रवसन्सुप्तः; Da °क्षाग्रेषु संसुप्तः. —^{d}) D_7 $G_{1.2}$ पतितः प्रत्यबुध्यत.

38 = (var.) *ibid.*, lines 145–146. M_2 om.

उद्धरेद्दीनमात्मानं समर्थो धर्ममाचरेत् ॥ ३८
ये सपत्नाः सपत्नानां सर्वांस्तानपवत्सयेत् ।
आत्मनश्चापि बोद्धव्याश्चाराः प्रणिहिताः परैः ॥ ३९
चारः सुविहितः कार्य आत्मनोऽथ परस्य च ।
पाषण्डांस्तापसादींश्च परराष्ट्रं प्रवेशयेत् ॥ ४०
उद्यानेषु विहारेषु प्रपास्वावसथेषु च ।
पानागारेषु वेशेषु तीर्थेषु च सभासु च ॥ ४१
धर्माभिचारिणः पापाश्चारा लोकस्य कण्टकाः ।
समागच्छन्ति तान्बुद्ध्वा नियच्छेच्छमयेदपि ॥ ४२
न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नापि विश्वसेत् ।
विश्वस्तं भयमन्वेति नापरीक्ष्य च विश्वसेत् ॥ ४३
विश्वासयित्वा तु परं तत्त्वभूतेन हेतुना ।
अथास्य प्रहरेत्काले किंचिद्विचलिते पदे ॥ ४४
अशङ्क्यमपि शङ्केत नित्यं शङ्केत शङ्कितात् ।

C. 12. 5291
B. 12. 140. 45
K. 12. 140. 45

38–49. — a) Da धर्मेण (for कर्मणा). K3 D4. 7 T1 G1. 2. 5 M1. 3. 4 केनेह; K5 Dn1 D2. 3. 8 तेनैव (for तेनेह). Dn3 कर्मणा तेन येनैव; T2 तत्कर्मणा येन केन. — b) D3 बुद्धिना (for मृदुना). T2 येन केन (for दारुणेन). K5 B2 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8. 9 च (for वा). — c) K3 उद्धपेद् (for उद्धरेद्). — d) K3 समर्था; M1. 3 समस्थो. V1 B1 Da नात्मानमवसादयेत्.

39 M2 om. 39 (cf. v. l. 38). — a) B4 damaged. D4 सपात्रीनां (sic) (for सपत्नानां). — b) Da G1 सर्वास्. K1 अपवर्त्स्ययेत् (sic); K3 अपि तांन्वत्स° (sic); K5 D2. 3. 8. 9 उपसांत्वयेत्; V1 B Da Dn1. n3 उपसेव° (Da1 °सेच°); D1 अनुवत्सयेत्; D4 अपि सांत्व°; D5 उपशांत°; D7 S (M2 om.; G3. 4 absent) अनुवर्त° (for अपवत्स°). — c) Da2 M4 आत्मानश्च. D4 बाद्धव्याश्च. — d) V1 B (except B1)-Da चराः. K5 Da Dn1 D3 विनिहताः; V1 B1. 2 Dn3 D2. 3. 5 विविहिताः; D7 T1 G1. 2. 5 M1. 3. 4 सुप्रहिताः (for प्रणि°). T2 चाराः सुप्रहितैश्चरैः.

40 = (var.) *ibid.*, lines 127–128. M2 om. 40 (cf. v. l. 38). — a) K2–4 V1 B Da D9 सुविदितः; K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 त्वविदितः; D1 सुविहिता; M1. 3 सुविचितः (for °हितः). — b) T2 वै (for ऽथ). K3 आत्मनोथ परस्परं; D2. 3. 8 °नोप्यपरस्य च. — c) Da D2. 3. 8 पाखंडांस्; T2 M3 पाषंड- (for पाषण्डांस्). K3 D4 पाषंडिनो निषादांश्च; M4 °ड्तापसांश्चैव. — d) K5 Da2 Dn1. n3 D3. 8. 9 T2 M4 परराष्ट्रे (for °राष्ट्रं). — For 40cd, D7 T1 G1. 2. 5 subst.:

345* पाषण्डाद्यैरविज्ञातैर्विदित्वारिं वशं नयेत् ।

[D7 T1 G5 अपि (for अवि-).]

41 = (var.) *ibid.*, lines 129–130; cf. 12. 69. 11–12. M2 om. 41 (cf. v. l. 38). D7 T1 G1. 2. 5 om. 41–43. — b) K3 प्रपाषु; D4 वप्रेषु (for प्रपासु). — c) Ś1 K1. 2. 4 D1 T2 देशेषु; K3 वेश्यासु; V1 B1. 2 Da तीर्थेषु; D4 वश्यासु (for वेशेषु). K5 B0. 3–5 Dn1. n3 D2. 3. 8 पानागारे प्रवेशेषु. — d) V1 B1. 2 Da प्रवेशेषु (for तीर्थेषु च). D2 lacuna; M1. 3 सरःसु च; M4 सरित्सु च (for सभासु च).

42 D7 T1 G1. 2. 5 M2 om. 42 (cf. v. l. 41, 38). — a) K3 D4. 9 T2 M1. 3. 4 धर्मांति- (for °भि-). — b) K2. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 चौराः; M1. 3. 4 चोरा (for चाराः). D1 कंडकाः (sic). — c) K3 Dn3 D4 समागच्छेत (for °च्छन्ति). K1 D1. 8 बुद्ध्या; Da दृष्ट्वा (for बुद्ध्वा). — d) K2. 5 Dn1. n3 D2. 3. 8 शमयीत च; K3 D4 समयेन च; V1 B D9 M1. 3. 4 शमयेत च (D9 वा) (for °दपि). T2 नियच्छेत्समये परान्.

43 = (var.) *ibid.*, lines 125–126: 5. 38. 9: 12. 137. 25; Harivaṃśa I. 20. 23; Pañcatantra 2. 43; 4. 14. D7 T1 G1. 2. 5 M2 om. 43 (cf. v. l. 41, 38). — b) K1–3. 5 V1 B Da Dn1. n3 T2 नाति-; D9 M1. 3 [s]पि न; M4 न च (for नापि). — T2 om. (hapl.) 43cd. — c) K2. 5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 M4 विश्वासाद्; M1. 3 विश्वस्ताद् (for °स्तं). K2. 4 V1 B1. 2 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 अभ्येति; Da अप्येति; M4 आप्नोति (for अन्वेति). — d) K3 D4 नापरीक्ष्यं. M1. 3. 4 तत्परीक्ष्य न विश्वसेत्.

44 = (var.) *ibid.*, lines 115–116. M2 om. 44 (cf. v. l. 38). — a) B0 [अ]पि; Da च (for तु). K4 [अ]परं; T2 परांस् (for परं). — b) B1 तत्तद्भूतेन हेतुना. — c) K3 D4 अथ वा; Dn1 यथास्य (for अ°). — d) K3 D4. 7 T G1. 2. 5 M1. 3. 4 प्रचलि- (K3 D4 °ल)ते (for विच°). G1 पटे (for पदे).

45 = (var.) *ibid.*, lines 123–124. M2 om. 45 (cf. v. l. 38). — a) Da Dn3 D1. 3 अशक्यमपि; D4 M4 अशं(M4 °श)क्येनापि. K1 Da1 Dn3 शंक्येत. G1 आशंक्यमविशंकेत. — b) K3 D4. 9 शंकितं (D9 °नं);

c. 12. 5292
B. 12. 140. 43
K. 12. 140. 45

भयं हि शङ्किताज्जातं समूलमपि कृन्तति ॥ ४५
अवधानेन मौनेन काषायेण जटाजिनैः ।
विश्वासयित्वा द्वेष्टारमवलुम्पेद्यथा वृकः ॥ ४६
पुत्रो वा यदि वा भ्राता पिता वा यदि वा सुहृत् ।
अर्थस्य विघ्नं कुर्वाणा हन्तव्या भूतिवर्धनाः ॥ ४७
गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ।
उत्पथप्रतिपन्नस्य दण्डो भवति शासनम् ॥ ४८
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां संप्रदानेन कस्यचित् ।
प्रतिपुष्कलघाती स्यात्तीक्ष्णतुण्ड इव द्विजः ॥ ४९
नाच्छित्त्वा परमर्माणि नाकृत्वा कर्म दारुणम् ।
नाहत्वा मत्स्यघातीव प्राप्नोति परमां श्रियम् ॥ ५०
नास्ति जात्या रिपुर्नाम मित्रं नाम न विद्यते ।
सामर्थ्ययोगाज्जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥ ५१
अमित्रं नैव मुञ्चेत ब्रुवन्तं करुणान्यपि ।
दुःखं तत्र न कुर्वीत हन्यात्पूर्वापकारिणम् ॥ ५२
संग्रहानुग्रहे यत्नः सदा कार्योऽनसूयता ।
निग्रहश्चापि यत्नेन कर्तव्यो भूतिमिच्छता ॥ ५३
प्रहरिष्यन्प्रियं ब्रूयात्प्रहृत्यापि प्रियोत्तरम् ।

K4 B2 D1.7 T G2.5 °तान्; B1 °ताः (for °तात्). —c) K5 V1 B Da Dn1 D2.3.5.7–9 T1 G1.2.5 अशंकिताज् (for शङ्कि°). —d) K4 अनि; V1 परि (for अपि). K3 D4 मूलान्यपि निकृंतति.

46 M2 om. 46 (cf. v. l. 38). —b) K4 Da D8 काषायेन; K5 Dn1 D5 कषायेण; Dn3 D1.2.4 कषायेन. —c) Bo.4.5 D7 हंतारम् (for द्वेष्टारम्). —d) K1 D1 अवलुंपद्; K3 °लुप्याद्.

47 =(var.) *ibid.*, lines 104–105. M2 om. 47 (cf. v. l. 38). —a) D9 पिता वा यदि वा पुत्रो. —b) D9 भ्राता (for पिता). —c) D9 अर्थेषु (for अर्थस्य). D5.9 कुर्वाणो. K3 D4 अर्थविघ्नं हि कुर्वाणा; D1 °स्य हि विकुर्वाणा. —d) D1 वर्तव्या; D7 G1 क्षंतव्या; T1 G5 क्रंतव्या; T2 कृत्तव्या; M1.3.4 कर्तव्या (for हन्तव्या). K3.5 V1 B Da Dn1.n3 D2–5.7–9 T G1.2.5 भूतिमिच्छता; M4 भूमिवर्धनाः (for भूति°).

48 =(var.) *ibid.*, lines 109–110: 5. 178. 24: 12. 57. 7; Rām. 2. 21. 23; Pañcatantra I. 306. M2 om. 48 (cf. v. l. 38). —c) K (except K1) Dn1 D2.7 T G1.2.5 उत्पथं (for °थ-). —d) D7 T G1.5 M3 कार्यं (for दण्डो). B1 परित्यागो विधीयते.

49 =(var.) *ibid.*, lines 121–122. M2 om. 49 (cf. v. l. 38). —a) K3.5 V1 B1.2 Da Dn1.n3 D2–4.8.9 अभ्युत्थानाभिवादाभ्यां. —b) K3.5 V1 B1.2 Da Dn1.n3 D2–5.7.8 S (M2 om.; G3.4 absent) केनचित् (for कस्य°). —c) K3.5 B1 Da Dn1.n3 D2–4.8.9 प्रतिपुष्पफलाघाती; D7 T1 G5 प्रतिपूज(D7 °पूजय)न्निघाती स्यात्; T2 °पूज्य निखाती स्यात्; G1.2 अपूजयन्निघाती स्यात्. ❀ Ca: प्रतिपुष्कलघाती सस्यघाती । ❀ —d) Ś1 K1 D1 G1 -दंड (for -तुण्ड).

50 =(var.) *ibid.*, lines 155–156. —a) T2 नच्छित्त्वा; M4 निच्छित्त्वा. —b) D4 न कृत्वा. —After 50ab, D3 ins.:

346* नाविचार्य चिरं काले नरो भद्राणि पश्यति ।

—D3.8 om. (hapl.) 50c–52d. —c) B4 damaged. Da Dn3 -घाती च (for -घातीव). —d) K1.3.5 V1 B Da Dn1.n3 D2.4.5.9 T2 M महतीं (for परमां).

51 With 51, cf. 12. 136. 13. D3.8 om. 51 (cf. v. l. 50). —b) G1 पुत्रं (for मित्रं). K5 Dn1.n3 D2 वापि (for नाम). B3.4 D5 न मित्रं नाम विद्यते. —c) B4 damaged. Da2 सामर्थे (for °र्थ्य-). D1 ज्ञायंते (for जायन्ते). Bo.3.5 D5 सामर्थ्ययोगमाज्ञा (D5 °स्था)य; M1–3 उपकारापकाराभ्यां.

52 =(var.) *ibid.*, lines 45–46. D3.8 om. 52 (cf. v. l. 50). —a) V1 B1.2 न वि- (for नैव). Da अमित्रं न विमुंचीत; D7 S (G3.4 absent) न प्र(G2 वि)मुंचेत दायादं. —b) K5 V1 Bo–2 Da Dn1.n3 D2.7 S (G3.4 absent) वदंतं (for ब्रुवन्तं). Bo.3–5 D2.5 करुणामपि; D7 S (G3.4 absent) °णं (G1 °णां) बहु (for °णान्यपि). —c) K3.5 V1 B1 Da Dn1.n3 D2 T G5 M कर्तव्यं; D7 G1.2 हंतव्यं (for कुर्वीत). —d) D4 हत्वा (for हन्यात्).

53 =(var.) *ibid.*, lines 161–162. —a) D7 T1 G5 संग्राह्यानु-; T2 संग्रह्यानु-; G1.2 संगृह्यानु-; M1.3 निग्रहानु-; M2 संग्रहान्नि- (for °हानु-). —D5 om. (hapl.) 53bc. —b) Da D9 [s]नुसूयता; D7 T1 G1.2.5 विजानता (for ऽनसूयता). T2 सदा कार्यमसूयता.

अपि चास्य शिरश्छित्त्वा रुद्याच्छोचेदथापि वा ॥ ५४
निमन्त्रयेत सान्त्वेन संमानेन तितिक्षया ।
आशाकारणमित्येतत्कर्तव्यं भूतिमिच्छता ॥ ५५
न शुष्कवैरं कुर्वीत न बाहुभ्यां नदीं तरेत् ।
अपार्थकमनायुष्यं गोविषाणस्य भक्षणम् ।
दन्ताश्च परिघृष्यन्ते रसश्चापि न लभ्यते ॥ ५६
त्रिवर्गे त्रिविधा पीडानुबन्धास्त्रय एव च ।
अनुबन्धवधौ ज्ञात्वा पीडां हि परिवर्जयेत् ॥ ५७
ऋणशेषोऽग्निशेषश्च शत्रुशेषस्तथैव च ।
पुनः पुनर्विवर्धेत स्वल्पोऽप्यनिवारितः ॥ ५८
वर्धमानमृणं तिष्ठत्परिभूताश्च शत्रवः ।
आवहन्त्यनयं तीव्रं व्याधयश्चाप्युपेक्षिताः ॥ ५९

C. 12. 5306
B. 12. 140. 59
K. 12. 140. 59

— M1-3 om. (hapl.) 53^{cd}. — ^{cd}) K1. 2. 4 D1 निर्व्यूहस्य; D4 T2 विग्र° (for निग्र°). D7 T G1. 2. 5 M4 transp. यत्नेन and कर्तव्यो. D4 कर्तव्यं. D7 T G1. 2. 5 M4 हितम् (for भूतिम्).

54 =(var.) *ibid.*, lines 113–114: 12. 103. 34. D4 repeats 54^{a} after 55. — ^{a}) Da2 प्रहरिष्यत्. — ^{b}) K5 B2 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 प्रहृत्यैव; V1 Bo. 3–5 D5 प्रकृत्यापि; B1 प्रकृत्यैव; D1 प्रहृत्यापि; G1 प्रहृष्यापि; M1 प्रहृष्य च; M3 °त्य च (for °त्यापि). M2 प्रहरन्नपि भारत. — ^{c}) K5 V1 B1. 2 Da1 Dn1. n3 D2. 3. 8 असिनापि; Bo. 5 अपि वास्य; Da2 अपि नापि; D6 अपि चापि (for अपि चास्य). D9 शिराच् (sic); M4 lacuna. — ^{d}) K2 दध्यच्; B4 रुदेच्; D6 नुद्याच् (for रुद्याच्). D5 यच्छेद् (for शोचेद्). K4 यथापि (for अ°). K3 शोचेव च तुहेत च (corrupt); K5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2–4. 7–9 S (G3. 4 absent) शोचेत च रुदेत च.

55 ^{a}) K3 Dn1 D4 न मंत्रयीत; K5 V1 B Dn3 D2. 3. 5. 8. 9 निमंत्रयीत; Da मंत्रयेत च. V1 B2 शांत्वेन. T2 सुनिमंत्रेण सांत्वेन. — ^{b}) D4. 9 सन्मानेन; M2 सर्वानेव (for संमानेन). D6 तितिक्षता; G1 तितीक्षया. — ^{c}) =(var.) *ibid.*, line 136. Da आशां (for आशा-). K2 B3. 4 D5. 7 S (except G1 M2; G3. 4 absent) -करणम् (for -का°). K3. 5 Dn1. n3 D2. 3. 8. 9 लोकाराधनमित्येतत्. — After 55, D4 repeats 54^{a}.

56 ^{a}) K1 शुष्करावं (for °वैरं). — ^{b}) K2. 4. 5 V1 B1. 2. 4 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 transp. न and बाहुभ्यां. — ^{c}) K3 D4. 9 अस्वार्थकम्; K5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 7. 8 S (G3. 4 absent) अन° (for अपा°). — ^{d}) D1 लक्षणं (for भ°). — ^{e}) K1. 2 परिदृश्यंते; K3. 5 Dn1. n3 D2. 3. 8 °मृज्यंते; D4 °पिष्यंत; D7 T1 G1. 2. 5 M1–3 °मृद्यंते; T2 °मृष्यति; M4 °दह्यंते (for °घृष्यन्ते). — ^{f}) Da विद्यते (for लभ्यते).

57 =(var.) *ibid.*, lines 139–140. — ^{a}) Ś1 K1 D1 त्रिवर्गं; K2. 4. 5 Dn1. n3 D2. 3. 8 °र्गस् (for °र्गे). ❀ Cn: त्रिविधा पीडा । धर्मेणार्थस्य पीडा, अर्थेन धर्मस्य, कामेन तयोरिति । Cv: अनार्जनम्, अर्जितस्य अरक्षणम्, रक्षितस्यान्ते विनाशनम् इति त्रिविधा पीडा । ❀ — ^{b}) D7 S (except T2; G3. 4 absent) ह्यनुबंधस् (M °धास्). K5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 7. 8 S (G3. 4 absent) तथैव (for त्रय एव). ❀ Cn: अनुबन्धाः फलानि। धर्मस्यार्थोऽर्थस्य कामः कामस्येन्द्रियप्रीतिरिति क्षुद्राः । धर्मस्य चित्तशुद्धिरर्थस्य यज्ञः कामस्य जीवनमात्रमिति प्राज्ञाः । ❀ — M2 om. 57^{c}–58^{b}. — ^{c}) K2. 5 B4 Dn1. n3 D2–4. 8. 9 T1 G5 अनुबंधं तथा ज्ञात्वा; K3 V1 Bo–3. 5 Da D5 °बंधानथो ज्ञात्वा; D7 T2 G1. 2. 5 M1. 3. 4 °बंधां(D7 G1 °ध-; T2 °धा-; G2 °धं)स्तथा पीडा. — ^{d}) K1. 3 V1 B1–5 Da D5 वि-; K5 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 च; Bo lacuna; D4 तु (for हि). D7 S (M2 om.; G3. 4 absent) ज्ञात्वा विद्वान्वशं नयेत.

58 =(var.) Pañcatantra 3. 178. M2 om. 58^{ab} (cf. v. l. 57). — ^{a}) K2 ऋणशेषम्. K1. 3. 5 V1 B D (except D1; Dn2 D8 absent) S (M2 om.; G3. 4 absent) ऋणशेषम(T2 G2 °षं चा)ग्निशेषं च (hypermetric). — ^{b}) All MSS. (except Ś1 K2. 4 D1; M2 om.; Dn2 D8 G3. 4 absent) शत्रुशेषं (for °शेषस्). — ^{c}) K3. 5 Bo. 1. 3–5 Dn1. n3 D1–3. 5. 7. 8 T1 G1. 2. 5 M प्रवर्धंते (D1 °त); V1 B2 Da विवर्धंते; D9 प्रवर्तंते; T2 प्रवर्धेत (for वि°). — ^{d}) Submetric. K2. 4 हि (for ऽपि). K1 स्वल्पमप्यनिवारितं; K3. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2–5. 7–9 S (G3. 4 absent) तस्माच्छेषं न कार(K5 Dn1. n3 D2–5. 8. 9 धार-; T2 M1. 3 शेष-; M2 संश)येत्; D1 स्वल्पोपि दानि न धारयेद् (corrupt).

59 Da om. 59^{a}–60^{b}. — ^{a}) Ś1 D1 वर्धमाणम्. K1. 2. 4. 5 V1 Bo. 2–5 Dn1. n3 D2–5. 8. 9 तिष्ठेत्; B1 तिष्ठन् (for °त्). D7 T1 G1. 2. 5 M1. 3 ऋणशेषा विवर्धते (M1. 3 °ति); T2 धनशेषाश्च वर्धते; M2. 4 धनशेषं (M4 °षा) विवर्धति. — ^{c}) K1 [अ]नयेत्; D4 भयं; M2 [अ]नलस् (for °यं). K2. 3 (*sup. lin.* as in text). 5

C. 12. 5307
B. 12. 140. 60
K. 12. 140. 60

नासम्यक्कृतकारी स्यादप्रमत्तः सदा भवेत् ।
कण्टकोऽपि हि दुश्छिन्नो विकारं कुरुते चिरम् ॥ ६०
वधेन च मनुष्याणां मार्गाणां दूषणेन च ।
आकराणां विनाशैश्च परराष्ट्रं विनाशयेत् ॥ ६१
गृध्रदृष्टिर्बकालीनः श्वचेष्टः सिंहविक्रमः ।
अनुद्विग्नः काकशङ्की भुजंगचरितं चरेत् ॥ ६२
श्रेणिमुख्योपजापेषु वल्लभानुनयेषु च ।
अमात्यान्परिरक्षेत भेदसंघातयोरपि ॥ ६३

मृदुरित्यवमन्यन्ते तीक्ष्ण इत्युद्विजन्ति च ।
तीक्ष्णकाले च तीक्ष्णः स्यान्मृदुकाले मृदुर्भवेत् ॥ ६४
मृदुना सुमृदुं हन्ति मृदुना हन्ति दारुणम् ।
नासाध्यं मृदुना किंचित्तस्मात्तीक्ष्णतरं मृदु ॥ ६५
काले मृदुर्यो भवति काले भवति दारुणः ।
स साधयति कृत्यानि शत्रूंश्चैवाधितिष्ठति ॥ ६६
पण्डितेन विरुद्धः सन्दूरेऽस्मीति न विश्वसेत् ।
दीर्घौ बुद्धिमतो बाहू याभ्यां हिंसति हिंसितः ॥ ६७

Dn1. n3 D2. 3. 8 जनयंति भयं तीव्रं; B4 damaged; D5 corrupt. —[d]) D4 चोप- (for चापि). T2 व्याधयोपेक्षिता इव.

60 =(var.) Ādi App. I (No. 81), lines 18–19. Da om. 60[ab] (cf. v. l. 59). —[a]) K4 D1 न सम्यक्; D4 नासत्य:; D5 नासाध्य- (for °सम्यक्). D7 T G5 कृत्यकारी; G1 [अ]त्यर्थं° (for कृत°). —[b]) D4 [अ]भवत् (for भवेत्). —[c]) K1 V1 B0–3. 5 Da D4. 7 T1 G1. 2. 5 M1. 3. 4 ह्यपि (G1 °वि-) (for ऽपि हि). D5 सुश्छिन्नो. T2 M2 कंटको हि दुराच्छिन्नो. —[d]) B0. 3–5 चिरात् (for चिरम्).

61 [b]) K5 Da1 हर्षणेन (for दूषणेन). G2 मार्गाणां चापि दूषणं. —[c]) K2. 4 G1 M2 आकाराणां; K5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 7. 8 T G5 अगा(B2 Dn1 आगा)राणां (for आक°).

62 [a]) K1 बकालीवा; D4 वलाकीरश्; D8. 9 वृकालीनः; M2 बकाधीनः (for °लीनः). G1 गृध्रष्टिबकलीनश्च (sic). —[b]) B4 damaged. D4 चावेष्टः; D5 सुचेष्टः; G1 निश्चेष्टः (for श्वचेष्टः). —[d]) G1 M2 -चरितश् (for -चरितं). ❀ Cv: भुजंगचरितम्, अकस्मात्परकृते दुर्गादौ प्रवेशनम् । ❀ — After 62, K3. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 ins.:

347* शूरमञ्जलिपातेन भीरुं भेदेन भेदयेत् ।
लुब्धमर्थप्रदानेन समं तुल्येन विग्रहः ।

[(L. 1) V1 पातयेत् (for भेद°). —(L. 2) B0. 3–5 तुल्येषु (for °न). K3 समानेनैव विग्रहः (for the post. half).]

63 [a]) K1. 3. 5 B1. 2 Dn1. n3 D2–5. 7–9 S (G3. 4 absent) श्रेणी- (G1 श्रोणी-) (for श्रेणि-). B0. 3. 5 D4. 5 -जापेन; B4 -जानेन; Dn1 -जायेषु; Dn3 Cn -तापेषु; D2. 3. 8 -जालेषु (for -जापेषु). —[b]) Ś1 K1 D1. 4. 9 G2 वल्लवानु-; T2 दुर्लभानु-; G1 बलवानु- (for वल्लभानु-). B3 Da D5 -नयेन (for -नयेषु). —[c]) M3 अमात्यात्परिरक्ष्येत. —[d]) D9 भेदः (for भेद-). B1 -संहतयोर्; D5 -संपात° (for -संघात°).

64 With 64, cf. 12. 54. 21, 40; 103. 33; 104. 33. D5 om. (hapl.) 64. —[a]) D8 मृत्युर् (for मृदुर्). K3 V1 B1 Dn1. n3 D2. 3. 7. 8 S (G3. 4 absent) -जानंति (for -मन्यन्ते). K5 मृदुवत्परिजानंति. —[b]) K4 D4 तं (for च). —[c]) K3 D9 तु (for च). K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 भवेत्तीक्ष्णो (for च तीक्ष्णः स्यान्). —[d]) Da1 भवन्; D1 तथा (for भवेत्).

65 =(var.) 3. 29. 30. —[a]) K5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 [ए]व; D4 च; D7 S (G3. 4 absent) हि (for सु-). K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 छिंधि (for हन्ति). —[b]) D1 मृदु च (for मृदुना). ❀ Cv: मृदुना आम्ररसेन मृदुं क्षीरं हन्ति । मृदुना खड्गधाराश्रिततोयेन दारुणं गजमस्तकं हन्ति । ❀ —[c]) K1 V1 B2 D4. 9 मृदुनः; K3 °नं (for °ना). —[d]) K2. 3. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2–5. 7–9 T1 G1. 2. 5 तस्मात्तीक्ष्णतरो मृदुः.

66 =(var.) 3. 29. 23. —[a]) D1 कीर्णे (for काले). K3 D4 मृदुः काले भवति यः. —[b]) G1 दारुणं. —[c]) K2. 5 Dn1. n3 D2. 3. 8 प्र- (for स). —[d]) K2. 5 V1 B2 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 शत्रुं चापि; K4 B3 D5 शत्रुं चैव; B1 स तस्यापि (for शत्रूंश्चैव). M2 [अ]तितिष्ठति.

67 [a]) D7 S (G3. 4 absent) तु (for सन्). —[b]) K3. 5 V1 B D (except D1. 5; Dn2 D6 absent) S (G3. 4 absent) दूरस्थोस्मी(D9 °स्ती)ति नाश्वसेत्. —[c]) K1. 3 D9 M1–3 दीर्घो. K3 D4. 8 G1 M2 बुद्धिमतौ (D8 °ते; M2 °तां). —[d]) D5 ताभ्यां. T2 M3 हिंसंति. B0 हिंसवः.

न तत्तरेद्यस्य न पारमुत्तरे-
न्न तद्धरेद्यत्पुनराहरेत्परः ।
न तत्खनेद्यस्य न मूलमुत्खने-
न्न तं हन्याद्यस्य शिरो न पातयेत् ॥ ६८
इतीदमुक्तं वृजिनाभिसंहितं
न चैतदेवं पुरुषः समाचरेत् ।
परप्रयुक्तं तु कथं निशामये-
दतो मयोक्तं भवतो हितार्थिना ॥ ६९
यथावदुक्तं वचनं हितं तदा
निशम्य विप्रेण सुवीरराष्ट्रियः ।
तथाकरोद्वाक्यमदीनचेतनः
श्रियं च दीप्तां बुभुजे सबान्धवः ॥ ७०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टात्रिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३८ ॥

१३९

युधिष्ठिर उवाच ।
हीने परमके धर्मे सर्वलोकातिलङ्घिनि ।
अधर्मे धर्मतां नीते धर्मे चाधर्मतां गते ॥ १
मर्यादासु प्रभिन्नासु क्षुभिते धर्मनिश्चये ।

C. 12. 5320
B. 12. 141. 2
K. 12. 141. 2

68 a) B1. 2 तं; M2 तां (for तत्). B1 भवेद्यस्य; G1. 2 हरेत्तस्य (G1 °द्यस्य). D5 om. (hapl.) from स्य up to द्य (in 68b). D4 M2 उत्तरन्; G2 उद्धरेन्. — b) D9 आहरते; T2 वाहरेत् (for आह°). B1 न तद्धदेत्स्वप्नमहरेत्परः. — c) D5 तं (for तत्). M2 हनेद् (for ख°). G1 om. (hapl.) from the second न up to यस्य (in 68d). K2. 3. 5 V1 B D (except D1; Dn2 D6 absent) T1 G2. 5 M उद्धरेन् (K3 D4 °रन्) (for उत्खनेन्). — d) K3 D4. 9 हन्यान्न तं (by transp.); B1 D7 T1 G2. 5 न तं हरेद्; T2 M न तं हनेद्. K2. 3 पालयेत्; T2 खात° (for पात°).

69 a) K5 B2 Dn3 D2. 8 ·संज्ञितं; T2 ·संवृतं (for ·संहितं). K1 इतीव मुक्तं वृजिनातिसंहितं; Ca as in text. — b) K3 D4 वैतद् (for चै°). B1 सदाचरेत् (for समा°). — c) Da1 परः; D5 परं (for पर·). K5 B4 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 ·प्रयुक्तेन; B1 °क्तं न; D7 T1 G1. 2. 5 M1 °क्तस्तु (for °क्तं तु). K3 D4. 9 परं; B4 D5 lacuna; M4 कथा (sic) (for कथं). K3. 5 B1. 4 D (except D1; Dn2 D6 absent) S (G3. 4 absent) वि(M2 हि)भावयेद्; B2 विभीष° (for निशाम°). V1 परप्रयुक्तस्य विभावयेदतो; Bo. 2 m. 3. 5 पर(Bo. 3 °रं)प्रयुक्तं तु निशामयेदतो. — d) V1 Bo D5 यतो (for अतो). M2 यथोक्तं (for मयोक्तं). Ś1 K1 D1 भवते; G2 भवता (for °तो). Dn3 यथार्थिनः (for हितार्थिना).

70 Before 70, D7 T1 G1. 2. 5 ins. भीष्मः. M3 om. 70a. — a) K1 तथावद्. K3 D4. 9 शुभं हितं; K5 V1 B2 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 M1. 2. 4 हितार्थिना; T1 G5 हितं तथा (for हितं तदा). — b) K1 D9 निशाम्य. B1 सुधीर·; Da D3 सुखी स (for सुवीर·). K3. 5 V1 B Dn1. n3 D2. 3. 5. 7–9 S (G3. 4 absent) ·राष्ट्रपः (for ·राष्ट्रियः). — d) B2 तु (for च). D4 दीर्घां (for दीप्तां). B2 Da स पार्थिवः; D1 सबांधवं.

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K V1 B Da Dn1. n3 D1–5. 8. 9 आपद्धर्मं; B2 (also) S (G3. 4 absent) राजधर्मं. — *Adhy. name:* Ś1 K1. 2. 4 कणिकानुशिष्टिः; K3 कणिकषष्टिकं; K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 कणिकोपदेशः; V1 कालकेयष्टिः; Bo कालिकयष्टिः; B1. 5 कणिकषष्टिः; B2. 4 कालकयष्टिकं; B3 कालकभाषितं; Da कणिकक्कृसिः; D1 कनिकानुशिष्टिः; D4 कणिकषष्टिः; D9 कणिकोपदेशः; M1–3 कणिकशत्रुंतपसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 130; B2. 4 T2 141; B3 139; Dn1 10; D3 8; T1 G5 143; G1. 2 M 142. — *Śloka no.:* Da Dn3 70; Dn1 71; D3 69.

139

1 a) D9 परमिके. — b) D5 (by corr. *sec. m.* as in text) सर्वे (for सर्व·). K5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 ·लोकाभि·; D4 ·लोकेति·; D7 T G1. 5 M ·लोका(T2 G1 °क)ति·; G2 ·लोकाव· (for ·लोकाति·). K3. 5 Dn1. n3 D2–4. 7. 8 S (G3. 4 absent) ·ङ्घि(G2

C. 12. 5320
B. 12. 141. 2
K. 12. 141. 2

राजभिः पीडिते लोके चोरैर्वापि विशां पते ॥ २
सर्वाश्रमेषु मूढेषु कर्मसूपहतेषु च ।
कामान्मोहाच्च लोभाच्च भयं पश्यत्सु भारत ॥ ३
अविश्वस्तेषु सर्वेषु नित्यभीतेषु पार्थिव ।
निकृत्या हन्यमानेषु वञ्चयत्सु परस्परम् ॥ ४
संप्रदीप्तेषु देशेषु ब्राह्मण्ये चाभिपीडिते ।
अवर्षति च पर्जन्ये मिथो भेदे समुत्थिते ॥ ५
सर्वस्मिन्दस्युसाद्भूते पृथिव्यामुपजीवने ।
केन स्विद्ब्राह्मणो जीवेज्जघन्ये काल आगते ॥ ६

अतितिक्षुः पुत्रपौत्राननुक्रोशान्नराधिप ।
कथमापत्सु वर्तेत तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ७
कथं च राजा वर्तेत लोके कलुषतां गते ।
कथमर्थाच्च धर्माच्च न हीयेत परंतप ॥ ८

भीष्म उवाच ।

राजमूला महाराज योगक्षेमसुवृष्टयः ।
प्रजासु व्याधयश्चैव मरणं च भयानि च ॥ ९
कृतं त्रेता द्वापरश्च कलिश्च भरतर्षभ ।
राजमूलानि सर्वाणि मम नास्त्यत्र संशयः ॥ १०

°वि)ते; B Da D5 -संहिते (for -लङ्घिनि). — ^{d}) M2 वा (for च).

2 D9 om. 2^{ab}. — ^{a}) K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 विनष्टासु; V1 B1. 2 Da प्रनष्टासु (for प्रभिन्नासु). — ^{b}) Ś1 (by corr.) D4 क्षुधिते. S (G3. 4 absent) लोक- (for धर्म-). — ^{d}) Ś1 K1–4 V1 B Da D1. 4. 5. 9 चौरैर्; K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 परैर् (for चोरैर्). B3. 4 D5 अपि; D7 T1 G2. 5 M चापि (for वापि).

3 ^{a}) K2. 3 B4 Dn1 D3. 5 सर्वाश्रयेषु (for °श्रमेषु). — ^{b}) Bo. 3. 5 D5 कलुषोप-; Da कर्मरूप- (for °सूप-). D7 T1 G2. 5 -गतेषु (for -हतेषु). — ^{c}) Da कामा (for कामान्). K1 मोहाश्च लोभाश्च; K3. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 7–9 T1 G1. 2. 5 M लोभाच्च मोहाच्च (by transp.); T2 लोभाश्च मोहाश्च.

4 ^{b}) Ś1 K3. 5 V1 B3–5 D (except D1. 9; Dn2 D6 absent) T G2. 5 M4 नित्यं (for नित्य-). Bo. 3–5 D5. 7 T1 G2. 5 भूतेषु (for -भीतेषु). Da पार्थिवाः (Da1 °वा); D1. 7 T G1. 2. 5 भारत; M सर्वतः (for पार्थिव). — ^{c}) D4 अकृत्वा; D7 S (G3. 4 absent) नित्यं च (for निकृत्या).

5 ^{a}) D7 T1 G1. 2. 5 M प्रदीप्तेषु च; T2 अप्रदीप्तेषु (for संप्र°). D2 lacuna; D7 G2 सर्वेषु (for देशेषु). — ^{b}) K2. 4. 5 V1 B Da Dn3 D2. 3. 5. 8 ब्राह्मणे. K3 V1 Da D9 T1 G5 M1. 3 चापि; K5 Bo. 1. 5 Dn3 D2. 3. 5. 8 चाति-; Dn1 वाति-; T2 G1 वापि (for चाभि-). — ^{c}) K4 पर्वण्ये (sic) (for पर्जन्ये). K3 V1 Bo. 3–5 D5 अप्रवर्षति पर्जन्ये. — ^{d}) K4 मिषो; D9 मिथ्यो (for मिथो). — After 5, D8 reads for the first time 14^{c}–16^{d}, repeating it in its proper place.

6 D3 om. 6^{a}–8^{c}. — ^{c}) B1 D5 M4 -चिद् (for स्विद्). — ^{d}) B1 Dn3 जघन्य- (for जघन्ये).

7 D3 om. 7 (cf. v. l. 6). — ^{a}) Ś1 K2. 4. 5 Bo–3. 4. 5 (marg. as in text) Da Dn1. n3 D1–3. 5 G1 Ca अतिति(Ś1 °त्यि)क्षुः; D4 असंत्यजन्; T2 अवत्यक्षुः; M4 अभि° (for अति°). M1. 3 -पौत्रम् (for -पौत्रान्). Ś1 K2. 4 D1 om. from नराधिप up to ब्रूहि (in 7^{d}). — ^{b}) Da2 Dn3 नराधिपः. — ^{c}) K1 Bo. 3–5 D4. 5. 7. 9 S (G3. 4 absent) आपदि (for आपत्सु). — Dn3 D2. 3. 5 om. (hapl.) 7^{d}–8^{a}.

8 D3 om. 8^{abc} (cf. v. l. 6); Dn3 D2. 3. 5 om. 8^{a} (cf. v. l. 7); Ś1 K2. 4 D1 om. 8. — ^{a}) K3 हि (for च). D4 कथं नु राजतो वर्तेत्. — ^{b}) B5 धर्मे (for लोके). — ^{c}) K1 T2 कथमर्थश्च धर्म(T2 °र्थाश्च धर्मा)श्च. — ^{d}) D5 हीयेच्च (for °त). K3 D9 नराधिप; M2 परंतपः (for °तप). D8 किंचिद्धीयेत्परंतप.

9 ^{a}) K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 महाबाहो (for °राज). — ^{b}) K1. 3 Da2 D7. 9 S (except M2; G3. 4 absent) योगक्षेमाः (Da2 °मः) (for °क्षेम-). D5 -समुद्भवः (for -सुवृष्टयः). — ^{c}) T2 G1 प्रजाश्च; G2 प्रजास्युर् (for प्रजासु).

10 ^{a}) T2 G1. 2 कृत- (for कृतं). All MSS. (except Ś1 K1. 2. 4; Dn2 D6 G3. 4 absent) द्वापरं (for °रश्च). — ^{b}) T2 G1 मनुजर्षभ (for भरत°). D1 कलिर्भरतसत्तम. — ^{c}) K5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2–4. 7. 8 S (G3. 4 absent) राजमूला इति म(Dn1. n3 D3 ग)तिर्.

11 D5 om. 11. — ^{a}) Da D4 T2 G1 अभ्यागते (for स्वभ्या°). Da2 राजा (for काले). — ^{b}) D4

तस्मिंस्त्वभ्यागते काले प्रजानां दोषकारके ।
विज्ञानबलमास्थाय जीवितव्यं तदा भवेत् ॥ ११
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
विश्वामित्रस्य संवादं चण्डालस्य च पक्कणे ॥ १२
त्रेताद्वापरयोः संधौ पुरा दैवविधिक्रमात् ।
अनावृष्टिरभूद्धोरा राजन्द्वादशवार्षिकी ॥ १३
प्रजानामभिवृद्धानां युगान्ते पर्युपस्थिते ।
त्रेतानिर्मोक्षसमये द्वापरप्रतिपादने ॥ १४
न ववर्ष सहस्राक्षः प्रतिलोमोऽभवद्गुरुः ।
जगाम दक्षिणं मार्गं सोमो व्यावृत्तलक्षणः ॥ १५
नावश्यायोऽपि रात्र्यन्ते कुत एवाभ्रराजयः ।
नद्यः संक्षिप्ततोयौघाः क्वचिदन्तर्गताभवन् ॥ १६
सरांसि सरितश्चैव कूपाः प्रस्रवणानि च ।
हतत्विड्वान्यलक्ष्यन्त निसर्गाद्दैवकारितात् ॥ १७
उपशुष्कजलस्थाया विनिवृत्तसभाप्रपा ।
निवृत्तयज्ञस्वाध्याया निर्वषट्कारमङ्गला ॥ १८
उत्सन्नकृषिगोरक्ष्या निवृत्तविपणापणा ।
निवृत्तपूगसमया संप्रनष्टमहोत्सवा ॥ १९

C. 12. 5337
B. 12. 141. 19
K. 12. 141. 19

दुःख- (for दोष-). Ś1 K1. 2. 4 Bo. 3-5 D1 -कारिते (for -कारके). — c) B1 विज्ञानं; G2 विज्ञाय (for विज्ञान-). T2 G1 श्राश्रित्य (for आस्थाय). — d) D4 वर्ति**; D9 यापितव्यं (for जीवि°). K5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D1-3. 8 M4 भवेत्तदा (by transp.); D9 T2 G1 M2 यथा (D9 °दा) भवेत्; M1. 3 विवर्स्मना.

12 d) Some MSS. चांडाल (T2 G1 °ळ) स्य (for चण्डा°). Some MSS. पक्वणे.

13 b) V1 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 तदा; B4 damaged; T2 G1 राज- (for पुरा). B4 damaged; Dn1. n3 D2. 4 G2 देव- (for दैव-). D7 S (G3. 4 absent) -व्यति-क्रमात् (for -विधि°). — d) K1 पुरा; K3. 5 V1 B D (except D1; Dn2 D6 absent) S (G3. 4 absent) लोके (for राजन्).

14 a) D4 प्राज्ञानाम् (for प्रजा°). Ś1 K2. 4. 5 V1 B D (except D4. 7; Dn2 D6 absent) अति-; M2 अपि (for अभि-). — b) K3. 5 Dn1. n3 D1-4. 8. 9 T2 G1 समुपस्थिते; V1 B1. 2 Da D5 प्रत्युप°; G2 पर्यंव° (for पर्युप°). — For the repetition in D8, cf. v. l. 5. — c) K2-5 Da Dn1. n3 D2-4. 8 (both times) -विमोक्ष- (for -निर्मोक्ष-). D7 S (G3. 4 absent) त्रेताया (G1 M2. 3 °यां) मोक्षसमये.

15 For the repetition in D8, cf. v. l. 5. — a) B1 सहस्राख्यं; G1 °स्राक्षं (for °स्राक्षः). — b) K1 प्रतिलोमा; K2 °लोभो; K4 °लेमे (sic); D5 °सोमो (for °लोमो). Ś1 (*sup. lin. sec. m.*) K1 D4. 9 भृगुः; K3 D1 सुवः; K4 भवः (for गुरुः). — c) B4 मार्गः. — d) K3 D4 दक्षिण- (for व्यावृत्त-). D7 S (G3. 4 absent) -मंडलः (for -लक्षणः).

16 For the repetition in D8, cf. v. l. 5. — a) K5 Dn1. n3 D3 (*inf. lin.*; *sec. m.* as in text). 3 (second time) तत्राभूत् (for रात्र्यन्ते). K3 D4 नाव-स्यायोऽन्ननीहारः (sic). — b) K1 V1 Bo. 5 M2 [अ]त्र (for [अ]भ्र-). K5 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 (both times). 9 -जातयः (for -राजयः). — c) D1. 4 नद्याः. D4 G2 -तो-योघाः (for -तोयौघाः). — d) K5 B4 Dn1. n3 D2. 3. 8 M1 किंचिद् (for क्व°). B2 श्रंतं (for अन्तर्-). Ś1 K1. 2. 4 Bo. 3-5 D1. 5. 9 तदा; K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 ततः; D7 भवेत् (for [अ]भवन्).

17 b) D5 कूप- (for कूपाः). Bo Da2 D4. 9 प्रश्रवणानि. — c) K3 हरवा त्विड्वानि; K4 D1 हतत्वि(D1 °ट्वि)-कानि; D4 हक्षद्विड्वानि; T2 G1 गतोदकानि (for हतत्वि-ड्वानि). K3 V1 B3. 5 D4. 9 [अ]लक्ष्यंत; D6 लक्ष्यंते; D7 T1 G2. 5 [अ]दृश्यंत; M1-3 [अ]धक्ष्यंत (for [अ]ल°). K1 हतकिंकण्यलक्षंति (sic); K5 Dn3 D2. 3. 8 हतत्विषो न लक्ष्यंते. — d) K4 D1. 2 देव-; D7 S (G3. 4 absent) पूर्व- (for दैव-). K1 m. 2 -कारितं (for °तात्).

18 a) D5 ततः; D7 S (G3. 4 absent) भूमिः (for उप-). Ś1 K1. 4 D1. 7 -स्थाना; K3 V1 Da Dn3 D3 (by corr.). 4. 5. 9 -च्छाया (for -स्थाया). ❀ Cn: जल-स्थायाः क्षुद्रजलाशयाः । ❀ — b) D2. 3 विनिवृत्ता (for °वृत्त-). K1 -सभ-; G1 -सद्गा- (sic); D3 -समा- (for -सभा-). Da1 -प्रजा; Da2 -प्रभाः; G2 M2 -प्रभा (for -प्रपा). — c) Da2 -यज्ञः. B2 Da1 -स्वाध्यायो; D1 स्वाख्या वा (for -स्वाध्याया). — d) K1 निर्वषंकार-; D1 निर्वषंकार-; G1 निर्विषड्कार-; M2 निष्टष° (for निर्वष°).

19 a) K5 V1 Bo. 5 Dn1. n3 D2-4. 3 उच्छिन्न-; B2-4 Da D5. 9 उच्छन्न- (for उत्सन्न-). K4 -कृष्य- (for

C. 12. 5338
B. 12. 141. 20
K. 12. 141. 20

अस्थिकङ्कालसंकीर्णा हाहाभूतजनाकुला ।
शून्यभूयिष्ठनगरा दग्धग्रामनिवेशना ॥ २०

क्वचिच्चोरैः क्वचिच्छस्त्रैः क्वचिद्राजभिरातुरैः ।
परस्परभयाच्चैव शून्यभूयिष्ठनिर्जना ॥ २१

गतदैवतसंकल्पा वृद्धबालविनाकृता ।
गोजाविमहिषैर्हीना परस्परहराहरा ॥ २२

हतविप्रा हतारक्षा प्रनष्टौषधिसंचया ।
श्यावभूतनरप्राया बभूव वसुधा तदा ॥ २३

तस्मिन्प्रतिभये काले क्षीणे धर्मे युधिष्ठिर ।
बभ्रमुः क्षुधिता मर्त्याः खादन्तः स्म परस्परम् ॥ २४

ऋषयो नियमांस्त्यक्त्वा परित्यक्ताग्निदैवताः ।
आश्रमान्संपरित्यज्य पर्यधावन्नितस्ततः ॥ २५

-कृषि-). K (except K2) B4, 5 D (except Da; Dn2 D6 absent) T G1. 2. 5 M2 -गोरक्षा; B3 -गौरक्ष्या (for -गो°). — c) D7 निर्वृत्त- (for °वृत्त-). K1 -मूल-; K3. 5 Dn1. n3 D2. 3. 8 -यूप-; B1 Da D1 -युग-; G1 -घूर्व- (for -पूग-). K3 B1 -संमाना; K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 -संभारा; V1 -संलापा; B2 Da -संपन्ना (for -समया). — d) K5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 वि- (for सं-). Ś1 K2. 4 D1. 9 T2 G1. 2 -प्रणष्ट- (for °नष्ट-). B2 Da -महोरगा (for °स्रवा).

20 a) K3 -वांशाल- (sic); K5 V1 B0-3 Dn1. n3 D2. 3. 8 -संचय-; B4. 5 D5 -संकुल-; S (G3. 4 absent) -कंकाळ- (for -कङ्काल-). — B1 om. 20b–23a. — b) K3. 5 Dn1. n3 D1–3. 8 महा- (for हाहा-). K3 D7. 9 S (G3. 4 absent) -नराकुला; K5 V1 B (B1 om.) Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 -रवा°; Da -चरा°; D4 -समा° (for -जना°). — c) M1 शून्या (for शून्य-). K3 -नगराद्.

21 B1 om. 21 (cf. v. l. 20). — a) K3 B4 Da2 Dn1 D3 घोरैः; K5 V1 B2. 3. 5 Da1 D1. 4. 8 चौरैः; M2 चारैः (for चोरैः). D7 S (G3. 4 absent) शूरैः (for शस्त्रैः). — b) M1. 3. 4 आतुरा. — c) V1 -वधाच्; T2 -भयाश्च; M1. 3 -भया (for -भयाच्). — d) Da2 M2 -निर्जनाः; D5 -निर्जने; T2 G1 -निर्गमा (G1 °मः) (for °र्जना).

22 B1 om. 22 (cf. v. l. 20). — a) B0. 5 हत-; T2 G1 एवं (for गत-). G1. 2 -देवत- (for -दैवत-). K3. 5 V1 B (B1 om.) Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 -संस्था-ना; D7 S (G3. 4 absent) -संयोगा (T2 G1 °गाद्) (for -संकल्पा). D4 सदेवं गतं कल्पा (corrupt). — b) D1 वृद्धा (for वृद्ध-). K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 -लोक-; Da -बाला (Da2 °लः) (for -बाल-). K5 B2 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 -निराकृता; B0. 5 (marg. as in text) -निषेविता (for -विनाकृता). — c) Ś1 K1 D1 M4 गजावि-; Da2 गोजीवि- (for गोजावि-). K5 Dn1. n3 D1–4. 8. 9 -महिषी-; Da -सहि(Da2 °है)तैर् (for -महिषैर्). B2. 4 दीना (for हीना). — d) K1 D1. 4 -हराहता; K3 -हरापरा; K5 Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 7. 8 T1 G2. 5 -पराहता; B3. 5 -हराहराः; B4 -हराह*; T2 G1 -हताहता (for -हराहरा).

23 B1 om. 23a (cf. v. l. 20). — a) K1 B4 D4 om. हत. Ś1 K1–3 V1 B2–5 Da D1. 4. 5. 9 G1 M -विप्र- (for -विप्रा). Ś1 K1. 2. 4 D1 -व(K1 -ह)रारक्षा; K3 D9 -हतारक्ष्या; V1 B2 Da -हताकीर्णा (for -हतारक्षा). B0 हतरक्षहताविप्रा. ❀ Cn: हता आरक्षा रक्षाकर्तारो यस्याम् । ❀ — b) Ś1 K2 Da1 D1. 9 प्रणष्टौषधि-; K1 प्रक्षाष्टौ° (sic); Da2 प्रसादौ°; D7 S (G3. 4 absent) प्रन(T2 G1. 2 °ण)ष्टोत्सव- (for °ष्टौषधि-). D4 reads from संचया up to धर्मे (in 24b) twice. — c) Ś1 (*sup. lin.*) सर्वभूत- (for श्याव°). B5 (marg.) -रवप्राया; Da2 -परप्राया (for -नरप्राया). Ś1 K1. 2. 4 D1 व्यावर्तत नव(K1 °द्ध)प्राया; K5 B0. 3. 4 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 Cn सर्वे(D2. 3 Cnp °र्वा)भूतनर(K5 B0 D8 °रव-; B3 D2 °वर-; B4 Dn1 D3 Cn °तरु-; D5 °वध)प्राया; V1 B1. 2. 5 D7. 9 T G1. 2. 5 Ca. np श(D9 Ca. np शा)वभूतनर(B5 °रव)प्राया. ❀ Ca: शावः कृष्णवर्णः । ❀ — d) K1 *सुधा; K3 च सुधा (for वसुधा).

24 a) K3 D1. 4 अस्मिन्; D9 तत्र (for तस्मिन्). D5 -हते (for -भये). Da घोरे (for काले). — b) K4 D4. 7 T1 G2 M1 क्षीण-; K5 B4 Dn1. n3 D3. 8 क्षते (for क्षीणे). — c) D7. 8 T G5 बभूवुः (for बभ्रमुः). K3 D9 दुःखिता; D4 द्रर्षिता (sic) (for क्षुधिता). D7 T G1. 5 M पुंसः (for मर्त्याः). — d) K1 (before corr. as in text) खादंतश्च; K3. 5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 4. 7–9 S (G3. 4 absent) खादमानाः; B0. 3–5 °यंतः (for °न्तः स्म).

25 V1 reads 25–29 on marg. — b) K2. 3. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 8 M2 परित्यज्याग्नि-; M1. 3 °त्यक्ताधि- (for °त्यक्ताग्नि-). All MSS. (except Ś1 M1. 3; Dn2 D6 G3. 4 absent) -देवताः (for -दैवताः). — c) B0. 3–5 D6 आश्रमं (for °मान्). — d) Da परिधा-

विश्वामित्रोऽथ भगवान्महर्षिरनिकेतनः ।
क्षुधा परिगतो धीमान्समन्तात्पर्यधावत ॥ २६
स कदाचित्परिपतञ्श्वपचानां निवेशनम् ।
हिंस्राणां प्राणिहन्तॄणामाससाद वने क्वचित् ॥ २७
विभिन्नकलशाकीर्णं श्वचर्माच्छादनायुतम् ।
वराहखरभग्नास्थिकपालघटसंकुलम् ॥ २८
मृतचेलपरिस्तीर्णं निर्माल्यकृतभूषणम् ।
सर्पनिर्मोकमालाभिः कृतचिह्नकुटीमठम् ॥ २९
उलूकपक्षध्वजिभिर्देवतायतनैर्वृतम् ।
लोहघण्टापरिष्कारं श्वयूथपरिवारितम् ॥ ३०
तत्प्रविश्य क्षुधाविष्टो गाधेः पुत्रो महानृषिः ।
आहारान्वेषणे युक्तः परं यत्नं समास्थितः ॥ ३१
न च क्वचिदविन्दत्स भिक्षमाणोऽपि कौशिकः ।
मांसमन्नं मूलफलमन्यद्वा तत्र किंचन ॥ ३२

C. 12. 5332
B. 12. 141. 34
K. 12. 141. 34

वन्; D4 T2 G1 संप्र° (for पर्य°).

26 V1 reads 26 on marg. — a) D7 T1 G2.5 [s]पि (for ऽथ). — c) Da2 क्षुधां (for क्षुधा). T2 भीमान् (for धी°). — After 26, K5 V1 B Da Dn1.n3 D2.3.5.8 ins.:

348* त्यक्त्वा दारांश्च पुत्रांश्च कस्मिंश्चिज्जनसंसदि ।
भक्ष्याभक्ष्यसमो भूत्वा निरग्निरनिकेतनः ।

[(L. 1) K5 Dn3 D2.3.5.8 कस्मिंश्च (for °श्चिज्). —(L. 2) B1 om. भक्ष्या. V1 B (except B1) भक्ष्याभक्ष्याशनो.]

27 V1 reads 27 on marg. D8 om. 27^{ab}. — a) Ś1 D1 पर्यपतन्. — b) Ś1 स्वपमानं; K1.5 स्वपचानां (for श्वप°). D7 T G1.2.5 M2 निकेतनं (for °वेशनम्). — K1 om. 27^c–28^d. — c) B2 Da D4 प्राण-; M4 पाणि- (for प्राणि-). K3 D9 -हंत्रीणाम्; K5 Da Dn1 D2.3.7.8 T1 G1.2.5 M3.4 -घातानाम्; B1.2 Dn3 D4 -घाती(Dn3 °ति)नाम्; D1 -हंत्याणाम्; T2 -भूतानाम्; M2 -जातानाम् (for -हन्तॄणाम्). K4 corrupt. V1 Bo.3–5 D5 हिंस्राणामवसन्नानाम्. — d) K3 D1.4 वनं.

28 K1 om. 28 (cf. v. l. 27). V1 reads 28 on marg. — a) V1 Bo.3.5 Da D5 -कलशा(Bo °सा-; Da2 °श)स्तीर्णं; B2 °साकीर्णं; B4 damaged (for °शाकीर्णं). — b) B4 partly damaged. K3.5 V1 B Da Dn1.n3 D2–5.8 श्वचर्मच्छे(K3 °वर्मच्छे-; B2.3 °चर्मच्छा-; D4 °चर्मच्छ)दनायुतं; D7 S (G3.4 absent) श्वमांसेन च (T2 M वि-) भूषितं. — c) G2 वाराहि- (for वराह-). Da D5 -खुर-; T2 -करि-; G2 -कर- (for -खर-). D2.3 -भंगास्थि-; T2 G1 -भिन्नास्थि- (T2 °स्ति) (for -भग्नास्थि-). — d) T2 G1 -प(G1 -च)द- -घट-). Ś1 K2.4 D1 -संयुतं (Ś1 D1 °लं) (for °कुलम्).

29 V1 reads 29 on marg. — a) K Da Dn1.n3 D2.4.8.9 -चैल- (for -चेल-). — b) K4 -हत-; G2 -क्षत- (for -कृत-). Cv निर्मलं (gloss: नितरां मलं यस्मिन्) कृत्तिभूषणं. — d) K1 M1 -चिह्नं; T2 -द्विज-; M2 -विघ्न- (for -चिह्न-). K1 -कुजी- (for -कुटी-). K5 D7.9 T1 G1.2.5 -मुखं (G2 °कं); T2 -द्रुमं (for -मठम्). — After 29, K5 V1 (marg.) B Da Dn1.n3 D2.3.5.8 ins.:

349* कुक्कुटारावबहुलं गर्दभध्वनिनादितम् ।
तद्योषिद्भिः खरैर्वाक्यैः कलहद्भिः परस्परम् ।

[(L. 1) Da कुकुराराव- (for कुक्कुटा°). D5 कुक्कुटारवलग्नानां (for the prior half). B2 Da रासभ- (for गर्दभ-). Da -स्वन- (for -ध्वनि-). —(L. 2) K5 Dn1.n3 D2.3.8 उद्घोषद्भिः (for तद्योषिद्भिः). Da1 खरं (for खरैर्).]

30 a) K5 B1.4 Da Dn1 D2.3.5.8 M2 -पक्षि- (for -पक्ष-). Dn3 D2–4 -ध्वनिभिर्; M2 -ध्व*भिर् (for -ध्वजि°). — c) M3 लोक- (for लोह-). T2 -लोभ-; G1 -कंटा- (for -घण्टा-). K3.5 Da Dn1 D2.4.8.9 -परिस्कारं (K3 D4.9 °रैः); T2 °ष्काथ- (sic) (for °ष्कारं). — d) Ś1 K1 श्वजूथ- (Ś1 °जूट-); K3 श्वयूथं; Da श्व(Da2 स्व)मुखैः; D4.9 श्वयूथैः; M2 स्वयूथ- (for श्व°).

31 a) D4 प्रविष्टः. — b) K3 V1 B1 Da D4.7.9 S (G3.4 absent) गाधि(M2 °थी-; M3.4 °धि)पुत्रो; K5 B4 Dn1.n3 D2.3.8 विश्वामित्रो (for गाधेः पुत्रो). — c) Da2 आहारास्येषणे. D7 T2 G1 यत्तः (for युक्तः).

32 a) V1 Da किंचिद् (for क्व°). B1 अविंदं स; D9 असौ विंदद्; M2 अविंदेत (for अविन्दत्स). K3 D4 न क्वचिदाससादाथ. — b) K3 D4 भिक्ष्यमाणो; D5 प्रेक्ष° (for भिक्ष°). M2 [s]थ (for ऽपि). — K3–4 D1 om. (hapl.) 32^c–33^b; Ś1 reads it on marg.; while

अहो कृच्छ्रं मया प्राप्तमिति निश्चित्य कौशिकः ।
पपात भूमौ दौर्बल्यात्तस्मिंश्चण्डालपक्कणे ॥ ३३
चिन्तयामास स मुनिः किं नु मे सुकृतं भवेत् ।
कथं वृथा न मृत्युः स्यादिति पार्थिवसत्तम ॥ ३४
स ददर्श श्वमांसस्य कुतन्त्रीं विततां मुनिः ।
चण्डालस्य गृहे राजन्सद्यः शस्त्रहतस्य च ॥ ३५
स चिन्तयामास तदा स्तेयं कार्यमितो मया ।
न हीदानीमुपायोऽन्यो विद्यते प्राणधारणे ॥ ३६
आपत्सु विहितं स्तेयं विशिष्टसमहीनतः ।
परं परं भवेत्पूर्वमस्तेयमिति निश्चयः ॥ ३७
हीनादादेयमादौ स्यात्समानात्तदनन्तरम् ।
असंभवादाददीत विशिष्टादपि धार्मिकात् ॥ ३८
सोऽहमन्तावसानानां हरमाणः परिग्रहात् ।
न स्तेयदोषं पश्यामि हरिष्याम्येतदामिषम् ॥ ३९

G1 reads it twice. — c) Dn1 M1 अन्न- (for श्वन्नं). K5 B1.2.4 Dn1.n3 D2.3.5.7.8 T1 G1 (both times). 2.5 फलं मूलम् (for मूलफलम्). T2 मांसं न मूलं न फलम्. — d) T2 वात्र न (for वा तत्र).

33 K2–4 D1 om. 33ab, Ś1 reads it on marg. while G1 reads it twice (cf. v. l. 32). — a) T2 महत् (for मया). — c) V1 B2 Da भुवि (for भूमौ). — d) Some MSS. चांडाल- (for चण्डाल-). K2–5 Dn3 D2.4.8.9 -पक्कणे; M2 -वर्तने (for -पक्कणे).

34 a) K3.5 V1 B (except B3.4) D (except D1.5; Dn2 D6 absent) S (except T2; G3.4 absent) स चिंतयामास मुनिः (D2.3.8 तदा). — b) Dn1 D3 किं तु; T1 G1 कर्तुर्; M2 किं न (for किं नु). B2 कृतं (for भवेत्). — c) G1 प्रथा (sic); M4 वृता (for वृथा). D4 नु (for न). D9 कथं मे न वृथा मृत्युर्. — d) K3.4 Da2 D9 -सत्तमः.

35 a) K3 D4.9 ददर्श स (by transp.). — b) K2.4.5 V1 B Da Dn1.n3 D2–5.7.8 T1 G2.5 M1.3.4 Cn कुतंत्रीं; K3 D9 °तंत्री; T2 G1 M2 °तंत्रिं (for °तन्त्रीं). D7 T1 G2.5 पतितां; T2 G1 M2 विग°; M1.3.4 वितृ° (for वित°). ❀ Cn : कुतन्त्रीं दण्डिकाम् । Cv (reading कुतन्त्रिकततिं): मांसोद्वहनाय दार्वाविकृतकुतन्त्रमेव कुतन्त्रिकं, तस्य ततिं समूहम् । ❀ — c) Some MSS. चांडालस्य. — d) M2 शत्रु- (for शस्त्र-). K1 ह; K3.5 V1 B (except B2) D (except Da D1; Dn2 D6 absent) S (G3.4 absent) वै (for च).

36 a) K1 प्र- (for स). B2 D2.3.8 ततः (for तदा). — b) K3.5 V1 B2 Da Dn1.n3 D2–4.8.9 स्तैन्यं; B1 स्तेनं (for स्तेयं). D5 इदं (for इतो). K3 यथा (for मया). — c) V1 B1 नेह (for न हि). D4 तावद् (for [इ]दानीम्). K5 Dn1.n3 D2.3.8 मे (for ऽन्यो).

37 a) K3 D4 कर्म; K5 V1 B1.2 Da Dn1.n3 D2.3.8.9 स्तैन्यं (for स्तेयं). — b) K4 V1 Da विशिष्टं (for °ष्ट-). K5 Dn1.n3 D2.3.8 विशिष्टं च महीयसः; B1 °ष्टं सुमहीनतः; Cv विशिष्टस्य निहीनतः. — c) Ś1 K1–4 D1 T2 G1 M परस्परं (for परं परं). K5 V1 B Da Dn1.n3 D2.3.5.8 विप्रेण प्राणरक्षार्थम्; D7 T1 G2.5 परस्यासंभवे पूर्वम्. — d) K3 B0.3.5 D4.5.7.9 T1 G2.5 M1.3.4 आस्थेयम्; K5 V1 B1.2.4 Da Dn1.n3 D2.3.8 कर्तव्यम्; M2 आसेयम् (for अस्ते°). M2 अपि (for इति). D9 G2 (also as in text) मे मतिः (for निश्चयः).

38 a) K1 हीनम् (for हीनाद्). D7 नादेयम्; M4 आने° (for आदे°). Ś1 K1.2.4 D1 आहुः स्यात्; D7 T1 G2.5 M आदद्यात् (for आदौ स्यात्). G1 हीनादौ स्वयमादद्यात्. — b) D7 S (G3.4 absent) समाद्वा (for समानात्). — c) K3.5 V1 B1.2.4 D (except Da2 D1; Dn2 D6 absent) S (G3.4 absent) असंभवे (for °भवाद्). K3 B1.2 D4.7 T G1.2.5 M1–3 त्वाददीत; K5 D3.5.8.9 M4 चाद°; V1 B4 Da2 Dn1.n3 D2 वाद° (for आद°). B3 असंवेत्तााददीत (submetric). — d) M3.4 अति- (for अपि). V1 D5 धार्मिकः.

39 a) K1 अंतावमानानां; K2.3.5 V1 B0.2.5 Dn1 D2–4.8.9 अंत्यावसाया(V1 B2 Dn1 °यी)नां; B1 Da1 T2 G1 M अंतावसायीनां; B3.4 D1.5 अंत्या(D1.5 °ता)वसन्नानां; Ca as in text. ❀ Ca : अन्तावसानानाम्, अन्त्यावसायिनाम् । Cv (reading अन्त्येत्यवस्थायां): अन्तस्य मरणस्य, इतिः प्राप्तिः । तस्यामवस्थायामित्यर्थः । ❀ — b) K2.5 B4 Dn1.n3 D2.3.8 हराम्येनां; Da हीयमानः (for हरमाणः). K2.3.5 V1 B4 Dn1.n3 D2–4.8 प्रतिग्रहात् (B4 °न्); B2.3.5 D9 T2 M2–4 परिग्रहान् (for °ग्रहात्). — c) K2.3.5 V1 B1.2 Da Dn1.n3 D2–4.8.9 स्तैन्य- (for स्तेय-). D5 om. from यदोषं up to तस्मिन्दे (in 40c). — d) K2.5 Dn1.n3 D2.3.8 [illegible]; V1 B0.1.4.5 T2 G1 M1.3.4

एतां बुद्धिं समास्थाय विश्वामित्रो महामुनिः ।
तस्मिन्देशे प्रसुष्वाप पतितो यत्र भारत ॥ ४०
स विगाढां निशां दृष्ट्वा सुप्ते चण्डालपक्कणे ।
शनैरुत्थाय भगवान्प्रविवेश कुटीमठम् ॥ ४१
स सुप्त एव चण्डालः श्लेष्मापिहितलोचनः ।
परिभिन्नस्वरो रूक्ष उवाचाप्रियदर्शनः ॥ ४२
कः कुतन्त्रीं घट्टयति सुप्ते चण्डालपक्कणे ।
जागर्मि नावसुप्तोऽस्मि हतोऽसीति च दारुणः ॥ ४३

विश्वामित्रोऽहमित्येव सहसा तमुवाच सः ।
सहसाभ्यागतभयः सोद्वेगस्तेन कर्मणा ॥ ४४
चण्डालस्तद्वचः श्रुत्वा महर्षेर्भावितात्मनः ।
शयनादुपसंभ्रान्त इयेषोत्पतितुं ततः ॥ ४५
स विसृज्याश्रु नेत्राभ्यां बहुमानात्कृताञ्जलिः ।
उवाच कौशिकं रात्रौ ब्रह्मन्किं ते चिकीर्षितम् ॥ ४६
विश्वामित्रस्तु मातङ्गमुवाच परिसान्त्वयन् ।
क्षुधितोऽहं गतप्राणो हरिष्यामि श्वजाघनीम् ॥ ४७ C. 12. 5368 B. 12. 141. 50 K. 12. 141. 50

तदामिषं.

40 D5 om. up to तस्मिन्दे (cf. v. l. 39). —[b]) Da D7 S (G3. 4 absent) महातपाः (for °मुनिः). —[c]) K5 V1 B1–3. 5 Dn1. n3 D2. 3. 5. 7. 8 T1 G2. 5 M स सुष्वाप; Da समुत्था(Da1 °च्छा)य; G1 पुसुस्वाप. —[d]) K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 श्वपचो (for पतितो).

41 [a]) K3 D4 सुविगाढां; D4 परिगाढां (for स वि°). M2 विगाढां तां निशं दृष्ट्वा. —[b]) Ś1 K2. 4 D1 सुतश्च (for सुप्ते). Some MSS. चांडाल- (°ळ-) (for चण्डाल-). K3–5 Dn3 D2. 4. 8. 9 -पक्कणे; M2 -पत्रिणे (for -पक्कणे). —[d]) K3 D4. 9 कुटी(K3 °दी)रकं; K5 Bo. 5 Da2 Dn1. n3 D2. 3. 8 °मतः (Da2 °तं); B1 °मयं; D5 °मथ; D7 T G2. 5 °मुखं; G1 °गृहं (for °मठम्).

42 [a]) Ś1 K1–4 B4 D1. 4. 5. 9 प्रसु(D5 °पु)प्त (for स सुप्त). Ś1 K2. 4. 5 V1 B3. 5 Dn1. n3 D1–3. 5. 8 M4 इव; D7 T G2. 5 चापि (for एव). Some MSS. चांडालः (°ळः). —[b]) M2 श्लेष्माविहित-; M3. 4 श्लेषापि° (M4 °वि) (for श्लेष्मापि°). —[c]) Bo. 3–5 D5 परिपूर्ण-; M2 °हीण- (for °भिन्न-). Bo. 3. 5 -स्वनो; B4 damaged (for -स्वरो). D5 [s]न्वक्ष (for रूक्ष). —[d]) K5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 7. 8 S (G3. 4 absent) प्रोवाच (for उवाच). K3 B4 G1. 2 M4 प्रियदर्शनः.

43 Before 43, N (except D7; Dn2 D6 absent) M ins. श्वपच उवाच. —[a]) K2. 3. 5 V1 B D (except D1; Dn2 D6 absent) T1 G2. 5 M1. 3. 4 कुतंत्रीं; K4 °तंतं; T2 °तत्रीं; G1 °तंत्रिं; M2 °तस्रीं (for °तन्त्रीं). K1. 4. 5 B1. 3. 4 Da Dn1. n3 D2–4. 7. 8 T G2. 5 M1. 2. 4 घटयति (for घट्ट°). —[b]) Some MSS. चांडाल- (°ळ-) (for चण्डाल-). Some MSS. -पक्कणे (for -पक्कणे). —[c]) Ś1 K2. 4 D1 नार्धं-; K3. 5 Dn1. n3 D2. 3. 8 नात्र; V1 Bo. 2–5 Da D5 नैव; B1 न च (for नाव-). —[d]) Ś1 K2 D1 [s]स्मि (for ऽस्मि). Ś1 K1. 2. 4 D1. 4 सु- (for च). B (except B2) D5 दारुणं; M2 दारुणा.

44 [a]) K5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 ततो भीतः; D9 [s]हमस्मीति (for ऽहमित्येव). M2 एष (for एव). —[b]) K1 सहस्र; D4 सहता (sic) (for सहसा). All MSS. (except Ś1 K1. 3 D1. 9; Dn2 D6 G3. 4 absent) ह (for सः). — Before 44[cd], Ś1 K1 ins. भीष्म उवाच. —[c]) K1. 2. 4 [अ]त्यागत-; D1 [अ]भ्यागतं; G1. 2 °गतो; G1 (by corr.) °तौ (for °गत-). D7 G1. 2 भूयः; M1. 3 -भयं (for -भयः). K5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 त्रेय(K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 तत्र)व्रीडाकुलमुखः. —[d]) T2 सोद्योगस् (for °द्वेगस्). — After 44, K5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 ins. :

350* विश्वामित्रोऽहमायुष्मन्नागतोऽहं बुभुक्षितः ।
मा वधीर्मम सद्बुद्धेर्यदि सम्यक्प्रपश्यसि ।

[(L. 1) V1 B Da D5 गाधेः (Da °धि-) पुत्रो (for आगतोऽहं). Da2 बुभूषितः. —(L. 2) V1 B Da D5 मा मां (Da मा) वधीः श्वपच त्वं (B1 Da °चाच); D5 मा वधीस्त्वं श्वपच (submetric) (for the prior half). Bo प्रशस्यसि; D2. 3. 8 प्रपत्स्यसि (for प्रपश्यसि).]

45 [a]) Some MSS. चांडाल(°ळ)स् (for चण्डा°). —[d]) K3 पतितुं; D1 D7 T1 G2. 5 तु (for तद्). —[d]) K3 पतितुं; D1 G1 (by corr. as in text). 2 [उ]त्पतितं; D4. 9 [आ]पतितुं (for [उ]त्प°). D4. 9 तदा (for ततः). K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 उद्ययौ प्रति (Dn3 मानि-) तं ततः.

46 [a]) B1 D4. 9 विसृज्य (for °सृज्य). Ś1 K1. 3 D1 [अ]सु (K3 °सु) (for [अ]श्रु). Da निगृह्याश्रूणि नेत्राभ्यां. —[d]) T2 G1 तु (for ते).

47 [c]) D5 भवतो (for क्षुधितो). D7 T1 G2. 5 निर्गत-

C. 12. 5270
B. 12. 141. 52
K. 12. 141. 55

अवसीदन्ति मे प्राणाः स्मृतिर्मे नश्यति क्षुधा ।
स्वधर्मं बुध्यमानोऽपि हरिष्यामि श्वजाघनीम् ॥ ४८
अटन्भैक्षं न विन्दामि यदा युष्माकमालये ।
तदा बुद्धिः कृता पापे हरिष्यामि श्वजाघनीम् ॥ ४९
तृषितः कलुषं पाता नास्ति ह्रीरशनार्थिनः ।
क्षुद्धर्मं दूषयत्यत्र हरिष्यामि श्वजाघनीम् ॥ ५०
अग्निर्मुखं पुरोधाश्च देवानां शुचिपाद्विभुः ।
यथा स सर्वभुग्ब्रह्मा तथा मां विद्धि धर्मतः ॥ ५१
तमुवाच स चण्डालो महर्षे शृणु मे वचः ।
श्रुत्वा तथा समातिष्ठ यथा धर्मान्न हीयसे ॥ ५२
मृगाणामधमं श्वानं प्रवदन्ति मनीषिणः ।
तस्याप्यधम उद्देशः शरीरस्योरुजाघनी ॥ ५३

(for ऽहं गत-). Ś1 K2, 4 D1 परिश्रां(D1 °शां)तो (for गतप्राणो). K3 D4 T2 G1 M क्षुधितोंतर्गत°. — ^{d}) Da2 च (for श्व-). T1 G1 -जाघनिं; G2 -जंघनीं.

48 D3, 8 M2, 4 om. (hapl.) 48–49. K5 Dn1, n3 D2, 9 read 48 after 50. D4 repeats 48^{a} after 50; G1 after 351*. — ^{a}) K4 G1 (first time) अवसीदति. — After 48^{a}, K3 D4 G1 ins.:

351*　　तृषितः परमस्म्यहम् ।

— After the above, K3 reads 50^{cd} and D4 50, while G1 repeats 48^{a}. K3 om. 48^{bcd}. — ^{b}) K5 B1, 3 Dn1, n3 D2 श्रुतिर् (for स्मृतिर्). D4, 9 नश्य- (D9 °स्य)ते (for °श्यति). G2 ध्रुवं (for क्षुधा). — After 48^{ab}, K5 V1 B Da Dn1, n3 D2, 5 ins.:

352* दुर्बलो नष्टसंज्ञश्च भक्ष्याभक्ष्यविवर्जितः ।
[Dn1, n3 भक्षाभक्ष- (for भक्ष्याभक्ष्य-).]

— ^{c}) K5 B Da Dn1, n3 D2, 4, 5, 7, 9 T G1, 5 M1, 3 सोधर्मं; G2 सो** (for स्वधर्मं). K4 बुद्धिमामोपि; Da2 बुध्यमानापि. — ^{d}) T2 श्वजंघनीं; G1 °जाघनिं.

49 D3, 8 M2, 4 om. 49 (cf. v. l. 48); D5, 9 om. (hapl.) 49; G1 om. (hapl.) 49–50. — ^{a}) Bo. 3, 5 अन्यं; D7 T1 G2, 5 M1, 3 यदा; T2 यथा (for अटन्). K2, 4 B3, 5 भक्ष्यं; K5 V1 Bo. 2, 4 Dn1, n3 D1, 2 भैक्ष्यं (for भैक्षं). B (except B1) पश्यामि (for विन्दामि). K3 D4 अटञ्च विंदामि यदा. — ^{b}) K3 D4, 7 T G2, 5 M1, 3 युष्माकमह(K3 D4 °श्च)मालये. — B4 om. 49^{cd}. — ^{c}) K1 पाते (for पापे). — ^{d}) T1 श्वजावनिं.

50 G1 om. 50 (cf. v. l. 49). D4 reads 50 after 351*. K3 om. 50^{ab}. — ^{a}) K5 V1 Dn1 D2, 3, 8 क्षुधितः; T2 तर्षितः (for तृषितः). D1 कलशं; T1 G5 कलुषः; T2 कलुषी (for कलुषं). K5 B1 Dn1, n3 D2, 3, 8 यातो; V1 Bo. 3, 5 D5 जातो; B2, 4 Da2 याता; D1 T1 पातान्; T2 पापो; M3 पानं; M4 पाका (sic) (for पाता). D4 कालुष्यं गतवानस्मि; D7 G2 तृषितः कलुषापातान्. — D9 reads 50^{b} on marg. — ^{b}) D5 श्रीर्; D7 (marg. as in text) T1 G2, 5 भीर् (for ह्रीर्). — K3 reads 50^{cd} after 351*. — ^{c}) K5 B Dn1, n3 D2, 3, 5, 8 च मां (for धर्मं). D7 T G2, 5 M नाशयति (for दूष°). D5 [अं]तं; M2 [अ]स्य (for [अ]त्र). V1 Da क्षुधा मे धर्षयत्यग्नि. — ^{d}) T1 श्वजाघनिं. — After 50, K5 Dn1, n3 D2, 9 read 48, while D4 repeats 48^{a}.

51 ^{a}) K3 D4 मुख्यः; D1 मुखे. K3 D4 वै; B2 Da तु (for च). — ^{b}) M2 देवाश्च (for देवानां). K1 शुचिस्यद्धि नः (sic); K2 B1 Dn1, n3 D1, 2 °षड्विभुः; K4 °षद्विभुः; K5 M4 °या(M4 °वा)द्विभुः; D7 T G1, 2, 5 M2 °वाग्विभुः; D9 शुचि चास्य तत् (for शुचिपाद्विभुः). — ^{c}) K3 D4, 7 S (G3, 4 absent) यथा (T2 G1 °दा) च; K5 B2, 4 Dn1, n3 D2, 3, 8 यथावत्; B1 स यथा (by transp.); D9 यथा तत्. — ^{d}) G2 सर्वतः (for धर्मतः).

52 ^{a}) D4 [अ]थ (for स). Some MSS. चांडालो (°लो). — ^{c}) K5 Dn1, n3 D2, 3, 8 तत्त्वं; Bo. 3, 5 D5 मम; B4 damaged; D9 तिष्ठ (for तथा). K5 Bo. 3–5 Dn1, n3 D2, 3, 5, 8 तथातिष्ठ; D1 समानुतिष्ठ (hypermetric); D9 समाचारे; T2 समं तिष्ठ (for समातिष्ठ). — ^{d}) Da यदा (for यथा). K3 महीयसे; D5 T2 M2 न हीयते (for °यसे). K5 V1 B4 Da Dn1, n3 D2, 3, 8 यथा धर्मो न हीयते. — After 52, K5 B4 Dn1, n3 D2, 3, 8 T2 ins.:

353* धर्मं तवापि विप्रर्षे श्रृणु यत्ते ब्रवीम्यहम् ।

53 ^{a}) Bo. 3–5 Dn1, n3 D5 शृगालाद् (for मृगाणाम्). — B3 om. 53^{c}–55^{d}. — ^{c}) K2, 4 D1 तथा (for तस्य). K3 [अ]धन; Da [अ]धर्मं; D1 धर्मं (for [अ]धम). D9 (*sup. lin.* as in text) उद्देश्यः. — ^{d}) Da2 शरीरेस्य; T2 अधमश्च (for शरीरस्य). K5 B1, 2 Da2 Dn1 D2, 3, 5, 8 T2 M श्व-; V1 Bo. 4, 5 Dn3 [उ]त; Da1 स्व-; D7 T1 G1, 2, 5 तु (for [ऊ]रु).

नेदं सम्यग्व्यवसितं महर्षे कर्म वैकृतम् ।
चण्डालस्वस्य हरणमभक्ष्यस्य विशेषतः ॥ ५४
साध्वन्यमनुपश्य त्वमुपायं प्राणधारणे ।
न मांसलोभात्तपसो नाशस्ते स्यान्महामुने ॥ ५५
जानतोऽविहितो मार्गो न कार्यो धर्मसंकरः ।
मा स्म धर्मं परित्याक्षीस्त्वं हि धर्मविदुत्तमः ॥ ५६
विश्वामित्रस्ततो राजन्नित्युक्तो भरतर्षभ ।
क्षुधार्तः प्रत्युवाचेदं पुनरेव महामुनिः ॥ ५७
निराहारस्य सुमहान्मम कालोऽभिधावतः ।
न विद्यतेऽभ्युपायश्च कश्चिन्मे प्राणधारणे ॥ ५८
येन तेन विशेषेण कर्मणा येन केनचित् ।
अभ्युज्जीवेत्सीदमानः समर्थो धर्ममाचरेत् ॥ ५९
ऐन्द्रो धर्मः क्षत्रियाणां ब्राह्मणानामथाग्निकः ।
ब्रह्मवह्निर्मम बलं भक्ष्यामि समयं क्षुधा ॥ ६०
यथा यथा वै जीवेद्धि तत्कर्तव्यमपीडया ।
जीवितं मरणाच्छ्रेयो जीवन्धर्ममवाप्नुयात् ॥ ६१
सोऽहं जीवितमाकाङ्क्षन्नभक्ष्यस्यापि भक्षणम् ।
व्यवस्ये बुद्धिपूर्वं वै तद्भवाननुमन्यताम् ॥ ६२

C. 12. 5384
B. 12. 141. 66
K. 12. 141. 66

Da D3 -जाघनीं; G1 -जाघनि. K3 D4 शरीराज्जाघनी स्मृता.

54 B3 om. 54 (cf. v. l. 53). — a) K2 D3. 8 व्यवहितं (for °सितं). — b) Ś1 K4 D1 G1 महर्षेः. K6 Dn1. n3 D2. 3. 8 धर्म- (for कर्म). K5 V1 B (B3 om.) Da Dn1. n3 D2. 3. 6. 8 -गर्हितं; D7 S (G3. 4 absent) वैदिकं (for वैकृतम्). — c) Some MSS. चांडाल(°ळ)स्वस्य. — d) K1. 3 Bo Da1 Dn3 D2. 4. 7 G1 M1. 2 अभक्षस्य; T2 भक्ष्यस्य च (for अभक्ष्यस्य).

55 B3 om. 55 (cf. v. l. 53). — a) B4 partly damaged. D5 साधो (for साधु). K1 (*sup. lin.*) अनुपश्यंस्; Bo. 6 उपपश्य (for अनु°). — c) D7 S (G3. 4 absent) श्व- (for न).

56 a) V1 B D7 S (G3. 4 absent) जानता. K3. 5 Da Dn1. n3 D2–4. 8. 9 जानता विहितं धर्मं (K3 D4 कर्म; Da मार्गं). — b) Bo धन-; T2 वर्ण- (for धर्म-). Bo–2 -शंकरः. — c) V1 T2 G1 स्व-; B1 [आ]सु; B3 सु-; D5 श्व- (for स्म). K3 Da2 [अ]धर्मं. G1 परित्यक्षि (for °त्याक्षीस्). — d) K5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 त्वं हि धर्मभृतां वरः.

57 b) Da2 M2 भरतर्षभः.

58 b) D5 om. from मम up to सम (in 59d). V1 महा- (for मम). Bo. 3. 4 M3. 4 विधाव(M3. 4 °वि)तः; B5 हि धा°; Da [ऽ]पि धा°; D1 [ऽ]भिभा°; D7 T1 G2. 5 व्यधावत; M1 [ऽ]भिधावितः (for °धावतः). — c) V1 B (except B2) D7 T2 G1. 2 M हि; Dn1 [ऽ]पि (for ऽभि-). M4 [ऽ]न्यः (for च). — d) D7 T1 G2. 5 मत्- (for मे).

59 D5 om. up to सम (cf. v. l. 58). — a) D7 T1 G2. 5 M तेन (for येन). K4. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 8 येन; D9 T2 G1 केन (for तेन). Da2 om. from विशेषेण up to वेत् (in 59c). — b) D1 कर्मणां. — c) D7 S (G3. 4 absent) उज्जिहीर्षेत्; D9 अभ्युज्जिहीर्षेत् (hypermetric) (for अभ्युज्जीवेत्). K5 Da2 Dn1 D3 साद्यमानः; D2 सीद्य°; D8 सां(before corr. सं)द्य°; G1 सुदमनः (for सीदमानः). Dn3 अभ्यजीस्त्विष्यद्यमानः (corrupt).

60 ab) D1 इंद्रो (for ऐन्द्रो). B2 (also as in text) Da द्विजातीनां क्षत्रियाणाम् (for क्षत्रियाणां ब्राह्मणानाम्). K3 D4 [आ]ह्निकः (for [आ]ग्निकः). — c) D4 damaged. K1 -वह्नेर् (for -वह्निर्). T2 ब्राह्मणोहं वह्निरिव. — d) Ś1 K3 D1 भक्षामि; D9 भेत्स्यामि (for भक्ष्यामि). K3 D2. 4 शमयन् (for समयं). K4 D2 क्षुधां (for क्षुधा). K5 Dn1. n3 D3 भक्षामि शमयन्क्षुधां; V1 B Da D5 भक्ष्याम्येनां श्वजाघनीं; D7. 8 S (G3. 4 absent) भो(D8 भ)क्ष्यामि शमयन्क्षुधं (D7 T2 G1. 2 °धां; M2 °धा).

61 a) K3. 5 V1 Bo. 3–5 Dn1. n3 D2. 3. 5. 7–9 S (G3. 4 absent) यथैव; B1 D4 यथेव; B2 यथेह (for यथा वै). K3 V1 B1. 2 Da D4. 7 S (G3. 4 absent) जीवेत; Bo. 3–5 D5 जीवेद्वै (for °द्धि). — b) V1 B1. 2 Da कर्तव्यं तद् (by transp.). K3 D4. 7 S (G3. 4 absent) अलीलया; K5 V1 B1. 2 Dn1. n3 D2. 3. 8. 9 अहेलया; Da अहेतुना (for अपीडया). — d) Bo. 4 धर्मान्.

62 b) Ś1 Bo. 3–5 Da2 D5. 7 T G5 M4 अभक्ष्यस्य (for °क्षस्य). Bo. 4. 5 च (for [अ]पि). — c) Ś1 K1 व्यवसे. T2 G1 हि (for वै).

63 a) Bom. ed. बलवंतं करिष्यामि. — b) K1

C. 12. 5385
B. 12. 141. 67
K. 12. 141. 67

जीवन्धर्मं चरिष्यामि प्रणोत्स्याम्यशुभानि च ।
तपोभिर्विद्यया चैव ज्योतींषीव महत्तमः ॥ ६३

श्वपच उवाच ।

नैतत्खादन्प्राप्स्यसे प्राणमन्यं
नायुर्दीर्घं नामृतस्येव तृप्तिम् ।
भिक्षामन्यां भिक्ष मा ते मनोऽस्तु
श्वभक्षणे श्वा ह्यभक्षो द्विजानाम् ॥ ६४

विश्वामित्र उवाच ।

न दुर्भिक्षे सुलभं मांसमन्य-
च्छ्वपाक नान्नं न च मेऽस्ति वित्तम् ।
क्षुधार्तश्चाहमगतिर्निराशः
श्वमांसे चास्मिन्षड्रसान्साधु मन्ये ॥ ६५

श्वपच उवाच ।

पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या ब्रह्मक्षत्रस्य वै द्विज ।
यदि शास्त्रं प्रमाणं ते माभक्ष्ये मानसं कृथाः ॥ ६६

विश्वामित्र उवाच ।

अगस्त्येनासुरो जग्धो वातापिः क्षुधितेन वै ।
अहमापद्गतः क्षुब्धो भक्षयिष्ये श्वजाघनीम् ॥ ६७

श्वपच उवाच ।

भिक्षामन्यामाहरेति न चैतत्कर्तुमर्हसि ।

B1-3 Dn1 D3 T2 G1 प्राणोत्स्यामि; D1. 4 प्रणेस्या(D4 °स्या)मि; D5 प्रमोक्ष्यामि (for प्रणोत्स्यामि). K2. 4. 5 B Dn1. n3 D2. 3. 8 तु (for च). — d) D7 T G2. 5 ज्योतिषा (for ज्योतींषि). K1 D1 M तपः (for तमः). G1 ज्योतींषि महदुत्तमः.

64 Bo om. (hapl.) 64–65. — a) B1 नैतत्सुखान्; D7 T1 G2. 5 नैतं त्वदन् (for °तत्खादन्). V1 B (Bo om.) Da D5. 7 S (G3. 4 absent) प्राणमद्य; D9 दीर्घमायुर् (for प्राणमन्यं). K3. 5 Dn1. n3 D2–4, 8 नैतत्खादन्प्राप्नुते (K3 D4 °षे) दीर्घमायुर्. — b) K3. 5 Dn1. n3 D2–4. 8. 9 नैव (D9 नोत) प्राणान् (for नायुर्दीर्घं). K4. 5 B4. 5 Dn1. n3 D2. 3. 7. 8 T1 G2. 5 तृप्तीः; D5 वृष्टिं (for तृप्तिम्). — c) B2 अंत्यां (for अन्यां). D9 भिक्ष्य; T2 M1. 3 वीक्ष (for भिक्ष). D7 समोस्तु; T1 G2. 5 M रुचि(M °चा)स्तु (for मनोऽस्तु). — d) M2 तु (for हि). K2. 4 V1 B2–5 D1. 3. 5. 7. 8 T1 G1. 5 M1. 3. 4 [अ]भक्ष्यो; Da [अ]भोज्या (for अभक्षो). D4. 9 श्वभक्षणं चाप्यभक्ष्यं द्विजानां.

65 Bo om. 65 (cf. v. l. 64). V1 reads 65–66 on marg. — a) T2 G1 अद्य (for अन्यच्). — b) K1 राणां (sic); K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 G1 M मन्ये; V1 Da नान्यं; B (Bo om.) D5. 7 T2 G2 ना(D7 चा)न्यन् (for नान्नं). V1 B (Bo om.) Da D5 M1. 3 मम (for न च). V1 B1–4 Da D5 चास्ति; B5 M1. 3 नास्ति; G2 M4 (*sup. lin.* as in text) वेद्मि (for मेऽस्ति). — c) K1 D1 अगतिं; G1 अगमं (for अगतिर्). K1. 2. 4 D1 निषा(K1 °शा)द; D7 G1. 2 निशाचर; T2 M1–3 निशा च; M4 निशायां (for निराशः). — d) K1. 2, 4 D1 अस्मिन् (for चा°). B1 यत्र मां (for षड्रसान्). V1 B2 Da D5 पश्ये; B1. 3–5 पश्य (for मन्ये). D7 S (G3. 4 absent) श्वजाघनीं (G1 °निं) षड्रसां साधु मन्ये. —After 65, D7 reads for the first time, while T1 G5 read (marg. *sec. m.*) 69^{ab}.

66 With 66^{ab}, cf. Rām. 4. 17. 39^{ab}; Gautama Dharma S. 17. 27. 31; Āpastamba Dharma S. 1. 5. 17. 35; Vasiṣṭha Dharma S. 14. 39–40; Manu. 5. 17–18; Yājñavalkya 1. 177; Viṣṇu Dharma S. 51. 6; Mārkaṇḍeya P. 35. 2–4; Mahāsutasomajātaka (No. 537), Gāthā 58. V1 reads 66 on marg. T1 G2. 5 repeat 66–67 after 71. Bo om. the ref. — a) D9 भिक्षा (for भक्ष्या). — b) Da भक्षदत्तस्य; D5 ब्रह्मक्षत्रेषु (for °क्षत्रस्य). K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 वै विशः; V1 B Da D5 कौशिक (Da °कः); G2 चैव हि (for वै द्विज). — After 66^{ab}, D7 ins. on marg. (*sec. m.*):

354* शल्यकः श्वाविधो गोधाः शशः कूर्मश्च पञ्चमः ।
[Cf. Manu. 5. 18^{ab}.]

— c) K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 यथा (for यदि). D9 हि (for ते). — d) K1. 3 B1 D4. 9 माभक्षे (for °भक्ष्ये). D7 S (G3. 4 absent) वै मनः (for मानसं).

67 For the incident, cf. 3. 103. For the repetition in T1 G2, 5, cf. v. l. 66. — a) D4 अगस्तेन. — b) K1 M2 दग्धो; T1 G2. 5 भुक्तो (for जग्धो). T2 G1 च (for वै). — c) K1 (by corr.) क्षुधा; K5 B3 Dn1 D2. 3. 8 क्षुत्तो; B4 damaged; D9 क्षुद्वान् (for क्षुब्धो). — d) T1 श्वजाघनिं; T2 °जाघिनीं; G1 स्वजाघनीं.

न नूनं कार्यमेतद्वै हर कामं श्वजाघनीम् ॥ ६८

विश्वामित्र उवाच ।

शिष्टा वै कारणं धर्मे तद्वृत्तमनुवर्तये ।
परां मेध्याशनादेतां भक्ष्यां मन्ये श्वजाघनीम् ॥ ६९

श्वपच उवाच ।

असता यत्समाचीर्णं न स धर्मः सनातनः ।
नावृत्तमनुकार्यं वै मा छलेनानृतं कृथाः ॥ ७०

विश्वामित्र उवाच ।

न पातकं नावमतमृषिः सन्कर्तुमर्हति ।
समौ च श्वमृगौ मन्ये तस्माद्भक्ष्या श्वजाघनी ॥ ७१

श्वपच उवाच ।

यद्ब्राह्मणार्थे कृतमर्थितेन
तेनर्षिणा तच्च भक्ष्याधिकारम् ।
स वै धर्मो यत्र न पापमस्ति
सर्वैरुपायैर्हि स रक्षितव्यः ॥ ७२

विश्वामित्र उवाच ।

मित्रं च मे ब्राह्मणश्चायमात्मा
प्रियश्च मे पूज्यतमश्च लोके ।

C. 12. 5393
B. 12. 141. 77
K. 12. 141. 77

---

68 Ś1 K1. 2. 4 D1 om. (hapl.) 68–69. After the ref., B1 reads 69ab for the first time, repeating it in its proper place. T1 G5 om. (hapl.) 68. — a) K3 भिक्ष्याम्. Da (Da2 also as in text) छित्त्वा भित्त्वा च कात्स्न्र्येन; D7 भिक्षामन्यांशये हंति (sic); D9 भिक्ष्यां मेध्यामाहरेति. — b) V1 B1. 2 Da D5 T2 G1. 2 M4 च तत् (for चैतत्). V1 D5 G2 इच्छसि (for अर्ह°). K5 Dn1. n3 D2. 3. 7. 8 न च कर्तुमिहार्हसि. — c) D9 T2 G1 M नूनं न (T2 G1 तु) (by transp.); G2 कृतं न. T2 G1 [अ]कार्यम् (for कार्यम्). B3–5 D5 एतद्धि; Da एवैत(Da1 °न)द् (for एतद्वै). D4 न कार्यमेतद्वै कर्म. — d) K3 कर्म कामं; Da वर कामं; G2 हरतेमां (for हर कामं). T2 श्वजाघिनीं; G1 °घनिं.

69 Ś1 K1. 2. 4 D1. 8 om. (D8 hapl.) 69 (cf. v. l. 68); B1 reads 69ab (for the first time) after the ref. in 68. D7 reads (for the first time) 69ab, while T1 G5 read the same after 65. — a) B1 (both times) नष्टा (for शिष्टा). D4 कारणे. — b) B1 (both times) D4 अनुवर्णये; D7 (first time) T1 G5 °वर्तय; M2 °वृत्तये (for °वर्तये). — c) T1 परा (for परां). K3 D4 T G1 M मेध्याशनाम् (for °शनाद्). K3 D4. 9 हीमां; K5 Dn1. n3 एनां (for एतां). B2 परा मे व्यसनादेतां; G2. 5 परां (G5 °रा) मेध्याशनेत्येतां. — d) B0 भक्ष्यास्येनां; Dn3 भक्षयिष्ये; D4. 5 भिक्षां मन्ये (for भक्ष्यां मन्ये). T2 श्वजाघिनीं; G1 °घनिं.

70 a) B4 damaged. K2 B3. 5 Da Dn3 असतां. K1 असतायं समादीर्घं (sic); D7 S (G3. 4 absent) असद्भिर्यः समाचीर्णो. — b) B2. 4 D3 च (for स). — c) B0. 3. 4 मा (for न). B1 वृत्तम् (for [अ]वृत्तम्). K3. 5 Dn1. n3 D2. 4. 8 ना([illegible] कार्यमिह कार्यं वै; D7 S (G3. 4 absent) अका(G2 °ना)र्यमिह कार्यं वा. — d) K1. 3. 5 V1 B0. 2. 5 Da Dn1. n3 D2–5. 7. 9 S (G3. 4 absent) [अ]शुभं (for [अ]नृतं). D7 कृधाः. B1 मा छलं मानृतं कृथाः; D1 मा छले वृत्तं कृथाः (submetric).

71 D7 om. 71. D9 om. the ref. — a) S (G3. 4 absent) न (T2 ना-) पापकं (for न पातकं). K2 D4 नावमृतम्; M2 °तनम् (for °मतम्). — b) K1 ऋषेः; D4 ऋषिं (for ऋषिः). K2 V1 Dn1 D8 G1 M2 सत्कर्तुम्; B2 Da कर्तुं तद् (for सन्कर्तुम्). K3 D4. 9 अर्हसि. — c) B1 स; T2 स्व- (for श्व-). G2 -मृगं (for -मृगौ). — d) K3. 5 B0. 3–5 Da2 Dn1. n3 D2. 3. 8. 9 भोक्ष्ये; V1 B2 D4 भक्ष्ये; B1 Da1 भक्षे; G1 भक्षा; M1. 3 भक्ष्यां (for भक्ष्या). K3–5 V1 B Da Dn1. n3 D1–5. 8. 9 M1. 3. 4 श्वजाघनीं; T1 G1 °जाघनि; G2 °जाघिनी (for °जाघनी). — For the repetition of 66–67 in T1 G2. 5, cf. v. l. 66.

72 D7 om. the ref. — a) T2 G1 तु समर्थितेन (for कृतम°). K3 यद्ब्राह्मणार्थंकृशतार्थं तेन (corrupt). — b) B1 om. (hapl.) तेन. K3 D4 महर्षिणा; D5 हितैषिणा; M4 तेनैषिणा (for तेनर्षिणा). K1 तदरक्ष्याधिकारं; K2. 3. 5 Dn1. n3 D2–5. 8. 9 तदवस्थाधिकारे (K2 °रं); V1 B तदर(B1 °वे)क्षाधिकारं; Da मम रक्षा(Da2 °क्ष्या)धिकारे; D1 तच्च भक्षाधिकारणं; D7 T1 G2. 5 M1. 3. 4 तदभक्ष्यं न कामात्; T2 G1 भक्षितो वै न कामात् (for तच्च भक्ष्याधिकारम्). M2 **क्षीणा- — c) D7 T1 G2 M1. 3. 4 ह्यत्र (for स्तदरक्ष्या न कामं. M4 तु (for न). M2 स वै न धर्मो न च यत्र). — d) K3. 5 Dn1. n3 D2–4. 7–9 T G1. 2. 5 पापमस्ति. गुरवो हि रक्ष्याः (K3 °क्षाः); V1 B1. 2 Da M गुरवोऽभि(B1 °ति)रक्ष्याः (B1 °क्षाः) (for हि स रक्षितव्यः).

C. 12. 5395
B. 12. 141. 77
K. 12. 141. 77

तं भर्तुकामोऽहमिमां हरिष्ये
नृशंसानामीदृशानां न बिभ्ये ॥ ७३

श्वपच उवाच ।
कामं नरा जीवितं संत्यजन्ति
न चाभक्ष्यैः प्रतिकुर्वन्ति तत्र ।
सर्वान्कामान्प्राप्नुवन्तीह विद्व-
न्प्रियस्व कामं सहितः क्षुधा वै ॥ ७४

विश्वामित्र उवाच ।
स्थाने तावत्संशयः प्रेत्यभावे
निःसंशयं कर्मणां वा विनाशः ।
अहं पुनर्*वर्त इत्याशयात्मा
मूलं रक्षन्भक्षयिष्याम्यभक्ष्यम् ॥ ७५
बुद्ध्यात्मके व्यस्तमस्तीति तुष्टो
मोहादेकत्वं यथा चर्म चक्षुः ।

---

73 ^{a}) T2 तद्द्वयं (for मित्रं च). D9 om. च. V1 om. मे. K3.5 B3–5 Dn1.n3 D2–4.8 ब्राह्मणस्य (for °णश्च). D7 मित्रं च मैत्रं च स सर्वमात्मा. — ^{b}) B4 पुण्यतमश् (for पूज्य°). T2 G1 हि (for च). V1 B1.2 Da नित्यं (for लोके). — ^{c}) D4 न भर्तुकामो; D5 तं कर्तुं°; D7 S (G3.4 absent) तद्धोक्तु° (for तं भर्तुं°). D5 अहं; M2 इह (for इमां). K1.3.5 V1 B Da Dn1.n3 D2.3.5.7–9 T1 G1.2.5 M1.3.4 जिहीर्षे; D4 जिहीर्षुर्; T2 जिगीषे; M2 [आ]जिहीर्षे (for हरिष्ये). — ^{d}) D9 ईदृशां नैव (for °शानां न). T1 G1.2.5 M हि (for न). B1 बिघते (sic) (for बिभ्ये). Dn3 D3.8 नृशंसतामीदृशतां न बिभ्ये.

74 G1 श्वपाक (for श्वपच). — ^{a}) V1 B1 संत्यजंते. — ^{b}) B4 partly damaged. D4 वा (for च). All MSS. (except Ś1 K1.2.4 D1; Dn2 D6 G3.4 absent) [अ]भक्ष्ये (Dn3 D3.4 °क्षे) (for [अ]भक्ष्यैः). G1 repeats from प्रति up to विद्वन् (in 74^{c}) after निः-संशयं (in 75^{b}). K5 Dn1.n3 D2.3.8 क्वचित् (for प्रति-). All MSS. (except Ś1 K1.2.4 D1; Dn2 D6 G3.4 absent) बुद्धिं (for तत्र). — ^{c}) V1 B1.2 Da D4.7 S (G3.4 absent) सर्वांश्च (for सर्वान्). D4.9 भाप्नुवंति (for प्राप्नु°). D7 T G1.2.5 [इ]ति (for [इ]ह). K1 M4 विद्वान्; D7 T1 G5 विद्धि; T2 G1.2 बुद्धि (sic) (for विद्वन्). — ^{d}) K4 ह्रियस्व; B1 भक्ष°; B4 D9 त्रिय°; Da भ्रिय°; D4.5 प्रियश्च; M2.4 स्वयं स्व- (for प्रियस्व). D5 कामः (for कामं). K1.3.5 V1 B Da Dn1.n3 D2–5.8.9 क्षुधै(K1 °धे)व (for क्षुधा वै). D7 T G1.2.5 M1.3 स्वर्गं गत्वा सहितारः (M1.3 संसहंति) क्षुधं ये (M1 ते).

75 ^{a}) B5 Dn1 D3.5.8 सयशः; D7 G2 संशयं (for संशयः). D8 -भावो; D5 चेह (for -भावे). — ^{b}) K5 V1 B2–5 Da Dn1.n3 D3.3.5.7.8 S (G3.4 absent) निःसंशयः (for °शयं). After निःसं-, Da2 ins.:

355* **मूलर्तुंलस्त्रित्तिपुण्यं (sic)
मोहात्मके यत्र यथा स्वभक्षे ।

For the repetition in G1, cf. v. l. 74. D5.9 कर्मणा. K2.5 B1–3 Da Dn1.n3 D2.3.8 वै विनाशः; D7.9 S (G3.4 absent) चा(D9 वा)पि नाशः (for वा वि°). — ^{c}) Ś1 K1.2.4 V1 B D1 G1.2 M व्रत(G1 वृत्त)नित्या(B0 °मित्या; B2 °नित्यः)शयात्मा; K3.5 Da Dn1.n3 D2.3.5.7–9 T1 G5 व्र(D7 भू)तनित्यः (D7 T1 G5 °त्या) शमात्मा; D4 व्रतनित्येभमात्मा (sic); T2 व्रतनित्यो यतात्मा (for *वर्त इत्याशयात्मा). — ^{d}) K1 भक्षं; K5 Dn1.n3 D2.3.8 रक्ष्यं (Dn3 °क्षं) (for रक्षन्). D4 न भक्षयिष्यामि. K4 D3.4 अभक्षं (for °क्ष्यम्). V1 B0.1.3–5 Da D5 स वै क्षेप्स्ये (B1 सर्वं क्षेप्स्यामि) पापमिदं (V1 °यं; Da °मं) लघीयः; T2 G1 M अवेक्षते (T2 अन्वीक्षिष्ये; G1 अन्वेषिष्ये) मां हि भूयो गरीयान्.

76 ^{a}) D6 बुद्ध्या ममैव (for बुद्ध्यात्मके). All MSS. (except Ś1 K2 D1; Dn2 D6 G3.4 absent) व्यक्त(D4 °क्ति)म् (for °स्तम्). Da अपि प्रतुष्टो (for अस्तीति तुष्टो). K1.3 D9 तुष्टा; K5 Dn1.n3 D2.3.8 पुण्यं; B3.4 D7 तुष्टे; D4 दृष्टं; M1.3 तुष्टिर् (for तुष्टो). — ^{b}) K1 B4 D5 मोहादेव त्वं; K3 D7.9 S (G3.4 absent) °त्मके (M2 °ने) त्वं; K4 °देकत्वेन; B1 मे देवत्वं; Da देहादेक(Da2 °त्मक)त्वं (for मोहा°). V1 B0.2–5 Da D6 न यथा (for यथा). K1 शर्म; K2 V1 B D5 शब्द-; K3 D9 वृत्त-; Da1 शक्र-; Da2 शक्त-; D7 S (G3.4 absent) शिष्ट- (for चर्म). B4 D6 -वक्षः (for चक्षुः). K5 Dn1.n3 D2.3.8 मोहात्मके यत्र यथा श्वभक्ष्ये (Dn1 D3 °भक्षे; Dn3 °पक्षे); D4 मोहात्मके नास्तिकदृष्टं कथंचित्. — After 76^{ab}, K3 D4 ins.:

356* यथा चक्षुः शब्दतत्त्वं न बुध्ये-
द्रूपं पश्येच्चक्षुरेवं तथैव ।

[(L. 1) D4 तथा (for यथा).]

यद्यप्येनःसंशयादाचरामि
नाहं भविष्यामि यथा त्वमेव ॥ ७६
श्वपच उवाच ।
पतनीयमिदं दुःखमिति मे वर्तते मतिः ।
दुष्कृती ब्राह्मणं सन्तं यस्त्वामहमुपालभे ॥ ७७
विश्वामित्र उवाच ।
पिबन्त्येवोदकं गावो मण्डूकेषु रुवत्स्वपि ।
न तेऽधिकारो धर्मेऽस्ति मा भूरात्मप्रशंसकः ॥ ७८

श्वपच उवाच ।
सुहृद्भूत्वानुशासि त्वा कृपा हि त्वयि मे द्विज ।
तदेवं श्रेय आधत्स्व मा लोभाच्छ्वानमादिथाः ॥ ७९
विश्वामित्र उवाच ।
सुहृन्मे त्वं सुखेप्सुश्चेदापदो मां समुद्धर ।
जानेऽहं धर्मतोऽऽत्मानं श्वानीमुत्सृज जाघनीम् ॥ ८०
श्वपच उवाच ।
नैवोत्सहे भवते दातुमेतां

C. 12. 5403
B. 12. 141. 83
K. 12. 141. 85

— ^{c}) B2 यदा (for यदि). K5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2–4. 7. 8 S (G3. 4 absent) [ए]तत्; Bo. 3–5 D5 [ए]वं (for [ए]नः-). K5 B1 Dn1. n3 D2. 3. 8 संशयात्मा चरामि. D5 G1 संशयम् (for °याद्). D7 S (G3. 4 absent) आहरामि (for आच°). — ^{d}) D8 om. from हं up to मतिः (in 77^{b}). D1 भविष्यसि. K1 D4. 9 एवं; D7 S (G3. 4 absent) आत्थ (for एव).

77 D8 om. 77^{ab} (cf. v. l. 76). — ^{a}) Ś1 (*sup. lin.*) K3 V1 Bo. 2. 4. 5 Da Dn3 D7. 9 T1 G2. 5 M यापनीयम्; K1 यत°; K5 Dn1 D2. 3 गोप°; B1 जाय°; B3 पाय°; D4 यात°; D5 पापीयस्त्वम्; T2 यावनीयम् (sic); G1 याचनीयम् (for पत°). — ^{b}) K5 D2. 3 निश्चया; Da ध्यायते; Dn1. n3 D5 निश्चिता (for वर्तते). — ^{c}) Da निष्कृति-; Dn1. n3 D3 दुष्कृतो; D7 T1 G5 °ष्कृतिं; D9 °ष्कृतं; T2 G1. 2 M1. 3 °ष्कृतिर् (for °ष्कृती). Dn1 D3 (by corr. as in text) [ऽ]ब्राह्मणः; D4 ब्राह्मगः. K5 Dn1 D3 सन्नं; Da सुतं; D4. 9 स तं (for सन्तं). — ^{d}) Bo. 3–5 यस्त्वामेवम्; M1–3 यतस्त्वाहम् (for यस्त्वामहम्). K1 उताकृत (sic) (for उपालभे). B1 यस्त्वाहं समुपालभे.

78 D8 reads 78 twice. — ^{a}) Bo. 3–5 D5 विचरंति (for पिबन्त्येव). — ^{b}) K4 Da मंडकेषु; Dn3 मांडू° (for मण्डू°). K1 भवत्सु; D1 M रुद°; D3 तुव°; D4 रुवति (for रुवत्सु). B5 Da च (for [अ]पि). — ^{c}) B4 damaged. D1 om. (hapl.) from ते up to नान् (in 84^{c}). K1 G2 धर्मो. Bo. 3. 5 न ते धर्मेधिकारोस्ति. — ^{d}) M1–3 भूद् (for भूर्).

79 D1 om. 79 (cf. v. l. 78). — ^{a}) B4. 5 -भूतो; Da G1 भूता (sic) (for भूत्वा). K3. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2–5. 8. 9 [अ]नुशासे; D7 S (G3. 4 absent) [अ]नु (T1 G5 तु; G1 नि) शोचे (for °शासि). K4. 5 V1 B D (D1 om.; Dn2 D6 absent) T G5 त्वां (for त्वा). — ^{b}) K1 [अ]ति (for हि). D5 वृथा हि त्वं भवे द्विज. — ^{c}) K3 V1 B1. 2 Da D4. 7. 9 T1 G1. 2. 5 M तदिदं; K5 Dn1. n3 D2. 3. 5 T2 यदिदं; D8 यदि त्वं (for तदेवं). K4 आयस्त्व; Da M4 °दस्त्व (for °धत्स्व). — ^{d}) K3 B3–5 D4 लोभान्मा (D4 °न्मां) (by transp.). K1 corrupt; K3 D4 मातिशंकियाः; K3 m. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 पात (Dn1 °प) कं क्र (K3 m त) थाः; D9 श्वांगमादिथाः (for श्वान°). D7 S (G3. 4 absent) मा लोभे चेत आदधाः (D7 °धीः).

80 D1 om. 80 (cf. v. l. 78). D5 om. (hapl.) 80–81. — ^{a}) K3 D4. 7. 9 S (G3. 4 absent) सुहृत्त्वं (M2 °त्त्वे) चेदिच्छसि त्वम् (D4 मे). — ^{b}) D3 (marg. *sec. m.* as in text) अपापो (for आपदो). Da1 समुद्धृः (for °द्धर). — ^{c}) D4 धर्मम् (for धर्मतो). K3 Bo. 3–5 Dn3 मार्गो (for ऽऽत्मानं). — ^{d}) K1 मौनीम् (corrupt); K3. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2–4. 8 शौनीम्; D9 भोज्याम् (for श्वानीम्). K3 V1 Bo Da उत्सृज्य. D7 S (G3. 4 absent) उत्सृजेमां श्वजाघनीं (G1 °नीं).

81 D1. 5 om. 81 (cf. v. l. 78, 80). — ^{a}) K1 नेहो (before corr. °वो) त्सहे (for नैवो°). K3–5 V1 Bo–2. 5 D (D1. 5 om.; Dn2 D6 absent) T1 G2. 5 M2 भवतो; B3. 4 G1 भगवतो (G1 °ते) (for भवते). K3 Dn3 D7. 9 T1 G2. 5 एतां; V1 B1 एव; B2 T2 G1 M एतन्; Da एतं (for एतां). — ^{b}) K1 Da D4 नोपेक्षितं (for °क्षितुं). K1 ह्रियमाणे; V1 Bo. 1. 3. 4 क्रियमाणं; B2 lacuna; G1 ह्रीय°; M2 प्रियमाणः (for ह्रियमाणं). K1 श्वपन्नं (sic); D9 श्वगात्रं (for स्वमन्नम्). — ^{c}) K1 B3. 4 G1 M3. 4 स्वाव; D4 आवां; D7 स्वावां; D9 ह्यावां (for स्वावः). K3. 4 D4 शमले-नाव- (D4 °नु-); K5 Dn1. n3 D2. 3. 8. 9 पापलोकाव-

C. 12. 5403
B. 12. 141. 85
K. 12. 141. 85

नोपेक्षितुं ह्रियमाणं स्वमन्नम् ।
उभौ स्वावः स्वमलेनावलिप्तौ
दाताहं च त्वं च विप्र प्रतीच्छन् ॥ ८१

विश्वामित्र उवाच ।

अद्याहमेतद्वृजिनं कर्म कृत्वा
जीवंश्चरिष्यामि महापवित्रम् ।
प्रपूतात्मा धर्ममेवाभिपत्स्ये
यदेतयोर्गुरु तद्वै ब्रवीहि ॥ ८२

श्वपच उवाच ।

आत्मैव साक्षी किल लोककृत्ये
त्वमेव जानासि यदत्र दुष्टम् ।
यो ह्याद्रियेद्भक्ष्यमिति श्वमांसं
मन्ये न तस्यास्ति विवर्जनीयम् ॥ ८३

विश्वामित्र उवाच ।

उपादाने खादने वास्य दोषः
कार्यो न्यायैर्नित्यमत्रापवादः ।
यस्मिन्न हिंसा नानृते वाक्यलेशो
भक्ष्यक्रिया तत्र न तद्गरीयः ॥ ८४

श्वपच उवाच ।

यद्येष हेतुस्तव खादनस्य

(D9 °नु-); V1 B1. 2 Da D7 S (G3. 4 absent) श्वम- (V1 B1. 2 Da स्वम-; G1 श्वज)लेनानु-; B0 समले-नाव-; B5 शमलोकाव- (for स्वमलेनाव-). — [d]) All MSS. (except Ś1 K1. 2; D1. 5 om; Dn2 D6 G3. 4 absent) चाहं (by transp.). K3. 5 V1 B1-4 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 ब्रा(B1 ब्र)ह्मणस्त्वं (for त्वं च विप्र). K3 प्रतीक्ष्य; K5 °क्षः; B3 °क्ष्यः; B4 Dn3 D2. 3. 8 °क्ष (for °च्छन्).

82 D1 om. 82 (cf. v. l. 78). — [a]) B3 अहम् (for अद्याहम्). Ś1 K2. 4 T2 एतं; G1 [अ]हं ते (for एतद्). G2 om. कर्म. — [b]) V1 B D5 तरिष्यामि; Da1 भरि° (for चरि°). K3 D4. 9 M2 महत् (for महा-). — [c]) K3. 5 Dn1. n3 D2. 3. 8. 9 स पूतात्मा; D7 T1 G2. 5 M संपूजितात्मा; G1 स जीवि° (for प्रपू°). K3 [अ]भिपश्ये; B1 °यास्ये; M1-3 [अ]नुपत्स्ये (for [अ]-भि°). B0. 3-5 D5 प्रयुक्तमात्मान(B3 D5 °हार)मिवा-भिपत्स्ये. — [d]) D4 तदेनयोर् (for यदेत°). K3 D4 वै (K3 वा) गुरु तद् (by transp.); Dn3 गुरु तद्वद्; D7 S (G3. 4 absent) वै गुरु नस्तद्. B1. 2 Da नो; B4 D9 lacuna (for वै). K1 B0 ब्रवीमि.

83 D1 om. 83 (cf. v. l. 78). D7 om. 83-85. — [a]) K3 B1 आत्मेव; B0. 3. 5 D5 °त्मा च (for °त्मैव). K5 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 कुल- (for किल). K1. 3. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8. 9 S (G3. 4 absent) धर्म- (G2 °र्मम्) (for लोक-). K3 B0. 3-5 -वृन्द; B1. 2. 5 m Da T G1. 5 M -चर्ये; D5 -वृक्षे; G2 श्राद्धस (for -कृत्ये). D4 आत्मेव साक्षी प्रेत्य पापेषु नित्यं. — [b]) K5 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 3. 8. 9 S (G3. 4 absent) दुष्कृतं (for दुष्टम्). — [c]) K3 D4. 9 ह्याददे; K5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 °द्रियाद्; T G1. 5 M2. 4 ह्यर्थ-येद्; G2 M1. 3 [ऽ]भ्यर्थयेद् (M3 °यन्) (for ह्याद्रि°). Da भक्षमिति; D5 °क्ष्यमिदं; G1 °क्ष्यामीति (for °क्ष्य-मिति). — [d]) B0 तत्र (for तस्य). Dn3 T2 विसर्जनीयं.

84 D1 om. up to नानृ (cf. v. l. 78). D7 om. 84 (cf. v. l. 83). — [a]) D4 उपादानं (for °दाने). D4 पादने; G2 बाधने (for खादने). K1. 3. 4 D4. 9 चास्य दोषः; K2. 5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 चा-स्ति दोषः; B4 D5 S (G3. 4 absent) वाप्यदोषः (B4 °षाः) (for वास्य दोषः). B0. 3. 5 दोषाः. — [b]) Ś1 कार्यो न्याय्यैर्; K1 छायो न्यायैर्; K3 Dn1 D4. 9 कार्या-(Dn1 °या)त्यये; K4. 5 B0. 3-5 Dn3 D2. 3. 8 T G1. 2. 5 M1. 2 कार्ये(B3. 5 °र्या)न्याये (M1 °य्ये); V1 कार्येव्यये; Da °र्येत्याये; D5 °र्योपाये; M3. 4 कार्यो न्याय्ये (for कार्यो न्यायैर्). K1 D2 नित्यमात्रापवादः; D4. 9 °मेवाप° (for °मत्राप°). — [c]) K3. 5 B4 Dn1. n3 D2. 3. 8. 9 यस्मिन्; Da यत्र (for यस्मिन्न). D9 लेशा (sic) (for हिंसा). K3 D4 न कृतो; K5 B1. 3. 4 Da1 Dn1. n3 D2. 3. 8. 9 नानृतं; V1 B0. 2 D5 T2 M °नृतो; B5 °नृत-; Da2 °सृतं; G1 ननृतो (for नानृते). K2. 5 V1 B (except B2) Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 G2 वाच्य-; Da2 नाव- (for वाक्य-). K3 D4 -लेशाद्; T2 -देशे; G1 -लेशे (for -लेशो). — [d]) Da1 M भक्ष- (for भक्ष्य-). K5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 T G1. 2. 5 M2. 4 यत्र (for तत्र). T2 G1 तु (for न). K3 D4. 9 भक्षं ब्रूयान्न तु (D9 °मन्नु) तद्गरीयः.

85 D7 om. 85 (cf. v. l. 83). — [a]) K5 D2. 3. 8 यद्येव; Dn3 °द्यस्य; D1 °स्यैष; D5 °देष (for °द्येष). T2 धर्मस; G1 lacuna (for हेतुस). K3 D4 कार-

न ते वेदः कारणं नान्यधर्मः ।
तस्मादभक्ष्ये भक्षणाद्वा द्विजेन्द्र
दोषं न पश्यामि यथेदमात्थ ॥ ८५

विश्वामित्र उवाच ।

न पातकं भक्षणमस्य दृष्टं
सुरां पीत्वा पततीतीह शब्दः ।
अन्योन्यकर्माणि तथा तथैव
न लेशमात्रेण कृत्यं हिनस्ति ॥ ८६

श्वपच उवाच ।

अस्थानतो हीनतः कुत्सिताद्वा
तं विद्वांसं बाधते साधुवृत्तम् ।
स्थानं पुनर्यो लभते निषङ्गा-
त्तेनापि दण्डः सहितव्य एव ॥ ८७

भीष्म उवाच ।

एवमुक्त्वा निववृते मातङ्गः कौशिकं तदा ।
विश्वामित्रो जहारैव कृतबुद्धिः श्वजाघनीम् ॥ ८८
ततो जग्राह पञ्चाङ्गीं जीवितार्थी महामुनिः ।
सदारस्तामुपाकृत्य वने यातो महामुनिः ॥ ८९
एतस्मिन्नेव काले तु प्रववर्षाथ वासवः ।
संजीवयन्प्रजाः सर्वा जनयामास चौषधीः ॥ ९०

C. 12. 5415
B. 12. 141. 97
K. 12. 141. 93

णेस्य ; K5 V1 B1. 2 Da T G2. 5 खादने स्यान् ; Bo Dn1 D2. 3. 8. 9 G1 M °नेस्य (for °नस्य). K1 यद्येष होतस्तव वोदरस्य (sic). — b) V1 B Da D5 न तत् (D5 तं) प्रपद्ये ; T1 G2. 5 ततो न (G2 om. न) वेदः ; M1. 2 न ते (M2 वो) पवादः ; M3. 4 न ते वादः (for न ते वेदः). K5 B3 Dn3 D2. 3. 5 करणं (for कारणं). K1. 5 V1 Bo. 2-5 Da Dn1 D2. 3. 5. 8. 9 नार्यं- ; B1 Dn3 नापि ; T1 G2. 5 नात्र ; T2 G1 नास्य (for नान्य-). B1 Dn3 [अ]-धर्मः ; G1 धर्माः . K3 D4 न कारणं चार्यधर्मः प्रदिष्टः . — c) K3 D9 भक्षणे (for °णाद्). D9 जितेंद्र (for द्विजेन्द्र). K5 V1 B Da Dn1. n3 D1-5. 8 T2 G1 M1. 3. 4 तस्माद्भक्ष्ये (Dn3 D3. 4 °क्षे ; D2 °क्त-) भक्षणे वा (Bo. 4. 5 D5 °माणे ; D1 °णाद्वा) द्विजेंद्र ; T1 G2. 5 तस्माद्भक्ष्याभक्षणे यद्वि° ; M2 कस्माद्भक्ष्ये न भक्ष्यते द्वि°. — d) Da2 T1 G2. 5 दोषान् ; D5 धर्मं (for दोषं). V1 B1. 2 Da M1. 3 यथा त्वम् ; T G1. 2. 5 M2. 4 यद् (T2 G1 यथा) र्थम् (for यथेदम्). Ś1 K (except K3) Bo. 3-5 Dn1. n3 D1-3. 5. 8 अत्र ; G1 अर्थः ; M2 क्षात्थः (for क्षात्थ).

86 B1 om. the ref. — a) K3. 5 Dn1. n3 D2-5. 8. 9 नैवातिपापं (D4 °मात्रं ; D9 °तापं) (for न पातकं). K5 V1 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 भक्ष (Dn3 °क्ष्य) माणस्य (for °णमस्य). B4 Dn3 D4. 9 दुष्टं (for दृष्टं). — b) All MSS. (except Ś1 K2. 4 D1 ; Dn2 D6 G3. 4 absent) सुरां तु पीत्वा (V1 D4 च पीत्वा ; D7 तु भुक्त्वा) पततीति (K1 Da °ह) शब्दः (Da °ब्दाः). — c) D5 °कालानि (for -कर्माणि). All MSS. (except Ś1 K2. 4 D1 G2 ; Dn2 D6 G3. 4 absent) यथा (for तथा). B4 तवैव ; D4 तथेव (for तथैव). — d) K3. 5 B3. 4 Dn1. n3 D2-4. 8. 9 पाप- ; D7 T1 G6 M लेप- (for लेश-). D4 -मात्रस्य (for -मात्रेण). All MSS. (except Ś1 D1 ; Dn2 D6 G3. 4 absent) कृतं (for कृत्यं).

87 D7 om. the ref. — a) D7 च (for वा). — b) K4 भीतं ; K5 B1. 5 Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 7. 8 T G1. 5 M तद् (for तं). B3. 4 G2 भीतं (G3 तद्) विद्वान्संवद (G2 °बाध) ते साधुवृत्तं. — c) K5 Da Dn1. n3 D3 (marg. as in text) श्वानं ; B2 D9 स्थाने (for स्थानं). D4 वा (for यो). V1 B1. 2 Da लभते यो (B2 °तेसौ) (by transp.) ; M2 यो भवते. K (except K2) V1 B D (Dn2 D6 absent) T1 G2. 5 [ऽ]भि (D4 वाभि) षंगात् ; T2 G1 [ऽ]तुषं ; M विभं (M2 °हं) गात् (for निषङ्गात् as in Ś1 K2 only). — d) D5 तेनैव ; G2 तेनाभि- (for °पि). T2 G1 येनातिदंडः सहितः स एव.

88 a) V1 B1 Da निवृत्ते तु (for निववृते). — b) V1 Da2 मातंगे (for मातङ्गः). K1 कौशकात् ; V1 B1. 2 Da D4 कौशिकस्. K5 B2 Dn1. n3 D2. 3 तथा (for तदा). — d) G2 तु (for श्व-). D4 -जाघनी ; T1 G1 -जाघनिं.

89 a) Ś1 Dn3 पंचांगो (Dn3 °गां) ; K5 Dn1 D2. 3. 7. 8 T1 G2. 5 स (D7 T1 G2. 5 च) श्वांगं ; B2 Da विधिवज् ; D1 G1 पंचांगी (for पञ्चाङ्गीं). — b) K3 D9 जीविताय ; B2 Da विश्वामित्रो ; D7 T G1. 2. 5 M2. 4 जीवितार्थं (for °तार्थी). — c) K1 सदानस् (for °रस्). Ś1 (sup. lin. as in text) K (except K3) V1 B Dn3 D1-3. 5. 8 उपाहृत्य (for °कृत्य). D7 S (G3. 4 absent) सदारस्त्वय चाहृ (D7 °बृ) त्य. — d) D1 वनं (for वने). Ś1 (sec. m.) व्रातो ; K1 भ्राता (for

C.12.5416
B.12.141.98
K 12.141.100

विश्वामित्रोऽपि भगवांस्तपसा दग्धकिल्बिषः ।
कालेन महता सिद्धिमवाप परमाद्भुताम् ॥ ९१
एवं विद्वानदीनात्मा व्यसनस्थो जिजीविषुः ।
सर्वोपायैरुपायज्ञो दीनमात्मानमुद्धरेत् ॥ ९२

एतां बुद्धिं समास्थाय जीवितव्यं सदा भवेत् ।
जीवन्पुण्यमवाप्नोति नरो भद्राणि पश्यति ॥ ९३
तस्मात्कौन्तेय विदुषा धर्माधर्मविनिश्चये ।
बुद्धिमास्थाय लोकेऽस्मिन्वर्तितव्यं यतात्मना ॥ ९४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १३९ ॥

यातो). $K_{3.5}$ V_1 B Da $Dn_{1.n3}$ $D_{2-5.7-9}$ S ($G_{3.4}$ absent) वने (T_2 पदे) भोक्तुमियेष सः. — After 89, K_{3-5} V_1 B Da $Dn_{1.n3}$ $D_{2.3.5.8}$ ins.:

357* तथास्य बुद्धिरभवद्विधिनाहं श्वजाघनीम् ।
भक्षयामि यथाकामं पूर्वं संतर्प्य देवताः ।
ततोऽग्निमुपसंहृत्य ब्राह्मेण विधिना मुनिः ।
ऐन्द्राग्नेयेन विधिना चरुं श्रपयत स्वयम् ।
ततः समारभत्कर्म दैवं पित्र्यं च भारत । [5]
आहूय देवानिन्द्रादीन्भागं भागं विधिक्रमात् ।

[(L. 1) K_3 यथा; K_5 B_2 Da D_8 अथ (for तथा). D_5 reads the portion from हं श्वजा up to विधिना (in line 3) twice. —(L. 2) K_4 B_1 तथा- (for यथा-). K_3 -भागं (for -कामं). —(L. 3) Da अथ (for ततो). B_2 उप*स्कृत्य (for °संहृत्य). K_3 माणेन (sic); K_4 $B_{2.3.5}$m Da ब्रा(B_2 ब्र)ह्मणो (for ब्राह्मेण). —(L. 4) Da_2 चारु (for चरुं). K_3 श्रपयतः; K_4 श्रपयत्त (sic) (for श्रप°). D_5 चरुं वा श्रपयेत्कथं (for the post. half). —(L. 5) B_1 समारभेत् (for °रभत्). —(L. 6) K_4 $D_{3.8}$ आह्वयद् (for °हूय). K_4 भागं विधिक्रमाददात्; B_2 भागं भागमकल्पयत् (for the post. half).]

90 ^{b}) K_5 $Dn_{1.n3}$ $D_{2.3.8}$ स (for [अ]थ). —^{c}) D_7 G_1 स जीवयन्. —^{d}) Da_1 G_1 चौषधिः; T_2 चोषधीः.

91 ^{a}) K_3 V_1 Da $D_{4.9}$ T_2 G_1 [ऽ]थ; Bo lacuna (for ऽपि). —^{b}) K_3 D_9 -कल्मषः (K_3 °षः) (for -किल्बिषः). —^{c}) K_3 महती; M_4 तपता (for महता). —^{d}) T_1 $G_{2.5}$ इयेष; G_5 (*inf. lin., sec. m.*) इयाय (for अवाप). K_1 पत्नुसाद्भुतं (sic); K_4 Dn_3 $D_{3.8}$ T_2 G_1 परमाद्भुतं; V_1 $B_{1.2}$ Da स मुनिस्तदा (for परमाद्भुताम्). — After 91, K_5 V_1 B Da $Dn_{1.n3}$ $D_{2.3.5.8}$ ins.:

358* स संहृत्य च तत्कर्म अनास्वाद्य च तद्धविः ।
तोषयामास देवांश्च पितॄंश्च द्विजसत्तमः ।

[(L. 1) V_1 उपाहृत्य; B_2 (marg. as above) उप° (for स सं°). $D_{2.3.8}$ अनासाद्य (for °स्वाद्य).]

92 ^{c}) B_2 Da सर्वोपायविधानज्ञो. —^{d}) K_1 भीतम् (for दीनम्).

93 ^{a}) K_3 D_9 समाधाय (for °स्थाय). —^{b}) K_3 D_9 तदा भवेत्; V_1 $B_{1.2}$ Da भवेत्तदा (for सदा भवेत्). —^{d}) All MSS. (except $Ś_1$ $K_{2.4}$ D_1; Dn_2 D_6 $G_{3.4}$ absent) पुरुषो भद्र(T_2 धर्म)मश्नु($D_{2.8}$ $M_{1.3.4}$ °स्तु; D_4 °स्नु)ते.

94 ^{a}) Da वपुषा (for विदुषा). M_2 तस्मात्त्वमपि कौंतेय. —^{d}) $K_{3.5}$ V_1 $Bo_{.1.3-5}$ Da Dn_1 $D_{2-5.7-9}$ S ($G_{3.4}$ absent) कृतात्मना; B_2 D_1 यथा°; Dn_3 कृतमात्मना (hypermetric) (for यता°).

Colophon. — *Sub-parvan:* $Ś_1$ K B_1 Da Dn_1 D_{1-5} आपद्धर्म; V_1 B_2 D_7 S ($G_{3.4}$ absent) राजधर्म; $Bo_{.3-5}$ D_9 आपत्सु; Dn_3 आपत्ति. — *Adhy. name:* N (Dn_2 D_6 absent) G_1 M_{1-3} विश्वामित्रश्वपच(D_7 G_1 °पाक)संवादः; G_2 मांसभक्षणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B_2 T_2 142; $B_{3.4}$ 140; Da_1 10; Dn_1 11; T_1 G_5 144; $G_{1.2}$ M 143. — *Śloka no.:* Da 101; Dn_1 102; D_8 99.

१४०

युधिष्ठिर उवाच ।
यदिदं घोरमुद्दिष्टमश्रद्धेयमिवानृतम् ।
अस्ति स्विद्दस्युमर्यादा यामहं परिवर्जये ॥ १
संमुह्यामि विषीदामि धर्मो मे शिथिलीकृतः ।
उद्यमं नाधिगच्छामि कुतश्चित्परिचिन्तयन् ॥ २
भीष्म उवाच ।
नैतच्छुद्धागमादेव तव धर्मानुशासनम् ।
प्रज्ञासमवतारोऽयं कविभिः संभृतं मधु ॥ ३
बह्व्यः प्रतिविधातव्याः प्रज्ञा राज्ञा ततस्ततः ।
नैकशाखेन धर्मेण यात्रैषा संप्रवर्तते ॥ ४
बुद्धिसंजननं राज्ञां धर्ममाचरतां सदा ।
जयो भवति कौरव्य तदा तद्विद्धि मे वचः ॥ ५
बुद्धिश्रेष्ठा हि राजानो जयन्ति विजयैषिणः ।
धर्मः प्रतिविधातव्यो बुद्ध्या राज्ञा ततस्ततः ॥ ६
नैकशाखेन धर्मेण राज्ञां धर्मो विधीयते ।
दुर्बलस्य कुतः प्रज्ञा पुरस्तादनुदाहृता ॥ ७

C 12. 5427
B. 12. 142. 7
K. 12. 142. 7

140

1 D8 विश्वामित्र (for युधिष्ठिर). — ^{a}) Da उद्दिश्यम् (for °ष्टम्). K4. 5 Dn1. n3 D2. 3. 8 यदि घोरं समुद्दिष्टम्. — ^{b}) B2 (marg.) यत्रैषा संप्रवर्तते. ❀ Ca: अश्रद्धेयमिवानृतम् अनृतमिवाश्रद्धेयम् । ❀ — ^{c}) D4 यद् (for स्विद्). K1 अस्य; Da वस्तु- (for दस्यु-). — ^{d}) K1 यामर्थ्यं (sic) (for °हं). D7 S (G3. 4 absent) यामयं परिवर्जयेत्.

2 ^{a}) Bo M2. 3 स मुह्यामि; T2 सुमु° (for संमु°). G1. 2 विषादामि. — ^{b}) D5 [ऽ]पि; D7 S (G3. 4 absent) [ऽ]यं (for मे). M1. 3 -कृतं; M4 -कृता (for -कृतः). — ^{c}) V1 उत्थानं; Da1 उद्यम्यं; D2. 3. 8 उद्योगं (for उद्यमं). V1 नाभिगच्छामि. — ^{d}) D2. 3. 8 कदाचित् (for कुतश्चित्). T2 G1 -वर्जयन्; M4 -चिंतयेत् (for °यन्). K5 Dn1. n3 कदाचित्परिसांत्वयन्; D4 कुतस्त्वेतदचिंतयन्.

3 B2. 4 lacuna; D7 T1 G2. 5 om. the ref. — ^{a}) Ś1 K1. 4 D1 सम्यक्; Da1 एते; Da2 एतत्; T2 यत्ते (for नैतत्). K2. 3. 5 V1 B Dn1. n3 D2. 3. 5. 7. 8 Cn श्रुत्वा (B1 बुद्ध्वा) गमाद् (for शुद्धा°). D4 एवं. — ^{b}) K3 भवेद् (for तव). M2 कर्मानु- (for धर्मानु-). — Before 3^c, D7 T1 G5 ins. भीष्म उवाच. — ^{c}) K3 D3 प्रजा- (for प्रज्ञा-). K2. 5 V1 B Dn1. n3 D2–5. 8 Cn समवहारो; K3 Da D7 S (G3. 4 absent) Cv °भिहारो (for °वतारो). D1 यः (for ऽयं). K1 प्रजार्थं समवायोयं. ❀ Cn: समवहारो निष्ठा । ❀ — ^{d}) Bo. 3–5 D5 विद्वद्भिः (for कविभिः). V1 Bo D5 संवृतं; Da1 संस्मृतं; Da2 संसृतं; D1 संभृतं; G2 संभृतं (for संभृतं).

4 ^{a}) K3 Da1 सदा; D7 T1 G2. 5 बहु; Cv बाह्याः (for बह्व्यः). ❀ Cv: बाह्याः प्राकृताः प्रजाः प्रतिविधातव्याः इदं कुर्विति शिक्षितव्याः । ❀ — ^{b}) Da आज्ञा (for प्रज्ञा). D1. 4 lacuna; D5 राज्ञस्. — ^{c}) D7 S (G3. 4 absent) बहु- (for नैक-). D4 -शाखेण. — D5 G1 om. (hapl.) 4^d–7^a. — ^{d}) Ś1 K2. 4. 5 V1 B2. 3 Dn1. n3 D2. 7. 8 T1 G5 यत्रैषा; Bo. 1. 5 D3 यत्रैषां; D1 यतेषा (for यात्रैषा). D7 T G2. 5 M संप्रसिध्यते (D7 T2 °ति) (for °वर्तते). K3 D4 राज्ञो धर्मोभिधीयते.

5 D5 G1 om. 5 (cf. v. l. 4) B1 om. 5^a–7^b. M2 repeats 5–6 after 14^{ab}. — ^{ab}) K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 बुद्धिसंजननो धर्म आचारश्च सतां सदा. — ^{c}) K3 जाया; K5 Dn1 D2. 3. 8 ज्ञेयो; D7 T G2. 5 क्षयो (for जयो). — ^{d}) K5 B3. 4 Dn1. n3 D2. 3. 8 सदा (for तदा). K3 D4. 9 [ए]तद् (for तद्). B5 (marg.) तदा तद्बुद्धिरेव च; D7 T G2. 5 सदा तद्बुद्धिरेव च; M (M2 both times) सदा सद्वृत्तिरेव च.

6 For the repetition of 6 in M2, cf. v. l. 5. B1 D5 G1 om. 6 (cf. v. l. 5, 4). — ^{b}) K5 B3. 4 Dn1. n3 D2. 3. 8. 9 चरंति; G2 भवंति (for जयन्ति). D9 विषयैषिणः. — ^{c}) M2 (both times) धर्मं. Da धर्मं प्रतिविधातव्यं. ❀ Cn: प्रतिविधातव्यश्चिकित्सनीयः । ❀ — ^{d}) M2 (both times) बुद्धा. D1 राज्ञस्. D4 बुद्धि-;

7 B1 om. 7^{ab} (cf. v. l. 5); Bo. 3. 5 D5 G1 om. 7^a (for D5 G1, cf. v. l. 4). — ^{a}) K3 D3. 4. 8 नैकशाखेण. — ^{b}) K5 B4 Dn1. n3 D2. 3. 8. 9 राज्ञो (for

C. 12. 5428
B. 12. 142. 8
K. 12. 142. 8

अद्वैधज्ञः पथि द्वैधे संशयं प्राप्तुमर्हति ।
बुद्धिद्वैधं वेदितव्यं पुरस्तादेव भारत ॥ ८
पार्श्वतःकरणं प्रज्ञा विषूची त्वापगा इव ।
जनस्तूच्चारितं धर्मं विजानात्यन्यथान्यथा ॥ ९
सम्यग्विज्ञानिनः केचिन्मिथ्याविज्ञानिनोऽपरे ।
तद्वै यथातथं बुद्ध्वा ज्ञानमाददते सताम् ॥ १०

परिमुष्णन्ति शास्त्राणि धर्मस्य परिपन्थिनः ।
वैषम्यमर्थविद्यानां नैरर्थ्यात्ख्यापयन्ति ते ॥ ११
आजिजीविषवो विद्यां यशस्कामाः समन्ततः ।
ते सर्वे नरपापिष्ठा धर्मस्य परिपन्थिनः ॥ १२
अपक्वमतयो मन्दा न जानन्ति यथातथम् ।
सदा ह्यशास्त्रकुशलाः सर्वत्रापरिनिष्ठिताः ॥ १३

राज्ञां). G_1 यत्राधर्मौ विधीयते. — [c]) D_5 कृत- (for कुतः). D_7 T_1 $G_{2.5}$ अबलस्य ततः प्रज्ञा. — [d]) K_3 G_1 अनुदाहृतः; K_5 B (except B_1) $D_{2.3.5.8}$ °पाहृता (for °दाहृता).

8 [a]) K_1 अदैवज्ञः; K_3 D_4 अद्वै(D_4 °द्वि)धकः; Da_2 अधैधन्यः (sic); G_1 M_4 अद्वैय(M_4 °ध)ज्ञा (for °धज्ञः). T_2 $G_{1.2}$ प्रति- (for पथि). D_1 द्वैधैः; G_2 द्वैधैः. ❀ Cv: ज्ञानिनः अज्ञानिनश्च प्रतिद्वैधं द्वैविध्यं यस्य तस्मिन्धर्मे । ❀ — [b]) K_3 अर्हसि. B_2 Da संशयं प्राप्नुते महत्. — [c]) D_1 बुद्धिद्वैधे; M_4 °द्वैतं (for °द्वैधं). D_7 S ($G_{3.4}$ absent) विधातव्यं (for वेदि°).

9 [a]) Ś$_1$ $K_{1.4}$ V_1 B_1 Da $D_{4.5.9}$ T_2 $G_{1.2}$ -कारणं; $Bo_{.4.5}$ -करण- (for -करणं). $K_{2.3.5}$ B_1 $Dn_{1.n3}$ $D_{2-4.8}$ प्राज्ञो; V_1 D_7 S ($G_{3.4}$ absent) राज्ञो; $Bo_{.4.5}$ -प्रज्ञ; D_1 राज्ञा; D_5 प्राहुर्; D_9 प्राज्ञे (for प्रज्ञा). — [b]) Ś$_1$ $K_{1.4}$ M_4 विपू(K_1 °धू)चि तु; K_3 विष्टभिस्तु; V_1 $Bo_{.2m.5}$ विप्रविद्धा; B_1 रिपुविद्धा; $B_{2-4.5m}$ विप्लविद्धा; Da विप्लवेद्; D_1 विपूयितु (sic); D_4 व्रष्टिनिस्तु (sic); D_5 विप्लवित्वा; D_7 T $G_{1.2.5}$ विपूच्यस्तु; D_9 वृष्टिभिस्तु (for विपूची तु). V_1 B_{2m} मृगा (for [आ]पगा). $K_{2.5}$ $Dn_{1.n3}$ $D_{2.3.8}$ Cn विष्टंभित्वा प्रकारयेत्. — [c]) K_5 यतस्; V_1 $Bo_{.3-5}$ बुद्धस्; D_5 बुद्धेस्; D_7 S ($G_{3.4}$ absent) जनास् (for जनस्). $K_{2.4.5}$ $B_{1.2.5}$ $Dn_{1.n3}$ $D_{2.3.5.8.9}$ T_1 G_5 तच्चरितं; K_3 V_1 तु चरितं; Bo Da_2 तु चारितं; B_3 तच्चा°; B_4 तच्चयावितं; D_7 सूच्चरितं (for तूच्चा°). — [d]) D_7 S ($G_{3.4}$ absent) विजानंति (for °नाति). Ś$_1$ $K_{1.4}$ D_1 तदा; B_1 यथा; D_9 तथा (for the second [अ]न्यथा). K_5 विज्ञातव्यं यथान्यथा.

10 [a]) K_3 D_4 मिथ्या- (for सम्यग्-). K_5 $Dn_{1.n3}$ $D_{2.3.8}$ अमिथ्याज्ञानिनः केचिन्. — [b]) K_5 $B_{3.4}$ $Dn_{1.n3}$ $D_{2.3.8}$ T_2 परे (for ऽपरे). — [c]) V_1 G_1 यद्वै (for तद्वै). B_4 $Dn_{1.n3}$ $D_{3.5}$ M_2 यथायथं (for °तथं). Ś$_1$ K_4 बुद्ध्या. — [d]) M_{1-3} आदीयतां; M_4 आददतो (for °ददते). G_2 सभां (for सताम्). — After 10, the sequence in T_2 G_1 is: 11^{ab}, 13^{abc}, 12^{bcd}, 11^{cd}, 12^{a}, 13^{d}.

11 For the sequence in T_2 G_1, cf. v. l. 10. — [a]) Ś$_1$ -मुष्णाति; K_3 $D_{3.4}$ -पुष्णंति; Da -पुष्यंति (for -मुष्णन्ति). G_1 शस्त्राणि. — D_7 M_2 om. (hapl.) 11^{b}–14^{a}. D_9 T_1 G_5 om. (hapl.) 11^{c}–12^{b}. — [c]) Ś$_1$ वैशेष्यम्; D_1 वैशस्यम् (for वैषम्यम्). K_1 अर्थ्य-; D_4 M_4 अथ; T_2 $G_{1.2}$ Cv अपि; $M_{1.3}$ इह (for अर्थ-). ❀ Cv: वैषम्यं कस्यचिद्विभागस्य तत्त्वावेदकत्वम् । ❀ — [d]) K_1 निरक्ष्याः; $K_{3.5}$ V_1 B Da $Dn_{1.n3}$ $D_{2-5.8}$ T_2 $G_{1.2}$ M (M_2 om.) निरर्थाः (for नैरर्थ्यात्). $K_{2.4}$ तापयंति; B_2 क्षाप°; D_5 स्थाप° (for ख्याप°). Ś$_1$ $K_{1.4}$ V_1 B Da $D_{1.5}$ च (for ते).

12 For the sequence in T_2 G_1, cf. v. l. 10. D_7 M_2 om. 12; D_9 T_1 G_5 om. 12^{ab} (cf. v. l. 11). — [a]) Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ D_1 नित्यं (for विद्यां). K_3 Bo Dn_3 D_5 आजिजीविषयो (Bo °तो; D_5 °ते) विद्यां; T_2 आशीविषमयो विद्यां. — [b]) K_5 $Dn_{1.n3}$ $D_{2.3.8}$ यशस्कामौ; $Bo_{.3}$ धर्मकामाः; D_5 यशस्कामः (for यशस्कामाः). D_5 स पंडितः (for समन्ततः). — [c]) K_5 V_1 $B_{1.2}$ Da $Dn_{1.n3}$ $D_{2.3.8}$ नृप-; T_2 G_1 गुरु- (for नर-).

13 For the sequence in T_2 G_1, cf. v. l. 10. D_7 M_2 om. 13 (cf. v. l. 11). Ś$_1$ $K_{2.3}$ V_1 B D_1 repeat 13^{ab} after 14^{ab}. — [a]) B_3 (second time) अपक्वमंदयो; B_4 (second time) lacuna (for °मतयो). Ś$_1$ $K_{2.3}$ V_1 $B_{2.4}$ (all second time) जिह्मा (for मन्दा). — [b]) B_4 (second time) तिष्ठंति (for जानन्ति). — [c]) $K_{2.4.5}$ V_1 $Dn_{1.n3}$ $D_{2.3.8}$ यथा; D_5 तदा (for सदा). T_1 $G_{2.5}$ प्रगृह्य; T_2 सदास्य (for सदा ह्य-). — [d]) K_4 Dn_1 $D_{2.3.8}$ [अ]युक्ति- (for [अ]परि-). T_2 -निष्ठितां. Dn_3 सर्ववाग्युक्तिनिष्ठिताः; G_1 सर्वत्र परिनिष्ठितः.

14 D_7 M_2 om. 14^{a} (cf. v. l. 11). — [a]) K_3 D_4

परिमुष्णन्ति शास्त्राणि शास्त्रदोषानुदर्शिनः ।
विज्ञानमथ विद्यानां न सम्यगिति वर्तते ॥ १४
निन्दया परविद्यानां स्वां विद्यां ख्यापयन्ति ये ।
वागस्त्रा वाक्छुरीमत्त्वा दुग्धविद्याफला इव ।
तान्विद्यावणिजो विद्धि राक्षसानिव भारत ॥ १५
व्याजेन कृत्स्नो विदितो धर्मस्ते परिहास्यते ।
न धर्मवचनं वाचा न बुद्ध्या चेति नः श्रुतम् ॥ १६
इति बार्हस्पतं ज्ञानं प्रोवाच मघवा स्वयम् ।
न त्वेव वचनं किंचिदनिमित्तादिहोच्यते ॥ १७
स्वविनीतेन शास्त्रेण व्यवस्यन्ति तथापरे ।
लोकयात्रामिहैके तु धर्ममाहुर्मनीषिणः ॥ १८
समुद्दिष्टं सतां धर्मं स्वयमूहेन्न पण्डितः ।
अमर्षाच्छास्त्रसंमोहादविज्ञानाच्च भारत ॥ १९
शास्त्रं प्राज्ञस्य वदतः समूहे यात्यदर्शनम् ।

C. 12. 5440
B. 12. 142. 20
K. 12. 142. 20

परिपुष्णंति (for °मुष्णन्ति). K1 शस्त्राणि (sic). — ^{b}) B4 damaged. K4 शस्त्र- (for शास्त्र-). D5 -दोषार्थ- (for -दोषानु-). K1 -दर्षिनः (sic); Bo -सारिणः; B1 Da -दर्शितः (for °नः). — After 14^{ab}, Ś1 K2. 3 V1 B D1 repeat 13^{ab}; while M2 repeats 5–6. — ^{c}) K1. 3 B3–5 Da2 D4 अर्थ- (B4 D4 °र्थं) (for अथ). K2. 4. 5 Dn1. n3 D2. 3. 8 विज्ञातमर्थं विद्यानां. ❀ Cv: विज्ञानं विपरीतज्ञानम् । ❀ — B1 D1 om. (hapl.) 14^{d}–15^{a}. — ^{d}) K1 corrupt; M2 स सम्यग्. T2 G1 मे मतिः (for वर्तते).

15 B1 D1 om. 15^{a} (cf. v. l. 14). Ś1 reads 15^{ab} on marg. — ^{a}) K1 पत्र- (sic); Da1 M4 परि- (for पर-). K2 विज्ञानमथ विद्यानां (= 14^{c}). T2 G1 निवर्तनैरवि°. — ^{b}) K3–5 V1 B1–5 D (except D1; Dn2 D6 absent) S (G3. 4 absent) स्व-; Bo सु- (for स्वां). K3 D4 -विद्याः; G1 -विद्या. K1 ख्यात- यंति (for ख्यापयन्ति). K3 D4. 7 T1 G2. 5 M ते; K5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 च; Bo. 5 वै (for ये). — ^{c}) K2. 4 वाक्छुरीमात्व (sic); K5 V1 Bo. 2–5 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 वाक्शरीभूता (V1 B2. 3 °त्वा); B1 वाक्छलीसत्त्वा; D7 T G2. 5 M वाग्विनीताश्च (for वाक्छुरीमत्त्वा). K1 D9 पावस्त्रा (D9 वागस्त्र) वाक्छुनी- सत्त्वा; K3 D4 वागस्त्रतो गम्भीशरव- (sic); D1 °स्त्रवा- न्कलासत्त्वा; D5 °स्त्रस्य वेत्यनीशत्वा; G1 °स्तु वाग्विनी- तात्मा. ❀ Cv: (reading वागास्तिक्यानुनीताश्च): अस्ति स्वर्गाख्यं परलोकमिति मन्वाना आस्तिकास्तेषां भाव आस्ति- क्यम् । वाचः स्वर्गकामो यजेतेत्यादिवाक्यस्य यदास्तिक्यं तेना- नुनीतास्ते । ❀ — ^{d}) Ś1 K1 शुद्ध-; Bo तेषु; B1 चक्रय-; B2 ब्रह्म-; B3. 4 ह्रस्व-; Dn3 दुग्धं (for दुग्ध-). Da अपि (for इव). D9 हंत्यविद्याफला इव. — ^{e}) K4 तद् (for तान्). — ^{f}) G1 राक्षसा (for °सान्). D9 (marg.) विद्धि (for इव).

16 ^{a}) K2. 5 Dn1. n3 D2. 3. 8 सन्निद्; D4 कृच्छ्राद् (for कृत्स्नो). K3. 3. 5 Dn1. n3 D2–4. 7. 8 T1 G2. 5 विहितो; B1. 2 Da D5 विजितो; M [s]भिहितो (for विदितो). — ^{b}) D9 तान्; M तैः (for ते). K2. 3. 5 V1 Bo–2 Da Dn1. n3 D2–4. 7. 8 T1 G2. 5 M1. 3. 4 परि- हास्यति (for °हास्यते). — 16^{cd} is damaged in B4. — ^{d}) Bo. 3. 5 D4 वेति; M2 [इ]ति च (for चेति). G2 M1. 3. 4 न (for नः). K2. 5 Dn1. n3 D2. 3. 8 नैव बुद्ध्येति नः श्रुतं; B2 Da बुद्ध्या चैते हि (Da चेति न) नः श्रुतं; D5 बुद्ध्या वेत्ति न च श्रुतं.

17 ^{a}) Bo. 5 शास्त्रं (for ज्ञानं). K2. 4 D1. 5 M2. 4 बार्हस्पत्यमिति ज्ञानं; D7 T G1. 2. 5 M1. 3 इति बार्हस्पत्य- विज्ञानं (hypermetric). — ^{b}) Ś1 K1–3 V1 B1 D1. 7. 9 T1 G2. 5 M1–3 मघवान्; T2 G1 भगवान् (for मघवा). — ^{c}) K2. 4 V1 D1. 5 न त्वेवं; Da न तस्त्वे; Dn3 G1 तस्त्वेव (for न त्वेव). — ^{d}) D4. 7. 9 S (G3. 4 absent) अनिमित्तम् (for °त्ताद्).

18 M2 om. 18–19. — ^{a}) K2. 4. 5 V1 B Da Dn1. n3 D1–3. 5. 8. 9 T2 सु (B2 T2 अ) विनीतेन; D7 T1 G1. 2. 5 M1. 3. 4 स्वभि° (for स्ववि°). ❀ Cv: स्वविनीतेन गुरुमुखं विना स्वेनैवाभ्यस्तेन । ❀ — ^{b}) T2 G1 [अ]थ वा (for तथा). K1. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2–5. 8. 9 M1 न व्यवस्यंत्य (B1 Da1 D3. 9 °स्त) यापरे; D7 T1 G2. 5 M3. 4 अध्यवस्यंति चा (M3. 4 °त्यथा) परे. — K3 om. 18^{c}–19^{b}. — ^{c}) T G1 M1. 3 अथ (for इह). D4 नु (for तु). — ^{d}) Da1 Dn1 प्राहुर् (for आ°).

19 M2 om. 19; K3 om. 19^{ab} (cf. v. l. 18). — ^{a}) D7 S (M2 om.; G3. 4 absent) स्वकं (for सतां). D5 धर्मे. — ^{b}) K5 V1 B D (except D1; Dn2 D6 absent) S (M2 om.; G3. 4 absent) ऊ- हेत; Cv मुच्येत्र (for ऊहेन्न). — 19^{cd} damaged in B4. — ^{c}) K3 D9 अनर्थाच्; K5 अमर्षी (for °र्षाच्). G2 -संमोषाद्. — ^{d}) K3 अविज्ञानाय (for °नाच्च). D7 S (M2 om.; G3. 4 absent) अनिमित्तादि (M1. 3. 4

C. 12. 5441
B. 12. 142. 21
K. 12. 142. 21

आगतागमया बुद्ध्या वचनेन प्रशस्यते ॥ २०
अज्ञानाज्ज्ञानहेतुत्वाद्वचनं साधु मन्यते ।
अनपाहृतमेवेदं नेदं शास्त्रमपार्थकम् ॥ २१
दैतेयानुशनाः प्राह संशयच्छेदने पुरा ।
ज्ञानमव्यपदेश्यं हि यथा नास्ति तथैव तत् ॥ २२
तेन त्वं छिन्नमूलेन कं तोषयितुमर्हसि ।
अतथ्यविहितं यो वा नेदं वाक्यमुपाश्नुयात् ॥ २३
उग्रायैव हि सृष्टोऽसि कर्मणे न त्ववेक्षसे ।
अङ्गेमामन्ववेक्षस्व राजनीतिं बुभूषितुम् ।
यया प्रमुच्यते त्वन्यो यदर्थं च प्रमोदते ॥ २४
अजोऽश्वः क्षत्रमित्येतत्सदृशं ब्रह्मणा कृतम् ।
तस्मादभीक्ष्णभूतानां यात्रा काचित्प्रसिध्यति ॥ २५

°त्तमि)ह्योच्यते (= 17[d]).

20 [a]) B2 D5 प्रज्ञास्य ; D1 प्रज्ञस्य. — [b]) D7 समूहो ; Cn समूहे (as in text). Ś1 तानि ; D7 T2 G5 यातु ; G1 यदि (for याति). Ś1 K1 अदर्शने. K2. 4 D1 समूहेदन्यदर्शने ; K3 D4 °हे च (D4 वा) नदर्शनं ; Da1 °हे सत्यद° ; Cv समूहे यत्प्रदर्शनं. — [c]) K3 D4 आगतागमबुद्ध्याथ ; D7 S (G3. 4 absent) °मागतया बुद्ध्या. ❀ Cn : आगतागमया बुद्ध्या श्रुत्युपगृहीतेन तर्केण । ❀ — [d]) K3 चेतना च ; B0. 3–5 न चान्येन ; D1 वचनं न ; D4 वेतनाव- (for वचनेन).

21 [a]) K3 D7. 9 S (G3. 4 absent) अज्ञान(G1. 2 °नं)ज्ञान- ; K4 B1. 2 Da D5 °नाज्ञान- (for °नाज्ज्ञान-). — [b]) D4 मन्यंते. — [c]) K1. 2. 4. 5 B Da Dn1. n3 D2. 8 अनयाहृतमेवेदं ; K3 D4 अनुपादेय° ; D7 S (G3. 4 absent) अनुपाग(G1 M °हृ)तमे° ; D9 सत्यमेतदुपोवाह. — [d]) K1 वेदं ; K5 वेद- ; Dn1 इति (for नेदं). K3 D4. 9 G2 अनर्थकं (for अपार्थकम्). D5 शास्त्रध्यामपार्थकं ; T2 G1 M °मेवमपार्थकं (T2 G1 °व परार्थकं ; M3 °वमयार्थतः).

22 [a]) K2 दैत्येयान् ; D6 दैतेयम्. K1 वशया (sic) ; K4. 5 V1 B (except B1) Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8. 9 T G5 M4 उशना. — [b]) K3 D4 -च्छेदनाय वै ; K5 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 3. 8. 9 °नं पुरा (for °ने पुरा). M2 परं (for पुरा). — 22[cd] is damaged in B4. — [c]) K2. 4 ज्ञातम् (for ज्ञानम्). Ś1 K2. 4 B2 Da1 D1 अव्य(K2. 4 °न्य)पदेशं ; K3 D4 G1 अप्युपदेश्यं (D4 °शं) ; K5 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 T2 M3 अप्ययपदे(Dn1 °दि)श्यं (for अव्यप°). D9 अज्ञानमप्युपदेश्यं च (hypermetric). ❀ Cn : अपदिश्यं दिशोर्मध्ये स्थितं, कोटिद्वयस्पर्शि । ❀ — [d]) B2 Da तद्वेन् (for यथा).

23 K3 D4 om. 23. — [a]) Ś1 K2. 4 D1 तेन तच् (Ś1 तं) ; K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 तं तथा ; S (G3. 4 absent) Cv तेन सं- (for तेन त्वं). D7 संधि न (for त्वं छिन्न-). — [b]) K5 Dn1 D2. 3 संनोदयितुम् ; D8 संरोद° (for कं तोष°). B1. 2 Dn3 सं- ; D7 T1 G2. 5 कस् ; T2 G1 M3. 4 कांस् ; M1. 2 तांस् (for कं). K5 B0. 3–5 Dn3 D2. 3. 5. 7–9 T G1. 2. 5 M इच्छसि (G1. 2 °ति) (for अर्हसि). — [c]) K5 B2 Dn1. n3 D2. 8. 9 Cn अनव्य(K5 °श्य)वहितं ; V1 B1. 3. 4 D3. 5 अन्यव्यव° ; B0. 5 अन्यव्यवसितं ; Da अथ व्यवहितं ; D7 S (G3. 4 absent) पुनर्व्यवसितं (T2 G1 °सितुं ; M °हितं). V1 B3. 4 Da यावन् ; B1 यो वाङ् (for यो वा). ❀ Cn : अनव्यवहितम् अयुक्तम् । व्यवहितपदं नशब्देन समस्तं चेत् नव्यवहितशब्दः संनिकृष्टवचनस्तदभावोऽनव्यवहितमिति योगोऽत्र ज्ञेयः । ❀ — [d]) B1 न यो (for नेदं). K5 Dn1. n3 D2. 3. 7. 9 उपाश्नुते (for °श्नुयात्).

24 [a]) G2 अग्रे च (for उग्राय). D1 [इ]ह ; M2 तु (for हि). T2 हि (for ऽसि). — [b]) D4. 7 T G1. 2. 5 कर्मणा (for °णे). K1. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 7. 8 T G1. 2. 5 M त्वमीक्ष(Da1 °क्ष्य)से ; K2. 4 D1 तु वी° ; K3 D4. 9 त्वमीदृशे (D9 °शः) (for त्ववेक्षसे). — [c]) K3 D4 आगमान् ; K5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 T2 Cn अंग माम् ; D7 T1 G1. 2. 5 अग्रे माम् (for अङ्गेमाम्). Ś1 अनुवेक्षस्व ; K1 D9 अन्ववेक्ष्यस्व ; K2. 4 D1 अनुवीक्षस्व ; K3 D4. 7 T1 G1. 2. 5 (before corr.) अनवेक्षस्व (for अन्व°). — [d]) K3 D4 राजन्यायान् ; K5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8. 9 M2 Cn राजन्याय- ; D7 T1 G2. 5 राजन्योयं ; T2 G1 °न्यो मां ; M1. 3. 4 °न्यो यां (for °नीतिं). K5 V1 B D (except D1 ; Dn2 D6 absent) S (G3. 4 absent) Cn बुभूषते (B1 °से) (for बुभूषितुम्). — [e]) Ś1 K2. 4 D1 त्वया ; K1. 5 B3. 4 Dn1. n3 D2–4. 8. 9 T2 Cn यथा ; D5 तथा (for यया). V1 B2 D4 प्रमा(D4 °मु)द्यति ; Da प्रमाद(Da2 °य)ति ; Cn प्रमुच्यते (as in text). D7 T G1. 2. 5 त्वर्थो (for त्वन्यो). B1 यया प्रमाद्य भिन्नोन्यो. — [f]) D7 यदृथौ. K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 न ; D7 [ऽ]यं (for च). K3 D4. 9 प्रमोच्यते ; Cn °दते (as in text).

25 [a]) K1 Da1 अजोस्वः ; B4 प्रजार्थं. B4 is damaged partly from क्षत्र up to तस्माद् (in 25[c]). Dn3

यस्त्ववध्यवधे दोषः स वध्यस्यावधे स्मृतः ।
एषैव खलु मर्यादा यामयं परिवर्जयेत् ॥ २६
तस्मात्तीक्ष्णः प्रजा राजा स्वधर्मे स्थापयेदुत ।
अन्योन्यं भक्षयन्तो हि प्रचरेयुर्वृका इव ॥ २७
यस्य दस्युगणा राष्ट्रे ध्वाङ्क्षा मत्स्याञ्जलादिव ।
विहरन्ति परस्वानि स वै क्षत्रियपांसनः ॥ २८
कुलीनान्सचिवान्कृत्वा वेदविद्यासमन्वितान् ।
प्रशाधि पृथिवीं राजन्प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ २९

विहीनजमकर्माणं यः प्रगृह्णाति भूमिपः ।
उभयस्याविशेषज्ञस्तद्वै क्षत्रं नपुंसकम् ॥ ३०
नैवोग्रं नैव चानुग्रं धर्मेणेह प्रशस्यते ।
उभयं न व्यतिक्रामेदुग्रो भूत्वा मृदुर्भव ॥ ३१
कष्टः क्षत्रियधर्मोऽयं सौहृदं त्वयि यत्स्थितम् ।
उग्रे कर्मणि सृष्टोऽसि तस्माद्राज्यं प्रशाधि वै ॥ ३२
अशिष्टनिग्रहो नित्यं शिष्टस्य परिपालनम् ।
इति शक्रोऽब्रवीद्धीमानापत्सु भरतर्षभ ॥ ३३

C. 12. 5454
B. 12. 142. 34
K. 12. 142. 34

क्षत्रियम् (for क्षत्रम्). K3 D4 एतच्च (for इत्येतत्). — b) K3 कृतः. — c) Ś1 K2, 4 D1 न तीक्ष्ण-; K1 नभीक्ष्ण-; K3 Dn1, n3 D2, 4, 8, 9 अभीक्ष्णं; V1 B Da D6 न तीक्ष्णं; D7 T G1, 2, 5 M1, 3, 4 न तैक्ष्ण्याद्; M2 न तैक्ष्ण्यो (for अभीक्ष्ण-). — d) G1 यत्र (for यात्रा). Da1 काश्चित्. K3 D4, 9 प्रशस्यते; B2 Da प्रतिष्ठिता; M प्रसिध्यते (for °ति).

26 a) D6 यत् (for यस्). K1 तु वध्य-; K6 स्ववध्य-; G1 स वध्य-. G1 -दोषात् (for दोषः). — G1 om. (hapl.) 26b–28a. — b) Da1 स्मृताः. — c) K2, 5 Dn1, n3 सा चैव (for एषैव). D5 om. मर्यादा. K3 D4 एवमेव तु मर्यादां; B1 एतस्यैव खलु मही; D7 S (G1 om.; G3, 4 absent) एषा ह्येव तु (M1 त्वेवत्व-; M2 त्वेवं स-; M3 ह्येव त्व-; M4 ह्येव ह्य-) मर्यादा. — d) K3 D4 न राजा; B1 दयां यः (for यामयं).

27 G1 om. 27 (cf. v. l. 26). — a) K1, 4 D2 तीक्ष्णाः; B2 तीक्ष्णं. K3 D4, 9 सदा (for प्रजा). T G5 राजन् (for राजा). — b) D7 S (G1 om.; G3, 4 absent) स्थापयति (for °येद्). K3 D4, 9 प्रजाः; K5 Dn1, n3 D2, 3, 5, 8 ततः; V1 B Da अतः (for उत). — c) D9 अन्यथा (for अन्योन्यं). V1 Bo भक्षयंतो.

28 G1 om. 28abc (cf. v. l. 26). — a) D7 ये स- (for यस्य). M2 दस्युगुणा. — B1 is damaged for 28bc. — b) Dn3 ध्वांक्षो. Ś1 K2, 4 Da D7 M4 मत्स्या; K3 D4 मत्स्य- (for मत्स्यान्). K3 Da2 जला (sic); M2 जलैर् (for जलाद्). — c) K3 D3, 8 विचरंति (for विह°). D9 पराज्ञानि (for परस्वानि). — d) K1 D3, 9 सर्वे (for स वै). K1 -पांसुलाः; K4 Da -पांश(K4 °सु)लः; D9 -पांसुलाः (for -पांसनः).

29 a) D4 क्षत्वा (for कृत्वा). — b) M3 वेदविद्यां (for °विद्या-). — c) T2 स शाधि (for प्रशाधि).

— After 29, K3 D4 ins. :

359* वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो जपहोमपरायणः ।
आशीर्वादपरो नित्यमेष राजा पुरोहितः ।

[(L. 2) K3 om. परो. K3 राज्ञां (for राजा). D4 पुरां हितः (for पुरोहितः).]

30 a) K1–4 V1 B Da D1, 4, 5, 7, 9 S (G3, 4 absent) वि(Bo, 5 नि)हीनजन्म(K1 °व-; K2, 4 D1 °प)-कर्माणं; K5 Dn1, n3 D2, 3, 8 विहीनं कर्मणा न्यायं; text as in Ś1 only. — c) B4 [अ]विशेषज्ञं. K5 Dn1, n3 D2, 3, 8 उपायस्याविशेषज्ञं. — d) M4 स (for तद्). B4 क्षेत्रं; M क्षत्र- (for क्षत्रं).

31 Cf. 12. 56. 21, 40; 103. 33; 104. 33. — a) K1 [ऊ]ग्रेण; D9 [उ]ग्रं च (for [उ]ग्रं न). D9 न (for च). Ś1 K2, 4 D1 नैवोग्रेणैव चैवाग्रं. — B4 is damaged for 31bc. — b) K2, 4 M4 धर्मेणे(M4 °णै)व; M1, 3 कर्मणेह (for धर्मे°). — c) M2 D9 कर्म नैव; — d) B1 न्याय्यो (for उग्रो). D1 कृत्वा (for भूत्वा).

32 a) M2 कष्टं (for °ष्टः). M2 वै (for ऽयं). — b) Ś1 K1, 2, 4 D1 सौहृदस्त्वं च; Da1 सुहृदं त्वयि. K3 D4 transp. त्वयि and यत्. K5 V1 B1, 2 Da Dn1, n3 D2, 3, 8 M4 मे; Bo, 5 D9 M2 च; B3, 4 D5 तु (for यत्). M2, 4 स्थिरं (for स्थितम्). — c) K3 अग्रे; K5 B2, 3 Dn3 D2–4, 8 उग्र- (for उग्रे). T2 हि (for ऽसि). — d) M2, 4 तथा (for तस्माद्). D4 राजन्; T2 G1 राष्ट्रं (for राज्यं). K3 D4 गां; M2, 4 तत् (for वै). — After 32, D7 S (G3, 4 absent) ins. :

360* अरुद्धः कस्यचिद्राजन्नेवमेव समाचर ।

[T2 G1 अशिष्टं; G2 अरिष्टः (for अरुद्धः). T2 G1 राष्ट्रं (for राजन्). T2 G1 एवं; M एतत् (for एव).]

C 12. 5455
B. 12. 142. 35
K. 12. 142. 35

युधिष्ठिर उवाच ।

अस्ति खिद्दस्युमर्यादा यामन्यो नातिलङ्घयेत् ।
पृच्छामि त्वां सतां श्रेष्ठ तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ३४

भीष्म उवाच ।

ब्राह्मणानेव सेवेत विद्यावृद्धांस्तपस्विनः ।
श्रुतचारित्रवृत्ताढ्यान्पवित्रं ह्येतदुत्तमम् ॥ ३५
या देवतासु वृत्तिस्ते सास्तु विप्रेषु सर्वदा ।
क्रुद्धैर्हि विप्रैः कर्माणि कृतानि बहुधा नृप ॥ ३६
तेषां प्रीत्या यशो मुख्यमप्रीत्या तु विपर्ययः ।
प्रीत्या ह्यमृतवद्विप्राः क्रुद्धाश्चैव यथा विषम् ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४० ॥

१४१

युधिष्ठिर उवाच ।

पितामह महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
शरणं पालयानस्य यो धर्मस्तं वदस्व मे ॥ १

भीष्म उवाच ।

महान्धर्मो महाराज शरणागतपालने ।
अर्हः प्रष्टुं भवांश्चैव प्रश्नं भरतसत्तम ॥ २

---

33 a) M2 अरिष्ट- (for अशिष्ट-). D7 T1 G2, 5 -निग्रहं (for °हो). — b) K3 B0, 5 D4 शिष्टानां (for शिष्टस्य). K1 परिपालयन्. — c) K5 V1 B1, 2 Da Dn1, n3 D2, 3, 8 एवं (for इति). K4, 5 B (except B5) Dn1, n3 D2, 3, 8 T2 शुक्रो (for शक्रो). K3 धर्मम्; D4, 9 धर्मान् (for धीमान्). — d) B1 अन्यायं स्वं (for आपत्सु). M आपत्सु परमं मतं.

34 B4 is damaged for 34ab. — a) K2, 5 Dn1, n3 D2, 3, 8 चेदिह; V1 B0–3, 5 Da D5 स्विदिह (for स्विद्दस्यु-). K1 D5 -मर्यादां. D7 S (G3, 4 absent) वृत्तिचै(G1 M1, 2, 4 °त्तिश्चै)व महाबाहो. — b) M2 यौ (for याम्). K3 अहं; D4 अयं; D7 T1 G2, 5 आभ्यां; T2 अन्यां; G1 M अन्यान् (for अन्यो). K2, 5 V1 B0, 2, 3, 5 Da Dn1, n3 D2, 3, 8 M नाभि- (for नाति-). D5 अन्योन्यामतिलंघयेत्. — c) K1 M1, 3, 4 त्वा; M2 वा (for त्वां). K3 D4 सदा (for सतां). — d) T2 G1 तन्मे वक्तुमिहार्हसि.

35 b) Da1 विद्यां वृद्धिस्; D7 T1 G5 विद्यावृत्तांस्; T2 G1 वेदविद्यांस् (for विद्यावृद्धांस्). K3 तपस्विनां; D7 S (G3, 4 absent) तपोधना(M2 °धिपा)न्; D9 तथैव च (for तपस्विनः). — c) K3 श्रुतं (for श्रुत-).

36 a) D7 T G1, 2, 5 M1, 3 शुश्रूषा तु महाराज (G2 °जा; M1 °जन्); M2, 4 शुश्रूषा तु त(M2 °षास्तु स)दा पार्थ. — b) K1 D4 M2 सा तु; V1 B1, 2 Da सा ते; D7 T G1, 2, 5 सांत्वं (for सास्तु). K3, 5 V1 B1, 2 Da Dn1, n3 D2–4, 7, 8 S (G3, 4 absent) नित्यदा (for सर्वदा). — c) D1 क्षुद्रैर्हि; D9 रुष्टैर्हि; T2 G1 M2 क्रूराणि (for क्रुद्धैर्हि). K3 D4 क्रुद्धो (D4 °द्धैर्) विप्रैर्हि कर्माणि. — d) K3 नृपः.

37 a) D4 माध्यम्; T2 G1 नित्यम् (for मुख्यम्). K5 Dn1, n3 D2, 3, 8 प्रीत्या यशो भवेन्मुख्यम्. — b) All MSS. (except Ś1 K2, 4 D1; Dn2 D6 G3, 4 absent) अप्रीत्या (G1 प्रीत्या च) परमं भयं. — c) V1 D4, 9 G2 प्रीता; Da प्रीतास् (for प्रीत्या). Da तु (for हि). B0, 3, 5 प्रीताश्चैवामृतं विप्राः. — d) D1 क्षुद्राश्च (for क्रुद्धाश्च). K5 V1 B1, 2 Da2 Dn1, n3 D2, 3, 8 विषं यथा (by transp.); B0, 3, 5 Da1 परं विषं; D7 S (G3, 4 absent) यथोरगाः. D9 प्रादुष्टाः परमं विषं.

Colophon. — *Sub-parvan*: Ś1 K B0, 1, 5 Da Dn1, n3 D1–5, 9 आपद्धर्म; V1 D7 S (G3, 4 absent) राजधर्म; B2–4 राजधर्मेष्वापद्धर्मेषु. — *Adhy. name*: M2 विप्रस्तुतिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 142; B1 132; B3, 4 141; Da1 11; Dn1, n3 12; D8 10; T1 G5 145; T2 G1, 2 M 143. — *Śloka no.*: Da Dn1, n3 D8 38.

141

☞ The Kapota-lubdhaka story (12. 141. 10—145. 18) is briefly summarised in the Pañcatantra (Kosegarten) III. 140-190. Cf. Rām. 6. 18. 24-25.

नृगप्रभृतयो राजन्राजानः शरणागतान् ।
परिपाल्य महाराज संसिद्धिं परमां गताः ॥ ३
श्रूयते हि कपोतेन शत्रुः शरणमागतः ।
पूजितश्च यथान्यायं स्वैश्च मांसैर्निमन्त्रितः ॥ ४

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं कपोतेन पुरा शत्रुः शरणमागतः ।
स्वमांसैर्भोजितः कां च गतिं लेभे स भारत ॥ ५

भीष्म उवाच ।

शृणु राजन्कथां दिव्यां सर्वपापप्रणाशिनीम् ।
नृपतेर्मुचुकुन्दस्य कथितां भार्गवेण ह ॥ ६
इममर्थं पुरा पार्थ मुचुकुन्दो नराधिपः ।
भार्गवं परिपप्रच्छ प्रणतो भरतर्षभ ॥ ७
तस्मै शुश्रूषमाणाय भार्गवोऽकथयत्कथाम् ।
इयं यथा कपोतेन सिद्धिः प्राप्ता नराधिप ॥ ८
धर्मनिश्चयसंयुक्तां कामार्थसहितां कथाम् ।
शृणुष्वावहितो राजन्गदतो मे महाभुज ॥ ९
कश्चित्क्षुद्रसमाचारः पृथिव्यां कालसंमतः ।
चचार पृथिवीं पापो घोरः शकुनिलुब्धकः ॥ १० C. 12. 5468 B. 12. 143. 10 K. 12. 143. 10

---

1 Da om. the ref. D8 om. from the ref. up to महा (in 2^a). —^{a}) B1 महाप्रज्ञ. T2 पितामह मनुप्राज्ञ. —^{b}) K3 Da2 D4 -विशारदः. —^{c}) K3 शरणां; V1 Bo-2. 4 Da D9 शरण्यं. K5 Da1 Dn1. n3 D2. 3 पाल्यमानस्य. D7 S (G3. 4 absent) शरणागतं पालयतो (G1 °ते) (hypermetric). —^{d}) K2. 4 को (for यो). B1. 2 Da D5 M2 तद् (for तं). K4. 5 V1 B1-3 D (except D1. 5; D8 om.; Dn2 D6 absent) S (G3. 4 absent) ब्रवीहि (for वदस्व).

2 D8 om. up to महा (cf. v. l. 1). —^{a}) B3. 5 D1. 5 T2 G1 महाधर्मो. D8 reads from राज up to भारत (in 5^d) after कथां (in 6^a). —^{c}) G1 M2 अहं (for अहः). K3 D9 एवं (D9 °व); B1. 2 Da1 D7 T G1. 2. 5 M1. 3 चैनं; Da2 चैतं; M2 चैवं. —^{d}) K3 Dn3 -सत्तमः.

3 For the sequence in D8, cf. v. l. 2. —^{a}) K5 Dn1. n3 D3. 5. 8. 9 शिबि-; D2 शिव- (for नृग-). —^{b}) D7 T1 G1. 5 शरणं गतान्. —^{c}) All MSS. (except Ś1 K1. 4 Bo. 3. 5 D1; Dn2 D6 G3. 4 absent) महात्मानः (for °राज). —^{d}) V1 B1. 2 Da सिद्धिं परमिकां गताः.

4 = (var.) Rām. 6. 18. 24. Before 4, D4 ins. युधिष्ठिर उवाच. For the sequence in D8, cf. v. l. 2. —^{a}) K2. 4 [ऽ]ति; K5 B4 Dn1. n3 D2. 3. 5. 7. 8 T1 G5 च (for हि). —^{b}) Da शक्रः (for शत्रुः). D4 शरणागतान्. — D4 om. (hapl.) 4^c-5^b. —^{c}) Ś1 K2 T2 यथा न्याय्यं; G2 यथास्वैश्च. —^{d}) Bo. 3-5 स्वैर्मांसैश्च. D5. 7 T2 G1 स्वमांसै (D5 स्वैर्मांसै) श्चापि (T2 °श्चैव) तर्पितः; G2 मांसैर्नित्यमतंत्रितः.

5 D4 om. 5^{ab} (cf. v. l. 4). For the sequence in D8, cf. v. l. 2. —^{a}) D5 om. पुरा. —^{b}) Da शक्रः (for शत्रुः). —^{c}) K5 Dn1. n3 D1-3. 8 स्वमांसं (for °मांसैर्). M3 पूजितः (for भोजितः). D7 कांश्च (for कां च). —^{d}) K1 लभत; D9 लेभे च (for लेभे स).

6 For the sequence in D8, cf. v. l. 2. D9 reads the ref. on marg. —^{a}) D4. 7 S (G3. 4 absent) पुतां (for दिव्यां). —^{b}) K1 Bo Da1 D4. 7 -प्रणाशनीं; Da2 -प्रणाशनं; S (G3. 4 absent) -प्रमोचनीं (T1 G5 °चिनीं). —^{d}) B4 T2 कथिता; B5 Dn3 D3. 5. 9 कथितं (for कथितां). K5 V1 Bo-2. 5 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 G2 वै; T2 या (for ह). D1 गीतौ भार्गववीणया.

7 ^{b}) Da1 नराधिप; Da2 °धिपाः. —^{c}) D7 T1 G5 पर्यपृच्छच्च. —^{d}) All MSS. (except Ś1 K2. 4 Bo. 3. 5 D1. 5; Dn2 D6 G3. 4 absent) पुरुषर्षभ (D4 °भः) (for भरत°).

8 ^{a}) K3 शुश्रुषमाणाय; G2 शुश्रूय° (for शुश्रूष°). —^{b}) G1 भार्गवे. D1 om. कथय. D8 कथं. — D4 om. (hapl.) 8^c-9^b. —^{c}) K3. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8. 9 इमां (for इयं). K5 Dn3 D2. 3. 8 कथां; D1. 7 T2 G1. 2. 5 M1 कथा (for यथा). —^{d}) Da2 D7 T2 सिद्धिं. Da2 नराधिपः; D7. 9 S (G3. 4 absent) जनाधिप (M2. 4 °पः).

9 D4 om. 9^{ab} (cf. v. l. 8). Before 9, Ś1 K V1 B Da Dn1. n3 D1-3. 5. 8. 9 M ins. मुनिरुवाच; D7 T1 G2. 5 उशनाः. —^{a}) G1 -संयुक्तः. —^{b}) K3 -सहिता. Da1 शुभं; Da2 शुभां (for कथाम्). —^{d}) K1 D1. 5 वदतो (for गदतो). K1 [ऽ]पि (for मे). K3 Da2 M2 महाभुजः.

C. 12. 5469
B. 12. 143. 11
K. 12. 143. 11

काकोल इव कृष्णाङ्गो रूक्षः पापसमाहितः ।
यवमध्यः कृशग्रीवो ह्रस्वपादो महाहनुः ॥ ११
नैव तस्य सुहृत्कश्चिन्न संबन्धी न बान्धवः ।
स हि तैः संपरित्यक्तस्तेन घोरेण कर्मणा ॥ १२
स वै क्षारकमादाय द्विजान्हत्वा वने सदा ।
चकार विक्रयं तेषां पतंगानां नराधिप ॥ १३
एवं तु वर्तमानस्य तस्य वृत्तिं दुरात्मनः ।
अगमत्सुमहान्कालो न चाधर्ममबुध्यत ॥ १४
तस्य भार्यासहायस्य रममाणस्य शाश्वतम् ।
दैवयोगविमूढस्य नान्या वृत्तिररोचत ॥ १५
ततः कदाचित्तस्याथ वनस्थस्य समुद्गतः ।
पातयन्निव वृक्षांस्तान्सुमहान्वातसंभ्रमः ॥ १६
मेघसंकुलमाकाशं विद्युन्मण्डलमण्डितम् ।
संछन्नं सुमुहूर्तेन नौस्थानेनेव सागरः ॥ १७

---

10 =(var.) Pañcatantra (Kosegarten) III. 140. — a) Dn1 क्वचित्. — b) K3 पृथिव्याः. K1. 5 V1 B0. 2–5 D2. 3. 5. 8 कालसंमि(D5 °ज्ञि)तः; K3 B1 Da Dn1 D7. 9 S (G3. 4 absent) °संनिभः; Dn3 कुलसंमितः. D4 कालवद्यः पतत्रिणां. — D2 om. (hapl.) 10c–11b. — c) B4 पृथिव्यां. D7 S (G3. 4 absent) पृथिवीपाल (for पृथिवीं पापो). K3. 5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D3. 8 विचचार महारण्ये. — d) T2 शकुन-.

11 D2 om. 11ab (cf. v. l. 10.). — a) Ś1 K1. 4 D1 काकोड (K1 °नु (sic); D1 °ट) इति; T1 G5 काकोळ इव. — b) B0. 3. 5 पापे (for पाप-). K5 V1 B1. 2. 4 Da Dn1. n3 D3. 5. 8 रक्ताक्षः काल(K5 कोप)संमितः (B4 °मतः; Da Dn1 °निभः; D5 °ज्ञितः). — c) K4 जवमध्यः; T2 G1 यवमध्य-; M4 °मध्यं. B0. 5 कृशतनु; T2 -कृतग्रीवो. K5 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 दीर्घजंघो ह्रस्वपादो; Da2 यवसंमध्यः कृशाग्रीवो (hypermetric). — d) K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 महावक्त्रो; B0. 5 D5 ह्रस्वग्रीवो (for °पादो).

12 = (var.) Pañcatantra (Kosegarten) III. 141. — a) G1 न वै (for नैव). D9 वैवस्वत- (for नैव तस्य). D5 नैतस्य सुकृतः कश्चिन्. — b) M1. 3 बांधवाः; Dn3 संबंधी न च बांधवः. — c) Da1 सहितः; D7 S (G3. 4 absent) बांधवैः (for स हि तैः). D4. 7 T1 G5 स परित्यक्तस्. — d) K5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 3. 7. 8 S (G3. 4 absent) रौद्रेण (for घोरेण). — After 12, K3. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 ins.:

361* नरः पापसमाचारस्त्यक्तव्यो दूरतो बुधैः ।
आत्मानं योऽभिसंधत्ते सोऽन्यस्य स्यात्कथं हितः ।
ये नृशंसा दुरात्मानः प्राणिप्राणहरा नराः ।
उद्वेजनीया भूतानां व्याला इव भवन्ति ते ।

[(L. 3) Da2 नृशंसा.]

13 Cf. Pañcatantra (Kosegarten) III. 143. — a) K1 G1 क्षुरकम्; B1 D9 (marg.) जालकम्. — b) V1 B1. 2 Da T2 G1 M पक्षीन्; D4 पक्षान् (for द्विजान्). K3 बद्धा (for हत्वा). T2 G1 M महाव(M4 °सु)ने (for वने सदा). D7 T1 G2. 5 वने हत्वा च पक्षिणः. — c) K5 चचार. K1 संक्षयं; Da1 G2 M1 विक्रियं; Dn3 विक्रियां; D4 विजयं; M2 विषयं (for विक्रयं). D5 पण्ये (for तेषां). — d) K3 नराधिपः; K5 V1 B1. 2 D (except D4. 9; Dn2 D6 absent) T1 G5 जनाधिप (Da2 °पः).

14 a) D4 वृत्तमानस्य. — b) G1 कस्य (for तस्य). K3 तथावृत्त्या; D9 तया वृत्त्या (for तस्य वृत्तिं). D4 G2 वृत्तं; D7 G1 वृत्तिर्; M2 वृत्ति- (for वृत्तिं). K1 om. (hapl.) from दुरात्मनः up to वृत्ति (in 15d). — c) B2 Da T2 अगच्छत्; D4 अगमं (for अगमत्). G1 सुमहाकालो. — d) D7 S (G3. 4 absent) नैष (T2 G1 M °व) धर्मम् (for न चाधर्मम्). G1 अबुध्यते. D4 न च धर्मोनुबुध्यते.

15 K1 om. up to वृत्ति (cf. v. l. 14). — a) V1 B1. 2 Da -द्वितीयस्य (for -सहायस्य). — b) K2. 4 रममानस्य. Da1 शाश्वते; D4 शाश्वती. — c) B3 दैवयोगं; D5 M2. 4 °योगाद्; D7 T1 G5 °योगे; G2 देवयोग- (for दैवयोग-). B0. 5 -विरूढस्य. — d) B3 अरोचते; D5 अबोधतः.

16 a) Dn3 D2. 3. 8 स कदाचित्तु तस्याथ; D4 ततस्तस्य वनस्थस्य. — b) K5 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 समंततः; V1 B1–4 D5 M समुन्नतः; B0. 5 समुद्धतः (for समुद्गतः). D4 कदाचिन्नासकृत्क्रमः. — c) K4 पतयन्. Da D4. 5 T2 G1 वृक्षाग्रान्. — d) D5 अधस्ताद् (for सुमहान्).

17 a) Ś1 K1. 2 D1 -संकुलसंकाशं. — b) B0. 5 -पिंडितं; B3. 4 D5 -भूषितं (for -मण्डितम्). — c) K3 T1 G1. 5 सच्छन्नं; D7 सच्छिन्नं; D9 सुच्छन्नं; M4 सजनं

वारिधारासमूहैश्च संप्रहृष्टः शतक्रतुः ।
क्षणेन पूरयामास सलिलेन वसुंधराम् ॥ १८
ततो धाराकुले लोके संभ्रमन्नष्टचेतनः ।
शीतार्तस्तद्वनं सर्वमाकुलेनान्तरात्मना ॥ १९
नैव निम्नं स्थलं वापि सोऽविन्दत विहंगहा ।
पूरितो हि जलौघेन मार्गस्तस्य वनस्य वै ॥ २०
पक्षिणो वातवेगेन हता लीनास्तदाभवन् ।
मृगाः सिंहा वराहाश्च स्थलान्याश्रित्य तस्थिरे ॥ २१
महता वातवर्षेण त्रासितास्ते वनौकसः ।
भयार्ताश्च क्षुधार्ताश्च बभ्रमुः सहिता वने ॥ २२
स तु शीतहतैर्गात्रैर्जगामैव न तस्थिवान् ।
सोऽपश्यद्वनषण्डेषु मेघनीलं वनस्पतिम् ॥ २३

C 12. 5485
B. 12 143. 27
K. 12. 143. 27

(for संछन्नं). K3 B1. 5 Da2 D4. 5. 7 T G1. 2. 5 तु (K3 B1 च; B6 D5 स्म; T2 G1 हि) मुहूर्तेन; B3 स्वमुहूर्तेन. K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 संछन्नस्तु (D2 °स्य) मुहूर्तेन. — d) K3 (*sup. lin.*) V1 नौसंधेने(V1 °नै)व; K4 नौस्थानेनैव; K5 B4. 5 Dn1. n3 D2. 3. 8 नौसार्थैरिव; B0–3 Da D5. 7 S (G3. 4 absent) नौसार्थेनै(D5. 7 °नै)व (for नौस्थाने°). K3 सागर; D5 G2 सागरं.

18 a) K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 ·समूहेन; V1 D4. 7 T G2. 5 ·सहस्रैश्च. — b) K1 संप्रवृद्धः; K2–4 V1 B5 D5 G1 M °वृष्टः; K5 B0–4 Dn1. n3 D2. 3. 8 °विष्टः; Da °वृत्तः; D4 °वर्षुः (for °हृष्टः). — d) Dn1 G1 वसुंधरा.

19 a) D1 तमो· (for ततो). G2 धराकुले. K5 V1 B1–3 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 काले (for लोके). — b) K3 B0–2 Da D2. 5. 9 M सोभ्रमन्; D7 T1 G2. 5 सोभवन् (for संभ्रमन्). K5 संभ्रमस्तु तदाभवत्; T2 G1 संभ्रमाविष्टचेतनः. — K5 om. 19cd. — c) D9 सीतार्तस्; G1 शीतार्थस्. K1 वरं (for वनं). Da1 सर्वं. — d) B0. 5 D5 संकुलेन (for आकु°). Da2 [अं]तरात्मनां.

20 a) K2. 4 D1 नैवं; K5 उच्चैर् (for नैव). M2 निम्न·. Dn3 चापि. — b) K3 विहंगहाः; Da1 °गह; M1 °गमाः (for °गहा). — c) K4 पूरितो ह; B1 पूरितेन; T1 G2. 5 °ते हि (for °तो हि). — d) K5 V1 B1–4 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 तस्य मार्गो (B1 °र्गे) (by transp.); D7 T1 G2. 5 मार्गे तस्य. D4 जनस्य (for वनस्य). K5 V1 B (except B0) Da Dn1. n3 D2. 3. 8 तु; D5 हि (for वै).

21 a) G1 पक्षिणे. K5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 3. 7. 8 S (G3. 4 absent) वर्षवेगेन (for वात°). — b) D7 T1 G2. 5 शाखा· (for हता). B5 नीलास् (for लीनास्). K3 V1 B तथा (K3 °दा) तरून् (B0. 3–5 °रुं); Da D4 तथाभवन्; D7 S (G3. 4 absent) तु पादपान् (G1 °त्); D9 तथा तनूः (for तदाभवन्).
— c) K4 M1 मृगाः सिंह·; K5 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 मृगसिंह·. K1 वराहश्च; M2 °हांश्च (for °हाश्च). — d) K5 B3–5 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 स्थलमाश्रित्य; D5 स्थानान्याश्रित्य. K5 V1 B1 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 शेरते (for तस्थिरे). D7 S (G3. 4 absent) ये चान्ये तत्र पक्षिणः (D7 T1 G2. 5 तत्र वर्तिनः; M2 वनवासिनः).

22 a) K1 वातधर्मेण; T2 तात वर्षेण; M2 **वर्षेण. — b) K1 असितास् (for त्रासि°). M1. 3 विचेतसः (for वनौकसः). M2 त्रासितास्त्रस्तचेतसः. — d) D4 बभ्रमुः सुमहावने.

23 a) K5 शीतहतो; D5 शीताहतैर्; G2 शीतशतैर् (for शीतहतैर्). M2 सहशीकरकैर्वक्त्रैर्. — b) K5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 न जगाम (for जगामैव). — After 23ab, K5 V1 (marg.) B2. 4 Dn1. n3 D2. 3. 8 ins.:

362* ददर्श पतितां भूमौ कपोतीं शीतविह्वलाम् ।
दृष्ट्वार्तोऽपि हि पापात्मा स तां पञ्जरकेऽक्षिपत् ।
स्वयं दुःखाभिभूतोऽपि दुःखमेवाकरोत्परे ।
पापात्मा पापकारित्वात्पापमेव चकार सः ।

[(L. 1) V1 B2. 4 सोपश्यत् (for ददर्श). K5 शोकविह्वलां. —(L. 2) Dn3 इष्टापूर्तो (for दृष्ट्वार्तोऽपि). V1 B2. 4 एवमार्तोपि दुष्टात्मा (B2 पापात्मा) (for the prior half). D2. 3 पिंजरके. —(L. 3) B4 ·भूतः सन् (for ·भूतोऽपि). V1 B2. 4 दुःखं यः (B4 च) कुरुते परे (for the post. half). —(L. 4) V1 B2. 4 न स दुःखा(B4 पापा)द्विमुच्यते (for the post. half).]

Dn3 om. 23cd. V1 reads 23cd on marg. — c) K1 D7 T1 G2. 5 M1. 3. 4 वनषंडेस्मिन्; K2 B0. 3–5 D1. 9 °षं(B0 D9 °खं)डे स्म; K3 D4 °खंडस्य; K4 °षंडे स; K5 Dn1 D2. 3 °खंडेषु; B1. 2. 5 (marg.) Da D8 तरुषं(Da1 °खं)डेषु; D5 वनखंडेशं; T2 G1 M2 वनमध्येस्मिन् (for वनषण्डेषु). — d) B0 नीलमेघं; Da1 मेघलीनं; Da2 °लीनां (for °नीलं). — After

. 12. 5488
. 12. 143. 30
. 12. 143. 29

ताराढ्यं कुमुदाकारमाकाशं निर्मलं च ह ।
मेघैर्मुक्तं नभो दृष्ट्वा लुब्धकः शीतविह्वलः ॥ २४
दिशोऽवलोकयामास वेलां चैव दुरात्मवान् ।
दूरे ग्रामनिवेशश्च तस्माद्देशादिति प्रभो ।
कृतबुद्धिर्वने तस्मिन्वस्तुं तां रजनीं तदा ॥ २५

सोऽञ्जलिं प्रयतः कृत्वा वाक्यमाह वनस्पतिम् ।
शरणं यामि यान्यस्मिन्दैवतानीह भारत ॥ २६
स शिलायां शिरः कृत्वा पर्णान्यास्तीर्य भूतले ।
दुःखेन महताविष्टस्ततः सुष्वाप पक्षिहा ॥ २७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४१ ॥

23, K5 V1 B Da Dn1, n3 (after 362*) D2, 3, 5, 8 ins.:

363* सेव्यमानं विहंगौघैश्छायावासफलार्थिभिः ।
धात्रा परोपकाराय स साधुरिव निर्मितः ।
अथाभवत्क्षणेनैव वियद्विमलतारकम् ।
महत्सर इवोत्फुल्लं कुमुदच्छुरितोदकम् ।

[Dn3 om. lines 1–2. —(L. 2) V1 B Da स (V1 B2, 4 स्व-; B0, 1, 5 सु-) साधुमिव निर्मितं (for the post. half). —(L. 3) K5 D2, 3, 8 अथोभवत्. —(L. 4) D5 -क्षरितोदकं (for -च्छुरि°).]

24 a) D7 S (G3, 4 absent) कुसुमाकार(M2 °मो-त्कर)ताराढ्यम्. — b) M2 निर्जलं (for निर्मलं). K3–5 Dn1, n3 D2–4, 8 बहु; M1–3 तथा (for च ह). — M2 om. 24cd. — c) K1, 3, 5 V1 B Dn1, n3 D2–5, 8, 9 घनैर् (for मेघैर्). K3 दृष्ट्वा (for मुक्तं). K4 नरो (for नभो). K3 D4 मुक्तं (for दृष्ट्वा).

25 a) K (except K4) V1 B Da Dn1 D4, 5, 7–9 T G3, 5 विलोकयामास (for ऽवलोक°). — b) V1 B1, 2, 4 D5, 7 T1 G5 M1, 4 वेलां च स; B0, 3, 5 Da T2 G1, 2 वेलां च सु-; D9 वनांतं स; M2 वेलाक्षस- (sic); M3 वेला-श्च स (for वेलां चैव). D4 दुरात्मनां. K3, 5 Dn1, n3 D2–4, 8 विगाढां (K5 °ढं) प्रेक्ष्य (D4 °क्ष) शर्वरीं (K3 °री). — c) K5 Dn1, n3 D2, 3, 8 दूरतो मे (for दूरे ग्राम-). D7 -निवासश्च. T2 G1 दूरे ग्रामान्निवासं च. — d) K3, 5 B4 Dn1, n3 D2, 3, 8 अस्माद् (for तस्माद्). D7 S (G3, 4 absent) स्थानाद् (for देशाद्). K3 D4 अरिं-दम (K3 °मः); B1 D5 इतः प्रभो (for इति प्रभो). — e) B1 हृत- (for कृत-). K5 V1 B1, 2 Da Dn1, n3 D2, 3, 8 द्रुमे; D1 वनं (for वने). — f) G1 स तु (for वस्तुं). K5 Dn1, n3 D2, 3, 8 ततः; B1 तथा (for तदा).

26 a) K1 सौंजलिं; K2, 3 B2 Dn1, n3 D2–4, 8 सोंजलि-; K4 D5 सोंजलिः; D9 सांजलिं (for सोऽ-ञ्जलिं). K5 Dn1, n3 D2, 3, 8 प्रणतिं; V1 B Da D5, 7, 9 S (G3, 4 absent) प्रणतः (M2 °तं) (for प्रयतः). — b) K3 वनस्पतिः. — c) G1 यानि (for यामि). M2 यान्यस्मिन्. — d) K2–4 D1 G2 M1, 4 देवतानीह; B0, 3–5 D5, 9 T2 G1 दैवतानीति. K3 D4 कानिचित् (for भारत). K5 V1 B1, 2 Da Dn1, n3 D2, 3, 8 दै(Dn3 दे)वतानि वनस्पतौ; M2 देवतानीतराणि च.

27 a) Da1 Dn3 M4 सलिलायां (for स शिलायां). — b) K1 पत्राणि (for पर्णानि). T2 G1 M2 पर्णाना-स्तीर्य भूतले. — d) G1 तत्र (for ततः). B1 पक्षिशः; B3 पक्षिता.

Colophon om. in T2 G1: Dn2 D6 G3, 4 absent. — *Sub-parvan.*: Ś1 K1–4 B1, 2, 4 Da Dn1, n3 D2–5, 8 आपद्धर्म; V1 B0, 3, 5 D7 T1 G2, 5 M राजधर्म. — *Adhy. name*: Ś1 K1, 2, 4 D1, 9 M1–3 कपोतोपा-ख्यानं; K3, 5 V1 B Da Dn1, n3 D2–5 कपोतलुब्धक-संवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 D5 143; B3, 4 142; Da1 12; Dn1 13; D8 11; T1 G5 146; G2 M 145. — *Śloka no.*: Dn3 35; D9 92.

१४२

भीष्म उवाच ।

अथ वृक्षस्य शाखायां विहंगःससुहृज्जनः ।
दीर्घकालोषितो राजंस्तत्र चित्रतनूरुहः ॥ १
तस्य काल्यं गता भार्या चरितुं नाभ्यवर्तत ।
प्राप्तां च रजनीं दृष्ट्वा स पक्षी पर्यतप्यत ॥ २
वातवर्षं महच्चासीन्न चागच्छति मे प्रिया ।
किं नु तत्कारणं येन साद्यापि न निवर्तते ॥ ३
अपि स्वस्ति भवेत्तस्याः प्रियाया मम कानने ।
तया विरहितं हीदं शून्यमद्य गृहं मम ॥ ४
यदि सा रक्तनेत्रान्ता चित्राङ्गी मधुरस्वरा ।
अद्य नाभ्येति मे कान्ता न कार्यं जीवितेन मे ॥ ५
पतिधर्मरता साध्वी प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ।

C. 12. 5502
B. 12 144. 10
K. 12. 144. 10

142

1 D9 damaged. — a) Da2 वृत्रस्य (for वृक्षस्य). D5 छायायां (for शाखायां). — b) K1. 3 विहंग-; Da1 D5. 9 T G5 विहगः; G1 विभागः (for विहंगः). D7 G2 विहंगम्ससुहृज्जनः. — c) D1 om. from षितो up to काल्यं (in 2a). — d) K1 तनुरू; Bo. 4. 5 तदा; T2 G1 M2 ततश्च (for तत्र). G2 -तनूरुपः. D6 सुविचित्रतमूरुहः.

2 D1 om. up to काल्यं (cf. v. l. 1). D9 damaged. — a) K1 Cv कालं; K4 V1 Bo-2. 5 Da Dn1 D2. 5 कल्यं; K5 B1 Dn3 D3. 8 कल्य-; B3 नल्यं; M3 काल्य- (for काल्यं). ❀ Cv : कालं बहुकालम् । ❀ — b) K3 D4 विहर्तुं; M1 चलितुं (for चरितुं). Ś1 K1. 2. 4 D1. 5. 9 न न्यवर्तत (for नाभ्य°). — c) D4 प्राप्ता. G1 रजनिं. — d) G1 परितप्यत.

3 Before 3, K3 ins. कपोत उवाच. 3ab = (var.) Pañcatantra (Kosegarten) III. 150ab. — a) Da1 वातवर्षें; Dn3 शतवर्षं; D1 वातवक्षं (for वातवर्षं). — b) V1 [ए]वागच्छति; G1 चागच्छतु; M2 वागच्छति (for चागच्छति). — c) K4 Dn3 D2 किं तु; B1 किं ते; D4 क्व नु (for किं नु). — d) D4 सोद्यापि.

4 a) M2 अस्याः (for तस्याः). — 4cd = (var.) Pañcatantra (Kosegarten) III. 150cd. — c) M2 हीनं (for हीदं). — d) Da शून्यमेतद्; T2 G1 सर्वं शून्यं (for शून्यमद्य). Da2 गृहे मतः (for गृहं मम). — After 4, K3. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2-5. 8 ins.:

364* पुत्रपौत्रवधूभृत्यैराकीर्णमपि सर्वतः ।
भार्याहीनं गृहस्थस्य शून्यमेव गृहं भवेत् ।
न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ।
गृहं तु गृहिणीहीनमरण्यसदृशं मतम् ।

[K3 D4 om. lines 1-2. — (L. 1) V1 -पौत्रादिभिर् (for -पौत्रवधू-). D8 आक्षीर्णम् (for आकी°). — (L. 2) B3 एवं (for एव). — Lines 3-4 = (var.) Pañcatantra (Kosegarten) III. 152. — (L. 3) D5 ** मित्याहुर्. D5 गृहणी. — (L. 4) K3 न स्याद्; Bo. 3. 5 -शून्यम् (for -हीनम्). D4 गृहेषु गृहणी न स्याद् (for the prior half). Da1 गतः; D5 भवेत् (for मतम्). K3 D4 वनस्य सदृशं गृहं (for the post. half).]

5 a) K4 -नेत्रार्ता; Bo. 3. 5 D4. 5 -नेत्रा तु (for -नेत्रान्ता). — V1 reads 5bc on marg. — b) K1. 2. 4 B1-3 -स्वना (for -स्वरा). — c) K3 D4 सद्यो; V1 यदि (for अद्य). K1 नायेति; K5 B4 Dn1. n3 D2. 3. 8 नायाति (for नाभ्येति). Da भार्या (for कान्ता). G1 अद्य नातिक्रमेत्कांता. — After 5, K3. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2-5. 8 ins.:

365* न भुङ्क्ते मय्यभुक्ते या नास्नाते स्नाति सुव्रता ।
नातिष्ठत्युपतिष्ठेत शेते च शयिते मयि ।
हृष्टे भवति सा हृष्टा दुःखिते मयि दुःखिता ।
प्रोषिते दीनवदना क्रुद्धे च प्रियवादिनी ।

[(L. 1) K3 Bo. 3-5 D2. 3 मय्यभुंक्ते; Da1 न मे भुक्ते (for मय्यभुक्ते). V1 B D5 सा; D4 तु (for या). — K3 K5 सा नारी पतिदेवता (for the post. half). — K5 om. lines 2-4. — (L. 2) Bo. 3. 5 D3. 8 न तिष्ठति (for नाति°). V1 Bo. 1. 5 Da1 न शेते (for शेते च). — (L. 3) K3 D4 हृष्टे मयि संहृ(K3 °दृ)ष्टात्मा (for the prior half). — (L. 4) V1 B चाप्रति- (for च प्रिय-).]

6 a) K1. 2 D7. 9 S (G3. 4 absent) -धर्मव्रता (for °रता). K3 V1 B Da D2-5. 8 पतिव्रता पतिप्राणा; K5 Dn1. n3 पतिव्रता पतिगतिः. — b) G1 कामेभ्योपि (for प्राणे°). K3. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2-5. 8 पति-

12. 5303 12. 144. 11 12. 144. 11

सा हि श्रान्तं क्षुधार्तं च जानीते मां तपस्विनी ॥ ६
अनुरक्ता हिता चैव स्निग्धा चैव पतिव्रता ।
यस्य वै तादृशी भार्या धन्यः स मनुजो भुवि ॥ ७
भार्या हि परमो नाथः पुरुषस्येह पठ्यते ।
असहायस्य लोकेऽस्मिँल्लोकयात्रासहायिनी ॥ ८
तथा रोगाभिभूतस्य नित्यं कृच्छ्रगतस्य च ।
नास्ति भार्यासमं किंचिन्नरस्यार्तस्य भेषजम् ॥ ९
नास्ति भार्यासमो बन्धुर्नास्ति भार्यासमा गतिः ।
नास्ति भार्यासमो लोके सहायो धर्मसाधनः ॥ १०
एवं विलपतस्तस्य द्विजस्यार्तस्य तत्र वै ।

(K_3 D_4 भर्तुः; V_1 B Da पत्युः)प्रियहिते रता (Da_1 °ता:). — After 6^{ab}, $K_{3.5}$ V_1 B Da $Dn_{1. n3}$ $D_{2-5. 8}$ read 7^{cd}. K_3 D_4 repeat 6^c–7^d after 369*. — ^{c}) Da_1 स हि (for सा हि). D_3 क्षुधार्तश्च (for °र्तं).

7 ^{a}) K_5 V_1 B Da $Dn_{1. n3}$ $D_{2. 3. 5. 8}$ स्थिरा (for हिता). — ^{b}) K_5 $Dn_{1. n3}$ $D_{2. 3. 8}$ भक्ता स्निग्धा; D_5 पतिप्राणा; T_2 G_1 धर्मिष्ठा च (for स्निग्धा चैव). K_5 V_1 B Da $Dn_{1. n3}$ $D_{2. 3. 5. 8}$ यशस्विनी (for पतिव्रता). — $K_{3. 5}$ V_1 B Da $Dn_{1. n3}$ $D_{2-5. 8}$ read 7^{cd} after 6^{ab}. 7^{cd} = (var.) Pañcatantra (Kosegarten) III. 151^{cd}. — ^{c}) $Ś_1$ (*sup. lin.* as in text) K_4 तस्य (for यस्य). $K_{3. 5}$ V_1 $Bo_{. 2-5}$ Da_2 $Dn_{1. n3}$ $D_{2-5. 8}$ स्याद्; B_1 वा; Da_1 सा (for वै). K_3 V_1 D_4 ईदृशी (for ता°). — ^{d}) Bo $D_{4. 5}$ स धन्यः (by transp.); B_1 नान्यः स. $K_{3. 5}$ V_1 B $Dn_{1. n3}$ $D_{2. 4. 5. 8}$ पुरुषो (for मनुजो). K_3 Bo $D_{4. 5}$ भवेत् (for भुवि). — After 7, $K_{3. 5}$ V_1 B Da $Dn_{1. n3}$ $D_{2-5. 8}$ ins.:

366* वृक्षमूलेऽपि दयिता यस्य तिष्ठति तद्गृहम् ।
प्रासादोऽपि तया हीनः कान्तार इति निश्चितम् ।
धर्मार्थकामकालेषु भार्या पुंसः सहायिनी ।
विदेशगमने चास्य सैव विश्वासकारिका ।

[Dn_3 om. lines 1–2. — (L. 1) D_8 -मूलेपि. Da_1 वसिता (for दयिता). K_3 $B_{2. 3. 5}$ Da $D_{4. 5}$ यत्र (for यस्य). K_3 D_4 तं (for तद्). — (L. 2) K_3 D_4 कांतारमिव सोच्यते; V_1 B Da कांताराद(Da °दि)तिरिच्यते (for the post. half). — Lines 3 = (var.) Mārkaṇḍeya P. 19. 70^{ab}. — (L. 3) Da_1 धर्मार्थे (for धर्मार्थ-). K_3 D_4 धर्मकामार्थकार्येषु (for the prior half). K_3 D_4 सहायनी. — (L. 4) K_3 $Bo_{. 5}$ D_4 चैव (for चास्य). K_3 -कारणी (for -कारिका).]

After the above, K_3 D_4 ins. 368* and 369* followed by the repetition of 6^c–7^d. After this repetition, K_3 D_4 ins.:

367* यस्य भार्या सदा रक्ता तथा छन्दानुवर्तिनी ।
विभवेऽपि हि संतोषस्तस्य स्वर्ग इहैव हि ।
सा भार्या या गृहे दक्षा सा भार्या या पतिव्रता ।
सा भार्या या प्रियं ब्रूते सा भार्या या मनोरमा ।
यस्य भार्या गुणज्ञा च भर्तारमनुगामिनी । [5]
या चातीव हि संहृष्टा सा श्रीः साक्षान्न वै धनम् ।

8 ^{a}) G_1 पुरुषो (for परमो). K_5 B_4 Dn_1 $D_{2. 3. 8}$ ह्यर्थः (for नाथः). — ^{b}) $K_{1. 3}$ M_1 पुरुषस्येव (for °ह). D_4 T_2 पद्यते; D_7 पश्यते; G_2 पश्यतः (for पठ्यते). — ^{d}) T_2 -विधायिनी; M_1 -सहायनी (for -सहायिनी).

9 ^{a}) D_1 S ($G_{3. 4}$ absent) अथ (for तथा). T_1 $G_{2. 5}$ मोहाभि- (for रोगाभि-). — 9^{cd} = (var.) 3. 58. 28^{cd}. — ^{c}) D_4 नार्या (for भार्या-). D_7 S ($G_{3. 4}$ absent) मित्रं (for किंचिन्). — ^{d}) G_1 न हि स्यात्तस्य भेषजं.

10 K_3 D_4 om. 10^{bc}. — ^{b}) M_2 भार्यासमो (for °समा). — ^{d}) K_3 D_4 धर्मसाधकः; K_5 $Dn_{1. n3}$ $D_{2. 3. 8}$ °संग्रहे; V_1 B Da $D_{5. 9}$ $M_{1. 3. 4}$ °साधने; D_7 T_1 $G_{2. 5}$ °शासने; T_2 G_1 °साधनं (for °साधनः). — K_5 V_1 B Da $Dn_{1. n3}$ $D_{2. 3. 5. 8}$ ins. after 10: K_3 D_4, after 366* (= Pañca. [Kosegarten] IV. 54):

368* यस्य भार्या गृहे नास्ति साध्वी च प्रियवादिनी ।
अरण्यं तेन गन्तव्यं यथारण्यं तथा गृहम् ।

[(L. 1) V_1 B Da D_5 माता (for भार्या). K_3 D_4 सव्रता; V_1 $Bo_{-2. 5}$ भार्या च; $B_{3. 4}$ Da भार्या वा (for साध्वी च). V_1 $Bo_{-2. 5}$ [अ]प्रियवादिनी.]

K_3 D_4 cont.:

369* अहो मम विना वह्निं दह्यते गात्रसंचयम् ।
पतिव्रतधरा साध्वी प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ।

— After the above K_3 D_4 repeat 6^c–7^d. After this repetition, K_3 D_4 ins. 367*. On the other hand, after 368*, K_5 Da (Da_1, after 12^{ab}) $Dn_{1. n3}$ $D_{2. 3. 8}$ ins. an addl. colophon [*Sub-parvan*: K_5 Da $Dn_{1. n3}$ $D_{2. 8}$ आपद्धर्म. — *Adhy. name*: K_5 Da $Dn_{1. n3}$ $D_{2. 8}$ भार्याप्रशंसा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Da_1 13; Dn_1 14; D_8 12. — *Śloka no.*: Da Dn_1 D_8 17.]

गृहीता शकुनघ्नेन भार्या शुश्राव भारतीम् ॥ ११
न सा स्त्रीत्यभिभाषा स्याद्यस्या भर्ता न तुष्यति ।
अग्निसाक्षिकमप्येतद्भर्ता हि शरणं स्त्रियः ॥ १२
इति संचिन्त्य दुःखार्ता भर्तारं दुःखितं तदा ।
कपोती लुब्धकेनाथ यत्ता वचनमब्रवीत् ॥ १३

हन्त वक्ष्यामि ते श्रेयः श्रुत्वा च कुरु तत्तथा ।
शरणागतसंत्राता भव कान्त विशेषतः ॥ १४
एष शाकुनिकः शेते तव वासं समाश्रितः ।
शीतार्तश्च क्षुधार्तश्च पूजामस्मै प्रयोजय ॥ १५
यो हि कश्चिद्द्विजं हन्याद्गां वा लोकस्य मातरम् ।

C. 12. 5517
B. 12. 145. 8
K. 12. 144. 25

---

11 B4 damaged. Before 11, K5 V1 B4 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 ins. भीष्म उवाच. — a) M2 विलिलपस् (for विलपतस्). — b) D7 S (G3. 4 absent) वै तदा; D9 तस्य वै (for तत्र वै). K5 V1 B (B4 damaged) Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 श्रुत्वा तु (V1 Bo. 1. 3. 5 Da °त्वाति·; D5 °त्वा सा) करुणं वचः. — c) K1. 3. 5 Bo. 3-5 Da2 Dn1. n3 D2-5. 7-9 S (G3. 4 absent) शकुनिघ्नेन (G1 °निस्तेन) (for °नघ्नेन). — d) K2. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 8 कपोती वाक्यमब्रवीत्. — After 11, K4. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 ins.:

370* कपोत्युवाच ।

अहोऽतीव सुभाग्याहं यस्या मे दयितः पतिः ।
असतो वा सतो वापि गुणानेवं प्रभाषते ।

[(L. 1) Da सभाग्याहं. K4 V1 B Da D5 दैवतं (for दयितः). — (L. 2) Dn3 आत्मनो वा मनो वापि (for the prior half). D5 एष (for एवं).]

12 Before 12, Ś1 D7 S (except T2; G3. 4 absent) ins. कपोत्युवाच. 12 = (var.) Hitopadeśa I. 157. 12^{ab} = (var.) Pañcatantra (Kosegarten) III. 154^{ab}. — a) K3 D4 नामा (for न सा). K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 स्त्री ह्यभि(K5 °नि)मंतव्या; V1 Bo. 3 D5 स्त्री ह्य(B3 D5 स्त्रीत्य)भिभाष्या हि (V1 स्याद्) (for स्त्रीत्यभिभाषा स्याद्). Da तस्य स्त्री प्रतिभाष्या स्याद्; D7 S (G3. 4 absent) सा हि (G1 नास्ति; M न सा) स्त्रीत्यवगंतव्या. — b) K2. 4. 5 Bo. 3 Dn1. n3 D2. 3. 8 यस्यां; K3 वास्या; G1 यथा (for यस्या). D7 T G2. 5 तु (for न). M1. 3. 4 तुष्यते (for °ति). — After 12^{ab}, K5 Da2 Dn3 D2. 3. 8 ins. (= Pañcatantra [Kosegarten] III. 154^{cd}):

371* तुष्टे भर्तरि नारीणां तुष्टाः स्युः सर्वदेवताः ।,

while Da1 ins. an addl. colophon (cf. v. l. 10). — Before 12^{cd}, Da1 ins. भीष्म उवाच. Dn3 om. 12^{cd}. — c) Da1 अग्निना साक्षम् (for अग्निसाक्षिकम्). K5 B4 Dn1 D2. 3. 8 इत्येव; V1 M1. 3 एवैतद्; Bo. 1. 3. 5 D5 T2 इत्येतद्; B2 Da इत्येवं (for अप्येतद्). G1 अग्निसाक्षिकरो मे तद्. — d) D7 S (G3. 4 absent) परं (for स्त्रियः). K5 V1 B Da Dn1 D2. 3. 5. 8 भर्ता वै दैवतं परं. — After 12, K5 V1 B Da Dn1 D2. 3. 5. 8 ins. (= Pañcatantra [Kosegarten] III. 155):

372* दावाग्निनेव निर्दग्धा सपुष्पस्तबका लता ।
भस्मीभवतु सा नारी यस्या भर्ता न तुष्यति ।

[(L. 2) K5 Dn1 ·भवति (for °तु). Da Dn1 यस्यां (for यस्या).]

13 a) D4 संचित्य (for संचिन्त्य). — b) D1 दुःखिता (for °तं). D5 सदा (for तदा). — c) Ś1 लुब्धकेनाथा; K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 °नापि (for °नाथ). T2 G1 गृहीता शकुनिघ्नेन. — d) D7 T1 G2. 5 हता (for यत्ता). K5 V1 B1. 2 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 T2 G1 गृहीता (T2 G1 कपोती) वाक्यमब्रवीत्; Bo. 3. 5 बद्धा (B3 वद्धा) वाक्यमथाब्रवीत्.

14 b) K5 B2. 4 Dn1. n3 D2. 3. 7. 8 T1 G2. 5 तु (for च). D5 कुरु वचस् (for च कुरु तत्). K3 ते तथा; G2 तत्त्वतः (for तत्तथा). — c) K1 T2 -संत्राणं; K4 -संत्रस्ता; G1 M2 -संत्रासा (for -संत्राता). — d) K1 एकांतेन; T2 गृहस्थस्य; M2 भव तात (for भव कान्त).

15 = (var.) Pañcatantra (Kosegarten) III. 158. — b) B3 M4 तवावासं; Dn3 तव वाक्यं; D1 तव वा *; D4 वनवासं; G2 तव वाचं (for तव वासं). — c) K4 Da1 Da2 समाश्रिता (for समाश्रितः). — d) V1 क्षुधार्तस्य (for °श्च). B2 शीतार्ताश्च क्षुधार्ताश्च. — d) V1 B1. 2 Da अस्य; Bo. 3. 5 अस्मिन् (for अस्मै). K5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 T2 G1 समाचर (Da2 °रः) (for प्रयोजय).

16 With 16, cf. 12. 145. 18. — a) K5 हत्वा (for हत्याद्). — b) V1 reads from गां up to तेषां (in 16^{d}) on marg. K5 हन्याल्; V1 B1. 2. 4 Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 गां च; G1 गवां (for गां वा). D5 वा लोक· (for लोकस्य). — c) Hypermetric. Da1

G. 12. 5518
B. 12. 145. 9
K. 12. 144. 25

शरणागतं च यो हन्यात्तुल्यं तेषां च पातकम् ॥ १६
यास्माकं विहिता वृत्तिः कापोती जातिधर्मतः ।
सा न्याय्यात्मवता नित्यं त्वद्विधेनाभिवर्तितुम् ॥ १७
यस्तु धर्मं यथाशक्ति गृहस्थो ह्यनुवर्तते ।
स प्रेत्य लभते लोकानक्षयानिति शुश्रुम ॥ १८
स त्वं संतानवानद्य पुत्रवानपि च द्विज ।
तत्स्वदेहे दयां त्यक्त्वा धर्मार्थौ परिगृह्य वै ।
पूजामस्मै प्रयुङ्क्ष्व त्वं प्रीयेतास्य मनो यथा ॥ १९
इति सा शकुनी वाक्यं क्षारकस्था तपस्विनी ।
अतिदुःखान्विता प्रोच्य भर्तारं समुदैक्षत ॥ २०
स पत्न्या वचनं श्रुत्वा धर्मयुक्तिसमन्वितम् ।
हर्षेण महता युक्तो बाष्पव्याकुललोचनः ॥ २१

शरणागतं. K3 Bo. 3-5 D5, 9 तु; D4 नु; D7 S (except T2; G3, 4 absent) हि (for च). — d) V1 transp. तुल्यं and तेषां.

17 a) K3, 5 V1 Dn1 D2, 3, 8 T2 G1 अस्माकं; B1 Da Dn3 D1, 4 यस्माकं (sic) (for यास्माकं). — b) Da1 Dn1, n3 D5, 9 G2 M2, 4 कपोती; D4 कपोत- (for कापोती). K5 V1 Dn1, n3 D2, 3, 8 ज्ञातिधर्मतः; B1 जातिधर्मता; D7 T1 G2, 5 धर्मतः पुरा (for जातिधर्मतः). — c) D4 स (for सा). K1, 8 B2 D4 न्यायात्मवता; B1 D7 T1 G1, 2, 5 न्याय्या भवता; D1 न्याय्यात्मवतां; D5 न्याय्या सेवता; M4 घ्याय्यात्मवता (for न्याय्यात्मवता). — d) Da तद्धि मे न; D4 तद्विधेन; G1 तद्धि तेन (for त्वद्विधेन). K3, 5 V1 B Da Dn1 D2-5, 7-9 S (G3, 4 absent) [अ]नुवर्तितुं (V1 Bo T2 G1 °तं); Dn3 [अ]तिव° (for [अ]भिव°).

18 a) B1 T2 यथा शक्तिर्; Da2 यथाशक्तिं (for °शक्ति). — b) K1 [ऽ]प्यनुवर्तते; D5 नानु° (for ह्यनु°). Da न च कर्तुं प्रवर्तते; G2 गृहस्थोस्य निवर्तते. — c) D5 लोको (for लोकान्). — d) Da अक्षयामिति; D1 G2 अक्षय्यानिति; D5 न क्षयानिति (for अक्षयामिति). K1, 8 D5, 7, 9 T G1, 2, 5 M1, 3 शुश्रुमः; V1 B1, 2 Da M2 मे मतिः (for शुश्रुम).

19 a) M2 सत्वं (for स त्वं). K3 संपत्तिवान्; V1 B1, 2 Da1 संततिमान्; Da2 संनतिमान्; D5 वसंतवान् (sic) (for संतानवान्). — b) K5 B3 Dn1, n3 D2, 3, 5, 7, 8 T1 G5 पुत्रवानसि; T2 M2, 4 दीर्घायुरपि (for पुत्रवानपि). Bo यद् (for च). Da1 D1 द्विजः (for द्विज). — c) D4, 9 त्वत्स्वदेहे; D7 T1 G1, 2, 5 M2, 4 स्वं (M2, 4 न) स्वदेह- (for तत्स्वदेहे). K1 परित्यक्त्वा; Da1 दयां त्यक्ता; M2-4 दयां कृत्वा (for दयां त्यक्त्वा). — d) B3, 4 G1 प्रतिगृह्य; T2 संप्र° (for परि°). Ś1 K2, 4 V1 B1, 2, 5 Da Dn1, n3 D1-3, 8 च; K5 वा; D9 से (for वै). M2, 4 धर्मार्थौ परिपालय. — e) K5 प्रयुंत; Da1 Dn3 D4, 7, 9 G1 प्रयुंक्ष; Da2 प्रयुंक्षं; D5 प्रयुंक्षस्व (for प्रयुङ्क्ष्व). G2 [अ]स्मै (for त्वं). — f) Dn3 G1 प्रियेतास्य; M1 प्रियेत्तस्य; M2, 4 प्रियेदस्य; M3 श्रीयेत्तस्य (for प्रीयेतास्य). D5 मनोरथं (for मनो यथा). — After 19, K5 V1 B Da Dn1, n3 D2, 3, 5, 8 ins.:

373* मत्कृते मा च संतापं कुर्वीथास्त्वं विहंगम ।
शरीरयात्राकृत्यर्थमन्यान्दारानुपैष्यसि ।

[(L. 1) K5 Dn1, n3 D2, 3, 8 शरीरे (for मत्कृते). — (L. 2) B1 -कृत्वान्यान्; B2 -कृत्यार्थम्; Da1 -कृतार्थम् (for -कृत्यर्थम्). Da1 उपैक्षतः; Da2 उपैष्यति; Dn1, n3 D2, 3, 5, 8 उपेष्यासि (for उपैष्यसि). B1 देहार्थैर्वानुपैष्यसि; B2 अन्यार्थं वै गमिष्यसि (for the post. half).]

20 a) K1 मा (for सा). K1 B1, 3 D5 T2 G1 M2, 4 शकुनिर्; K5 शुणकी (sic) (for शकुनी). — b) K5 V1 B (B1 marg.; orig. as in text) Da Dn1, n3 D2, 3, 5, 8 पंजरस्था; D7 अक्षरस्था; T1 G2, 5 M आक्षारस्था; T2 आक्षरस्था; G1 अक्षारस्था (for क्षारकस्था). — c) G1 -दुःखान्वितान्. K5 Dn1, n3 D2, 8 G1, 2 M1-3 प्रोक्त्वा; Bo. 1, 3, 4 D3 M4 प्रोक्ता; B5 D5 प्राह; T2 सा तु (for प्रोच्य). — d) K3 समुदैक्षतं; Bo. 3, 5 °दीक्ष्य च; B1 °दीक्ष्यते; Da1 °दक्षत; D4 G1 °दीक्षत; D9 °दैक्ष्यत (for °दैक्षत). — After 20, K5 V1 B Da Dn1, n3 D2-5, 7, 8 S (G3, 4 absent) ins. an addl. colophon [*Sub-parvan:* K3, 5 Bo. 2-5 Da D2-5 आपद्धर्म; V1 B1 D7 S (G3, 4 absent) राजधर्म. — *Adhy. name:* K3, 5 V1 Bo-2, 5 Da1 D2-4 कपोतलुब्धकसंवादः; B4 D5 लुब्धककपोतसंवादः; Da2 लुब्धसंवादः; M1, 3 कपोतोपाख्यानं; M2 शरणागतरक्षणविधिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 134; B3, 4 143; Da1 13; D8 12; T1 G5 147; T2 144; G1 145; G2 M 146. — *Śloka no.*: Da1 11; Da2 Dn1 D8 14; Dn3 12.]

21 Before 21, MSS. ins. भीष्म उवाच. 21[ab] = (var.) Pañcatantra (Kosegarten) III. 163[ab]. — a) V1 B Da D5 स तस्या; M2 सा पत्न्या (for स

तं वै शाकुनिकं दृष्ट्वा विधिदृष्टेन कर्मणा ।
पूजयामास यत्नेन स पक्षी पक्षिजीविनम् ॥ २२
उवाच च स्वागतं ते ब्रूहि किं करवाण्यहम् ।
संतापश्च न कर्तव्यः स्वगृहे वर्तते भवान् ॥ २३
तद्ब्रवीतु भवान्क्षिप्रं किं करोमि किमिच्छसि ।
प्रणयेन ब्रवीमि त्वां त्वं हि नः शरणागतः ॥ २४
शरणागतस्य कर्तव्यमातिथ्यमिह यत्नतः ।
पञ्चयज्ञप्रवृत्तेन गृहस्थेन विशेषतः ॥ २५

पञ्चयज्ञांस्तु यो मोहान्न करोति गृहाश्रमी ।
तस्य नायं न च परो लोको भवति धर्मतः ॥ २६
तद्ब्रूहि त्वं सुविस्रब्धो यत्त्वं वाचा वदिष्यसि ।
तत्करिष्याम्यहं सर्वं मा त्वं शोके मनः कृथाः ॥ २७
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शकुनेर्लुब्धकोऽब्रवीत् ।
बाधते खलु मा शीतं हिमत्राणं विधीयताम् ॥ २८
एवमुक्तस्ततः पक्षी पर्णान्यास्तीर्य भूतले ।
यथाशुष्काणि यत्नेन ज्वलनार्थं द्रुतं ययौ ॥ २९

C. 12. 5533
B. 12. 146. 10
K. 12. 145. 10

पत्न्या). D4 om. वचनं. — b) D2 धर्मयुक्त-. G1 -समन्वितः. — c) Da2 हर्षेन. V1 B2 Da G2 [आ]-विष्टो (for युक्तो). — d) K5 Dn3 D3 वाक्यं; D2 वाक्य- (for बाष्प-). D4 -लोचनं (for °नः).

22 a) G2 स (for तं). D1 शाकुनिकं; G2 शाकुनिकान् (for शाकुनिकं). — c) D4 यत्तेन; D7 S (G3. 4 absent) युक्तेन (for यत्नेन). K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 स पक्षी पूजयामास. — d) K5 Dn1. n3 D2. 3 यत्नात्तं; Da1 सपत्नि- (for स पक्षी). V1 B Da Dn1. n3 D1. 4. 5. 7. 9 T1 G1. 5 M पक्षिजीवनं (M2 °नः); D8 परिजीविनं (for पक्षिजीविनम्).

23 With 23, cf. Pañcatantra (Kosegarten) III. 164. — a) K1 स (for च). K5 B3–5 Dn1. n3 D2. 4. 5. 7–9 S (G3. 4 absent) उवाच स्वागतं तेद्य (B4 D4. 5. 7 T G1. 2. 5 M तेस्तु). — b) K5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 7. 8. S (G3. 4 absent) ते (for [अ]हम्). — c) D7 T1 G2. 5 गंतव्यः (for कर्तव्यः). — d) D4 स्वगृहं (for °हे).

24 a) T1 G5 ब्रवीतु च (for तद्ब्रवीतु). V1 क्षिप्रं ब्रूहि भद्रं ते (submetric); D7 G2 ब्रवीतु भगवान्क्षिप्रं. — c) G1 ब्रवीहि (for °मि). G1 M त्वा (for त्वां). — d) Da2 D4 त्वां (for त्वं). B1 D7 T1 G2. 5 शरणं गतः; Da शरणागतं (for °णागतः). T2 G1 त्वं नः शरणमागतः. — After 24, K3. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 8 ins. (= [var.] Hitopadesa I. 44):

374* अरावप्युचितं कार्यमातिथ्यं गृहमागते ।
छेत्तुमप्यागते छायां नोपसंहरते द्रुमः ।

[L. 1) B1 अचिरं (for उचितं). V1 Bo. 3. 5 अरेरप्यचिरं कार्यम् (for the prior half). Bo. 4. 5 एयुपः (for आगते). — (L. 2) K3 छेत्तुः पार्श्वगतां छायां (for the prior half). V1 Bo. 1. 3. 5 Da तरुः (for द्रुमः).]

25 a) Hypermetric. D4 om. शरणाग. — b) Da इति (for इह). D4 यः कृतः (for यत्नतः). B2 Dn1 आतिथ्यं हि प्रयत्नतः; M2 आतिथ्यमपि यत्ततः. — c) Da T2 पंचयज्ञे; D1 °यज्ञं (for °यज्ञ-). B -प्रवर्त्तेन; D8 -प्रवृत्ते (for -प्रवृत्तेन).

26 a) K1 Bo. 3 D1 पंचयज्ञं तु; B1 T2 G1 °यज्ञांश्च (for °यज्ञांस्तु). — b) K5 B1 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 M1 गृहाश्रमे (for °मी). — c) B2 Da D1. 4 M2 transp. न and च.

27 Bo damaged. — a) K3. 5 V1 Bo–2 Da1 Dn1. n3 D2. 3. 8 मां; Da2 सा (for त्वं). K3. 5 V1 B Da Dn1 D1–4. 8. 9 सुविश्रब्धो (Bo °श्राब्धो); Dn3 सुवि*ब्धो; M2 हि विस्रब्धो (for सुविस्रब्धो). — b) B3–5 वचो यत्त्वं; D5 वाचा यत्त्वं (by transp.). D1 यदिष्यसि (for वदि°). — c) B2 तात (for सर्वं). — d) M2 मत्वा (for मा त्वं). D1 लोके; D8 शंके (for शोके). D4 कृथा; D7 °धाः (for °थाः).

28 = (var.) Pañcantantra (Kosegarten) III. 165. — a) D1 ततस् (for तस्य). — b) V1 B1–3. 5 Da D5 शकुनिं (for °नेर्). D4 लुधको. — Dn3 om. 28cd. — c) K2–4 Bo. 1. 3–5 D4. 5. 7 मां; K5 V1 B2 Dn1 D2. 3. 8 मे (for मा). Da शीतं वै (for मा शीतं). — d) K1 हितत्राणं; K3 D4. 9 तस्य त्राणं; Bo. 5 मम त्राणं; B1 K5 Dn1 D2. 3. 8 संत्राणं हि; B1 हितमत्र; M1 हि मित्राणां (for हिमत्राणं).

29 a) K3 उक्ते (for उक्तस्). Da2 om. पक्षी. — b) V1 B1. 2 T1 G2. 5 M पर्णान्याहृत्य; T2 °नावृत्य; G1 °नाहृत्य (for °न्यास्तीर्य). — c) K2. 4 B2. 4 D5 Dn1. n3 M2 यथाशुष्कानि; Bo. 3. 5 D9 तथा शुष्कानि. Dn1. n3 D1–3. 8 यथाशक्त्या हि पर्णेन. — d) Da2 ज्वलनार्थें (for °र्थं). Bo. 3. 5 ततो (for द्रुतं).

C. 12. 5534
B. 12. 146. 11
K. 12. 145. 11

स गत्वाङ्गारकर्मान्तं गृहीत्वाग्निमथागमत् ।
ततः शुष्केषु पर्णेषु पावकं सोऽभ्यदीदिपत् ॥ ३०
सुसंदीप्तं महत्कृत्वा तमाह शरणागतम् ।
प्रतापय सुविस्रब्धं स्वगात्राण्यकुतोभयः ॥ ३१
स तथोक्तस्तथेत्युक्त्वा लुब्धो गात्राण्यतापयत् ।
अग्निप्रत्यागतप्राणस्ततः प्राह विहंगमम् ॥ ३२
दत्तमाहारमिच्छामि त्वया क्षुद्बाधते हि माम् ।
तद्वचः स प्रतिश्रुत्य वाक्यमाह विहंगमः ॥ ३३
न मेऽस्ति विभवो येन नाशयामि तव क्षुधाम् ।
उत्पन्नेन हि जीवामो वयं नित्यं वनौकसः ॥ ३४
संचयो नास्ति चास्माकं मुनीनामिव कानने ।
इत्युक्त्वा स तदा तत्र विवर्णवदनोऽभवत् ॥ ३५
कथं नु खलु कर्तव्यमिति चिन्तापरः सदा ।
बभूव भरतश्रेष्ठ गर्हयन्वृत्तिमात्मनः ॥ ३६
मुहूर्ताल्लब्धसंज्ञस्तु स पक्षी पक्षिघातकम् ।
उवाच तर्पयिष्ये त्वां मुहूर्तं प्रतिपालय ॥ ३७

---

30 ^{a}) Dn1 गत्वागार-. B1 -कर्मार्थं; D1 -कादांतं (sic) (for -कर्मान्तं). D7 T1 G2. 5 स गत्वा स्वरकर्मा वद्; G1 स गत्वां*रकर्मांतौ. ❀ Cn: अङ्गारकर्मान्तं कर्मारगृहसमीपम् । Cv: अङ्गारं करोतीत्यङ्गारकर्मा कारुः । तस्यान्तं समीपम् । ❀ — ^{b}) B3 D5 [अ]ग्नीन् (for [अ]ग्निम्). K1 अथागतः (for °गमत्). D1 गृहीत्वांगारमागमत्. — ^{c}) V1 B1 Da काष्ठेषु; D2 lacuna (for पर्णेषु). — ^{d}) K1 सोत्यदीदियत्; K3. 5 V1 B Dn1. n3 D2–5. 7–9 S (G3. 4 absent) सोभ्य(K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 सोप्य-; D5 सोत्य-; D7 T G1. 2. 5 M2 स ह्य-; D9 स व्य)दीपयत्; Da1 सोपदीपतत्; Da2 सो*दीपयत् (for सोऽभ्यदीदिपत्).

31 D9 om. (hapl.) 31^{a}–32^{b}. — ^{a}) K2. 3. 5 V1 B0–2 Da Dn1. n3 D2–4. 8 स संदीप्तं (Da2 °प्तां); B3. 5 स तं दीप्तं (for सुसंदीप्तं). D7 S (G3. 4 absent) स (G1 सु-) दीप्तं सुमहत्कृत्वा. — ^{b}) T2 तमहं (for तमाह). Da1 शरणं गतः; G1 शरणा**; M4 शरणं गतं (for °णागतम्). — 31^{cd} = (var.) Pañcatantra (Kosegarten) III. 167^{ab}. — ^{c}) K1 D3. 5 T2 M सुविस्रब्धः; K2. 3. 5 V1 B0. 5 Dn1. n3 D2. 4. 8 सुविश्रब्धः (V1 °ब्धं); B1–4 Da स्वविश्र(B4 °स्र)ब्धः; G1 तु विश्रब्धः (for सुविस्रब्धं). — ^{d}) V1 B1. 2 Da स्वं; D4 स (for स्व-). K4 Da1 -गात्रानि (for °णि). Da1 कुतोभयः (for [अ]कु°).

32 D9 om. 32^{ab} (cf. v. l. 31). — ^{b}) Dn3 लुब्ध- (for लुब्धो). D5 G1 [अ]पातयत् (for [अ]ताप°). D4 लुब्धकोंगानतापयत्. — ^{c}) K5 Dn1 G1 अग्निं; G2 सोग्नि- (for अग्नि-). Dn3 -गंत्यागत- (for -प्रत्या°). — ^{d}) T2 स तं (for ततः). K5 M2 विहंगमः; D4 °गाह्या (for °गमम्). — After 32, K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 ins.:

375* हर्षेण महताविष्टो वाक्यं व्याकुललोचनः ।
तथेमं शकुनिं दृष्ट्वा विधिदृष्टेन कर्मणा ।
[(L. 2) D3. 8 तथेमां (for °मं).]

33 ^{a}) K4 यत्तम्; Da कर्तुम् (for दत्तम्). K1 आहार; D2 आहरम् (sic) (for आहारम्). K1 मे स्वामिन् (for इच्छामि). — ^{b}) B3 (also as in text) T2 G1 भृशं; D5 च मां (for हि माम्). — ^{c}) All MSS. (except Ś1 K2 D1; Dn2 D6 G3. 4 absent) transp. तद्वचः and स. D7 T G2. 5 M1–3 परिश्रुत्य (for प्रति°).

34 34^{ab} = (var.) Pañcatantra (Kosegarten) III. 167^{cd}. — ^{a}) V1 चास्ति (for मेऽस्ति). K1 वित्तं वै (for विभवो). — ^{b}) K1. 3. 5 V1 B0. 2–5 Da Dn1. n3 D2–5. 7–9 S (G3. 4 absent) नाशयेयं (for °यामि). K5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 transp. तव and क्षुधाम्. S (G3. 4 absent) क्षुधं (for क्षुधाम्). — ^{c}) D5 [अ]भि- (for हि). — ^{d}) Dn1. n3 नित्य- (for नित्यं).

35 ^{a}) V1 यः (for च). — ^{b}) D5 om. (hapl.) from मिव up to कर्तं (in 36^{a}). K3 D4 अपि; T2 इह (for इव). K3. 5 B3 Dn1 D2–4. 8 भोजने; Dn3 भोजनं (for कानने). — ^{c}) B1 इत्युक्तः; Da इत्युक्ता (for °क्त्वा). Dn1. n3 तं (for स). — ^{d}) K1 [S]भवं; T2 भवेत् (for ऽभवत्).

36 D5 om. up to कर्तं (cf. v. l. 35). — ^{a}) D4 M3 न (for नु). — ^{b}) K3. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2–5. 7–9 T G2. 5 M1–3 तदा; G1 M4 तथा (for सदा). — ^{d}) M2 वृत्तम् (for वृत्तिम्).

37 ^{a}) K1 मुहूर्तंलुब्ध-. Da1 -संज्ञास् (for -संज्ञस्). B0. 3. 5 D5 च; G2 स (for तु). K3 D4. 9 क्षुधार्तं लुब्धकं ज्ञात्वा. — ^{b}) K3 D4. 9 M द्विजघातकं; K5

इत्युक्त्वा शुष्कपर्णैः स संप्रज्वाल्य हुताशनम् ।
हर्षेण महता युक्तः कपोतः पुनरब्रवीत् ॥ ३८
देवानां च मुनीनां च पितॄणां च महात्मनाम् ।
श्रुतपूर्वो मया धर्मो महानतिथिपूजने ॥ ३९
कुरुष्वानुग्रहं मेऽद्य सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ।
निश्चिता खलु मे बुद्धिरतिथिप्रतिपूजने ॥ ४०
ततः सत्यप्रतिज्ञो वै स पक्षी प्रहसन्निव ।
तमग्निं त्रिः परिक्रम्य प्रविवेश महीपते ॥ ४१
अग्निमध्यं प्रविष्टं तं लुब्धो दृष्ट्वाथ पक्षिणम् ।
चिन्तयामास मनसा किमिदं नु कृतं मया ॥ ४२
अहो मम नृशंसस्य गर्हितस्य स्वकर्मणा ।
अधर्मः सुमहान्घोरो भविष्यति न संशयः ॥ ४३
एवं बहुविधं भूरि विललाप स लुब्धकः ।
गर्हयन्स्वानि कर्माणि द्विजं दृष्ट्वा तथागतम् ॥ ४४

C 12. 5549
B. 12. 146. 26
K. 12. 145. 26

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४२ ॥

V1 Bo-2.5 Da2 D3.8 T2 G1 पक्षिघातिनं; B3 Dn1 °घातनं; Da1 **घातिनि; Dn3 पक्षिपालनं; D2 **घातिनं; D5 पक्षिनिघातिनं (hypermetric); G2 °विघातकं (hypermetric) (for °घातकम्). — c) K1 त्वा (for त्वां). D7 S (G3.4 absent) तर्पयिष्यामि (for °ष्ये त्वां). — d) Bo Da Dn1 T G2.5 M1.3 परिपालय (Da2 °यं) (for प्रति°).

38 a) K3.5 Dn1.n3 D2-4.8.9 तु; Da1 च; D7 S (G3.4 absent) तं (for स). — b) K5 Dn1.n3 D2.3.8 समुज्ज्वाल्य (for संप्र°). — 38cd is damaged in B4. — c) K5 Bo Dn1.n3 D2.3.8 [आ]विष्टः (for युक्तः). — d) K5 Bo Dn1.n3 D2.3.8 स पक्षी वाक्यमब्रवीत्; B1.2 पुनः पुनरथाब्रवीत्.

39 a) Bo.3-5 D5.7 S (G3.4 absent) पितॄणां (for मुनीनां). K3 D4.9 देवतानामृषीणां च; K5 V1 B1.2 Da Dn1.n3 D2.3.8 ऋषीणां देवतानां च. — b) Bo मुनीनां च; D4.9 तथा चैव; D7 S (G3.4 absent) ऋषीणां च (for पितॄणां च). D5 मुनीनां भावितात्मनां. — c) K2.4.5 Da Dn1.n3 D2.3.8 T1 G5 M4 श्रुतः पूर्वं (K2.4 T1 G5 M4 °र्वो) (for श्रुतपूर्वो). — d) Da ·पूजनं (for °ने).

40 D5 om. (hapl.) 40. — a) K3 गुरुष्व (for कुरुष्व). K3.5 Dn1.n3 D2-4.8.9 सौम्य (for मेऽद्य). — b) K1 ब्रवीहि मे (for °मि ते). M स त्वं (M2 सत्यं) संगृह्य भक्षय. — c) Da निष्ठिता; G1 निश्चितः (for निश्चिता). K1 चेयं (for खलु). — d) B1 अतिथेः; D8.8 अतिथिं; D4 अ*थि·; T2 G1 अतिथीन् M2 अतिथिः (for अतिथि·). G1 ·परिपूजने (for ·प्रति°).

41 a) Ś1 D1 सप्रत्यभिज्ञो; K2.4.5 Da Dn1.n3 D2.3.8 कृतप्रतिज्ञो; B3 सत्यं प्रतिज्ञो; D5 सत्यप्रतिज्ञे (for सत्यप्रतिज्ञो). Bo.3.5 D7 S (G3.4 absent) [s]सौ (for वै). — 41cd = (var.) Pañcatantra (Kosegarten) III. 172cd. — c) D4 अग्निः (for °ग्निं). — d) V1 B1.2 संविवेश (for प्रवि°). K1.3 D4.9 हुताशनं; K5 V1 B Da Dn1.n3 D2.3.5.7.8 S (G3.4 absent) महामतिः (for महीपते).

42 a) K (except K4) V1 B Da Dn1.n3 D2-5.8 G1.2 अग्निमध्ये (B3-5 D5 G1.2 °ध्य·) (for °ध्यं). B2 प्रतिष्ठं (for प्रविष्टं). K5 Bo.4 Dn1.n3 D1-3.5.8 तु (for तं). — b) B3-5 D5 transp. लुब्धो and दृष्ट्वाथ· (for तं). Bo.1 D8 लब्धो (for लुब्धो). K3 D4.9 दृष्ट्वा च; Bo Dn1.n3 D1 दृष्ट्वा तु; B2 Da D2.3 दृष्ट्वा स; D8 बुद्ध्वा स (for दृष्ट्वाथ). — d) K5 V1 B1.2 Da Dn1.n3 D2.3.8 वै; Bo.3.5 G1 तु (for नु). K5 V1 B1.2 Da2 Dn1.n3 D2.3.8 T2 G1.2 मया कृतं (by transp.); Da1 महाकृतं.

43 Da1 reads 43ab twice. — a) D2 हतो (for अहो). D5 नृशं*स्य. — b) G2 [अ]नुकर्मणा (for स्वक°). — c) M2 लोके (for घोरो). — After 43, T2 G1 read 12. 143. 4c-5b for the first time, repeating the same in its proper place.

44 The portion from एवं up to लुब्धको (in 12. 145. 12b) is lost in Bo on missing folios. — b) Da2 लुब्धकं (for °कः).

१४३

C. 12. 5550
B. 12. 147. 1
K. 12. 146. 1

भीष्म उवाच ।
ततस्तं लुब्धकः पश्यन्कृपयाभिपरिप्लुतः ।
कपोतमग्नौ पतितं वाक्यं पुनरुवाच ह ॥ १
किमीदृशं नृशंसेन मया कृतमबुद्धिना ।
भविष्यति हि मे नित्यं पातकं हृदि जीवतः ॥ २
स विनिन्दन्नथात्मानं पुनः पुनरुवाच ह ।
धिङ्मामस्तु सुदुर्बुद्धिं सदा निकृतिनिश्चयम् ।
शुभं कर्म परित्यज्य योऽहं शकुनिलुब्धकः ॥ ३
नृशंसस्य ममाद्यायं प्रत्यादेशो न संशयः ।
दत्तः स्वमांसं ददता कपोतेन महात्मना ॥ ४
सोऽहं त्यक्ष्ये प्रियान्प्राणान्पुत्रदारं विसृज्य च ।
उपदिष्टो हि मे धर्मः कपोतेनातिधर्मिणा ॥ ५
अद्य प्रभृति देहं स्वं सर्वभोगैर्विवर्जितम् ।
यथा स्वल्पं जलं ग्रीष्मे शोषयिष्याम्यहं तथा ॥ ६

Colophon om. in K3 D4. 7. 9 T1 G2. 5; Bo missing; Dn2 D6 G3. 4 absent. — *Sub-parvan*: Ś1 K1. 2. 4. 5 B2–4 Da D2. 3. 5 आपद्धर्म; V1 T2 G1 M राजधर्म. — *Adhy. name*: Ś1 K2. 4 D1 लुब्धककपोतीयं; K5 V1 B (Bo missing) D2. 8 M2 कपोतलुब्धकसंवादः; D5 पक्षिलुब्धकसंवादः; G1 कपोतचरितं; M1. 3 कपोतोपाख्यानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 135; B2 T2 145; B3. 4 144; Da1 14; D8 13; G1 146; M 147. — *Śloka no.*: Da1 24½; Dn1 D8 26; Dn3 20.

143

☞ Bo is missing for adhy. 143 (cf. v. l. 12. 142. 44).

1 K3 D4. 9 om. the ref. — a) K4. 5 Da Dn1. n3 D2–4. 9 ततः स; T2 G1 अथ तं; G2 ततस्तु (for ततस्तं). M3. 4 लुब्धकं. — b) K5 B3 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 क्षुधया (for कृपया). K1 [अ]ति- (for [अ]भि-). D9 -परिप्लुतं (for °तः). — c) K5 Dn1. n3 D2 अग्निं; D3. 8 अग्निं (for अग्नौ). — d) K3 D4. 9 इदं वाक्यम् (for वाक्यं पुनर्).

2 Dn1 D3. 5. 7. 8 T1 G2. 5 om. (hapl.) 2c–3b. B4 damaged. — a) K1 नृशंसत्वं; D4 नृशनुशंसेन (sic) (for नृशंसेन). — b) K1 कृतं ते क्षम बुद्धिना. — d) K5 Dn3 कृतजीविनः; Da1 D4 हृदि जीवितः (D4 °वता); Da2 हीरुदिजितः (sic); D2 कृशजीविनः; T2 G1 M भुवि जीवतः (G1 °वितः; M1 °विता) (for हृदि जीवतः).

3 Dn1 D3. 5. 7. 8 T1 G2. 5 om. 3ab (cf. v. l. 2). — a) B1. 2 स विनिंद्य; B3. 5 अभिनंदन्; Da स विचिंत्य; D9 स विनंदन्; G1 M1. 3 सुविनिंदन् (for स विनिन्दन्). K2. 3. 5 B1–3. 5 Da Dn3 D2. 4. 9 तथात्मानं; T2 G1 M1. 3. 4 स्वमा°; M2 समा° (for अथा°). — c) K1 धिक्च मेस्तु; D4 निंदामि स्वं (for धिङ्मामस्तु). K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 अविश्वासः सुदुर्बुद्धिः. — d) B3–5 D5 निंदित-; Da1 D7 T1 G2. 5 निकृत-; D3 निष्कृति-; T2 G1 दुष्कृत- (for निकृति-). K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 -निश्चयः. — e) G1 M4 शुभकर्म (for शुभं कर्म). — f) D2 om. (hapl.) from योऽहं up to विसृज्य (in 5b). K5 V1 Dn1. n3 D3. 5. 8 सोहं (for योऽहं). T2 -लुब्धकः (for -लुब्धकः).

4 4, 6, 7 = (var.) Pañcatantra (Kosegarten) III. 176–178. D2 om. 4 (cf. v. l. 3). — a) K1 महाद्यायं; D4 न मेद्यायं; T2 G1 नृशंसस्य; M2 ममाद्यायः (for ममाद्यायं). — b) D1 प्रतिदेशो; D9 प्रत्यादेशे (for प्रत्यादेशो). D9 संमतः (for संशयः). — T2 G1 read 4c–5b for the first time after 12. 142. 43. — c) K3 B1 D7 S (except M2. 4; T2 G1 [both both times]; G3. 4 absent) दत्तं (for दत्तः). K1 समांसं; K5 तु मांसं; B1 सुमांसं (for स्व°). K5 B3. 4 Dn1. n3 D3. 7. 8 T1. 2 (both times) G1 (both times). 2. 5 M1 दहता (for ददता). — d) M2 न संशयः (for महात्मना).

5 D2 om. up to विसृज्य (cf. v. l. 3). D8 om. 5. B2. 4 damaged. — a) D4 त्यक्षे; D5 त्यक्त्वा (for त्यक्ष्ये). — b) K3 D4. 9 T2 G1 (last two second time) M4 पुत्रदारान्; K5 V1 B3. 5 Dn1. n3 T2 G1 (last two first time). 2 M1. 3 पुत्रान्दारान्; Da विषयांश्च (for पुत्रदारं). K3 D4. 9 विसर्ज्यं; K5 V1 Da Dn1. n3 तथैव (for विसृज्य). Ś1 K1 B3 ह (for च). — c) G1 उपतिष्ठो (for °दिष्टो). — d) K5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 महात्मना; B3–5 D2. 3 [अ]तिकर्मणा; D5 स्वकर्मणा; G1 च धर्मिणा; G2 [अ]त्र धर्मिणा (for [अ]तिधर्मिणा).

6 a) V1 B2 Da स्वं देहं (by transp.); B1 मे

क्षुत्पिपासातपसहः कृशो धमनिसंततः ।
उपवासैर्बहुविधैश्चरिष्ये पारलौकिकम् ॥ ७
अहो देहप्रदानेन दर्शितातिथिपूजना ।
तस्माद्धर्मं चरिष्यामि धर्मो हि परमा गतिः ।
दृष्टो हि धर्मो धर्मिष्ठैर्यादृशो विहगोत्तमे ॥ ८

एवमुक्त्वा विनिश्चित्य रौद्रकर्मा स लुब्धकः ।
महाप्रस्थानमाश्रित्य प्रययौ संशितव्रतः ॥ ९
ततो यष्टिं शलाकाश्च क्षारकं पञ्जरं तथा ।
तांश्च बद्धान्कपोतान्स संप्रमुच्योत्ससर्ज ह ॥ १०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४३ ॥

१४४

भीष्म उवाच ।
ततो गते शाकुनिके कपोती प्राह दुःखिता ।
संस्मृत्य भर्तारमथो रुदती शोकमूर्छिता ॥ १
नाहं ते विप्रियं कान्त कदाचिदपि संस्मरे ।

C. 12. 5562
B. 12. 146. 2
K. 12. 147. 2

देहं; D4 देहं नो. — c) K3 (marg.; orig. as in text). 5 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 स्वल्पं सरो; B1 D7 T2 G2 M2 स्वल्पजलं; D9 रविर्जलं (for स्वल्पं जलं). D7 T G1. 2. 5 ग्रीष्मः; D9 ग्रीष्मं (for ग्रीष्मे). — d) M3 नाशयिष्यामि (for शोष°). G1 तदा (for तथा).

7 c) D5 च विविधैश् (for बहुवि°). — d) T1 G2. 5 करिष्ये (for च°). B1 पर-; T2 पौर- (for पार-).

8 a) Ś1 Dn3 D5 -प्रधानेन; B1 -प्रणाशेन (for -प्रदानेन). — b) K1 चार्थिता (for दर्शिता). K3 -पूजता; K4 -पूजनः; V1 -पूजनात्; B1 -पूजनी; B3 D5 -पूजनं (for -पूजना). T2 G1 दर्शितो (G1 °र्शना)-तिथिभोजनः. — d) T2 परमां गतिः. — K1 damaged in 8ef. — e) K2. 3. 5 V1 B1. 2. 4 Da Dn1. n3 D2–5. 8. 9 transp. हि and धर्मो. K (K1 damaged) Dn1. n3 D2. 3. 7 S (G3. 4 absent) धर्मिष्ठे (T1 G5 °ष्ठो) (for °ष्ठैर्). — f) B3–5 D5 विहगोत्तमान् (for °त्तमे). S (G3. 4 absent) यादृशोसौ (G1 °शेसौ; M4 °शो हि) विहंगमे (G1 °मः; M2 °मौ).

9 a) B1 एवमुक्तो; D5 एवं बहु (for एवमुक्त्वा). K3 D4. 9 ततो राजन् (for विनिश्चित्य). — b) D4 क्रूरकर्मा (for रौद्र°). M3 सुलुब्धकः (for स लुब्धकः). M2 रौद्रकर्माणि लुब्धकः. — c) D5 -पंथानम् (for -प्रस्थानम्). — d) D5 गमिष्ये (for प्रययौ). Ś1 K2. 4 D1 संयतव्रतः; K3 B1 Dn1. n3 D2–4. 9 शंसित°; M2–4 संश्रित° (for संशित°).

10 10ab = (var.) Pañcatantra (Kosegarten) III. 179ab. — a) B1 Da2 Dn3 यष्टि-; D3. 8 षष्टिं (for यष्टिं). K3. 5 V1 B1–5 Da Dn1 D2. 3. 8. 9 G1. 2 M1. 3. 4 शलाकां; Dn3 T2 M2 शलाकं; D5 शलाका; D7 T1 G5 शलाकांश् (for शलाकाश्). — b) K3 क्षरकं; M2 क्षारकान् (for क्षारकं). D7 T G2. 5 M2. 4 पंजराणि च (for पञ्जरं तथा). M1. 3 क्षारं पंजरकाणि च. — c). K5 B (Bo missing) Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 7. 8 S (G3. 4 absent) तां च (B1 तथा; Da1 तां स; Dn3 तं च) बद्धां (Da1 °द्ध-) कपोतीं स (T1 G2. 5 °तीं च; G1 °तिं स). — d) K3 B5 D4. 9 प्रतिमुच्य; G1 संप्रमुह्य (for °मुच्य). V1 विससर्ज (hypermetric); B1. 2 ससर्ज (for [उ]त्ससर्ज). G2 च (for ह). K5 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 प्रमुच्य विससर्ज ह.

Colophon missing in Bo; om. in D8; Dn2 D6 G3. 4 absent. — *Sub-parvan:* Ś1 K Da Dn1. n3 D2–5. 9 आपद्धर्म; V1 B2 D7 S (G3. 4 absent) राजधर्म. —*Adhy. name:* Ś1 K1. 2. 4 D1 लुब्धककपोतीयं; K3. 5 V1 B1–4 Dn3 D2–5. 9 कपोतलुब्धकसंवादः; B5 लुब्धककपोतसंवादः; M1. 3 कपोतोपाख्यानं; M2 कपोतीये शाकुनिकमहाप्रस्थानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 136; B3 D5 T2 146; B4 145; Da1 15; Dn1. n3 17; T1 G5 M 148; G1. 2 147. —*Śloka no.:* Da Dn3 11; Dn1 9; D3 8; D9 44.

144

☞ Bo is missing for adhy. 144 (cf. v. l. 12. 142. 44).

1 a) D4 सृते (for गते). Da Dn3 D3. 8 शकुनिके (for शा°). — b) Da कापोती (for क°). — c)

C. 12. 5562
B. 12. 148. 2
K. 12. 147. 2

सर्वा वै विधवा नारी बहुपुत्रापि खेचर ।
शोच्या भवति बन्धूनां पतिहीना मनस्विनी ॥ २

लालिताहं त्वया नित्यं बहुमानाच्च सान्त्विता ।
वचनैर्मधुरैः स्निग्धैरसक्रुत्सुमनोहरैः ॥ ३

कन्दरेषु च शैलानां नदीनां निर्झरेषु च ।
द्रुमाग्रेषु च रम्येषु रमिताहं त्वया प्रिय ॥ ४

आकाशगमने चैव सुखिताहं त्वया सुखम् ।
विहृतास्मि त्वया कान्त तन्मे नाद्यास्ति किंचन ॥ ५

मितं ददाति हि पिता मितं माता मितं सुतः ।
अमितस्य तु दातारं भर्तारं का न पूजयेत् ॥ ६

नास्ति भर्तृसमो नाथो न च भर्तृसमं सुखम् ।
विसृज्य धनसर्वस्वं भर्ता वै शरणं स्त्रियाः ॥ ७

न कार्यमिह मे नाथ जीवितेन त्वया विना ।
पतिहीनापि का नारी सती जीवितुमुत्सहेत् ॥ ८

K1. 3 D4. 9 भर्तारम(D9 om. म)थ; K5 V1 B (Bo missing) Da Dn1. n3 D2. 3. 8 साथ (K5 B4 Dn3 D2. 8 सा च) भर्तारं (for भर्तारमथो). — d) K5 Dn1 D2. 5. 7 G1. 2 रुदंती; B1 कपोती (for रुदती). K2 V1 B1. 2 Dn1. n3 D2–5. 7–9 S (G3. 4 absent) शोककर्शिता (B1 D3. 8 °र्षिता; D5 °र्शितां); K5 वाक्यमब्रवीत् (for शोकमूर्छिता).

2 K5 om. 2. — a) K3 D4. 9 न हि (for नाहं). D5 नाहं च तेप्रियं कांतं. — b) K3 ससरे; G1 संस्सर (for संस्सरे). — c) Dn1. n3 D2. 3. 7. 8 S (G3. 4 absent) [अ]पि (for वै). D7 T G1. 2. 5 M2 दुःखिता; M1. 3. 4 सुखिता (for विधवा). — d) V1 बहुपुत्रा च (for बहुपुत्रापि). K1 वै न च; V1 खेचरी; B4 Dn1. n3 D2. 3. 8 शोचते; Da2 खेचरः; D5 खेचरे; D7 S (G3. 4 absent) वै सदा; D9 षेचर (for खेचर). — e) Dn3 भार्यानां (for बन्धूनां). — f) K1. 3 V1 B1–5 D8 परिहीना (for पति°). K1. 3 V1 B1–5 Da Dn1. n3 D2–5. 7–9 S (G3. 4 absent) तपस्विनी (for मन°).

3 a) Ś1 K1. 2. 4 D1 ताडिता; Da मानिता; G1. 2. 5 M लाळिता (for लालिता). T2 G1 हि (for [अ]हं). M2 नित्या (for नित्यं). — b) K1 बहुमानेन; D5 °नार्थं-; M2 °नाश्च (for °नाच्च). K5 B1. 2 Dn1. n3 D2. 3. 8 पूजिता; V1 भारत; B3 शांत्विता (for सान्त्विता). — c) Da D2 विविधैर्मधुरैर्वाक्यैर्; Dn3 वचनैर्मधुरस्निग्धैर्. — d) K5 असंकृष्ट-; B4 G1 असकृस्म (sic); Dn1. n3 असंक्लिष्ट-; D3 असंकृत- (for असकृत्सु-). B2 Da स्नेहलालसैः; M2. 4 सुमनोरमैः (for सुमनोहरैः).

4 a) Dn3 चैलानां (for शै°). — b) K1 निर्जरेषु; M2 नरकेषु (for निर्झरेषु). M2 om. च. — c) K1 द्रुमांतेषु (submetric); Da द्रुमाश्रमेषु (for द्रुमाग्रेषु च). — d) Ś1 K1. 4 D1 वसिता; T2 चरिता; G1 चरता (for रमिता). B1 om. (hapl.) from प्रिय up to त्वया (in 5b). K5 V1 B3 Dn1. n3 D2. 3. 8 सह; B2 Da वने; T2 G1 द्विज; G2 प्रिया (for प्रिय).

5 B1 om. up to त्वया (cf v. l. 4). — a) K4 चैवं; D5 चापि (for चैव). — b) K3 V1 B2–4 Da D4. 7. 9 S (G3. 4 absent) सहिता; K4 उषिता; K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 विहृता; B5 हसिता; D5 शयिता (for सुखिता). D7 T1 G2. 5 गता (for सुखम्). — 5cd is damaged in B4. — c) K4 विहितास्मि; K5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 रमामि स्म; B5 विकृतास्मि; D4 विश्रुतास्मि; D7 S (G3. 4 absent) रमि(G1 °म)तास्मि (for विहृतास्मि). K1. 3. 5 V1 B1. 2. 4 Da Dn1. n3 D2–4. 7–9 T G1. 2. 5 M1–3 पुरा; M4 [अ]धुना (for त्वया). M2 कांता. — d) K (except K4) V1 B3–5 Da Dn1. n3 D2–5. 7–9 T G1. 5 M1. 3. 4 नास्त्यद्य; B1. 2 G2 °स्त्यत्र; M2 °स्त्याद्य (for °द्यास्ति). D7 मे प्रिय; T1 G2. 5 वै प्रिय (G2 प्रियं) (for किंचन).

6 = (var.) Rām. 2. 29. 30; Pañcatantra 3. 156; Matsya Purāṇa 2. 10. 18. — b) M4 मित्रं (for मितं). K1. 3. 5 V1 B1–4 Dn1. n3 D2–5. 7–9 T1 G2. 5 M भ्राता (for माता). — c) K3. 5 V1 B (Bo missing) Dn1. n3 D2–5. 7–9 T1 G1. 5 हि; Da च; M प्र- (for तु). — d) D9 नु (for न).

7 b) K5 V1 B (Bo missing) Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 7. 8 S (G3. 4 absent) नास्ति (for न च). D9 भर्तुः (for भर्तृ-). B2–5 Da D5 -समः सखा (for -समं सुखम्). — c) M2. 4 बंधून् (for धन-). D5 विसृज्य सर्वं स्वं भर्ता; D7 विसृज्य हि धनं सर्वं. — d) D7 S (G3. 4 absent) हि (for वै). B1 शरणः (for °णं). K1 Da D2. 4. 7. 9 S (except G2; G3. 4 absent) स्त्रियः.

8 a) K4 नाकार्यम्; D7 T1 G2. 5 किं कार्यम् (for न कार्यम्). V1 इति (for इह). T2 नो (for मे). — b) V1 B1. 2 transp. त्वया and विना. — c) K1 V1 B1. 3 Da D4. 9 M2 हि; K3 B2. 4 Dn1. n3 D2. 3.

एवं विलप्य बहुधा करुणं सा सुदुःखिता ।
पतिव्रता संप्रदीप्तं प्रविवेश हुताशनम् ॥ ९
ततश्चित्राम्बरधरं भर्तारं सान्वपश्यत ।
विमानस्थं सुकृतिभिः पूज्यमानं महात्मभिः ॥ १०
चित्रमाल्याम्बरधरं सर्वाभरणभूषितम् ।
विमानशतकोटीभिरावृतं पुण्यकीर्तिभिः ॥ ११
ततः स्वर्गगतः पक्षी भार्यया सह संगतः ।
कर्मणा पूजितस्तेन रेमे तत्र स भार्यया ॥ १२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुश्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४४ ॥

१४५

भीष्म उवाच ।
विमानस्थौ तु तौ राजँल्लुब्धको वै ददर्श ह ।
दृष्ट्वा तौ दंपती दुःखादचिन्तयत सद्गतिम् ॥ १
कीदृशेनेह तपसा गच्छेयं परमां गतिम् ।

C. 12. 5575
B. 12. 149. 2
K. 12. 148. 2

5, 7, 8 T G1. 2. 5 तु; K5 च (for [अ]पि). B8 D1 या (for का). —ᵈ) B1 सतां; Da2 D7 M2 सति; G1 स तु (for सती). K1 जीवितम्; B1 D3 G1 जीवतुम् (for जीवितुम्). Da2 उत्सहन्; Dn3 उत्सहे (for °हेत्).

9 = (var.) Pañcatantra (Kosegarten) III. 183. —ᵇ) K1 समदुःखिता; B3-5 D5 दुःखिता तदा; Da D7 T1 G5 साधु दुःखिता (Da2 °ताः); D4 सा सुदुःखिताः.

10 ᵃ) M1 तत्र (for ततश्). All MSS. (except Ś1 K1. 2. 4 D1; Dn2 D6 G3. 4 absent) चित्रांगद- (for चित्राम्बर-). — K2. 4 D1 om. (hapl.) 10ᵇ–11ᵃ. Ś1 reads 10ᵇ–11ᵃ on marg. —ᵇ) V1 B5 साध्वपश्यत; B3. 4 D3 सा त्वपश्यत; Da D4. 7. 9 T G2. 5 M सान्वपश्यत (for सान्वपश्यत). G1 सांत्वयित्वान्वपश्यत. — D9 om. (hapl.) 10ᶜ–11ᵇ. —ᵈ) Da कृतात्मभिः (for महा°). — After 10, G1 repeats 10ᶜ.

11 K2. 4 D1 om. 11ᵃ; D9 om. 11ᵃᵇ (cf. v. l. 10); Ś1 reads 11ᵃ on marg. —ᵇ) Da (Da2 also as in text) चित्राभरण- (for सर्वा°). D4 सर्वाभधरणंवीभूषितां (corrupt). —ᶜ) G1 M1. 3 विमानं (for विमान-). B1 Da G1 -कोटिभिर् (for -कोटीभिर्). —ᵈ) K2. 4. 5 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 T2 G1 -कर्मभिः; V1 -कर्मणः (for -कीर्तिभिः). — After 11, B3 ins.:

376* कपोतोऽपि च तां दृष्ट्वा कपोतीं च सुरूपिणीम् ।
हर्षेण महता युक्तः परिष्वज्येदमब्रवीत् ।
अहो मामनुगच्छन्त्या कृतं साधु शुभं त्वया ।
क्षणमात्रेण दुःखेन सुखं तेन समार्जितम् ।
तिस्रः कोट्यर्धकोटी च यानि लोमानि मानवे । [5]
तावत्कालं वसेत्स्वर्गे भर्तारं यानुगच्छति ।
व्यालग्राही यथा व्यालं बिलादुद्धरते बलात् ।
तद्वद्भर्तारमुद्धृत्य तेनैव सह मोदते ।
[Lines 3, 5–6 = (var.) Pañcatantra (Kosegartan) III. 185ᶜᵈ, 186.]

12 ᵃ) K3. 5 V1 B (Bo missing) Da Dn1 D2. 3. 5. 7. 8 T1 G1. 2. 5 (marg.) M1. 4 स्वर्गं गतः; Dn3 स्वर्गगतं (for स्वर्गगतः). D9 सोथ (for पक्षी). —ᵇ) M4 संगतं (for °तः). K3. 5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 विमानवरमास्थितः. —ᶜ) Ś1 K1. 2. 4 D1 सहितस्; M2 पूजितास् (for पूजितस्). K1. 3. 5 V1 B (Bo missing) Da Dn1. n3 D2–5. 8. 9 तत्र (for तेन). —ᵈ) K3 V1 B1 Da रेमे च सह; K5 B2–5 Dn1. n3 D2. 3. 8 रेमे स सह; D4 स रेमे तत्र; D5. 9 रेमे सह स; D7 S (G3. 4 absent) स रेमे सह (for रेमे तत्र स).

Colophon om. in D8; Bo missing; Dn2 D6 G3. 4 absent. — *Sub-parvan* : Ś1 K Da Dn1. n3 D1–5 आपद्धर्मं; V1 B2 S (G3. 4 absent) राजधर्मं; B3 आपत्सु. — *Adhy. name* : Ś1 K1–4 D1. 4 लुब्धककपोतीयं; K5 V1 B1–5 Da Dn3 D2. 3. 5 कपोतलुब्धकसंवादः; Dn1 कपोत्या हुताशनप्रवेशः; G1 कपोतचरितं; M1. 3 कपोतोपाख्यानं; M2 कपोतीयस्वर्गप्राप्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 137; B2 T2 147; B3. 4 146; Da1 16; Dn1 18; T1 G5 M 149. — *Śloka no.*: Da Dn3 12½; Dn1 13; D3 10½.

145

☞ Bo is missing up to लुब्धको (in 12ᵇ) (cf. v. l. 12. 142. 44).

1 ᵃ) D1 om. तौ राजँल्. D4 दृष्ट्वा (for राजँल्). — 1ᵇᵉ is damaged in B4. —ᵇ) K5 V1 B1. 2

C. 12. 5575
B. 12. 149. 2
K. 12. 148. 2

इति बुद्ध्वा विनिश्चित्य गमनायोपचक्रमे ॥ २
महाप्रस्थानमाश्रित्य लुब्धकः पक्षिजीवनः ।
निश्चेष्टो मारुताहारो निर्ममः स्वर्गकाङ्क्षया ॥ ३
ततोऽपश्यत्सुविस्तीर्णं हृद्यं पद्मविभूषितम् ।
नानाद्विजगणाकीर्णं सरः शीतजलं शुभम् ।
पिपासार्तोऽपि तद्दृष्ट्वा तृप्तः स्यान्नात्र संशयः ॥ ४
उपवासकृशोऽत्यर्थं स तु पार्थिव लुब्धकः ।
उपसर्पत संहृष्टः श्वापदाध्युषितं वनम् ॥ ५
महान्तं निश्चयं कृत्वा लुब्धकः प्रविवेश ह ।
प्रविशन्नेव च वनं निगृहीतः स कण्टकैः ॥ ६
स कण्टकविभुग्नाङ्गो लोहितार्द्रीकृतच्छविः ।
बभ्राम तस्मिन्विजने नानामृगसमाकुले ॥ ७
ततो द्रुमाणां महतां पवनेन वने तदा ।
उदतिष्ठत संघर्षात्सुमहान्हव्यवाहनः ॥ ८

$D_{n1, n3}$ $D_{2, 3, 8}$ खे; D_a [ऽ]थ (for वै). — [c]) B_3 D_5 M_2 वै; D_7 T_1 $G_{1, 2, 5}$ स (for तौ). $K_{3, 5}$ $B_{1, 2}$ D_a $D_{n1, n3}$ $D_{3, 8}$ राजन् (for दुःखाद्). — [d]) K_3 B_4 $D_{n1, n3}$ D_8 व्यचिंतयत; K_5 स व्यचिंतत; D_4 अभिचिंतय (for अचिन्तयत). $K_{2, 3, 5}$ V_1 $B_{1, 2}$ $D_{n1, n3}$ $D_{2, 8}$ तां गतिं; $B_{3, 4}$ D_5 संगतिं; D_a तावुभौ; $D_{4, 7, 9}$ T_1 $G_{1, 2, 5}$ तद्गतिं; M_4 सद्गतिः (for सद्गतिम्).

2 Bo missing (cf. v. l. 1). D_1 om. (hapl.) 2^{ab}. — [a]) K_2 ईदृशेनेह; K_5 V_1 $B_{1, 2}$ D_{a1} $D_{n1, n3}$ $D_{2, 3, 8}$ ईदृशेनैव; D_{a2} दशमेनैव (for कीदृशेनेह). V_1 सहसा (for तपसा). — [b]) D_4 गच्छेहं (for °यं).

3 Bo missing (cf. v. l. 1). — [a]) D_5 -पंथानम् (for -प्रस्था°). — [b]) D_7 T $G_{2, 5}$ उत्तमं; G_1 लुब्धकं (for लुब्धकः). K_5 V_1 B_1 D_a $D_{n1, n3}$ $D_{2, 8}$ पक्षिजीवकः; D_4 °जीवनाः; D_9 परिजीविनः; $G_{1, 2}$ पक्षिजीविनः (G_2 °नं) (for °जीवनः). — [c]) D_{n3} विश्लेष्टो (for निश्चेष्टो). $K_{1, 2, 4}$ D_1 मरुताहारो; $K_{3, 5}$ $D_{n1, n3}$ $D_{2, 3, 8}$ मरुदा°; B_3 मारुदा° (for मारुता°). — [d]) K_1 निर्दमः; K_3 $D_{4, 9}$ निर्गतः; D_5 निर्गमः (for निर्ममः). D_a -काम्यया (for -काङ्क्षया).

4 Bo missing (cf. v. l. 1). B_4 damaged. — [a]) V_1 B_1 D_a [ऽ]पश्यत; D_7 T_1 $G_{2, 5}$ M पश्यति (for ऽपश्यत्सु-). — [b]) K_3 G_1 पद्य- (for पद्म-). K_5 V_1 B_1 $D_{n1, n3}$ $D_{2, 3, 8}$ पद्माभिभूषितं; D_a पद्माभिसंश्रितं (for पद्मविभूषितम्). — [c]) $Ś_1$ (*sup. lin.*) -जंतुसमाकीर्णं; $K_{3, 5}$ V_1 $B_{1, 2}$ D_a $D_{n1, n3}$ $D_{2, 3, 8}$ -पक्षिगणा° (for -द्विज°). — [d]) B_2 सरस्तत् (hypermetric) (for सरः). D_a तच्छीतलं (for शीतजलं). K_5 V_1 B_1 $D_{n1, n3}$ $D_{2, 3, 8}$ शिवं (for शुभम्). — D_9 om. 4^{ef}. V_1 reads it on marg. — [e]) K_4 पिपासांतोपि; V_1 $B_{1-3, 5}$ D_a °सार्त्तो हि (for °सार्तोऽपि). $K_{1, 4}$ B_1 D_a $D_{3, 7}$ T_2 G_1 तं; M_2 तान् (for तद्). — [f]) G_2 M_1 हृष्टः (for तृप्तः).

5 Bo missing (cf. v. l. 1). — [a]) D_7 उपवासी. $Ś_1$ $K_{2, 4}$ V_1 D_1 -कृशो नित्यं; K_1 -कृशोत्यर्थः; D_5 -कृतातिथ्यं (for -कृशोऽत्यर्थं). — [b]) M_{1-3} तदपास्य स लुब्धकः. — [c]) K_3 $D_{4, 9}$ उपासर्पत्सु-; K_5 V_1 B_{2-5} D_a $D_{n1, n3}$ $D_{2, 3, 5, 8}$ अनवेक्ष्यैव (D_a °क्ष्येव); D_1 उपसर्पंतु; D_7 T_2 G_2 उपसृत्य तु; T_1 G_5 उपसृप्य तु; G_1 उपसर्प्य तु; M_{1-3} उपासर्पत (for उपसर्पत). V_1 तं यातः; B_2 तद्यातः; $B_{3, 5}$ D_7 T_1 $G_{2, 5}$ तद्दृष्टः; B_4 D_6 तं हृष्टः; D_a तत्साधुः (for संहृष्टः). — [d]) K_1 श्वापदाप्यमित्रं; B_1 तापसाध्युषितं; D_5 स्वापदाध्युषितं (for श्वापदाध्युषितं).

6 Bo missing (cf. v. l. 1). — [a]) K_1 पक्षांतं; B_4 महार्थं (for महान्तं). T_2 निचयं (for निश्चयं). — 6^{cd} is damaged in B_4. — [c]) K_1 D_1 स वने; K_5 B_3 $D_{n1, n3}$ $D_{2, 3, 8}$ G_2 M_2 स वनं (for च वनं). — [d]) B_2 G_2 च (for स).

7 Bo missing (cf. v. l. 1). — [a]) K_5 V_1 $B_{1, 2}$ D_a $D_{n1, n3}$ $D_{2, 3, 8}$ कंटकैर् (for कण्टक-). $K_{2, 3, 5}$ V_1 $B_{1, 2, 4}$ D_{a2} $D_{n1, n3}$ $D_{2, 3, 7, 8}$ S ($G_{3, 4}$ absent) -विभिन्नांगो; $B_{3, 5}$ D_{a1} -वितुन्नांगो (for -विभुग्नाङ्गो). K_1 स कंटकविकृत्तांगो; D_5 स च कंटकविद्धांगो. — [b]) $K_{1, 2, 4}$ लोहितांद्री-; K_3 $D_{4, 9}$ °ताद्रा-; $B_{1, 2}$ D_a D_7 T_1 $G_{2, 5}$ M °ताद्रं- (for °तार्द्री-). G_1 M_3 -कृतच्छवि (for °विः). — [c]) T_2 M_1 विपिने (for विजने). — [d]) B_2 D_a नानापक्षि- (for °मृग-). D_7 S ($G_{3, 4}$ absent) नानाद्रुमल(T_1 om. ल)ताकुले.

8 Bo missing (cf. v. l. 1). — [a]) D_a द्रुमानां. $K_{2, 4, 5}$ B_2 $D_{n1, n3}$ $D_{2, 5}$ महता; B_3 महतीं; D_7 T_1 $G_{2, 5}$ पततां (for महतां). — [b]) M_2 वचनेन (for पव°). T_2 G_1 transp. वने and तदा. — [c]) T_2 उपतिष्ठत (for उद°). V_1 $B_{1, 5}$ D_a D_3 संहर्षात् (for संघ°). D_{n3} उदतिष्ठत्स संघर्षात्.

9 Bo missing (cf. v. l. 1). — [a]) K_5 V_1 B_{1-4}

तद्वनं वृक्षसंकीर्णं लताविटपसंकुलम् ।
ददाह पावकः क्रुद्धो युगान्ताग्निसमप्रभः ॥ ९
सज्वालैः पवनोद्भूतैर्विस्फुलिङ्गैः समन्वितः ।
ददाह तद्वनं घोरं मृगपक्षिसमाकुलम् ॥ १०
ततः स देहमोक्षार्थं संप्रहृष्टेन चेतसा ।
अभ्यधावत संवृद्धं पावकं लुब्धकस्तदा ॥ ११
ततस्तेनाग्निना दग्धो लुब्धको नष्टकिल्बिषः ।
जगाम परमां सिद्धिं तदा भरतसत्तम ॥ १२
ततः स्वर्गस्थमात्मानं सोऽपश्यद्विगतज्वरः ।
यक्षगन्धर्वसिद्धानां मध्ये भ्राजन्तमिन्द्रवत् ॥ १३
एवं खलु कपोतश्च कपोती च पतिव्रता ।
लुब्धकेन सह स्वर्गं गताः पुण्येन कर्मणा ॥ १४
यापि चैवंविधा नारी भर्तारमनुवर्तते ।
विराजते हि सा क्षिप्रं कपोतीव दिवि स्थिता ॥ १५
एवमेतत्पुरा वृत्तं लुब्धकस्य महात्मनः ।
कपोतस्य च धर्मिष्ठा गतिः पुण्येन कर्मणा ॥ १६
यश्चेदं शृणुयान्नित्यं यश्चेदं परिकीर्तयेत् ।
नाशुभं विद्यते तस्य मनसापि प्रमाद्यतः ॥ १७

C. 12. 5591
B. 12. 149. 17
K. 12. 148. 18

Da Dn1. n3 D2. 3. 8 -संपूर्णं (for -संकीर्णं). —^{b}) G1 -विटपि- (for °प-). Dn3 -संवृतं (for -संकुलम्). —D9 om. (hapl.) 9^c–10^d. —^{c}) D1 शुद्धो (for क्रुद्धो).

10 Bo missing (cf. v. l. 1). D9 om. 10 (cf. v. l. 9). —^{a}) V1 B1. 2 Da D4 T2 G1 M1. 3 ज्वालैः स; B4. 5 प्रज्वालैः; M2 ज्वालाभिः; M4 बालाभिः (for सज्वालैः). K5 Dn3 D2. 8 पवनोद्भूतैर् (for °द्भूतैर्). —^{b}) S (G3. 4 absent) विष्फुलिंगैः (for विस्फु°). All MSS (except Ś1 K1. 2; Bo missing; D9 om.; Dn2 D6 G3. 4 absent) समंततः (M2 च सर्वतः) (for समन्वितः). —^{c}) D1 ददर्श (for ददाह). B3. 5 सर्वं (for घोरं).

11 Bo missing (cf. v. l. 1). —^{a}) T1 G2. 5 तदा स्वदेह- (for ततः स देह-). K5 Da2 Dn3 D3. 4. 8 -मोक्षार्थी; B1 -मोक्षार्थः; Da1 -मोक्षार्थि (for -मोक्षार्थं). —^{b}) Ś1 संप्रणष्टेन (for °हृष्टेन). —^{c}) B2 तमधावत (for अभ्यधावत). K5 V1 B (Bo missing) Dn1. n3 D2. 8 G2 M वर्धंतं; D3 वर्धत; D4 वर्धतं; T2 G1 वर्ततं (for संवृद्धं). D6 अभ्यधावत्तदूर्ध्वं तं. —^{d}) B5 Da2 G1 तथा (for तदा).

12 Bo missing up to लुब्धको (cf. v. l. 1). 12^{ab} is damaged in B4. —^{b}) K3 B1 नष्टचेतनः; K5 B2 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 °कल्मषः; B4 lacuna; D7 S (G3. 4 absent) दग्धकिल्बिषः (for नष्ट°). —^{c}) V1 B1. 2 Da1 तपसा (for परमां). Dn3 वृद्धिं (for सिद्धिं). D7 S (G3. 4 absent) आससाद परां सिद्धिं. —^{d}) K3. 5 V1 B1–3. 5 Dn1. n3 D2. 3. 8 ततो (for तदा). Da भरतसत्तमः.

13 ^{a})T2 G1 स स्वर्गस्थम् (G1 °र्गम्) (for स्वर्गस्थम्). Bo. 3–5 D5 स्वर्गस्थितमथात्मानम्. —^{b}) K5 V1 B D (except D1. 9; Dn2 D6 absent) अपश्यद् (for सोऽप°). Da2 विगतः (for °त-). Bo. 1. 5 D5 G1 M1. 3 -ज्वरं (for -ज्वरः). —^{d}) M4 om. from भ्राजन्तम् up to धर्मौ (in 18^b). D9 अग्निवत् (for इन्द्रवत्).

14 M4 om. 14 (cf. v. l. 13). —^{a}) D8 om. (hapl.) कपोतश्च. D4 स (for च). —^{b}) Dn3 कपोतो (for °ती). —^{c}) T2 G1 गता (for सह). —^{d}) Ś1 K2–4 D1 M1. 3 गतौ; K1 B2 D4. 9 गता; T2 G1 ततः (for गताः).

15 M4 om. 15 (cf. v. l. 13). Ś1 reads (*sec. m.*) 15–16 on marg. —^{a}) Bo. 3. 5 D5 या हि; B1 या वै; D4 अपि; D7 T G2. 5 M1–3 यान्या; G1 धन्या (for यापि). K3 V1 चैवंव्रता; B1 पतिव्रता; M1 चैव विधा (for चैवंविधा). B2 Da यापि वैधव्यसंयुक्ता. —^{b}) Da अन्वपद्यत; D4 अनुगच्छति (for °वर्तते). B2 नारी भर्तारमन्वगात्. —^{c}) K1 D5 विराजते च; D7 विराजतीव; T1 K3 V1 B1. 2 Da विरोचते हि; T2 G2 °जति च (T2 ह) (for G1. 5 M1–3 °जतीह; °जते हि). —^{d}) B4 दिवं गता; Da1 दिवस्थिताः (for दिवि स्थिता).

16 M4 om. 16 (cf. v. l. 13). Ś1 reads (*sec. m.*) 16 on marg. —^{a}) D9 एव (for एतत्). —^{b}) Ś1 K2 D1 [अ]ल्पजन्मनः; K4 [अ]ल्पमेधसः (for महात्मनः). —^{c}) Dn3 कपोतस्यैव (for °स्य च). G1 om. च. D5 धर्मिष्ठ; D3 °ष्ठाः (for °ष्ठा). —^{d}) D7 गतः (for गतिः).

17 M4 om. 17 (cf. v. l. 13). —^{a}) B1 यश्चेमं (for यश्चेदं). —^{b}) B1 यश्चेमं (for यश्चेदं). —^{d}) K1 प्रसाद्यतः; K5 Dn1 D2. 3. 8 प्रमादतः; B1 प्रपद्यते;

C. 12. 5591 B. 12. 149. 18 K. 12. 148. 19 युधिष्ठिर महानेष धर्मो धर्मभृतां वर ।
गोघ्नेष्वपि भवेदस्मिन्निष्कृतिः पापकर्मणः ।
निष्कृतिर्न भवेत्तस्मिन्यो हन्याच्छरणागतम् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४५ ॥

१४६

युधिष्ठिर उवाच ।
अबुद्धिपूर्वं यः पापं कुर्याद्भरतसत्तम ।
मुच्यते स कथं तस्मादेनसस्तद्वदस्व मे ॥ १

भीष्म उवाच ।
अत्र ते वर्णयिष्येऽहमितिहासं पुरातनम् ।
इन्द्रोतः शौनको विप्रो यदाह जनमेजयम् ॥ २

Da प्रपद्यतः; Dn3 प्रसादतः; D4 प्रसाद्यते (for प्रमाद्यतः). D7 S (M4 om.; G3. 4 absent) मानवस्य न संशयः.

18 With 18, cf. 12. 142. 16. M4 om. up to धर्मो (cf. v. l. 13). — a) D7 T1 G5 M2 उक्तश्चैष; T2 G1. 2 M1. 3 उक्तश्चैव (for युधिष्ठिर). D7 महानेव; T2 G1 °भाग (for °नेष). — b) Da Dn3 वरः (for वर). — c) V1 B1. 2 Da गोघ्नस्य; Dn3 गोघ्नेषु; T1 G5 गोघ्ने च (for गोघ्नेषु). K3 V1 B2 भवेदेव; B1 भवेदेवं; Da भवेद्वेव; D7 S (G3. 4 absent) भवेन्नित्यं (for भवेदस्मिन्). — d) D5 -कर्मणा; D7 -कर्मणां (for -कर्मणः). — e) K4. 5 V1 B1. 2 Da2 Dn1. n3 D2. 3. 8 न निष्कृतिर् (by transp.); D4 न निर्द्धतिर्. K5 V1 B Da Dn1. n3 D2–5. 7. 8 तस्य (for तस्मिन्). — After 18, N (except D7; Dn2 D6 absent) M ins.:

377* इतिहासमिमं पुत्र श्रुत्वा पापविनाशनम् ।
न दुर्गतिमवाप्नोति स्वर्गलोकं च गच्छति ।

[(L. 1) D9 इदं (for इमं). K3 B0. 3. 5 D4 पुण्यं श्रुत्वा; K5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 श्रुत्वा पुण्यं (for पुत्र श्रुत्वा). K5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 M2. 4 पापप्रणाशनं; M1. 3 सर्वप्रणा° (for पापविना°). — After line 1, M ins.:

378* आर्ता गृहागताः पूज्यास्तथैव शरणागताः ।

[M2 पाल्यास् (for पूज्यास्).]

— M om. line 2. — (L. 2) D5 स (for च). D9 स्वर्लोकं चापि गच्छति (for the post. half).]

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś1 K B1 Da D1–5. 9 आपद्धर्म; V1 B2 D7 S (G3. 4 absent) राजधर्म; Bc. 3–5 आपत्सु. — *Adhy. name :* Ś1 K1. 2. 4 लुब्धककपोतीयं; K3 कपोतीयं; K5 V1 B Da D5 कपोतलुब्धकसंवादः; D2. 3 कपोतलुब्धकः; D4 कपोताख्यानं; M1. 3 कपोतोपाख्यानं; M2 लुब्धकस्वर्गप्राप्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 138; B2 T2 148; B3 147; Da1 16 (in figures, wrongly, 17); D8 14; T1 G5 150; G1. 2 149. — *Śloka no.:* Da Dn1 20; Dn3 22. — After the colophon, M2 ins. लुब्धककपोतीयं समाप्तं; M3 कपोतीयोपाख्यानं समाप्तं.

146

☞ For the story, cf. Harivaṁśa I. 30. 6–14.

1 B1 D9 damaged. — a) K5 Dn1 D2. 3. 8 यद् (for यः). — b) Da °सत्तमः. — c) K1 मुच्येत (for मुच्यते). — d) K3 T2 G1 एतत्सर्वं; K5 B1 Dn1. n3 D2. 3. 8 एतत्सर्वं (for एनसस्तद्). K3. 5 B0. 1. 5 Dn1. n3 D2–4. 7 S (G3. 4 absent) ब्रवीहि (for वदस्व). V1 B2 Da एतत्संप्रब्रवीहि मे.

2 a) K1 B3–5 D5 वर्तयिष्येहम्; K3. 5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 3. 7. 8 S (G3. 4 absent) वर्तयिष्यामि; D4 कीर्तयिष्यामि (for वर्णयिष्येऽहम्). — b) K5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 3. 7. 8 S (G3. 4 absent) पुराणमृषिसंस्तुतं (T2 G2 °संस्कृतं; M2 °सत्कृतं). — d) K4 यदा हि (for यदाह). Da2 जनमेजयः; D5 °जय (for °जयम्).

आसीद्राजा महावीर्यः पारिक्षिज्जनमेजयः ।
अबुद्धिपूर्वं ब्रह्महत्या तमागच्छन्महीपतिम् ॥ ३
तं ब्राह्मणाः सर्व एव तत्यजुः सपुरोहिताः ।
जगाम स वनं राजा दह्यमानो दिवानिशम् ॥ ४
स प्रजाभिः परित्यक्तश्चकार कुशलं महत् ।
अतिवेलं तपस्तेपे दह्यमानः स मन्युना ॥ ५
तत्रेतिहासं वक्ष्यामि धर्मस्यास्योपबृंहणम् ।
दह्यमानः पापकृत्या जगाम जनमेजयः ॥ ६

वरिष्यमाण इन्द्रोतं शौनकं संशितव्रतम् ।
समासाद्योपजग्राह पादयोः परिपीडयन् ॥ ७
ततो भीतो महाप्राज्ञो जगर्हे सुभृशं तदा ।
कर्ता पापस्य महतो भ्रूणहा किमिहागतः ॥ ८
किं तवास्मासु कर्तव्यं मा मा स्प्राक्षीः कथंचन ।
गच्छ गच्छ न ते स्थानं प्रीणात्यस्मानिह ध्रुवम् ॥ ९
रुधिरस्येव ते गन्धः शवस्येव च दर्शनम् ।
अशिवः शिवसंकाशो मृतो जीवन्निवाटसि ॥ १०

C. 12. 5604
B. 12. 150. 11
K. 12. 149. 11

---

3 Da2 om. (hapl.) 3^{ab}. — a) T2 G1 महाराज (for °वीर्यः). — b) K1 D4 G1 M1, 3 पारीक्षिज्; K3 पारिक्षिर्; K4 D7 परिक्षिज्; D5 पक्षींद्रो; T2 पारीक्ष-; G2 परीक्षिज् (for पारिक्षिज्). K1 D5 जनमेजय. — 3^{cd} is damaged in B4. — c) Hypermetric. Ś1 K1 D1, 4, 9 बुद्धिपूर्वं; K5 B1, 3 Da Dn1, n3 अबुद्धिपूर्वाम्; D7 S (G3, 4 absent) अबुद्धिजा (M2 °जां) (for अबुद्धिपूर्वं). K5 V1 B (B4 damaged) Da Dn1, n3 D2, 3, 5, 8 आगच्छद्; M2 ब्रह्महत्यां; M4 ब्रह्मवध्या (for ब्रह्महत्या). — d) K3 समगच्छन्; K5 V1 B (B4 damaged) Da Dn1, n3 D2, 3, 5, 8 ब्रह्महत्यां (Dn1 D3 °त्या); T2 G1 M2-4 तमगच्छन् (for तमागच्छन्). K5 V1 B (B4 damaged) Da Dn3 D2 महीपतिः; D5 महामतिः (for महीपतिम्).

4 a) K3 ते (for तं). K5 B4 Dn1, n3 D2, 3, 7, 8 T1 G1, 2, 5 ब्राह्मणाः सर्वे एवैनं (K5 B4 Dn1, n3 D2, 3, 8 एवैते). — c) K5 V1 B1, 2 Da Dn1, n3 D2, 3, 7, 8 S (G3, 4 absent) transp. जगाम and स. Bo. 3, 4 D5 च (for स). — d) D4 तप्यमानो (for दह्य°).

5 a) K5 V1 B4 Da Dn1, n3 D2, 3, 8 transp. स and प्रजाभिः. B1, 2 प्रजाभिः संपरित्यक्तश्. — c) K3 अतिवेले; Da2 °वेग-; D5 °वेगं (for °वेलं). — d) T1 G5 M2, 3 स्व- (for स). — After 5, K3, 5 V1 B Da Dn1, n3 D2, 3, 5, 8 ins.:

379* ब्रह्महत्यापनोदार्थमपृच्छद्ब्राह्मणान्बहून् ।
पर्यटन्पृथिवीं कृत्स्नां देशे देशे नराधिपः ।

[(L. 1) V1 B Da D5 -हत्यापनोदाय (for °नोदार्थम्). — (L. 2) Da सर्वां (for कृत्स्नां). D3 om. the second देशे. K3 नराधिपं; Bo-2, 5 D5 °धिप (for °धिपः).]

6 a) T2 अस्य; G1 तस्य; G2 अत्र (for तत्र). K3 D9 तत्र ते संप्रवक्ष्यामि. — b) Ś1 D1 [अ]य (for [अ]स्य). G1, 2 [अ]स्योपबर्हणं (G1 °ब्रह्मणं) (for °बृंहणम्). — Da1 reads 6^{cd} twice. — c) D4 पापकृत्यो; D5 °कृत्यां; M2 °कृत्यान् (for °कृत्या). ❀ Cn: पापकृत्या पापक्रियया । ❀ — d) K1 D5 जनमेजय (for °जयः).

7 a) Ś1 वरिष्यमान; K1 करिष्यमाण; K3-5 V1 B Da Dn1, n3 D2-5, 8, 9 चरिष्य°; D7 G2 परीक्ष°; T G5 परीक्ष्य°; M वरयिष्य° (hypermetric) (for वरिष्य°). K1 D3 G1 इंद्रोतः (for °तं). — b) Ś1 संश्रितव्रतं; K3, 5 Bo. 1 Da Dn3 D2, 3, 8 शंसि(Da2 °शि)त°; D4, 9 संसित° (for संशितव्रतम्). — c) V1 एव (for उप-). — d) G2 पादौ स (for पादयोः). B1 परिपीडनं; M2 °पीडितं (for °पीडयन्).

8 a) V1 B1, 2 Da स तं मुनिर्; D7 ततो भीमं; T2 G1 ततो नृपं (for ततो भीतो). Ś1 K1 B2 D3, 5, 9 महाप्रज्ञो; G1 °प्राज्ञ (for °प्राज्ञो). K5 Dn1, n3 D2, 4, 8 ऋषिर्दृष्ट्वा नृपं (D2 °ष्ट्वानृतं) तत्र; Bo. 3-5 ततोपि सु- (B4 °पि स)महाप्राज्ञो. — b) Da D5, 7, 9 जगृहे (for जगर्हे).

9 a) K4, 5 V1 B1, 2 Dn1, n3 D2-4, 8 त्वया; T2 तपो (for तव). — b) K2, 5 V1 B Da Dn3 D9 मा मां; D2, 3, 7, 8 मां मा (for मा मा). D4 मा मास्प्राक्षीः; T2 G1 M2 मामद्राक्षीः (for मा मा स्प्राक्षीः). Dn3 D5 G2 प्राक्षीः; D3 स्प्राक्षिः; D7 T1 G5 M1, 3 द्राक्षीः (for स्प्राक्षीः). — c) D4 मतं त्वेतद् (for न ते स्थानं). D5 मे (for ते). — d) K1, 3, 4 इति ध्रुवं; K2, 5 V1 B Da Dn1, n3 D2, 3, 5, 7-9 S (G3, 4 absent) इति ब्रुवन् (for इह ध्रुवम्). D4 नास्माकमिति संब्रुवन्.

10 a) G2 रुधिरस्यैव. — b) K2, 4 शावस्येव; K3 D4, 9 शवस्येव; G2 शवस्यैष (for शवस्येव). — c) D1 अशवः; D9 अशबः (for अशिवः). Ś1 शवसंकाशो;

C. 12. 5603
B. 12. 150. 12
K. 12. 149. 12

अन्तर्मृत्युरशुद्धात्मा पापमेवानुचिन्तयन् ।
प्रबुध्यसे प्रस्वपिषि वर्तसे चरसे सुखी ॥ ११
मोघं ते जीवितं राजन्परिक्लिष्टं च जीवसि ।
पापायेव च सृष्टोऽसि कर्मणे ह यवीयसे ॥ १२
बहु कल्याणमिच्छन्त ईहन्ते पितरः सुतान् ।
तपसा देवतेज्याभिर्वन्दनेन तितिक्षया ॥ १३
पितृवंशमिमं पश्य त्वत्कृते नरकं गतम् ।
निरर्थाः सर्व एवैषामाशाबन्धास्त्वदाश्रयाः ॥ १४
यान्पूजयन्तो विन्दन्ति स्वर्गमायुर्यशः सुखम् ।
तेषु ते सततं द्वेषो ब्राह्मणेषु निरर्थकः ॥ १५
इमं लोकं विमुच्य त्वमवाङ्मूर्धा पतिष्यसि ।
अशाश्वतीः शाश्वतीश्च समाः पापेन कर्मणा ॥ १६
अद्यमानो जन्तुगृध्रैः शितिकण्ठैरयोमुखैः ।
ततोऽपि पुनरावृत्तः पापयोनिं गमिष्यसि ॥ १७

K_{4} शावसं°; D_{5} *वसं°; D_{9} शबसं° (for शिवसं°). — ^{d}) K_{5} मृतोमृतवन्; Bo जीवन्मृत (for मृतो जीवन्). K_{1} इवेच्छसि; Da_{1} इवाटवी; M_{2} इवार्हसि (for इवाटसि).

11 ^{a}) K_{5} $Dn_{1, n3}$ $D_{2.3.8}$ ब्रह्ममृत्युर्; Da_{2} अंतर्बुद्धिर् (for अन्तर्मृत्युर्). D_{5} अदीनात्मा; M असिद्धात्मा (for अशुद्धात्मा). — ^{b}) D_{4} पारम् (for पापम्). Da_{1} [अ]चरिंतयन् (sic); Da_{2} त्वचिंतयन् (for [अ]नुचिन्तयन्). — ^{c}) B_{5} अबुध्यसे; Da_{1} प्रबुद्धसे; Dn_{1} प्रबुध्य सं-; D_{5} प्रबुध्यस्व (for °से). K_{1} प्रस्वपिसि; M_{2} °पषि (for °पिषि). — ^{d}) Da वर्तते; D_{7} G_{2} वर्तस्व (for वर्तसे). $K_{1, 5}$ V_{1} B Da $Dn_{1, n3}$ $D_{2-5, 8}$ परमे सुखे (for चरसे सुखी). K_{3} D_{9} न च त्वं वर्तसे सुखे; G_{1} $M_{1, 2}$ वर्तस्यु(M_{1} °त्यु)परमे सुखं.

12 ^{a}) K_{1} (marg.) धिग्धिक्; D_{9} सोयं (for मोघं). — ^{b}) $M_{1, 3}$ परिक्लिष्टश्च (for °क्लिष्टं). K_{5} B_{1} जीवसे (for °सि). — ^{c}) K_{3-5} V_{1} B D (except D_{1}; Dn_{2} D_{6} absent) एव हि (K_{4} च) (for इव च). — ^{d}) V_{1} B_{2} Da कर्मणे च; B_{1} °णे तु; B_{4} D_{5} °णे हि; G_{2} कर्मणैव (for कर्मणे ह).

13 = (var.) 12. 7. 13. — ^{a}) $K_{3, 5}$ Bo $Dn_{1, n3}$ $D_{2.3.8}$ इच्छंति; D_{4} ईप्संत; D_{7} G_{1} $M_{2, 4}$ इच्छंतम् (for इच्छन्त). — ^{b}) K_{8} इहंते; Dn_{1} $D_{2.3.8}$ ईहंतः; D_{4} त्वीहंते (for ईहन्ते). K_{1} तु वान्; K_{8} सदा; V_{1} $B_{1, 2}$ Da प्रजाः (for सुतान्). — ^{c}) K (except K_{1}) $B_{2, 4}$ Da $Dn_{1, n3}$ $D_{2-4, 8}$ M_{1} दैवतेज्याभिर्; D_{6} जीवते° (for देवतेज्याभिर्). — ^{d}) K_{3} वेददान-; B_{4} D_{5} वंदितेन; D_{7} T_{1} $G_{1, 2, 5}$ शमनेन (for वन्दनेन).

14 ^{b}) Da नरके; D_{7} T_{1} $G_{2, 5}$ M_{2} निधनं; T_{2} G_{1} $M_{1, 3, 4}$ निरयं (for नरकं). G_{2} कृतं (for गतम्). — ^{c}) K_{4} अनर्थाः; D_{5} निबंध्यः (for निरर्थाः). Da_{1} एव (for सर्व). K_{1} पितॄणाम्; Da_{1} वैंडाषाम् (corrupt); D_{5} एतेषाम् (for एवैषाम्). — ^{d}) Da_{1} आशारंभास्; Da_{2} °रुंधास्; D_{7} °बद्धास् (for °बन्धास्). B_{1} D_{5} तदाश्रयाः; Da त्वयाश्रयाः (for त्वदा°).

15 ^{a}) V_{1} विंदंते. — ^{b}) K_{4} स्वयं; K_{5} V_{1} $B_{1, 2}$ Da $Dn_{1, n3}$ $D_{2.3.8}$ प्रजाः; B_{3} D_{7} S (except T_{1}; $G_{3, 4}$ absent) श्रियं (for सुखम्). — ^{c}) $K_{2.3.5}$ V_{1} $B_{1.2.4}$ Da $Dn_{1, n3}$ $D_{2.3.8}$ त्वं (for ते). D_{7} T_{1} संततं; G_{5} सतत- (for सततं). K_{3} द्वेष्टो; K_{5} V_{1} $B_{1, 2}$ Da_{2} $Dn_{1, n3}$ $D_{2.3.8}$ द्वेष्टा; Da_{1} द्रष्टा; T_{2} G_{1} दोषो (for द्वेषो). — ^{d}) K_{3} M_{2} निरर्थकं.

16 ^{a}) Dn_{3} इमां (for इमं). M_{2} विमुंच (for विमुच्य). — ^{b}) K_{1} -क्पूर्वा (for -ङ्मूर्धा). D_{9} पतिष्यति (for °सि). — ^{c}) D_{4} G_{2} अशाश्वती-; M °श्वतः (for °श्वतीः). K_{3} D_{9} शाश्वतीश्च (D_{9} also °स्त्वं) समा राजन्; B_{1} D_{6} अशाश्वतीश्च ***; G_{1} अशाश्वतिशाश्वतिश्च (sic). — ^{d}) K_{2} $Dn_{1, n3}$ D_{7} समा; K_{3} पापा; D_{9} पापः (for समाः). Da_{1} मर्मणा (for कर्मणा).

17 G_{1} om. from 17^{a} up to the end of this adhy. 17^{ab} is damaged in B_{4}. T_{2} reads 17 on marg. — ^{a}) $K_{1.3.5}$ V_{1} $B_{1.3.5}$ Da_{2} $Dn_{1, n3}$ $D_{2.3.9}$ अद्यमानो; K_{2} अभ्य°; K_{4} अर्ष°; D_{8} अर्ध्य° (for अद्य°). K_{8} भृशं गृध्रैः; K_{5} $Bo_{3.5}$ $Dn_{1, n3}$ $D_{2.3.8}$ यत्र गृध्रैः; V_{1} B_{2} Da बलाद्गृध्रैः; B_{1} बलाद्भूतैः; D_{9} महागृध्रैः (for जन्तुगृध्रैः). D_{4} अर्द्यामानो ध्वांक्षगृध्रैः (sic); D_{5} अर्द्यमाणोद्यस्तु गृध्रैः; D_{7} S (G_{1} om.; $G_{3.4}$ absent) खाद्यमानो जंतुशतैः. — ^{b}) D_{9} सितिकंठैर्. G_{2} अधोमुखैः (for अयो°). — ^{c}) K_{5} V_{1} $B_{1, 2}$ Da $Dn_{1, n3}$ $D_{2.3.8}$ च; Bo_{3-5} $D_{4, 5}$ वै (for ऽपि). D_{7} S (G_{1} om.; $G_{3.4}$ absent) ततोति नरकात्तात (T_{2} °त्पाप; M_{2} °त्तत्र). — ^{d}) V_{1} B_{1} M पापां (for पाप-).

18 G_{1} om. 18 (cf. v. l. 17). — ^{a}) K_{5} Dn_{1} $D_{2.3.8}$ य इदं; G_{2} यदैवं (for यदिदं). — ^{b}) $K_{3.5}$ V_{1} B_{2} Da $Dn_{1, n3}$ $D_{2-4, 7, 8}$ S (G_{1} om.; $G_{3.4}$ absent) कुतः परः (by transp.); K_{4} परः क्वचित्; B_{1}

यदिदं मन्यसे राजन्नायमस्ति परः कुतः ।
प्रतिसारयितारस्त्वां यमदूता यमक्षये ॥ १८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षट्चत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४६ ॥

१४७

भीष्म उवाच ।
एवमुक्तः प्रत्युवाच तं मुनिं जनमेजयः ।
गर्ह्यं भवान्गर्हयति निन्द्यं निन्दति मा भवान् ॥ १
धिक्कार्यं मा धिक्कुरुते तस्मात्त्वाहं प्रसादये ।
सर्वं हीदं स्वकृतं मे ज्वलाम्यग्नाविवाहितः ॥ २
स्वकर्माण्यभिसंधाय नाभिनन्दति मे मनः ।
प्राप्तं नूनं मया घोरं भयं वैवस्वतादपि ॥ ३
तत्तु शल्यमनिर्हृत्य कथं शक्ष्यामि जीवितुम् ।

C. 12. 5616
B. 12. 151. 4
K. 12. 150. 4

कुतः परं. — ^{c}) K4 -मारयितारस् (for -सार°). K1 M3. 4 त्वा; D8 त्वं (for त्वां).

Colophon om. in G1; Dn2 D6 G3. 4 absent. — *Sub-parvan :* Ś1 K B1 Da Dn1. n3 D1–4. 9 आपद्धर्म; V1 B2 D7 T1 G2. 5 M राजधर्म. — *Adhy. name :* Ś1 K1. 3–5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5 M1 इंद्रोतपारिक्षितीयं (V1 Bo °पारिक्षतयं; D5 °परिक्षितीयं; M1 °पारीक्षितीयं); D4 कपोताख्यानं; M2 इंद्रोतपारीक्षितीये पश्चात्तापपरीक्षणं; M3 इंद्रोतपारीक्षिति. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : B1 149; B3. 4 148; Da1 18; Dn1 20; D8 15; T1 G5 M1. 3. 4 151; G2 M2 150. — *Śloka no.* : Da Dn1 D8 19; Dn3 20.

147

1 G1. 2 om. the ref. — ^{a}) Da उक्तं. — ^{b}) K1 D5. 9 जनमेजय. — ^{c}) D7 T1 G2. 5 विगर्ह्यं (G2 °र्ह्यं) मां (for गर्ह्यं भवान्). D8 भगवान् (hypermetric); M1. 3 मा त्वं; M2 हि मां; M4 हि मा (for भवान्). K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 गर्हयते; D4 (also as in text) °यसे; D5 °यंति; M1. 3 °यसि (for °यति). — ^{d}) M2 निन्द्यं (for निन्द्यं). M1. 3. 4 मा निंदते (for निन्दति मा). K1. 2. 4 V1 B Da D9 मां (K2 सा) भवान्; K3. 5 Dn1. n3 D2–4. 8 मां पुनः; M2 मानवः (for मा भवान्). D5 निंद्यं निंदंति मानवान्.

2 ^{a}) K1 D8 धिक्कार्यं; Bo. 5 किं कार्यं (for धिक्कार्यं). K1. 2. 4. 5 V1 B Da1 Dn1. n3 D2–5. 8. 9 G2. 5 M2 मां (for मा). B1 T2 G1. 2 M धिक्कुरुषे. — ^{b}) D9 तस्माहं त्वा (sic); G1 तस्मात्त्वां यं (sic) (for तस्मात्त्वाहं). — ^{c}) K2 Bo–2. 4 Da D5 सुकृतं; K5 V1 B3. 5 Dn1. n3 D2. 3. 8 दुष्कृतं; G2 सत्कृतं (for स्वकृतं). — ^{d}) D5. 7 T1 G2 ज्व(D5 ज)लति (for ज्वलामि). D5. 7 T1 G2. 5 [आ]हितं.

3 ^{a}) Ś1 K2. 3 B1–3. 5 D1. 3–5. 9 T2 G1. 5 स्वकर्मणि; K5 D8 °र्मणा; D2 °र्मणो; D7 °र्मा हि (for °र्माणि). — ^{b}) Ś1 K1. 2. 4 D9 मां; D1 मा (for मे). D9 भवान् (for मनः). — ^{c}) K5 Dn1. n3 D2. 8 प्राप्य; D3 प्राप्यं (for प्राप्तं). K5 V1 B B4 damaged; (B4 damaged) Da Dn1. n3 D2–5. 8 G2 M1. 3. 4 transp. नूनं and घोरं. K1. 3. 5 V1 B (B4 damaged) D (except D1; Dn2 D6 absent) S (G3. 4 absent) भयं (for मया). — ^{d}) K1. 3. 5 V1 B (B4 damaged) Da Dn1. n3 D2–5. 8. 9 मया; D7 S (G3. 4 absent) मम (for भयं). D1 चैव स्वतात्; M2 चैव स्वकाद् (for वैवस्वताद्). V1 Bo. 3 अधि; B2 इति (for अपि).

4 ^{a}) D7 तुल्यम् (for शल्यम्). — ^{b}) B1. 4 शक्यामि. K1. 4 D4 जीवितं. — ^{c}) K1 V1 B1 D9 सर्वमन्युं; K2. 4 सर्वं मन्यून्; K3 सर्वं मन्युर्; M1. 3 सर्वमन्युं; D2–5. 7. 8 T G1. 2. 5 M2. 4 K5 Bo. 2–5 Da Dn1. n3 D2–5. 7. 8 T G1. 2. 5 M2. 4 सर्वं मन्युं. G2 विनय. D7 T1 G5 [अ]त्र; G2 तं (for स्वम्). — ^{d}) K3 आभि; D5 अति (for अभि). Da1 D4 मतिमान्; Dn1 मतिमन्; D7 T1 G5 M1. 3 ममासि; G2 ममापि; M2. 4 ममापि (for अभि मा). K1 सा;

C. 12. 5616
B. 12. 151. 4
K. 12. 150. 4

सर्वमन्यूंन्विनीय त्वमभि मा वद शौनक ॥ ४
महानसं ब्राह्मणानां भविष्याम्यर्थवान्पुनः ।
अस्तु शेषं कुलस्यास्य मा पराभूदिदं कुलम् ॥ ५
न हि नो ब्रह्मशप्तानां शेषो भवितुमर्हति ।
श्रुतीरलभमानानां संविदं वेदनिश्चयात् ॥ ६
निर्विद्यमानः सुभृशं भूयो वक्ष्यामि सांप्रतम् ।
भूयश्चैवाभिनक्ष्न्ति निर्धर्मा निर्जपा इव ॥ ७
अर्वाक्च प्रतितिष्ठन्ति पुलिन्दशबरा इव ।
न ह्ययज्ञा अमुं लोकं प्राप्नुवन्ति कथंचन ॥ ८
अविज्ञायैव मे प्रज्ञां बालस्येव सुपण्डितः ।
ब्रह्मन्पितेव पुत्रेभ्यः प्रति मां वाञ्छ शौनक ॥ ९

शौनक उवाच ।

किमाश्चर्यं यतः प्राज्ञो बहु कुर्याद्धि सांप्रतम् ।
इति वै पण्डितो भूत्वा भूतानां नोपतप्यति ॥ १०

K2–5 V1 B Da2 Dn3 D3. 8 मां (for मा). B5 T1 G5 शौनकः; D1 कौशिक; M2 शोभनं (for शौनक). D3 अभिमानं च शौनक.

5 a) K3. 5 Bo. 3 Dn1. n3 D2–4. 8 महानासं; V1 B2. 5 (marg.) Da1 D5 महान(B5 °ना)यं; Da2 °भयं; D7 T1 G2. 5 M गंता गतिं (M2 °तं); T2 G1 गतो गतिं (for महानसं). — b) G1 M2 भविष्यति. K1 अर्गं-वान् (sic); K3 V1 B Da D5 अथ वा (for अर्थ-वान्). K5 Dn1. n3 D2–4. 8 भूयो वक्ष्या(D4 पृच्छा)मि सांप्रतं. — c) Da2 शेकं (sic); D5 [अ]शेषं (for शेषं).

6 V1 reads 6–11 on marg. — a) K2. 3. 5 Dn1. n3 D2. 3. 8. 9 M4 ब्रह्मशस्तानां; B1 °सप्तानां (for °श-प्तानां). Bo. 3–5 D5 न हि ब्राह्मणश(Bo. 3 °स)प्तानां. — b) Dn1. n3 D7 S (G3. 4 absent) शेषं (for शेषो). — c) K3. 5 V1 B (B4 damaged) Da1 Dn1. n3 D2. 3. 5. 7. 8 S (G3. 4 absent) स्तुती(G1 °ति)र्; Da2 श्रुतिर् (for श्रुतीर्). — d) D7 G2 संवेदं. K1 D4. 9 T2 -निश्चयान्; K5 Dn1. n3 D2. 3 -निश्चितान्; B2 -निश्चि-यात्त् (sic); D5 -निश्चयां; G1 -निश्चयं.

7 K4 om. 7ab. V1 reads 7 on marg. — a) K5 निश्चिद्यमानस्; B3 निर्वेद्यमानः; M निर्नि(M4 °र्वे)दमा-नस् (for निर्विद्यमानः). K5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 T2 G1 M स्वात्मानं (for सुभृशं). D4 स विनियात्म-नात्मानं; D7 T1 G2. 5 निंदमानः स्वमात्मानं. — b) K5 वक्ष्यसि. K5 मां सतं (sic); Dn1. n3 शाश्वतं (for सांप्रतम्). — c) M चेच्च (for चैव). K2–4 B1 Da1 D1. 4. 9 M1. 2. 4 [अ]भिरक्षंति; K5 Dn1. n3 D3 (before corr.). 8 °रक्षंतु; V1 Bo. 3. 5 Da1 °रक्ष्यंति; B2. 4 D2 °वक्ष्यंति; D3 (marg. by corr.). 5 °वक्ष्यति; D7 T2 G1 °मज्जंति; T1 G2. 5 °मश्नंति; M3 °गच्छंति (for °नक्ष्न्ति as in Ś1 K1 alone). — d) K3 निधर्मान्; K5 V1 Bo. 3–5 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 निर्ध-नान् (V1 Bo °ना); B1. 2 Da निर्द्वंद्वान् (B1 °द्वं; Da °द्व-); D9 M2 निर्धर्मान्; M1 निर्धर्मन् (for निर्धर्मा). K3 B1. 2 निर्जया; K5 Bo. 2 (marg.). 3–5 Da Dn1. n3 D3 (before corr.). 5 °ना; D7 T G1. 2. 5 °ला; D8 °रा; D9 अजपा; M1. 3. 4 निर्जवा (for °पा).

8 K5 Dn1. n3 D1–3 transp. 8ab and 8cd. V1 reads 8 on marg. — a) K1 V1 B Da D5. 7 S (G3. 4 absent) अवाक्च; K5 Dn1. n3 D2. 3 आपातान्; D4 अवर्के; D9 damaged (for अर्वाक्च). D7 G1 प्रतिव-क्ष्यंति; T G5 प्रपतिष्यंति; G2 प्रतिवक्षंति; M प्रप-तिष्यामः (for प्रतितिष्ठन्ति). — b) D4 -शबला (for °रा). — d) G1 कथं वनं; G2 कदाचन (for कथं°).

9 V1 reads 9 on marg. — a) K1 D9 अवज्ञा-यैव; M अभिज्ञायै(M1 °ये)व (for अवि°). Dn3 G1 प्राज्ञां; M3 प्राज्ञाः (for प्रज्ञां). — b) D7 T1 G2. 5 [ए]व (for [इ]व). K3. 5 Dn1. n3 D2. 3. 8 G1 स पंडितः; K4 सुपंडिताः; D4 नु पंडिताः; D9 damaged. — c) D2 om. (hapl.) from ब्रह्म up to पण्डितो (in 10c). K5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D3. 8 पुत्रस्य (for पुत्रेभ्यः). — d) K3. 5 Bo–2 Da Dn1. n3 D3. 4. 7. 8 S (G3. 4 absent) प्रीतिमान् (for प्रति मां). K3. 5 V1 Da Dn1. n3 D3. 4. 8 M भव; B2 मान्य; D5 वांक्ष; D7 T1 G2. 5 वह; T2 G1 हर (for वाञ्छ). K3 B3 G1 M2 शौनकः (B3 °कं); B4 मीनक; D4 कौशिक (for शौनक).

10 K5 om. from the ref. up to मारुह्य (in 11a). D2 om. up to पण्डितो (cf. v. l. 9). V1 reads 10 on marg. G1 M1. 2 om. the ref. — a) K3 V1 Bo. 2–5 D3. 4. 9 यदप्राज्ञो; Da1 M1 यतः प्रज्ञो; D5. 7 वद प्राज्ञो; T G1. 5 M3 यदप्रज्ञो; G2 वद प्रज्ञे; M2 यदा प्रज्ञो (for यतः प्राज्ञो). — b) Dn3 D8 ब्रह्म कुर्याद्; T2 G1 यदकु° (for बहु कु°). K3 V1 B Da Dn1. n8 D3–5. 7. 8 S. (G3. 4 absent) असांप्रतं (for

प्रज्ञाप्रासादमारुह्य अशोच्यः शोचते जनान् ।
जगतीस्थानिवाद्रिस्थः प्रज्ञया प्रतिपश्यति ॥ ११
न चोपलभते तत्र न च कार्याणि पश्यति ।
निर्विण्णात्मा परोक्षो वा धिक्कृतः सर्वसाधुषु ॥ १२
विदित्वोभयतो वीर्यं माहात्म्यं वेद आगमे ।
कुरुष्वेह महाशान्तिं ब्रह्मा शरणमस्तु ते ॥ १३
तद्वै पारत्रिकं चारु ब्राह्मणानामकुप्यताम् ।
अथ चेत्तप्यसे पापैर्धर्मं चेदनुपश्यसि ॥ १४

जनमेजय उवाच ।

अनुतप्ये च पापेन न चाधर्मं चराम्यहम् ।

C 12. 5627
B. 12. 151. 15
K. 12. 150. 15

हि सां°). — d) D4 भूतान्यं. K3 V1 Bo. 2–5 Dn3 नोत कुप्यति (V1 Dn3 °ते; B2 °से); B1 Da1 नोप-कुप्यसे (Da1 °ते); Da2 नो कुंपते (sic); Dn1 D2. 3. 8 नानुकुप्यते; D4 ते प्रकुप्यते; D5 नेति कुप्यति; D7 S (G3. 4 absent) को नु (M3. 4 न) तप्यते (for नोपत-प्यति).

11 = (var.) 12. 17. 19; cf. 3. 198. 93[abcd]; Yogasūtrabhāṣya on 1. 47; Ahirbudhnyasaṁhitā 15. 71[cd]–72[ab]; Mahāvagga 1. 5. 7; Dhammapada 28; Milinda (Treckner) 387. K5 om. up to मारुह्य (cf. v. l. 10). D5 om. (? hapl.) 11[ab]. V1 reads 11 on marg. — a) D2 प्राज्ञा-. Da1 G1. 2 M4 -प्रसादम्; D1 -प्रमोदम् (for -प्रासादम्). — b) D7 M अशोचन्; D9 अशोकः; T2 G1 आशौचन् (for अशोच्यः). K1 G1 शौचतो; Bo. 4 शोचसे; B1 D7 T G2. 5 M शोचतो; Dn3 शोच्यसे. — c) G1 M1 जगतिस्थान्. B1 [अ]त्रिस्थः (for [अ]द्रिस्थः). K1 जग-तीस्थाविनाद्रिस्थाः (sic); Da1 °तीस्थानचाद्रिस्थः; D5 °तीस्थोथ वाद्रिस्थः. — d) Da प्रज्ञाया. K5 B3–5 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 प्रतिपत्स्यति; B1 °श्यसि; Da °श्यते; D7 T G1. 2. 5 परिपश्यति (for प्रति°).

12 a) B4 damaged. K5 Bo. 5 Dn1. n3 D2. 3. 8 [उ]पलभ्य(Bo. 5 °प)ते; M [उ]पालभते. K5 B1 Dn1. n3 D2. 3. 8 तेन; T2 G1 कश्चिन्; M2 तात (for तत्र). — b) B4 damaged. K4 चाकार्याणि; K5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 3. 7. 8 S (G3. 4 absent) चाश्च°; D2 वा का° (for च का°). K1 lacuna; K5 B2. 5 (marg.) Da Dn1. n3 D2. 3. 8 कुर्वते; D5 पश्यसि (for °ति). — c) K3 V1 B Da1 D5 निर्विण्णो (V1 B2 Da1 °ण्णं) वा; Da2 निर्विणवास (sic); D4 नुद्यमानो; D7 S (G3. 4 absent) विषण्णात्मा (for निर्विण्णात्मा). Ś1 K1. 2. 4 D1 परोक्तो; V1 B2 Da D7. 9 T1 G2. 5 °क्षं; D4. 5 °क्षे; T2 G1 °क्षाद् (for °क्षो). — d) V1 B2 Da धिक्कृतं; Dn3 धिक्षितः (sic) (for धिक्कृतः). K2. 3. 5 V1 B1 Dn3 D2. 3. 8 पूर्वसाधुषु; B4 सर्वे सा° (for सर्वसा°).

13 a) K3. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 G2 विदितं (D5 °तो); D9 विनष्टं (for विदित्वा). K3. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 7. 8 T1 G2. 5 भवतो; D9 ते महा- (for [उ]भयतो). D4 वीर्यें. — b) D7 S (G3. 4 absent) चै(G1 नै)व (for वेद). Ś1 K1 D1 वागमे; K3 मागमे; V1 B Da D4. 7 S (G3. 4 absent) चागमे; D5 यागमे (for आगमे). D9 माहात्म्यं चेदमंग ते. — c) G2 [ए]व (for [इ]ह). K1 D1. 9 मया शांतिं; K2. 4. 5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 यथा शांतिं; K3 D4 यथा शक्ति (for महाशान्तिं). Bo. 3–5 D5 कुरुष्वो-पशमं शांतिं. — d) V1 ब्राह्मं; B1 Da1 ब्रह्मन्; D5 ब्राह्मयं (for ब्रह्मा). M शरणं ब्रह्म तेस्तु भोः.

14 a) D7 T G1. 2. 5 चारित्रकं; M पवित्रकं (for पारत्रिकं). K5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 7. 8 T G1. 5 तात; D1 चारुं; D4 G2 नाम (for चारु). — b) Ś1 D1 अकुप्यता; K1 अकुपिता; B1 अपश्यतां; Da अकु-प्यते; D9 अकोपता; T1 G5 अतप्यतां (for अकुप्य-ताम्). — c) K5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 वा (for चेत्). K1 तस्य मे; K3 वाप्यसे; Bo. 3. 5 D5 तप्यतां; D3 °ते; D4 मन्यसे; T2 M2 तप्स्यसे; G1 तस्य ते (for तप्यसे). K5 B2. 4 Dn3 D8 पापे; D2. 3 धर्मं; D4. 7 T1 G1. 2. 5 पापं; T2 M पापाद् (M3 °न्). — d) D2. 3 एवं; M3 धर्मंश्च (for धर्मं). K3. 5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 एव (for चेद्). K2. 5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 G2 (by corr.) अनुपश्य वै (G2 °श्यत).

15 a) Bo. 3. 5 अनुतप्ये हि; B2 °प्येत; Dn3 °प्येव; D4 °प्यामि; D5 °प्येह (for °प्ये च). B1 पाप्मेवं (for पापेन). — b) D5 धर्मे; G2 [अ]धर्म्यं (for [अ]धर्मं). K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 न च धर्मं विलो-पये; V1 B2 Da न च धर्माद्बलाम्यहं; B1 न धर्ममचै-यास्यहं. — c) Ś1 (before corr. as in text) D9 बुभूर्षं; B1 °र्थं; D1 °र्षां; D4 M2. 4 °षुद्; D7 T1 G2. 5 °षेद्; T2 °षन्; G1 °षान् (for °षुं). M2 भजमानांश्च. — d) K3 D9 प्रीतिमान्वांछ; K5 Dn1. n3 D2–4 M प्रीतिमान्भव; V1 प्रीतिमान्वेत्थ; Bo. 3–5 D5 प्रति मां वांछ; B1 प्रीतिमाब्राय; B2 प्रीत्या मां वेत्थ; Da प्रीत्यामावेछ (sic); D7 प्रीतिमाह च; D8 प्रीतिमानय;

C. 12. 5627
B. 12. 151. 15
K. 12. 150. 15

शुश्रूषुं भजमानं च प्रतिवाञ्छामि शौनक ॥ १५

शौनक उवाच ।

छित्त्वा स्तम्भं च मानं च प्रीतिमिच्छामि ते नृप ।
सर्वभूतहिते तिष्ठ धर्मं चैव प्रतिस्मर ॥ १६
न भयान्न च कार्पण्यान्न लोभात्त्वामुपाह्वये ।
तां मे देवा गिरं सत्यां शृण्वन्तु ब्राह्मणैः सह ॥ १७
सोऽहं न केनचिच्चार्थी त्वां च धर्ममुपाह्वये ।
क्रोशतां सर्वभूतानामहो धिगिति कुर्वताम् ॥ १८
वक्ष्यन्ति मामधर्मज्ञा वक्ष्यन्त्यसुहृदो जनाः ।
वाचस्ताः सुहृदः श्रुत्वा संज्वरिष्यन्ति मे भृशम् ॥ १९
केचिदेव महाप्राज्ञाः परिज्ञास्यन्ति कार्यताम् ।
जानीहि मे कृतं तात ब्राह्मणान्प्रति भारत ॥ २०
यथा ते मत्कृते क्षेमं लभेरंस्तत्तथा कुरु ।
प्रतिजानीहि चाद्रोहं ब्राह्मणानां नराधिप ॥ २१

जनमेजय उवाच ।

नैव वाचा न मनसा न पुनर्जातु कर्मणा ।
द्रोग्धास्मि ब्राह्मणान्विप्र चरणावेव ते स्पृशे ॥ २२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४७ ॥

T_1 $G_{2,5}$ प्रीतिमान्चापि; T_2 G_1 प्रीतिमावह (for प्रतिवाञ्छामि). D_4 कौशिक; T_1 G_5 $M_{2,4}$ शौनकः (M_4 °कं).

16 T_2 G_1 om. the ref. — [a]) $Bo._1$ D_7 S ($G_{3,4}$ absent) हित्वा (for छित्त्वा). $K_{4,5}$ V_1 $Bo._{2-4}$ Da Dn_1, n_3 $D_{2,3,5,8}$ T_2 दंभं; B_1 D_7 T_1 $G_{1,2,5}$ $M_{1,3,4}$ डंभं; M_2 मानं (for स्तम्भं). M_2 डंभं (for मानं). — [b]) T_2 G_1 [ऽ]नघ (for नृप). — [c]) K_5 B_4 Dn_1 $D_{2,3,8}$ सर्वभूतहितं. T_2 तिष्ठन्. — [d]) Bo Da M_2 प्रतिस्मरन् (Da °रः). D_7 G_2 धर्मं वै प्रतिसंस्मर.

17 Before 17, T_2 ins शौनकः. — [b]) Bo न च (for च). D_9 [अ]लोभात्. D_8 उपह्वये. D_5 न लोभात्समुपादयेत. — $K_{2,4}$ D_1 om. (hapl.) 17[c]–18[b]; V_1 reads the same on marg. — [c]) $D_{2,3}$ तां च; T_2 G_1 मम; G_2 त्वां मे (for तां मे). K_3 दैवी; K_5 Dn_1, n_3 $D_{2,8}$ M_1 देवीं; $D_{3,4}$ दैवीं; D_7 दैवां (for देवा). K_1 सभ्यां (for सत्यां). — [d]) $Ś_1$ शृण्वंति; K_5 Dn_1, n_3 $D_{2,3,8}$ शृणु त्वं (for शृण्वन्तु). $Ś_1$ K_1 ब्राह्मणाः; $Bo._{3,5}$ D_5 ब्रह्मणा (for ब्राह्मणैः).

18 $K_{2,4}$ D_1 om. 18[ab] (cf. v. l. 17); $Ś_1$ V_1 read the same on marg. — [a]) M_2 om. सोऽहं. T_2 G_1 न कश्चित् (for सोऽहं न). D_8 केन विद्यार्थी (for केनचिच्चार्थी). K_1 चार्थे; B_1 स्वर्थी; Da दुःखी; D_7 चासी (for चार्थी). — [b]) D_9 न (for त्वां). $K_{3,5}$ V_1 B (B_2 damaged) Da Dn_1, n_3 $D_{2,3,7,8}$ S ($G_{3,4}$ absent) धर्माद् (B_1 °न्); D_4 नित्यम्; D_9 [अ]धर्माद् (for धर्मम्). B_4 उपह्वये. — [c]) D_8 क्रोशती. — [d]) K_5 V_1 B Da Dn_1, n_3 $D_{2,3,5,7,8}$ S ($G_{3,4}$ absent) हा हा (for अहो). D_3 G_1 M_2 अति- (for इति). K_5 V_1 $B_{1,2}$ Da Dn_1, n_3 $D_{2,3,8}$ जल्पतां (for कुर्वताम्).

19 [a]) Dn_3 वक्षेति. K_5 Dn_1, n_3 $D_{2,3,8}$ अधर्मज्ञं; D_4 °ज्ञो. — [b]) Dn_1 त्यक्ष्यंति (for व°). K_{3-5} V_1 B Da Dn_1, n_3 $D_{2-5,8}$ सुहृदो (Dn_3 °दा); G_1 [अ]सुहृदा. — [c]) $K_{1,3,5}$ V_1 B Da Dn_1, n_3 $D_{2,3,7-9}$ S ($G_{3,4}$ absent) ता (K_3 तां) वाचः (by transp.); D_5 तां वाचं. D_4 इति वाचस्तदा श्रुत्वा. — [d]) $D_{3,8}$ सज्व रिष्यंति; D_7 M_2 संचरि°; G_1 संजनि°; G_2 संत्वरि° (for संज्वरि°). D_7 T_1 $G_{2,5}$ ते (for मे).

20 [a]) M_3 एवं. $K_{2,4}$ $Bo._{1,5}$ Da_1 D_9 महाप्रज्ञाः; D_5 °भागाः. — [b]) $K_{4,5}$ V_1 B Dn_1, n_3 $D_{2,3,7,8}$ T_1 $G_{1,2,5}$ प्रतिज्ञास्यंति (for परि°). K_5 Dn_1, n_3 $D_{2-4,8}$ तत्त्वतः (for कार्यताम्). D_5 प्रतिभाष्यंति कार्षतां (sic). — [c]) Dn_1 मत्कृतं (for मे कृतं). — [d]) V_1 $B_{1,2}$ Da T_2 G_1 M परितो वदे (Da_2 वदेः; T_2 दधे; G_1 M ददे); D_7 T_1 $G_{2,5}$ परितोषयेत् (for प्रति भारत).

21 [a]) D_9 यच्च; T_1 यदा (for यथा). D_4 वै (for ते). B_4 मत्कृतं; D_4 तत्कृते; D_7 S ($G_{3,4}$ absent) सत्कृताः (D_7 G_5 °तः) (for मत्कृते). — [b]) V_1 $Bo._3$ तु; B_4 ते; Da च; D_7 T_1 $G_{2,5}$ त्वं (for तत्). K_5 Dn_1, n_3 $D_{2,3,8}$ लभंते ते तथा कुरु; D_9 ते लभेरं स्तथा कुरु. — [c]) D_5 नद्रोहं; D_7 चाद्रोहो; D_9 मा द्रोहं; G_1 चांद्रोक्तं (sic); M_2 वाद्रोहं. — [d]) $D_{4,7}$ T $G_{1,2,5}$ $M_{1,3,4}$ जनाधिप; M_2 नराधिपः (for °प).

१४८

शौनक उवाच ।

तस्मात्तेऽहं प्रवक्ष्यामि धर्ममावृत्तचेतसे ।
श्रीमान्महाबलस्तुष्टो यस्त्वं धर्ममवेक्षसे ।
पुरस्ताद्दारुणो भूत्वा सुचित्रतरमेव तत् ॥ १
अनुगृह्णन्ति भूतानि स्वेन वृत्तेन पार्थिव ।
कृत्स्ने नूनं सदसती इति लोको व्यवस्यति ।
यत्र त्वं तादृशो भूत्वा धर्ममद्यानुपश्यसि ॥ २
हित्वा सुरुचिरं भक्ष्यं भोगांश्च तप आस्थितः ।
इत्येतदपि भूतानामद्भुतं जनमेजय ॥ ३
यो दुर्बलो भवेद्दाता कृपणो वा तपोधनः ।
अनाश्चर्यं तदित्याहुर्नातिदूरे हि वर्तते ॥ ४
एतदेव हि कार्पण्यं समग्रमसमीक्षितम् ।

C. 12. 5640
B. 12. 152. 6
K. 12. 151. 6

---

22 a) Bo. 3-5 D5 न च; Da न वै (for नैव). — b) K5 V1 B1 Dn1. n3 D2. 3. 8 पुनर्जातु न कर्मणा. B4 damaged from कर्मणा up to वेव ते (in 22d). — c) D5 द्रोहो मे; D8 दोग्धास्मि; G1 दग्धोस्मि (for द्रोग्धास्मि). Da1 विप्रा. — d) Bo. 3. 5 चरणं (B5 °णा). K3 V1 B2 Da D4. 9 T2 G1. 2 M एष; K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 अपि; Bo. 3 चैव; B1 अथ; B5 (marg.) चैष (for एव). B1 स्पृशन्. D5 चरणं तव संस्पृशे.

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K B2 Da Dn1. n3 D1-5. 9 आपद्धर्म; D7 S (G3. 4 absent) राजधर्म. — *Adhy. name:* K5 D2. 3 पारिक्षितीयं; V1 B Da Dn1. n3 D5 इंद्रोतपारिक्षिती(D5 °की)यं; M1. 3 अधर्मनित्यविजनप्रतिज्ञा; M2 नित्यवर्जनप्रतिज्ञा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 140; B2. 4 146; B3 T2 149; Da1 19; Dn1. n3 21; D8 16; T1 G3 M 152; G1 150; G2 151. — *Śloka no.:* Da1 Dn1. n3 22; Da2 41; D8 23; D9 15.

148

1 K5 om. 1. Before the ref., M2 ins. जनमेजयः. — a) B4 एष (for तस्मात्). T1 G1. 2 M सं- (for ऽहं). — b) K3 आवृत्तचेतसि; V1 Bo. 3. 4 Da2 D4 आवृतचेतसे; Dn1 n3 D2. 3. 8 आदृत°; D7 S (G3. 4 absent) आवृतचेतसः. — c) M2 महाकुलस् (for °बलस्). — d) K1 यस्त्वां; K3 G1 M2 यस्त्व-; K5 Bo. 3-5 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 स्वयं; M1. 3. 4 यत्त्वं (for यस्त्वं). K1 उपेक्षसे; V1 प्रवक्ष्यसि; Da अवेक्ष(Da2 °क्ष्य)सि; G1 उपेक्षते (for अवेक्षसे). B1 [ऽ]पद्युधर्मं प्रवक्ष्यसि. — e) D9 पुरुस्ताद्; G2 पुनस्तद्; M4 पुनस्ताद् (for पुर°). Ś1 K1. 2. 4 D1 दक्षिणोभूत्वा; D8 दारुणे भूत्वा (for दारुणो भूत्वा). — f) K1 सुचित्ततरम्; D1 सुमित्रतरम्; D2. 3. 8 पवित्रतरम्; T2 G1 सुचित्रकरम् (for °तरम्).

2 2ab is damaged in B4. — a) K3 Dn3 D2. 8 G1 अनुगृह्णाति; D4 °ह्णति (for °ह्णन्ति). — b) K3 V1 Bo. 1. 3. 5 Da2 Dn3 D4. 5 T1 G2. 5 M पार्थिवाः; K5 Da1 Dn1 D2. 3. 8 °वः. — c) K5 V1 B1. 2. 4 Dn1. n3 D3. 8 कृत्स्नं; B3 कृत्स्ना; D2 कृष्णं; T2 कृत्स्न्ये (for कृत्स्ने). Bo लोके (for नूनं). K5 B4 Dn1. n3 D2. 3 (marg. as in text). 8 स दहति; Da2 D7 T1 सदसति; D4 सदातीतं; T2 समासेति; G1 सदासीति (for सदसती). — d) K4 कोन्यो (for लोको). — e) M2 तत्र (for यत्र). — f) K1 धर्ममस्य; V1 Bo. 3. 5 Dn1 °मेव; D1 °मद्धा; D8 °मेधा; T2 G1 °मन्यत् (for °मद्य). Da1 [अ]नुपृच्छसि; D5 न पश्यसि; D9 [अ]नुपश्यति; T2 G1 तु पश्यसि (for [अ]नुप°).

3 a) D5 कृत्वा (for हित्वा). K2. 3 B2-4 Da2 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 तु सुचिरं; K5 B1 *सुचिरं; Da1 सुसु° (for सुरु°). B3 भक्षी (for भक्ष्यं). D4 हित्वा सह रुषा दर्पं; D7 T G1. 2. 5 M1-3 दर्पं हित्वा पुनश्चापि; M4 दर्पं हित्वापि***. — b) K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 भोज्यांश् (for भोगांश्). D1 सुस्थितः (for आस्थितः). — c) Ś1 K2. 4. 5 B3. 4 Dn1. n3 D1-3. 8 अभि- (for अपि). — d) D4 अहं तं (for अद्भुतं). K3. 4 जनमेजयः.

4 a) D1. 9 यद् (for यो). K5 B3. 4 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 [ऽ]दुर्लभो; D1 दुर्लभो (for दुर्बलो). Da राजा; G2 दांतः (for दाता). — b) B4 damaged from पोधनः up to दूरे हि (in 4d). — D5 om. 4cd. — c) T2 G1 तम् (for तद्). Ś1 K1. 2. 4 D1 [अ]तिदूरेति; K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 °दूरेण; D4 M4 [अ]तिदूरे स (M4 न) (for °दूरे हि).

C. 12. 5640
B. 12. 152. 6
K. 12. 151. 6

तस्मात्समीक्ष्यैव स्याद्धवेत्तस्मिंस्ततो गुणः ॥ ५
यज्ञो दानं दया वेदाः सत्यं च पृथिवीपते ।
पञ्चैतानि पवित्राणि षष्ठं सुचरितं तपः ॥ ६
तदेव राज्ञां परमं पवित्रं जनमेजय ।
तेन सम्यग्गृहीतेन श्रेयांसं धर्ममाप्स्यसि ॥ ७
पुण्यदेशाभिगमनं पवित्रं परमं स्मृतम् ।
अपि ह्युदाहरन्तीमा गाथा गीता ययातिना ॥ ८
यो मर्त्यः प्रतिपद्येत आयुर्जीवेत वा पुनः ।
यज्ञमेकान्ततः कृत्वा तत्संन्यस्य तपश्चरेत् ॥ ९
पुण्यमाहुः कुरुक्षेत्रं सरस्वत्यां पृथूदकम् ।
यत्रावगाह्य पीत्वा वा नैवं श्वोमरणं तपेत् ॥ १०
महासरः पुष्कराणि प्रभासोत्तरमानसे ।

---

5 ^{a}) Ś1 K1 Bo. 3. 5 D1. 5. 9 तत एव (D9 °वं); D7 S (G3. 4 absent) तप एव (G2 °वा); Cnp एतदेकं (for एतदेव). Da कार्पण्ये; M1. 3 °ण्यात्. D4 एवं भवति कार्पण्यं. — ^{b}) V1 B1. 2 अनपे(B2 °वे)क्षितं; Da अन्ववे°; T2 सुसमी° (for असमीक्षितम्). M2 समग्रसममीक्षितुं. — ^{c}) K5 Dn1. n3 D2. 3 (before corr.). 8 यच्चेत्; V1 B D7 S (G3. 4 absent) तच् (M2 तं) चेत्; Da1 तच्चेतत् (sic); Da2 D5 न चेत्; D4 यद्वै (for तस्मात्). K1. 2. 4 समीक्ष्ययै(K1 °ये)व; K3 T2 °क्ष्य चैव; Bo °क्ष्यापि च; D5 °क्ष्यार्थवत् (for °क्षयैव). — ^{d}) D4. 7. 9 S (G3. 4 absent) तपो (for ततो). M3 गुरुः (for गुणः).

6 ^{a}) Bo. 3–5 क्रिया; T2 G1 M तपो (for दया). D5 यज्ञादीञ्जुहुयाद्वेदान्. — ^{b}) V1 पृथिवीपतेः; D5 °पु च (for °पते). — ^{c}) Da2 पंचैव तानि (hypermetric); D4 पंचेव तु (for पञ्चैतानि). — ^{d}) Dn3 तप्यं; D2. 3 तप्तं (for षष्ठं).

7 ^{a}) D1 राज्यं; D5 राज्ञा (for राज्ञां). B1 परं (submetric) (for परमं). — ^{b}) B4 damaged from वित्रं up to गृहीतेन (in 7^{c}). K3 Da1 M2 जनमेजयः. — ^{c}) G1 केन (for तेन). — ^{d}) G2 धर्म्यम् (for धर्मम्). D5 श्रेयान्धर्ममवाप्स्यसि.

8 ^{a}) D8 पुण्ये (for पुण्य-). — ^{b}) K1 परम-. B1 शुभं; D4 मतं (for स्मृतम्). — ^{c}) K4. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 T2 G1 अत्रापि; D9 (marg.) अत्रैव (for अपि हि). K5 B1. 2 Dn1. n3 D2–5. 8. 9 T2 G1 M2 [इ]मां (for [इ]मा). — ^{d}) K3. 5 B1. 2 Dn1. n3 D2–5. 8. 9 M2 गाथां गीतां; T2 गीतां गाथां; G1 गीता गाथा (by transp.).

9 ^{b}) K3. 5 Dn1. n3 D2. 3. 8 आयुर्जीवितमात्मनः. — ^{c}) K1 एकातंतः; K5 T2 एकस्ततः; D2. 4. 7. 9 T1 G1. 2. 5 M एकं ततः (M °पः) (for एकान्ततः). — ^{d}) D9 तं (for तत्). V1 Bo. 1. 3–5 D5 सत्यं च (for संन्यस्य). G1 तत्समस्य पुनश्चरेत्.

10 ^{a}) B4 damaged from हुः up to स्वत्यां (in 10^{b}). — After 10^{a}, K3. 5 V1 B (B4 damaged) Da Dn1. n3 D2–5. 8 ins. :

380* कुरुक्षेत्रात्सरस्वतीम् ।
सरस्वत्याश्च तीर्थानि.

— ^{b}) K3. 5 V1 B (B4 damaged) Da Dn1. n3 D2–5. 8 तीर्थेभ्यश्च (for सरस्वत्यां). D7 T1 G1. 2. 5 पृथूदके (for °कम्). — ^{c}) B2 Da तत्र; B5 D7 T1 G2. 5 अत्र (for यत्र). D7 T1 G2. 5 स्थित्वा (for पीत्वा). K2. 5 Bo. 1. 3. 5 Da Dn1. n3 D2–4. 7. 8 S (G3. 4 absent) च; D1 वै (for वा). — ^{d}) K1. 2. 5 Dn1. n3 D2–4. 7–9 S (G3. 4 absent) नैनं; V1 B Da नैव (for नैवं). B1 स्वां मरणं; D5 स्वो म°. Bo. 1 Dn1 D1. 5 भवेत् (for तपेत्). K3 ततपश्चातपश्चरेत्.

11 K3 V1 Bo. 2–5 Da Dn1. n3 D2–5. 7. 9 T G1. 2. 5 M2. 4 repeat 11^{ab} (with v. l.) after 24. — ^{ab}) Da (first time) महत्सरः; Da1 (second time) महासुरः (for °सरः). Da1 (first time) पुष्कराक्ष (for °णि). B1. 2 (both times). 3 (first time) प्रभाषोत्तर-. D7 T G1. 2. 5 (all second time) -मानसं (for -मानसे). D4 (first time) प्रभासं मानसं चैव पुष्कराणि महत्सरः; D7 T1 G2. 5 (all first time) प्रभासोत्तममासाद्य मानसं पुष्करं सरः; M1. 2 (both times). 3. 4 (both times) प्रभासोत्तरमानसं (M4 [second time] °सः) पुष्कराणि महासरः (M4 [first time] °रसः). — D8 om. 11^{c}–24^{f}. — ^{c}) D1 कर्णिदं; D7 T1 G2. 5 कंकालं; G1 कालदं; M1 कलोदं (for कालोदं). Ś1 K1. 2 D1 देव; K4 चेत्तु; D7 S (G3. 4 absent) चापि; D9 (*sup. lin.*) चैव (for त्वेव). K3. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2–5 कालोदकं च (Bo. 2–5 Da D5 चेद्; D4 वा) गंतासि. D9 damaged from गन्ता up to पुनः (in 11^{d}). B1 दंडासि; D4 नत्वा वै (for गन्तासि). — ^{d}) D3 (before corr.) लुब्धायुर्; T1 G1 लब्ध्वा°. K2–5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 7. 9 T G1. 2. 5 M1–3 जीविते; D5 °तं; M4 जीवसे (for °ते).

कालोदं त्वेव गन्तासि लब्धायुर्जीविते पुनः ॥ ११
सरस्वतीदृषद्वत्यौ सेवमानोऽनुसंचरेः ।
स्वाध्यायशीलः स्थानेषु सर्वेषु समुपस्पृशेः ॥ १२
त्यागधर्मं पवित्राणां संन्यासं परमब्रवीत् ।
अत्राप्युदाहरन्तीमा गाथाः सत्यवता कृताः ॥ १३
यथा कुमारः सत्यो वै न पुण्यो न च पापकृत् ।
न ह्यस्ति सर्वभूतेषु दुःखमस्मिन्कुतः सुखम् ॥ १४
एवं प्रकृतिभूतानां सर्वसंसर्गयायिनाम् ।
त्यजतां जीवितं प्रायो विवृते पुण्यपातके ॥ १५
यत्त्वेव राज्ञो ज्यायो वै कार्याणां तद्वदामि ते ।
बलेन संविभागैश्च जय स्वर्गं पुनीष्व च ॥ १६
यस्यैवं बलमोजश्च स धर्मस्य प्रभुर्नरः ।

C. 12. 5652
B. 12. 152. 18
K. 12. 151. 18

---

12 D8 om. 12 (cf. v. l. 11). — a) K2. 4. 5 Dn1. n3 D2-4 M2 -दृषद्वत्योः. — b) D4 सेवमाना. K1 G1 [ऽ]नुसंचरैः; K3 B2 D4 T1 G2. 5 M2 [ऽ]नुसंचरेत्; V1 B1 Da2 [ऽ]नुसंचरे (B1 °रन्; Da2 °रः); Bo. 4. 5 D5 [ऽ]थ संचरेत्; D1. 9 M1. 3. 4 न संचरेत् (D1 °रेः); D7 [ऽ]नुसंज्वरेत् (for °संचरेः). K5 Dn1. n3 D2. 8 संगमो मानसः स्व(Dn3 प)रः; B3 संगमो मानसं चरेत्. — 12cd is damaged in B4. — c) K3 स्वाध्यायः. K3 V1 Bo. 5 D3. 5 -शील- (for -शीलः). D7 T G1. 2. 5 M1. 3. 4 एतेषु (for स्थानेषु). M2 स्वाध्यायशीलवांस्तेषु. — d) D9 damaged from सर्वेषु up to परम (in 13b). K1. 4 Bo. 5 D1 समुपस्पृशेत्; K2. 8. 5 V1 B1-3 Da Dn1. n3 D2-4. 7 T G1. 2. 5 M1-3 [ए]वमुपस्पृशेत् (K2. 3 D4 °शेः); D6 corrupt; M4 [अ]प उपस्पृशेत्.

13 D8 om. 13 (cf. v. l. 11). D9 damaged up to परम. — a) K1 T2 त्यागं धर्मं; K3. 5 Bo-3 Da Dn1 D2. 3 Cn त्याग(Dn1 °गं)धर्मः; V1 B4. 5 D6 °धर्म-; D4 °धर्मात्; M1 त्यागे धर्मं. Ś1 K1 परित्राणं; Da1 पवित्राणि; D1 परित्रा*; D4 पवित्रं च; Cn पवित्राणां (as in text). — b) K5 Dn1. n3 D2-4 Cn मनुरब्रवीत्; Da समनु° (for परम°). — c) K1. 3 B3. 4 D9 M अपि हि (for अत्रापि). K3 D4 M2 [इ]मां (for [इ]मा). — d) B1 Da1 गाथा; D4 गाथां; D7 G1 गाथाः (for गाथाः). D6 सत्यवताः. D4 कृतां.

14 D8 om. 14 (cf. v. l. 11). — a) K3 सत्या; Bo. 5 Da सद्यो; G1 सत्वो (for सत्यो). — K1 om. (hapl.) 14b-16a. — b) K4. 5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 3. 7 S (G3. 4 absent) नैव पुण्यो न (D2. 7 G2 °ण्ये न; G1 °ण्यो नु) (for न पुण्यो न च). D7 S (G3. 4 absent) पाव((M1. 3 °प)कः (for पापकृत्). — c) Bo. 3. 5 च (for हि). — d) T G1. 2. 5 M1. 3. 4 तस्मिन्; M2 तस्मात् (for अस्मिन्).

15 K1 D8 om. 15 (cf. v. l. 14, 11). — a) D9 प्रवृत्तिर् (for प्रकृति-). — b) G2 सर्वं (for सर्व-). V1 -गामिनां; B1. 5 (marg. as in text) -पापिनां; Da1 -याजिनां; Dn3 -मानिनां; D1 -शायिनां (for -यायिनाम्). ❀ Cn : प्रकृतिर्ब्रह्म तद्भूतानां ब्रह्मस्वरूपाणां सर्वाणि यानि संसर्गरूपाणि पापानि यान्ति तद्गताम्, आविद्यकसङ्गमात्राद्दुःखादिभाजामित्यर्थः । Cv : एवं सर्वदुःखकरत्वेन प्रकृतिः स्वभावो येषां तेषां भूतानां प्राणिनाम् । ❀ — c) Ś1 K2. 4 D1 M2 जीवित- (M2 °तां). K3. 5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2-4 Cn श्रेयो (for प्रायो). — d) K3 विद्यते; K5 B1. 3. 4 Dn1. n3 D2. 3. 9 Cn निवृत्ते; B2 Da2 विवृत्ते; D1 विसृते; D7 G2 विद्यते; T2 G1 विसृजेत् (for विवृते). K3. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 9 S (G3. 4 absent) पुण्यपापके; D7 परमं हि तत् (for पुण्यपातके). D4 विकृतो नेह कर्मणा.

16 D8 om. 16 (cf. v. l. 11). K1 om. 16a (cf. v. l. 14). — a) Bo. 5 यदेव; D4 यथैव; G3 यत्रेव; M3 स त्वेव (for यत्त्वेव). V1 B1. 2 Da D4. 7 T G1. 5 M1-3 राज्ञां; B5 G2 राज्ञा. K5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 3. 7 T G1. 2. 5 M1-3 ज्यायिष्ठं; B5 योज्या वै; D4 भूयिष्ठं; M4 ज्यातिष्ठं (for ज्यायो वै). — b) Ś1 D1 कर्मणां (for कार्याणां). K5 Bo-2 Da Dn1. n3 D2. 3. 7 S (G3. 4 absent) ब्रवीमि (Dn3 °षि); D4 ददस्व (for वदामि). Dn3 D4 मे (for ते). — c) D2 संविभागश्च; M4 सविभागेन. ❀ Cn : संविभागैः दानैः । ❀ — d) K1 पुनीष्वथ; K3 D9 मनीषितं; K5 Da Dn1. n3 D2. 3 जनेश्वर; V1 Bo. 5 G1 पुनीषु च (sic); D4 सलीलया; G2 पुरीष्वपि (for पुनीष्व च).

17 D8 om. 17 (cf. v. l. 11). — a) K3 V1 B1. 2 Da D4. 7 T G1. 2 M यस्य वै; K4 यश्चैवं; K5 Bo. 3. 5 Dn1. n3 D1-3. 5 G5 यस्यैव (for °वं). — b) Dn1 देवस्य (for धर्मस्य). D1 वरः; D9 न वा (for नरः). — c) Ś1 K2. 4. 5 Dn1. n3 D1-3 ब्राह्मणार्थं (for °णानां). K4 तं; K5 Dn1. n3 D2-4 हि; V1 B1. 2 Da M2 च; B5 lacuna; T2 G1 वा (for त्वं). D5 त्वं ब्राह्मणार्थं पर्येथाः. — d) K5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2-4 त्वं पर्येथाः; D5 कृत्स्नां च (for पर्येहि). पाहि; Bo. 3-5 पर्येथाः;

. 12. 5653
. 12. 152. 19
. 12. 151. 19

ब्राह्मणानां सुखार्थं त्वं पर्येहि पृथिवीमिमाम् ॥ १७
यथैवैनान्पुराक्षैप्सीस्तथैवैनान्प्रसादय ।
अपि धिक्क्रियमाणोऽपि त्यज्यमानोऽप्यनेकधा ॥ १८
आत्मनो दर्शनं विद्वन्नाहन्तास्मीति मा क्रुधः ।
घटमानः स्वकार्येषु कुरु नैःश्रेयसं परम् ॥ १९
हिमाग्निघोरसदृशो राजा भवति कश्चन ।
लाङ्गलाशनिकल्पो वा भवत्यन्यः परंतप ॥ २०
न निःशेषेण मन्तव्यमचिकित्स्येन वा पुनः ।
न जातु नाहमस्मीति प्रसक्तव्यमसाधुषु ॥ २१
विकर्मणा तप्यमानः पादात्पापस्य मुच्यते ।
नैतत्कार्यं पुनरिति द्वितीयात्परिमुच्यते ।
चरिष्ये धर्ममेवेति तृतीयात्परिमुच्यते ॥ २२

K5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 3 वसुधां नृप (B1 °पः) (for पृथिवीमिमाम्).

18 D8 om. 18 (cf. v. l. 11). — [a]) D5 यथैनं (for °व). K1 [ए]नात्; K2. 3 तान्; K4. 5 Da Dn1. n3 D2. 3 T2 G1 M [ए]तान्; D5 च; G2 [ए]नाः (for [ए]नान्). K2–4 V1 B (B4 damaged) Da Dn1. n3 D1–5. 7. 9 T G2. 5 M पु(B3 D4 M4 प)राक्षेप्सीस्; K5 पुराक्षेसी; G1 पराक्षेपि (for पुराक्षैप्सीस्). — [b]) K1 [ए]नात्; K2–5 Da Dn1. n3 D2–4 T2 G1 M [ए]-तान्; D5 [ए]नं (for [ए]नान्). — [c]) K1 D9 विक्रियमाणो; K5 Dn1. n3 D2. 3 विक्रम°; Da त्रिक्रय°; D5 वै ह्रिय° (for धिक्क्रिय°). Bo. 3 हि; B2 तैस् (for ऽपि). — [d]) K B2. 3 Dn1. n3 D2. 3 T2 त्यज-मानो; D4 ताड्य°; D9 T1 G1. 2. 5 M तर्ज्यमानो (D9 °णो) (for त्यज्य°). D7 G1 अनेकथा.

19 D8 om. 19 (cf. v. l. 11). — [a]) G1 आत्मा नो. K1 दर्शने; K3 (*sup. lin.*). 5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 3 °नाद्; B3 °नो; D4 [ऽऽ]दर्शवद् (for दर्शनं). K1. 3 Bo. 3–5 D4. 5. 7 T G1. 5 M3. 4 विद्वान्; K3 (*sup. lin.*). 5 Da Dn1. n3 D2. 3 विप्रान्; B1 विप्र; D9 वद्वन् (for विद्वन्). — [b]) K3 (*sup. lin.*). 5 Da Dn1. n3 D2. 3 न हंता; V1 Bo. 2–5 D4. 5. 7 T G1 M माहर्ता (for नाहन्ता). K3 (*sup. lin.*). 5 Dn1. n3 D2. 3 मार्गय; Da मा कुपः; D4 ता क्रुधो (sic); G1 न क्रुधः (for मा क्रुधः). — [c]) T1 G1. 2. 5 घटमान-. D1 सुकार्येषु. — [d]) D7 T1 G2. 5 कुर्वन् (for कुरु). Ś1 K1 D7. 9 T1 G2. 5 नैश्रेयसं; K3 V1 B1. 3. 5 Da Dn3 D4. 5 T2 M1. 2 निःश्रे°; K5 विश्रे°; Bo. 2 Dn1 D2. 3 G1 M3. 4 निश्रे°. K4 शकुनैः श्रेयसां परं.

20 D8 om. 20 (cf. v. l. 11). — [a]) Ś1 K1. 2 Dn3 D1 हिताग्नि-; K4 हित्वाग्नि- (for हिमाग्नि-). V1 Bo–3. 5 Da Dn3 D5. 7 S (G3. 4 absent) Cv -घोषसदृशो; D4. 9 -कर्म°; Cn -घोर° (as in text). ❀ Cn: घोरः यमः । Cv: घोषवद् गोपालवत्सर्वोपकर्ता । ❀ — [c]) K5 भंगालाशनि- (sic); M1 लांगूला° (for लाङ्गला°). G1 -कल्पे. Bo. 3. 5 वै; G1 च (for वा). ❀ Cn: लाङ्गल-वहुष्टमूलोन्मूलनपरः (Cv: पराकर्षणशीलः), अशनिवदाक-स्मिकपातः । ❀ — [d]) K3. 5 Dn1. n3 D2. 3 भवेदन्यः; B4 damaged; D9 भवत्यंतः; G1 M2 °त्यद्यः (for °त्यन्यः). K3 B3 Da2 D1. 7. 9 T1 G5 M3. 4 परंतपः; D4 कदाचन (for परंतप).

21 D8 om. 21 (cf. v. l. 11). Da1 reads 21[ab] twice. — [a]) K5 B3. 4 Da Dn1. n3 D2. 3 Cn. v विशेषेण; M1 निःशेषं न (for निःशेषेण). K3. 5 V1 B (except B4) Da Dn1. n3 D2. 3. 5 Cn गंतव्यं; D4 हंतव्यम् (for मन्तव्यम्). ❀ Cv: न विशेषेण गन्तव्य-मित्यत्र, विशेषेण स्वशक्तेर्विशेषेण, स्वशक्तिमुल्लङ्घ्येत्यर्थः । ❀ — [b]) K5 Da1 Dn1. n3 D2. 3 विच्छिन्नेन; V1 B D5. 7 T G1. 2. 5 M1. 3. 4 अचिकित्से(G1 °त्स्वे)न; D9 न चिकित्स्येन. Da2 (corrupt); M2 आत्मशेषं च पंडिताः. — [c]) D4 om. (hapl.) from न जातु up to नैत (in 22[c]). — [d]) K3 D9 प्रवक्तव्यम्; K5 Dn1. n3 D2. 3 सुप्रसक्तम्; D5 प्रशक्तव्यम् (for प्रस°). V1 असा-धुभिः.

22 D8 om. 22 (cf. v. l. 11). D4 om. up to नैत (cf. v. l. 21). — [a]) B2 दीप्यमानः (for तप्य-मानः). ❀ Cn: विकर्मणा सकृत्कृतात्पापात्पश्चात्तापमात्रेण मुच्यते । ❀ — [b]) K4. 5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 3. 7 T1 G1. 5 M1. 3 पापात् (for पादात्). K4 प्रायः स; K5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 3 विपरि-; D7 T2 G1 पापस्तु; M1. 3 पादात्स; M2 पापः स; M4 हि परि- (for पापस्य). Bo. 3–5 D5 पापात्मा यः स (D5 प्र-) मुच्यते. — [c]) M1. 3 न तत् (for नैतत्). D7. 9 T1 G1. 2. 5 M कुर्यां (G2 M2 °र्यात्) (for कार्यं). Bo D5 अपि (for इति). — [d]) Da परिपठ्यते; M2 संप्रमुच्यते (for परि°). — Dn3 D7 om. (hapl.) 22[ef]; T2 reads it twice. — [e]) Da2 D4 वरिष्ये (for च°). — [f]) Ś1 द्वितीयात् (for तृ°). K1 परमुच्यते; B2 Da1 विप्र°; Da2 हि प्र°; D4 परिमुच्यति; M अपि मुच्यते

कल्याणमनुमन्तव्यं पुरुषेण बुभूषता ।
ये सुगन्धीनि सेवन्ते तथागन्धा भवन्ति ते ।
ये दुर्गन्धीनि सेवन्ते तथागन्धा भवन्ति ते ॥ २३
तपश्चर्यापरः सद्यः पापाद्धि परिमुच्यते ।
संवत्सरमुपास्याग्निमभिशस्तः प्रमुच्यते ।
त्रीणि वर्षाण्युपास्याग्निं भ्रूणहा विप्रमुच्यते ॥ २४

यावतः प्राणिनो हन्यात्तज्जातीयान्स्वभावतः ।
प्रमीयमाणानुन्मोच्य भ्रूणहा विप्रमुच्यते ॥ २५
अपि वाप्सु निमज्जेत त्रिर्जपन्नघमर्षणम् ।
यथाश्वमेधावभृथस्तथा तन्मनुरब्रवीत् ॥ २६
क्षिप्रं प्रणुदते पापं सत्कारं लभते तथा ।
अपि चैनं प्रसीदन्ति भूतानि जडमूकवत् ॥ २७

C. 12. 5656
B. 12. 152. 31
K. 12. 151. 31

(for परिमु°). — After 22, K3. 5 V1 B Da Dn1 D2-5 ins.:

381* शुचिस्तीर्थान्यनुचरंश्चतुर्थात्परिमुच्यते ।

[Bo. 3. 5 शुचि-. K5 Dn1 D2. 3 बहुत्वात्; B3 D5 चतुर्थां (D5 °र्था) (for °र्थात्).]

23 D8 om. 23 (cf. v. l. 11). — a) K3. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2-5. 9 T2 G1 M अनुकर्तव्यं; D7 T1 G2. 5 एव कर्तव्यं (for अनुमन्तव्यं). — b) V1 B1. 2 Da D5 विजानता (Da1 °ते) (for बुभूषता). — K4 B2 Da1 Dn1. n3 D1. 5. 9 T2 om. (hapl.) 23ef. — c) K2 सुगंधीनि; V1 Bo. 1. 4. 5 Da2 दुर्गंधानि. Da2 सेवेत (for सेवन्ते).

24 D8 om. 24 (cf. v. l. 11). — a) Da1 तपश्चर्यात्. T2 G1. 5 M2. 4 -परं (for -परः). V1 B1. 3 D5 सत्यः; D7 S (G3. 4 absent) सत्यं (for सद्यः). — b) Ś1 K2-5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D1-3. 5. 7. 9 T2 G1 M1 वि-; Bo. 3-5 स (for हि). T2 G1. 2 परिवर्तते; M परिवर्तयेत् (for °मुच्यते). — G1 om. (hapl.) 24c-24f. — d) D4 M4 अभिशप्तः (M4 °स्तं). Da प्रशस्यते (for प्रमुच्यते). — B5 Dn3 om. (hapl.) 24ef. D1 om. (hapl.) 24e-25d. — f) K3 D4 प्रविमुच्यते; G2 [अ]पि प्र° (for विप्र°). — K3 V1 Bo. 2-5 Da Dn1. n3 D2-5. 7. 9 T G1. 2. 5 M2. 4 repeat (with v. l.) 11ab after 24 (B5 Dn3 after 24cd; G1 after 24ab); and all these with B1 ins. thereafter: D8 ins. after 11ab:

382* अभ्येत्य योजनशतं भ्रूणहा विप्रमुच्यते ।

[K3 V1 Bo. 2. 3. 5 D4. 5. 7 (by corr.) G1 M4 -शताद्; B1 D9 M2 -शतां; T G2. 5 -शतान् (for -शतं). B1-3 Da D4. 5 ब्रह्महा (for भ्रूणहा). T2 G1. 2 [अ]पि वि(G2 °पि प्र)मुच्यते (for विप्र°).]

25 D1 M1. 3. 4 (the last three hapl.) om. 25 (for D1, cf. v. l. 24). — a) K5 यावंतः (for यावतः). D4 प्रीणिता (for प्राणिनो). — b) K5 तावद् (for तज्). — K5 om. from जातीयान् up to ब्रवीत् (in 26d). D4 G2 तज्जानीयान् (G2 °त्). K1 सुभावतः; K3 V1 B Da1 D4. 5. 7. 9 T G1. 5 M2 स तावतः; Dn1. n3 D2. 3 तु तावतः (for स्वभा°). — c) K3. 5 Bo. 2. 4 Da Dn1. n3 D2-4. 3. 9 T2 G1 M2 प्रमी(Bo प्रदी-; Da प्रणी)यमानान् (for प्रमीयमाणान्). Ś1 K2. 4. 5 उन्मुच्य; Da1 उन्मुच्ये. B1 प्रीयमाणानुधर्माच्च. — d) K1 ब्रूणहा; K3 V1 Bo-2 Da Dn1. n3 D2-5. 8 प्राणिहा; K4 प्राणहा (for भ्रूणहा). G1 [अ]पि (for वि-).

26 With 26, cf. Manu. 11. 259-260. K5 om. 26 (cf. v. l. 25). 26ab is damaged in B4. — a) K (K5 om.) V1 B (B4 damaged) Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8. 9 T2 G1. 5 चाप्सु (for वाप्सु). D4 निमज्जित्वा (for °ज्जेत). M4 अपि वर्षमुमज्जेत (sic). — b) K2. 3 D8. 9 M1. 3 त्रिर्जपेद्; Dn1. n3 D2. 3 जपं(Dn3 °प)-स्त्रिर्-; D6 त्रिर्जपं वा. — c) D4 स्नात्वा; D5 अथ (for यथा). K1. 3 V1 Bo. 2-5 Da D4. 5. 7 S (G3. 4 absent) -[अ]वभृथं; K2 Dn1. n3 D3 °तस्; D9 -[अ]प्रभृथस् (for -[अ]वभृथस्). B1 यथाश्वस्थितं धीर. — d) K1 om. तथा. D7 T G1. 2. 5 एतत; M पथं. — d) K1 om. तथा. D4 तत्पुण्यं (for तथा तन्). D5 तं एवं (for तथा). D4 तत्पुण्यं (for तथा तन्). D5 तं (for तन्). K1 सुनुर् (for मनुर्).

27 a) K1 प्रमोशते (sic); B2. 4 D1 प्रनुदते; T1 प्रणदते (for प्रणु°). K6 Dn1. n3 D2. 3. 8 तत्क्षिप्रं (Dn3 °प्रं) तु(K5 तु-; Dn1. n3 नु)दते पापं. — b) D4 M1-3 संस्कारं (D4 °र-) (for सत्कारं). K3 फलं; Da यथा; D7 T1 G5 [s]थ वा (for तथा). — c) D9 अभि (for अपि). M2 चास्य (for चैनं). — d) B1 पूजानि (for भूतानि). D7 (before corr. as in text) जडमूलवद्; T1 G1. 2. 5 M जलमूक° (for जडमूक°).

28 a) K3 D7. 9 S (G3. 4 absent) पुरा सुराः (for सुरासुराः). — b) K3 [s]तुयुंजतः; Bo. 3. 5 D7 T1 G1. 2. 5 [s]न्व(D7 G1. 2 त्व)युंजत; B4 [s]तुयुंजयन्;

C. 12. 5667
B. 12. 152. 32
K. 12. 151. 32

बृहस्पतिं देवगुरुं सुरासुराः
　समेत्य सर्वे नृपतेऽन्वयुञ्जन् ।
धर्मे फलं वेत्थ कृते महर्षे
　तथेतरस्मिन्नरके पापलोके ॥ २८
उभे तु यस्य सुकृते भवेतां
　किं स्वित्तयोस्तत्र जयोत्तरं स्यात् ।
आचक्ष्व नः कर्मफलं महर्षे
　कथं पापं नुदते पुण्यशीलः ॥ २९

बृहस्पतिरुवाच ।
कृत्वा पापं पूर्वमबुद्धिपूर्वं
　पुण्यानि यः कुरुते बुद्धिपूर्वम् ।
स तत्पापं नुदते पुण्यशीलो
　वासो यथा मलिनं क्षारयुक्त्या ॥ ३०
पापं कृत्वा न मन्येत नाहमस्मीति पूरुषः ।
चिकीर्षेदेव कल्याणं श्रद्दधानोऽनसूयकः ॥ ३१
छिद्राणि वसनस्येव साधुना विवृणोति यः ।

D4. 9 [ऽ]न्ययुंजन्; M1 [ऽ]न्वयुंजयन् (for ऽन्वयुञ्जन्). K1 समेत्य सर्वे नृपतीन्ययुंगान् (sic); K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 सर्वे समेत्याभ्यनुयुज्य राजन्; V1 B1. 2 समेत्य सर्वेभ्यन्व- (B1 °न्यन्व-; B2 °त्यनु)युंजंत राजन्; Da1 °वैभ्यनुयुंजुंतु राजन् (sic); Da2 °वैभ्यसुंन्युंजंतु राजन् (sic); D5 °वै खल्वपृच्छंस्तु राजन्. — c) B4 damaged from धर्मे up to नरके पा (in 28^d). K3. 5 V1 B3 Da Dn1 D3. 5. 8 धर्म; Bo. 5 Dn3 धर्म्य (for धर्मे). K3 om. from वेत्थ up to क्ष्व नः (in 29^c). K5 D2. 3 चेत्सफलं; V1 B1. 2 वेत्थ परं; Bo. 3. 5 वेत्थ कृतं; Da Dn1. n3 D5 वेत्थ फलं; D1 वर्तकृते (sic); D4 वेत्थ तं; D7 S (G3. 4 absent) हेतुकृते (T2 M °तं); D3 वेत्सि फलं; D9 नो महर्षे (for वेत्थ कृते). B2. 4 both damaged; D9 ब्रवीहि (for महर्षे). — d) K4. 5 B5 (marg.) Dn1. n3 D2. 3. 8 तथैव तस्मिन्; V1 तथेतत्वे- स्मिन् (sic); Bo. 3. 5 समेत्य तस्मिन्; B1 Da तथैवा- स्मिन्; B2. 4 damaged; D5 तथेतरान् (for तथेतर- स्मिन्). Da1 नरलोके (for नरके). K5 V1 B2 Dn1. n3 D2. 3. 8 पारलोक्ये (Dn3 °के); B3. 4 D7. 9 T2 G1 पापलोक्ये; D4 M पार(M °प)लौक्यं (for पापलोके).

29 K3 om. up to क्ष्व नः (cf. v. l. 28). — a) B3 लभे तु; Dn3 उपेतु (for उभे तु). K5 च; D4 तुल्ये (for तु). Bo. 3. 4 यस्मिन् (for यस्य). K5 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 सदृशे (for सुकृते). D5 भवेत्तं; G2 lacuna (for भवेतां). — b) Bo. 3 D5 किं स्वित्तपस्; B1 D7 T1 G1. 2. 5 किं ते (G1 तु) द्वयोस्; T2 M किं न्वे(M1. 3 किं त्वे)तयोस् (for किं स्वित्तयोस्). K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 जयोथ न; D5 जयो- त्तरः; M विजयोत्त(M1 °यास्त)रं (for जयोत्तरं). Ś1 K1. 2. 4 D1. 9 किं तत्र वा विजयी (K1 विनयो; K1 [*sup. lin.*] D9 विजयो) नेतरः स्यात्; D4 किं तयोस्तत्र विजयो नु कस्य. — c) D7 S (G3. 4 absent) तत् (for नः). K5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 पुण्यफलं; D4 सकलं तन् (for कर्मफलं). — d) V1 Bo. 2. 5 Da कथं नु (Bo. 5 स; Da न) पापं; T2 कथं पापान्. V1 reads on marg. from नुदते up to बुद्धिपूर्वं (in 30^a) with ref. K5 V1 Dn1 D2. 3. 5. 8 M2 धर्मशीलः (D5 °ल); B1 पाप°; Dn3 D9 कर्म° (for पुण्य°).

30 V1 reads 30^a on marg. — a) M1. 3 पूर्वं पापम् (by transp.); M2 corrupt. D9 बुद्धिम् (for पूर्वम्). Bo. 4. 5 अबुद्धिरूपं (for °पूर्वं). T1 G2. 5 सकृत्कृत्वा पापमबुद्धिपूर्वं. — D9 om. (hapl.) 30^b. — b) K3. 5 V1 B D (except D1; D9 om.; Dn2 D6 absent) T G1. 2. 5 M1. 3. 4 चेत्; M2 चैव (for यः). B4 damaged from कुरुते up to पुण्य (in 30^c). G2 पापबुद्धिं (for बुद्धिपूर्वम्). — c) T2 न (for स). D1 परं (for पापं). K5 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 क(D5 ध)र्मशीलो; G1 पुण्यशीले (for °लो). — d) K1. 4 Da2 क्षारयुक्ता (Da2 °क्ताः); K5 Dn1. n3 D1 °युक्तं; D5 °योगात्.

31 =(var.) 3. 198. 51. — a) D5 कृत्वा; M3 पापः (for पापं). D4 हि कृत्वा (for कृत्वा न). V1 Bo-3. 5 Da D7 T2 G1. 2 M1. 3. 4 हि (for न). K3 D9 [अ]नुतप्येत; K5 B4 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 T1 G5 M2 [अ]भिमन्येत (for न मन्येत). — b) K5 om. (? hapl.) from मस्मीति up to कल्याणम (in 32^d). — c) K4 विकर्षेद्; D9 चिकीर्षेद्. Dn1. n3 D2. 3. 8 ताश्चि(Dn1 स चि)कीर्षति कल्याणं. — d) K1 श्रद्धाना. Da2 [ऽ]न- सूचकः; D7 S (G3. 4 absent) जितेंद्रियः (for ऽन- सूयकः).

32 = (var.) 3. 198. 52^{abcd}. K5 om. up to कल्याणम (cf. v. l. 31). — a) V1 B2 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 विवृतानि; D4 तु मनसि (for वसनस्य). D5. 7 T1 G5 [इ]ह; G2 [पु]व (for [इ]व). — b) K4 V1 B (except B3) Da Dn1. n3 D3. 3. 5. 7. 8 T G2. 5 M3

यः पापं पुरुषः कृत्वा कल्याणमभिपद्यते ॥ ३२
यथादित्यः पुनरुद्यंस्तमः सर्वं व्यपोहति ।
कल्याणमाचरन्नेवं सर्वं पापं व्यपोहति ॥ ३३
भीष्म उवाच ।
एवमुक्त्वा स राजानमिन्द्रोतो जनमेजयम् ।
याजयामास विधिवद्वाजिमेधेन शौनकः ॥ ३४
ततः स राजा व्यपनीतकल्मषः
श्रिया युतः प्रज्वलिताग्निरूपया ।
विवेश राज्यं स्वममित्रकर्शनो
दिवं यथा पूर्णवपुर्निशाकरः ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टचत्वारिंशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४८ ॥

१४९

भीष्म उवाच ।
शृणु पार्थ यथावृत्तमितिहासं पुरातनम् ।
गृध्रजम्बुकसंवादं यो वृत्तो वैदिशे पुरा ॥ १
दुःखिताः केचिदादाय बालमप्राप्तयौवनम् ।

C. 12. 5678
B. 12. 153. 4
K. 12 152. 4

साधूनां. V1 B1.2.4.5 Da Dn1 D2.3.8 चावृणोति; Dn3 वावृ°; D4 वितनोति; D5.7 T G2.5 M1.3.4 Cv संवृणोति; G1 M2 संप्र° (for विवृ°). K1.3 B1–4 Da D5.7.9 T G1.2.5 सः; D4 याः (for यः). — c) M स (for यः). Ś1 परुषं; K2.4 D1–3.7 पुरुषं (for पुरुषः). — d) B4 damaged from णमभि up to स्तमः (in 33b). D5 अभिपत्यते; M1.3 उपपद्यते (for अभि°).

33 = (var.) 3. 198. 53. B4 damaged up to स्तमः. — a) D1 तथा (for यथा). K5 V1 B (B4 damaged) Da Dn1.n3 D2.3.5.8 प्रातरुद्यंस्; M2 पुनरुर्व्यास् (for °रुद्यंस्). D7 T1 G2.5 आदित्यः पुनरुद्यन्वा. — b) B3 तमसः (for तमः). K5 D2.3.8 पूर्वं (for सर्वं). D5 अपोहति (for व्य°). Dn3 तमसः संव्यपोहति. — K3 D1 om. (hapl.) 33cd. — c) D5 T2 G1 M1.3 एव (for एवं). — d) V1 B2 Dn3 D8.9 T2 G1 M1.4 सर्व- (for सर्वं). K1 V1 B0.3–5 D4.5.9 M1.3.4 अपोहति (for व्यपो°).

34 Ś1 K1.3.4 D1.4.5.7.9 S (G3.4 absent) om. the ref. — a) K5 B3.4 Dn1.n3 D2.3.7.8 S (G3.4 absent) तु (for स). — b) K3 इंद्रो न; Dn3 इंद्रोज्ञो. — c) D5 योजयामास (for याज°). K3 विधिना (for °वद्). — d) V1 B1.2 Da वाजपेयेन (for वाजिमेधेन). B2 Da1 D4.5 शौनक (Da1 °कं).

35 a) T2 व्यपनीय्य; G1 corrupt (for व्यपनीत-). K3 -कल्मखः; T2 G1 -कल्मषं (for °षः). — b) K4 V1 B1.2 Da श्रिया वृतः (Da2 नृपः); K5 Dn1 D2.3.8 श्रेयोवृतः; Dn3 श्रेयःकृतः; D4 स्त्रिया वृतः (for श्रिया युतः). K1 प्रज्वलिताग्निरूपः; K5 Dn1.n3 D2.3.8 °ग्निरूपवान् (Dn1 °वत्); B0.5 D4 (also as in text) °ग्निकल्पया; B4 damaged; D7 S (G3.4 absent) प्रज्वलितोनुरूपया. — c) B4 damaged from विवेश up to दिवं यथा पू (in 35d). D4 शशास; M4 वि*शे (for विवेश). Ś1 K1.2.4 B1.5 Dn3 D1.2.5 -कर्षणो; K3 -कर्शना (for -कर्शनो). — d) K5 V1 B1.2 Da Dn1.n3 D2–4.8 यथा दिवं (by transp.).

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K B1.4 Da Dn3 D1–5.9 आपद्धर्म; V1 B2 D7 S (G3.4 absent) राजधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K V1 B Da Dn1.n3 D2.3.5.9 M1.3 इंद्रोतपारिक्षितीयं; D1 इंद्रोगमापारिक्षितीयं (sic); D4 इंद्रोतशौनकपरीक्षणीयं; M2 राज्यप्राप्तिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 149; B4 143; Da1 20; B2 G1 151; B3 T2 150; T1 G5 M1.2.4 153; G2 152; Dn1 22; D8 17; M3 154. — *Śloka no.:* Da Dn1 39; Dn3 37; D8 24; D9 51.

149

Before the ref., K4.5 V1 B Da Dn1.n3 D2–4.8 ins.:

383* युधिष्ठिर उवाच ।
कच्चित्पितामहेनासीच्छ्रुतं वा दृष्टमेव वा ।
कच्चिन्मर्त्यो मृतो राजन्पुनरुज्जीवितो भवेत् ।

[(L. 1) K4 कश्चित्; V1 B2 किं स्वित्; B1 Da किंचित् (for कच्चित्). D4 श्रुते. D8 च (for the first

C. 12. 5678
B. 12. 153. 4
K. 12. 152. 4

कुलसर्वस्वभूतं वै रुदन्तः शोकविह्वलाः ॥ २
बालं मृतं गृहीत्वाथ श्मशानाभिमुखाः स्थिताः ।
अङ्केनाङ्कं च संक्रम्य रुरुदुर्भूतले तदा ॥ ३
तेषां रुदितशब्देन गृध्रोऽभ्येत्य वचोऽब्रवीत् ।
एकात्मकमिमं लोके त्यक्त्वा गच्छत माचिरम् ॥ ४
इह पुंसां सहस्राणि स्त्रीसहस्राणि चैव हि ।
समानीतानि कालेन किं ते वै ज्ञातबान्धवाः ॥ ५
संपश्यत जगत्सर्वं सुखदुःखैरधिष्ठितम् ।

वा). Dn1. n3 च (for the second वा). — (L. 2) K4 B1-3 Dn1 D4 कश्चित् (for कच्चित्). Dn3 उज्जीवतो. K5 V1 Bo. 3 D3. 4 [ऽ]भवत् (for भवेत्).]

On the other hand, K3 D9 ins. before the ref.:

384* युधिष्ठिर उवाच ।
यदेव श्रूयते राजन्नभियोगमनुज्झताम् ।
कदाप्यघटमानोऽपि घटेतार्थो महानपि ।
तदेतं संशयं छिन्धि महान्तं ह्यपि मे स्थितम् ।
ऋते पितामहाद्भीष्माच्छेत्ता नैवास्य विद्यते ।

[D9 damaged from व श्रूयते (in line 1) up to घटे (in line 2).]

1 [a]) B4 damaged from पार्थ up to जम्बु (in 1[c]). D5 यथावद्धि (for °वृत्तम्). — G2 om. (hapl.) 1[c]-2[b]. — [c]) V1 B1. 2 Da -गोमायु-; G1 -जंबूक- (for -जम्बुक-). K3 Bo D4. 5. 9 -संवादो. — [d]) K1 (before corr. as in text) M2. 4 यद्वृत्तं (M4 °त्तो); K3 D9 यदभून् (for यो वृत्तो). K3. 5 Bo. 3. 4. 5 (marg. as in text) Dn3 D2. 3. 5. 8. 9 नैमिषे; Cv वैदशे; Ca वैदिशे (as in text). Da1 D1. 4. 7 T1 G5 M पुरे (for पुरा). — After 1, K4. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2-5. 8 ins.:

385* कस्यचिद्ब्राह्मणस्यासीद्दुःखलब्धः सुतो मृतः ।
बाल एव विशालाक्षो बालग्रहनिपीडितः ।

[(L. 2) V1 Bo. 2. 4 Da1 D4 विशालाक्ष (D4 °क्ष्यो). K4 B5 Dn3 बालग्राह-; B1 व्यालग्राही (for बालग्रह-). K5 -निपीडितं.]

2 G2 om. 2[ab] (cf. v. l. 1). — [ab]) V1 B1. 2 Da दुःखिता बांधवास्तस्य तमादाय कुमारकं. — [c]) Da कुलं (for कुल-). K3 -भूतिं (for -भूतं). — M2 om. 2[d]-3[a]. — [d]) B4 damaged from विह्वलाः up to भिमुखाः (in 3[b]). K3 -विह्वलः; V1 B2 Da -लालसाः; B1 lacuna; D7 S (M2 om.; G3. 4 absent) -कर्शिताः (for -विह्वलाः).

3 M2 om. 3[a] (cf. v. l. 2). B4 damaged up to भिमुखाः. — [a]) Da1 वृतं (for मृतं). D7 S (M2 om.; G3. 4 absent) प्रगृह्य (for गृहीत्वा). V1 Bo. 1. 3. 5 D4. 5 [आ]शु; B2 Da Dn3 तु (for [अ]थ). — [b]) B1 G1 श्मशानाभिमुख- (G1 °खे); D4. 9 स्मशानाभिमुखाः. — [c]) V1 B Da D5 अंगेनं (for अङ्केन). K3 [अं]का; K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 [ए]व; V1 B Da D5 [अं]गं; D9 [अं]काच् (for [अ]ङ्कं). K2-4 Dn3 D3. 4. 9 च संक्राम्य (D4 °म्यं); B1-5 Da D5 च संगम्य; D7 S (G3. 4 absent) समा(G1 परा)क्रम्य (for च सं°). — [d]) K5 Dn1. n3 D2-4. 8 रुरुदुर्भृशदुःखिताः. — After 3, K5 V1 B Da Dn1. n3 D2-5. 8 ins.:

386* शोचन्तस्तस्य पूर्वोक्तान्भाषितांश्चासकृत्पुनः ।
तं बालं भूतले क्षिप्य प्रतिगन्तुं न शक्नुयुः ।

[(L. 2) V1 B1. 2 Da2 D4. 5 न शक्नुवन् (Da2 °वः); Bo. 3. 4. 5 (marg. as in text) अशक्नुवन्.]

4 D4 repeats 4[cd] after 5. — [c]) Ś1 (orig.; *sup. lin.* as in text) K2. 4. 5 Dn1. n3 D1-3. 5. 8 G1 एकात्मजम्; K1 एकात्सकाम् (sic); B1 °धिकम्; D4 (first time) बालमेकम्; T2 M2 ऐकात्मकम् (for एका°). V1 B Da D5 G1 इदं (for इमं). B4 damaged from लोके up to सहस्राणि (in 5[a]). D5 मन्ये; M1. 3. 4 बालं (for लोके). D7 T1 G2. 5 प्रेतात्मकमिमं (D7 °दं) काले. ❀ Ca: एकात्मकमेकस्वरूपमिदं परमं मरणं सर्वसाधारणमित्यर्थः । ❀ — [d]) Da1 D5 गच्छथ; Da2 जीवत (for गच्छत). — After 4, D4 reads 6[ab] for the first time, repeating it in its proper place.

5 B4 damaged up to सहस्राणि. — [a]) K3 इति (for इह). — [b]) D4 वै च (for चैव). K1. 3. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 8. 9 M ह (for हि). T2 सर्वप्राणिभयंकरे. — [d]) Da1 किं तु (for किं ते). V1 Bo-3. 4. 5 Da D5. 7 T G1. 2. 5 बांधवाः (for [अ]बान्धवाः). K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 हित्वा वै यात (Dn1. n3 यांति) बांधवाः; D4 किं तं बंधुविवर्जितोः (sic); Cv ते यूयं यात बांधवाः. — After 5, D4 repeats 4[cd].

6 D4 reads 6[ab] for the first time after 4. — [b]) K3 च वेष्टितं (for अधिष्ठितम्). — [c]) G1 संयोगे. G2 विप्रयोगाय. — [d]) D7 T1 G2. 5 [ए]व लक्ष्यते (for [उ]पलभ्यते).

संयोगो विप्रयोगश्च पर्यायेणोपलभ्यते ॥ ६
गृहीत्वा ये च गच्छन्ति येऽनुयान्ति च तान्मृतान् ।
तेऽप्यायुषः प्रमाणेन स्वेन गच्छन्ति जन्तवः ॥ ७
अलं स्थित्वा श्मशानेऽस्मिन्गृध्रगोमायुसंकुले ।
कङ्कालबहुले घोरे सर्वप्राणिभयंकरे ॥ ८
न पुनर्जीवितः कश्चित्कालधर्ममुपागतः ।
प्रियो वा यदि वा द्वेष्यः प्राणिनां गतिरीदृशी ॥ ९
सर्वेण खलु मर्तव्यं मर्त्यलोके प्रसूयता ।
कृतान्तविहिते मार्गे को मृतं जीवयिष्यति ॥ १०
कर्मान्तविहिते लोके चास्तं गच्छति भास्करे ।
गम्यतां स्वमधिष्ठानं सुतस्नेहं विसृज्य वै ॥ ११
ततो गृध्रवचः श्रुत्वा विक्रोशन्तस्तदा नृप ।
बान्धवास्तेऽभ्यगच्छन्त पुत्रमुत्सृज्य भूतले ॥ १२
विनिश्चित्याथ च ततः संत्यजन्तः स्वमात्मजम् । C. 12. 5690 B. 12. 153. 16 K. 12. 152. 16

7 [a]) B0-3. 5 Da [ऽ]नुतिष्ठंति; B4 T G2. 5 [ऽ]नुगच्छंति; D6 M तु ग°; D7 G1 न ग° (for च ग°). — [b]) Dn3 D1 न यांति; D8 तु यांति (for ऽनुयान्ति). D1 om. च. D4 तथा (for च तान्). Cv गुणात् (for मृतान्). D7 S (G3. 4 absent) अनुयांति च ये मृतान्. — [c]) D9 तथा (for तेऽपि). B4 damaged from प्यायुषः up to स्वेन (in 7[d]). B0. 5 (marg. as in text) D6 प्रणाशेन; T2 G1 [ऽ]प्रमाणेन. — [d]) B0. 3-5 D5 मानवाः (for जन्तवः).

8 [a]) V1 B1. 2. 5 (marg.) Da स्थातुं (for स्थित्वा). Da हि (for ऽस्मिन्). — [c]) Ś1 Da1 D1 -बहले (for -बहुले). K5 B0. 3-5 Dn1. n3 D2-5. 8 रौद्रे (for घोरे). ❀ Cv (reading कृकालबहुले): कृकं शिरश्चूडामालक्षयतीति कृकालः कृकलासः । ❀ — [d]) Ś1 K4 D1 सर्वप्राण- (for °प्राणि-). B1 -भयंकरं.

9 [a]) D6 जीविताः; D7 T G2. 5 M1 जीवते; G1 M3-4 जीविते. V1 B1. 2 Da न मर्त्यो जीव(V1 Da1 °वि)ते कश्चित्. — [b]) T2 G1 कालहेतुम्; Ca °धर्मम् (as in text). — [c]) D4 प्रेष्यः (for द्वेष्यः).

10 [a]) B0. 4. 5 D5 तात (for खलु). K1 D1 मंतव्यं; M1. 3 कर्तव्यं (for मर्तव्यं). — [b]) K1 मंत्र्यलोके (sic); D7 S (G3. 4 absent) जीव° (for मर्त्य°). G1 प्रसूयत; G2 °तितः; Ca °यता (as in text). K1 जीवलोकेन सूयता; D1 मर्त्यलोकेषु सूयता. — [c]) B4 damaged from कृन्तात up to जीवयि (in 10[d]). T1 कृतांत. B0. 5 -विदितो; B1. 2 Da D4 -विहितो (for -विहिते). K3 मार्गं; B1. 2 Da D4 मार्गः (for मार्गे). — [d]) K5 Dn1. n3 D2-4. 8 मृतं को (by transp.). D6 (before corr.) M1 जीवयिष्यत (M1 °ते).

11 [a]) K5 कर्मांतु (for कर्मान्त-). K5 V1 B0. 3-5 Dn1. n3 D2-4. 8. 9 -विरते (V1 °तो) (for -विहिते). K3 मार्गे (for लोके). B1. 2 Da दशांतावन(B1 °वर)ते काले; D7 S (G3. 4 absent) द्(M4 द्वे)शांतोपचितो यावद् (T2 M3 °रते काले; G1 °चिते काले; M1. 3. 4 °रते बाले); Cv दिशांतोपरते काले. — [b]) K5 Dn1. n3 D2. 3. 5. 7. 8 T1 G2. 5 अस्तं; V1 B1. 2 Da D4 ह्यस्तं; T2 G1 [ऽ]थास्तं (for चास्तं). K5 B3 Da2 Dn1. n3 D7. 8 T1 G2. 5 भास्करः. — [c]) K3 D9 गच्छध्वं (for गम्यतां). — [d]) T2 G1 सुतस्नेहो विसृज्यतां.

12 [b]) K5 B4 Dn1. n3 D2-4. 8. 9 प्रा(D4. 9 ब्या)क्रोशंतस् (for वि°). D4 [आ]र्तवत् (for नृप). V1 B0-3. 5 Da D5 विशोका इव ते तदा (D5 तेभवन्). — B1 Da om. 12[c]-13[a]. — [c]) D3 बांधवस्. B0. 2. 3. 5 च; T2 G1 तु (for ते). D5 ह्यगच्छंत; D9 [ऽ]भ्यधावंत (for न्यवर्तंत; D7 S (G3. 4 absent) [ऽ]भ्यधावंत (for ऽभ्यगच्छन्त). — [d]) B2 भूतम् (for पुत्रम्). — After 12, D4 ins.:

387* निश्चितार्थाश्च ते सर्वे गमनं प्रति भारत ।

13 B1. 2 Da Dn3 om. 13[a] (for B1 Da, cf. v. l. 12). — [a]) D4 [अ]र्थवत् (for [अ]थ च). D5 स (for च). K1-3. 5 V1 B0. 3-5 Dn1 D2. 8. 5. 7-9 T G2. 5 M तदा; D4 तत्र; G1 तथा (for ततः). — K5 V1 B Da Dn1. n3 D2-5. 8 ins. after 13[a] (B1 Da after 12[ab]; B2 Dn3 after 12):

388* विक्रोशन्तस्ततस्ततः ।
मृतमित्येव गच्छन्तो निराशास्तस्य दर्शने ।
निवर्तने कृतधियः.

[B1 Da om. line 1. B2 Dn3 om. lines 1-2. — (L. 1) D5 न्युक्रोशंतस्. B4 damaged from ततः up to दर्शने (in line 2). — (L. 2) V1 मृत (for मृतम्). K5 एष; Da D4 अव- (for एव). Da1 -गच्छंति. K5 जीविते (for दर्शने). —(L. 3) Da निवर्तते. K5 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 निश्चितार्थो(Dn3 D8 °र्थे)श्च ते सर्वे (= prior half of 387*).]

C. 12. 5691
B. 12. 153. 17
K. 12. 152. 17

निराशा जीविते तस्य मार्गमारुह्य धिष्ठिताः ॥ १३
*ध्वाङ्क्षाभ्रसमवर्णस्तु बिलान्निःसृत्य जम्बुकः ।
गच्छमानान्स्म तानाह निर्घृणाः खलु मानवाः ॥ १४
आदित्योऽयं स्थितो मूढाः स्नेहं कुरुत मा भयम् ।
बहुरूपो मुहूर्तश्च जीवेतापि कदाचन ॥ १५
यूयं भूमौ विनिक्षिप्य पुत्रस्नेहविनाकृताः ।
श्मशाने पुत्रमुत्सृज्य कस्माद्गच्छथ निर्घृणाः ॥ १६
न वोऽस्त्यस्मिन्सुते स्नेहो बाले मधुरभाषिणि ।
यस्य भाषितमात्रेण प्रसादमुपगच्छथ ॥ १७
न पश्यथ सुतस्नेहं यादृशः पशुपक्षिणाम् ।
न येषां धारयित्वा तान्कश्चिदस्ति फलागमः ॥ १८
चतुष्पात्पक्षिकीटानां प्राणिनां स्नेहसङ्गिनाम् ।
परलोकगतिस्थानां मुनियज्ञक्रिया इव ॥ १९
तेषां पुत्राभिरामाणामिह लोके परत्र च ।

— [b]) Bo. 2 Da संत्यज्य तु; D8 G1 °जंत (for °जन्तः). V1 Bo-2 Da D5. 9 तम् (for स्वम्). — [c]) D4 G2 निराश- (G2 °शं). Da1 जीवते. — [d]) V1 Bo. 3-5 Da D7 S (G3. 4 absent) विष्ठिताः; D4 तिष्ठत; D9 युधिष्ठिताः (sic) (for धिष्ठिताः).

14 [a]) Ś1 K1. 2 D1 ध्वांक्षोभ्र- (for *ध्वाङ्क्षाभ्र-). K3 D1 -समव(D1 °वा)र्णस् (for °वर्णस्). K3 V1 B1. 2 Da D4. 5 ततो ध्वांक्षस(K3 °सु)वर्णस्तु; K4. 5 Bo. 3-5 Dn1. n3 D2. 3. 7-9 S (G3. 4 absent) ध्वांक्षरुक्ष- (K4. 5 Dn1. n3 D2. 3. 8 °पक्ष-; D9 °रूप)सव°. ❀ Ca: ध्वाङ्क्षाभ्रसवर्णः कृष्णवर्णः । Cv: (reading ध्वांक्षरुक्ष-विवर्णस्तु): ध्वाङ्क्षः तत्स्वरेण रूक्षे वने विवर्णः विविधवर्णः। ❀ — [b]) D7 बलान्; G2 जलान् (for बिलान्). Ś1 K2. 4 D1 निर्गत्य (for निःसृत्य). — [c]) K1 B1. 4. 5 D1. 5. 9 T2 G1 स; D7 T1 G2. 5 तु (for स्म). — [d]) K1 (before corr. as in text) निर्घृणः. K1 मानवः; K5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2-4. 7. 8 T1 G2. 5 M मानुषाः (for मानवाः).

15 [a]) K3 आदित्यः सं- (for °त्योऽयं). Da मूलात् (for मूढाः). — [b]) B1 damaged from त मा up to दाचन (in 15[d]). D5 चात्मजे (for मा भयम्). — [c]) T1 G2. 5 बहुरूपान् (G2 °पा). D7 T1 G2. 5 मुहूर्ताच्. — [d]) K1 (before corr.). 3. 4 D4 जीवितापि; K1 (by corr.) जीव°; K2. 5 Dn1. n3 जीवत्यपि; V1 B1. 2 Da D1. 7 S (G3. 4 absent) जीवेदपि; D2. 3. 8 जीवेत्सोपि; D4 °त वै; D5 जीवतां च (for जीवेतापि). D7 T1 G2. 5 M कथंचन (for कदा°).

16 [a]) V1 B Da D5. 7 S (G3. 4 absent) दर्भान् (for यूयं). — After 16[a], D8 reads 30[c]–32[b] for the first time, repeating the same in its proper place. D8 om. 16[b]–18[c]. — [b]) D1 om. (hapl.) from विना up to स्नेहं (in 18[a]). Bo. 3-5 D5 -निरा-कृताः (for -विना°). K4 om. कृताः. — [c]) D4. 9 श्मशाने. K5 Dn1. n3 D2. 3 सुतम् (for पुत्रम्). — [d]) K1. 3. 5 V1 B1. 2. 4 Dn1 D2-5. 7 T G1. 5 M1. 4 गच्छत; K4 Da2 Dn3 गच्छति; M2 व्रजत (for गच्छथ). Bo. 3. 5 क गमिष्यथ निर्घृणाः.

17 D1. 8 om. 17 (cf. v. l. 16). — [a]) K3 तस्मै (for ऽस्त्यस्मिन्). K1. 3. 4 V1 Bo. 1. 5 Da1 D3 M2 सुत- (for सुते). G1 स्नेहे. — [b]) K3 Da1 -भाषिणः. D7 T1 G2. 5 मधुराभाषिणि (T1 G5 °णी) प्रिये. — [c]) V1 तस्य (for यस्य). T2 भाषण-; Cv रावित- (for भाषित-). — [d]) D2 प्रहासम्; D5 प्रमोदम् (for प्रसादम्). D2 om. from पगच्छथ up to प्राणिनां (in 19[b]). K1 V1 Bo Da उपगच्छत (V1 °सि; Da °ति); K5 B1. 3. 4 Dn1. n3 D3. 9 अधिगच्छत (K5 °ते; B1. 3. 4 °थ).

18 D1 om. 18[a] (cf. v. l. 16). D2 om. 18 (cf. v. l. 17). D8 om. 18[ab] (cf. v. l. 16). — [a]) K5 Dn1. n3 D3. 4. 9 ते (for न). K1. 4. 5 B4 Dn1. n3 D8 पश्यत; V1 Bo-3. 5 Da D4. 5. 7 S (G3. 4 absent) °ध्वं (for °थ). K2. 3. 5 Dn1. n3 D3. 9 M सुतस्नेहो (K2. 5 °हा). — [b]) K2. 4 V1 B Da D4. 5 T2 G3 यादृशं (K2. 4 °शाः). B1. 2 Da D4 T2 G1. 2 मृग-पक्षिणां (for पशु°). B4 damaged from पक्षिणां up to दस्ति फ (in 18[d]). — [c]) K5 V1 Dn1. n3 D3. 7. 8 G2 न तेषां; T2 G1 न मे सं-; M नैषां (M3 °षा) सं- (for न येषां). K1 तं; D7 S (G3. 4 absent) तु (for तान्). — [d]) Bo समागतः; M2 फलागमं (for °मः).

19 D2 om. up to प्राणिनां (cf. v. l. 17). — [a]) K1 -जातीनां (for -कीटानां). — [b]) T2 G1 तथा वै (for प्राणिनां). Da2 -संज्ञिनां (for -सङ्गिनाम्). D8 प्राणिस्नेहप्रसंगिनां. — [c]) B1 T1 G5 -गतिस्थानं; D9 -गतस्थानां. — [d]) B4 मुनियाग-; D5 अनियोग- (for मुनियज्ञ-). K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 -क्रियां (for -क्रिया).

20 [a]) D4 पुत्राभिमरणाद् (for °रामाणाम्). — [b]) D4

न गुणो दृश्यते कश्चित्प्रजाः संधारयन्ति च ॥ २०
अपश्यतां प्रियान्पुत्रान्नैषां शोकोऽनुतिष्ठति ।
न च पुष्णन्ति संवृद्धास्ते मातापितरौ क्वचित् ॥ २१
मानुषाणां कुतः स्नेहो येषां शोको भविष्यति ।
इमं कुलकरं पुत्रं कथं त्यक्त्वा गमिष्यथ ॥ २२
चिरं मुञ्चत बाष्पं च चिरं स्नेहेन पश्यत ।
एवंविधानि हीष्टानि दुस्त्यजानि विशेषतः ॥ २३
क्षीणस्याथाभियुक्तस्य श्मशानाभिमुखस्य च ।
बान्धवा यत्र तिष्ठन्ति तत्रान्यो नावतिष्ठते ॥ २४
सर्वस्य दयिताः प्राणाः सर्वः स्नेहं च विन्दति ।
तिर्यग्योनिष्वपि सतां स्नेहं पश्यत यादृशम् ॥ २५
त्यक्त्वा कथं गच्छथेमं पद्मलोलायताक्षकम् ।
यथा नवोद्वाहकृतं स्नानमाल्यविभूषितम् ॥ २६

भीष्म उवाच ।

जम्बुकस्य वचः श्रुत्वा कृपणं परिदेवतः ।
न्यवर्तन्त तदा सर्वे शवार्थं ते स्म मानुषाः ॥ २७

गृध्र उवाच ।

अहो धिक्सुनृशंसेन जम्बुकेनाल्पमेधसा ।

C. 12. 5706
B. 12. 153. 32
K. 12. 152. 32

इहलोको. —^{c}) Da किंचित् (for कश्चित्). —^{d}) G2 प्रज्ञाः (for प्रजाः).

21 ^{a}) B2 damaged; D7 नपश्यतां; T2 G2 अ- (G2 न)पश्य तान्. Bo. 4 D5 च तान् (for प्रियान्). —^{b}) B4 damaged from न्नैषां up to ते मा (in 21^d). K3. 5 Dn1. n3 D2-4. 8 तेषां; V1 Bo-3. 5 Da D5. 7 T G2. 5 M येषां; G1 एषां (for नैषां). G1 शेषो (for शोको). K3-5 V1 B (B4 damaged) D (except D1. 9; Dn2 D6 absent) S (G3. 4 absent) न (for ऽनु-). —^{c}) D7 T1 G2. 5 न ते पोषण(T1 °षंति)संप्री- ता; T2 G1 M न ते पोषंति (T2 °त्य-) सद्वृत्त्या (T2 °त्ता). —^{d}) Bo. 3. 5 D5 मातरं पितरं क्वचित्; D7 S (G3. 4 absent) मातापितर एव हि.

22 ^{a}) Ś1 K1. 2 D1 T2 G1 मा(K1 T2 G1 म)- नुष्याणां. D5 गतः; T2 कृत- (for कुतः). —^{b}) Ś1 (*sup. lin.* as in text) K2. 4 D1. 5 स्नेहो (for शोको). K5 V1 B Da D2-5. 7. 8 S (G3. 4 absent) न विद्यते (for भविष्यति). — B3 om. 22^{cd}. —^{d}) K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 त्यक्त्वा क नु; M4 कथं हित्वा (for कथं त्यक्त्वा).

23 ^{a}) D4 बाष्पाणि (for बाष्पं च). V1 Bo. 2-5 Da D5 चिरमुत्सृज्य बाष्पाणि (Da1 पुष्पानि); B1 चिरं सृजंतो पुष्पानि; Cv चिरभूतं च बालं च. —^{b}) D7 चित्त- (for चिरं). V1 B D3. 5 स्नेहं न; Da1 स्नेहो न (for स्नेहेन). K3 D4 पश्य तं; V1 B Da D5 पश्यथ (for °त). —^{c}) B1 D5 दृष्टानि; B4 चें; T2 G1 M शि° (for ही°). —^{d}) Da D4 दुःखजानि (for दुस्त्य°).

24 ^{a}) B4 damaged from युक्तस्य up to तिष्ठन्ति (in 24^c). Da Dn1. n3 D4. 8 अर्थ-; G1 अथ (for अथ). Ś1 अभिमुक्तस्य; V1 B1. 2 Dn1 D4 -वियुक्तस्य; Bo. 3. 5 अभिपन्नस्य; Da -विमुक्तस्य; D1 हि मुक्तस्य; D5 विपन्नस्य; S (G3. 4 absent) अभिशस्तस्य (for °युक्तस्य). —^{b}) D9 स्मशानाभि-. G2 वा (for च). —^{d}) Da [अ]न्पो (for [अ]न्यो). Ś1 (*sup. lin*) D4. 9 M [अ]वतिष्ठति; Ś1 (*inf. lin.*) K2. 4 D1 °मन्यते; K3. 5 B2. 4 Dn1. n3 D2. 3. 8 [अ]धितिष्ठते (K3 Dn1. n3 °ति) (for [अ]व°).

25 ^{a}) Da1 [अ]दयिताः (sic). —^{b}) Ś1 सर्वाः; K1. 3 Bo-2 Da Dn3 D1. 7 G5 सर्व-; D5 G1 सर्वे; T1 सर्वे. —^{c}) D7 S (G3. 4 absent) समं (for सतां). V1 B1. 2 Da D4 तिर्यग्योनावपि सतां. —^{d}) Dn3 M2 पश्यति. K3 Da2 यादृशः.

26 ^{a}) K5 om. from थेमं up to शवार्थं (in 27^d). K3 D9 नु गच्छध्वं; D4 T1 G5 M2. 3 गच्छतेमं (for गच्छथेमं). Dn3 त्यक्त्वा क गच्छत्येमं (sic). —^{b}) K3 Dn1. n3 D1-3. 8. 9 -लोलायताक्षिकं; V1 Bo-3. 5 Da D4. 5. 7 S (G3. 4 absent) °तेक्षणं (for °ताक्षकम्). —^{c}) K3 यथो (for यथा). —^{d}) K3 स्नानं; D9 G2 स्नातं (for स्नान-). D5 शौचस्नानवि°.

27 K5 om. up to शवार्थं (cf. v. l. 26). D4 alone has the ref. —^{a}) B4 damaged from जम्बुक up to तदा (in 27^c). Dn1 जंबूकस्य. —^{b}) D5 परि- देविताः; T2 पर्यदेवत; M1 परिवेदनः; M3 °देविनः (for °देवतः). —^{c}) K1 M4 न्यवर्तत; B1 Da ते न्यवर्तस (for न्यवर्तन्त). V1 B1 Da D7 S (G3. 4 absent) ततः (for तदा). —^{d}) K1 B3 Da शावार्थं; B1 सर्वार्थास; D1 शवार्थे; D7 S (G3. 4 absent) बालार्थं (for शवार्थं). D5 om. ते. B3-5 D5 च; D7 S (G3. 4 absent) हि (for स्म). K3 शोचयंतोथ मानुषं; D4 शावार्थं ये समागताः.

C. 12. 5706
B. 12. 153. 32
K. 12. 152. 32

क्षुद्रेणोक्ता हीनसत्त्वा मानुषाः किं निवर्तथ ॥ २८
पञ्चभूतपरित्यक्तं शून्यं काष्ठत्वमागतम् ।
कस्माच्छोचथ निश्चेष्टमात्मानं किं न शोचथ ॥ २९
तपः कुरुत वै तीव्रं मुच्यध्वं येन किल्बिषात् ।
तपसा लभ्यते सर्वं विलापः किं करिष्यति ॥ ३०
अनिष्टानि च भाग्यानि जानीत सह मूर्तिभिः ।
येन गच्छति लोकोऽयं दत्त्वा शोकमनन्तकम् ॥ ३१
धनं गाश्च सुवर्णं च मणिरत्नमथापि च ।
अपत्यं च तपोमूलं तपोयोगाच्च लभ्यते ॥ ३२
यथाकृता च भूतेषु प्राप्यते सुखदुःखता ।
गृहीत्वा जायते जन्तुर्दुःखानि च सुखानि च ॥ ३३
न कर्मणा पितुः पुत्रः पिता वा पुत्रकर्मणा ।
मार्गेणान्येन गच्छन्ति त्यक्त्वा सुकृतदुष्कृते ॥ ३४
धर्मं चरत यत्नेन तथाधर्मान्निवर्तत ।

---

28 [a]) D4 वीतसत्त्वेन; M1 स्म नृशंसेन (for क्षुद्रे°). K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 अहो बत नृशंसेन. —[b]) V1 Da जंबूकेन. K3 [अ]ल्पमेधसः; K5 °भाषितं; V1 B1. 2 G1 °चेतसा (for °मेधसा). — K5 om. 28[c]–29[d]. —[c]) M4 [उ]क्त्वा. T2 G1 अल्पसत्त्वा (for हीन°). —[d]) G1 मनुष्याः (for मानुषाः).

29 Ś1 K1. 2. 4. 5 D1 om. (all [except K5] hapl.) 29 (for K5, cf. v. l. 28). —[a]) D9 पंचेंद्रिय- (for पञ्चभूत-). —[b]) Da1 शून्य-; D4 मृतं; D7 S (G3. 4 absent) शुष्कं (G1 M °ष्क-) (for शून्यं). Da2 शून्यकाष्ठसमागतं. —[c]) V1 D5 G1 तस्माच् (for क°). D7 शोचत. K3 निश्चेष्टाम्; Dn1. n3 D2. 3. 8 तिष्ठंतम् (for निश्चेष्टम्). —[d]) D9 आत्मार्थं (for °नं). B4 damaged from नं किं up to तीव्रं (in 30[a]). M2 नु (for न).

30 B4 damaged up to तीव्रं. —[a]) M2 ततः (for तपः). Da कुरुथ; D7 T1 G2. 5 °ध्वं (for °त). V1 B1. 2 Da शीघ्रं वै; D4 वै क्षिप्रं; D7 S (G3. 4 absent) तीव्रं वै (by transp.). —[b]) Dn3 मुच्यंते; D5 शुध्यध्वं (for मुच्यध्वं). — D8 reads 30[c]–32[b] for the first time after 16[ab]. —[d]) D5 विलोपः (for विलापः).

31 [a]) D7 T1 G2. 5 M Cv स्वनिष्ठानि (for अनिष्टानि). Dn3 [इ]व; D4 [इ]ह (for च). Ś1 K1. 2. 4 D1 भोग्यानि; G5 (before corr.) यो°; Cv भोज्यानि (for भाग्यानि). T2 G1 तपसा चैव भाग्यानि. —[b]) K2. 4. 5 V1 B0. 2–5 Da Dn1. n3 D2. 5. 8 जातानि; K3 जानतः; B1 lacuna; D7 (before corr. as in text) जानीथ (for °त). K5 V1 B Dn1. n3 D2. 3. 8. 9 सह मूर्तिना; Da D5 सह मृत्युना; D7 S (G3. 4 absent) स्वं (D7 स्व-) स्वमात्मना (M2 °नः); Ca सह मूर्तिभिः (as in text). —[c]) G5 M1. 3 गच्छंति. K3. 5 V1 B D (except D1; Dn2 D6 absent) S (G3. 4 absent) बालो (for लोको). —[d]) D7 G5 (before corr.) त्यक्त्वा; T2 G1 हित्वा; M2 दुःख- (for दत्त्वा). B0 दुःखम् (for शोकम्). B1 अनंतरं; D7. 9 T1 G2. 5 अनुत्तरं (D9 °मं) (for अनन्तकम्).

32 [a]) K5 Dn1. n3 D1–3. 7. 8 T1 G2. 5 गावः (for गाश्च). D7 (before corr. as in text) सुवर्णाश्. Cv धेनुं गां (gloss : विद्यां) च सुवर्णं च. —[b]) Ś1 (*inf. lin.*) मणिरर्कम्; K4 °रथम्; V1 B1 Da °मुक्ताम् (for °रत्नम्). B0. 3–5 D5 तथापि; D7 (before corr. as in text) धनानि (for अथापि). K2. 4 B1 D1. 2. 4 T2 G1. 2 वा (for च). —[c]) D4 अन्यच्चापि; G1 अपश्यं च (for अपत्यं च). —[d]) B0. 5 हि (for च). K1 लभ्यति (for °ते).

33 [a]) K1. 4 D1 यथा(K4 अथ)कृताश्; K3 तथा°; Cv यथा कृत्वा (for यथाकृता). D9 भूतैस्तु (for भूतेषु). —[b]) K3 सुखदुःखहा; K5 V1 B Da Dn1. n3 D1–4. 7. 8 T1 G1. 2. 5 सुखदुःखिता (for °खता).

34 [a]) D2 कर्मणापि; D4 न कर्माणि च (hypermetric); D5 कर्मणा च (for न कर्मणा). —[c]) G2 मार्गे न (for मार्गेण). B1. 2 Da D5 [अ]नेन; Dn3 [अ]न्ये नि- (for [अ]न्येन). —[d]) K4 त्यक्ताः; K5 Dn1. n3 D2. 3. 7. 8 S (G3. 4 absent) बद्धाः; V1 B0. 2–5 D5 बुद्धा; B1 बुधाः; Da1 बद्धा; Da2 बुद्ध्या; D4 विद्धाः (for त्यक्त्वा). K2–5 Dn1. n3 D2–4. 7. 8 S (G3. 4 absent) -दुष्कृतैः; V1 B Da D5 °तं.

35 [a]) K5 धर्मे (for धर्मं). K4 M1. 3 चरति. —[b]) B4 यथाधर्मान् (for तथा°). K3 B3 Da2 निवर्तते; K4 °तः; D4 G1 °य; T2 G2 °थ. K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 Cn न चाधर्मे मनः कृथाः. ❀ Cn : कृथा इति वचनव्यत्ययश्छान्दसः । ❀ —[c]) Ś1 K4 D1 वर्तितव्यं; K1 वर्तव्यं च; B1. 2 Da वर्तमाना; D5 निवर्तध्वं (for वर्तध्वं च). —[d]) G2 देवतेषु. Da द्विजातिषु (for द्विजेषु च).

वर्तध्वं च यथाकालं दैवतेषु द्विजेषु च ॥ ३५
शोकं त्यजत दैन्यं च सुतस्नेहान्निवर्तत ।
त्यज्यतामयमाकाशे ततः शीघ्रं निवर्तत ॥ ३६
यत्करोति शुभं कर्म तथाधर्मं सुदारुणम् ।
तत्कर्तैव समश्नाति बान्धवानां किमत्र हि ॥ ३७
इह त्यक्त्वा न तिष्ठन्ति बान्धवा बान्धवं प्रियम् ।
स्नेहमुत्सृज्य गच्छन्ति बाष्पपूर्णाविलेक्षणाः ॥ ३८
प्राज्ञो वा यदि वा मूर्खः सधनो निर्धनोऽपि वा ।
सर्वः कालवशं याति शुभाशुभसमन्वितः ॥ ३९
किं करिष्यथ शोचित्वा मृतं किमनुशोचथ ।
सर्वस्य हि प्रभुः कालो धर्मतः समदर्शनः ॥ ४०
यौवनस्थांश्च बालांश्च वृद्धान्गर्भगतानपि ।
सर्वानाविशते मृत्युरेवंभूतमिदं जगत् ॥ ४१

जम्बुक उवाच ।

अहो मन्दीकृतः स्नेहो गृध्रेणेहाल्पमेधसा ।
पुत्रस्नेहाभिभूतानां युष्माकं शोचतां भृशम् ॥ ४२
समैः सम्यक्प्रयुक्तैश्च वचनैः प्रश्रयोत्तरैः ।
यद्गच्छथ जलस्थायं स्नेहमुत्सृज्य दुस्त्यजम् ॥ ४३

C. 12. 5721
B. 12. 153. 47
K. 12. 152. 47

---

36 ^{a}) K4 वन्यं च; B1 मा दैन्यं (for दैन्यं च). V1 Bo. 2. 3. 5 Da D4. 5 शुभं भजत मा दैन्यं. — ^{b}) K3 निवर्तते; D4 °र्तता; D5 °र्तथ. D7 S (G3. 4 absent) सुतस्नेहं विमुंचत. — D5 om. (hapl.) 36^{cd}. — ^{c}) Ś1 K1 D4 G1. 2. 5 M1–3 त्यजताम् (for त्यज्यताम्). — ^{d}) K3 D9 शोकं; M2 शीलं (for शीघ्रं). K3 D9 नियच्छत (for निवर्तत).

37 ^{a}) D1 M2 यः (for यत्). — ^{b}) K2. 4. 5 Dn1. n3 D1–4. 8. 9 T2 G1. 2 तथा कर्म; V1 B Da D5 यच्च कुर्यात् (for तथाधर्मं). — ^{c}) K5 कर्मैव; D4 M3 कर्तैव (for कर्तैव). V1 B2 Da समाप्नोति (for समश्नाति). — ^{d}) K1–3. 5 Bo. 3. 4 Dn1. n3 D2. 3. 8. 9 ह; V1 B1. 2. 5 Da D7 S (G3. 4 absent) वै (for हि).

38 ^{a}) D7 S (G3. 4 absent) [अ]वतिष्ठंते (for न तिष्ठन्ति). — ^{b}) B4 D3. 5. 7 (before corr. as in text) बांधव-; T1 °वान् (for °वं). — ^{c}) B4 damaged from न्ति up to मूर्खः (in 39^a). — ^{d}) V1 D7 T2 G1 बाष्पपूर्णाकुलेक्षणाः; B1 °र्णाकुलक्षणाः.

39 39^a is damaged in B4. — ^{a}) D4. 5. 9 मूर्षः (for मूर्खः). — ^{b}) Ś1 K2. 4 D1 तथा (for ऽपि वा). — V1 reads 39^c–40^d on marg. — ^{c}) K3 सर्वं; V1 B Da D4. 5 सर्वे (for सर्वः). K3 कालं; M2 काले (for काल-). K3 V1 Bo–3. 5 Da D4 यांति (for याति). — ^{d}) B1 Da D7 S (G3. 4 absent) सुखदुःख- (for शुभाशुभ-). V1 B Da D4. 5 -समन्विताः.

40 V1 reads 40 on marg. — ^{b}) B1 -शोचत; Da °थाः. — ^{c}) K1 (by corr.) पिता (for प्रभुः). — ^{d}) M2 सर्वगः (for धर्मतः). Bo. 3. 5 D5 प्रियदर्शनं; Da1 समदर्शनं; T1 °र्शतः (for °र्शनः).

41 ^{a}) T2 वृद्धांश्च (for बालांश्च). — ^{b}) T2 बालान् (for वृद्धान्). — 41^{cd} is damaged in B4. — ^{c}) K1 स तान् (for सर्वान्). Ś1 K1 D1 आमृश्य(K1 °श)ते; K2 आनमृते (sic) (for आविशते). Bo. 3 जंतून् (for मृत्युर्). K4 सर्वासामीशते मृत्युर्; V1 B1. 2. 5 (marg.) Da सर्वं क(B2 का)लयते मृत्युर्. — ^{d}) D5 वैरभूतम्; Ca एवंभूतम् (as in text).

42 Da जंबूक. — ^{b}) D1 वृद्धेण (for गृध्रेण). B2 Da2 तु (for [इ]ह). K1. 3. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2–4. 7–9 S (G3. 4 absent) [अ]ल्प(Da1 तुल्य-; M2 [आ]त्म)बुद्धिना (for [अ]ल्पमेधसा). D5 गृध्रेणात्यल्पबुद्धिना. — ^{c}) T2 G1 सुत- (for पुत्र-). — ^{d}) V1 B1. 2 Da भवतां (for युष्माकं).

43 ^{b}) K1 वदनैः (for वचनैः). K3 प्रश्रयोत्तरैः; K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 प्रत्य°; V1 B1. 2 Da D7 S (G3. 4 absent) हेतुदर्शनैः (B1 °र्शिकैः; B2 Da °शंकैः) (for प्रश्रयोत्तरैः). — After 43^{ab}, D7 S (G3. 4 absent) ins.:

389* सर्वमेतत्प्रपद्यध्वं कुरुतां मा विचारय ।

[D7 T1 G2. 5 सत्त्वम् (for सर्वम्). T2 G1 कुरुध्वं; M4 °त (for °तां). M4 [इ]ह (for मा). T2 G1 M1. 3 विचारणा; M2 °यन्; M4 °तः (for °य).]

— ^{c}) Ś1 K4 V1 D1 तद् (for यद्). K1–3 V1 B5 D7. 9 T1 G2. 5 M2 गच्छत; K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 °ति (for °थ). Ś1 K1 (by corr.). 2. 4 V1 Dn1 (orig.) D1. 7 T1 G2. 5 M1. 3. 4 जलस्थानं; K1 (before corr.) जलस्थायं; K5 Dn1 (also as in text). n3 (marg.) D2. 3. 8 जनश्चायं; Bo. 3–5 जनस्थायं; B1 जनाः स्थानं; D4. 5. 9 जलच्छायं; T2 G1 जले स्था(G1 छा)नं; M3 जलस्थानं (for °स्थायं). — ^{d}) B5 यत्नतः (for दुस्त्यजम्).

C. 12. 5722
B. 12. 153. 48
K. 12. 152. 48

अहो पुत्रवियोगेन मृतशून्योपसेवनात् ।
क्रोशतां वै भृशं दुःखं विवत्सानां गवामिव ॥ ४४
अद्य शोकं विजानामि मानुषाणां महीतले ।
स्नेहं हि करुणं दृष्ट्वा ममाप्यश्रूण्यथागमन् ॥ ४५
यत्नो हि सततं कार्यः कुतो दैवेन सिध्यति ।
दैवं पुरुषकारश्च कृतान्तेनोपपद्यते ॥ ४६
अनिर्वेदः सदा कार्यो निर्वेदाद्धि कुतः सुखम् ।
प्रयत्नात्प्राप्यते ह्यर्थः कस्माद्गच्छथ निर्दयाः ॥ ४७
आत्ममांसोपवृत्तं च शरीरार्धमयीं तनुम् ।
पितॄणां वंशकर्तारं वने त्यक्त्वा क्व यास्यथ ॥ ४८
अथ वास्तं गते सूर्ये संध्याकाल उपस्थिते ।
ततो नेष्यथ वा पुत्रमिहस्था वा भविष्यथ ॥ ४९

गृध्र उवाच ।

अद्य वर्षसहस्रं मे साग्रं जातस्य मानुषाः ।
न च पश्यामि जीवन्तं मृतं स्त्रीपुंनपुंसकम् ॥ ५०
मृता गर्भेषु जायन्ते म्रियन्ते जातमात्रकाः ।
विक्रमन्तो म्रियन्ते च यौवनस्थास्तथापरे ॥ ५१
अनित्यानीह भाग्यानि चतुष्पात्पक्षिणामपि ।

B4 damaged from स्त्यजम् up to सेवनात् (in 44[b]).

44 B4 damaged up to सेवनात्. — [b]) B1 T2 G1 मृतं (for मृत-). — [c]) T2 G1 शोचतां (for क्रोशतां). K2. 4. 5 B4 Dn1. n3 D2–5. 8 सु-; V1 B1. 2 Da D7 S (G3. 4 absent) वो (for वै). Ś1 K1–4 V1 B0–3. 5 Da D1. 4. 5. 9 दुःखाद् (for दुःखं). — [d]) B1 विशंसानां; D5 वियुक्तानां; M2 विवासानां (for विवत्सानां). Dn3 गवानि च (for गवामिव).

45 [a]) K4 अप; D4 अथ (for अद्य). — [b]) Ś1 Da D1 मनुष्याणां. — [c]) V1 B Da D5 M1. 3 स्नेहाद्. K2. 5 B3 Dn1. n3 D2. 3. 8 T2 G2 M3 कारणं; M1. 3 तरुणं (for क°). K2. 5 Dn1 D2. 3. 8 कृत्वा; Dn3 हत्वा (for दृष्ट्वा). — [d]) D7 T1 G5 मामपि (for ममापि). K2. 5 V1 B1–5 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 अथापतन्; B0 D4. 5 अपातयत् (B0 °न्); D7 M2. 3 अथागमत् (for °मन्). K3 D9 ममाप्यश्रु य(D9 त)थागमत्.

46 K3 om. (hapl.) 46[b]–47[a]. — [b]) K5 V1 B1. 2. 4. 5 Da Dn1. n3 D2. 3. 7. 8 S (G3. 4 absent) ततो (for कुतो). G1. 5 देवेन. V1 B2 Da D7 S (G3. 4 absent) युज्यते; B1 मुच्यते (for सिध्यति). — [c]) Dn1 देवं. B0. 5 D5 पुरुषकारेण; T2 G1 °रं च (for °रश्च). B4 damaged from रश्च up to सदा का (in 47[a]). — [d]) K2. 4 D1 [उ]पलभ्यते (for °पद्यते).

47 K3 om. 47[a] (cf. v. l. 46). B4 damaged up to सदा का. — [b]) B1 गतः (for कुतः). — [c]) M3 अर्थं. — [d]) K4 तस्माद्; B0 कथं; D8 कामाद् (for कस्माद्). V1 B3. 4 Dn1 D2. 3. 7 M2 गच्छत (for °थ). Da निर्भयाः; Dn1. n3 निर्दयं (for °याः).

48 [a]) Ś1 K1. 3 T1 G2. 5 -मांसोपवृत्तां; B1 Da1 D5 °वृत्तश्; D2 °कृतं (for °वृत्तं). D7 T2 G1 M आत्ममांसोपमं वृत्तं (M1–3 °द्धं); D9 आत्मनां सोपवृत्तां च. — D4 reads 48[bc] twice. — [b]) K1. 3 शरीराव- (K3 °द्ध)मयीं तनूं. — [d]) Da2 यास्यथः.

49 [a]) T1 G2. 5 M2 च (for वा). D4 अथास्तं च गते सूर्ये. — [b]) B4 damaged from उप up to स्था वा (in 49[d]). K4 D1 G2 M ह्युपस्थिते; B3 damaged; D7 T1 G5 [ऽ]प्युप°; D9 उपा° (for उप°). — [c]) B0 नेष्यति (for °थ). G2 om. पुत्र. V1 B1. 2 Da D4 नयिष्यथ ततः पुत्रम्. — [d]) K3 D9 इहस्थो; M2 °स्थं (for °स्था). D9 भविष्यति (for °थ). — After 49, T2 ins. an addl. colophon [*Sub-parvan* : राजधर्म. — *Adhy. no.* : 151.]

— After the colophon, T2 ins. :

390* श्रीभीष्मः ।

जम्बुकस्य वचः श्रुत्वा गृध्रो राजन्यदब्रवीत् ।
तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि त्वमिहैकमनाः शृणु ।

50 [b]) B0 जातं हि (for जातस्य). K1 M2 मानुषः. — [c]) Ś1 K1. 2. 4 D1 transp. च and पश्यामि. B1 जीवंतीं. — [d]) Ś1 K1. 2. 4 D1 मृत्वा (for मृतं).

51 [a]) D5 च भुवि (for गर्भेषु). — [b]) K5 V1 B Da Dn1. n3 D2–5. 8 T2 G1 जातमात्रा म्रियंति (Da2 °ते) च; D7 T1 G2. 5 M जाय(D7 °त)माना म्रियंति च. — [c]) K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 चं(D8 च)क्रमंतो; D7 T1 G2. 5 विक्रा° (for विक्र°). B0. 5 D5 वा (for च). — [d]) Da1 यौवनावस्थास् (hypermetric). Dn3 ततो-परे; D5 तवापरे; M2 म्रियंति च (for तथापरे).

52 [a]) B1. 2 Da2 D4 हि; Da1 ह; D7 S (G3. 4 absent) च (for [इ]ह). B4 damaged from ग्यानि

जङ्गमाजङ्गमानां चाप्यायुरग्रेऽवतिष्ठते ॥ ५२
इष्टदारवियुक्ताश्च पुत्रशोकान्वितास्तथा ।
दह्यमानाः स्म शोकेन गृहं गच्छन्ति नित्यदा ॥ ५३
अनिष्टानां सहस्राणि तथेष्टानां शतानि च ।
उत्सृज्येह प्रयाता वै बान्धवा भृशदुःखिताः ॥ ५४
त्यज्यतामेष निस्तेजाः शून्यः काष्ठत्वमागतः ।
अन्यदेहविषक्तो हि शावं काष्ठमुपासते ॥ ५५
भ्रान्तजीवस्य वै बाष्पं कस्माद्धित्वा न गच्छथ ।
निरर्थको ह्ययं स्नेहो निरर्थश्च परिग्रहः ॥ ५६
न चक्षुर्भ्यां न कर्णाभ्यां संशृणोति समीक्षते ।
तस्मादेनं समुत्सृज्य स्वगृहान्गच्छताशु वै ॥ ५७
मोक्षधर्माश्रितैर्वाक्यैर्हेतुमद्भिरनिष्ठुरैः ।
मयोक्ता गच्छत क्षिप्रं स्वं स्वमेव निवेशनम् ॥ ५८
प्रज्ञाविज्ञानयुक्तेन बुद्धिसंज्ञाप्रदायिना ।

C. 12. 5737
B. 12. 153. 63
K. 12. 152. 62

up to मपि (in 52ᵇ). — ᶜ) Bo. 1. 3. 5 D4. 5. 9 वा (for च). K5 B4 Dn1. n3 D2. 3. 8 जंगमानां नगानां वा. — ᵈ) T1 G2. 5 हि; T2 G1 lacuna (for [अ]-पि). B5 प्रतिष्ठते; Da D1. 5 [ऽ]वतिष्ठति (for °ते). D7 ह्यायुरत्रावतिष्ठते; M वायुरग्रेण तिष्ठति.

53 ᵃ) B5 -विमुक्ताश्च; Dn3 G1 (before corr.) -नियु° (for -वियु°). — ᵇ) Da2 तदा (for तथा). M2 पुत्रशोकसमन्विताः. — ᶜ) V1 B1. 2 Da D4 T2 G1. 2 तु (for स्म). — ᵈ) D3. 8 गृहे; D7 (before corr. as in text) T1 G2. 5 M गृहान् (for -गृहं). K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 नित्यशः; M1. 3 मानवाः (for नित्यदा).

54 ᵃ) Bo. 5 D5 अनिष्टानि; D7 T1 G5 अरिष्टानां (for अनि°). — ᵇ) Dn1 यथेष्टानां (for तथे°). — ᶜ) D4 [ए]व (for [इ]ह).

55 ᵃ) B4 damaged from त्यज्य up to शून्यः (in 55ᵇ). Ś1 K4 Da D2. 7. 9 T1 G2. 5 M1 त्यजताम्; B3 D4 दह्यताम् (for त्यज्यताम्). Ś1 (*sup. lin.*; *inf. lin.* as in text) K2. 4 D1 निश्चेष्टः; D5 निस्नेहाः; T2 G1 निश्चेताः (for निस्तेजाः). — ᵇ) Da T1 G2. 5 शून्य-; D5 शून्ये. D5 आगताः. — ᶜ) Da2 G2 अन्यदेश- (for °देह-). K3. 5 Dn1. n3 D2. 4. 8. 9 T2 G1. 2 M1. 3. 4 -विषक्तं; V1 B4 -विसक्तं; Da -विमुक्तं; D5 -विशक्तौ (for -विषक्तो). V1 Da वै; M1. 3 वा; M2 [ऽ]यं (for हि). K1 अन्यदेव हि शक्ता हि. — ᵈ) K1 दावं; K3 D9 शवं; D7 T1 G5 शिशुं; T2 G1 M शवं; G2 शिशु- (for शावं). Da कष्टम् (for काष्ठम्). Ś1 K1-4 B2. 4 Da1 D1. 9 उपासत; B1 D7 S (G3. 4 absent) °सथ; Da2 °सतः (for °सते). K5 Dn1. n3 D2-4. 8 शावं (D4 शवे) काष्ठत्वमागतं.

56 V1 reads 56ᵃᵇ on marg. — ᵃ) K3. 5 Dn1. n3 D2-4. 8 त्यक्त-; D9 क्रीत-; T G1 भ्रांतं; M1. 3. 4 क्रांत-; M2 क्रांतं (for भ्रान्त-). D7 T1 G5 -देहस्य (for -जीवस्य). K5 B4 Dn1. n3 D3. 8 वैवास्यं; V1 Da वैराग्यं; Bo. 5 वैवास्यं (sic); D2 lacuna; M1 वै बाष्पः (for °ष्पं). G2 भ्रांतादेवास्य वै बाष्पं. — ᵇ) K1. 5 B1 Dn3 D8 गच्छत; Da2 °थः; G2 (also as in text) °तः (for °थ). D5 विदः कस्मान्न गच्छथ. — ᶜ) D1 तिरर्थकं. K3 अहं (for अयं). T2 शोको; G1 लोको (for स्नेहो). Da2 निरर्थकात्ययं स्नेहो (sic). — ᵈ) K5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2-4. 7. 8 S (G3. 4 absent) निष्फलश्च (M2 °लं) (for निरर्थश्च). K5 Dn1. n3 D2-4. 7-9 S (G3. 4 absent) परिश्रमः; B2 Da प्रतिग्रहः (for परिग्रहः).

57 ᵃ) M यच्च (for the first न). M4 स (for the second न). Ś1 K2. 4 D1 न कर्णाभ्यां न चक्षुर्भ्यां (by transp.); K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 चक्षुर्भ्यां न च कर्णाभ्यां. — ᵇ) B1 D5. 7 T G2. 5 न शृणोति; Da1 संस° (for संश्रु°). K1. 5 B2 Da2 D5. 9 समीक्ष्यते; K3 °क्ष्यंते; B1 D4. 7 T1 G2. 5 M न पश्यति (for समीक्षते). — ᶜ) K2. 5 V1 B1-3 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 M2 कस्माद् (for त°). T2 एवं (for एनं). B4 damaged from समु up to वै (in 57ᵈ). T2 G1 परित्यज्य (for समुत्सृज्य). — ᵈ) K5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2-4. 8 न गृहान्; Bo. 3. 5 D9 स्वगृहं (D9 °हाद्) (for °हान्). B2 गच्छथ (for °त). Da [अ]शुचि (for [आ]शु वै).

58 ᵃ) T2 मोक्षे. K1 (by corr.) -धर्मश्रुतैर्; Dn3 -धर्माश्रुतैर् (sic); M3 °श्रयैर् (for °श्रितैर्). — ᵇ) K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 सु(Dn1 स)निष्ठुरैः (for अनिष्ठुरैः). — ᶜ) B2. 5 D7 M4 गच्छथ (for °त).

59 K4 om. 59. — ᵃ) D5 ज्ञान- (for प्रज्ञा-). — ᵇ) T1 बुद्धिं; D7 T1 G5 -संज्ञान- (for -विज्ञान-). — ᶜ) B1 G5 बुद्धि- (for बुद्धि-). D8 -प्रदायिनां. — ᶜ) B1 भावितं. K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 नूनं; V1 B1. 2 Da D7 S (G3. 4 absent) मुख्यं (for रूक्षं). — ᵈ) Da2 मानुष्याः; T2 G1 मनुष्याः. Ś1 K1-3 Bo. 3-5 D1. 4. 5. 9

C. 12. 5737
B. 12. 153. 63
K. 12. 152. 63

वचनं श्राविता रूक्षं मानुषाः संनिवर्तत ॥ ५९

जम्बुक उवाच ।

इमं कनकवर्णाभं भूषणैः समलंकृतम् ।
गृध्रवाक्यात्कथं पुत्रं त्यजध्वं पितृपिण्डदम् ॥ ६०
न स्नेहस्य विरोधोऽस्ति विलापरुदितस्य वै ।
मृतस्यास्य परित्यागात्तापो वो भविता ध्रुवम् ॥ ६१
श्रूयते शम्बुके शूद्रे हते ब्राह्मणदारकः ।
जीवितो धर्ममासाद्य रामात्सत्यपराक्रमात् ॥ ६२
तथा श्वेतस्य राजर्षेर्बालो दिष्टान्तमागतः ।
श्वोऽभूते धर्मनित्येन मृतः संजीवितः पुनः ॥ ६३
तथा कश्चिद्भवेत्सिद्धो मुनिर्वा देवतापि वा ।
कृपणानामनुक्रोशं कुर्याद्वो रुदतामिह ॥ ६४

भीष्म उवाच ।

इत्युक्ताः संन्यवर्तन्त शोकार्ताः पुत्रवत्सलाः ।

संनिवर्तिताः; K5 Dn1. n3 D8 संन्यवर्तत; Da1 संन्यवर्तते; Da2 संन्यवर्तताः; T G2. 5 संनिवर्तथ; G1 संनिवर्तय (for °त). — K5 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 ins. after 59: D4, after the first occurrence of 61cd:

391* शोको द्विगुणतां याति दृष्ट्वा स्मृत्वा च चेष्टितम् ।
इत्येतद्वचनं श्रुत्वा संनिवृत्तास्तु मानुषाः ।
अपश्यत्तं तदा सुप्तं द्रुतमागत्य जम्बुकः ।

[(L. 1) D4 शोकाद् (for शोको). Da2 याते (for याति). — (L. 3) Da अपश्यद्वै; D4 °श्यंत; D8 °श्यं तं. D4 ते वै (for सुप्तं). D4 जंबुकं पुनरेव ह (for the post. half).]

— After 391*, D4 reads for the first time (with v. l.) 61cd. On the other hand, T2 ins. after 59:

392* गृध्रस्य वचनं श्रुत्वा जम्बुको वाक्यमब्रवीत् ।

60 T2 om. the ref. Da1 जंबूक उ°. — a) B2 -वर्णांगं; B8 Da1 D5 -कंठाभं; B4 damaged; Da2 corrupt; D4 -वर्णांग- (for -वर्णाभं). — d) Ś1 K1. 2. 4 V1 B2 Da D1 त्यक्ष्यध्वं; T2 G1 M2. 4 त्यक्ष्यध्वं; M1. 3 त्यक्ष्यध्वे (for त्यजध्वं). K2 -दंडदं; K3 D4 G1 -पिंडजं (D4 G1 °नं); K4 -पिंडिदं (sic) (for -पिण्डदम्).

61 a) K5 D2. 3. 8 Dn1. n3 च विच्छेदो (Dn3 °दे); D4 [अ]पराधोस्ति (for विरो°). — b) T2 G1 प्रलाप- (for वि°). K1-3 V1 B1. 2 Da D4. 7. 9 S (G3. 4 absent) वा; K5 Bo. 3-5 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 च (for वै). — D5 om. 61c-62b. D4 reads 61cd for the first time after 391*. — c) K1 मृतस्यापि; Bo °स्य च (for °स्यास्य). K1 [अ]परित्यागात्. — d) K1 Cv तपो; K4 तापं (for तापो). K2. 5 Bo Dn1. n3 D2. 3. 7. 8 वै; K3. 4 G2 वा (for वो). D4 (first time) तापो वै न भविष्यति.

62 For the incident, cf. Rām. 7. 76. D5 om. 62ab (cf. v. l. 61). — a) M4 श्रूयतां. K1. 4. 5 B1. 5 Dn3 D2. 9 T2 G1 M जंबुके; Ca शम्बुके (as in text). — b) M2 हतो. Da -दार(Da1 °रु)के (for -दारकः). — c) B2 Da आस्थाय (for आसाद्य). — d) K1 नामात् (for रामात्). B1 रामात्सत्यविक्रमात् (submetric); T2 G1 °दाशरथेः पुरा.

63 For the incident, cf. 12. 31. 39-41. — a) G2 तस्य (for तथा). D7 T1 G2. 5 M2-4 श्वैत्यस्य; M1 श्वैतस्य. — b) D5 दृष्टांत; Ca दिष्टान्तम् (as in text). — c) K1 श्वौ * *; K3. 5 Dn1. n3 D2. 4. 8. 9 G1 श्वेतेन; D7 T G2. 5 मुनिना; M श्वैत्येन (for श्वोऽभूते). K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 धर्मनिष्ठेन; Da कर्मनित्येन; D4 धर्मयुक्तेन (for °नित्येन). — d) T2 G1 पुरा (for पुनः). M4 मृतसंजीवितं पुनः.

64 a) K3 कथं; D9 T1 G5 यथा (for तथा). D8 लभेत् (for भवेत्). D4 सिद्धा (for सिद्धो). D5 तया कस्मिन्भवेच्छुद्धो. — b) B1. 2 Da D7 T1 G2. 5 M ऋषिर् (for मुनिर्). B2 चेद् (for the first वा). Dn3 च (for the second वा). — c) K4 क्षपणानाम्; Ca कृपणानाम् (sa in text). G1 -क्रोशः. — d) B1 स; G1 वा (for वो). B2 Da अपि; T2 G1 बहु (for इह).

65 MSS. om. the ref. — a) Ś1 D1 M3 इत्युक्त्वा; K1 M4 °क्तः; T2 G1 न च ते (for इत्युक्ताः). K5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2-4. 7. 8 T1 G2. 5 ते न्यवर्तंत; D5 संनिव°. — b) B1. 2 Da -लालसाः; D7 -वत्सल (for °लाः). — c) Ś1 K1. 2. 4 B2 D1 समादाय (for °धाय). — d) B4 damaged from विस्तरम् up to क्लिन्नः (in 66a). V1 B2 Da बालकस्यारुदन्बहु; B1 बालस्य रुरुदुर्भृशं. — After 65, K5 Da Dn1. n3 D2-4. 8 M3 ins.:

393* तेषां रुदितशब्देन गृध्रोऽभ्येत्य वचोऽब्रवीत् ।

अङ्के शिरः समाधाय रुरुदुर्बहुविस्तरम् ॥ ६५

गृध्र उवाच ।

अश्रुपातपरिक्लिन्नः पाणिस्पर्शनपीडितः ।
धर्मराजप्रयोगाच्च दीर्घां निद्रां प्रवेशितः ॥ ६६
तपसापि हि संयुक्तो न काले नोपहन्यते ।
सर्वस्नेहावसानं तदिदं तत्प्रेतपत्तनम् ॥ ६७
बालवृद्धसहस्राणि सदा संत्यज्य बान्धवाः ।
दिनानि चैव रात्रीश्च दुःखं तिष्ठन्ति भूतले ॥ ६८
अलं निर्बन्धमागम्य शोकस्य परिवारणम् ।
अप्रत्ययं कुतो ह्यस्य पुनरद्येह जीवितम् ॥ ६९
नैष जम्बुकवाक्येन पुनः प्राप्स्यति जीवितम् ।
मृतस्योत्सृष्टदेहस्य पुनर्देहो न विद्यते ॥ ७०
न वै मूर्तिप्रदानेन न जम्बुकशतैरपि ।
शक्यो जीवयितुं ह्येष बालो वर्षशतैरपि ॥ ७१
अपि रुद्रः कुमारो वा ब्रह्मा वा विष्णुरेव वा ।
वरमस्मै प्रयच्छेयुस्ततो जीवेदयं शिशुः ॥ ७२

C. 12. 5753
B. 12. 153. 77
K. 12. 152. 77

---

66 B4 damaged up to क्लिन्नः. — a) Ś1 K2.4 D1 अस्रुपात-; Da अश्रुपातः; D9 °पार- (for °पात-). Da1 परिक्लिष्टः; Da2 °क्लिष्टाः; Dn3 M2 -परिक्लिन्न-; D5 °क्लिन्नाः (for °क्लिन्नः). — b) K5 B3 Da2 Dn1.n3 D2-4.7.8 T G2.5 M पाणिस्पर्शप्रपीडितः; V1 B0-2.4.5 Da1 D5 °निपीडितः; G1 °दर्शनपीडनात्. — G1 om. (hapl.) 66cd. — c) V1 -प्रयुक्ताच्च; B0.4.5 -नियोगाच्च (for -प्र°). — d) K2-5 B1-5 T G2.5 M2.4 दीर्घं- (for दीर्घां). K4 -निद्रा- (for निद्रां).

67 a) B तमसापि; Da1 तपस्यापि; M2 कुपथापि (for तपसापि). D5 च (for हि). K5 B2 Dn1.n3 D4 M2 संयुक्ता (M2 °क्तं). — b) K3 V1 B Da D5.9 M1.3 नाकाले. K5 Dn1.n3 D2-4.8 धनवंतो महाधियः; D7 T G1.2.5 M4 जनः (G1 °नं) कालेन हन्यते. — c) Ś1 सर्वं; K1 D1 सर्वे (for सर्व-). K3 B1 D9 तु; B2 Da D5 lacuna (for तद्). K4.5 Dn1.n3 D2-4.8 सर्वे मृत्युव(D4 °त्योर्व)शं यांति; D7 S (G3.4 absent) सर्व(M1-3 °दा)स्नेहावस(T2 G1.2 °सि)क्तानां. — d) K1 इदं तु; K3-5 B1.2 Da Dn1.n3 D2-4.8.9 तदिदं (by transp.). V1 B4.5 Ca इदं प्रेतस्य पत्त(B4 °ट्ट)नं; B0.3 इदं स्नेहस्य पत्तनं; D5 तदिदं स्नेहपत्तनं; D7 T G1.2.5 इदं हि स्नेहवर्तनं; M1.3.4 इदं स्नेहावपत्तनं; M2 इदं स्नेहापवर्तनं.

68 b) D7 T1 G2.5 तथा (for सदा). V1 B1.2 Da त्यक्त्वा वै बांधवाः सदा. — c) B4 damaged from नानि up to अलं (in 69a). V1 B1.2 Da दिवसांश्च (for दिनानि). V1 B1 Da D3 रात्रींश्च; D5 रात्रिं च. D7 S (G3.4 absent) दिवसानि च रात्रीश्च. — d) Ś1 K2.4 D1 सदा; K1.3 D9 T2 G1 M दुःखात् (for दुःखं).

69 B4 damaged up to अलं. — a) B1 अत (sic); G2 अल्पं (for अलं). K1 Da2 D1 निबंधम्; B1 निर्विन्नम्; Da1 निबद्धम्; G2 निर्बलम् (for निर्बन्धम्). K3 आसाद्य; B4 Dn1 आगत्य; D7 T1 G2.5 आलंब्य; M2 आक्रम्य (for आगम्य). — b) K5 B4 Dn1.n3 D2-4.8 परिधारणे (B4 °णं) (for °वारणम्). — c) B1.2.4 कृतं; Da गतं (for कुतो). Da ह्यद्य; D4 यस्य (for ह्यस्य). V1 B0.3.5 D5 M अप्रत्ययकृतं ह्यस्य (M °द्य); Cv संप्रत्ययकृतोऽप्यस्य. — d) K1 पुनरुद्येति; V1 B1.2 M1.3.4 °रस्येह; Da D5 °रप्येह; T2 °रभ्येति; G1 °रद्येति; G2 °रद्यैव (for °रद्येह).

70 K2 om. 70–71. K3.5 V1 B0-2 Da Dn1.n3 D2.3.5.8 G1 om. (hapl.) 70ab. — a) M3 नैव (for नैष). — b) K1 पुत्रः (for पुनः). D7 प्राप्यति (sic). — K4 D1 om. 70c–71d. — c) K5 भूतस्य (for मृ°). K1 [उ]त्सृज्य; K3 B1 [उ]च्छिष्ट- (for [उ]त्सृष्ट-). — d) Ś1 जीवो (for देहो).

71 K2.4 D1 om. 71 (cf. v. l. 70). — a) K5 V1 B1.2 Da Dn1.n3 D2.3.8 T2 नैव (for न वै). — b) K3 M2 न B1 मुक्ति-; M4 मूर्तिः (for मूर्ति-). — b) K3 M2 न जंबुकस्य; K5 B0.3-5 Dn1.n3 D2.3.5.8 जंबुकस्य; D7 जंबूक-; T G1.2.5 जंबुकानां (for न जम्बुक-). — c) B4 damaged from शक्यो up to अपि (in 72a). K1.3.5 Dn1.n3 D3 शक्यं (for शक्यो). D7 T2 G1 M2.4 न सं(D7 T2 स)जीव(M2 °वि)यितुं बालः; T1 G2.5 बालस्य जीवः शक्योयम्; M1.3 संजीव्य बालः शक्योयम्. — d) D7 T2 G1 M2.4 शक्यो; T1 G2.5 अथ; M1.3 अपि (for बालो).

72 B4 damaged up to अपि. — a) K3.5 V1 B0.2.3.5 Da Dn1.n3 D2-5.7-9 S (G3.4 absent) अथ (for अपि). Da1 कुमारौ. D7 T1 G5 [s]पि (for वा). — b) K3.5 Da2 Dn1.n3 D2.3.8 M1 च (for

न च बाष्पविमोक्षेण न चाश्वासकृतेन वै ।
न दीर्घरुदितेनेह पुनर्जीवो भविष्यति ॥ ७३
अहं च क्रोष्टुकश्चैव यूयं चैवास्य बान्धवाः ।
धर्माधर्मौ गृहीत्वेह सर्वे वर्तामहेऽध्वनि ॥ ७४
अप्रियं परुषं चापि परद्रोहं परस्त्रियम् ।
अधर्ममनृतं चैव दूरात्प्राज्ञो निवर्तयेत् ॥ ७५
सत्यं धर्मं शुभं न्याय्यं प्राणिनां महतीं दयाम् ।
अजिह्मत्वमशाठ्यं च यत्नतः परिमार्गत ॥ ७६
मातरं पितरं चैव बान्धवान्सुहृदस्तथा ।
जीवतो ये न पश्यन्ति तेषां धर्मविपर्ययः ॥ ७७
यो न पश्यति चक्षुर्भ्यां नेङ्गते च कथंचन ।
तस्य निष्ठावसानान्ते रुदन्तः किं करिष्यथ ॥ ७८

भीष्म उवाच ।

इत्युक्तास्तं सुतं त्यक्त्वा भूमौ शोकपरिप्लुताः ।
दह्यमानाः सुतस्नेहात्प्रययुर्बान्धवा गृहान् ॥ ७९

जम्बुक उवाच ।

दारुणो मर्त्यलोकोऽयं सर्वप्राणिविनाशनः ।
इष्टबन्धुवियोगश्च तथैवाल्पं च जीवितम् ॥ ८०

---

the second वा). — c) V1 B1.2 Da प्रयच्छेरंस्; D7 T G1.2.5 प्रयच्छंति; M °च्छेत (for °च्छेयुस्). — d) K1.3 V1 B Da D5.7.8 T G1.2.5 अयं पुनः; M असंशयं (for अयं शिशुः).

73 a) K3 B2 Dn3 D9 नैष; K5 V1 Bo.1.3–5 Da Dn1 D2–5.7.8 T1 G1.2.5 M नैव (for न च). D4 चाश्रु- (for बाष्प-). K3 D9 -विमोक्षेन. — b) K1.3.5 Dn1 D2–4.8 न वाश्वास-; V1 नैव श्वास-; D7 T1 G2.5 M न च (M2 चो) श्वास-; D9 वनागन्यास- (corrupt) (for न चाश्वास-). Bo.3.4 Dn3 -श(B3 -स)तेन; D5 -गतेन (for -कृतेन). K5 Bo.3.5 Dn1.n3 D3.8 च; D2 वा (for वै). — c) M1 दीर्घेण (for न दीर्घ-). K5 Dn1.n3 D2.3.8.9 [अ]यं; D4 [ए]व (for [इ]ह). — d) K5 Dn1.n3 D2.3.7.8 S (G3.4 absent) पुनर्जीवं (T1 G5 M4 °वन्) गमिष्यति.

74 a) K1 क्रष्टुकश्च; K2 क्रोष्टृ°; K4 क्रुष्ट°; B1 क्रौंच°; Da1 क्रोष्टकं च; Da2 क्रोष्टुकं च; D1 क्रोष्ट्यकश्च; D5 क्रोष्टुकस्य; D8 क्रोष्टुवश्च (for °कश्च). — b) S1 चैवाद्य; K1 दैवास्य; K2.4 D1 चैवान्य-; K3.5 Dn1.n3 D2–4.8 ये (D4 वै) चास्य; D9 ये वास्य (for चैवास्य). B4 damaged from स्य बान्ध up to सर्वे (in 74d). — c) Da1 धर्मोधर्मौ; D4 **धर्मे; D5 धर्माधर्मे. V1 M1.3 गृहीत्वेव; B1.2 Da D4.7 T G1.2.5 °त्वैव (for °त्वेह). — d) ❀ Ca: अध्वनि मृत्युपथे। ❀ — After 74, V1 B1.4 Da D4 ins.:

394* यदि जीवेदयं भूयो यावदेवं करोम्यहम् ।

75 a) K1.4 B1.5 Da D1.2.4.7 G1.2 (before corr.) M2 पुरुषं (for प°). K5 D2–5.7 वा (for च). — b) K2 D9 परद्रव्यं (for °द्रोहं). B1 Dn3 परस्त्रियः; B4 °श्रियं (for °स्त्रियम्). — c) K1 नैव; D7 T1 G2.5 चापि (for चैव). — d) V1 B1.2 Da transp. दूरात् and प्राज्ञो. K5 V1 B1–3 Da Dn1.n3 D2–5.7.8 S (G3.4 absent) विवर्जयेत् (for निवर्त°).

76 a) K1.3.5 V1 B Da1 Dn1.n3 D2–5.7–9 S (G3.4 absent) धर्मं सत्यं (by transp.); Da2 अधर्मं सत्यं (hypermetric). K2.4 शुभ-; K5 Bo.4 Dn1.n3 D2–4.8 श्रुतं (for शुभं). Da1 नार्थं; Da2 नाप्यं; M4 न्यास्यं (for न्याय्यं). — b) K1.3.5 V1 B Da Dn1.n3 D2–5.7–9 S (G3.4 absent) महतीं (B1 °ती) प्राणिनां दयां (B1 °या). — c) Bo D2.3 असाठ्यं च; B1 अशठत्वं; D5 असाध्यत्वं (for अशाठ्यं च). V1 B2 D7 S (G3.4 absent) अजि(B2 °जै)ह्मशठत्वं च. — d) B4 damaged. K1–4 B1.3 Da D7–9 G1 M2 परिमार्गतः (K1 °तं); D5 °र्जंत (for °र्गत). V1 प्रयत्नपरिमार्गतां.

77 a) K2.4 D1 पितरं मातरं (by transp.). K5 Dn1.n3 D2.3.8 वापि (for चैव). — b) K2.4 D1 बांधवाः. Da तद्वा (for तथा). — c) Da1 जीवितो; D4.7 T1 G5 जीवंतो (for जीवतो). — d) D9 मति- (for धर्म-).

78 a) D1.8 T2 G1 M2 ये (for यो). D7 नो (sic) (for न). D1.8 T2 G1 पश्यंति. — b) Da न गते; G1 तेन ते (for नेङ्गते). B3.4 Dn3 D5 M1.3 न; T2 G1 [s]पि (for च). — c) K1 Da D4 निष्ठावसा(Da °मा)नांता (Da °ते); K2.4 D1 [अ]निष्ठावसानांते. — d) B4 Dn3 D3.8 रुदतः (for रुदन्तः). Dn3 करिष्यति.

79 MSS. om. the ref. — a) K5 B2.4 Da Dn1.n3 D2–4.8 M2.4 ते (for तं). Da1 मृत्युं; D2 मृतं (for सुतं). — b) D5 शोकप्रप्लुतमानसाः. — c) G2

बह्वलीकमसत्यं च प्रतिवादाप्रियंवदम् ।
इमं प्रेक्ष्य पुनर्भावं दुःखशोकाभिवर्धनम् ॥ ८१
न मे मानुषलोकोऽयं मुहूर्तमपि रोचते ।
अहो धिग्गृध्रवाक्येन संनिवर्तथ मानुषाः ॥ ८२
प्रदीप्ताः पुत्रशोकेन यथैवाबुद्धयस्तथा ।
कथं गच्छथ सस्नेहाः सुतस्नेहं विसृज्य च ।
श्रुत्वा गृध्रस्य वचनं पापस्येहाकृतात्मनः ॥ ८३
सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् ।
सुखदुःखान्विते लोके नेहास्त्येकमनन्तकम् ॥ ८४
इमं क्षितितले न्यस्य बालं रूपसमन्वितम् ।
कुलशोकाकरं मूढाः पुत्रं त्यक्त्वा क यास्यथ ॥ ८५
रूपयौवनसंपन्नं द्योतमानमिव श्रिया ।
जीवन्तमेनं पश्यामि मनसा नात्र संशयः ॥ ८६
विनाशश्चाप्यनर्होऽस्य सुखं प्राप्स्यथ मानुषाः ।

C. 12. 5768
B. 12. 153. 91
K. 12. 152. 92

क्लेशात् (for -स्नेहात्). — d) V1 B1. 2 Da D4 बांधवाः प्रययुर् (by transp.). K5 B4 Dn1. n3 D2. 3. 8 गृहं (for गृहान्).

80 Da जंबूक. — b) Ś1 सर्वप्राण-; D5 सर्वे एव (for सर्वप्राणि-). K2. 4 D1 T2 -विनाशकः (for °शनः). — c) K4 इष्टबंधः; M2 °बुद्धि- (for °बन्धु-). Ś1 K1. 4 D1. 8 -विनाशश्च (for -वियोगश्च). V1 B1. 2 Da बंधुभिर्विप्रयोगश्च. — d) K4. 5 B3. 4 Dn1. n3 D3. 8 [इ]ह (for [ए]व).

81 a) Ś1 D1 बह्वल्पीकम्; K1 बहुलोकम्; Dn3 विह्वलीकम् (for बह्वलीकम्). Dn3 D3. 7. 8 S (G3. 4 absent) वा (for च). — b) Ś1 D1 प्रतिवाचाप्रियं(D1 °यै)वदं; K1–4 [अ]प्यतिवाचा(K1 °कथा-; K3 °वादो)-प्रियं(K3 °यो)वदं; K5 Dn1. n3 D2–4. 8. 9 G1 M4 [अ]-प्यति(D2. 3 °प)वादाप्रियंवदं (D9 °यं वचः); V1 B2 अभि(B2 °ति)वादाप्रि°; B1 Da अतिवाद(B1 °दं)प्रि°; D7 T G2. 5 [अ]प्यतिवादाप्रि(T2 °बाधाप्रि)यं°; M2 ह्यतिवादाप्रि°. — c) K4 इमे; B1–3. 5 Dn3 D5 G1 इदं (for इमं). D4 श्रुत्वा; D7 S (G3. 4 absent) प्राप्य (for प्रेक्ष्य). B4. 5 [अ]पुनर्भावं; D5 पुनर्वादं (for °र्भावं). — d) D4 पुत्र- (for दुःख-). K5 D2. 3. 8 -शोकातिवर्धनं; V1 B Da Dn1. n3 D5. 7 T G1. 2. 5 M -शोकवि°; D9 -शंकाभि° (for -शोकाभि°). G2 (also) दुःखशोकसमन्वितं.

82 c) Da वै (for धिग्). — After 82c, the sequence in K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 is: 83bcd, 83a, 82d, 83ef. Da repeats 82d after repeating 83a placed after 83cd. — d) K2. 4 V1 B1. 4 D1. 5 G2 M2 संनिवर्तत; Da (both times) संन्यवर्तत; D9 न संवर्तथ. K3 damaged.

83 For the sequence in K5 Dn1. n3 D2. 3. 8, cf. v. l. 82. B4 om. 83a. — a) B1 प्रदिष्टा; M2 प्रदीप्तः (for °प्ताः). V1 B1. 2 Da बुद्धियोगेन (for पुत्रशोकेन). — b) B1 तथा (for यथा). Bo. 3. 5 D5 च (for [ए]व). — c) K V1 B1. 4 Dn1. n3 D2–5. 8 T G1. 5 M2 गच्छत; G2 गच्छंति (for गच्छथ). K2–5 V1 B Da Dn1. n3 D2–5. 7–9 S (G3. 4 absent) निःस्नेहाः (for सस्नेहाः). — d) K4 सुतस्नेहे. B1 विसृंभवेत्; Dn3 विमृज्य च; D9 विसर्ज्यं ह (for विसृज्य च). K2–4 B4 D1. 4 ह; V1 Bo. 2. 3. 5 Dn1 D7 T1 G1. 2. 5 M वै; T2 ते (for च). — After 83cd, Da repeats 83a followed by the repetition of 82d. — e) K1 गृध्रसुवचनं.

84 84ab = 3. 247. 45ab; 12. 26. 23cd; 168. 18ef; Jātaka (423), Gāthā 2ab. — a) D1 सुखस्यानंतरे. — c) T1 G5 एवं (for सुख-). K5 V1 B2 Da Dn1. n3 D2–4. 8 M4 -दुःखावृते; B1 T2 G1 M1. 3 °वृतो; D9 °न्वितो (for °न्विते). T2 M1. 3 लोको. M2 सुखं तथा द्वंद्वावृतो लोको (hypermetric). — d) V1 B Da D5 नास्ति दुःखम्; D1 नेहास्त्येवम्; D4 corrupt; D7 T G1. 2. 5 M4 नास्ति सौख्यम्; M1–3 नास्ति किंचिद् (for नेहास्त्येकम्). K3. 5 V1 Bo–2. 4 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 G2 अनंतरं (for अनन्तकम्).

85 B3 D5 om. 85ab. — a) K5 Dn1. n3 D2. 3. 7. 8 S (G3. 4 absent) त्यक्त्वा (for न्यस्य). — M2 om. (hapl.) 85bc. — b) V1 Bo–2. 4. 5 Da सुतं (for बालं). K1 भूप-; K3 रूपं; G1 कृष्ण- (for रूप-). V1 Bo–2. 4. 5 Da D4 -गुणान्वितं; Dn3 -समाश्रितं (for -समन्वितम्). — c) K1. 5 V1 Bo. 2–5 Da Dn1 D2–5. 8. 9 -शोभाकरं; B1 -लोभारकं (sic); D7 T G2. 5 M4 -शोकहरं; G1 -शोकभरं; M1. 3 -वंशकरं (for -शोकाकरं). D7 T G1. 2. 5 M1. 3. 4 त्यक्त्वा (for मूढाः). — d) D7 S (G3. 4 absent) मूढाः पुत्रं (for पुत्रं त्यक्त्वा). B1 तु या मृता (sic) (for क यास्यथ).

86 a) D8 om. (hapl.) from रूप up to प्स्यथ (in 87b). — c) K2 B1 Dn1 एव; K3 एवं; V1 B2. 5 Da D7 T G1. 5 M इव; G3 इति (for एनं).

C. 12. 5769
B. 12. 153. 92
K. 12. 152. 92

पुत्रशोकाग्निदग्धानां मृतमप्यद्य वः क्षमम् ॥ ८७
दुःखसंभावनां कृत्वा धारयित्वा स्वयं सुखम् ।
त्यक्त्वा गमिष्यथ काद्य समुत्सृज्याल्पबुद्धिवत् ॥ ८८

भीष्म उवाच ।

तथा धर्मविरोधेन प्रियमिथ्याभिध्यायिना ।
श्मशानवासिना नित्यं रात्रिं मृगयता तदा ॥ ८९
ततो मध्यस्थतां नीता वचनैरमृतोपमैः ।
जम्बुकेन स्वकार्यार्थं बान्धवास्तस्य धिष्ठिताः ॥ ९०

गृध्र उवाच ।

अयं प्रेतसमाकीर्णो यक्षराक्षससेवितः ।
दारुणः काननोद्देशः कौशिकैरभिनादितः ॥ ९१
भीमः सुघोरश्च तथा नीलमेघसमप्रभः ।
अस्मिञ्शवं परित्यज्य प्रेतकार्याण्युपासत ॥ ९२
भानुर्यावन्न यात्यस्तं यावच्च विमला दिशः ।
तावदेनं परित्यज्य प्रेतकार्याण्युपासत ॥ ९३
नदन्ति परुषं श्येनाः शिवाः क्रोशन्ति दारुणाः ।

---

87 D_8 om. up to प्स्यथ (cf. v. l. 86). — [a]) K_8 च; D_9 [ऽ]थ (for ऽस्य). K_4 विनासश्चापि न[ना]ह्रस्य; K_5 $D_{n1, n3}$ $D_{2-4, 7}$ T $G_{1, 2, 5}$ M विनाशे(K_5 D_{n1} D_7 T_2 M_2 °शो)नास्य न हि (T_2 G_1 हि न) वै; V_1 $B_{1, 2}$ Da विनाशादस्य न हि वै; D_5 वेनाशं चाप्यनर्हायं (sic). — [b]) B_1 दुःखं (for सुखं). K_1 मानुषः; V_1 $B_{1, 2}$ Da D_7 T $G_{1, 2, 5}$ M बालिशाः (for मानुषाः). — [c]) T_1 G_5 अत्र (for पुत्र-). K_5 $B_{0, 3-5}$ D_{n3} $D_{2, 3, 5, 8}$ पुत्रशोकाभि($B_{0, 3, 5}$ °ग्नि)तप्तानां. — [d]) B_4 damaged. Da_2 मृताम्; G_2 मर्तुम्; M_1 मतम् (for मृतम्). D_7 T_2 अत्र (for अद्य). K_2 वा क्षमं; D_9 वक्षसि (for वः क्षमम्). K_5 $D_{n1, n3}$ $D_{2, 3, 5, 8}$ मृतानामद्य वः क्षमं (D_5 °मः); $B_{0, 3, 5}$ (marg. as in text) भविष्यत्यद्य वः क्षमं; D_4 मृतमद्य क्षमं हि वः; G_1 मृतमप्यत्र च क्षमं. ❀ Ca: मृतं मरणं वो युष्माकं क्षमं योग्यम् । ❀

88 [a]) $K_{2, 3, 5}$ $D_{n1, n3}$ $D_{2-4, 8, 9}$ सुख- (for दुःख-). K_5 B_4 $D_{n1, n3}$ $D_{2, 3, 8}$ -संभावनं. G_1 दुःखदां भावनां कृत्वा. — [b]) $K_{2, 5}$ V_1 $B_{0, 3-5}$ $D_{n1, n3}$ $D_{2, 3, 5, 7, 8}$ T $G_{2, 5}$ M सुखं (B_5 marg. दुःखं) स्वयं (by transp.); $B_{1, 2}$ Da $D_{4, 9}$ सुतं स्वयं; G_1 सुखं स्वकं. — [c]) D_9 इत्युक्त्वा (hypermetric) (for त्यक्त्वा). K_1 वाद्य; B_1 प्रेष्ठं; D_7 T $G_{1, 2, 5}$ M कथं (for काद्य). — [d]) K_4 D_1 [अ]थ (for [अ]ल्प-). $K_{1, 2, 4}$ -बुद्धिवान्; D_5 -बुद्धिमान्; D_7 T $G_{1, 2, 5}$ M -बुद्धयः (for -बुद्धिवत्).

89 K_5 om. from the ref. up to ततो (in 90[a]). — [a]) Da बुद्धिविरोधेन; T_2 G_1 M_4 धर्म(M_4 °र्मा)विरुद्धेन. — [b]) G_1 प्रियं. $Ś_1$ $K_{2, 4}$ D_1 -भाषिणा (for -ध्यायिना). — [cd]) V_1 $D_{4, 9}$ स्मशान-; Da_2 श्मशाने (for °न-). $Ś_1$ K_1 -गामिना (for -वासिना). D_4 रात्रिनित्यं; M_4 नित्यं रात्रौ. D_4 गमयता (for मृगयता). $D_{n1, n3}$ नृप (for तदा).

90 K_5 om. ततो (cf. v. l. 89). — [a]) $M_{1, 4}$ तेन; M_2 ते च (for ततो). K_3 मध्यस्थितां. — [c]) Da जंबूकेन (for जम्बु°). K_1 स्वकीयार्थं (for स्वकार्यार्थं). — [d]) D_7 T $G_{1, 2, 5}$ M तत्र (for तस्य). V_1 $B_{0, 3}$ Da विष्ठिताः; B_1 वर्जिताः; D_3 धिष्ठितः; D_4 धिकृताः; D_7 T_2 $G_{2, 5}$ वारिताः; T_1 कारिताः; G_1 M धारिताः (for धिष्ठिताः).

91 [a]) M_2 -समाकीर्णे. — D_7 T $G_{1, 2, 5}$ M transp. 91[cd] and 92[ab]. — [c]) G_1 कारुणोद्देशः (for काननो°). — [d]) B_2 कौशिकेन (for °कैर्). K_2 अमितादितः; Da_1 अभिमादितः (sic); D_8 अतिनादितः; D_9 अपिना° (for अभिना°). Ca cites कौशिकैरभिनादितः (as in text).

92 For the transp. in D_7 T $G_{1, 2, 5}$ M, cf. v. l. 91. — [a]) M_2 सुघोरं. M_2 कथा (for तथा). — [b]) Da -सम(Da_1 °मः)द्युतिः; M_4 -समप्रभाः. — [c]) V_1 Da शावम्; $B_{0, 3, 5}$ इदं; B_1 शवम्; B_2 सुतम्; G_1 असच्- (for अस्मिञ्). $Ś_1$ K_4 D_1 शिवं; K_3 [अ]शीवं (sic); K_3 (*sup. lin.*) D_9 चैनं; V_1 $B_{1, 2}$ Da अस्मिन्; $B_{0, 3-5}$ स्थानं; D_4 वैनं; D_5 स्थाने; M_4 जवं (for शवं). — [d]) B_4 damaged from ण्युपा up to विमला (in 93[b]). $B_{1, 2}$ Da उपास्य च; D_5 उपासतः; M_2 °सथ (for °सत).

93 B_4 damaged up to विमला. G_1 om. (hapl.) 93. — [a]) $B_{0, 3, 5}$ D_{n3} D_5 न यावद् (by transp.). K_5 D_{n1} $D_{2, 3, 8}$ प्रयाति (for न याति). — [b]) D_7 T_1 [अ]विमला. — [c]) Bo Da एवं (for एनं). — [d]) V_1 $B_{1, 2}$ Da द्रुतं गच्छत वै गृहान्.

94 [a]) Da_1 निंदति; Da_2 D_7 नंदंति; D_4 नद्यंति (for नदन्ति). K_5 D_1 G_1 पुरुषं; Da परुषाः (for परुषं). — [b]) K_5 B_1 D_{n1} $D_{2-4, 7, 8}$ T_1 $G_{2, 5}$ M दारुणं.

मृगेन्द्राः प्रतिनन्दन्ति रविरस्तं च गच्छति ॥ ९४

चिताधूमेन नीलेन संरज्यन्ते च पादपाः ।

श्मशाने च निराहाराः प्रतिनन्दन्ति देहिनः ॥ ९५

सर्वे विक्रान्तवीर्याश्च अस्मिन्देशे सुदारुणाः ।

युष्मान्प्रधर्षयिष्यन्ति विकृता मांसभोजनाः ॥ ९६

दूराश्चायं वनोद्देशो भयमत्र भविष्यति ।

त्यज्यतां काष्ठभूतोऽयं मृष्यतां जाम्बुकं वचः ॥ ९७

यदि जम्बुकवाक्यानि निष्फलान्यनृतानि च ।

श्रोष्यथ भ्रष्टविज्ञानास्ततः सर्वे विनङ्क्ष्यथ ॥ ९८

जम्बुक उवाच ।

स्थीयतां नेह भेतव्यं यावत्तपति भास्करः ।

तावदस्मिन्सुतस्नेहादनिर्वेदेन वर्तत ॥ ९९

स्वैरं रुदत विस्रब्धाः स्वैरं स्नेहेन पश्यत ।

स्थीयतां यावदादित्यः किं वः क्रव्यादभाषितैः ॥ १००

यदि गृध्रस्य वाक्यानि तीव्राणि रभसानि च ।

गृह्णीत मोहितात्मानः सुतो वो न भविष्यति ॥ १०१

भीष्म उवाच ।

गृध्रोऽनस्तमिते त्वाह गतेऽस्तमिति जम्बुकः ।

C. 12. 5784
B. 12. 153. 108
K. 12. 152. 108

— c) V1 Bo. 2. 3. 5 Da1 D4. 5 T2 G1 प्रतिनर्दंति; D7 °नंदंते; D9 परिनंदंति; T1 G2. 5 M प्रतिनर्दंते (for °नन्दन्ति).

95 a) Da2 चित्राधूमेन; D5 चिंता° (for चिता°). — b) K3 संराज्यंते; Da °रुह्यंते; D4 °रक्षंते (for °ज्यन्ते). — d) K3. 5 V1 B1–4 Da Dn1. n3 D2–5. 9 प्रतिनर्दंति; Bo. 5 °कुर्वंति; D7 T G1. 2. 5 M °बु(M1. 3 °यु)ध्यंति (for °नन्दन्ति). K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 देवताः (for देहिनः).

96 a) K4 सर्वे- (for सर्वे). K4 T G1. 5 -देहाश्च; B3 D7 G2 -वीराश्च (for -वीर्याश्च). K5 Dn1. n3 D2–4. 8 सर्वे विकृतदेहाश्च (D4 °द्य). — b) Ś1 K Dn1. n3 D1–4. 8. 9 [अ]प्यस्मिन् (for अस्मिन्). K1 Da1 सुदारुणः; K3. 5 Bo. 3–5 Dn1. n3 D2. 3. 5. 7–9 T G1. 2. 5 M °णे. — B5 reads 96cd on marg. — c) K1 D7 प्रदर्शयिष्यंति; D4 प्रधर्षयिष्येति; M4 अधरयिष्यंति. D5 युष्माकमपि धर्षंति. — d) K3 D4 विकृतां; D5 °तान् (for °ता). K5 B1. 2 Da Dn1. n3 D2–4. 7. 8 T1 G2. 5 M मांसभोजिनः.

97 a) K1. 3. 4 D7. 9 T1 G2. 5 दूरश्चायं; K5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 क्रूरश्चायं; D4 दूरे वायं (for दूराश्चायं). M1. 3 वनोद्देशाद्. — b) K5 B3 Dn1. n3 D2. 3. 8 अद्य (for अत्र). Da2 भविष्यथ; D4 करिष्यति (for भवि°). — c) K1–3 Dn1 D4. 8 G1 M2 त्यजतां. — d) K1 मृग्यतां; D7 T1 G2. 5 मुच्यतां; T2 G1 मृज्यतां; M2 मृषतां (for मृष्यतां). K4. 5 D1. 5. 8 G1 जंबुकं. Da2 om. (hapl.) from वचः up to जम्बुक (in 98a).

98 Da2 om. up to जम्बुक (cf. v. l. 97). — a) Da1 जांबुक-; M4 lacuna (for जम्बुक-). — b) Dn3 T2 G1 अमृतानि; D4 अहितानि (for अनृ°). Bo. 3–5 D5 [अ]पि (for च). — c) K1 शोच्यथ (for श्रोष्यथ). B2 Da प्रतिभाष्यंति वो (Da वा) मोहात्; D4 प्रेक्षध्वं पर्यवज्ञानात्. — d) Da1 विनिष्यथ; Da2 विनंक्ष्यथाः; D7 T G1. 2. 5 M नशिष्यथ (for विनङ्क्ष्यथ).

99 a) D7 T1 G2. 5 श्रूयतां (for स्थी°). D7 T G1. 2. 5 M वो न (for नेह). Dn3 भोक्तव्यं (for भेतव्यं). — c) K2. 3. 5 V1 B2. 3 Dn1. n3 D2–4. 8. 9 T1 G1. 2. 5 M सुते (for सुत-). — d) K1 अनिर्वेदे च (for °देन). B1 D3. 5 T1 G5 वर्तेते; Da1 वर्तेते; Da2 वर्ततः; G2 वर्तेथ (for वर्तत). T2 G1 अनिर्वेदमवर्तथ. — After 99, D4 ins.:

394A* तस्कराणां विराटानां नृपाणां चैव मानुषाः ।
भयं नास्मिन्वनोद्देशे तथैव हतबुद्धिनाम् ।

100 Da2 om. (hapl.) 100a. — a) K1 D7 G5 रुदंत; K2. 5 Dn1. n3 D9 रुदंतो; K4 ददत; T2 वसथ; G1 वसत; G2 कुरुत; M वदत (for रुदत). D8 स्वैरं K2. 3. 5 Bo–2 Da1 Dn1. n3 D4. 5. 9 विश्रब्धाः. — b) K2. 3. 5 Dn1. n3 D1–4. 8 चिरं तु तदविश्रब्धाः. (for स्वैरं). — After 100ab, K1. 3 V1 B Da D4. 5. 9 T G1. 2. 5 M ins.:

395* दारुणेऽस्मिन्वनोद्देशे भयं वो न भविष्यति ।
अयं सौम्यो वनोद्देशः पितॄणां निधनाकरः ।

[(L. 1) M2 [s]पि (for ऽस्मिन्). — (L. 2) B4 damaged from अयं up to पितॄणां. K1 सेव्ये (for सौम्यो). Da1 वनोद्देशे. B2. 4 D5 निधनंकरः.]

— d) K2. 5 B3 Dn1 D2 च; Dn3 T G1. 5 M2 वा (for वः).

101 b) Ś1 K2. 4 नद्भुभानि; D5 रसभानि (for रभ°

C. 12. 5784
B. 12. 153. 106
K. 12. 152. 108

मृतस्य तं परिजनमूचतुस्तौ क्षुधान्वितौ ॥ १०२
स्वकार्यदक्षिणौ राजन्गृध्रो जम्बुक एव च ।
क्षुत्पिपासापरिश्रान्तौ शास्त्रमालम्ब्य जल्पतः ॥ १०३
तयोर्विज्ञानविदुषोर्द्वयोर्जम्बुकपत्रिणोः ।
वाक्यैरमृतकल्पैर्हि प्रातिष्ठन्त व्रजन्ति च ॥ १०४
शोकदैन्यसमाविष्टा रुदन्तस्तस्थिरे तदा ।
स्वकार्यकुशलाभ्यां ते संभ्राम्यन्ते ह नैपुणात् ॥ १०५
तथा तयोर्विवदतोर्विज्ञानविदुषोर्द्वयोः ।
बान्धवानां स्थितानां च उपातिष्ठत शंकरः ॥ १०६
ततस्तानाह मनुजान्वरदोऽस्मीति शूलभृत् ।
ते प्रत्यूचुरिदं वाक्यं दुःखिताः प्रणताः स्थिताः ॥ १०७
एकपुत्रविहीनानां सर्वेषां जीवितार्थिनाम् ।
पुत्रस्य नो जीवदानाज्जीवितं दातुमर्हसि ॥ १०८
एवमुक्तः स भगवान्वारिपूर्णेन पाणिना ।

सानि). — D9 om. 101^{c}–102^{b}. — ^{c}) Ś1 K1–4 D1. 7 गृह्णीथ; D4 गृह्णीध्वं; G1 M3 गृहीत (for गृह्णीत). — ^{d}) K1 वा न; K2. 4 नैव; D1 वै न (for वो न).

102 D9 om. 102^{ab} (cf. v. l. 101). — ^{a}) K3 [ऽ]त्राद्य; K4 [इ]त्याह (for त्वाह). K5 B5 Da Dn1 D2. 3. 8 गृध्रोस्तमित्याह गतो; V1 Bo–4 Dn3 D1. 5 गृध्रो ना(B4 द्य)स्तमितेत्याह; D4 गृध्रोनस्तोमितेत्याह; D7 T G1. 2. 5 M गृध्रो (G1 °ध्रे) नास्तमितेभ्ये(G1. 2 °तोभ्ये-; G5 M2 °ते ह्ये)ति. — ^{b}) V1 Bo–3 D5 T2 G1 गतो (for गते). M2 उत्त (for इति). K5 B4. 5 Dn3 D2. 3. 8 गतोस्तं नेति जंबुकः; Da1 [अ]स्तं गतो नेति जंबूकः; Dn1 गतो नेति च जंबुकः; D7 T1 G2. 5 तिष्ठेत्यक्तं च जंबुकः. — ^{c}) B4 damaged from तं परि up to राजन् (in 103^{a}). D4 मृतं बालं त्यजंतस्तान्; T2 G1 M1. 3. 4 मृतं सु(M4 च)तं परीजग्धुम्. — ^{d}) Da क्षुधार्दितौ (for °न्वितौ).

103 B4 damaged up to राजन्. — ^{a}) V1 B1. 2 Da D7 T G1. 2. 5 -दक्षौ तौ; M1. 3 -वृद्धौ तौ; M2 -रक्षकौ; M4 -बद्धौ तौ (for -दक्षिणौ). K3. 5 B3 Dn1. n3 D4. 8 स्वकार्य(D4 °र्ये)बद्धकक्षौ तौ; D2 स्वकार्यसंबंधदक्षौ तौ (hypermetric); D3 कार्यसंबद्धदक्षौ तौ. — ^{b}) K5 B3. 4 Dn1. n3 D2. 3. 8 राजन्गृध्रोथ जंबुकः. — ^{c}) D1. 4 M2 -श्रांतो. — ^{d}) B1 यत्नतः; M2. 4 जल्पतुः (for °तः).

104 ^{a}) D1 यतो (for तयोर्). D5 -विद्वेषोर् (for -विदुषोर्). — ^{b}) Bo. 3–5 D5 -गृध्रयोः (for -पत्रिणोः). K5 Dn1. n3 D2–4. 7. 8 T1 G2. 5 M द्वयोर्मृगपतत्रिणोः; V1 B1. 2 Da द्वयोर्गोमायुगृध्रयोः; T2 G1 गोमायुमृगपक्षिणोः. — ^{c}) K5 B3. 4 Dn1. n3 D2–4. 8 तैः (for हि). — ^{d}) K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 प्रातिष्ठंति; V1 B Da D5 सं(B3 प्र)तिष्ठंति; D7 T G1. 2. 5 M प्रतिष्ठंते; D9 प्रतिष्ठंत (for प्रा°). Bo. 5 D5 त्यजंति (for व्र°). D4 प्रातिष्ठन्नाव्रजन्न च.

105 ^{a}) V1 B1. 2 Da -समाविष्टस्. — ^{b}) D5 om. from तस्थिरे up to बान्धवानां (in 106^{c}). B4 damaged from तदा up to भ्राम्यन्ते ह (in 105^{d}). V1 B1. 2 Da ततस्ते तस्थिरे जनाः. — ^{c}) D7 T1 G2. 5 स्वकार्ये चाकुलाभ्यां ते; M1. 3 स्वकार्याकुशलाभ्यां ते. — ^{d}) K3. 5 B3 D2–4. 8. 9 हि; K4 न; B2 स्म; D7 T G1. 2 M च (for ह). K3 नैपुण्यात्; D7 नैपुणाः; D9 °णं; M2. 3 °णान्. Bo. 5 भ्राम्यंते बुद्धिनैपुणाः (B5 °णात्); Da संभ्राम्यंतीह नैपुण्यान् (Da2 °त्).

106 D5 om. up to बान्धवानां (cf. v. l. 105). — ^{a}) K1. 4 D1 द्वयोर्; Bo. 2 m. 4. 5 (marg. as in text) [उ]भयोर् (for तयोर्). — ^{b}) V1 B1. 2 (also as in text) Da D7 T G1. 2. 5 M आहारमभिकांक्षिणोः (V1 B1. 2 T2 °क्षतोः; Da °क्षतौ). — ^{d}) Ś1 K B1–4 Da Dn1. n3 D1–4. 8. 9 [अ]प्युपातिष्ठत (for उपा°). — After 106, K5 V1 B Da Dn1. n3 D2–5. 8 ins.:

396* देव्या प्रणोदितो देवः कारुण्यार्द्रीकृतेक्षणः ।

[D4 देवा (for देव्या). V1 Bo–2. 4. 5 Da प्रचोदितो (for प्रणो°). D2 om. देवः. Bo. 5 Da1 करुणार्द्रीकृतेक्षणः; Da2 कारुण्यार्द्रीकृतेक्षणाः; D4 कारुण्याद्रिकृतेक्षणः.]

107 ^{b}) K3 Bo. 3–5 D5. 7. 9 M1. 3. 4 शूलधृक्; K5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2–4. 8 शंकरः; T2 G1 शूलधृत् (for °भृत्). — ^{c}) V1 B Da D5 T2 G1 तमूचुर् (for प्रत्यू°). B4 damaged from रिदं up to हीनानां (in 108^{a}). — ^{d}) Bo. 3. 5 D5 प्राणिनः; T2 प्रस्थिताः (for प्रणताः).

108 ^{a}) 108^{a} is damaged in B4. — ^{c}) D5 reads wrongly the portion from पुत्रस्य up to गोमायु (in 110^{a}) twice. Ś1 K1. 2. 4 D1 नो दीनदानाज्; B1 जीवदानान्नो (by transp.); D7 T1 G2. 5 नो जीवितेश (for नो जीवदानाज्). — ^{d}) D5 G1 जीवितुं (for °तं). M2 मर्हति.

जीवं तस्मै कुमाराय प्रादाद्वर्षशताय वै ॥ १०९
तथा गोमायुगृध्राभ्यामददत्क्षुद्विनाशनम् ।
वरं पिनाकी भगवान्सर्वभूतहिते रतः ॥ ११०
ततः प्रणम्य तं देवं श्रेयोहर्षसमन्विताः ।
कृतकृत्याः सुखं हृष्टाः प्रातिष्ठन्त तदा विभो ॥ १११
अनिर्वेदेन दीर्घेण निश्चयेन ध्रुवेण च ।
देवदेवप्रसादाच्च क्षिप्रं फलमवाप्यते ॥ ११२
पश्य देवस्य संयोगं बान्धवानां च निश्चयम् ।
कृपणानां हि रुदतां कृतमश्रुप्रमार्जनम् ॥ ११३
पश्य चाल्पेन कालेन निश्चयान्वेषणेन च ।
प्रसादं शंकरात्प्राप्य दुःखिताः सुखमाप्नुवन् ॥ ११४
ते विस्मिताः प्रहृष्टाश्च पुत्रसंजीवनात्पुनः ।
बभूवुर्भरतश्रेष्ठ प्रसादाच्छंकरस्य वै ॥ ११५
ततस्ते त्वरिता राजञ्श्रुत्वा शोकमघोद्भवम् ।
विविशुः पुत्रमादाय नगरं हृष्टमानसाः ।
एषा बुद्धिः समस्तानां चातुर्वर्ण्ये निदर्शिता ॥ ११६

C. 12. 5799
B. 12. 153. 121
K. 12. 152. 123

---

109 For the repetition in D5, cf. v. l. 108. — a) Bo. 5 D5 तु (for स). — b) K5 Dn1. n3 D2-4. 8 चक्षुषा (for पाणिना). — c) K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 जीवितं स (for जीवं तस्मै). — d) B3 दद्याद्; Da1 प्रदाद् (for प्रादाद्). K2. 3. 5 Dn1. n3 D2. 3. 8 वर्षशतानि; D4 वर्षायुतानि.

110 For the repetition in D5, cf. v. l. 108. — a) D4 तस्माद् (for तथा). — b) K3 B5 D1. 7. 9 T G1. 2. 5 M अ(M1 आ)ददात्; K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 प्राददद्(D2. 8 °दा)त्; V1 B2. 4 Da समदात्; B1 प्राम-दात्; D4 प्राददौ (for अददत्). D4 (marg. as in text) बुद्धिनाशनं (for क्षुद्वि°). B4 damaged from द्विना up to भूत (in 110d). — d) Da2 रताः (for रतः).

111 a) K1. 3. 5 Dn1. n3 D2-4. 8. 9 T2 G1 M ते देवं; V1 B Da D5. 7 T1 G2. 5 देवेशं (for तं देवं). — b) K3. 5 Dn1. n3 D2-4. 8 T2 प्रायो; M4 त्रयो (for श्रेयो°). — c) V1 Bo-2. 4. 5 Da1 D5. 7 T1 G1. 2. 5 M सुसंहृष्टाः; D4 सुतं दृष्ट्वा; T2 सुसंतुष्टाः (for सुखं हृष्टाः). — d) K1 om. (hapl.) from प्रातिष्ठन्त up to प्रहृष्टा (in 115a). B1 D5 T2 प्रतिष्ठंत (T2 °ते). D9 तथा विभो; G1 तदा हि भो; M2 गृहाणि ते (for तदा विभो).

112 K1 om. 112 (cf. v. l. 111). V1 reads 112c-114b on marg. — c) G2 °प्रभावाच्च (sup. lin. °वेन) (for °प्रसादाच्च). — d) Bo. 5 वरम् (for फलम्). V1 B1. 2 D4 अवाप्नुवंन्; Da1 °प्नुयात्; Da2 °प्नुवान्; G2 M1. 2 °प्स्यते (for °प्यते).

113 K1 om. 113 (cf. v. l. 111). V1 reads 113 on marg. — a) K3. 5 B3. 5 Dn1. n3 D2. 3. 8. 9 T2 G1 M दैवस्य (for दे°). B4 damaged from वस्य up to मश्रु (in 113d). — b) Bo. 5 D5 वि°; D2 lacuna (for च). D7 संयतां; T1 G5 M सत्यतां; T2 G1 पश्यतां; G2 तिष्ठतां (for निश्चयम्). — c) K3 Da D4. 9 T2 G1 M2 च; K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 तु (for हि). — d) D7 श्रुतम् (for कृतम्). K2. 4 अस्रु° (for अश्रु°).

114 K1 om. 114 (cf. v. l. 111). V1 reads 114ab on marg. — a) D2 यथा; D5 यस्य (for पश्य). Da वा (for च). — d) M3 दुःखितः. M2 दुःखिताः सुखिनोभवन्.

115 K1 om. up to प्रहृष्टा (cf. v. l. 111). — a) D4 विस्मितास्ते (by transp.). — b) B1 पुत्रस्य; Da1 पुत्रं सं°; D2. 3 पुनः सं° (for पुत्रसं°). Bo. 3-5 D5 पुरा (for पुनः). — c) K2. 4 Da D2 बभूव (for °बुर्). V1 B1. 2 Da नृपतिश्रेष्ठ; D2 संतर° (sic) (for भरत°). — d) B4 damaged from वै up to विवि (in 116c). K3 Bo. 5 D4. 5 च; V1 तु (for वै). Da1 प्रसादाच्छंकराच्च वै.

116 B4 damaged up to विवि°. — a) T2 G1 सं° (for ते). K5 [श्रु]जस्तं (for राजन्). — b) K3 D9 सुतोद्भवं; K5 Dn1. n3 D2-4. 8 शिशू°; V1 B1. 2 Da सुतोद्भवं; Bo. 3. 5 D5 सूतोद्भवं; D7 मनोभवं; T2 सूतोद्भूतं; Bo. 3. 5 D5 ... ; D7 T2 G2 बांधवा अथोद्भवं (sic) (for अघो°). — d) D7 T2 G2 बांधवा (for नगरं). Dn1 हृष्टमानसः. — f) K3 B1 M2 निदर्शिताः. K1 चातुर्वर्ण्यैर्निदर्शिता; K4. 5 Dn1. n3 D2. 3 °र्ण्यैनिदर्शिता; V1 Bo D5 M1. 3 °र्ण्यैर्निदर्शिता; G1 °र्ण्यैन दर्शिता; D9 °र्णे प्रदर्शिता. D4 °र्णौ न दर्शिता (sic);

117 b) K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 इमं शृणु; D7 T G1. 2. 5 M पुरातनं (for इमं शुभम्). — c) M2 स तत (for सततम्). — d) V1 D7 T G1. 2. 5 M प्रेत्य चेह च मोदते; B1. 2 Da प्रेत्य (B1. 2 °त्ये) चेह च नंदति (B1

C. 12. 5800
B. 12. 153. 122
K. 12. 152. 124

धर्मार्थमोक्षसंयुक्तमितिहासमिमं शुभम् । श्रुत्वा मनुष्यः सततमिह प्रेत्य च मोदते ॥ ११७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १४९ ॥

१५०

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
संवादं भरतश्रेष्ठ शल्मलेः पवनस्य च ॥ १
हिमवन्तं समासाद्य महानासीद्वनस्पतिः ।
वर्षपूगाभिसंवृद्धः शाखास्कन्धपलाशवान् ॥ २
तत्र स्म मत्ता मातङ्गा घर्मार्ताः श्रमकर्शिताः ।
विश्रमन्ति महाबाहो तथान्या मृगजातयः ॥ ३
नल्वमात्रपरीणाहो घनच्छायो वनस्पतिः ।

°वे); Dn3 इहामुत्र प्रमोदते.

Colophon om. in K1; Dn2 D6 G3. 4 absent. — *Sub-parvan :* Ś1 K2–5 B1. 4 Da Dn1. n3 D1–5. 9 आपद्धर्म ; V1 B2. 3 D7 T2 G1. 2 M राजधर्म. — *Adhy. name :* Ś1 K2. 5 V1 B1 Da Dn1 D1–3 M2 गृध्रगोमायुसंवादः ; K3 B0. 2. 3. 5 D5. 9 M1. 3 गृध्रजंबुकसंवादः ; Dn3 कुमारसंजीवनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 142; Dn1 23; Dn3 G2 153; D8 18; T1 G5 M 154; T2 G1 152. — *Śloka no. :* Da 26; Dn1 124; D8 22; D9 71.

150

Before the ref., K3–5 V1 B Da Dn1. n3 D2–5. 8 ins. :

397*　　युधिष्ठिर उवाच ।
बलिनः प्रत्यमित्रस्य नित्यमासन्नवर्तिनः ।
उपकारापकाराभ्यां समर्थस्योद्यतस्य च ।
मोहाद्विकत्थनामात्रैरसारोऽल्पबलो लघुः ।
वाग्भिरप्रतिरूपाभिरभिद्रुह्य पितामह ।
आत्मनो बलमास्थाय कथं वर्तेत मानवः । [5]
आगच्छतोऽतिक्रुद्धस्य तस्योद्धरणकाम्यया ।

[K3 भीष्म (for युधिष्ठिर). — (L. 1) Ca प्रतिमित्रस्य (for प्रत्य°). — (L. 3) D5 [s]न्य- (for ऽल्प-). — D4 om. line 6. — (L. 6) B (B4 damaged) [s]भिक्रुद्धस्य (for ऽति°).]

1 K3 om. the ref. — a) T1 G5 om. from रम्ती up to पुरा (in 1^{b}). — c) B4 (marg. as in text) नारदस्येह; Dn1 भारतश्रेष्ठ (for भरत°). — d) K3. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2–5. 8. 9 G1 शाल्मलेः (for श°).

2 a) V1 B2 Da D4 समाश्रित्य (for °साद्य). — M2 om. (hapl.) 2^{c}–4^{b}. — c) K1 वर्षमूलाभि- ; K2. 4 D1 वर्षापूगाभि- ; B1 वर्षपूर्णाभि- ; G2 °पूगादि- (for °पूगाभि-). — d) K2 शाखास्कंद- ; K5 Dn1. n3 D2. 3. 5 शाखी स्कंधी ; D4 शाखास्कंधः ; D7 S (G3. 4 absent) शाखामूल- ; D8 शाखास्कंधा- (for °स्कन्ध-).

3 M2 om. 3 (cf. v. l. 2). B4 damaged. — a) K3. 5 Dn1. n3 D2–4. 8 स्म मत्त- ; K4 स्म मत्वा ; V1 B0. 2. 3. 5 Da D5 M1. 3. 4 मत्ताः स्म (by transp.); B1 मत्ताः सु- ; D7 T G1. 2. 5 मत्ताश्च. — b) Dn3 घर्मांताः (for घर्मार्ताः). — After 3^{ab}, D4 ins. :

398*　या वराहमृगशार्दूलपतत्रिगणसंकुलाः ।

— c) K1. 3. 5 V1 B0. 1. 3. 5 Dn1. n3 D2. 3. 5. 7–9 T1 G5 विश्राम्यंति ; D4 विश्रामंति ; T2 विश्रमंते (for °मन्ति). T2 G1 महाराज (for °बाहो). — d) Da D7 T2 G1. 2 तथान्ये (for °न्या). V1 मृगयूथपाः (for °जातयः).

4 M2 om. 4^{ab} (cf. v. l. 2). — a) Dn3 न च नात्र ; D7 अतिमात्र- (for नल्वमात्र-). K1 D5 -परीवारो ; Da -परिणाहो ; Dn3 -परिणामो (for -परीणाहो). ❀ Cn : नल्वः हस्तानां शतचतुष्टयम् । Ca : नल्वं किष्कुचतुष्टयम् । ❀ — c) K3. 5 Dn1. n3 D2. 3. 8 सारि(K5 °र)काशुक- (for शुकशारिक-). K3 G1 -संपुष्टः ; K5 B2 Dn1. n3 D2. 3. 8 -संजुष्टः ; Da1 -संतुष्टः ; D1 -संघुष्टाः (for -संघुष्टः). — d) K2. 4. 5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D1–4. 7. 8 S (G3. 4 absent) transp. फलवान् and पुष्प-

शुकशारिकसंघुष्टः फलवान्पुष्पवानपि ॥ ४
सार्थिका वणिजश्चापि तापसाश्च वनौकसः ।
वसन्ति वासान्मार्गस्थाः सुरम्ये तरुसत्तमे ॥ ५
तस्य ता विपुलाः शाखा दृष्ट्वा स्कन्धांश्च सर्वतः ।
अभिगम्याब्रवीदेनं नारदो भरतर्षभ ॥ ६
अहो नु रमणीयस्त्वमहो चासि मनोरमः ।
प्रीयामहे त्वया नित्यं तरुप्रवर शल्मले ॥ ७
सदैव शकुनास्तात मृगाश्चाधस्तथा गजाः ।
वसन्ति तव संहृष्टा मनोहरतरास्तथा ॥ ८
तव शाखा महाशाख स्कन्धं च विपुलं तथा ।
न वै प्रभग्नान्पश्यामि मारुतेन कथंचन ॥ ९
किं नु ते मारुतस्तात प्रीतिमानथ वा सुहृत् ।

C. 12. 5813
B. 12. 154. 13
K. 12. 153. 13

वान्. K3 पत्रपुष्पयुतस्तथा; D9 पत्रपुष्पपुन(marg. °फल)स्तथा. — After 4, D9 ins.:

399* तं कदाचिन्मुनिर्दृष्ट्वा नारदो विस्मितोऽब्रवीत् ।
धन्यस्त्वमेक एवासि शाल्मले वायुवल्लभः ।

5 D5 om. 5–6. D9 om. 5–8. — [a]) K4 पार्थक-; B1 सा*गा; D7 T1 G2. 5 पार्थिका (for सार्थिका). K2 वनिजश्; K4 वन° (for वणि°). V1 B1. 2 Da D7 S (G3. 4 absent) चैव (for चापि). — [b]) D1 तामसाः श्रवणौकसः. — [c]) K3. 5 B4 Dn1. n3 D2–4. 8 तत्र; Bo. 2. 3. 5 वास-; D7 S (G3. 4 absent) तस्मिन् (for वासान्). V1 B1 Da वसंति वासमागम्य. — [d]) K3 तरुसत्तमैः; K5 D2. 3. 8 नगसत्तमे; D1 तरुसत्तम; M2 कुरुसत्तमे (for तरु°). V1 सुरम्यं तरुसत्तमं; B1. 2 Da °म्यतरुमुत्तमं; Dn3 सुरम्ये मे वनस्पते.

6 D5. 9 om. 6 (cf. v. l. 5). 6[ab] is damaged in B4. — [a]) K3 D4 [इ]मा (for ता). — [b]) K (except K1) V1 B Da Dn1. n3 D2–4. 8 G1 M2–4 स्कंधं; T2 M1 स्कंधश् (for स्कन्धांश्). K1. 3. 5 B1. 2 Da Dn1. n3 D2–4. 7. 8 S (G3. 4 absent) सर्वशः (for °तः). — [c]) Bo. 3–5 चैनं; B1 एवं (for एनं).

7 D9 om. 7 (cf. v. l. 5). — [a]) K3 V1 B1. 2 Da D4 [s]ति-; M4 तु (for नु). D7 S (G3. 4 absent) दर्शनीयस् (for रमणीयस्). K1 तु (for त्वम्). — [b]) K1 M2 चास्मि; K3 D4 वासो; K4 चास्य; V1 Da चाति-; B1 ह्यसि; Dn3 M3 वासि (for चासि). K1. 2. 4. 5 Bo. 3–5 Dn1. n3 D2–5. 7. 8 G2 मनोहरः; K3 महोदरः (for मनोरमः). — Dn3 om. 7[c]–8[d]. — [c]) K3–5 V1 Dn1 D5. 7. 8 T1 G1. 2. 5 M प्रियामहे; T2 प्रियामो हि (for प्रीयामहे). — [d]) K1. 3. 5 V1 B Dn1 D2–5. 7. 8 शाल्मले; Da शल्मलि (for शल्मले).

8 Dn3 D9 M2 om. 8 (for Dn3 D9, cf. v. l. 7, 5). — [a]) D7 T1 G2. 5 तथैव; M1 तदैव (for सदैव). K3 D5 कुशलास् (for शकुनास्). D7 T2 G1. 5 चाथ (for तात). — G5 reads 8[b]–10[a] on marg. — [b]) K3–5 B Dn1 D2. 3. 5. 7. 8 T G1. 5 चाथ; V1 चैव; Da अश्वास् (for चाधस्). K4 B1 T2 गजास्तथा (by transp.); D1 तु वा गजः. — Ś1 K1. 2 D1. 8 om. (hapl.) 8[cd]. — [c]) T1 G2. 5 वसंतस् (for वसन्ति). D7 T G1. 2. 5 M3. 4 दृष्ट्वा मे; M1 दृष्टा मे (for संहृष्टा). V1 Da वसंति सुसुखा हृष्टा; B D5 °ति च (B1. 2 °ति स्व-) सुखं हृ(D5 °जु)ष्टा. — [d]) K3 D4 रममाणा मनोहराः; K4. 5 B Da Dn1 D2 मनोहर(Da °रम)मनोहराः; V1 नानारत्नमनोहराः.

9 G5 reads 9 on marg. — [a]) Ś1 K4 D1 तथा; T2 ततः (for तव). K3 सुविस्तीर्णा; D2 **तव; D7 T1 G1. 2. 5 महाशाखा; D9 तु विस्तीर्णाः (for महाशाख). — [b]) K1 D9 M2. 4 स्कंधश्; K2 स्कंदं; K4. 5 Dn1. n3 D2. 3. 7. 9 T G1. 5 स्कंधांश् (for स्कन्धं). K5 B4 Dn1 D3. 4. 8 विपुलांस्; Dn3 D2 T2 G1 विपुलास्; D1 M2. 4 विपुलस् (for विपुलं). K3 D7. 9 S (G3. 4 absent) तव (for तथा). — [c]) D7 T1 G2. 5 M ते (for वै). V1 B1 D3. 8 M1–3 प्रभग्नाः; Bo. 3–5 D5 प्रभग्नं (for °ग्नान्). K3 B2 न वै भग्नान्प्रपश्यामि; Da न ते भग्नं (Da °ग्नाः) प्र°. — After 9 M2 T2 G1 ins.

400* सर्वावांसस्य सद्भावात्सौहृदाच्चाभिरक्षति ।

10 M2 om. 10. G5 reads 10[a] on marg. — [a]) V1 K3 D5 तु (for नु). K1 मे (for ते). K5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2–4. 7. 8 S (M2 om.; G3. 4 absent) पवनस्; D1 मरुतस् (for मा°). — [b]) Bo प्रीतवान् (for प्रीतिमान्). — [c]) D5 सहायेन (for सदा येन). B1. 2 Da येन त्वा (Da °त्वां) रक्षते नित्यं; D4 चरिष्यति यदा येन; D7 S (M2 om.; G3. 4 absent) केन त्वा (T2 G1 केन त्वं; M1. 3. 4 तेन त्वा) रक्षते नित्यं. — [d]) K5 Dn3 D2. 3. 8 वनेत्र; Dn1 पवित्र-; D5 बलेन (for वनेऽस्मिन्). V1 B1. 2 Da पवनोस्मिन्वने ध्रुवं.

11 [a]) K5 Bo. 3–5 Dn1. n3 D2. 3. 8 भगवान्; V1 वारयन्हि (hypermetric); B1. 2 Da अयं हि; D4

C. 12. 5813
B. 12. 154. 13
K. 12. 153. 13

त्वां रक्षति सदा येन वनेऽस्मिन्पवनो ध्रुवम् ॥ १०
विवान्हि पवनः स्थानाद्वृक्षानुच्चावचानपि ।
पर्वतानां च शिखराण्याचालयति वेगवान् ॥ ११
शोषयत्येव पातालं विवान्गन्धवहः शुचिः ।
ह्रदांश्च सरितश्चैव सागरांश्च तथैव ह ॥ १२
त्वां संरक्षेत पवनः सखित्वेन न संशयः ।
तस्माद्बहुलशाखोऽसि पर्णवान्पुष्पवानपि ॥ १३
इदं च रमणीयं ते प्रतिभाति वनस्पते ।
यदिमे विहगास्तात रमन्ते मुदितास्त्वयि ॥ १४
एषां पृथक्समस्तानां श्रूयते मधुरः स्वरः ।
पुष्पसंमोदने काले वाशतां सुमनोहरम् ॥ १५
तथेमे मुदिता नागाः स्वयूथकुलशोभिनः ।
घर्मार्तास्त्वां समासाद्य सुखं विन्दन्ति शल्मले ॥ १६
तथैव मृगजातीभिरन्याभिरुपशोभसे ।

वायन्हि; D_9 वने हि; T_2 G_1 प्रभवान्; $M_{1.3.4}$ प्रवान्हि (for विवान्हि). D_5 वायुर्हि सबलः स्थानाद्; D_7 T_1 $G_{2.5}$ प्रवाति च वनस्थानां. —[b]) D_2 उच्चावचावपि (for °वचानपि). D_7 T_1 $G_{2.5}$ वृक्षाणां च वनान्यपि; T_2 G_1 M वृक्षान्भंजन्वनान्यपि. —[d]) K_1 आशाळयति; $K_{2.4}$ D_1 आगाह°; K_3 B_1 D_4 आगाल°; D_7 T $G_{1.5}$ $M_{2.4}$ आकाल°; D_9 आलोड°; G_2 आकार°; $M_{1.3}$ आताड° (for आचाल°). D_7 वै भवान् (for वेगवान्).

12 [a]) V_1 B_2 D_9 शोषयत्येष; Da_1 D_1 शेषयत्येव (for शोषय°). — M_2 om. 12^{bc}. —[b]) K_5 V_1 B Da Dn_{1}. n_3 $D_{2-5.8}$ वहन्; D_7 G_1 भवान्; T $G_{2.5}$ वेगाद् (for विवान्). Ś$_1$ शुभः (for शुचिः). K_4 ववान् गंधवहा शुचि (sic). —[c]) Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ D_1 ह्रदाश्च; K_5 Dn_1. n_3 $D_{2-4.8}$ सरांसि; M_1 दहांश्च (sic) (for ह्रदांश्च). —[d]) Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ D_1 सागराश्च (for °रांश्च). T_2 G_1 सरांसि (for तथैव). K_5 V_1 B Da Dn_1. n_3 $D_{2-5.8}$ T_2 G_1 $M_{1.3.4}$ च; D_7 T_1 $G_{2.5}$ सः (for ह). M_2 सागरान्सरितस्तथा.

13 [a]) $K_{1.3.5}$ Dn_1 $D_{2.3.8.9}$ संरक्षति त्वां (K_1 त्वा); $K_{2.4}$ त्वां संरक्षते; V_1 B Da $D_{4.5.7}$ S ($G_{3.4}$ absent) सं(M_2 स)रक्षते त्वां (T_1 $G_{2.5}$ च; T_2 G_1 M त्वा); Dn_3 संरक्षंति (submetric) (for त्वां संरक्षेत). B_1 Da तु पुनः (for पवनः). — M_2 om. 13^{cd}. —[c]) K_2 V_1 B Da $D_{5.7.9}$ T_1 $G_{2.5}$ $M_{1.3.4}$ बहुल-; T_2 G_1 विपुल- (for बहल-). $K_{3.5}$ Dn_1. n_3 $D_{2-4.8}$ तस्मात्त्वं (D_4 तथा त्वं) बहुशाखोपि (K_3 D_4 °सि). —[d]) $Bo._{3.5}$ D_5 फलवान् (for पर्ण°). V_1 फलवान् (for पुष्प°). K_3 $B_{3.5}$ $D_{4.9}$ असि (for अपि).

14 [a]) M_2 तु (for च). V_1 B_1 हि; B_2 Da च; D_7 S (except M_2; $G_{3.4}$ absent) मे (for ते). — M_2 om. 14^{bc}. —[b]) K_3 वनस्पति (sic); $Bo._{3.5}$ वनं भाति (for प्रतिभाति). —[c]) Da त्वत्र (for तात). —[d]) V_1 $B_{1.2}$ Da वसंति; D_1 नमंतो; D_7 T_1 $G_{1.2.5}$ M रमंति (for रमन्ते). Da G_2 विदितास्; T_2 G_1 हि सदा; M_2 मधुरास् (for मुदितास्). D_4 सुखे; M_2 खगाः (for त्वयि).

15 M_2 om. 15. —[a]) D_1 एष (for एषां). —[b]) V_1 $Bo._5$ D_7 T_2 $G_{1.2}$ $M_{1.3.4}$ श्रूयंते (for °यते). Ś$_1$ $D_{2.8}$ मधुरस्वरः; K_1 मधुरः स्वनः; $K_{2.4.5}$ V_1 D_5 मधुरस्वनः (D_5 °नाः); $Bo._{3.5}$ °रस्वराः (for °रः स्वरः). —[c]) K_1 पुष्पे संमोदते काले. —[d]) K_1 वासितं; K_3 V_1 $B_{1.2.4}$ $D_{4.9}$ वासतां; K_4 वशतां; Da Dn_3 D_5 वसतां (for वाशतां). $Bo._{3.5}$ च मनोरमं; B_4 D_5 च मनोहरं (for सुम°). D_7 S (M_2 om.; $G_{3.4}$ absent) वाशं(D_7 °सं-; G_2 °इयं)ते हरियूथपाः.

16 D_9 om. 16. —[a]) D_1 तथैमे; M_2 हरयो (for तथेमे). K_5 V_1 $B_{1.2}$ Dn_1. n_3 $D_{2.3.7.8}$ S ($G_{3.4}$ absent) गर्जिता; Da गर्हिता (for मुदिता). —[b]) Dn_3 श्वयूथ-; D_7 सयूथ-; M_2 स्वयूथा (for स्वयूथ-). K_3 Dn_1. n_3 -कुलशोभिताः; Bo -द्रुमशालिनः; $B_{3.4}$ -क्रमशालिनः; B_5 -द्रुमशोभिनः; D_5 -क्रमणानिलाः; D_7 S ($G_{3.4}$ absent) -गणशोभिनः (D_7 T_1 $G_{2.5}$ °ताः) (for -कुल°). —[c]) D_5 om. from घर्मा up तपः (in 18^a). T_2 G_1 च; G_2 स्वां; $M_{1.3.4}$ वै (for त्वां). Dn_1 समाश्रित्य (for °साद्य). —[d]) $K_{1.3.5}$ Da Dn_1. n_3 $D_{2-4.7.8}$ शाल्मले (for श°).

17 D_5 om. 17 (cf. v. l. 16). M_2 om. 17^a–21^d. —[a]) Dn_3 -जातिभिर्; T_2 G_1 -राजीभिर् (for -जातीभिर्). —[b]) D_2 om. रन्याभि. K_5 Dn_1. n_3 $D_{2-4.8}$ $M_{1.3}$ अभिशोभसे (D_4 °ते); B_4 उपसेवसे (for °शोभसे). —[c]) Ś$_1$ $K_{2.4}$ D_1 सार्थनिवासैश्च; K_1 सार्धविवासैश्च; K_5 $Bo._{3.4.5}$ (marg. as in text) Dn_1. n_3 $D_{2-4.8.9}$ सर्वाधिवासैश्च; B_2 सत्त्वाधि°; Da शाखाधि°; G_2 सार्थो विवासैश्च (for सार्थाधि°). T_2 G_1 तथा सार्धाधिपैश्चैव. —[d]) B_4 शोभते (for °से). K_3 Dn_3

तथा सार्थाधिवासैश्च शोभसे मेरुवद्द्रुम ॥ १७
ब्राह्मणैश्च तपःसिद्धैस्तापसैः श्रमणैरपि ।
त्रिविष्टपसमं मन्ये तवायतनमेव ह ॥ १८
बन्धुत्वादथ वा सख्याच्छल्मले नात्र संशयः ।
पालयत्येव सततं भीमः सर्वत्रगोऽनिलः ॥ १९
न्यग्भावं परमं वायोः शल्मले त्वमुपागतः ।
तवाहमस्मीति सदा येन रक्षति मारुतः ॥ २०
न तं पश्याम्यहं वृक्षं पर्वतं वापि तं दृढम् ।
यो न वायुबलाद्भग्नः पृथिव्यामिति मे मतिः ॥ २१
त्वं पुनः कारणैर्नूनं शल्मले रक्ष्यसे सदा ।
वायुना सपरीवारस्तेन तिष्ठस्यसंशयम् ॥ २२

शल्मलिरुवाच ।

न मे वायुः सखा ब्रह्मन्न बन्धुर्न च मे सुहृत् ।
परमेष्ठी तथा नैव येन रक्षति मानिलः ॥ २३

C. 12. 5826
B. 12. 155. 5
K. 12. 154. 5

म(Dn3 मा)रुतद्द्रुम (sic); B3 T2 मेरुवद्द्रुमे; Da1 °मं; Da2 °मः; D4. 9 °मैः (for °म).

18 M2 om. 18 (cf. v. l. 17). D5 om. up to तपः (cf. v. l. 16). — b) K3. 5 B Da Dn1. n3 D2-5. 8. 9 श्रम(B1 °व-; Da °य-; Dn1 °मि)णैस्तथा; V1 श्रवणैरपि; D7 S (M2 om.; G3. 4 absent) श्रा(T2 G1 सा)श्रमैस्तथा (for श्रमणैरपि). — c) K4 त्रिविष्टपसमे; Da °पा समं; D7 °पमहं (for °पसमं). — d) Ś1 K1 तथायतनम्; D1 त्वदाय° (for तवाय°). K3 V1 B1. 2 Da Dn3 D9 M4 एव हि; B5 D7 T G1. 2. 5 एव च; D4 ऋद्धिमत् (for एव ह). — Ś1 K V1 B D (Dn2 D6 absent) T2 G1 M ins. after 18 (M2 after 26) an addl. colophon [*Subparvan* : Ś1 K Da1 Dn1. n3 D1-5. 9 आपद्धर्मं; V1 B1. 2 D7 T2 G1 M राजधर्म. — *Adhy. name* : Ś1 K1. 2. 4 D1 नारदश(K1. 4 °शा)ल्मलिसंवादः; K5 B1-5 Da Dn1. n3 D2-4 पवनशाल्मलिसंवादः; V1 शाल्मलिपवनसंवादः; Bo पवनशाल्मलिनारदसंवादः; D5 शाल्मलिनारदसंवादः; M1 शल्मलीसंवादः; M2 शल्मलिबुद्धिपरीक्षणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 143; B2 T2 G1 153; B3. 4 152; Dn1 24; D8 19; M 155. — *Śloka no.* : Da Dn1 D8 21; Dn3 30; D9 86.]

19 M2 om. 19 (cf. v. l. 17). Before 19, all MSS. (except T1 G5; M2 om.; Dn2 D6 G3. 4 absent) ins. नारद उवाच. — a) K1 वा मुख्याच्; D7 S (M2 om.; G3. 4 absent) सख्याच्च (for वा सख्याच्). — b) K3. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2-5. 8. 9 शाल्मले (for शल्मले). D5 om. (hapl.) from नात्र up to शल्मले (in 20b). — c) K1 पालयंत्येव; D4 °यत्येष (for °यत्येव). V1 B1. 3 Da T2 G1. 2 M1. 3. 4 तस्मात्त्वां (M1. 3. 4 °त्वा) रक्ष(V1 Da °क्ष्य)ते नित्यं; D7 T1 G5 कस्मात्त्वा रक्ष्यते नित्यं. — d) D1 सर्वागतो (for सर्वत्रगो).

20 M2 om. 20 (cf. v. l. 17). D5 om. up to शल्मले (cf. v. l. 19). — a) D7 T1 G5 तद्भावं; D9 न्यग्भावात् (*sup. lin.* मित्रभावं); G2 तद्भासि (for न्यग्भावं). D4 चापरं; T G1. 2. 5 M4 वापरं (for परमं). T2 G1 वापि (for वायोः). — b) K V1 B Da Dn1. n3 D2-4. 7-9 G1 शाल्मले (for श°). D2 त्वमुपागमः. — c) G1 सदा (for तव). D1 महान्; G2 तदा; M2 ततो (for सदा). — d) V1 Bo-2 Da वायुस्त्वां रक्षते यतः (B2 ततः); D7 S (M2 om.; G3. 4 absent) नूनं संरक्षति (G1 °ते) द्रुम.

21 M2 om. 21 (cf. v. l. 17). — a) K4 न ते; V1 B1 Da न तान्; B2 न तु; D5 न तु (for न तं). V1 B1 Da वृक्षान् (for वृक्षं). — b) K2 वापि ते; V1 B1 Da D4. 7 S (M2 om.; G3. 4 absent) वेश्म वा; B4 वापि वा; D5 चापि तं (for वापि तं). K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 पर्वतं वेश्म चेदृशं. — c) K5 B4. 5 Dn1. n3 D2. 4. 7. 8 T1 G5 यन्न; V1 B1 येन; Da न ये (for यो न). K5 B4 Dn1. n3 D2-4. 7. 8 S (M2 om.; G3. 4 absent) भग्नं; V1 B1 Da भग्नाः (for भग्नः). — d) Bo अपि (for इति).

22 a) D4 स्वं (for त्वं). V1 कारणान्; Da Dn1 करणान् (for कारणैर्). — b) K1-3 V1 B Da D3. 5. 9 शाल्मले; D4 शाल्मलं (for शल्मले). Ś1 V1 Da शाल्मले; D1. 4. 9 T2 M2 रक्षसे (for रक्ष्यसे). V1 G1 तदा (for सदा). K5 Dn1. n3 D2. 3 रक्ष्यसे शाल्मले यथा. —Da1 om. 22c-23d. — c) V1 Da2 सपरिवारं. — d) Da2 Dn1 D3 G1 M2-4 तिष्ठति (for तिष्ठसि). K3 D7 T2 असंशयः (for °यम्).

23 Da1 om. 23 (cf. v. l. 22). K1. 3-5 V1 B Da2 Dn1. n3 D2-5. 8. 9 शाल्मलिर्; T2 शल्मल; M3. 4 शल्मलिर् (for शल्मलिर्). — b) V1 B1. 2 Da2 D4. 7 S (G3. 4 absent) न बंधुर्मम नारद. — c) K4 परमेष्ठे (for °मेष्ठी). K3 Da2 D9 सखा चै(Da2 नै)व; D1

C. 12. 5827
B. 12. 155. 6
K. 12. 154. 6

मम तेजोबलं वायोर्भीममपि हि नारद ।
कलामष्टादशीं प्राणैर्न मे प्राप्नोति मारुतः ॥ २४
आगच्छन्परमो वायुर्मया विष्टम्भितो बलात् ।
रुजन्द्रुमान्पर्वतांश्च यच्चान्यदपि किंचन ॥ २५
स मया बहुशो भग्नः प्रभञ्जन्वै प्रभञ्जनः ।
तस्मान्न बिभ्ये देवर्षे क्रुद्धादपि समीरणात् ॥ २६

नारद उवाच ।

शल्मले विपरीतं ते दर्शनं नात्र संशयः ।
न हि वायोर्बलेनास्ति भूतं तुल्यबलं क्वचित् ॥ २७
इन्द्रो यमो वैश्रवणो वरुणश्च जलेश्वरः ।
न तेऽपि तुल्या मरुतः किं पुनस्त्वं वनस्पते ॥ २८
यद्धि किंचिदिह प्राणि शल्मले चेष्टते भुवि ।
सर्वत्र भगवान्वायुश्चेष्टाप्राणकरः प्रभुः ॥ २९
एष चेष्टयते सम्यक्प्राणिनः सम्यगायतः ।
असम्यगायतो भूयश्चेष्टते विकृतो नृषु ॥ ३०
स त्वमेवंविधं वायुं सर्वसत्त्वभृतां वरम् ।

तथानेन (for तथा नैव). D_7 T_1 $G_{2.5}$ चिरं मे प्रीयते येन (T_1 G_5 नैव); T_2 G_1 परं मे प्रियतामेष; M परं (M_2 वनं) प्रतानं (M_2 °रं) सारं च. — ^{d}) K_5 $Dn_{1.n3}$ $D_{2.3.8}$ वानिलः; V_1 $B_{0.2-5}$ मेनिलः; B_1 नोनिलः; Da_2 सोनिलः (for मानिलः). T_2 G_1 M न च (M येन) मा रक्षतेनिलः (M_2 °ल).

24 ^{ab}) K_1 Da_2 सम-; B_4 वाम-; $D_{2.3}$ भीम-; (for मम). $K_{1.3.5}$ V_1 B Da $Dn_{1.n3}$ $D_{2.3.5.7-9}$ S ($G_{3.4}$ absent) transp. वायोर् and भीमम्. D_4 हीनं (for वायोर्). B_2 Da इति (for अपि). V_1 B_2 Da D_7 T $G_{1.2.5}$ $M_{1.3}$ तु (V_1 B_2 Da च) नारद; $M_{2.4}$ सुदुःसहं (for हि नारद). D_4 सकाशादपि भारत. — ^{c}) T_2 कळाम् (for कलाम्). D_4 अष्टादशां. — ^{d}) Da_1 नारद; Da_2 मारुतं (for मारुतः).

25 ^{a}) $D_{3.5}$ G_2 M_1 आगच्छत् (for आगच्छन्). K_5 परुषं; V_1 B_2 $Dn_{1.n3}$ $D_{2-4.7.8}$ S ($G_{3.4}$ absent) परुषो; B_1 पुरुषो (for परमो). — ^{b}) Da_1 D_5 [अ]भिस्तं(Da_1 °ष्टं)भितो (for विष्टम्भितो). Da_1 बलं (for बलात्). — ^{c}) K_5 V_1 $B_{1.2}$ Da $Dn_{1.n3}$ $D_{2-4.8}$ भंजन्; M_4 राजन् (for रुजन्). $K_{2.4}$ पर्वताश् (for °तांश्). — ^{d}) K_1 यश्चान्यद्; D_4 यथा° (for यच्चा°). V_1 $B_{1.2}$ Da D_7 S ($G_{3.4}$ absent) स्थाणुजंगमं (for अपि किंचन).

26 ^{a}) G_1 transp. स and मया. — ^{c}) B_1 अस्मान् (for त°). M_2 दुर्धर्षात् (for देवर्षे). — ^{d}) M_2 कुछादपि (for क्रुद्धा°). D_4 कथंचन (for समीरणात्). — After 26, M_2 ins. an addl. colophon.

27 ^{a}) $K_{1.3.5}$ V_1 B Da $Dn_{1.n3}$ $D_{2-5.8.9}$ शाल्मले (for श°). — ^{b}) $D_{1.7}$ दर्शनान् (for °नं). D_4 ज्ञानमत्र न संशयः. — ^{d}) K_4 भूतैस् (for भूतं). V_1 $B_{1.2}$ Da तुल्यमन्यद्वनस्पते.

28 ^{c}) $K_{4.5}$ Da $Dn_{1.n3}$ $D_{2-5.7.8}$ T_1 G_5 M नैतेपि; T_2 G_1 नैते हि (for न तेऽपि). K_1 भवतः; V_1 $B_{1.2}$ Da $D_{7.9}$ T $G_{1.5}$ M बलतः; B_5 बलवता (hypermetric) (for मरुतः). $B_{0.3}$ G_2 नैते तुल्या बलवता (G_2 °तः).

29 ^{a}) K_1 $M_{1.3}$ यदि; $K_{4.5}$ $B_{0.3.4}$ $Dn_{1.n3}$ $D_{2-4.8}$ यच्च; V_1 $B_{1.2.5}$ Da D_5 यश्च (for यद्धि). K_3 कंचिदिह; V_1 $B_{1.2.5}$ कश्चिदिह; S ($G_{3.4}$ absent) किंचिदपि (G_2 °भि-) (for किंचिदिह). $K_{4.5}$ V_1 B Da $Dn_{1.n3}$ $D_{2.3.7.8}$ T G_5 $M_{1.3.4}$ प्राणी; D_5 प्राणं (for प्राणि). — ^{b}) $K_{1.2}$ शाल्मले (for शल्मले). K_4 चेष्टिते. $K_{3.5}$ V_1 B Da $Dn_{1.n3}$ $D_{2-5.7-9}$ S ($G_{3.4}$ absent) चेष्ट(D_9 °ष्टि)ते शा(D_7 S [$G_{3.4}$ absent] श)ल्मले भुवि. — ^{c}) D_4 सर्वं तद् (for सर्वत्र). D_1 भववान्; D_7 T_1 $G_{2.5}$ बलवान् (for भगवान्).

30 ^{a}) K_1 एषा; V_1 $B_{1.2}$ Da स हि (for एष). — ^{c}) Da_2 आयते (for °तो). V_1 B (except B_4) Da D_5 भूत्वा (for भूयश्). — ^{d}) $K_{2.4}$ चेष्टतो; G_3 चेष्ट* (for °ते). Da_1 om. from विकृतो up to केवलं (in 32^{b}). $K_{?.5}$ V_1 B Da_2 $Dn_{1.n3}$ $D_{2-5.7-9}$ S ($G_{3.4}$ absent) विकृतं (for °तो).

31 Da_1 om. 31 (cf. v. l. 30). M_2 om. 31^{a}. — ^{a}) K_4 स त्वमेवंविधो; Da_2 सत्यमेवंविधं; G_1 स नामैवं° (for स त्वमेवं°). — M_2 transp. 31^{b} and 31^{c}. — ^{b}) T_2 G_1 सत्वं (for सर्व-). K_1 -सर्वभृतां; $B_{1.2}$ (also as in text) Da_2 -गंधभृतां (for -सत्त्वभृतां). M_2 वरः (for वरम्). — ^{c}) M_2 तं वायुः (for पूज्यं तं). K_3 D_4 ते; V_1 Da_2 D_5 $M_{1.3}$ त्वं; Bo च (for तं). — M_2 om. 31^{d}. — ^{d}) Dn_3 किं तमन्यद् (hypermetric) (for किमन्यद्). K_3 D_9 $M_{1.3}$ -लाघवं; K_5 -चापलात् (for -लाघवात्).

न पूजयसि पूज्यं तं किमन्यद्बुद्धिलाघवात् ॥ ३१
असारश्चासि दुर्बुद्धे केवलं बहु भाषसे ।
क्रोधादिभिरवच्छन्नो मिथ्या वदसि शल्मले ॥ ३२
मम रोषः समुत्पन्नस्त्वय्येवं संप्रभाषति ।
ब्रवीम्येष स्वयं वायोस्तव दुर्भाषितं बहु ॥ ३३
चन्दनैः स्पन्दनैः शालैः सरलैर्देवदारुभिः ।
वेतसैर्बन्धनैश्चापि ये चान्ये बलवत्तराः ॥ ३४
तैश्चापि नैवं दुर्बुद्धे क्षिप्तो वायुः कृतात्मभिः ।
ते हि जानन्ति वायोश्च बलमात्मन एव च ॥ ३५
तस्मात्ते वै नमस्यन्ति श्वसनं द्रुमसत्तमाः ।
त्वं तु मोहान्न जानीषे वायोर्बलमनन्तकम् ॥ ३६

C. 12. 5839
B. 12. 155. 18
K. 12. 154. 18

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५० ॥

---

32 Da1 om. up to केवलं (cf. v. l. 30). 32^{ab} is damaged in B4. — ^{a}) B1 असारं (for °रश्च). K (except K1) Da2 Dn1. n3 D2. 3. 5. 7–9 T1 G2. 5 M चापि; B1 वापि (for चासि). K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 दुर्मेधाः (for °बुद्धे). — ^{b}) T2 G1 किमन्यद् (for केवलं). M2 तद्रोषस्त्वयि मे महान्. — M2 om. 32^{c}–33^{d}. — ^{c}) Bo–2. 5 Da D5. 9 G2 अभि(D9 G2 °वि)च्छन्नो; D7 T1 G5 अवच्छिन्नो (for °च्छन्नो). M1 क्रोधाभिरवगच्छन्नो. — ^{d}) T G1. 2. 5 M1. 3 मृषा (for मिथ्या). K2. 3. 5 V1 B D (except D1. 7; Dn2 D6 absent) S (M2 om.; G3. 4 absent) शाल्मले (for श°).

33 M2 om. 33. (cf. v. l. 32). — ^{b}) K3 °स्त्वय्येव; K4 स्वयैवं (for त्वय्येवं). D1 संप्रभाषसि; D7 T G2. 5 M1. 3. 4 °भाषिणि; G1 °भाषिणी (for °भाषति). — ^{c}) V1 B1. 2 Da D7 S (M2 om.; G3. 4 absent) अहमिदं (for एष स्वयं). D9 वायुं (for वायोस्).

34 ^{a}) K V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 7. 8 T1 G1. 5 संदनैः; M2 सरलैः (for स्पन्दनैः). K1. 2. 4 T2 G1 M सालैः; Bo. 3–5 तालैः; D1 मालैः (for शालैः). ❀ Ca: स्यन्दनैः कदम्बैः । ❀ — ^{b}) K1 D3 lacuna; V1 Bo. 2. 5 D8 शरलैर्; B1 शरण्यैर्; T2 G2 M1. 3. 4 सरलैर्; M2 स्पंदनैर् (for सरलैर्). — ^{c}) Ś1 G2 वैतसैर्; M4 तमालैर् (for वेतसैर्). K3. 5 V1 Bo. 3. 5 Dn1. n3 D2–4. 7. 8 S (G3. 4 absent) धन्व(M4 °व)नैश्च; B1 lacuna; B2 Da1 बकुलैश्च; B4 Da2 वकुलैश्च; D5 वंजुलैश्च (for बन्धनैश्च). D4 T1 G2. 5 M चैव (for चापि). — ^{d}) D1 यं (for ये). Da चापि (for चान्ये). D7 S (G3. 4 absent) सारवत्तराः (for बल°).

35 ^{a}) V1 B (B4 damaged) Da D4. 7 S (G3. 4 absent) C^{v} नैव; D9 नूनं (for नैवं). Dn3 दुर्बुद्धं. — ^{b}) G1 दुरात्मभिः (for कृता°). — ^{c}) K5 Bo. 3–5 Dn1. n3 D3. 5. 8 तेपि; D7 T2 G1 M तेभि·; G2 नेह (for ते हि). V1 B1. 2 Da हि (for च). — ^{d}) T2 बल (for बलम्). V1 Da D4. 7 T1 G2. 5 आत्मानम् (for आत्मन).

36 ^{a}) Da2 अस्मात् (for त°). K5 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 तं (for ते). D7 S (G3. 4 absent) ना(G1 वा)वमन्यंते (M2 °जानंते); D9 नावमंसंति (for वै नमस्यन्ति). — ^{b}) K5 B3 Da2 Dn1. n3 D2. 3. 8 T1 G5 तरु- (for द्रुम-). K5 -सत्तम (for °माः). V1 B1. 2 Da2 (marg.) वायोरमिततेजसः; D5 सततं द्रुमसत्तम. — ^{c}) Bo. — M1 repeats 36^{cd} after 12. 151. 1^{ab}. — M1 (second time). 2 3–5 D5 च; T2 G1 हि (for तु). M1 (second time). — मोक्ष्यन् (for मोहान्). — ^{d}) V1 Bo. 2–5 D5. 7 S (M1 both times; G3. 4 absent) अनुत्तमं (for अनन्तकम्). — After 36, K3. 5 V1 B1 [ऽ]थ वा ते कर्मणः क्षयः. — After 36, K3. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 ins.:

401* एष तस्माद्गमिष्यामि सकाशं मातरिश्वनः ।

[K5 B3. 5 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 एवं (for एष).]

Colophon: damaged in B4; Dn2 D6 G3. 4 absent. D4 reads it after 12. 151. 4. — *Sub-parvan*: Ś1 K V1 B1 D1–3. 5. 8. 9 आपद्धर्म; Bo D7 S (G3. 4 absent) राजधर्म. — *Adhy. name*: K2 नारदशाल्मलिसंवादः; K5 B1. 2 D2. 3. 8 M1. 3 पवनश(M1. 3 °श)ल्मलिसंवादः; Bo. 5 पवननारदशाल्मलिसंवादः; B3 पवननारदसंवादः; D5 शाल्मलिनारदसंवादः; M2 वायुस्तुतिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 144; B3 153; T1 G5 155; T2 G2 154; M 156. — *Śloka no.*: Da1 17; Da2 Dn1 19; D8 18.

१५१

C. 12. 5841
B. 12. 156. 1
K. 12. 155. 1

भीष्म उवाच ।
एवमुक्त्वा तु राजेन्द्र शल्मलिं ब्रह्मवित्तमः ।
नारदः पवने सर्वं शल्मलेर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १
हिमवत्पृष्ठजः कश्चिच्छल्मलिः परिवारवान् ।
बृहन्मूलो बृहच्छाखः स त्वां वायोऽवमन्यते ॥ २
बहून्याक्षेपयुक्तानि त्वामाह वचनानि सः ।
न युक्तानि मया वायो तानि वक्तुं त्वयि प्रभो ॥ ३
जानामि त्वामहं वायो सर्वप्राणभृतां वरम् ।
वरिष्ठं च गरिष्ठं च क्रोधे वैवस्वतं यथा ॥ ४
एवं तु वचनं श्रुत्वा नारदस्य समीरणः ।
शल्मलिं तमुपागम्य क्रुद्धो वचनमब्रवीत् ॥ ५
शल्मले नारदे यत्त्वयोक्तं मद्विगर्हणम् ।
अहं वायुः प्रभावं ते दर्शयाम्यात्मनो बलम् ॥ ६
नाहं त्वा नाभिजानामि विदितश्चासि मे द्रुम ।

151

☞ B_3 is not collated for stanzas 1–18 of this adhy.

1 G_1 om. the ref. — ^{b}) K_1 (by corr.).$_{3.5}$ V_1 $Bo_{-2.4.5}$ Da $Dn_{1.n3}$ $D_{2-5.8.9}$ शाल्मलिं (Da °लि); K_4 शल्मल्यं; G_1 °लि; M_2 °ली; M_4 °लीं. $Bo._5$ D_5 ब्रह्मसत्तमः; T_2 तरुवित्तमं; G_1 द्रुमसत्तमं. — After 1^{ab}, M_1 wrongly repeats 12. 150. 36^{cd}. — ^{c}) K_3 नारदः पर्वते वायुं; Bo पवने नारदः सर्वं; D_4 नारदः पवंते सर्वं (sic); D_5 °दः पवमैः सार्धं. — ^{d}) Some MSS. शाल्मलेर्. M_2 उक्तवान् (for अब्रवीत्).

2 Before 2, N (except D_7; B_3 not collated; Dn_2 D_6 absent) $M_{3.4}$ ins. नारद उवाच. — ^{a}) K_1 (by corr.) Bo D_7 T $G_{1.2.5}$ -पृष्ठतः; M_2 -पृष्ठजं. — ^{b}) Some MSS. शाल्मलिः. G_1 परिवारयन्. — ^{c}) D_7 S ($G_{3.4}$ absent) -बृहच्छाखो (M_1 °च्छायो) (for °न्मूलो). K_5 $Dn_{1.n3}$ $D_{2.3.5.8}$ बृहच्छायः; D_7 S ($G_{3.4}$ absent) °न्मूलः (for °च्छाखः). — ^{d}) D_1 त्वं; D_7 S ($G_{3.4}$ absent) त्वा (for त्वां). K_3 [ऽ]भिमन्यसे; D_9 [ऽ]तिमन्यते; M_2 [ऽ]प°. K_1 सत्त्वानां योऽवमन्यते.

3 ^{a}) K_{2-4} Dn_1 $D_{2.8}$ बहुव्याक्षेपयुक्तानि; T_1 $G_{2.5}$ बहूनि क्षेप°; M_2 बहून्याक्षेम°. — ^{b}) D_9 त्वा मोह- (for त्वामाह). B_1 D_5 च (for सः). — ^{c}) Da वाचो (for वायो). G_2 नियुक्तानि महावायो. — ^{d}) K_4 च त्वां प्रभो; K_5 V_1 B Da $Dn_{1.n3}$ $D_{2.3.5.8}$ तवाग्रतः; D_1 G_2 M_1 त्वया प्रभो.

4 ^{a}) $Bo._5$ Da महाबाहो; B_2 अहं वाहो; D_1 अहो वायो (for अहं वायो). — ^{b}) B_1 D_7 M_2 सर्व-प्राणि- (for °प्राण-). Da_1 वरः. D_1 मवं प्राणस्यतां वरं (sic). — ^{c}) B_1 श्रेष्ठं चैव वरिष्ठं च; B_2 Da गरिष्ठं च वरिष्ठं च; D_7 S ($G_{3.4}$ absent) विशिष्टं च वरिष्ठं च. — ^{d}) Da_1 क्रोधो. D_7 S ($G_{3.4}$ absent) सर्वलोकेश्वरं प्रभुं. — After 4, D_4 reads the colophon of the preceding adhy.

5 Before 5, N (except D_7; B_3 not collated; Dn_2 D_6 absent) ins. भीष्म उवाच. — ^{a}) $K_{2.5}$ $Dn_{1.n3}$ $D_{2.3.7.8}$ S ($G_{3.4}$ absent) एतत् (for एवं). — ^{b}) Da_1 समीरणं; D_9 मनीषिणः; G_1 समीरिणः. — ^{c}) Some MSS. शाल्मलिं. — ^{d}) K_4 क्रोधो.

6 Before 6, N (except $Ś_1$ $K_{1.2.4}$; B_3 not collated; Dn_2 D_6 absent) T_1 $G_{2.5}$ $M_{1.3.4}$ ins. वायुरुवाच. — ^{a}) Some MSS. शाल्मले. $K_{1.4}$ D_1 नारदं; $K_{2.3.5}$ V_1 $Bo._{1.4.5}$ Da $Dn_{1.n3}$ $D_{2.8.9}$ S (except G_2; $G_{3.4}$ absent) नारदो. $K_{1.4.5}$ V_1 $B_{1.2}$ $D_{3.3.8}$ यत्तु; $Bo._{4.5}$ D_5 वाक्यं; Da_2 यत्र; $Dn_{1.n3}$ गच्छंस् (for यत्तत्). D_4 शल्मले नारदोपांते. — ^{b}) $K_{1.3.5}$ V_1 $Bo._{2.4.5}$ D (except $D_{4.7}$; Dn_2 D_6 absent) T_2 G_1 M त्वयोक्तो. V_1 $B_{1.4}$ मद्विगर्हितं. — ^{c}) G_1 M_2 वायु-; M_4 वायुं. K_4 प्रभावे. — ^{d}) V_1 $Bo_{-2.5}$ Da D_4 T $G_{1.5}$ $M_{1.3.4}$ बलात्. D_7 G_2 दर्शयित्वात्मनो बलात्; M_2 °यिष्ये चात्मनो बलं (hypermetric).

7 ^{a}) T_2 सोहं (for नाहं). V_1 D_7 T_2 त्वां. $K_{4.5}$ $Bo_{-2.4.5}$ Da $Dn_{1.n3}$ $D_{2.3.5.8}$ T_1 $G_{2.5}$ $M_{1.3}$ अ(K_4 $B_{1.2}$ D_5 T_1 $G_{2.5}$ $M_{1.3}$ ना)हं त्वामभिजानामि; D_4 न त्वाहं नासि जा°. — ^{b}) D_7 T $G_{1.5}$ M विदितात्मा; G_2 °तोसि (for °तश्च). V_1 Bo Da [अ]स्मि; G_2 हि (for [अ]सि). V_1 $Bo_{-2.5}$ Da M_3 ते; D_1 मद्; D_5 वै

पितामहः प्रजासर्गे त्वयि विश्रान्तवान्प्रभुः ॥ ७
तस्य विश्रमणादेव प्रसादो यः कृतस्तव ।
रक्ष्यसे तेन दुर्बुद्धे नात्मवीर्याद्द्रुमाधम ॥ ८
यन्मा त्वमवजानीषे यथान्यं प्राकृतं तथा ।
दर्शयाम्येष आत्मानं यथा मामवभोत्स्यसे ॥ ९
एवमुक्तस्ततः प्राह शल्मलिः प्रहसन्निव ।
पवन त्वं वने क्रुद्धो दर्शयात्मानमात्मना ॥ १०
मयि वै त्यज्यतां क्रोधः किं मे क्रुद्धः करिष्यसि ।
न ते बिभेमि पवन यद्यपि त्वं स्वयंप्रभुः ॥ ११
इत्येवमुक्तः पवनः श्व इत्येवाब्रवीद्वचः ।
दर्शयिष्यामि ते तेजस्ततो रात्रिरुपागमत् ॥ १२
अथ निश्चित्य मनसा शल्मलिर्वातकारितम् ।
पश्यमानस्तदात्मानमसमं मातरिश्वनः ॥ १३
नारदे यन्मया प्रोक्तं पवनं प्रति तन्मृषा ।

C. 12. 5855
B. 12. 156. 15
K. 12. 158. 15

(for मे). S1 K1. 3 Da2 G5 द्रुमः; Da1 द्रुमं. — c) K4 पितामहाः; Da2 M2 °मह-. D9 प्रजाः (for प्रजा-). — d) V1 B2 Da अभूत्; Dn3 विभुः (for प्रभुः).

8 a) D8 विप्रमाणाद् (for विश्रम°). K3. 5 Bo. 4. 5 Dn1. n3 D2. 3. 7. 8 T1 G5 M1. 3. 4 एष; Da एवं; G2 एषां (for एव). V1 B1. 2 तस्य विश्र(B2 °श्रा)मतस्तात. — b) M2 प्रसादे. K5 V1 B (B3 not collated) D (except D9; Dn2 D6 absent) S (G3. 4 absent) मत्- (for यः). K2 च्युतस् (for कृतस्). Cv गच्छतस्तव (for यः कृतस्तव). — c) Dn1 रक्षसे. V1 Da तेनास्येवं प्रवृद्धस्त्वं; B1 D7 S (G3. 4 absent) अभूत्त(G1 अस्य त)स्य प्रसादात्त्वां (B1 T2 °दात्त्वं; M1 °दस्ते). — d) D7 T1 G5 न भज्यामि; T2 न हन्यामि; G1 न हन्यां त्वां; G2 न भंजामि; M1 तेन ह्रद्य; M2-4 तेनाप्यस्य (for नात्मवीर्याद्). K5 तथा द्रुम; Da1 द्रुमाधमः; Dn1 °नघ.

9 a) K1 यं मा त्वाम्; D6 यस्मान्मां तु (for यन्मा त्वम्). K3-5 V1 B (B3 not collated) Da Dn1. n3 D2-4. 7-9 T G1. 2. 5 मां (for मा). Ś1 K1 G2 अभिजानीषे; B2 Da अवजानासि; D7 T1 G5 °नीथा (for अवजानीषे). — b) K4 यथान्ये; Bo. 5 D5 °न्यान्; T2 G1 °न्यः. Bo. 4. 5 D5 प्राकृतांस्; T2 G1. 2 प्रा(G1 प्र)कृतस्. K8 यथा (for तथा). — c) V1 B1. 2 Da M2 [अ]च; D4 [ए]व; D7 T G1. 2. 5 M1. 3. 4 [ए]न(T2 °व)म् (for [ए]ष). K3 V1 Bo-2. 5 तेत्मानं; K5 B4 Da Dn1. n3 D2. 3. 7. 8 M2 चा°; D4 वा° (for आ°). — d) Da1 T1 G5 मा (for माम्). K2. 4 अवबोत्स्यसे; K3. 5 V1 Da Dn1. n3 D2. 3. 7-9 T G1. 2. 5 M2. 4 ना(V1 अ)वमन्यसे; B1. 4. 5 D5 अव(B5 D5 °भि)वेत्स्यसे; D4 M1. 3 नावमंस्यसे (for अवभोत्स्यसे). Bo यथा मम भिवेत्स्यसे (sic); D1 यथा मा सर्वभूत्स्यसे (sic).

10 Before 10, MSS. ins. भीष्म उवाच. — a) Da2 उक्तास्. — b) Some MSS. शाल्मलिः. — c) K3 पवनस्; Da2 पवनं. K2. 4. 5 V1 Bo. 4. 5 Da Dn1. n3 D2-5. 8 च मे; K3 च नो (sic) (for वने).

11 a) Bo. 4. 5 D5 [ए]व; D7 T1 G2. 5 वा (for वै). D7 S (G3. 4 absent) मुच्यतां (M2 °ते) (for त्यज्यतां). D4 कोपः (for क्रोधः). — b) K4 ते; B1. 2 Da D4 मां (for मे). D2 क्रोधः; G1 कृत्यः (for क्रुद्धः). D1 किमु क्रोधः करिष्यति. — c) B2 त्वां (for ते). Dn3 पवनो. — d) D5 स्वयंभुवः; M3 बली प्रभुं (for स्वयंप्रभुः). — After 11, K5 V1 Bo-2. 5 Da Dn1. n3 D2-4. 8 ins.:

402* बलाधिकोऽहं त्वत्तश्च न भीः कार्या मया तव ।
ये तु बुद्ध्या हि बलिनस्ते भवन्ति बलीयसः ।
प्राणमात्रबला ये वै नैव ते बलिनो मताः ।

[(L. 1) V1 Bo-2. 5 Da D4 तु (for च). D4 [अ]नघ (for तव). — (L. 2) Bo. 5 तु (for हि). — (L. 3) B4 स्मृताः (for मताः).]

12 a) K2 D5 एवमुक्त्वा. D5 पवनं. — b) D4 प्रस्मयित्वा; D7 श्वः श्व इति (for श्व इत्येव). — c) Da1 D4 तत् (for ते). — d) K3. 5 T2 G2 M1-3 रात्रिम्; B2 वायुर् (for रात्रिर्). K3 अपागतं; G2 उपागतः.

13 a) V1 B1. 2 Da ततो (for अथ). V1 B1 सहसा (for मनसा). — b) Some MSS. शाल्मलिर्; D7 S (G3. 4 absent) वैरधारणं (G1. 2 T2 शल्मलीर्. °णः) (for वातकारितम्). — d) B2 नसमं; G2 असत्तं (sic) (for असमं). K3. 4 V1 B2. 4 Da Dn1. n3 D2-4. 7. 8 S (G3. 4 absent) मातरिश्वना.

14 a) K4 नारदो. Da2 G1 यं (for यन्). D1 सर्वं (for प्रोक्तं). — b) K2. 3 B4 Da2 Dn1. n3 D1. 3. 5. 8 T2 G1 M2. 4 वचनं; Da1 प्रवितं; G2 पावनं (for पवनं). T1 G2. 5 तन्मृषा प्रति (by transp.).

C. 12. 5856
B. 12. 156. 16
K. 12. 153. 15

असमर्थो ह्यहं वायोर्बलेन बलवान्हि सः ॥ १४
मारुतो बलवानित्यं यथैनं नारदोऽब्रवीत् ।
अहं हि दुर्बलोऽन्येभ्यो वृक्षेभ्यो नात्र संशयः ॥ १५
किं तु बुद्ध्या समो नास्ति मम कश्चिद्वनस्पतिः ।
तदहं बुद्धिमास्थाय भयं मोक्ष्ये समीरणात् ॥ १६
यदि तां बुद्धिमास्थाय चरेयुः पर्णिनो वने ।
अरिष्टाः स्युः सदा क्रुद्धात्पवनान्नात्र संशयः ॥ १७
तेऽत्र बाला न जानन्ति यथा नैनान्समीरणः ।
समीरयेत संक्रुद्धो यथा जानाम्यहं तथा ॥ १८
ततो निश्चित्य मनसा शल्मलिः क्षुभितस्तदा ।
शाखाः स्कन्धान्प्रशाखाश्च स्वयमेव व्यशातयत् १९
स परित्यज्य शाखाश्च पत्राणि कुसुमानि च ।
प्रभाते वायुमायान्तं प्रत्यैक्षत वनस्पतिः ॥ २०
ततः क्रुद्धः श्वसन्वायुः पातयन्वै महाद्रुमान् ।
आजगामाथ तं देशं स्थितो यत्र स शल्मलिः ॥ २१
तं हीनपर्णं पतिताग्रशाखं

— c) K1 असमर्थं; B2 न समर्थो. K1. 4 B1 D1. 8 G1 ह्ययं. — d) Da अपि (for हि सः).

15 a) K1 D1 मार्गतो (for मारुतो). — b) K5 Dn1. n3 D2. 3 यथा वै; Bo यश्चैनं; B1 D4 यथैतन्; D8 यथैव; T2 G1 यथेदं (for यथैनं). — c) K3. 5 V1 B (B3 not collated) Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 7. 8 S (G3. 4 absent) तु (for हि).

16 a) T2 नु (for तु). — b) K1. 3. 5 V1 B (B3 not collated) Da Dn1. n3 D2–5. 8. 9 मया (for मम). B1. 2 नित्यं; D2. 3. 8 किंचिद् (for कश्चिद्). — Da1 reads 16^{cd} twice. — c) B1. 2 Da1 (first time). a2 D7 S (G3. 4 absent) तामहं; Da1 (second time) यद्येतां (for तदहं). — T2 G1 om. (hapl.) 16^{d}–17^{a}. — d) D1 om. भयं. K1 Da मोक्षे; B1 D7 T1 G2. 5 M लक्ष्ये (for मोक्ष्ये).

17 T2 G1 om. 17^{a} (cf. v. l. 16). B4 damaged. — a) V1 B1. 2. 5 Da1 D5 यद्येतां (for यदि तां). — b) K3. 5 Da Dn1. n3 D2–4. 8 तिष्ठेयुः; G1 परेयुः (for चरेयुः). Da2 D7 T G1. 2. 5 प्राणिनो; M4 पर्णिने (for पर्णिनो). D5 वरेयुः वर्णमोचने. — c) D4 क्रुध्य (for क्रुद्धात्).

18 a) K3. 5 V1 B (B3 not collated) Da Dn1. n3 D2–5. 7. 8 S (G3. 4 absent) तु (for ऽत्र). V1 Bo–2. 5 Da D4 बाल्यान् (for बाला). — b) D7 G2 तथा (for यथा). K1 नैतां; K4 Da1 D7. 9 T1 G2. 5 M1. 4 नैवान्; K5 D2. 3. 8 चैतान्; Bo. 4. 5 M2 चैनान्; Dn1. n3 D5 वै तान्; G1 तेन (for नैनान्). K5 समीरणं; G1 °रिणः (for °रणः). — c) Ś1 M2 समीरयत; K1 °णे तु; K3. 5 Da Dn1. n3 D2. 3. 8. 9 °यति; V1 B1. 4 D4. 5 °येत्सु-; D1 °येते; M1 °पेन; M3 °येण (sic) (for समीरयेत). K1 संक्रुद्धे; D1 सत्कुद्धो (for संक्रुद्धो). — After 18, N (except D7; B3 not collated; Dn2 D6 absent) ins. an addl. colophon [*Sub-parvan :* Ś1 K B2 Da1 Dn1. n3 D1–5 आपद्धर्म; V1 B4 राजधर्म. — *Adhy. name :* Ś1 K1. 2. 4. 5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D1–5 पवनशा- (Ś1 K1. 2 °श-; D1 °स)ल्मलि(Dn3 °ल)संवादः; Bo. 5 नारदपवनशाल्मलिसंवादः; B4 पवननारदशाल्मलिसं-वादः — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 145; B4 154; Da1 24; Dn1 26; D2 20. — *Śloka no. :* Da Dn1 20.]

19 a) T2 सहसा (for मनसा). — b) K1. 3. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2–5. 8. 9 शाल्मलिः (for श°). K4 क्षतितस् (sic); G2 कुपितस् (for क्षुभि°). K5 Dn3 (also as in text) D7 S (G3. 4 absent) तथा (for तदा). — c) K3–5 Bo Dn1. n3 D1. 2. 8 शाखास्कंधान् (Bo °धं); V1 B1–3. 5 D4. 5. 7 S (G3. 4 absent) शाखाः स्कंधं (D5 °ध-; M1. 3 °धे) (for शाखाः स्कन्धान्). K3 प्रशाखांश् (for °खाश्). — d) K1 एवम् (for एव). K1 अपातयत्; K1 (*sup. lin.*) D7 व्यपा°; K4 विशा°; B1 D4 व्यसा°; M2 व्यशातयन् (for °तयत्).

20 a) K1 परित्यज्य हि; Bo. 1. 5 Da D5 संपरि-त्यज्य (for स परि°). D4 तु (for च). — b) B1 पद्मानि; D4 पात्राणि (for पत्राणि). Bo. 3–5 D6 च फलानि (for कुसुमानि). — d) B1 प्रत्यवैक्षद्; D7 S (G3. 4 absent) प्रेक्षते स्म (for प्रत्यैक्षत).

21 a) K3 च सन्; D9 स्वसन् (for श्वसन्). — b) Bo. 3. 5 वनस्पतीन् (for महाद्रुमान्). — c) D1 आज-जाम (for आजगाम). K2 वनं; M1–3 [आ]शु तं (for [अ]थ तं). M2 देहं (for देशं). — d) K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 आस्ते (for स्थितो). K V1 B Da Dn1. n3 D2–4. 8. 9 शाल्मलिः (for श°). D5 संस्थितो यत्र शाल्मलिः.

विशीर्णपुष्पं प्रसमीक्ष्य वायुः ।
उवाच वाक्यं स्मयमान एनं
मुदा युतं शल्मलिं रुग्णशाखम् ॥ २२
अहमप्येवमेव त्वां कुर्वाणः शल्मले रुषा ।
आत्मना यत्कृतं कृत्स्नं शाखानामपकर्षणम् ॥ २३
हीनपुष्पाग्रशाखस्त्वं शीर्णाङ्कुरपलाशवान् ।
आत्मदुर्मन्त्रितेनेह मद्वीर्यवशगोऽभवः ॥ २४
एतच्छ्रुत्वा वचो वायोः शल्मलिर्व्रीडितस्तदा ।
अतप्यत वचः स्मृत्वा नारदो यत्तदाब्रवीत् ॥ २५
एवं यो राजशार्दूल दुर्बलः सन्बलीयसा ।
वैरमासज्जते बालस्तप्यते शल्मलिर्यथा ॥ २६
तस्माद्वैरं न कुर्वीत दुर्बलो बलवत्तरैः ।
शोचेद्धि वैरं कुर्वाणो यथा वै शल्मलिस्तथा ॥ २७
न हि वैरं महात्मानो विवृण्वन्त्यपकारिषु ।
शनैः शनैर्महाराज दर्शयन्ति स ते बलम् ॥ २८
वैरं न कुर्वीत नरो दुर्बुद्धिर्बुद्धिजीविना ।

C. 12. 5871
B. 12. 157. 11
K. 12. 155. 30

---

22 ᵃ) K3 D9 पर्णहीनं; Da G2 हीनपत्रं; D1 हीनवर्णं; D4 शीर्णपत्रं (for हीनपर्णं). D1 पतिताग्रशाखं (for °ग्रशाखं). — ᵇ) K5 B4 Dn1. n3 निशीर्ण-; V1 D7 T1 G2. 5 विकीर्ण-; Bo. 3. 5 D5 विहीन-; D4 विस्तीर्ण- (for विशीर्ण-). B1 -पुंसां; B2 -पर्णं (for -पुष्पं). — ᶜ) D5 वाचा (for वाक्यं). K (except K1; K2 lacuna) V1 B1. 4 Dn1. n3 D2-4. 8. 9 M1-3 एवं; Bo. 2. 3. 5 Da D5 T2 G1. 2 M4 एव (for एनं). — ᵈ) K3. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2-5. 7. 9 T G1. 2. 5 M1. 3. 4 युतः (for युतं). K3. 5 V1 Bo. 1. 3. 4 Dn1. n3 D1-5. 8. 9 T1 G5 शाल्मलिम्; B2. 5 D7 T2 G2 शल्मलि- (for शल्मलिं). K3. 5 B1. 3. 4 Dn3 D2. 3. 5. 8 उग्रशाखं; D1. 4 भग्न° (for रुग्ण°). M2 मुदा युतः शल्मलिकं निशाखं.

23 Before 23; K5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 ins. वायुरुवाच. — ᵃ) K1 एतत्; B2. 3. 5 D5 एवं (for एव). All MSS. (except Ś1 D1 M; Dn2 D6 G3. 4 absent) त्वा (for त्वां). — ᵇ) K3 V1 Bo-2 Da D4. 7 T G1. 2. 5 M2. 4 कुर्यां वै; M1. 3 कुर्यां ते (for कुर्वाणः). K V1 B Da Dn1. n3 D3-5. 8. 9 शाल्मले; G2 शल्मषे (sic) (for शल्मले). G2. 5 मृषा (for रुषा). — G1 om. 23ᶜᵈ. — ᶜ) K2. 4. 5 Bo. 3-5 Dn1. n3 D2. 5. 7-9 S (G3. 4 absent) कृच्छ्रं (for कृत्स्नं).

24 B4 partly damaged. — ᵃ) K3 D9 हीनशाखाग्रपुष्पस्त्वं (K3 °ष्पत्वं). — ᵇ) K4 D1 शीतांकुर-; B1 शीर्णांशुक-; Da शीर्णपुष्प- (for शीर्णाङ्कुर-). K5 Bo. 3. 5 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 -पलाशकः (Bo °सकः) (for °शवान्). D7 T1 G2. 5 विशी(G2 °की)र्णांकुरपल्लवः. — ᵈ) K1. 3-5 V1 B Da2 D1-3. 5. 7-9 T G1. 2. 5 M2-4 -वशगो भव; K2 -वशोभवः (submetric); Dn1. n3 D4 -वशगः कृतः; M1 -वशगोभवत् (for -वशगोऽभवः). Da1 मद्वीर्यवशो भव.

25 Before 25, K5 V1 B1. 2. 4 Da Dn1. n3 D2-4. 8 ins. भीष्म उवाच. V1 reads 25ᵃᵇ on marg. — ᵃ) Da1 वायुः (for वायोः). — ᵇ) K2. 3. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2-5. 8. 9 शाल्मलिर् (for शल्मलिर्). B1 बृंहितो; S (except T1; G3. 4 absent) वीलितः (for व्रीडि°). V1 B1. 2 M2 [S]भवत्; Da भवेत् (for तदा). — ᶜ) D7 T1 G2. 5 च तत् (for वचः). B Da D4. 5. 9 T2 G1 श्रुत्वा (for स्मृत्वा). — ᵈ) M2. 4 नारदे (for °दो). G1 M2 तदब्रवीत् (for तदा°).

26 ᵃ) K5 एकं (for एवं). Dn1. n3 हि (for यो). — ᵇ) K1 D5 स; V1 B1. 2 Da हि; D1 T2 G1. 2 M सु-; T1 G5 तु (for सन्). M4 वली यथा (for बलीयसा). — ᶜ) K1 G1. 2 आसज्यते; K4. 5 B4 Dn1. n3 D2-4. 8 आरभते; Bo. 3. 5 D5 आसृजते (for आसज्जते). — ᵈ) D9 तथा तं (for तप्यते). K1. 3. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2-5. 8. 9 शाल्मलिर् (for श°).

27 D5 om. (hapl.) 27. Ś1 reads 27 and V1 27-28 on marg. B4 damaged. — ᵃ) Ś1 D1 समासा(D1 °स)ज्य; K1. 2. 4 समासाद्य (for न कुर्वीत). — ᵇ) D1 बलवत्तरे. — ᶜ) B1. 2 T2 G1. 2 M शोचेत; Da1 शोचेद्वै (for °द्धि). — ᵈ) K3. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2-4. 8. 9 शाल्मलिस् (for श°).

28 V1 reads 28 on marg. — ᵃ) Dn3 महाबाहो (for °त्मानो). — ᵇ) V1 D5 दर्शयंति (for विवृण्वन्ति). B (except B4) Da कुर्व(B3 वृण्वं)त्यनपकारिषु. — ᵈ) Ś1 K1 दर्शयिष्यंति; K2. 4 D1 दर्शयंति हि (for दर्शयन्ति स). Da दुर्बलैः; M2 वै बलं (for ते बलम्).

29 ᵃ) Da2 कुर्वंति (for कुर्वीत). K4 रणे; Da2 नरा (for नरो). — D5 om. 29ᶜ-31ᵃ. — ᶜ) Da Dn1 वृद्धि (for बुद्धिर्). Da Dn1 D1 यांति (for

C. 12.5871
B. 12.157.11
K. 12.155.30

बुद्धिर्बुद्धिमतो याति तूलेष्विव हुताशनः ॥ २९
न हि बुद्ध्या समं किंचिद्विद्यते पुरुषे नृप ।
तथा बलेन राजेन्द्र न समोऽस्तीति चिन्तयेत् ॥ ३०
तस्मात्क्षमेत बालाय जडाय बधिराय च ।
बलाधिकाय राजेन्द्र तद्दृष्टं त्वयि शत्रुहन् ॥ ३१
अक्षौहिण्यो दशैका च सप्त चैव महाद्युते ।
बलेन न समा राजन्नर्जुनस्य महात्मनः ॥ ३२
हतास्ताश्चैव भग्नाश्च पाण्डवेन यशस्विना ।
चरता बलमास्थाय पाकशासनिना मृधे ॥ ३३
उक्तास्ते राजधर्माश्च आपद्धर्माश्च भारत ।
विस्तरेण महाराज किं भूयः प्रब्रवीमि ते ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५१ ॥

याति). V_1 B_1 तं प्राप्य याति दुर्बुद्धिस्. — ^{d}) K_1 भूलेपु (sic); K_4 D_4 भूतेपु; K_5 Bo. 4. 5 Da Dn_1. n_3 $D_{2.3.8}$ तृणेपु; M_4 कूलेपु (for तूलेपु).

30 D_5 om. 30 (cf. v. l. 29). B_4 partly damaged. — ^{a}) G_1 हि विद्या; M_2 बुद्ध्या हि (by transp.). M_3 समः (for समं). D_7 T $G_{1.2.5}$ समः कश्चिद् (for समं किंचिद्). — ^{b}) V_1 $B_{1.2}$ Da पुरुषेष्विह; T_2 $G_{1.2}$ M_{1-3} पुरुषो नृप (G_1 M_2 °पः) (for पुरुषे नृप). — ^{c}) D_1 यथा (for तथा). G_2 बालेन (for ब°). — ^{d}) $M_{2.4}$ समं त्विति (for समोऽस्तीति). $K_{2.4}$ D_1 T_2 G_1 $M_{1.3.4}$ चिंतये; V_1 $B_{1.2}$ D_4 निश्चयः; D_9 M_2 चिंतय (for चिन्तयेत्). K_5 Bo. 3–5 Da Dn_1. n_3 $D_{2.3.8}$ न समोस्तीह कश्चन.

31 D_5 om. 31^{a} (cf. v. l. 29). — ^{a}) M_2 तथा (for तस्मात्). K_2 क्षमेण; K_3 नमत; K_4 क्षमेत्य; D_9 नमेत (for क्षमेत). $B_{1.2}$ Da वै काले (for बालाय). — ^{b}) K_5 Bo. 3–5 Dn_1. n_3 $D_{2.3.8}$ जडांध-; D_5 बुद्धिमान्; T_1 $G_{2.5}$ M जळाय; G_1 जलाय (for जडाय). M_2 विकलाय (for बधिराय). — ^{c}) D_1 बलादिकाय; M_2 °धिकोपि (for °धिकाय). — ^{d}) B_1 M_3 तं (for तद्). D_4 दृष्टुं (for दृष्टं). B_2 तव (for त्वयि).

32 ^{a}) T_2 $G_{1.2}$ $M_{1.3.4}$ अक्षोहिण्यो (for अक्षौहिण्यो). Dn_1 $D_{3.8}$ दशैकाश्च; D_7 T_1 $G_{2.5}$ महाराज (for दशैका च). — ^{c}) M_3 जले[वे]न (for ब°). D_2 समरे; D_9 मनसा (for न समा). — ^{d}) Bo. 5 महाद्युते (for °त्मनः).

33 ^{a}) $K_{4.5}$ Dn_1. n_3 निहताश्चैव; Da हताशाश्चैव; $D_{2.3.8}$ निहतास्ताश्च (for हतास्ताश्चैव). D_4 प्रभग्नाश्च (hypermetric) (for भग्नाश्च). — ^{b}) V_1 B (B_4 damaged) Da $M_{1.3}$ महात्मना (for यशस्विना). — ^{c}) K_3 चरतां; Bo. 3. 5 D_5 पौरुषं (for चरता). — ^{d}) V_1 D_7 S ($G_{3.4}$ absent) रणे (for मृधे).

34 ^{a}) B_3 उक्ताश्च ते (hypermetric) (for उक्तास्ते) K_5 Dn_1. n_3 $D_{2-4.8}$ उक्ताश्च ते राजधर्मा; D_7 T_1 $G_{2.5}$ उक्तास्त आपद्धर्माश्च. — ^{b}) M_4 पांडव (for भारत). — ^{c}) K_1 M_2 महाराजन्; T_2 °प्राज्ञ (for °राज). — ^{d}) V_1 B भूयः किं (by transp.). K_5 Dn_1. n_3 $D_{2-4.8}$ श्रोतुमिच्छसि; V_1 कथयामि ते; B_1 Da करवाणि ते (for प्रब्रवीमि ते).

Colophon. — *Sub-parvan.*: $Ś_1$ K Bo. 1. 3. 4 Da Dn_1. n_3 $D_{1-5.9}$ आपद्धर्मे; V_1 D_7 T_2 $G_{1.2}$ M राजधर्मे; B_5 राजधर्मे आपत्सु. — *Adhy. name*: $Ś_1$ K B_1 Da Dn_1. n_3 D_{1-4} $M_{1.3}$ पवनशा($Ś_1$ $K_{1.2}$ D_1 $M_{1.3}$ °श)ल्मलिसंवादः; V_1 Bo. 2–5 D_5 पवननारदशाल्मलिसंवादः; D_9 शाल्मलिसंवादः; M_2 बलवद्वैरदूषणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_5 M 157; B_1 146; B_2 T_1 G_5 156; B_4 T_2 $G_{1.2}$ 155; Da_1 25; Dn_1 27; D_3 21. — *Śloka no.*: Da Dn_1 D_3 16; D_9 39.

१५२

युधिष्ठिर उवाच ।
पापस्य यदधिष्ठानं यतः पापं प्रवर्तते ।
एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं तत्त्वेन भरतर्षभ ॥ १
भीष्म उवाच ।
पापस्य यदधिष्ठानं तच्छृणुष्व नराधिप ।
एको लोभो महाग्राहो लोभात्पापं प्रवर्तते ॥ २
अतः पापमधर्मश्च तथा दुःखमनुत्तमम् ।
निकृत्या मूलमेतद्धि येन पापकृतो जनाः ॥ ३
लोभात्क्रोधः प्रभवति लोभात्कामः प्रवर्तते ।
लोभान्मोहश्च माया च मानस्तम्भः परासुता ॥ ४
अक्षमा ह्रीपरित्यागः श्रीनाशो धर्मसंक्षयः ।
अभिध्याप्रज्ञता चैव सर्वं लोभात्प्रवर्तते ॥ ५
अन्यायश्चावितर्कश्च विकर्मसु च याः क्रियाः ।
कूटविद्यादयश्चैव रूपैश्वर्यमदस्तथा ॥ ६
सर्वभूतेष्वविश्वासः सर्वभूतेष्वनार्जवम् ।
सर्वभूतेष्वभिद्रोहः *सर्वभूतेष्वयुक्तता ।
हरणं परवित्तानां परदाराभिमर्शनम् ॥ ७
वाग्वेगो मानसो वेगो निन्दावेगस्तथैव च ।

C. 12. 5884
B. 12. 158. 8
K. 12. 156. 8

152

1 B4 partly damaged. — a) M1–3 किम् (for यद्). — K3. 5 om. (hapl.) 1^{b}–2^{a}. — b) Da2 यमः (sic) (for यतः). — M2 om. (hapl.) 1^{c}–2^{d}. — c) V1 B Da Dn1. n3 D2–5. 7–9 T1 G2. 5 M1. 3. 4 श्रोतुं (for ज्ञातुं). T2 G1 अनर्था(G1 °माल्या)नामधिष्ठानं. — d) D7 T1 G2. 5 M1. 3. 4 त्वत्तो वै; T2 G1 तद्ब्रूहि (for तत्त्वेन).

2 K3. 5 om. 2^{a}; M2 om. 2 (for both, cf. v. l. 1). — a) T2 G1 प्रवक्ष्यामि महाप्राज्ञ. — b) Da2 नराधिपः. — c) D4. 9 महाबाहो (for °ग्राहो).

3 Dn3 G1 om. (hapl.) 3^{a}–4^{b}. — a) V1 B1. 2 Da D4 T2 G2 M ततः (for अतः). M4 पापाद् (for °पम्). V1 B Da D5 अकीर्तिश् (for अधर्मश्). — b) M4 अनुत्तरं (for °मम्). V1 B Da D5 समंतादुभयं नृप. — c) V1 B Da D7 S (G1 om.; G3. 4 absent) वै (for हि). — d) K1 ये नु; V1 यो हि (for येन). D2 पापकृतं. K5 जनः (for जनाः).

4 Dn3 G1 om. 4^{ab} (cf. v. l. 3). — b) B2. 5 प्रवर्धते (for °र्तते). —K1 om. (hapl.) 4^{c}–5^{d}. Da1 reads 4^{cd} twice. — c) G1 मोहं (for °हश्). T2 G1 मानं (for माया). B3 D5 लोभान्मोहत्वमापन्नो (B3 °न्नं). — d) Dn3 मानस्तंभ-; D7 मानः स्तंभं; T2 G1 मानास्तंभः (T2 °भं). K3 परासुताः; V1 Bo परायुता; B1 परा शुभा; Da1 (first time) परासुतः (for °सुता).

5 K1 om. 5 (cf. v. l. 4). — a) G1 हि (for ह्री-). — b) V1 B1 D4 [ऽ]धर्मसंचयः; Da2 D1 धनसंक्षयः; D7 S (G3. 4 absent) [ऽ]थ (G2 हि) धनक्षयः (for धर्मसं°). — c) K2–4 D1 अविद्या(K2 °विज्ञा-; K3 °भिज्ञा)प्रज्ञता; K5 Bo. 4. 5 Dn1 D2. 3. 8 G2 अभिध्याप्रख्यता (B5 G2 °प्राज्ञता; D2. 3. 8 °प्रेष्यता) (for °प्रज्ञता). D3 चैवं (for चैव). D6 अभिध्याच्च भयाच्चैव; D7 T2 G1 अविद्या प्राज्ञता चैव. — d) K2 सर्वो (for सर्वं). B5 प्रवर्धते (for °र्तते).

6 a) V1 Bo–3. 5 Da2 D5 अत्यागश् (for अन्या°). K3 V1 Bo–2. 5 वितर्कश्; D7 कुतर्कश् (for यश्). K5 B4 Dn1. n3 [अ]वितर्कश्). K1 अन्यायजाभितर्कश्च; K5 B4 Dn1. n3 D2–4. 8 S (G3. 4 absent) अत्यागश्चातितर्षश्च (B4 S [G3. 4 absent] °तर्कश्च; D4 °कर्षश्च); Da1 अत्यागश्चावितितर्ष (sic). — b) B Da1 Dn1 D3. 5. 8 या क्रिया (for याः क्रियाः). D4 क्रिया यास्तु विकर्मणः; D7 S (G3. 4 absent) क्रिया या च (D7 याश्च; M4 चापि; Mad. ed. चैव) विकर्मसु. — c) D5 कुलं (for कूट-). K1. 3. 5 V1 B D (except D1; Dn2 D6 absent) S (G3. 4 absent) -विद्यामदश् (for °दयश्). D7 S (G3. 4 absent) चापि (for चैव). — d) K2 -मदास्; D1 -सहास् (for -). D5 रूपमैश्वर्यतस्तथा.

7 D4 om. (hapl.) 7^{a}. Ś1 K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 D7 S (G3. 4 absent) om. transp. 7^{ab} and 7^{cd}. D7 S (G3. 4 absent) om. — b) Dn3 (hapl.) 7^{bc}. D4 transp. 7^{b} and 7^{c}. — D4 om. 7^{d}; V1 reads it on नार्जवं (for [अ]ना°). Ś1 K3. 4 marg. — d) V1 B2 Da -भोगेषु (for -भूतेषु).

C. 12. 5885
B. 12. 153. 9
K. 12. 156. 9

उपस्थोदरयोर्वेगो मृत्युवेगश्च दारुणः ॥ ८
ईर्ष्यावेगश्च बलवान्मिथ्यावेगश्च दुस्त्यजः ।
रसवेगश्च दुर्वारः श्रोत्रवेगश्च दुःसहः ॥ ९
कुत्सा विकत्था मात्सर्यं पापं दुष्करकारिता ।
साहसानां च सर्वेषामकार्याणां क्रियास्तथा ॥ १०
जातौ बाल्येऽथ कौमारे यौवने चापि मानवः ।
न संत्यजत्यात्मकर्म यन्न जीर्यति जीर्यतः ॥ ११
यो न पूरयितुं शक्यो लोभः प्राप्त्या कुरूद्वह ।
नित्यं गम्भीरतोयाभिरापगाभिरिवोदधिः ।
न प्रहृष्यति लाभैर्यो यश्च कामैर्न तृप्यति ॥ १२
यो न देवैर्न गन्धर्वैर्नासुरैर्न महोरगैः ।
ज्ञायते नृप तत्त्वेन सर्वैर्भूतगणैस्तथा ।
स लोभः सह मोहेन विजेतव्यो जितात्मना ॥ १३
दम्भो द्रोहश्च निन्दा च पैशुन्यं मत्सरस्तथा ।

D1 मुक्तता; K1 [अ]मुक्तता; K3 [अ]शांतता; K5 सत्कृतिः; V1 Bo. 5 Da1 D7 S (G3. 4 absent) [अ]सक्तता; B1. 4 शक्तता; B2. 3 सक्तता; Da2 Dn1. n3 D2. 3. 8 [अ]सत्कृतिः (Da2 °ताः; Dn3 °तेः); D5 [अ]शक्तता; D9 संतता (for *[अ]युक्तता). — e) K5 -चित्तानां (for -वि°). — f) Ś1 K2. 4. 5 V1 B Dn1. n3 D1–3. 8 °भिमर्षणं; D5 °वमर्षणं (for °भिमर्शनम्).

8 a) B2 om. (hapl.) गो मानसो वे. K (except K1) V1 B (B2 om.) Da Dn3 D2–4. 8 T2 G1 मनसो (for मा°). — b) K1 निद्रा-; D7 T1 G2. 5 [ऽ]विद्या- (for निन्दा-). D2 om. (hapl.) from स्तथैव up to वेग (in 8d). — c) K5 om. from दरयो up to मात्सर्यं (in 10a). B1 वेगश्च (hypermetric) (for वेगो). — d) K1 D9 मृत्युर् (for मृत्यु-). K1 (marg.) B3–5 तु (for च). D1 तथापरः (for च दारुणः).

9 K5 om. 9 (cf. v. l. 8). B4 partly damaged. — a) Bo D5 तु (for च). — b) D1 -वर्गश् (for -वेगश्). Bo तु; D5 सु- (for च). Dn1. n3 D2–4. 8 दुर्जयः (for दुस्त्यजः). — c) B1 वाग्वेगश् (submetric) (for रसवे°). V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 M1. 3. 4 दुर्वार्यः (M1 °र्यं-); D7 T1 G2. 5 दुर्धार्यः; T2 G1 दुर्धार- (for दुर्वारः). — d) B1 सु- (for च).

10 K5 om. 10a (cf. v. l. 8). — a) K2 विकंथा; V1 B1. 2 Da विहिंसा; D4 वित्रस्ता; G1 विकर्म- (for विकत्था). — b) D7 T G1. 2. 5 पापदुष्कर्म- (G1 °र-) (for पापं दुष्कर-). K3 D1 -कारिताः (D1 °तां) (for °ता). — d) D1 अकार्याणां च (hypermetric). Da2 Dn3 क्रिया (for क्रियास्).

11 a) D7 S (G3. 4 absent) जातो (for °तौ). K (except K1) Bo. 5 Dn1. n3 D2. 3. 7–9 T1 G2. 5 च; T2 G1 [ऽ]पि; M2 न (for ऽथ). — b) Bo. 1. 5 चापि; B3 D7 T1 G5 चाथ; Da2 G2 चाथ (for चापि). K3. 5 Da Dn1. n3 D2. 3. 8. 9 मानवाः (for °वः). — c) K (except K1) V1 B4 Da2 Dn1. n3 D2. 3. 8 संत्यजंति (for °जति). Da2 [आ]र्थकर्म (for [आ]त्म°). Bo. 5 न त्यजत्यात्मनः कर्म; D4 सतां सदात्मकर्मैव; D7 S (G3. 4 absent) न त्यज(G2 °जं)त्यात्मक(T2 °श)र्मैकं (M2 °तं; M4 °को). — d) K5 Dn1. n3 D5 यो न; D3 यत्र (for यन्न). D5 जीर्यते (for °तः).

12 b) K1 प्राप्य; B1 प्रेप्सुः; B2 प्राप्तः (for प्राप्त्या). D7 S (G3. 4 absent) लोभः प्रीत्या (M2 लोभव्याधिः) कथंचन. — c) Bo. 3 T G1. 2. 5 नित्य- (for नित्यं). D5 गभीर-. — d) K5 om. from गाभि up to कामै (in 12f). D9 इवार्णवः (for इवोदधिः). — e) K3 प्रहृष्यंति; M3 प्रगृह्यति (for प्रहृष्यति). Ś1 K2. 4 D1 लोभैर्यो; K1 यो लोभो; K3 V1 B3. 4 Dn1 D3. 9 T2 G1. 2 M यो लोभैः; Bo–2. 5 Da Dn3 D2. 4. 7. 8 T1 G5 यो लाभैः (by transp.); D5 यो लोभे. — f) K1 कामैश्वर्यं; K3 V1 Bo. 2. 3. 5 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8. 9 M कामैर्यश्च (by transp.); B1. 4 Da D4 T2 G1 कामैश्वर्यैर् (B1 °र्यान्); G2 कामैश्चैव. Bo लिप्यति; B2 Da2 D7 S (G3. 4 absent) तृप्यते; Da1 तप्यते; D5 लिप्यते; D9 तृष्यति (for तृप्यति).

13 c) V1 Da जीयते; T2 G1 जायते (for ज्ञायते). D7 T2 G1 नृ(D7 न)पतित्वेन (for नृप तत्त्वेन). — d) Bo D5. 8. 9 M2 सर्व- (for सर्वैर्). V1 B1. 2 Da देवगणैस् (for भूत°). M1. 3 तदा (for तथा). — e) K5 Dn3 D3 लोभः स हि; B1 लोभेन च (for लोभः सह). — f) D4 न जेतव्यो; D9 विज्ञातव्यो; T2 विजि° (for विजे°). K3 D7. 9 T1 G2. 5 महात्मना; D4 [ऽ]नसूयता (for जितात्मना).

14 a) M1. 3. 4 डंभो (for दम्भो). D1 द्रोहं (for द्रोहश्). K1 lacuna for श्च निंदा च पैशु. K2. 4 Da निद्रा; D7 S (G3. 4 absent) मोहश् (for निन्दा). — b) K3. 5 Da2 Dn1 D2. 4. 8. 9 पैशून्यं; Da1 पैशूनं

भवन्त्येतानि कौरव्य लुब्धानामकृतात्मनाम् ॥ १४
सुमहान्त्यपि शास्त्राणि धारयन्ति बहुश्रुताः ।
छेत्तारः संशयानां च क्लिश्यन्तीहाल्पबुद्धयः ॥ १५
द्वेषक्रोधप्रसक्ताश्च शिष्टाचारबहिष्कृताः ।
अन्तःक्षुरा वाङ्मधुराः कूपाश्छन्नास्तृणैरिव ।
धर्मवैतंसिकाः क्षुद्रा मुष्णन्ति ध्वजिनो जगत् ॥ १६
कुर्वते च बहून्मार्गांस्तांस्तान्हेतुबलाश्रिताः ।
सर्वं मार्गं विलुम्पन्ति लोभाज्ञानेषु निष्ठिताः ॥ १७
धर्मस्याह्रियमाणस्य लोभग्रस्तैर्दुरात्मभिः ।
या या विक्रियते संस्था ततः साभिप्रपद्यते ॥ १८
दर्पः क्रोधो मदः स्वप्नो हर्षः शोकोऽतिमानिता ।
तत एव हि कौरव्य दृश्यन्ते लुब्धबुद्धिषु ।

C. 12. 5897
B. 12. 158. 21
K. 12. 156. 20

(for पैशुन्यं). B1 मत्सरं (for °रस). D7 S (G3. 4 absent) निंदा पैशु(D7 T1 G5 M4 °शू)न्यमत्सरे (T2 G1 °रं; M2. 3 °राः; M4 °रः). — ^{c}) K3 भवति (for °न्ति). M4 [ए]षां तु (for [ए]तानि). Bo D7 S (G3. 4 absent) कौंतेय (for कौरव्य).

15 ^{a}) K1 G1 सुमहंत्यथ; V1 Da °हांत्यर्थ-; Bo. 2. 5 D7 T2 G2 M °हांत्यथ (for °हान्त्यपि). — ^{b}) V1 Bo-3. 5 Da D4. 5. 7 S (G3. 4 absent) धारयंतो (for °यन्ति). K1 बहुश्रुतं (for °श्रुताः). — ^{c}) D7 T1 G2. 5 M2. 4 भेत्तारः (for छे°). — ^{d}) K1 Dn3 D4 क्लिष्यंति. T2 [आ]त्मबुद्धयः (for [अ]ल्प°).

16 B4 partly damaged. — ^{a}) K3 द्वेषक्रोधः; Bo. 5 द्वेषः (B5 °ष-) क्लेश- (for द्वेषक्रोध-). K3 प्रयुक्ताश्च (for -प्रस°). — ^{c}) K5 V1 B (except B1; B4 damaged) Da Dn1. n3 D2. 3. 8 अंतःक्रूरा; D5 अंतःक्रुद्धा; T2 अंतःक्षुधा (for अन्तःक्षुरा). — ^{e}) D9 कर्म- (for धर्म-). K1 -वेतंभिका; K3 -वेतसिका; K4 -वैतसकाः; D1 -वैतसिकः; D4. 8 -वेतंसिकाः (for -वैतंसिकाः). K1 lacuna for the portion from क्षुद्रा up to मार्गांस् (in 17^{a}). V1 B1. 2 Da क्रूरा; B5 क्रुद्धा (for क्षुद्रा). — ^{f}) Dn3 पुष्णंति; D4 स्तुवंति (for मुष्णन्ति). K4 ध्वनिनो (for ध्वजिनो).

17 K1 lacuna for 17^{a}. — ^{a}) Ś1 K2. 4 D1 कुरुते; D2. 3 कुर्वंते (for कुर्वते). K5 om. (hapl.) from च up to विक्रियते (in 18^{e}). T2 G1 तु (for च). T2 G1 वादांस् (for मार्गांस्). — ^{b}) V1 B1. 2 Da -विभूषितान् (for -बलाश्रिताः). Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 T2 G1. 2 तान्हेतुबलमाश्रिताः. — D1 om. (hapl.) 17^{cd}. — ^{c}) K3 D9 स्वर्गमार्गं; K4 Dn1. n3 D2. 3. 8 सतां (K4 Dn1 सर्वान्) मार्गान्; V1 B2. 5 Da D4 T2 G1 M सर्व(T2 G1 धर्म)मार्गान्; Bo सर्वमार्गं; B1 स तु मार्गान्; B3. 4 सतां मार्गं; D5 सर्वे मार्गं (for सर्वं मार्गं). G2 सन्मार्गान्विप्रलुंपंति. — ^{d}) Bo. 3-5 Dn1. n3 D2-4. 7. 8 T1 G2. 5 लोभज्ञानेषु (for लोभाज्ञानेषु). Bo. 3. 4 D5 [अ]वुष्ठिताः; B5 D4. 7 S (G3. 4 absent) [अ]धिष्ठिताः; Dn1. n3 D2. 3. 8 [अ]वस्थिताः (for निष्ठिताः). K3 D9 लोभा(K3 °भ)ज्ञानेन निश्रिताः; V1 B1. 2 Da लोभजालैरधिष्ठिताः.

18 = (var.) B. 12. 260. 11. K5 om. up to विक्रियते (cf. v. l. 17). — ^{a}) K3 B4 Dn3 D4 T1 G2. 5 M3. 4 ह्रियमाणस्य; V1 Bo. 2. 3. 5 Da Dn1 M1 क्रिय°; B1 [अ]क्रिय°; D7 T2 G1 ह्रीय°; M2 प्रिय° (for [अ]ह्रिय°). — ^{b}) K4 लोभग्रस्ते दुरात्मनि. — V1 reads 18^{e}–19^{d} on marg. 18^{cd} is damaged in B4. — ^{e}) B1 Da या(B1 जा)ति-; T2 M1 यया; G1 यथा (for या या). K1 D3 विक्रयते; Da1 विक्रियंते; D4 [अ]धिक्रियते; D5 वा क्रियते (for विक्रियते). — ^{d}) K3 सा वि-; K5 V1 B1-3 Da Dn1. n3 D2-5. 7. 8 T G1. 2. 5 M2. 4 सापि (for साभि-). K1. 5 T2 प्रवर्तते; V1 B1. 2 Da न विद्यते; D4 प्रभिद्यते; M2. 4 प्रणश्यति (for -प्रपद्यते). Bo. 5 सततं सा प्रपद्यते; D9 M1. 3 ततः सा विप्रणश्यति.

19 V1 reads 19^{abcd} on marg. — ^{a}) K1. 2. 4 दर्पक्रोधौ; D1 दर्पाक्रोधौ; T2 G1 दर्पः (G1 °र्प-) शोको; M2 दर्पक्रोधो (for दर्पः क्रोधो). Ś1 K1. 2. 4 D1 T2 G1. 2 मदस्वप्नो (K1. 2. 4 D1 °प्नौ); B1 मदः सुप्तो; Da M2-4 दमः स्वप्नौ; D4 दमः स्वंभौ (for मदः स्वप्नो). — ^{b}) D5 G1 क्रोधो (for शोको). B3. 5 D4. 7 [ऽ]भिमानिता; D9 [ऽ]विमा°; T1 G2. 5 [ऽ]वमानिता; G1 हि मा°; M1. 3 [ऽ]पमा°; M2 [ऽ]वमानिताः; M4 [ऽ]वमानितः (for ऽतिमानिता). Ś1 K1. 2. 4 Da D1. 5 T2 हर्षशोका(Da2 °र्षशोको; D1 °र्शशोका-; D5 °र्षः शोका-; T2 °र्षक्रोधो)-भिमानिता (Ś1 K2 Da °निताः; K4 °नता; D1 °नतः); V1 B1. 2 हर्षः शोकावमानिता. — ^{c}) K3. 5 V1 B Dn1. n3 D2-5. 7. 8 M एते एव हि; T1 G2. 5 एतदेव हि; T2 एतानि वेह; G1 एतावानिह (for तत एव हि). D7 S (G3. 4 absent) कौंतेय (M2 दृश्यंते) (for कौरव्य). — ^{d}) Da दृश्यंते; D7 T1 G1. 5 दृश्यते; M2 नित्यं वै (for दृश्यन्ते). Bo. 3. 5 स्वल्प-; D2. 3. 8 लघु-; D5

C. 12. 5898
B. 12. 158. 22
K. 12. 156. 21

एतानशिष्टान्बुध्यस्व नित्यं लोभसमन्वितान् ॥ १९
शिष्टांस्तु परिपृच्छेथा यान्वक्ष्यामि शुचिव्रतान् ।
येषु वृत्तिभयं नास्ति परलोकभयं न च ॥ २०
नामिषेषु प्रसङ्गोऽस्ति न प्रियेष्वप्रियेषु च ।
शिष्टाचारः प्रियो येषु दमो येषु प्रतिष्ठितः ॥ २१
सुखं दुःखं परं येषां सत्यं येषां परायणम् ।
दातारो न गृहीतारो दयावन्तस्तथैव च ॥ २२
पितृदेवातिथेयाश्च नित्योद्युक्तास्तथैव च ।
सर्वोपकारिणो धीराः सर्वधर्मानुपालकाः ॥ २३
सर्वभूतहिताश्चैव सर्वदेयाश्च भारत ।
न ते चालयितुं शक्या धर्मव्यापारपारगाः ॥ २४
न तेषां भिद्यते वृत्तं यत्पुरा साधुभिः कृतम् ।
न त्रासिनो न चपला न रौद्राः सत्पथे स्थिताः ॥ २५
ते सेव्याः साधुभिर्नित्यं येष्वहिंसा प्रतिष्ठिता ।
कामक्रोधव्यपेता ये निर्ममा निरहंकृताः ।
सुव्रताः स्थिरमर्यादास्तानुपास्स्व च पृच्छ च ॥ २६
न गवार्थं यशोर्थं वा धर्मस्तेषां युधिष्ठिर ।
अवश्यकार्य इत्येव शरीरस्य क्रियास्तथा ॥ २७

चाल्प- (for लुब्ध-). — e) G2 एकान् (for एतान्). Da शिष्टान् (submetric); D7 अरिष्टान् (for अशिष्टान्). — f) D5 नित्य- (for नित्यं).

20 a) Bo. 2. 3. 5 Da D5. 7 G2 च (for तु). — b) Bo. 4. 5 D5 यद्; M3. 4 तान् (for यान्). D5 पश्यामि (for वक्ष्यामि). V1 B1 शुभव्रतान्; D4 शुचिव्रत; T2 श्रुतव्रतान्; G1 शुभावृतान् (for शुचिव्रतान्). — c) V1 Dn1 D2. 3. 8 येषां (for येषु). K1 M1. 3 [अ]वृत्ति-; B Da Dn3 D5. 7 T1 G2. 5 M2 [आ]वृत्ति- (for वृत्ति-). — d) D1 परलोकं; T2 M3 °लोके (for °लोक-). M2 -क्षयं (for -भयं).

21 B4 partly damaged. — a) B1 नामित्रेषु; D1 नामिशेषु; D4 नापि येषु (for नामिषेषु). V1 B1. 2. 5 Da1 D7 S (G3. 4 absent) च संगोस्ति; D5 प्रसंगो वा (for प्रसङ्गोऽस्ति). — b) Bo D1 प्रियेषु (for [अ]प्रि°). D1 om. च. K3 V1 B1–3. 5 Da1 D6. 7. 9 S (G3. 4 absent) नाप्रियेषु (B2 °ये च) प्रियेषु च (D5 वा). — c) K3 Da2 शिष्टाचारं (K3 °र-) (for °चारः). K (except K5) V1 B (except B2) D1. 4 परो; D5 परा (for प्रियो). — d) V1 Bo. 4. 5 सुखदुःख-; D5 ** सुख- (for दमो येषु).

22 a) G1 M1 सुख- (for सुखं). K3. 5 Bo. 3. 5 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 G2 दुःखं समं; D7 T1 G5 दुःखपरं (for दुःखं परं). V1 B1. 2. 4 Da D4 T2 सुखदुःखे समे येषां; M2 सुखदुःखपरो येषां; M3 सुखदुःखं वरं येषां. — b) B1. 2 येषां सत्यं (by transp.). — D5 om. 22c–23b. — c) Ś1 K1 T2 G1 [s]नुगृ(K1 G1 °ग्र)हीतारो; V1 B1–5 Da न ग्रही° (for न गृही°).

23 D5 om. 23ab (cf. v. l. 22). — a) Ś1 K2. 4 D1 पितृल्लोकातिथेयाश्च; T2 G1 पितृदेवाश्च ये प्रोक्ता. — c) K5 B1 Dn1. n3 D5 T2 G1 वीराः (for धीराः). Da सर्वधर्मोपकरणाः. — d) D5 स्वस्व- (for सर्व-). Bo. 5 -धर्मार्थ-; D7 -कर्मानु- (for -धर्मानु-).

24 a) M2 -भूतानताश् (for -भूतहिताश्). — b) Ś1 K4 D1 सर्वोपेयाश्; M4 सर्वदेवाश् (for °देयाश्). — c) G1 पालयितुं (for चाल°). — d) Bo. 5 D7 S (G3. 4 absent) धर्मव्याहार- (for °व्यापार-). K2. 3. 5 V1 B Dn1. n3 D2–5. 7–9 S (G3. 4 absent) -कारिणः; Da -कांक्षिणः (for -पारगाः).

25 a) K3 V1 Bo–3 Da1 विद्यते (for भि°). — b) B1 कृतः. — c) D7 G2 तत्रासीना; T G1. 5 न त्रासी(T2 G1 °सि)ना (for न त्रासिनो). D7 T G2. 5 अचपला (for न च°). B2 Da गुरुभक्ता ह्यचपला. — d) Da D7 T1 G2. 5 अरौद्राः; G1 नाभद्राः (for न रौद्राः). B1 T2 M सत्पथि; D1. 4 G1 सत्पथ- (for °थे).

26 a) V1 B1. 2 Da सेव्यास्ते (by transp.). — b) Dn3 D8 अहिंसाः. K3 Dn3 D8. 9 प्रतिष्ठिताः; K4 °ष्टता (for °ष्ठिता). D7 S (G3. 4 absent) असाधूंश्च विव(G1 °स)र्जयेत्. — c) V1 B1. 2 Da वै (for ये). — d) K2 निर्मम-; G1 निर्ममं (for °मा). — e) Ś1 D1 सव्रताः; D5 अव्रताः; D7 T1 G5 सुवृत्ताः; T2 G1 सुव्रता; G2 सुवृत्ता (for सुव्रताः). G1 स्थित- (for स्थिर-). M2 -मर्यादस् (for °दास्).

27 a) K5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 M2 धनार्थं; D4 वागर्थं च (hypermetric); D7. 9 T G1. 2. 5 M1. 3. 4 वागर्थं (for गवार्थं). — b) B1 om. (hapl.) from धर्मं up to न (in 28a). V1 Bo. 3–5 D6 विशांपते; B2 नराधिप; Da नराधिपाः (Da1 °पः) (for युधिष्ठिर). — c) K5 V1 Dn1. n3 D2–5. 8. 9 अवश्यं; G2 अव * (for अवश्य-). D7 S (G3. 4 absent) -का-

न भयं क्रोधचापल्यं न शोकस्तेषु विद्यते ।
न धर्मध्वजिनश्चैव न गुह्यं किंचिदास्थिताः ॥ २८
येष्वलोभस्तथामोहो ये च सत्यार्जवे रताः ।
तेषु कौन्तेय रज्येथा येष्वतन्द्रीकृतं मनः ॥ २९
ये न हृष्यन्ति लाभेषु नालाभेषु व्यथन्ति च ।
निर्ममा निरहंकाराः सत्त्वस्थाः समदर्शिनः ॥ ३०
लाभालाभौ सुखदुःखे च तात
प्रियाप्रिये मरणं जीवितं च ।
समानि येषां स्थिरविक्रमाणां
बुद्धात्मनां सत्त्वमवस्थितानाम् ॥ ३१
सुखप्रियैस्तान्सुमहाप्रतापा-
न्यत्तोऽप्रमत्तश्च समर्थयेथाः ।
दैवात्सर्वे गुणवन्तो भवन्ति
शुभाशुभा वाक्प्रलापा यथैव ॥ ३२

C. 12. 5911
B. 12. 156. 35
K. 12. 156. 34

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५२ ॥

र्यम् (for -कार्यं). Bo. 2-5 Da धर्मस्यार्थ(B3. 5 Da °थ)प्रवृत्तिश्च. — d) K3 D4. 7 S (G3. 4 absent) क्रिया (M3 °यां) यथा; Dn3 कृतास्तथा (for क्रियास्तथा).

28 B1 om. up to न (cf. v. l. 27). — a) V1 B2 D5 भय- (for भयं). K5 Da Dn1. n3 D2. 8 -चापल्ये (for °ल्यं). — b) V1 B (B1 om.) Da D5 शोकस्तेषु न (by transp.). — c) D5 अधर्म- (for न धर्म-). B1 -ध्वनिकाश्च; T1 G5 -वर्जिनश्च (for -ध्वजिनश्च). — d) D4 गर्ह्यं (for गुह्यं). K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 कंचिद् (for किंचिद्). D7 S (G3. 4 absent) आश्रिताः (for °स्थिताः).

29 B4 damaged. — a) Bo. 3. 5 [अ]मोहस्; B2 D5 लोभस् (for [अ]लोभस्). Bo. 3. 5 [अ]लोभो (for [अ]मोहो). — b) K3. 5 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 स्थिताः (for रताः). — c) Ś1 K3. 4 D1. 9 कौरव्य (for कौन्तेय). D7 G2 रम्येथा; D9 रज्यस्व (for रज्येथा). — d) K2. 4 येषां तंद्रीकृतं मनः; K3 D4. 9 तेष्वतंद्रीरतं मनः; K5 Dn1. n3 D2. 8 येषां न अश्यते पुनः; V1 Bo-3. 5 Da येषु (B3. 5 °ष्व-) तंत्रीरतं मनः; D7 T1 G2. 5 येष्वतंत्री- (G2 °द्री)रनुत्तमा; T2 G1 M येषु तत्र (M तंत्र-) रतं मतं.

30 a) K4 लोकेषु; D5 लोभेषु (for लाभेषु). — b) Da1 न लोभेषु; T2 M4 न लाभेषु (for नाला°). G2 नालाभे व्यथयंति च. — c) K1 निर्दमा; Da1 निर्ममो (for °र्ममा). M2 निर्मुक्तास्ते न संदेहः. — d) D1 सांख्यस्थाः; D5 संतुष्टाः (for सत्त्वस्थाः). Ś1 K2 D1 समदर्शनाः (K2 °नः); V1 B1. 2 Da प्रियदर्शनाः; T2 सर्वदर्शिनः (for सम°).

31 B2. 4 partly damaged. — a) D7 T1 G2. 5 लाभालाभे. K3 M2 सुखं दुःखे; D1 सुखदुःखं (for सुखदुःखे). D1 एता न (sic); D5 तथा वै; M2 तथा तात (for च तात). — b) Bo transp. मरणं and जीवितं. — c) M4 एषां (for येषां). B1 Da हि स्थिरक्रमाणां; G1 स्थिरविक्रियाणां (for °विक्रमाणां). — d) K5 Dn1. n3 D2. 4. 8 बुभुत्सतां; V1 Bo. 3 Da T2 G2 बुद्ध्यात्मनां (G2 °ना); B5 M4 बुद्धात्मनां; D9 शुद्धात्मनां; G1 वद्धात्मनां (for बुद्धात्मनां). K5 Dn1. n3 D2-4. 8 सत्त्वपथे (D4 °थि) स्थितानां; V1 Bo. 1. 3. 5 Da सत्पथमा°; D5. 7 S (G3. 4 absent) सत्यपथि स्थि° (D5 °थे स्थि°; D7 G2. 5 °दि स्थि°) (for सत्त्वमवस्थि°).

32 a) G1 सुखं (for सुख-). V1 Bo. 2. 4. 5 Da T2 G1 -प्रियांस्तान्; B1. 3 -प्रिय(B3 °या)स्तान्; D9 -प्रियस्थान् (for -प्रियैस्तान्). K3. 5 Dn1. n3 D2-5. 8 धर्मप्रियांस्तान्. K3 Bo. 2-5 T2 सुमहा(K3 °हान्)प्रभावान्; K5 V1 B1 Da Dn1. n3 D2-5. 8 सुमहानुभावान्; D9 सुमहत्प्रभावात्; M2 सुमनाः प्रतापवान् (for सुमहाप्रतापान्). D7 T1 G2. 5 सुखप्रियांश्चापि महाप्रतापान्. — b) Ś1 K2 D1 यांस्त्वं; K1 यत्ने; K4 यस्त्वं; K5 V1 Bo-3. 5 Da Dn1. n3 D2-5 दांतो; D3 क्षांतो; D9 यज्ञे; T1 G2. 5 युक्तो (for यत्तो). Ś1 K2. 4 प्रमत्तांश्च (for ऽप्रमत्तश्च). K2. 5 Da Dn1. n3 D2-5. 8 T2 M2 समर्चयेथाः (for समर्थ°). — c) K3-5 Da2 Dn3 D2. 8 दैवान्सर्वे; D4 दैवान्सर्वो. — d) K5 B4 Da2 Dn1. n3 D2. 3. 8. 9 शुभाशुभे (D9 °भौ) (for शुभाशुभा). D9 वाक्प्रलापौ (for °लापा). K3. 5 Dn1. n3 D2-4. 8 तथान्ये; Bo. 5 D5 तथैव (for य°).

Colophon. — *Sub-parvan* : Ś1 K V1 B1. 2 Da1 Dn3 D1-5. 9 आपद्धर्म; Da2 D7 S (G3. 4 absent) राजधर्म. — *Adhy. name* : Ś1 सुलोभाध्यायः; K1-3

१५३

C. 12. 5912
B. 12. 159. 1
K. 12. 157. 1

युधिष्ठिर उवाच ।
अनर्थानामधिष्ठानमुक्तो लोभः पितामह ।
अज्ञानमपि वै तात श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १
भीष्म उवाच ।
करोति पापं योऽज्ञानान्नात्मनो वेत्ति च क्षमम् ।
प्रद्वेष्टि साधुवृत्तांश्च स लोकस्यैति वाच्यताम् ॥ २
अज्ञानान्निरयं याति तथाज्ञानेन दुर्गतिम् ।
अज्ञानात्क्लेशमाप्नोति तथापत्सु निमज्जति ॥ ३

युधिष्ठिर उवाच ।
अज्ञानस्य प्रवृत्तिं च स्थानं वृद्धिं क्षयोदयौ ।
मूलं योगं गतिं कालं कारणं हेतुमेव च ॥ ४
श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन यथावदिह पार्थिव ।
अज्ञानप्रभवं हीदं यद्दुःखमुपलभ्यते ॥ ५
भीष्म उवाच ।
रागो द्वेषस्तथा मोहो हर्षः शोकोऽभिमानिता ।
कामः क्रोधश्च दर्पश्च तन्द्रीरालस्यमेव च ॥ ६

Bo. 2–5 Da D4 लोभाध्यायः; D5 लोभोपाख्यानं; M2 लोभनिंदा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 147; B2 T1 G5 157; B3. 4 G1. 2 156; Da1 26; Dn1 28; D8 22; T2 150; M1. 2. 4 158; M3 168. — *Śloka no.*: Da Dn1 D8 35; Dn3 34; D9 75.

153

1 B1 om. 1 with the preceding ref. — [a]) V1 B (B1 om.) Da अनिष्टानाम् (for अनर्थानाम्). K2 M3 अधिष्ठानाम् (for °नम्). D5 अधिष्ठानमधिष्ठानम्. — [b]) M1. 3 उक्त- (for उक्तो). — [c]) V1 Da राजेंद्र; D7 S (G3. 4 absent) कौरव्य (for वै तात).

2 G3 om. the ref. B1 युधिष्ठिर (for भीष्म). — [a]) D7 अज्ञानं; T1 G2. 5 अज्ञानान् (for योऽज्ञानात्). — [b]) V1 B1. 2 Da D4 T2 G1 M विंदते; B3. 5 वैति च (for वेत्ति च). K2–5 V1 Bo–4 Dn3 D2. 3. 5. 8 क्षयं; D1. 4 G1 क्षमां (for क्षमम्). — [c]) V1 B1. 2 Da D7 S (G3. 4 absent) द्विषते (for प्रद्वेष्टि). K3 D4 -वृत्तानां; K4 Bo. 3–5 -युक्तानां; D1 -भूतांश्च (for -वृत्तांश्च). — [d]) K1. 3 V1 Bo. 1. 5 D1. 3–5. 9 G1. 2 M1–3 लोकस्येति; Da1 °श्चेति (for °स्यैति). B1. 2. 5 Da T2 G1 M वध्यतां (for वाच्यताम्).

3 [a]) M2 अज्ञानं (for °नान्). K3 D9 नरकं (for निरयं). Ś1 K2. 4 D1 M1. 3 यांति (for याति). — [b]) D1 यथा (for तथा). Da1 दुर्मतिं (for °र्गतिम्). D5 दुर्गतिं तात गच्छति. — [c]) B1. 2. 5 (marg.; orig. as in text) द्वेषम् (for क्लेशम्). — [d]) K4 Bo. 3 तथाज्ञानं (for °पत्सु). B2 Da तथैवापत्सु मज्जति.

4 T1 G2. 5 om. the ref. — [a]) B5 अज्ञानं च; Da1 अज्ञानश्च; T2 प्रज्ञानस्य (for अज्ञा°). G1 प्रवृद्धिं; M1. 3. 4 प्रवृत्तिश् (for °त्तिं). D7 T1 G2. 5 प्रजानाम- प्रवृत्तिं च; M1. 3 (also) प्रजनं च प्रतिष्ठानां; M2 प्रजनं च प्रतिष्ठां च. — [b]) K5 B3. 4 Dn1. n3 D1–3. 5. 8 स्थानं वृद्धि-; Bo. 2 स्थानं वृद्धं; D7 S (G3. 4 absent) स्था- (D7 T1 G1. 5 ज्ञा-; G2 दा)नवृद्धि- (M3 °त्ति-) (for स्थानं वृद्धिं). D7 T2 G1. 2 M3. 4 -क्षयोदयान्; T1 G5 °दयात् (for क्षयोदयौ). — [c]) K1 D9 मूलयोगं; K3 Da D7 M1. 2 मूलं स्थानं; V1 मूलं योग-; D4 M3. 4 मूलस्थानं; T1 G2. 5 मूलं स्थान-; T2 G1 रूढस्थानं (for मूलं योगं). K3 मतिं (for गतिं). — [d]) D9 कारणं चेह तस्य यत्.

5 [a]) T2 G1 चार्थेन (for तत्त्वेन). — [b]) M1. 3 इव (for इह). T2 G1 भारत (for पार्थिव). — Before 5[c], D7 T1 G2. 5 ins. भीष्म उवाच. — [c]) Bo. 5 G1 अज्ञानं; B3 अज्ञानः (for °न-). K5 V1 Dn1. n3 D2. 3. 7. 8 T1 G5 -प्रसवं; Bo. 3. 5 (marg. as in text) कारणं (for -प्रभवं). K3 हीनं (for हीदं). D5 ज्ञानं प्रभवते हीदं. — [d]) Da D1 अनु(D1 °प)लभ्यते (for उप°).

6 D7 T1 G2. 5 om. the ref. — [b]) M3 हर्षं. K1 [ऽ]भिमानिताः; K3 [ऽ]तिमानिताः; B2 [ऽ]वमानिता; D7. 9 S (G3. 4 absent) [ऽ]तिमानि(G1 °न)ता (for ऽभि°). — [c]) Da1 D9 G1 काम-; M2 शोकः (for कामः). Ś1 K2. 4 D1 लोभश् (for दर्पश्). — [d]) K3. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2–5. 7–9 T G1. 2. 5 तंद्री (V1 Dn3 D2. 3. 8 °न्द्रा) (for तन्द्रीर्). K3. 5 V1 B3. 4 Dn1. n3 D2–4. 7–9 T2 G1 चालस्यम्; Bo–2. 5 Da D5 T1 G2. 5 ह्यालस्यम् (B1 ह्यलसम्) (for आलस्यम्).

इच्छा द्वेषस्तथा तापः परवृद्ध्युपतापिता ।
अज्ञानमेतन्निर्दिष्टं पापानां चैव याः क्रियाः ॥ ७
एतया या प्रवृत्तिश्च वृद्ध्यादीन्यांश्च पृच्छसि ।
विस्तरेण महाबाहो शृणु तच्च विशां पते ॥ ८
उभावेतौ समफलौ समदोषौ च भारत ।
अज्ञानं चातिलोभश्चाप्येकं जानीहि पार्थिव ॥ ९
लोभप्रभवमज्ञानं वृद्धं भूयः प्रवर्धते ।
स्थाने स्थानं क्षये क्षैण्यमुपैति विविधां गतिम् ॥ १०
मूलं लोभस्य महतः कालात्मगतिरेव च ।
छिन्नेऽच्छिन्ने तथा लोभे कारणं काल एव हि ॥ ११
तस्याज्ञानात्तु लोभो हि लोभादज्ञानमेव च ।
सर्वे दोषास्तथा लोभात्तस्माल्लोभं विवर्जयेत् ॥ १२

C. 12. 5923
B. 12. 159. 12
K. 12. 157. 12

7 G1 reads 7[a] twice. — a) Da2 तात (for तापः). — b) K1 D1 परवृद्ध्यपतापिता; K4 परविद्ध्युप°; B D5 मानो धन्याभि(B1 धृत्यभि-; B2 धृत्यति)मानिता (D5 °लापिता); D7 परवृद्ध्यापि तापिता; M1-3 °वृत्युप°; M4 परप्रत्युपकारिता. — c) D7 एवं (for एतन्). — d) V1 B1, 2 D7, 9 T1 G2, 5 M2 या (D9 याः) क्रिया (for याः क्रियाः).

8 a) K3 V1 B1, 2 Da2 Dn1, n3 D2, 3, 7–9 S (G3, 4 absent) एतस्य यः (K3 V1 Da2 D9 M या; B1 यां; Dn1, n3 D2, 8 वा; D3, 7 च); K5 एतेषां च; Da1 एतश्च या; D4 एतद्धरया (for एतया या). K4 Dn1, n3 D2, 8 प्रवृत्तेश्च; K5 D3 [अ]प्रवृत्तेश्च; B1, 2 D7 T G1, 2, 5 प्रवृत्तिं (for प्रवृत्तिश्च). Bo. 3–5 D5 एतस्य पापवृत्तेश्च (B5 marg. यां प्रवृत्तिं च). — b) K2 M वृद्ध्या(M4 °द्धा)दीनां च; K3 वृद्धादीन्यांश्च; Bo–2, 4 D1, 3, 5, 8 वृद्ध्यादीन्यांश्च (D1 °नां च); D7 वृत्यादीनां च; T2 वृद्ध्यादीन्यश्च; G1 प्रत्यादीनां च; G2 वृद्ध्यादींश्चापि (for वृद्ध्यादीन्यांश्च). D7 T G1, 2, 5 पश्यति; M निश्चयः (for पृच्छसि). — c) All MSS. (except Ś1 K2, 4 D1; Dn2 D6 G3, 4 absent) महाराज (for °बाहो). — d) Dn1 तत्र; D4, 9 M1 तरवं; T2 तस्य; M2 सर्वम् (for तच्च). K5 Dn1, n3 D2, 3, 8 विशेषतः; D4 M3 अशे° (for विशां पते).

9 a) Ś1 K (except K5) D1 सुखफलौ; V1 B (B1 damaged) D5 तुल्यबलौ; Da दुःखफलौ; Dn3 समकलौ; T2 G1 M3 समबलौ (for °फलौ). — b) B1 समदेशौ (for °दोषौ). — c) V1 Bo–2, 5 T1 G5 चापि; D4 अपि; D7 T2 G1 M चैव; G2 चाभि- (for चाति-). B1 लोभाश्च; D5 -लोभं (for -लोभश्च). — d) Dn1 D4 एतज् (for एकं). V1 B1, 2 Da एतजानीहि भारत; D7 T G1, 2, 5 M4 एवं जानीष्व भारत; M1-3 एतौ ज्ञात्वा विवर्जय (M2 °येत्).

10 a) Bo. 5 (marg. as in text) अज्ञानप्रभवं वृद्धं; B3 अज्ञानं प्रभवं लोभं. — b) K3 D4 G1, 2 M1, 3, 4 वृद्धे; V1 वृत्तं; B1 बुद्धिं; B5 (marg. as in text) लोभं; D7 T1 G5 वृद्धेर्; T2 वृद्धिर्; M2 वृद्धौ (for वृद्धं). V1 B1, 2, 4 Da D1, 4 (also as in text) T2 G2 प्रवर्तते (for °र्धते). — c) K1 क्षणे स्थूलं; K2, 4, 5 V1 D1–3, 8 स्थाने स्थाने; Bo. 3–5 स्थानं स्थाने (for स्थाने स्थानं). K1, 3, 4 V1 B1, 4 Da D4, 7, 9 S (G3, 4 absent) क्षये (K1 °णे; B4 T1 °यं) क्षीणम्; K5 Dn1, n3 D2, 3, 8 भवेत्क्षीणम्; Bo. 2, 3, 5 क्षयं क्षीणे (for क्षये क्षैण्यम्). — d) Dn3 उपैषि (for °ति). B1 Da परमां (for विविधां). — After 10, the sequence in T2 is: 11[a], 11[d]–12[a], 11[b], 12[cd], 13, 11[c], 11[d]–12[a] (r), 12[b].

11 a) T1 G2, 5 लोभोस्य. K3, 5 Da1 Dn1, n3 D2–4, 8 मोहो वै; Da2 यो नो वै; T1 G2, 5 हेतुश्च (for महतः). — D7 T1 G5 om. 11[b]. — b) K3 V1 B Da2 D4, 5 — T2 G1 M कामात्मा (for कालात्म-). G2 कालात्मा; — D7 T1 G5 read 11[c] and repeat कारणं लोभ एव च. — D7 T1 G5 read 11[c] and repeat (with var.) 11[d] after 13. G1 M read 11[c]–12[b] after 13; while G2 reads 11[cd] after 13. — c) K4 V1 B (except B1) Da2 Dn1, n3 D2, 3, 5, 8 छिन्ने भिन्ने; Da1 छिन्नभिन्ने; D4 विच्छिन्ने च; M2 छिन्ने छिन्नं; M4 भिन्नभिन्ने (for छिन्नेऽच्छिन्ने). D5 लोके (for लोभे). — d) V1 Da D5, 7 T1 (last two first time). 2 G1, 5 (first time) M लोभ (for काल). K5 V1 Bo. 1, 3, 4 Da Dn1, n3 D2–4, 7 (first time). 3 T (both first time) G1, 5 (first time) M च; B5 ह (for हि). D7 T1 (both second time) G2, 5 (second time) दिवं प्राप्ता जनाधिप (D7 [second time] °पाः); T2 (second time) कारणं लोभ एव च.

12 For the sequence in T2, cf. v. l. 10; and for that in G1 M, cf. v. l. 11. B4 partly damaged. — a) M4 तथा (for तस्य). K5 Da1 Dn1, n3 D3, 8 [अ]ज्ञानाद्धि; Bo. 2, 3, 5 D5 [अ]ज्ञानाच्च; Da2 D2 ज्ञानाद्धि; T2 (both times) G1 M [अ]ज्ञानस्य (for [अ]ज्ञानात्तु). Bo. 2–5 लोभश्च; D5 लोको हि (for लोभो हि). B1 D9 तस्याज्ञानात्तु लोभो हि; D7 T1 G2, 5 कामात्मा गतिरेव च (cf. 11[b]). — c) K1, 3, 5 V1

C. 12. 5924
B. 12. 159. 13
K. 12. 157. 13

जनको युवनाश्वश्च वृषादर्भिः प्रसेनजित् ।
लोभक्षयाद्दिवं प्राप्तास्तथैवान्ये जनाधिपाः ॥ १३

प्रत्यक्षं तु कुरुश्रेष्ठ त्यज लोभमिहात्मना ।
त्यक्त्वा लोभं सुखं लोके प्रेत्य चानुचरिष्यसि ॥ १४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५३ ॥

१५४

युधिष्ठिर उवाच ।
स्वाध्यायकृतयत्नस्य ब्राह्मणस्य पितामह ।
धर्मकामस्य धर्मात्मन्किं नु श्रेय इहोच्यते ॥ १
बहुधादर्शने लोके श्रेयो यदिह मन्यसे ।
अस्मिँल्लोके परे चैव तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ २
महानयं धर्मपथो बहुशाखश्च भारत ।
किं स्विदेवेह धर्माणामनुष्ठेयतमं मतम् ॥ ३
धर्मस्य महतो राजन्बहुशाखस्य तत्त्वतः ।

B1 Da Dn1. n3 D2. 3. 8. 9 G1 M1–3 सर्व- (for सर्वे). Bo G1. 2 M2 लोभास् (for °भात्). — d) D1 लोभो (for लोभं). D7 परित्यजेत् (for विवर्जयेत्).

13 For the sequence in T2, cf. v. l. 10; and for that in G1 M, cf. v. l. 11. — b) B1. 2 वृषादा- (B2 °द)र्भः; D5. 7 T1 G2. 5 पृषदश्वः; T2 G1 वृषादर्वि- (G1 °र्वी); M2 वृषादंभः (for °दर्भिः). — c) B2 Da1 त्यक्त्वा लोभं (for लोभक्षयाद्). Da यातस् (for प्राप्तास्). — d) G1 तथान्ये च (for तथैवान्ये). K2. 3 D9 नराधिपाः (for जना°). V1 B1. 2 Da ये चान्ये पृथिवीक्षितः; T2 तथान्ये जनकाधिपाः. — After 13, D7 T1 G5 read 11c and repeat (with var.) 11d; while G2 reads 11cd after 13.

14 a) D7 T1 G5 प्रत्यक्षस् (for °क्षं). D7 S (G3. 4 absent) नरश्रेष्ठ (for कुरु°). — b) V1 B Da D4. 5 T2 G1. 2 M इहात्मनः; D7 T1 G5 इवात्मनः; D9 महात्मना (for इहात्मना). — c) K3 V1 B1 Da D4. 7. 9 S (G3. 4 absent) सुखी; D5 कथं (for सुखं). — d) K4 प्रति (for प्रेत्य). K5 D3 वानु-; V1 B1. 2 Da D4. 9 चेह (for चानु-). D7 S (G3. 4 absent) प्रेत्य चेह च मोदते (T2 °से).

Colophon. — *Sub-parvan:* Ś1 K V1 B1 Da Dn1 D1–5. 9 आपद्धर्म; B2. 3. 5 D7 S (G3. 4 absent) राजधर्म. — *Adhy. name:* Ś1 K1–4 Bo. 2–5 Da Dn1 अज्ञानाध्यायः; K5 Dn3 D2. 3 आत्मज्ञानाध्यायः; V1 B1 लोभाध्यायः; D1. 4 ज्ञानाध्यायः; M2 अज्ञानवर्णनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 148; B3 T2 G1. 2 157; B4 156; Da1 27; Dn1 29 D3 23; T1 G5 158; M 159. — *Śloka no.:* Da1 Dn1. n3 D3 14.

154

1 a) K5 V1 B1. 2 Dn1. n3 D2–4. 8 स्वाध्याये (for °य-). T1 G2. 5 -यज्ञस्य (for -यत्नस्य). — b) K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 नरस्य च; Da1 ब्राह्मणश्च (for ब्राह्मणस्य). K3 पितामहः; D7 S (G3. 4 absent) विशेषतः (for पितामह). — c) T2 G1 धर्मारामस्य (for धर्मकामस्य). — d) K5 G1 तु; M2 न (for नु).

2 a) D7 बहु वा (for बहुधा-). — b) V1 अभि- (for इह). — d) D4 तातो (sic) (for तन्मे).

3 a) D1 महाभयं (for महानयं). M4 धर्मपथे (for धर्मपथो). — b) Da2 -शाखाश्च (for -शाखश्च). Dn1 om. (hapl.) from भारत up to शाखस्य (in 4b). — c) Ś1 K2–4 V1 B1. 2 Da Dn1 D4. 9 किं स्विदेव हि; D2. 3. 8 किंचिदेवेह; T2 किं नु स्विदिह (for किं स्विदेवेह). — d) K1–3 D4. 9 अनुष्ठेयं; Da1 अनुश्रेय- (for अनुष्ठेय-). K4 -तमे (for -तमं). Da परं (for मतम्).

4 Dn1 om. up to शाखस्य (cf. v. l. 3). — a) Da1 धर्मश्च (for °स्य). — b) Bo -शाखश्च (for °स्य). D4 भारत (for तत्त्वतः). —D5 om. 4cd; V1 reads the same on marg. — d) T2 G1 सर्वं तत् (by transp.). K3. 5 V1 Dn1 D2. 3. 8 तत्त्वतः; Bo. 3–5 भारत; B1. 2

यन्मूलं परमं तात तत्सर्वं ब्रूह्यतन्द्रितः ॥ ४

भीष्म उवाच ।

हन्त ते कथयिष्यामि येन श्रेयः प्रपत्स्यसे ।
पीत्वामृतमिव प्राज्ञो ज्ञानतृप्तो भविष्यसि ॥ ५

धर्मस्य विधयो नैके ते ते प्रोक्ता महर्षिभिः ।
स्वं स्वं विज्ञानमाश्रित्य दमस्तेषां परायणम् ॥ ६

दमं निःश्रेयसं प्राहुर्वृद्धा निश्चयदर्शिनः ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण दमो धर्मः सनातनः ॥ ७

नादान्तस्य क्रियासिद्धिर्यथावदुपलभ्यते ।
दमो दानं तथा यज्ञानधीतं चातिवर्तते ॥ ८

दमस्तेजो वर्धयति पवित्रं च दमः परम् ।
विपाप्मा तेजसा युक्तः पुरुषो विन्दते महत् ॥ ९

दमेन सदृशं धर्मं नान्यं लोकेषु शुश्रुम ।
दमो हि परमो लोके प्रशस्तः सर्वधर्मिणाम् ॥ १०

प्रेत्य चापि मनुष्येन्द्र परमं विन्दते सुखम् ।
दमेन हि समायुक्तो महान्तं धर्ममश्नुते ॥ ११

सुखं दान्तः प्रस्वपिति सुखं च प्रतिबुध्यते ।
सुखं पर्येति लोकांश्च मनश्चास्य प्रसीदति ॥ १२

C. 12. 5937
B. 12. 160. 12
K. 12. 158. 12

Da Dn3 M1. 3. 4 [अ]शेषतः; D1 तंद्रितः (for [अ]तन्द्रितः).

5 M2 om. 5^{a}–6^{b}. — ^{a}) V1 B2 Da हंत तेहं प्रवक्ष्यामि; B1 D7 S (M2 om.; G3. 4 absent) तत्तेहं (B1 हंत ते) संप्रवक्ष्यामि. — ^{b}) K1 प्रपश्यसे; K5 Bo. 3–5 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 ह्यवाप्स्यसि; V1 D4 M4 प्रपत्स्यसि (M4 °ते); B1 प्रपश्यसि (for °त्स्यसे). — ^{c}) D1 मत्वा (for पीत्वा). Ś1 K1. 4 D1. 9 प्राज्ञ (for °ज्ञो). — ^{d}) D7 T1 G2. 5 येन तृप्तो; T2 G1 न तृप्तो हि (for ज्ञानतृप्तो). B5 चरिष्यसि (for भवि°).

6 M2 om. 6^{ab} (cf. v. l. 5). — ^{ab}) K3 विषयो; D5 विषये (for विधयो). K1 V1 B1 Da D5 लोके; K2. 4 B5 G1 [ऽ]नेके; D1 नेको (for नैके). D4 धर्मस्य विषयानेके. D7 T1 G2. 5 नैकांते (for नैके ते). K5 V1 B1–4 Da Dn1. n3 D2–5. 8 ये वै (for ते ते). M3 प्रोक्तं (for प्रोक्ता). B4 महात्मभिः; Da मनी(Da1 °नि)षिभिः (for महर्षिभिः). — ^{c}) D5 सुखं (for स्वं स्वं). T2 G1 आवृत्य (for आश्रित्य).

7 With 7, cf. B. 12. 220. 2. — ^{a}) T1 दमान् (for दमं). D1 निःश्रेयसे; T2 G1. 2 M2–4 निश्रेयसं (for निःश्रेयसं). B2 Da दमो (B2 °मं) निश्रेयमित्याहुर्. — ^{b}) Bo. 1. 3 बुधा; T2 वृथा (for वृद्धा). B (except B4) Da D5 निश्चित- (for निश्चय-). Da -दर्शनः (Da2 °नाः). D7 T1 G2. 5 M वृद्धानामिति दर्शनं (T1 G5 °र्शिनः).

8 8^{ab}=(var.) B. 12. 220. 3^{ab}. — ^{a}) K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 दमात्तस्य; V1 B D5 दमादेव; Da दमो देव (for नादान्तस्य). — ^{b}) D7 S (G3. 4 absent) कथंचिद् (for यथावद्). Bo. 3. 5 -दिश्यते (for -लभ्यते). — ^{c}) V1 M2 तपो (for तथा). K1 यज्ञो; B1 T2 G1 ज्ञानम्; B2 Da Dn1 D5 यज्ञम् (for यज्ञान्). — ^{d}) Ś1 K1. 2 D1. 3 आधीतं; K4 आधीते; M अतिथींश्च (for अधीतं). M1. 3 चापि (for चाति-).

9 =(var.) B. 12. 220. 4. — ^{b}) M1 पवित्रश्च (for °त्रं). B1 T1 G5 दमं (for दमः). — ^{c}) D1 विपाप्म- (for °प्मा). D1 तेजसो; T2 G1 तपसा (for तेजसा). —After 9^{abc}, the sequence in Da is: 11^{d}, 12, 13, 10, 11^{abc}, 11^{d} (r), 14. B1 Da om. 9^{d}. — ^{d}) G2 फलं (for महत्). — After 9, V1 reads 12–13.

10 For the sequence in Da, cf. v. l. 9. B1 reads, while B2 repeats, 10–11 after 13. — ^{a}) V1 B1 Da सदृशो (for °शं). V1 B1 Da धर्मो; M4 धर्मं नान्यं (for धर्मं). — ^{b}) V1 Da नान्यो; M4 धर्मं (for नान्यं). K1 लोके तु (for लोकेषु). K1. 3 D4. 7. 9 S (except M4; G3. 4 absent) शुश्रुमः; V1 B1 Da दृश्यते (for शुश्रुम). — ^{c}) K1 D1 परमं (for °मो). D7 T1 G2. 5 धर्मः (for लोके). — ^{d}) K3 B2. 3 D8 -कर्मिणां; V1 B1. 5 Da D2. 7 S (G3. 4 absent) -कर्मणां; Bo -धर्मणां; D1 -कर्मणात् (for -धर्मिणाम्).

11 For the sequence in B1. 2 Da, cf. v. l. 10, 9. — ^{a}) K4 चाति-; K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 चात्र; T2 G1 चेह (for चापि). — ^{b}) D5 विद्यते परमं सुखं. — ^{c}) D1 धर्मेण (for दमेन). T2 G1 [इ]ह (for हि). D4. 5 समायुक्तं (D4 °क्तौ); D7 T1 G5 M4 सदा युक्तो; M2 समो युक्तो (for समायुक्तो).

12 =(var.) B. 12. 220. 5. For the sequence in V1 Da, cf. v. l. 9. — ^{a}) K5 दमः; D7 T1 G2. 5 ततः; G1 दांता (for दान्तः). Da स्वपिति हि

C. 12. 5938
B. 12. 160. 13
K. 12. 158. 13

अदान्तः पुरुषः क्लेशमभीक्ष्णं प्रतिपद्यते ।
अनर्थांश्च बहूनन्यान्प्रसृजत्यात्मदोषजान् ॥ १३
आश्रमेषु चतुर्ष्वाहुर्दममेवोत्तमं व्रतम् ।
तस्य लिङ्गानि वक्ष्यामि येषां समुदयो दमः ॥ १४
क्षमा धृतिरहिंसा च समता सत्यमार्जवम् ।
इन्द्रियाविजयो दाक्ष्यं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥ १५
अकार्पण्यमसंरम्भः संतोषः प्रियवादिता ।
अविवित्सानसूया चाप्येषां समुदयो दमः ॥ १६
गुरुपूजा च कौरव्य दया भूतेष्वपैशुनम् ।
जनवादोऽमृषावादः स्तुतिनिन्दाविवर्जनम् ॥ १७
कामः क्रोधश्च लोभश्च दर्पः स्तम्भो विकत्थनम् ।
मोह ईर्ष्यावमानश्चेत्येतद्दान्तो न सेवते ॥ १८
अनिन्दितो ह्यकामात्माथाल्पेच्छोऽथानसूयकः ।
समुद्रकल्पः स नरो न कदाचन पूर्यते ॥ १९

(for प्रस्वपिति). Bo. 3-5 D5 सुखं च दांतः स्वपिति. — ^{b}) B1. 2 Da सुखी (for सुखं). Da1 D5 प्रतिबुध्यसे (D5 °ति) (for °बुध्यते). T2 सुखेनेह प्रबुध्यते. — ^{c}) D7 T1 G2. 5 पश्यति (for पर्येति). Bo. 3. 5 लोकेषु; T2 G1 कालांश्च (for लोकांश्च). — ^{d}) D9 मनसापि (for मनश्चास्य).

13 For the sequence in V1 Da, cf. v. l. 9. — ^{a}) B1 द्वेषम्; G1 क्लेदम् (for क्लेशम्). — ^{b}) D7 T1 G2. 5 सं(T1 G5 स)प्रपद्यते (for प्रति°). — ^{c}) D5 अल्पान् (for अन्यान्). — ^{d}) D4 विसृजति; T2 प्रसर्ज्यति; G1 प्रसज्यति (for प्रसृजति). D1 G1 -दोषवान् (for °जान्). D5 अयमृज्वात्मदोषवत्. — After 13, B1 reads, while B2 repeats, 10-11.

14 For the sequence in Da, cf. v. l. 9. — ^{a}) D1. 8 चतुर्बाहुर् (for °र्ष्वाहुर्). — ^{b}) T2 G1 दम; G3 धर्मम् (for दमम्). D4 एवोत्तरं (for °मं). D7 T1 G2. 5 दमं; T2 G1 M बलं (for व्रतम्). — 14^{cd} = B. 12. 220. 9^{ab}. — ^{c}) D3 S (except M2; G3. 4 absent) दम- (for तस्य). — ^{d}) T2 G1 एषां (for येषां). Ś1 K2 मतः; K4 मदः; D1 मताः (for दमः).

15 K5 D7 G1 om. (hapl.) 15-16. — ^{c}) K1. 3 V1 B Da Dn1. n3 D2-5. 8. 9 T G5 इंद्रियाभिजयो दाक्ष्यं; G2 M इंद्रियाणां जयो दाक्ष्यं. — ^{d}) B1 M2. 3 आर्जवं (for मार्दवं). D1 श्रीर् (for ह्रीर्).

16 K5 D7 G1 om. 16 (cf. v. l. 15). 16^{ab} = (var.) B. 12. 220. 9^{cd}. — ^{a}) Da1 D4 अकर्म(Da1 °र्पे)ण्यम् (for अकार्प°). — ^{b}) K1 संतोष- (for °षः). — B3 om. 16^{cd}. — ^{c}) K4 V1 Bo-2. 4 Dn1. n3 D2-6. 8 M1. 2 अविहिंसा; Da1 अविधित्सा; T2 G2 अहिंसा च; M3 अपि हिंसा (for अविवित्सा). T1 G5 अहिंसा अनसूया च. — ^{d}) V1 Bo-2. 5 D4. 5 एषां; Da T G2. 5 M2-4 येषां (for [अ]प्येषां). Da2 दमं; M2 गुणः (for दमः).

17 ^{a}) D4 कर्तव्या (for कौरव्य). — ^{b}) D7 S (G3. 4 absent) सदा (for दया). K3. 5 B1. 3. 4 Dn1. n3 D1-4. 8 पैशुनं (for [अ]पै°). — 17^{cd} = (var.) 12. 220. 11^{ab}. V1 reads 17^c-18^d on marg. — ^{c}) B4 T1 G5 जनवादं (for °दो). K5 Dn1. n3 D2. 3. 7. 8 जनवादं मृषावादं; D4 T2 G1. 2 जनवादमृषा(T2 G1 °स्तुती)वाद- (D4 °दं). — ^{d}) T2 G1 मृषा- (for स्तुति-). Bo. 5 Dn1. n3 -विसर्जनं (for -विवर्जनम्).

18 V1 reads 18 on marg. — ^{a}) Bo. 4 कामं (for कामः). Bo. 3-5 D5 दर्पश्च (for लोभश्च). K5 B1. 2 Da Dn1. n3 D2-4. 7. 8 S (G3. 4 absent) कामं क्रोधं च लोभं (B1. 2 Da हर्षं) च (D4 वा). — ^{b}) K1. 3 (marg. ; orig. as in text) D4 धर्मः; Bo. 3-5 लोभः; D5 मोहः (for दर्पः). K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 दर्पं स्तंभं; B1. 2 Da दंभं दर्पं; T1 G2. 5 M दर्पं दंभं (M डंभं); T2 G1 दर्पं दर्प- (for दर्पः स्तम्भो). D5 विकत्थनः. — ^{c}) K3. 5 Dn1. n3 D2-4. 8 रोषम्; Bo. 3-5 D5 क्रोध (for मोह). Ś1 K3 D1. 9 च मानश्च; K5 Dn3 D2-4. 8 [अ]वमानं; V1 Bo. 3-5 D5 [अ]भिमानश्च; Dn1 [अ]पमानं (for [अ]वमानश्च). B1. 2 Da मानमीर्ष्यां (Da °र्ष्या) च मोहं च; D7 S (G3. 4 absent) मानमीर्ष्या(G1 °क्ष्या)मसूयां च. — ^{d}) B1. 2 Da दांतो ह्येतान् (for एतद्दान्तो). K5 V1 Bo. 3-5 Dn1. n3 D2. 3. 5. 7. 8 S (G3. 4 absent) नैतान् (K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 नैव) दांतो (M3 °ता) निषेवते; D4 नैवादांतो विवर्जयेत्.

19 V1 om. 19^a-20^b; G1 om. (hapl.) 19-20. — ^{a}) Bo. 3. 5 हीननिषेवो; B1 Da ह्य(Da2 स्व)कामार्थो (for °मात्मा). — ^{b}) K3 D4 नाल्पेप्वेव; K4 बुद्धिसंस्थो (sic); Bo. 3. 5 ह्यात्मसंस्थो; B4 आत्मस्थोथ; D5 आत्मनोर्था; D9 तथाल्पेच्छो (for [अ]थाल्पेच्छो). K1 [s]पि (for sथ). B1 अन्योच्छाखाप्यलोलुपाः (sic); B2 स्वथ तस्मादलोलुपः; B2 (marg.) Da M3. 4 अ- (M3. 4 स्व)ल्पेच्छाथाप्य(B2 m °च्छोथाल्प- ; M4 °च्छो-

अहं त्वयि मम त्वं च मयि ते तेषु चाप्यहम् ।
पूर्वसंबन्धिसंयोगान्नैतद्दान्तो निषेवते ॥ २०
सर्वा ग्राम्यास्तथारण्या याश्च लोके प्रवृत्तयः ।
निन्दां चैव प्रशंसां च यो नाश्रयति मुच्यते ॥ २१
मैत्रोऽथ शीलसंपन्नः सुसहायपरश्च यः ।
मुक्तश्च विविधैः सङ्गैस्तस्य प्रेत्य महत्फलम् ॥ २२
सुवृत्तः शीलसंपन्नः प्रसन्नात्मात्मविद्बुधः ।
प्राप्येह लोके सत्कारं सुगतिं प्रतिपद्यते ॥ २३
कर्म यच्छुभमेवेह सद्भिराचरितं च यत् ।
तदेव ज्ञानयुक्तस्य मुनेर्धर्मो न हीयते ॥ २४
निष्क्रम्य वनमास्थाय ज्ञानयुक्तो जितेन्द्रियः ।
कालाकाङ्क्षी चरन्नेवं ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ २५
अभयं यस्य भूतेभ्यो भूतानामभयं यतः ।
तस्य देहाद्विमुक्तस्य भयं नास्ति कुतश्चन ॥ २६
अवाचिनोति कर्माणि न च संप्रचिनोति ह ।
समः सर्वेषु भूतेषु मैत्रायणगतिश्चरेत् ॥ २७

C. 12. 5952
B. 12. 160. 27
K. 12. 158. 27

थाभ्य)लोलुपः; D7 T G2. 5 M1 स्वल्पेच्छश्चाप्यलोलुपः; M3 सुजल्पोथाप्यलोलुपः. — d) K5 Dn1. n3 D2–4 कथंचन; D7 T G2. 5 M कदाचिन्न (for कदाचन). K5 D8 कथंचन स पूर्यते.

20 G1 om. 20; V1 om. 20ab (for both, cf. v. l. 19). — a) K4 D1 समत्वं; B1 (twice). 2. 4. 5 Da D4. 7 T G2. 5 M4 मयि त्वं (for मम त्वं). — b) K5 Dn3 D2. 3. 5. 8 मयि तेषु तथा(D5 °वा)प्यहं. — c) Ś1 K4 D1. 4 पूर्वसंबंध-; D7 सर्वसंबंधि- (for पूर्व°). K5 V1 B3. 4 Dn1. n3 D2. 3. 5. 7. 8 T G2. 5 M1. 2. 4 -संयोगं; B1 -साम्न्याहं (sic); B2 -योगं च (for -संयोगान्). — d) Da शनैर्; D4 नैनान्; T1 G5 M1–3 न तद्; M4 न तु (for नैतद्). D1 निषेव्यते (for °वते).

21 a) D7 T1 G5 सर्व- (for सर्वा). B2 सर्वाश्रमास (for सर्वा ग्राम्यास्). — b) M2 लोक- (for लोके). D1 corrupt. — c) D4 प्रशंसाश्च (for °सां). — d) T2 ये (for यो). Bo. 3–5 न श्रयति; B1 न सेवेत्स; B2 Da न सेवति; D7 S (G3. 4 absent) न सेवेत (for नाश्रयति).

22 V1 reads 22 on marg. B4 partly damaged. — a) K4 [s]सि; B1. 2 Da हि; D4. 9 [s]ति- (for ऽथ). — b) T1 G2. 5 सुसहायश्च (for सुसहाय-). T G2. 5 M चरश्च (for -परश्च). K5 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 प्रसन्नात्मात्मविच्च (D5 °त्तु) यः; Da1 स्वसहायोपरिक्षयः; Da2 स्वसहाये यो हरिपरिक्षश्चरंश्च यः (sic). — D5 om. 22c–23b. — c) K5 B1. 2. 4 Dn3 D2. 3. 8 मुक्तस्य; T2 मुक्ताश्च; M1 मुक्तं च; M2 मुक्त* (for मुक्तश्च). K4 रागैस् (for सङ्गैस्). — d) K5 Dn1. n3 D2–4. 8 T2 G1 फलं महत् (by transp.); B1 Da महाफलं.

23 = (var.) B. 12. 220. 12c–13b. D6 om. 23ab (cf. v. l. 22). — a) Da2 सुमतः; D1 सुवृत्ता; D4 सुवृत्त-; T1 G2. 5 सद्वृत्तः (for सुवृत्तः). D7 सद्वृत्तं शीलसंपन्नं. — b) Bo. 3–5 च यः (for बुधः). — c) = 31c. D7 प्राप्येव; G2 प्राप्यैव (for °प्येह). D2. 5 लोक- (for लोके). M1. 3 संस्कारं (for सत्कारं). — d) B1 D5 स्वर्गं समभिपद्यते.

24 B4 partly damaged. — a) K5 D2. 3. 8 यः (for यच्). B3. 4 शुभदं च (for °मेव). D5 कर्मजं शुभजं चेह. — b) Dn3 चरेत् (for च यत्). — d) K5 V1 Bo. 2. 3. 5 Dn1. n3 D2–4. 8 T2 G1. 2 M1–3 K5 V1 ... D5 वेश्म न; D7 T1 G5 M4 वर्त्मनि (for वर्त्म न;) धर्मो न). V1 B (B4 damaged) Da विधीयते (for न हीयते). K4 मुनिधर्मान्न हीयते.

25 a) D5 बलम् (for वनम्). — c) T1 G2. 5 कालकांक्षी (for कालाकाङ्क्षी). Dn1. n3 D2. 3. 8 चरल्लेवं; D5 T1 G5 M1–3 चरन्नेव; T2 वने चैवं; G2 चरन्नेह (for °न्नेवं). G1 कालाकांक्षितवानेवं.

26 With 26, cf. B. 12. 192. 4. 26ab = (var.) B. 12. 220. 15ab. — a) D7 T1 G5 सर्व- (for यस्य). D1 भूतस्य (for भूतेभ्यो). — b) B5 D5 चाभयं (for अभयं). B1 च यत्; T G2. 5 कृतः (for यतः). — 26cd = Manu. 6. 40cd. — B1 om. (hapl.) 26d–29c. — d) V1 B2 Da D7. 9 T1 G2. 5 M कथंचन (for कुतश्चन). D4 भयं नेहास्ति किंचन.

27 B1 om. 27 (cf. v. l. 26). — a) D4 T1 G2. 5 M3. 4 अपाचिनोति; M2 अवाचीनोपि (sic) (for अवाचिनोति). D5 धर्माणि (for क°). — b) D2. 3 नरः (for न च). Ś1 K2. 4 D1 हि; K3 Bo. 3–5 D5 च (for ह). — c) K1 स च; D7 T1 G2. 5 ततः (for समः). — d) = 3. 203. 45b : B. 12. 189. 13b; 278. 5b; 329. 18b. V1 B5 (marg.) Da M3. 4 -गतस्; Bo. 5 -गतं; D5. 7 T1 G2. 5 -गतिं; T2 -गतींश्च; M1

C. 12. 5953
B. 12. 160. 28
K. 12. 158. 28

शकुनीनामिवाकाशे जले वारिचरस्य वा ।
यथा गतिर्न दृश्येत तथा तस्य न संशयः ॥ २८
गृहांनुत्सृज्य यो राजन्मोक्षमेवाभिपद्यते ।
लोकास्तेजोमयास्तस्य कल्पन्ते शाश्वतीः समाः ॥ २९
संन्यस्य सर्वकर्माणि संन्यस्य विधिवत्तपः ।
संन्यस्य विविधा विद्याः सर्वं संन्यस्य चैव ह ॥ ३०
कामेषु चाप्यनावृत्तः प्रसन्नात्मात्मविच्छुचिः ।
प्राप्येह लोके सत्कारं स्वर्गं समभिपद्यते ॥ ३१

यच्च पैतामहं स्थानं ब्रह्मराशिसमुद्भवम् ।
गुहायां पिहितं नित्यं तद्दमेनाभिपद्यते ॥ ३२
ज्ञानारामस्य बुद्धस्य सर्वभूताविरोधिनः ।
नावृत्तिभयमस्तीह परलोके भयं कुतः ॥ ३३
एक एव दमे दोषो द्वितीयो नोपपद्यते ।
यदेनं क्षमया युक्तमशक्तं मन्यते जनः ॥ ३४
एतस्य तु महाप्राज्ञ दोषस्य सुमहान्गुणः ।
क्षमायां विपुला लोकाः सुलभा हि सहिष्णुना ॥ ३५

-शतश् (for -गतिश्). G_1 M_2 मैत्राय गणतश्चरेत्.

28 With 28, cf. B. 12. 181. 19; 322. 19. B_1 om. 28 (cf. v. l. 26). — [a]) K_1 $B_{2,3}$ Da D_5 शकुनानाम् (for °नीनाम्). Da_2 इवाकाश- (for °शे). — [b]) K_5 B_2 Da_2 $Dn_{1,n3}$ $D_{2,3,8,9}$ च (for वा). Da_1 जले वा चरितस्य च; D_7 S ($G_{3,4}$ absent) मत्स्यानामिव चोदके. — [c]) Da_1 दृश्येते; D_1 पश्येत (for दृश्येत).

29 With 29, cf. Manu. 6. 39. B_1 om. 29[abc] (cf. v. l. 26). — [a]) D_5 गृहम् (for गृहान्). Bo M_4 यथा(M_4 महा)नुत्सृज्य (for गृहानु°). T_2 G_1 राजा (for राजन्). — [b]) T_2 G_1 [अ]नुपद्यते (for [अ]भि°). — [d]) K_1 Da_1 M_{1-3} कल्पांते; V_1 B_2 D_7 T_1 $G_{1,5}$ कल्प्यंते (for कल्पन्ते). V_1 B_1 Da शाश्वतास्; D_4 बहुलाः (for शाश्वतीः). V_1 $B_{1,2}$ Da तथा (for समाः).

30 [a]) D_1 सत्यस्य; $M_{1,3}$ सर्वस्य (for संन्यस्य). — [b]) Dn_3 T_2 G_2 स न्यस्य (for संन्यस्य). B_4 $D_{4,9}$ विविधं; D_7 S ($G_{3,4}$ absent) विपुलं (for विधिवत्). $B_{1,2}$ Da यथावद्भरतर्षभ. — [c]) Dn_3 T_2 G_2 $M_{1,4}$ स न्यस्य (for संन्यस्य). M_2 विपुला (for विविधा). M_3 नित्याः (for विद्याः). — [d]) D_4 सर्वे. Dn_3 D_9 T_2 G_2 $M_{1,4}$ स न्यस्य (for संन्यस्य). $D_{1,4,7}$ T $G_{2,5}$ हि (for ह).

31 [a]) M_2 om. from वृत्तः up to पिहितं (in 32[c]). K_5 V_1 B D (except D_9; Dn_2 D_6 absent) T $G_{1,2,5}$ $M_{1,3,4}$ कामे शुचि(B_4 काले शुचि-; Da_2 कामेषुचि)रनावृत्तः (B_5 °धृष्यः). — [b]) D_7 G_2 $M_{1,3,4}$ प्रशांतात्मा (for प्रसन्नात्मा). Da [अ]र्थविच्छुचिः; D_5 च नेच्छति (for [आ]त्मविच्छुचिः). — [c]) G_2 प्राप्यैव. K_1 लोकं (for लोके). — [d]) K_1 $D_{4,9}$ सर्वं (for स्वर्गं). V_1 समभिविंदते; Da संप्रतिपद्यते; D_7 T $G_{1,2,5}$ $M_{1,3,4}$ समधि(T_2 G_1 °भि)गच्छति (for °भिपद्यते).

32 M_2 om. up to पिहितं (cf. v. l. 31). — [a]) K_1 यश्च; G_1 यं च (for यच्च). B_2 पैतामह- (for °हं). — [b]) $Bo_{,3-5}$ धर्म- (for ब्रह्म-). — [c]) V_1 B (except B_4) Da $D_{5,7}$ T $G_{1,5}$ $M_{1,3,4}$ निहितं; G_2 निश्चितं (for पिहितं). M_2 नित्यस् (for नित्यं). — [d]) T_2 M_3 तं (for तद्). $K_{1,3,5}$ B_1 Da $D_{4,8,9}$ S ($G_{3,4}$ absent) [अ]धिगस्यते; V_1 B_{2-4} $Dn_{1,n3}$ $D_{2,3,5,7}$ [अ]भिगम्यते (for °पद्यते).

33 [a]) D_4 ज्ञानागमस्य; D_5 °गमाभि-; D_7 T_2 G_1 ज्ञानाद्दांतस्य (for ज्ञानारामस्य). $Bo_{,3,5}$ D_1 वृद्धस्य (for बुद्धस्य). — [b]) V_1 Da D_7 S ($G_{3,4}$ absent) सर्वभूतानुरोधिनः. — Da_2 om. 33[c]–34[b]. — [c]) T_2 नावृत्तिर्. — [d]) $K_{1,3,5}$ V_1 B Da_1 $Dn_{1,n3}$ $D_{1-3,5,8,9}$ M परलोक- (for °लोके).

34 Da_2 om. 34[ab] (cf. v. l. 33). — [b]) T_2 G_1 M_{1-3} नोपलभ्यते (for °पद्यते). — [c]) G_2 यदैनं. D_7 S ($G_{3,4}$ absent) दमसं(M_2 दयया)युक्तम् (for क्षमया युक्तम्). — [d]) D_1 अशक्यं (for °क्तं). K_3 जगत्; D_7 जनाः (for जनः).

35 B_4 partly damaged. — [a]) K_5 $Bo_{,2-5}$ Dn_1 $D_{2,3,8}$ एकोस्य; V_1 B_1 Da एकः स; D_5 एकस्य (for एतस्य). D_4 च (for तु). $K_{4,5}$ $Dn_{1,n3}$ $D_{2,3,8}$ सुमहाप्राज्ञ; V_1 B_{1-3} Da तु महाराज; B_4 सुमहत्प्रज्ञ (for तु महाप्राज्ञ). — [b]) K_5 V_1 B_{2-5} $Dn_{1,n3}$ $D_{2,3,5,8}$ दोषः स्यात् (for दोषस्य). V_1 B_4 -सुमहा- (for °हान्). B_1 दोषस्यास्य महान्गुणः. — [c]) K_5 V_1 B Da $Dn_{1,n3}$ $D_{2-5,8}$ T_2 G_1 M_{1-3} क्षमया; D_7 T_1 $G_{2,5}$ M_4 क्षमाया (for क्षमायां). K_3 D_4 विमला; D_9 विपुलो; T_2 G_1 विविधा (for विपुला). — [d]) $Bo_{,3}$ D_5 सुलभा सु-; D_7 S ($G_{3,4}$ absent) दुर्लभा हि (M_4 °भाति-) (for सुलभा हि). B_1 ये (for हि). K_4 $Bo_{,2}$ Da Dn_3

दान्तस्य किमरण्येन तथादान्तस्य भारत ।
यत्रैव हि वसेद्दान्तस्तदरण्यं स आश्रमः ॥ ३६
वैशंपायन उवाच ।
एतद्भीष्मस्य वचनं श्रुत्वा राजा युधिष्ठिरः ।
अमृतेनेव संतृप्तः प्रहृष्टः समपद्यत ॥ ३७
पुनश्च परिपप्रच्छ भीष्मं धर्मभृतां वरम् ।
तपः प्रति स चोवाच तस्मै सर्वं कुरूद्वह ॥ ३८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुःपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५४ ॥

१५५

भीष्म उवाच ।
सर्वमेतत्तपोमूलं कवयः परिचक्षते ।
न ह्यतप्ततपा मूढः क्रियाफलमवाप्यते ॥ १
प्रजापतिरिदं सर्वं तपसैवासृजत्प्रभुः ।
तथैव वेदानृषयस्तपसा प्रतिपेदिरे ॥ २
तपसो ह्यानुपूर्व्येण फलमूलानिलाशनाः ।

C. 12. 5966
B. 12. 161. 3
K. 12. 159. 3

D1–3. 5. 7. 8 T1. 2 (*sup. lin.* as in text) G2. 5 M1–3 सहिष्णुता (for °ष्णुना).

36 B4 partly damaged. — a) D4 कांतस्य (for दान्तस्य). — b) T2 G1 सदा (for तथा). K2. 4 D1 [अ]शांतस्य (for [अ]दान्तस्य). G2 चैव हि (for भारत); D4 तथायत्नस्य चाश्रमे. — c) D5 यत्र वै; M3 यत्रैवं (for यत्रैव). K3. 5 Bo. 3–5 Dn1. n3 D2. 3. 5. 7–9 S (G3. 4 absent) निवसेद्; V1 B1. 2 Da वसते; D4 विंदते (for हि वसेद्). D1 यत्रैव हि मदो मोह्यं (sic). — d) K2 G2 तदारण्यं (for तदरण्यं). K1 समाश्रयः; K3. 5 B5 Da Dn1. n3 D2–4. 7–9 S (G3. 4 absent) स चाश्रमः (for स आ°).

37 M2 om. the ref. — a) D4 om. (hapl.) from स्य up to भीष्मं (in 38b). — V1 reads from 37b up to 12. 155. 1a on marg. — b) M2 राज्ञा (for राजा). — c) K3. 5 B4 Dn1. n3 D1–3. 5. 8 T G1. 2. 5 [ए]व; B1 च (for [इ]व). — d) K2. 4 समपद्यते.

38 B4 damaged. D4 om. up to भीष्मं (cf. v. l. 37). V1 reads 38 on marg. — c) K5 B3 Dn3 D2–4. 8 ततः प्रीतः; Dn1 D7 G1 M ततः प्रति (sic) (for तपः प्रति). M वचोवोचत् (M1 °वाचत्) (for स चोवाच). — d) D9 सर्वं तस्मै (by transp.). B1 तस्मिन्; T2 G1 तदा (for तस्मै). M1. 3 वर्षं (for सर्वं). K3–5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 M1. 3 कुरूद्वहः.

Colophon. V1 reads the colophon on marg. — *Sub-parvan* : Ś1 K B1 Da Dn1. n3 D1–5. 9 आपद्धर्म; V1 B4 D7 S (G3. 4 absent) राजधर्म. — *Adhy. name* : Ś1 K V1 Bo. 3. 5 Da Dn1. n3 D2. 3. 5 दमाध्यायः; D4 दमप्रशंसा; M1–3 दमस्तुतिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : B1 149; B2 T1 G5 159; B3 T2 G1. 2 158; B4 157; Da1 28; Dn1. n3 30; D8 24; M 160. — *Śloka no.* : Da Dn3 D8 38; Dn1 37.

155

1 V1 reads 1a with the ref. on marg. — a) K3 D9 एव (for एतत्). — b) B2 Da मुनयः (for कवयः). D7 S (G3. 4 absent) मुनयः संप्रचक्षते. — c) G1 नाभ्य° B1 D7 न ह्यतप्ततपो; T1 G5 नासुतप्ततपा; D4 [illegible] दानतपसा हीनः. तप्त°; G2 नानु° (for न ह्य°). V1 B1. 2 — d) D4 क्वचित्सुखम् (for क्रियाफलम्). Bo. 3–5 D5 अवाप्स्यति (D5 °सि); D7 T1 G2. 5 उपेयिवान् (for अवाप्यते). Da T2 G1 M उपाश्नुते;

2 = (var.) Manu. 11. 243. — c) Da D5. 7 T1 G2. 5 M1. 3 देवा (for वेदान्). — d) K5 reads from पेदिरे up to पितामह (in 12. 156. 1d) on marg.

3 With 3, cf. Manu. 11. 236. K5 reads 3 on marg. B4 partly damaged. — a) K3 B3 Da G2 तपसा; D1 तपस्यो (for °सो). K1. 4 V1 Da1 D9 T G1 M1 ह्या(V1 ह्य)नुपूर्वेण; Bo. 5 G5 ह्यनुरूपेण (for

C. 12. 5966
B 12 161. 3
K. 12. 159 3

त्रीँल्लोकांस्तपसा सिद्धाः पश्यन्ति सुसमाहिताः ॥ ३
औषधान्यगदादीनि तिस्रो विद्याश्च संस्कृताः ।
तपसैव हि सिध्यन्ति तपो मूलं हि साधनम् ॥ ४
यद्दुरापं दुराम्नायं दुराधर्षं दुरुत्सहम् ।
सर्वं तत्तपसा शक्यं तपो हि दुरतिक्रमम् ॥ ५
सुरापोऽसंमतादायी भ्रूणहा गुरुतल्पगः ।
तपसैव सुतप्तेन नरः पापाद्विमुच्यते ॥ ६
तपसो बहुरूपस्य तैस्तैर्द्वारैः प्रवर्ततः ।
निवृत्त्या वर्तमानस्य तपो नानशनात्परम् ॥ ७
अहिंसा सत्यवचनं दानमिन्द्रियनिग्रहः ।
एतेभ्यो हि महाराज तपो नानशनात्परम् ॥ ८
न दुष्करतरं दानान्नातिमातरमाश्रमः ।
त्रैविद्येभ्यः परं नास्ति संन्यासः परमं तपः ॥ ९
इन्द्रियाणीह रक्षन्ति धनधान्याभिगुप्तये ।
तस्मादर्थे च धर्मे च तपो नानशनात्परम् ॥ १०
ऋषयः पितरो देवा मनुष्या मृगसत्तमाः ।

ह्यानुपूर्व्येण). K5 Dn1. n3 D2–4. 8 तपसैव ससर्जाद्यं (D4 °र्जुश्च). — ^{b}) Ś1 K2 D5. 7 T1 G2. 5 फलमूलानिलाशिनः (Ś1 K2 °शनः ; G2 °शिनां) ; K5 Dn1. n3 D2–4. 8 फलमूलानि यानि च ; Da1 फलमूपानिलासनः (sic). — D5 om. 3^{c}–4^{b}. — ^{c}) K1 D3 लोकास् (for लोकांस्). B1 सिद्धिः (for सिद्धाः). D4 वीरलोकांश्च तपसा. — ^{d}) K4 पश्यंत.

4 With 4, cf. Manu. 11. 237. K2. 4 D5 om. 4^{ab} (for D5, cf. v. l. 3). K5 reads 4 on marg. — ^{a}) Ś1 D1 अगदानीति ; T2 एतदादीनि (for अग°). — ^{b}) Ś1 B4 D1 सुसंस्कृताः ; B5 च संभृताः (for च संस्कृताः). K5 Dn1. n3 D2. 8. 8 क्रियाश्च विविधास्तथा ; D4 क्रियाश्च बहुविस्तराः. — ^{c}) B2 Da D7 T1 G5 M1. 3. 4 [हृ]ह ; M2 न (for हि). B1. 2 Da साध्यंते ; D7 S (G3. 4 absent) सिध्यंते (for सिध्यन्ति). — ^{d}) D7 S (G3. 4 absent) च (for हि).

5 With 5, cf. Manu. 11. 238. K5 reads 5 on marg. B4 partly damaged. — ^{a}) K3 D9 M2 दुरास्मायं ; K5 Dn3 D2. 3. 8 मवेरिंकचित् ; Bo. 3. 4. 5 (marg.) दुरासादं ; D4 °स्मानं ; D5 °साद्यं (for °म्नायं). ❀ Ca : दुराम्नायं दुराम्नि[...]म् । ❀ — ^{b}) K1 दुराधर्म- (for °धर्षं). K5 Dn3 D2. 3. 8 तत्सर्वं तपसो भवेत्. — ^{c}) V1 B (B4 damaged) Da Dn1 D5. 7 S (G3. 4 absent) तत्सर्वं (by transp.). D4 साध्यं (for शक्यं). K5 Dn3 D2. 3. 8 ऐश्वर्यमृषयः प्रासास्. — ^{d}) K5 Dn3 D2. 3. 8 तपसैव न संशयः.

6 D9 om. 6. K5 reads 6 on marg. — ^{a}) V1 B (except B3) Da D5 रुक्महारी च ; Dn1 स्वर्णहारी च ; G3 [s]समतादायी (for ऽसंमता°). G1 सुरापे-संमतादायि. — ^{b}) Bo. 3. 4. 5 (marg. as in text) ब्रह्महा ; D5 ब्रह्मघ्नो (for भ्रूणहा). — With 6^{cd}, cf. Manu. 11. 239^{cd}. — ^{d}) K5 Bo. 3. 5 Dn3 D7 T G3. 5 प्रमुच्यते ; G1 lacuna (for विमु°). V1 B1. 2 मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ; Da Dn1 मुच्यंते सर्वकिल्बिषात्.

7 K5 reads 7 on marg. — ^{a}) M2 तपसा. Dn3 बहुमूलस्य (for °रूपस्य). — ^{b}) K2 D5 M2 प्रवर्तते (K2 °त) ; V1 B2 प्रपद्यतः ; B1 प्रपद्यते ; Da2 प्रयत्नतः ; D7 T1 G2. 5 M4 प्रवर्तितः ; T2 G1 निवर्ति(T2 °र्तं)तः (for प्रवर्ततः). ❀ Ca : द्वारैः उपायैः । ❀

8 D4. 5. 7. 8 om. (hapl.) 8. K5 reads 8 on marg. — ^{b}) T2 -निग्रहं (for °हः). — ^{c}) V1 G1 [s]पि (for हि).

9 Ś1 K1. 2. 4 D1 om. (hapl.) 9–10. T2 G1 read 9–10 after 12^{ab}. K5 reads 9 on marg. — ^{a}) D9 दुष्करकरं (for °तरं). T2 G1 M1 सुदुष्करतरं (G1 °मं) दानं. — ^{b}) D5 आश्रयः (for आश्रमः). K3. 5 V1 B1–4 Da Dn1. n3 (marg.) D2. 4. 8 Cnp नास्ति दानसमा गतिः ; Dn3 (orig.) नास्तिमातररश्मयः ; D9 नातिमात्रमनाश्रमः. — ^{d}) D7 T1 G2. 5 M1. 3 संन्यासात् ; T2 G1 संन्यस्यात् (for संन्यासः). D7 T1 G2. 5 नापरं (for परमं). M2. 4 न संन्यासात्परं तपः.

10 For the sequence in T2 G1, cf. v. l. 9. Ś1 K1. 2. 4 D1 om. 10 (cf. v. l. 9). K5 reads 10 on marg. — ^{a}) D5 च (for [हृ]ह). Bo. 5 D5 रक्ष्यंते ; Dn1. n3 रक्ष्यंति (for रक्षन्ति). — ^{b}) K5 Dn1. n3 D2. 8 स्वर्गं(Dn3 सर्वं- ; D2. 8 वरं)धर्माभिगुप्तये ; V1 D7 T1 G2. 5 विप्रर्षिपितृदेवताः ; Bo Da2 धनधान्यानि गुप्तये ; D9 धनैर्धान्याधिगुप्तये ; M2 धनधान्या हि गुप्तये (sic). — ^{c}) T2 धर्मेण (for धर्मे च). B D5 धर्मे चार्थे च कामे च ; Da1 धर्मादर्थश्च कामश्च.

11 K5 reads 11 on marg. B1 damaged. — ^{b})

यानि चान्यानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ॥ ११
तपःपरायणाः सर्वे सिध्यन्ति तपसा च ते ।
इत्येवं तपसा देवा महत्त्वं चाप्यवाप्नुवन् ॥ १२
इमानीष्टविभागानि फलानि तपसा सदा ।
तपसा शक्यते प्राप्तुं देवत्वमपि निश्चयात् ॥ १३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

१५६

युधिष्ठिर उवाच ।
सत्यं धर्मे प्रशंसन्ति विप्रर्षिपितृदेवताः ।
सत्यमिच्छाम्यहं श्रोतुं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १
सत्यं किंलक्षणं राजन्कथं वा तदवाप्यते ।
सत्यं प्राप्य भवेत्किं च कथं चैव तदुच्यते ॥ २
भीष्म उवाच ।
चातुर्वर्ण्यस्य धर्माणां संकरो न प्रशस्यते ।
अविकारितमं सत्यं सर्ववर्णेषु भारत ॥ ३

C. 12. 5979
B. 12. 162. 3
K. 12. 160. 3

K3.5 Dn1. n3 D2–5. 8. 9 मृगपक्षिणः (for °सत्तमाः). V1 B1. 2 Da D7 S (G3. 4 absent) मानुषाः (T2 G1 मनुष्याः; G2 मानवाः) पशुपक्षिणः. — d) G1 मनुष्याः स्थावराणि च. — For 11^{cd}, Bo. 3. 5 subst.:

403 * स्थावराणि च भूतानि चराण्यन्यानि यानि च ।

12 B5 om. 12^{ab}. K5 reads 12 on marg. — a) Ś1 K4 D1 भूपाः (for तपः-). — b) Bo. 3. 4 सिध्यंते. — After 12^{ab}, T2 G1 read 9–10. With 12^{cd}, cf. Manu. 11. 244^{ab}. — c) B1 इत्येव (for °वं). M4 तपसो (for °सा). — d) K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 प्रतिपेदिरे; Da2 G1 M2 चाप्यवाप्नुवान् (M2 °यात्) (for °वन्).

13 K5 reads 13 on marg. — a) V1 B1. 2 Da D7 S (G3. 4 absent) एवम् (for इमानि). K3 (*sup. lin.*) इमानिष्टवियोगानि (sic). ❀ Cn : इमानि नक्षत्रादीनि । सुकृतां वा एतानि ज्योतींषि यन्नक्षत्राणि इति श्रुतेः। ❀ — b) K2. 3. 5 V1 B Da1 Dn1. n3 D1–3. 5. 8. 9 तपसः; T2 G1 M2 तपसां (for तपसा). T2 G1 तदा; G2 यदा (for सदा). Da2 corrupt. — d) D7. 9 T1 G2. 5 इति (for अपि). K1. 2 G1 निश्चयं; K4 D1. 9 निश्चितं; D7 T1 G2. 5 M1. 3 निश्चयः (for निश्चयात्).

Colophon om. in B3; damaged in B4; K5 on marg.; Dn2 D6 G3. 4 absent. — *Sub-parvan :* Ś1 K V1 B1 Da D1–5. 9 आपद्धर्म; Bo. 5 D7 T2 G1 M राजधर्म. — *Adhy. name :* Ś1 K1. 2 V1 Bo–2. 5 Da2 D1–3. 5 तपोध्यायः; K3 D4 तपःप्रशंसा; K5 तपसोध्यायः; Da1 तपोदानं; M1–3 तपःस्तुतिः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 140; B2 T1 G5 160; Da1 29; Dn1 31; D8 25; T2 G1. 2 159; M 161. — *Śloka no.:* Da Dn3 13; Dn1 15; D8 12.

156

1 K5 reads 1 on marg. — a) G2 सर्वं (for सत्यं). K5 Bo. 5 Dn1. n3 D2–4. 7. 8 धर्मं; V1 B1. 2. 4 Da D9 T1 G1. 2. 5 M सर्वे; T2 एव (for धर्मे). T2 प्रशंसंते. — b) B4 विप्रर्षे; D4 °र्षिम् (for °र्षि-). D4 इव (for -पितृ-). — c) D7 T1 G2. 5 M1. 3. 4 ज्ञातुं (for श्रोतुं). — d) T2 G1 वद (for ब्रूहि).

2 a) T2 G1 तात (for राजन्). — b) V1 B1. 2 च; B4 स्म; Da -चित्; D5 तु (for वा). — D4 om. 2^{c}–3^{b}. — c) D7 T1 G5 M चापि; T2 G1 चैव; G2 वापि (for प्राप्य). K1 प्रत्याभवेत् (for प्राप्य भ°). V1 Bo. 1 Da D1. 9 किंचित्; D7 T G1. 2. 5 किं स्वित् (for किं च). — d) T2 M4 [ए]वद् (for तद्). K5 V1 B1 Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 7. 8 T1 G2. 5 उच्यतां (for °ते). M2 कथं चैतदवाप्यते.

3 D4 om. 3^{ab} (cf. v. l. 2). — a) D1. 7 T2 M4 च(D7. T2 चा)तुर्वर्णस्य. — b) B1. 3. 4 शंकरो (for सं°). M4 नः (for न). V1 B1 Da प्रदृश्यते; T2 प्रपश्यते (for प्रशस्यते). — c) Ś1 K2. 4 D1 भवेत्; D5 मतं

C. 12. 5980
B. 12. 162. 4
K. 12. 160. 4

सत्यं सत्सु सदा धर्मः सत्यं धर्मः सनातनः ।
सत्यमेव नमस्येत सत्यं हि परमा गतिः ॥ ४
सत्यं धर्मस्तपो योगः सत्यं ब्रह्म सनातनम् ।
सत्यं यज्ञः परः प्रोक्तः सत्ये सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ ५
आचारानिह सत्यस्य यथावदनुपूर्वशः ।
लक्षणं च प्रवक्ष्यामि सत्यस्येह यथाक्रमम् ॥ ६
प्राप्यते हु यथा सत्यं तच्च श्रोतुं त्वमर्हसि ।
सत्यं त्रयोदशविधं सर्वलोकेषु भारत ॥ ७
सत्यं च समता चैव दमश्चैव न संशयः ।
अमात्सर्यं क्षमा चैव ह्रीस्तितिक्षानसूयता ॥ ८
त्यागो ध्यानमथार्यत्वं धृतिश्च सततं स्थिरा ।
अहिंसा चैव राजेन्द्र सत्याकारास्त्रयोदश ॥ ९
सत्यं नामाव्ययं नित्यमविकारि तथैव च ।
सर्वधर्माविरुद्धं च योगेनैतदवाप्यते ॥ १०
आत्मनीष्टे तथानिष्टे रिपौ च समता तथा ।
इच्छाद्वेषक्षयं प्राप्य कामक्रोधक्षयं तथा ॥ ११

(for ·तमं). D7 T G1. 2. 5 M1. 3. 4 धर्मः (G1 °र्मे·) साधारणः (D7 °णं; G1 °णैः) सत्यं; M2 धर्मेषु विहितं सत्यं· — After 3, M3 ins.:

404* तस्माच्छ्रेष्ठतमं सत्यं सर्ववर्णेषु भारत ।

4 [a]) T2 तथा (for सदा). Da2 धर्मे (for धर्मः). — [b]) D1 धर्माः. — [c]) K1 नमस्येव; K2 D1 °स्ये तं; K3 °स्येह; B4 न नश्येत; D4 नमस्यंति; M1 न मंस्येत (for नमस्येत). — [d]) M4 om. हि. K3 परमां. T2 G1 सत्यमेव परा गतिः.

5 [a]) V1 B1. 2. 4 Da D3. 5. 7 S (G3. 4 absent) मोक्षस् (for धर्मस्). D4 परो (for तपो). K1 योगं. — [b]) K1 धर्म· (for ब्रह्म). — D1 om. (hapl.) 5[cd]. — [c]) G2 यज्ञं (for यज्ञः)· K1 V1 B0–2. 5 Da D7 T G1. 2. 5 M3. 4 परं प्रोक्तं (K1 B5 G1 °क्तः); M2 ततस्तस्य (for परः प्रोक्तः). — M1–3 om. 5[d]–6[a]. — [d]) K4. 5 Dn1. n3 D2–5. 8 सर्वं सत्ये (by transp.); B0 G2 सत्ये धर्मे; B3 Da1 सत्यं सर्वं (Da1 °र्वे).

6 M1–3 om. 6[a] (cf. v. l. 5). M4 om. 6[ab]. — [a]) B0. 2. 5 D4 आकारानिह; D7 T1 G2. 5 रूपं यदिह; D9 आचारादिह; T2 G1 नैरुक्तमिह (for आचारानिह). Ś1 (orig. as in text) K1. 2 संन्यस्य; V1 Da D9 सर्वस्य (for सत्यस्य). D1 आचाराणि हि सत्यस्य. — [b]) B1 यथावेदानु· (for °वदनु·). — [c]) T2 चैव; G1 चेह (for च प्र·). — [d]) K4 [ए]व; G1 च (for [इ]ह). D7 T1 G2. 5 पराक्रमं (for यथा°).

7 [a]) K5 reads from प्राप्यते up to सर्वलो (in 7[d]) on marg. K3. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2–5. 7–9 S (G3. 4 absent) च; D1 lacuna (for हु). — [b]) Da त्वं (for च). B3 Da D7 S (G3. 4 absent) वेत्तुं (for श्रोतुं). K5 B3 Dn1. n3 D2–4. 8 इह (for त्वम्). D5 तच्च त्वं श्रोतुमर्हसि. — Before 7[cd], Da ins. भीष्म उवाच. — [d]) D9 सर्वं; M2 प्रोक्तं (for सर्व·). K3 ·भूतेषु (for ·लोकेषु).

8 [a]) M1. 3. 4 सर्वत्र (for सत्यं च). K3 समतां; B1 महता (for समता). M2 सत्यं सर्वत्र समता. — [b]) K3 D4 समौ न द्वे (for दमश्चैव). — [c]) K4 M4 अमात्सर्यं; G2 अस्मात्सत्यं (for अमात्सर्यं). — [d]) D9 [अ]नुसूयता.

9 [a]) K3 B5 Da T2 G1 योगो; B1. 2. 3 (marg. as in text) D5 योग·; D4 यशो (for त्यागो). D1 दानम् (for ध्या°). D6 अथार्जवं; T2 च धैर्यं च; G1 च धार्यत्वं; M1. 3 अथाध्यैत्वं (for अथार्यत्वं). — [b]) Da1 सततां. K5 Da Dn1. n3 D2–4. 8 दया (for स्थिरा). — [c]) D9 चेति (for चैव). Da D7 T G1. 2. 5 M1. 3. 4 सत्यं च (for राजेन्द्र). M2 अहिंसा सत्यमेवेह. — [d]) D4 सत्यरूपास्; M2 सत्याकारस् (for °कारास्). D9 त्रयोदशी (for °श).

10 [a]) K3 D9 [अ]श्रयो (for [अ]व्ययं). Da चैव (for नित्यम्). — [b]) K5 D2. 3. 8 अविकारस्; M2 अविकारी (for °कारि). — [c]) K5 सर्वधर्माविरुद्धश्च; B2 Da °रोधं च; Dn1. n3 D2. 3. 8 °रुद्धेन; T2 सर्वकर्माविरुद्धं च. — [d]) Dn3 D1 तद् (for [ए]तद्). G2 योगेनैव तदाप्यते.

11 [a]) K3 आत्माभीष्टे; B1 Da Dn3 D5 T2 G1 M3 आत्मनिष्ठे (for आत्मनीष्टे). K1 तथारिष्टे; T2 G1 तदानिष्टे; M2 तथानिष्ट· (for तथानिष्टे). — [b]) T2 तु (for च). K4 ममता; D1 समतां; G1 समा* (for समता). K3 मता; D7 T G1. 2. 5 तु या (for तथा). — M2 om. (hapl.) 11[cd]. — [c]) K4. 5 Dn1. n3 D2. 5. 8 ·द्वेषं; Da1 ·द्वेष्य· (for ·द्वेष·). D7 T1 G2. 5 ·क्षये (for ·क्षयं). Ś1 (*sup. lin.* as in text) K2. 4 D1 नास्ति; T G1. 5 प्राप्या; G2 प्राप्त्या (for प्राप्य). — [d]) D7 T G1. 2. 5 ·क्षये (T2 G1 °या) च सा (for ·क्षयं तथा).

दमो नान्यस्पृहा नित्यं धैर्यं गाम्भीर्यमेव च ।
अभयं क्रोधशमनं ज्ञानेनैतदवाप्यते ॥ १२
अमात्सर्यं बुधाः प्राहुर्दानं धर्मे च संयमम् ।
अवस्थितेन नित्यं च सत्येनामत्सरी भवेत् ॥ १३
अक्षमायाः क्षमायाश्च प्रियाणीहाप्रियाणि च ।
क्षमते सर्वतः साधुः साध्वाप्नोति च सत्यवान् ॥ १४
कल्याणं कुरुते गाढं ह्रीमान्न श्लाघते क्वचित् ।
प्रशान्तवाङ्मना नित्यं ह्रीस्तु धर्मादवाप्यते ॥ १५
धर्मार्थहेतोः क्षमते तितिक्षा क्षान्तिरुच्यते ।
लोकसंग्रहणार्थं तु सा तु धैर्येण लभ्यते ॥ १६
त्यागः स्नेहस्य यस्त्यागो विषयाणां तथैव च ।
रागद्वेषप्रहीणस्य त्यागो भवति नान्यथा ॥ १७
आर्यता नाम भूतानां यः करोति प्रयत्नतः ।
शुभं कर्म निराकारो वीतरागत्वमेव च ॥ १८

C. 12. 5994
B. 12. 162. 18
K. 12. 160. 18

---

12 ᵃ) V1 B Da दमे (for दमो). V1 B D5 नात्म(B4 °र्थे)स्पृहा ; Da1 मार्थं° ; Da2 नार्थं° ; D4 माध्यस्थता ; D7 S (G3. 4 absent) नामास्पृहा (G1 °हो) (for नान्यस्पृहा). — ᵇ) K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 transp. धैर्यं and गाम्भीर्यम्. B1. 2 Da स्थैर्यं (for धैर्यं). — ᶜ) D7 S (G3. 4 absent) अशाठ्यं (M1 °ठ्य-) (for अभयं). K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 रोग- (for क्रोध-). B1 -समयं ; D7 T1 G5 -दमनं (for -शमनं). — ᵈ) D5 अवाप्नुयात् (for °प्यते).

13 G1 om. (hapl.) 13–15. — ᵇ) K3. 5 Bo. 3–5 Dn1 D2. 3. 5. 7. 8 S (G1 om. ; G3. 4 absent) दाने ; K4 धानं (sic) ; V1 B1 Dn3 दान- ; D1 मानं ; D4 ध्यानं (for दानं). Bo. 4 यज्ञे ; D4 धर्मं (for धर्मे). K2. 4 संशयं ; K3 (*sup. lin.* as in text) संशयः ; K5 Dn1. n3 D2–4. 8 M2 संयमः ; B1 शंसयं ; B2 संश्रयं ; Da1 संश्रमं ; D1 शंशयं (sic) (for संयमम्). — ᶜ) Bo. 3–5 D2. 3. 5. 8 अवस्थिते च (for °तेन). D5 नित्ये (for नित्यं). Dn1 अवस्थितेरनित्यं च. — ᵈ) D9 समेन (for सत्येन). D5 सत्ये मा मत्सरी भव.

14 G1 om. 14 (cf. v. l. 13). — ᵇ) D7 T1 G2. 5 हि ; D9 [इ]ति (for [इ]ह). Ś1 K2 D1. 8 प्रियाणि (for [अ]प्रि°). B3 [इ]ह (for च). — ᶜ) Ś1 K2 D1 क्षमेत (for क्षमते). K4 lacuna ; K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 संमतः (for सर्वतः). K2 T2 साधु. — ᵈ) D9 स (for च). K4 साधुवान् ; K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 सत्यवाक् ; V1 B1. 2 Da D5 सर्वशः (for सत्यवान्). D4 क्षमावान्विंदते सुखं ; D7 T G2. 5 M ततः (M क्षमां) प्राप्नोति सत्यतां (M2 °वान्).

15 G1 om. 15 (cf. v. l. 13). B4 damaged. — ᵃ) K5 B3 Dn3 D2. 3. 8 बाढं ; V1 B2 Da गुह्यं ; B1 D7 T G2. 5 नित्यं (for गाढं). — ᵇ) K5 Bo. 2. 5 Dn1. n3 D2. 3. 8 धीमान् ; D5 श्रीमान् (for ह्रीमान्). K3 V1 B (B4 damaged) Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 ग्लायते ; D7 S (G1 om. ; G3. 4 absent) श्राम्यते (for श्लाघते). — ᶜ) K3 प्रशांता- (for °त-). K4 -वासना ; D4. 9 -वाग्मता (for -वाङ्मना). B1. 2 Da प्रशांतात्मा ह्यतो नित्यं. — ᵈ) Bo. 5 D4. 5 च (for तु). G2 धर्मान् (for °द्).

16 ᵃ) Da1 धर्मार्थहेतुः (for °हेतोः). V1 M4 क्षमति ; Da क्षमया ; M2 क्षमतस् (for °ते). — ᵇ) V1 B1. 2 Da क्षां(B1. 2 शां)तिरुत्तमा ; D7 S (G3. 4 absent) धर्म उत्तमः (for क्षान्तिरुच्यते). — ᶜ) V1 B3 Da च ; Bo. 3. 5 D3. 5. 7 S (G3. 4 absent) वै ; B1 वा (for तु). — ᵈ) K3 Da2 D7 G1. 2 साधु ; D1 धर्म- (for सा तु). Ś1 K2. 4 B2 D1 धर्मेण (for धैर्येण). — After 16, D7 T G1. 2. 5 ins. :

405* अनसूया तु गाम्भीर्यं दानेनैतदवाप्यते ।

17 ᵃ) D7 S (G3. 4 absent) त्यक्त- (for त्यागः). — ᵇ) K5 Bo. 3. 4 Dn1. n3 D2. 3. 5. 7. 8 यत् (for यस्). — ᶜ) Ś1 विषयानां. — D4 repeats 17ᶜᵈ after 18. — ᶜ) D1 रागद्वेश- (for °द्वेष-). Ś1 K1. 2. 4 Dn3 D1 G2 -प्रहीनस्य (for °णस्य). — ᵈ) T2 G1 योगो (for त्यागो). — After 17, D7 T G1. 2. 5 ins. :

406* ध्यानं चाशाठ्यमित्युक्तं मौनेनैतदवाप्यते ।

[T1 G5 तु (for च). D7 शाठ्यम् (for [अ]शा°). T2 दमेन (for मौनेन).]

18 B4 damaged. — ᵃ) Ś1 K1. 3. 4 D4. 9 G2 आ- र्यतां ; B3 कार्यता ; D1 आयंता (for आर्यता). V1 B1. 5 (marg.) Da अनुग्रहं च भूतानां ; T2 G1 आत्मना समभूतो हि ; M आत्मोपमानि भूतानि. — ᵇ) Bo. 2 यद् (for यः). — ᶜ) Bo–3. 5 Da D4 T2 G1 शुभकर्मा (D4 T2 G1 °र्मं) (for शुभं कर्म). B3 om. from राकारो up to रागत्वं (in 18ᵈ). Bo–2. 5 Da D4 निराहारो (for °कारो). — ᵈ) D4 एव सः ; M आर्यता (for एव च). K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 वीतरागस्तथैव च. — After 18, D4 repeats 17ᶜᵈ.

C. 12. 5995
B. 12. 162. 19
K. 12. 160. 19

धृतिर्नाम सुखे दुःखे यथा नाप्नोति विक्रियाम् ।
तां भजेत सदा प्राज्ञो य इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ १९
सर्वथा क्षमिणा भाव्यं तथा सत्यपरेण च ।
वीतहर्षभयक्रोधो धृतिमाप्नोति पण्डितः ॥ २०
अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा ।
अनुग्रहश्च दानं च सतां धर्मः सनातनः ॥ २१
एते त्रयोदशाकाराः पृथक्सत्यैकलक्षणाः ।
भजन्ते सत्यमेवेह बृंहयन्ति च भारत ॥ २२
नान्तः शक्यो गुणानां हि वक्तुं सत्यस्य भारत ।
अतः सत्यं प्रशंसन्ति विप्राः सपितृदेवताः ॥ २३
नास्ति सत्यात्परो धर्मो नानृतात्पातकं परम् ।
स्थितिर्हि सत्यं धर्मस्य तस्मात्सत्यं न लोपयेत् ॥ २४
उपैति सत्याद्दानं हि तथा यज्ञाः सदक्षिणाः ।
त्रताग्निहोत्रं वेदाश्च ये चान्ये धर्मनिश्चयाः ॥ २५
अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।
अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेवातिरिच्यते ॥ २६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षट्पञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५६ ॥

---

19 ^{a}) D$_4$ om. from धृति up to भजेत (in 19^c). Ś$_1$ K$_4$ गतिर्; D$_1$ गतिं (for धृतिर्). Ś$_1$ K$_{2.4}$ D$_1$ सुखं दुःखं (Ś$_1$ दुःखे) (for सुखे दुःखे). — ^{b}) K$_{2.4}$ V$_1$ B Da D$_{1.7}$ T G$_{1.2.5}$ M$_{1-3}$ यया (for यथा). K$_3$ D$_9$ नायाति (for नाप्नोति). — ^{c}) V$_1$ तदा; Bo यथा; D$_5$ महा- (for सदा). — ^{d}) Bo.$_{3-5}$ यदीच्छेद्; D$_4$ यदि° (for य इच्छेद्). M$_4$ प्रीतिम् (for भूतिम्).

20 D$_7$ T$_2$ G$_1$ transp. 20 and 21, while T$_1$ G$_{2.5}$ repeat 20 after 21. — ^{a}) D$_7$ T$_1$ (second time) G$_2$ (both times).$_5$ (second time) M सर्वदा; G$_1$ सर्वधा (for °था). Da$_1$ क्षमिणो; D$_4$ ऋषिणा; D$_7$ T$_1$ G$_{1.2.5}$ (all except D$_7$ G$_1$ both times) [अ]हिंसता (for क्षमिणा). D$_5$ om. from भाव्यं up to मनसा (in 21^b). D$_1$ भार्या (for भाव्यं). — ^{b}) D$_9$ T$_2$ G$_1$ सदा; G$_2$ (first time) तदा (for तथा). M$_4$ ह (for च). — ^{c}) K$_5$ वीतधर्म-; K$_5$ (marg.) °द्रोह- (for °हर्ष-). D$_1$ -क्रोधे (for -क्रोधो). — ^{d}) D$_7$ T$_1$ G$_{2.5}$ (last three second time) तदवाप्नोति; T$_2$ G$_1$ ह्रयमा°; M ध्यानमा° (for धृतिमा°).

21 = 3. 281. 34. D$_5$ om. up to मनसा (cf. v. l. 20). D$_7$ T$_2$ G$_1$ transp. 20 and 21. — ^{c}) D$_4$ चिंतनीयो महाराज; T$_2$ G$_1$ अहिंसोक्ता च सत्यं च; M अनुग्रहमहिंसा च. — ^{d}) D$_3$ स हि (for सतां). Dn$_3$ धर्म-; D$_1$ धर्माः (for धर्मः). D$_5$ सतां धर्मपरायणः. — After 21, T$_1$ G$_{2.5}$ repeat 20.

22 ^{b}) T$_2$ G$_1$ सत्यस्य (for सत्यैक-). — ^{c}) D$_1$ मन्युम् (for सत्यम्). — ^{d}) K$_5$ कथ*ते; Bo.$_{3.5}$ संबृंहंति; B$_1$ ते बृंहंति; B$_5$ (marg.) सवर्द्धते; Dn$_3$ D$_{2.3.8}$ बृंहयंते; D$_4$ बृहयंते; G$_1$ बृंहयंति; G$_2$ प्रभवंति (for बृंहयन्ति).

23 ^{a}) D$_1$ शक्तो (for शक्यो). K$_5$ Dn$_{1.n3}$ D$_{2.3.8}$ च (for हि). — ^{b}) V$_1$ B$_2$ Da गंतुं; B$_1$ नांतं (for वक्तुं). K$_{1.3.5}$ V$_1$ B Dn$_{1.n3}$ D$_{2-5.8.9}$ पार्थिव; Da पार्थिवः (for भारत).

24 ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ स्मृतिर्; K$_{3.5}$ Dn$_3$ D$_{2.3.8}$ श्रुतिर्; D$_4$ भूतिर्; D$_5$ स्थितिं; G$_2$ धृतिर् (for स्थितिर्). D$_5$ transp. हि and सत्यं. K$_4$ D$_1$ G$_1$ सत्ये (for सत्यं). Dn$_3$ धर्मे सत्यस्य; T$_2$ सत्या धर्मस्य.

25 ^{a}) K$_1$ उपैहि; K$_4$ D$_{1.4}$ उपेति (for उपैति). Bo.$_5$ सत्याद्धर्म; B$_1$ सत्याज्ज्ञानं (for °द्दानं). Da दानानि; D$_7$ T$_1$ G$_{2.5}$ M दानं वै (M$_2$ च) (for दानं हि). — ^{b}) D$_7$ S (G$_{3.4}$ absent) यज्ञान् (M$_2$ °त्) (for यज्ञाः). K$_3$ सुदक्षिणा; D$_7$ S (G$_{3.4}$ absent) सदक्षिणान् (for सदक्षिणाः). — ^{c}) Ś$_1$ K$_{1.2.4}$ D$_1$ T$_1$ तथाग्निहोत्रं (T$_2$ °त्र-); K$_3$ V$_1$ B Da D$_5$ तपोग्नि°; K$_5$ Dn$_{1.n3}$ D$_{2-4.8}$ त्रेताग्निहोत्रं (K$_5$ °त्र-); D$_9$ उताग्नि°; G$_1$ M$_{2.4}$ व्रताग्निहोत्र- (for °होत्रं). — ^{d}) T$_2$ G$_1$ M$_2$ वेद- (for धर्म-).

26 =(var.) 1. 69. 22: B. 13. 75. 29; Mārkaṇḍeya P. 8. 42; Rām. (Gorressio) 2. 61. 10; Hitopadeśa (Schlegel) IV. 129. With 26^{ab}, cf. B. 13. 22. 14^{ab}. V$_1$ G$_1$ om. (hapl.) 26^{ab}. — ^{b}) K$_5$ धृते (for धृतम्). — ^{c}) K$_3$ -सहस्राणि; B$_1$ °त्तु; D$_4$ °स्य (for °द्धि). — ^{d}) K$_3$ [अ]धिरिच्यते; K$_4$ [अ]त्यरिच्यते; K$_5$ [अ]वशिष्यते; V$_1$ B$_{1.2}$ Da Dn$_{1.n3}$ D$_{2-4.7.8}$ S (G$_{3.4}$ absent) विशिष्यते (for [अ]तिरिच्यते).

१५७

युधिष्ठिर उवाच ।

यतः प्रभवति क्रोधः कामश्च भरतर्षभ ।
शोकमोहौ विवित्सा च परासुत्वं तथा मदः ॥ १
लोभो मात्सर्यमीर्ष्या च कुत्सासूया कृपा तथा ।
एतत्सर्वं महाप्राज्ञ याथातथ्येन मे वद ॥ २

भीष्म उवाच ।

त्रयोदशैतेऽतिबलाः शत्रवः प्राणिनां स्मृताः ।
उपासते महाराज समस्ताः पुरुषानिह ॥ ३
एते प्रमत्तं पुरुषमप्रमत्ता नुदन्ति हि ।
वृका इव विलुम्पन्ति दृष्ट्वैव पुरुषेतरान् ॥ ४
एभ्यः प्रवर्तते दुःखमेभ्यः पापं प्रवर्तते ।
इति मर्त्यो विजानीयात्सततं भरतर्षभ ॥ ५
एतेषामुदयं स्थानं क्षयं च पुरुषोत्तम ।
हन्त ते वर्तयिष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥ ६

C. 12. 6008
B. 12. 163. 6
K. 12. 161. 6

Colophon. —*Sub-parvan :* Ś1 K V1 B1 Da Dn3 D1–5 आपद्धर्म; B4 D7 S (G3.4 absent) राजधर्म. —*Adhy. name :* Ś1 K V1 B Da Dn1.n3 D1–3.5 सत्याध्यायः; D4 सत्यप्रशंसा; D7 सत्यलक्षणं; M1–3 सत्यस्तुतिः. —*Adhy. no.* (figures, words or both): B1 141; B2 T1 G5 161; B3 T2 G1.2 160; B4 156 (as in text); Da1 30; D8 26; M 162. —*Śloka no.*: Da Dn1 D8 26; D9 66.

157

1 a) M4 ततः (for यतः). — b) K5 B4 Dn1.n3 D2–4.7.8 S (G3.4 absent) वा (for च). Da पुरुषर्षभ (Da2 °भाः) (for भरत°). — D4 om. (hapl.) 1^c–5^d. B2 reads (with var.) 1^c–2^b twice. — c) K3 V1 Bo.3.5 D9 शोको मोहो (for शोकमोहौ). K5 B1.2 (first time).3.4 (marg.; orig. as in text).5 Da Dn1.n3 Cn विधित्सा; G1 विवत्सा (for विवित्सा). B2 (second time) क्रोधः कामविधित्सा च. — d) B1 पराशुद्धं; Da2 पाराङ्मुखं (sic) (for परासुत्वं). K5 च तं वद; V1 B (B2 first time) Da Dn1.n3 D2.3.5.8 T2 G1 M च तद्वद (M2 °दः); G2 तथा दमः (for तथा मदः). B2 (second time) शोकमोहपरासुताः.

2 For the repetition in B2, cf. v.l. 1. D4 om. 2 (cf. v.l. 1). Before 2, Bo.5 M1.3.4 ins. भीष्मः. B1.3 Da read 2^{ab} twice. M2 reads 2^{ab} after the ref. in 3. — a) Dn1 M4 मदो; D2 लोभ-; G2 मोहो (for लोभो). Dn1 ईर्षा; T2 ईर्ष्यां (for ईर्ष्या). V1 B1–3 (last three first time).4.5 Da (both first time) D5 मात्सर्यं मद ईर्ष्या (Da2 °र्या) च. — b) Da2 (second time) D7 T1 G5 -कृपास्; M1.3 क्षमा (for कृपा). V1 Bo.1–3 (last three both times).4.5 Da (both first time) Dn1.n3 D2.3.5.8 भयं; T2 G1 मदः; M1.3 कृपा; M4 क्षमा (for तथा). — B Da D5 M om. 2^{cd}; V1 reads it on marg. — d) K1.4 Dn3 D1.9 T2 G2 यथातथ्येन (for याथा°). — After 2, T2 reads 3^{cd} for the first time, repeating it in its proper place.

3 D4 om. 3 (cf. v.l. 1). Bo.5 M1.3.4 om. the ref. After the ref., M2 reads 2^{ab}. V1 B Da D5.7 T G1.2.5 M1.3.4 transp. 3^{ab} and 3^{cd}. — b) B1 transp. शत्रवः and प्राणिनां. D5 सर्वतः (for शत्रवः). — For 3^{ab}, B2 Da Dn1 subst.:

407* शत्रवः प्राणिनां सर्वे स्मृतास्ते तु त्रयोदश ।

— M2 om. 3^{cd}. T2 reads 3^{cd} for the first time after 2. — c) K5 Dn1 उपासंते; D2.3.8 °संत; G1 °सेत (for °सते). — d) K4.5 Bo.2.4 Dn3 D2.3.8 समंतात्; V1 B1.3.5 Da Dn1 D5.7 T2 (both times) G1.2 M1.3.4 समस्तान्; D9 सत्तमाः (for समस्ताः). D5 विषयानिह; D7 T1.2 (both times) G1.2.5 M1.3 पुरुषांस्त्विह; M4 °षास्त्विह (for पुरुषानिह). — After 3, B1 ins.:

408* प्राणिनां लोभयुक्तानामेते वै शत्रवः स्मृताः ।

4 D4 om. 4 (cf. v.l. 1). — b) D7 अप्रमत्तांस्; K4.5 V1 G1 प्रमत्ता न (for अप्रमत्ता). K2 नदंति; K4.5 V1 Dn1.n3 D2.3.5.7–9 Bo.4.5 (marg.; orig. as in text) तुदंति; B1 दहंति; D1 वदंति (for नुदन्ति). K1.3 Bo.3.4 D5.9 ह; K5 B5 Dn1.n3 D2.3.7.8 S (G3.4 absent) च; V1 B1.2 Da वै (for हि). — c) Ś1 K2.4 D1 [अ]तिलुंपंति (for विलुम्पन्ति). — d) K3 D9 दृष्ट्वैवं; D1 दृष्ट्वेव (for दृष्ट्वैव). K3 D9 पुरुषेतरं; K5 Bo.2.3.4 (marg.).5 Dn1.n3 D2.3.8 °षं बलात्; V1 B1.5 (marg.) Da °षावरान्; D5 °षान्बहून् (for °षेतरान्).

C. 12. 6009
B. 12. 163. 7
K. 12. 161. 7

लोभात्क्रोधः प्रभवति परदोषैरुदीर्यते ।
क्षमया तिष्ठते राजञ्श्रीमांश्च विनिवर्तते ॥ ७
संकल्पाज्जायते कामः सेव्यमानो विवर्धते ।
अवद्यदर्शनाद्व्येति तत्त्वज्ञानाच्च धीमताम् ॥ ८
विरुद्धानि हि शास्त्राणि पश्यन्तीहाल्पबुद्धयः ।
विवित्सा जायते तत्र तत्त्वज्ञानान्निवर्तते ॥ ९
प्रीतेः शोकः प्रभवति वियोगात्तस्य देहिनः ।
यदा निरर्थकं वेत्ति तदा सद्यः प्रणश्यति ॥ १०

---

5 D4 om. 5 (cf. v. l. 1). — ^{b}) D1 सत्यः (sic) (for एष्यः). — ^{d}) Da2 भरतर्षभः; Dn1. n3 पुरुषर्षभ; D2 lacuna (for भरत°).

6 ^{b}) K5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 पृथिवीपते (for पुरुषोत्तम). D4 श्रूयते च युधिष्ठिर. — ^{c}) Ś1 (before corr. as in text) K1. 2. 4 वर्णयिष्यामि; K5 Dn1 D1. 3–5 कथयि°; V1 B1 Da1 Dn3 D2. 8 कीर्तयि° (for वर्तयि°). — After 6^{abc}, K5 V1 B Da Dn1. n3 D2–5. 7. 8 S (G3. 4 absent) ins.:

409* क्रोधस्योत्पत्तिमादितः ।
यथातत्त्वं क्षितिपते.

[(L. 1) D7 T1 G2. 5 क्षयं च; M क्षयस्य (for क्रोधस्य). D5 क्रोधोत्पत्तिमथादितः. — (L. 2) D4 T2 यथावत्त्वं (for °तत्त्वं).]

— ^{d}) K4 निगदितः; T2 विगदतः (for निगदतः). K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 तदिहैकमनाः शृणु.

7 G1 repeats 7^b–8^b after 10^a. — ^{b}) Ś1 K1 परं (for पर·). Ś1 (*sup. lin.* as in text) उदीयते. — ^{c}) V1 Bo. 1. 3. 5 क्षमामातिष्ठतो (V1 B3 °ते) राजन्. — ^{d}) K3. 5 V1 B (B4 damaged) Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 क्षमया; D4. 7 S (G3. 4 absent) शमात्तु; D9 शमाच्च (for श्रीमांश्च). Da परिवर्तते (for विनि°).

8 For the repetition in G1, cf. v. l. 7 — ^{a}) D7 (marg. as in text) प्राणः (for कामः). — ^{b}) B2 प्रवर्धते (for विव°). — After 8^{ab}, K5 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 ins.:

410* यदा प्राज्ञो विरमते तदा सद्यः प्रणश्यति ।
परासूया क्रोधलोभावन्तरा प्रतिमुच्यते ।
दयया सर्वभूतानां निर्वेदाद्विनिवर्तते ।

[With line 1, cf. line 2 of 411*. — (L. 1) Da2 D3 प्रज्ञो (for प्रा°). Da विरमति (for °ते). — Da om. lines 2–3. — (L. 3) Dn3 D3 दयायाः (for दयया). K5 D2. 3. 8 निर्देशाद् (for निर्वेदाद्).]

— K3 om. (hapl.) 8^c–9^d. Da om. 8^{cd}. — ^{c}) Ś1 (*sec. m.*) K1 अदृश्य-; K2 स धर्म-; K4 अधर्म-; T2 अवध्य- (for अवद्य-). B3 -हर्षनाद् (for -दर्शनाद्). K3 B1. 2 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 एति; B3 D4. 7. 9 ध्यैति; T1 G5 वैति; G1 चेति (for व्येति). D1 धर्मसंदर्शनायेति. — ^{d}) K1. 2 तत्त्वज्ञानाच्च (for °नाच्). K3 सुधीमतां; V1 च धीमतः; D2. 3. 8. 9 च हीयते; D7 T G1. 2. 5 M2. 4 च (T2 M4 तु) नश्यति; M1. 3 प्रणश्यति (for च धीमताम्). — After 8, Dn1 ins. 411*. After 8, the sequence in D7 T1 G5 is: 10, line 1 of 411*, 9, line 2 of 411*, 11, 13, 412*, 12, 14; while the sequence in G2 is: 10, line 1 of 411*, 9, line 2 of 411*.

9 For the sequence in D7 T1 G2. 5, cf. v. l. 8. K5 G1 om. 9 (for K5, cf. v. l. 8). — ^{a}) Bo. 3. 5 T2 च; B1 Dn1. n3 D3. 4. 7–9 T1 G2. 5 M [इ]ह (for हि). D5 पश्यंति (for शास्त्राणि). D2 विरुद्धानि सहस्राणि. — ^{b}) K4 पश्यंतो हि; Dn3 ये पश्यंति; D1 पश्यंते ह (for पश्यन्तीह). Dn1 (marg. as in text). n3 D2. 3. 8 कुरूद्वह (for [अ]ल्पबुद्धयः). — ^{c}) Bo. 1. 3. 5 Da Dn1. n3 D3 Cn विधित्सा; T1 G5 विचित्सा; T2 विवत्सा; Ca विवित्सा (as in text). B2 D3 जयते (for जा°). T2 तत्त्वात् (for तत्र). ❀ Cn: विधित्सा आरम्भप्रावण्यम् । ❀ — ^{d}) D4 निवर्ततः (sic). D7 T G2. 5 तत्त्वासु[? शु] (T2 सा तत्त्वाद्) विनिवर्तते; M तत्त्वात्मा विनिवर्तयेत् (M4 °ते). — After 9, D7 T1 G2. 5 read line 2 of 411*.

10 For the sequence in D7 T1 G2. 5, cf. v. l. 8. — ^{a}) K1 मृतैः; K5 V1 D3. 8 प्रिये; B4 प्रीते; Da2 प्रीतिं; Dn1. n3 प्रीत्या; D2 प्रिय- (for प्रीतेः). — After 10^a, G1 repeats 7^b–8^b. — ^{b}) K4 Da D4 वियोगार्तस्य; D1 °गांतस्य; D9 °गास्तस्य (for °गात्तस्य). — ^{c}) D7 G1 यथा (for यदा). Bo. 3. 5 (marg. as in text) D5 यदा निरर्थकश्चेति. — ^{d}) Ś1 K2. 4 D1 ततः; D2. 8 सदा; D7 T1 G2. 5 तथा (for तदा). B1. 3 D5 G1 सत्यः; D7 T2 सम्यक् (for सद्यः). Ś1 प्रनश्यति; Da1 D9 प्रणस्यति. — After 10, V1 B (B4 after 11^{ab}) Da Dn1 (after 8) D7. 9 T2 G1. 2 M Cn ins.:

411* अज्ञानप्रभवो मोहः पापाभ्यासात्प्रवर्तते ।
यदा प्राज्ञेषु रमते तदा सद्यः प्रणश्यति ।

परासुता क्रोधलोभादभ्यासाच्च प्रवर्तते ।
दयया सर्वभूतानां निर्वेदात्सा निवर्तते ॥ ११
सत्त्वत्यागात्तु मात्सर्यमहितानि च सेवते ।
एतत्तु क्षीयते तात साधूनामुपसेवनात् ॥ १२
कुलाज्ज्ञानात्तथैश्वर्यान्मदो भवति देहिनाम् ।
एभिरेव तु विज्ञातैर्मदः सद्यः प्रणश्यति ॥ १३
ईर्ष्या कामात्प्रभवति संघर्षाच्चैव भारत ।
इतरेषां तु मर्त्यानां प्रज्ञया सा प्रणश्यति ॥ १४
विभ्रमाल्लोकबाह्यानां द्वेष्यैर्वाक्यैरसंगतैः ।
कुत्सा संजायते राजन्नुपेक्षाभिः प्रशाम्यति ॥ १५
प्रतिकर्तुमशक्याय बलस्थायापकारिणे ।
असूया जायते तीव्रा कारुण्याद्विनिवर्तते ॥ १६

C. 12. 6021
B. 12. 163. 19
12. 161. 18

[B4 om. line 1. — (L. 1) G2 मोहात्पापं (for पापाभ्यासात्). T2 G1 M पापेभ्यः संप्रवर्ध(T2 M2 °र्ते)ते (for the post. half). — With line 2, cf. line 1 of 410*. D7 T1 G3. 5 read line 2, after 9. — (L. 2) B पापेषु; Da पापेन (for प्राज्ञेषु). B1. 3. 5 नमते (for र°). B1. 3. 5 सत्यः; T2 G1. 2 सम्यक् (for सद्यः). B4 प्रनश्यति.]

11 For the sequence in D7 T1 G5, cf. v. l. 8. — ^{a}) K3 परासुत-; B1 पराशुभा; D1 पराः सुता; G1 पराशुया; G2 पुराकृतात्; M4 पराशुरा (for परासुता). ※ Cn: परासुता अत्यन्तमकार्यपारवश्यम् । ※ — ^{b}) Da असत्याच् (for अभ्यासाच्). M3. 4 प्रवर्धते (for °र्तते). — After 11^{ab}, B4 reads line 2 of 411*, followed by repetition of 11^{ab}. — ^{c}) V1 Bo-3. 5 Dn3 D2. 3. 5. 8 दयायाः; G2 अयथा; M दयावान् (for दयया). D7 S (G3. 4 absent) सर्वभूतेषु (for °तानां). — ^{d}) D1. 3 निर्वेदात्मा; D9 °दात्सं- (for °दात्सा). Da2 [अ]भिवर्तते; D5 G1 प्रवर्तते (for निव°). K3 निर्वेदात्मनि वर्तते; T2 निर्वेदात्संप्रणश्यति; M2. 4 °त्तां निवर्तयेत्.

12 For the sequence in D7 T1 G5, cf. v. l. 8. — ^{a}) K2. 3. 5 V1 Dn1. n3 D2-5. 8. 9 G3 सत्यत्यागात्; Bo परि°; B1-5 सर्व° (for सत्त्व°). D4. 5 च (for तु). — ^{b}) D1 सहितानि; D5 अहितानां (for अहितानि). D5 om. from च up to सेव (in 12^{d}). G2 मे श्रृणु (for सेवते). K5 V1 B (B4 damaged) Dn1. n3 D2. 3. 8 अहितानां च सेवया (B °नात्); M अहितेभ्यः प्र(M2 च)वर्धते. — ^{c}) B1 एवं (for एतत्). — ^{d}) D1 अपसेवनात्.

13 For the sequence in D7 T1 G5, cf. v. l. 8. T2 G1 read 13 after 17. — ^{a}) B1 Da G2 M2 कुला (B1 कुल-; G2 कूला)ज्ञानात् (for कुलाज्ज्ञा°). — ^{b}) G2 मोहो; M4 मदे (for मदो). — ^{c}) B1. 2 Da D4. 7 S (G3. 4 absent) एतैर्; D1 एभ्य (for एभिर्). B1 T2 G1 तथा ज्ञातैर्; B2 तदा ज्ञातैर्; Da D7 T1 G3. 5 सदा ज्ञातैर् (D7 °नैर्); M यथाज्ञातैर् (for तु विज्ञा°). — ^{d}) K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 स च (for मदः). B1. 3 सत्यः (for सद्यः). K1 प्रनश्यति. — After 13, D7 T1 G5 ins. 412*.

14 For the sequence in D7 T1 G5, cf. v. l. 8. K2. 4 D1 read 14 after 16. — ^{a}) K1 ईर्षा; Da1 ईर्ष्या (for ईर्ष्या). — ^{b}) K3. 5 V1 Bo. 1. 3-5 Da Dn1. n3 D2-5. 8. 9 सहर्षाच् (for संघर्षाच्). T2 G1 चापि (for चैव). K2. 4. 5 Dn1. n3 D2. 3 जायते (for भारत). — ^{c}) D1 om. तु. K5 B1. 2 Dn1. n3 D2. 8 सत्त्वानां (for मर्त्यानां). — ^{d}) D1 प्रज्ञायाः (for प्रज्ञया). Ś1 K1-3 D1. 9 सं-; D4 वै (for सा). B1. 2 Da D7 S (G3. 4 absent) ज्ञानात्प्राज्ञ(Da °त्प्रज्ञा)स्य नश्यति.

15 B4 damaged. — ^{a}) B1-3 Da1 D2. 3. 8 लोकवाक्यानां (for °बाह्यानां). — ^{b}) K1 D5 द्वेषैर्; B (B4 damaged) वेशैर् (Bo °सैर्); D7 S (G3. 4 absent) वेषैर् (for द्वेष्यैर्). K5 Dn3 D2. 3. 5. 8 बाह्यैर्; V1 B (B4 damaged) वाच्यैर् (for वाक्यैर्). Ś1 असद्गतैः; K5 Dn3 D2. 3. 8 असंमतः; Da अमंगलैः; Dn1 असंमतैः; G2 अलंकृतैः (for असंगतैः). — ^{c}) D5 कुत्सायां (for कुत्सा सं-). — ^{d}) D1 M1. 3 अपेक्षा(D1 °क्ष्या)भिः; M2 अपेक्षा हि; M4 अवेक्षाभिः (for उपेक्षाभिः). K5 V1 B1. 2 Da D4 M प्रणश्यति (for प्रशाम्यति). K5 Bo. 3. 5 Dn1 (marg. as in text). n3 D2. 3. 5. 8 लोकान्प्रेक्ष्याभिशाम्यति.

16 ^{a}) K5 Da Dn1. n3 D3. 8 इति कर्तु (for प्रति°). K4 V1 Bo. 3. 5 अशक्ता (K4 °क्या) ये; K5 B4 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 न शक्ता ये; B1 अशकाया; B2 D5 °क्ताय; T2 G1 °क्ताश्च; M1. 3. 4 °क्त्य; M2 अशोक्त्य (for अशक्याय). — ^{b}) M2 [अ]परीक्षणे (for °कारिणे). — ^{d}) D4 कार्पण्याद् (for कारु°). D5 प्रतिवर्तते (for विनि°). — After 16, K2. 4 D1 read 14.

17 ^{a}) Bo. 3. 5 D5 कृपणं (for °णात्). — ^{b}) D1 सतः (for ततः). D3 संज्ञायते (for संजा°). — Ś1 K2. 4 D1 om. (hapl.) 17^{cd}; G1 reads it twice. — ^{e})

C. 12. 6022
B. 12. 163. 20
K. 12. 161. 19

कृपणान्सततं दृष्ट्वा ततः संजायते कृपा ।
धर्मनिष्ठां यदा वेत्ति तदा शाम्यति सा कृपा ॥ १७
एतान्येव जितान्याहुः प्रशमाच्च त्रयोदश ।
एते हि धार्तराष्ट्राणां सर्वे दोषास्त्रयोदश ।
त्वया सर्वात्मना नित्यं विजिता जेष्यसे च तान् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५७ ॥

१५८

युधिष्ठिर उवाच ।
आनृशंस्यं विजानामि दर्शनेन सतां सदा ।
नृशंसान्न विजानामि तेषां कर्म च भारत ॥ १
कण्टकान्कूपमग्निं च वर्जयन्ति यथा नराः ।
तथा नृशंसकर्माणं वर्जयन्ति नरा नरम् ॥ २
नृशंसो ह्यधमो नित्यं प्रेत्य चेह च भारत ।

K3 B1.2 Da T2 G1 (both times) धर्मनिष्ठान् (for °निष्ठां). T2 G2 सदा (for यदा). — d) Da क्षमा (for कृपा). — Ś1 K V1 (marg.) Da Dn1.n3 D1-4.8.9 T2 Cn ins. after 17: D7 T1 G5, after 13:

412* अज्ञानप्रभवो लोभो भूतानां दृश्यते सदा ।
अस्थिरत्वं च भोगानां दृष्ट्वा ज्ञात्वा निवर्तते ।

[(L. 1) K4 मृग्यते (for दृश्यते). ❀ Cn: अज्ञानप्रभवो लोभ इत्यत्र लोभपदेन भयं ग्राह्यं, लोभस्य प्राग्व्याख्याततत्वात् । ❀ — (L. 2) D7 T G5 भूतानां (for भोगानां). D7.9 T G5 बुद्ध्या (for दृष्ट्वा). K1 न वर्तते; D1 [अ]भिवर्तते; D9 प्रव° (for निव°). K4 दृष्ट्वा ज्ञाने न वर्तते (for the post. half).]

— After 17, T2 G1 read 13.

18 a) K3 D4 एतानेव जितानाहुः. — b) Ś1 K3 D9 प्रशमांश्च; Da प्रशमार्थं; D7 T1 G2.5 प्रशांतेन; T2 G1 प्रथमं च; M2 प्रशमं च (for प्रशमाच्च). — D1 om. (hapl.) 18cd. — c) K1 धार्तराष्ट्रानां. — e) K3 त्याज्याः (for त्वया). K5 B2.4 Da Dn1.n3 D2.3.8 सत्यार्थिना; B0.1.3.5 D4.5.7 S (G3.4 absent) सत्यात्मना (for सर्वा°). — f) B2 निर्जिता; Da1 विजितान् (for विजिता). K3 D9 विजितास्त्वेष्यशोचनात्; K4.5 Dn1.n3 D1-3.8 M1 विजिता ज्येष्ठसेवनात्; B0.3-5 D5 जिता दोषाः स नैव तैः; D7 T1 G5 विजिता जेष्यता च ते; T2 °ता ज्येष्यतावता; G1.2 °ता ज्येष्ठता च ता (G2 ते).

Colophon om. in T1 G2.5; Dn2 D6 G3.4 absent. — *Sub-parvan*: Ś1 K V1 B1 Da Dn1.n3 D1-5.9 आपद्धर्म; B2.4 T2 G1 M राजधर्म. — *Adhy. name*: Ś1 K1.2 D1 क्रोधादिपरिक्षयः; K3 क्रोधादिक्षयः; K5 V1 B1 Da1 Dn1 D2.3 लोभाध्यायः; B0.2-4 D5 क्रोधाध्यायः; B5 Da2 पुनर्लोभाध्यायः; M2 कोटिप्रभवः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 153; B3 T2 G1 161; B4 160; Da1 31; Dn1 33; D8 27; M 163. — *Śloka no.*: Da 21; Dn1 23; Dn3 D8 22.

158

1 a) B1 अनृशंसन् (for आनृशंस्यं). D5 प्रजानामि (for वि°). — B1 D4 G1 M3 om. (hapl.) 1bc. — b) G5 om. दर्शनेन. K4 तदा (for सदा). — 1cd is damaged in B4. — c) Ś1 विजानाति (for °नामि). — d) D4 तस्य (for तेषां).

2 K3 Da2 G2 om. (hapl.) 2a-3b. — a) K2 D1 कंटकाः (for °कान्). — b) M बुधा (for यथा). — B1 om. 2cd. — d) K2.4 D1 नराधिप (K4 °पं); T2 G1 सदा नरं (for नरा नरम्). K5 तर्जयंति तदा नरं.

3 K3 Da2 G2 om. 3ab (cf. v. l. 2). — a) K1 D9 ह्यधर्मो; K5 B1.5 (marg.) Da1 Dn1.n3 D2-4.8 G1 हि ददेद्; V1 B0.2-4.5 (orig.) D5 [ऽ]प्यधमो; D7 T1 G5 दह्यते (for ह्यधमो). K5 V1 B Da1 Dn1.n3 D2-5.7-9 T G1.5 M1.3.4 व्यक्तं; M2 युक्तं (for नित्यं). — c) K1-3 V1 B Da D1.4.5.7.9 S (except T2; G3.4 absent) प्रब्रूहि; K4.5 Dn1.n3 D2.3.8 त्वं ब्रूहि (for ब्रवीहि as in Ś1 T2 alone). — d) K1.3 B3.5 D9 कर्म (for धर्म-) D5 तस्य कर्म च निश्चयं.

तस्माद्ब्रवीहि कौरव्य तस्य धर्मविनिश्चयम् ॥ ३

भीष्म उवाच ।

स्पृहास्यान्तर्हिता चैव विदितार्था च कर्मणा ।
आक्रोष्टा क्रुश्यते चैव बन्धिता बध्यते च यः ॥ ४
दत्तानुकीर्तिर्विषमः क्षुद्रो नैकृतिकः शठः ।
असंभोगी च मानी च तथा सङ्गी विकत्थनः ॥ ५
सर्वातिशङ्की परुषो बालिशः कृपणस्तथा ।
वर्गप्रशंसी सततमाश्रमद्वेषसंकरी ॥ ६
हिंसाविहारी सततमविशेषगुणागुणः ।
बह्वलीको मनस्वी च लुब्धोऽत्यर्थं नृशंसकृत् ॥ ७
धर्मशीलं गुणोपेतं पाप इत्यवगच्छति ।
आत्मशीलानुमानेन न विश्वसिति कस्यचित् ॥ ८
परेषां यत्र दोषः स्यात्तद्गुह्यं संप्रकाशयेत् ।
समानेष्वेव दोषेषु वृत्त्यर्थमुपघातयेत् ॥ ९

C. 12. 6034
B. 12. 164. 9
K. 12. 162. 9

---

4 a) K4.5 V1 B Da Dn1.n3 D2.3.5.8 स्याद्दर्हि- (D8 °दि)ता; D7 S (G3.4 absent) [अ]स्यांतर्गता (for °र्हिता). — b) Ś1 विनि[नी]तार्था; K2 D1 विनतार्थं (D1 °र्थां) (for विदितार्था). D4 न (for च). Ś1 K1–3 D1.9 कारणं (for कर्मणा). K4.5 V1 B (B4 damaged) Dn1.n3 D2.3.5.8 विधित्सा (V1 B1 °हिंसा) चैव कर्मणां (K4 कारिणां). — c) K4 आक्रोष्टान्; Da1 D4 अक्रोष्टा (for आक्रोष्टा). Ś1 क्रोश्यते; K1 क्रुष्यते; K2.4 D1 क्रुध्यते; B1 G1 कृष्यते (for क्रुश्यते). — d) Ś1 K1 Bo.5 (marg. as in text) बंधने; K2.4 D1 बंधिने; K3 बंधनैर्; D9 बध्नीतैर्; M3 संधिता (for बन्धिता). K2.4 Bo.3.5 वध्यते; T1 G5 बुध्यते (for बध्यते). K3 Bo.3.5 T2 G1 च सः; B1 D7 T1 G5 स च; B2 सदा; D9 G2 च सा (for च यः). K5 V1 B4 Da Dn1.n3 D2.3.8 वंचितो बुध्यते स च (Da1 °तेस्य च; Da2 °ते सदा); D4 बुद्ध्या वा बुध्यते च सः; D5 वधमेव च वध्यते.

5 a) K3 दत्त्वानुकीर्तिर्; B1 दत्तार्घं°; D2.9 T2 M2–4 दत्ता(D2 °त्वा)नुकीर्ति-; D3.8 दयानुकीर्तिर्; G1 तदानुकीर्ति- (for दत्तानुकीर्तिर्). K1 Dn1 D2.3.8 विशमः; B1 Da विषयः; Dn3 विशसनः (hypermetric) (for विषमः). — b) Bo.3–5 D5 क्रुद्धो (for क्षुद्रो). K2 D2.3.8 नैष्कृतिकः; K4 नैकृतकः (for °तिकः). D5 च सः (for शठः). — c) K4.5 V1 B1.2.5 (marg.) Da Dn1.n3 D3.8 असंविभागी; Bo.3.4.5 (orig.) असत्यागी च; T2 असद्योगी च; G1 M1–3 असद्भोगी च (for असंभोगी च). K1 माली; G1 मारी (for मानी). — d) Ś1 K1 D1.2 तदा (for तथा). G1 सांगी.

6 a) Ś1 K1.2.4 D1 सर्वातिसंगी; V1 B Da Dn3 D4.5 °भिशंकी; D7 T1 G5 °तिशंकः (for °तिशङ्की). K (except K4) V1 B Da Dn3 D1.7 T G1.2.5 M1.3 पुरुषो (for प°). — b) Ś1 वालिशः; K2 Dn1 D7 T1 G2.5 Cn बलीशः; B1.2.5 (marg.) Da T2 G1 M Ca बलीयान्; D1 व्यलिशः; Ca (*sup. lin.*) बालिशः (as in text). K2.5 Dn3 D2.3.8 [ऽ]थ वा (for तथा). ❀ Cn : बलीशः काकः इव वञ्चकदृष्टिः । ❀ — c) K1 वर्गप्रशंसे; B1 D5 बहुप्रशंसी; Da1 वर्गप्रसंगी; Da2 वर्णप्रशंसि (sic); D4 वर्गप्रशंसा; D9 वर्गाप्रशंसी; Ca वर्गप्रशंसी (as in text). D5 च तथा (for सततम्). ❀ Ca : वर्गप्रशंसी त्रिवर्गमात्रं प्रशंसति, न मोक्षम् । ❀ — Ś1 K2.4 D1 om. (hapl.) 6d–7a. — d) K1 आश्रमद्वेषि-; D9 आश्रमान्द्वेष्टि (for आश्रमद्वेष-). Bo.1 -शंकरी (for -संकरी).

7 Ś1 K2.4 D1 om. 7a (cf v. l. 6). — a) K5 V1 B2–4 Da Dn1.n3 D2.3.8 हिंसाविहारः; B1 °धिकारः; D7 T1 G2.5 °विकारी (for °विहारी). — b) D1 सविशेष- (for अवि°). Ś1 -गुणागुणाः; D1 °गणः (for °गुणः). — c) K1 बह्वलीके; T2 G2 M2–4 °लीको (for °लीको). — d) Ś1 K2 B1 D1.4 [ऽ]त्यंत-; K4 °तं; Bo.3–5 T2 G1 M2–4 °र्थं-; D5 °ध्यर्थं- (for ऽत्यर्थं).

8 a) Ś1 K1.5 D1 धर्मशील-; D4 धर्मे शील- (for धर्मशीलं). K1 -गुणोपेतां. — b) K1.5 V1 B1.2 Da Dn1.n3 D2.3.8 पापम् (for पाप). V1 [अ]वगच्छते (for °ति). K4 पापकृत्यमवगच्छति (hypermetric). — c) Ś1 K1.2.4 -सारेण (for -मानेन). K5 V1 B1 Da Dn1.n3 D2.3.8 आत्मशीलप्रमाणेन; D1 अंगशीलानुसारेण; D5 आत्मशीलार्थमानेन; D7 T1 G2.5 °शीलोपमानेन; M1.3 °शीलावमानेन. — d) K1 Dn3 D2.8.9 T2 G1.2.5 M2.4 न विश्व(K1 °श्वा)सति; K4 न विश्वस्यति; D7 विश्वासयति (for न विश्वसिति).

9 B4 damaged. — a) G1 M दृश्यते (for परेषां). D4 [अ]दोषः (for दोषः). K1 D5 तत्र (for यत्र). — b) D9 संप्रकाशते (for °येत्). स्युस् (for स्यात्). D4 तत्तेभ्यः Dn3 M2 तत्तद्गुह्यं प्रकाशते (M2 °येत्); G2.5 M समासंप्रवक्षते. — c) V1 B1.2 Da D7 T1

तथोपकारिणं चैव मन्यते वञ्चितं परम् ।
दत्त्वापि च धनं काले संतपत्युपकारिणे ॥ १०
भक्ष्यं भोज्यमथो लेह्यं यच्चान्यत्साधु भोजनम् ।
प्रेक्षमाणेषु योऽश्नीयान्नृशंस इति तं विदुः ॥ ११
ब्राह्मणेभ्यः प्रदायाग्रं यः सुहृद्भिः सहाश्नुते ।
स प्रेत्य लभते स्वर्गमिह चानन्त्यमश्नुते ॥ १२
एष ते भरतश्रेष्ठ नृशंसः परिकीर्तितः ।
सदा विवर्जनीयो वै पुरुषेण बुभूषता ॥ १३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

१५९

भीष्म उवाच ।
कृतार्थो यक्ष्यमाणश्च सर्ववेदान्तगश्च यः ।
आचार्यपितृभार्यार्थं स्वाध्यायार्थमथापि वा ॥ १
एते वै साधवो दृष्टा ब्राह्मणा धर्मभिक्षवः ।

नेष्वपि; T_2 G_1 सामान्येष्वपि (for समानेष्वेव). D_5 लोकेषु (for दोषेषु). — [d]) D_1 हन्यर्थमुपगातयेत् (sic); D_4 वृत्त्यर्थंस्तूपपादयेत्.

10 [b]) K_3 मन्यंते; D_1 मन्येते (for मन्यते). D_4 शंकितं; G_2 वंचितुं (for वञ्चितं). — [c]) D_1 कालः. — [d]) $Ś_1$ तत्तपति; K_3 D_9 संतप्यति; B_0 तं तपति; D_5 संभवति; M_4 संतपंति (for संतपति). $K_{2,4}$ B_1 D_a $M_{1,3}$ संतः (K_2 तत्तु; K_4 तत्तत्; B_1 स ते) प्रत्युपकारिणे; D_1 उत्तपम्ययकारिणे (sic).

11 [a]) V_1 B_3 T_2 G_1 भक्ष्य-; Da_2 भक्षं (for भक्ष्यं). K_5 V_1 B D_a Dn_1. n_3 $D_{2-5,7,8}$ S ($G_{3,4}$ absent) पेयम् (for भोज्यम्). K_1 तथा लेह्यं; K_5 Dn_1. n_3 $D_{2,3,8}$ अथालेह्यं (for अथो लेह्यं). — [b]) K_1 V_1 B_1 T_2 G_1 M यद्वान्यत्; D_1 यश्चा°; D_4 तथा°; D_7 T_1 $G_{2,5}$ यद° (for यच्चा°). — [c]) Da_1 $D_{1,5,7}$ T_2 G_1 M_{1-3} प्रेक्ष्यमाणेषु; D_9 प्रेष्य° (for प्रेक्ष°). — [d]) $K_{4,5}$ V_1 B (except B_2) D_a Dn_1. n_3 $D_{2-5,8,9}$ T_2 G_1 M नृशंसम् (for नृशंस). B_1 तद् (for तं). K_5 V_1 $B_{1,2}$ D_a Dn_1. n_3 $D_{2,3,8}$ वदेत् (for विदुः).

12 [a]) T_2 G_1 ब्राह्मणे तु (for °णेभ्यः). $K_{2,4}$ B_1 T_2 $G_{1,2}$ M_2 प्रदायाग्र्यं (T_2 G_1 °द्यं); D_5 संप्रदाय (for प्रदायाग्रं). — [b]) $K_{2,4}$ D_4 यः सुहृद्भ्यः; D_5 सुहृद्भिश्च (for यः सुहृद्भिः). $B_{0,3,5}$ D_1 T_2 समश्नुते (for सहाश्नुते). — D_1 om. (hapl.) 12^{cd}. 12^{cd} is damaged in B_4. — [c]) Da_1 सगंम् (sic) (for स्वर्गम्). — [d]) D_4 अपि (for इह). K_3 चात्यंत्यम्; D_2 चानंतम्; D_7 T $G_{1,2,5}$ चात्यंतम् (for चानन्त्यम्).

13 [a]) T_1 $G_{2,5}$ एवं (for एष). — [b]) B_4 संन्यासः (for नृशंसः). T_1 $G_{2,5}$ नृशंसाः परिकीर्तिताः. — [c]) D_7 T_1 $G_{2,5}$ विवर्जनीया (for °नीयो). K_5 V_1 B (except B_4) Da_1 Dn_1. n_3 $D_{2-5,8}$ हि; Da_2 ह (for वै). — [d]) K_5 V_1 $B_{1,2}$ D_a Dn_1. n_3 $D_{2,3,8}$ विजानता; $B_{0,3-5}$ D_5 बुभुत्सता (for बुभूषता).

Colophon. — *Sub-parvan :* $Ś_1$ K V_1 $B_{1,2}$ D_a Dn_1. n_3 $D_{1-5,9}$ आपद्धर्मं; B_3 D_7 S ($G_{3,4}$ absent) राजधर्म. — *Adhy. name :* $Ś_1$ K V_1 B D_a Dn_1. n_3 D_{1-6} नृशंसा(V_1 B_0 °सो)ध्यायः; M_{1-3} नृशंसलक्षणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B_1 154; B_3 T $G_{1,5}$ 162; B_4 G_2 161; Da_1 31; Dn_1 34; D_8 28; M 164. — *Śloka no. :* Da_1 Dn_1 D_8 13; Da_2 12.

159

1 With 1, cf. Manu. 11. 1. — [a]) K_5 C_n हृतार्थौ; $B_{2,4,5}$ (marg.) Dn_1. n_3 $D_{2,3,5,8}$ C_a हृता° (for कृता°). $K_{1,3,5}$ B_0 D_9 यक्षमाणश्च; Da_1 यक्ष्यमाणस्य; D_5 यच्छमानश्च; D_7 वक्ष्यमाणश्च; M_4 यक्ष्यमाणाश्च (for °णश्च). — [b]) G_1 -वेदांतकश्च (for °गश्च). — D_7 T_1 $G_{2,5}$ transp. 1^{cd} and 2^{ab}. — [c]) K_5 V_1 $B_{0-3,5}$ (marg.) D_a Dn_1. n_3 $D_{2,3,5,8}$ -कार्यर्थं; D_4 -मात्रर्थं; C_a -भार्या° (as in text). — D_4 om. 1^d–2^b. — [d]) K_5 V_1 $B_{1,2}$ Dn_1 n_3 $D_{2,3,5,8}$ च (for वा).

अस्वेभ्यो देयमेतेभ्यो दानं विद्याविशेषतः ॥ २
अन्यत्र दक्षिणा या तु देया भरतसत्तम ।
अन्येभ्यो हि बहिर्वेद्यां नाकृतान्नं विधीयते ॥ ३
सर्वरत्नानि राजा च यथार्हं प्रतिपादयेत् ।
ब्राह्मणाश्चैव यज्ञाश्च सहान्नाः सहदक्षिणाः ॥ ४
यस्य त्रैवार्षिकं भक्तं पर्याप्तं भृत्यवृत्तये ।
अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति ॥ ५
यज्ञश्चेत्प्रतिविद्धः स्यादङ्गेनैकेन यज्वनः ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण धार्मिके सति राजनि ॥ ६
यो वैश्यः स्याद्बहुपशुर्हीनक्रतुरसोमपः ।
कुटुम्बात्तस्य तद्द्रव्यं यज्ञार्थं पार्थिवो हरेत् ॥ ७
आहरेद्वेश्मतः किंचित्कामं शूद्रस्य द्रव्यतः ।

C. 12. 6046
B. 12. 165. 8
K. 12. 162. 8

2 With 2, cf. Manu. 11. 2. D4 om. 2^{ab} (cf. v. l. 1). D7 T1 G2, 5 transp. 1^{cd} and 2^{ab}. B4 partly damaged. — a) Ś1 एते वा; K2, 4 D1 एतैर्वा; B1, 3 Da नवैते; M2 एते ते (for एते वै). D1, 5 दृष्ट्वा. — b) K3 अन्नं प्र; K4 अश्वेभ्यो; K5 V1 Bo-2, 5 Da Dn1, n3 D2-4, 8, 9 Cn निःस्वेभ्यो; D5 विश्वेभ्यो; T2 अन्येभ्यो (for अस्वेभ्यो). — d) K5 V1 B (except B2) Da Dn1, n3 D2, 3, 5, 7, 8 T G1, 2, 5 M2 दानं विद्या च (Da °द्याश्च; D5 °द्यां च; M2 °द्याच्च) भारत.

3 a) D9 ऋ[ऋ]त्विजां (for अन्यत्र). K1-4 D4, 9 दक्षिणायास्तु; K5 Da Dn1, n3 D2, 3, 8 °णादानं; V1 Bo, 2-5 D5 °णायां (B2 °नां) तु; B1 D7 T G2, 5 M °णायाश्च; D1 °णास्व*; G1 °णायां च; Ca °णा या तु (as in text). — b) K3, 5 V1 B Da Dn1, n3 D2-5, 7-9 T G1, 2, 5 M4 देयं (for देया). Da2 D7 भारत· (for भरत·). D1 देवयाघरसत्तम (sic); M1-3 देयमेतेषु भारत. — With 3^{cd}, cf. Manu. 11. 3^{cd}. — c) K3, 5 V1 B D (except D1, 7; Dn2 D6 absent) T2 G1 M3, 4 [ऽ]पि (for हि). K1 बहिर्विद्या; K4, 5 V1 B2-5 Dn1, n3 D2, 3, 7, 8 T1 G5 Ca °र्वेदि; Bo °र्वेदे; B1 वहेर्वेदं; D1 बहिर्वेद्यं; D5 G2 Cv °र्वेदी; T2 G1 °र्वेति; M2, 4 °र्वेद्या (for °र्वेद्यां). — d) K5 Dn3 चाकृतान्नं; V1 Bo, 3-5 Da नाकृतार्थं; B2 °ह्वतार्थं; D1, 4 T1 G2, 5 M न (D4 अ-) कृतान्नं; D5 न वृत्तार्थं (for नाकृतान्नं). ❀ Cv: प्राकृतान्तं प्राकृतपुरुषान्तम् । ❀

4 With 4, cf. Manu. 11. 4. — a) K5 V1 B Da Dn1, n3 D2-4, 8 राजा हि (Bo, 3-5 तु); D7 S (G3, 4 absent) राजेंद्र (for राजा च). — c) K1, 3, 5 V1 B Da Dn1, n3 D2-5, 7-9 T2 G1 M ब्राह्मणा एव; D1 °णाश्चैव; T1 G2, 5 °णायैव (for °णाश्चैव). K5 V1 B1, 2 Da Dn1, n3 D2, 3, 8 वेदाश्च; D5 यज्ञास्तु; T2 G1 यज्वानः (for यज्ञाश्च). — d) K2-4 D1 सयानाः; B1 यज्ञाश्च; B4 सहार्थाः (for सहान्नाः). K5 V1 B2 Da Dn1, n3 D2, 3, 8 यज्ञाश्च (D2 om. यज्ञाश्च) बहुदक्षिणाः. — After 4, K4, 5 V1 B (B4 damaged) Da Dn1, n3 D2-5, 8 ins.:

413* अन्योन्यस्पर्धिनो राजन्यजन्ते गुणतः सदा ।

[K5 Dn3 D2, 3, 8 अन्योन्य (Dn3 °न्यं) विमलाचा (K5 °ला घो) रा; Da °न्यस्योचिता राजन्; Dn1 °न्यं विभवाचारान् (for the prior half). K4 धर्मते; B1 Da D5 जायंते; D4 क्षीयंते (for यजन्ते). K4 गुणिनः (for गुणतः).]

5 = Manu. 11. 7. — a) M2 यत्र (for यस्य). K3 वै वार्षिकं (for त्रैवा°). K1 Da2 D5 भक्ष्यं; Da1 भक्षं (for भक्तं). — b) G1 यस्य (for भृत्य·). B4 damaged; Da1 ·वर्तये; M1-3 ·पोषणे (for ·वृत्तये). — c) K V1 Dn1, n3 D2-5, 7-9 T1 G1, 2, 5 M2 च (for वा). D1 विद्यंते. — d) D4 om. from स सोमं up to धार्मिके (in 6^{d}).

6 With 6, cf. Manu. 11. 11. K5 om. 6. D4 om. up to धार्मिके (cf. v. l. 5). — a) D7 G1 याजयेत्; T2 यज्ञो यत् (for यज्ञश्चेत्). K3 V1 B Da Dn1, n3 D2, 3, 5, 7-9 T3 G1, 5 Cn प्रतिरुद्धः; T1 G3 °बद्धः; M °षिद्धः (for °विद्धः). — b) K4 V1 B Da Dn1, n3 D2, 3, 7, 8 T G1, 2, 5 अंशेन (for अङ्गेन). D5 दर्शनेनैव यज्वनः; M अंशो देयोथ य°.

7 = (var.) Manu. 11. 12. — a) D1 विश्यः; D4, 9 नरः; M1, 3 वैद्यः (for वैश्यः). — b) B4 damaged from हीन up to शूद्रस्य (in 8^{a}). D4 पीत· (for हीन·). Da असोपमः (for °मपः). — c) K5 Dn1, n3 D2, 3, 8 तद्वित्तं; D5 यज्ञार्थं (for तद्द्रव्यं). Dn1, n3 D2, 3, 8 तद्वित्तं; D5 यज्ञार्थं (for तद्द्रव्यं). — d) B2 Da यज्ञार्थे (for °र्थं). D5 पार्थिवे[वो] धनमाहरेत्.

8 With 8, cf. Manu. 11. 13. B4 damaged up to शूद्रस्य. — a) K1, 3 V1 B (B4 damaged) Da D4, 5, 7, 9 T2 G1 M द्रव्य(K1 °वि)तः; K5 Dn1, n3 D2, 3, 8 अथ नो; T1 G2, 5 दुष्मतः (for वेश्मतः). — b) D1 कर्म (for कामं). K1, 2, 5 V1 Bo-3, 5 Da Dn1, n3 D2-5, 8, 9 वेश्मनः (K1 °तः); D7 S (G3, 4

C. 12. 6047
B. 12. 165. 8
K. 12. 163. 8

न हि वेश्मनि शूद्रस्य कश्चिदस्ति परिग्रहः ॥ ८
योऽनाहिताग्निः शतगुरयज्वा च सहस्रगुः ।
तयोरपि कुटुम्बाभ्यामाहरेदविचारयन् ॥ ९
अदातृभ्यो हरेन्नित्यं व्याख्याप्य नृपतिः प्रभो ।
तथा ह्याचरतो धर्मो नृपतेः स्यादथाखिलः ॥ १०
तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडनश्नता ।
अश्वस्तनविधानेन हर्तव्यं हीनकर्मणः ।
खलात्क्षेत्रात्तथागाराद्यतो वाप्युपपद्यते ॥ ११
आख्यातव्यं नृपस्यैतत्पृच्छतोऽपृच्छतोऽपि वा ।
न तस्मै धारयेद्दण्डं राजा धर्मेण धर्मवित् ॥ १२
क्षत्रियस्य हि बालिश्याद्ब्राह्मणः क्लिश्यते क्षुधा ।
श्रुतशीले समाज्ञाय वृत्तिमस्य प्रकल्पयेत् ।

---

absent) वेश्मनि (for द्रव्यतः). — ^{c}) K3.5 Dn1. n3 D2.3.8 यज्ञेषु (for वेश्मनि). D4 न हि शूद्रस्य यज्ञेषु. — ^{d}) K5 V1 Dn1. n3 D2.3.5.8 किंचिद् (for कश्चिद्).

9 = Manu. 11. 14. — ^{a}) K3 [ऽ]नाहृताग्निः; D1 [ऽ]नास्थि° (for ऽनाहि°). G1 शतशो; Ca °गुर् (as in text). — ^{b}) D5 अयज्ञश्च; G1 न यज्वा च (for अय°). D1 सहस्रशः (sup. lin. °तः); D5 °स्रयुः; G1 शतक्रतुः (for सहस्रगुः). — D1 om. (hapl.) 9^{c}–20^{b}. — ^{c}) K3 G2 M कुडुं(K3 °टुं)बाभ्याम्; D5 कुटुंबार्थम् (for °भ्याम्). — ^{d}) K1 अविधारयन्; K4 °चारयेत्; V1 B1.2 Da यज्ञसिद्धये (for अविचारयन्).

10 With 10, cf. Manu. 11. 15^{ab} and 17^{cd}. D1 om. 10 (cf. v. l. 9). — ^{a}) B4 damaged from अदातृभ्यो up to षडनश्न (in 11^{b}). K5 Dn1. n3 D2.3.8 वित्तं; T2 G1 अर्थं (for नित्यं). — ^{b}) K3.5 Bo. 3.5 Dn1. n3 D2–5.7–9 S (G3.4 absent) विख्या(D5 °ज्ञा)-प्य; V1 B1.2 Da प्रख्याप्य (for व्या°). K2.4 D9 प्रभोः; K5 B1.2 Da Dn1. n3 D2.3.7.8 S (G3.4 absent) सदा; V1 Bo. 3.5 D5 विभो; D4 वसु (for प्रभो). — ^{c}) K1.3 Bo. 3.5 D4.7.9 S (G3.4 absent) [अ]स्य; K5 V1 B1.2 Da Dn1. n3 D2.3.8 [ए]व (for हि). K5 [आ]हरतो; Bo S (G3.4 absent) चर(T2 G1 °रि)तो; B2 [आ]चरते (for °रतो). B1 धर्मं. D5 यथास्माच्चरतो धर्मो. — ^{d}) D7.9 G1 नृपते (for °पतेः). K5 [आ]स्तिकः; Da2 [अ]र्थितः (for [अ]खिलः).

11 11^{abcd} = Manu. 11. 16. D1 om. 11 (cf. v. l. 9). B4 damaged up to षडनश्न. — ^{a}) Cv यथैव (for त°). K5 Dn3 D8 शृणु मे (for सप्तमे). K2.4.5 Dn1. n3 D2.3.8 भक्तं; D5 lacuna (for भक्ते). — ^{b}) K1.3 D9 अनश्नुता; K5 V1 Bo. 1.2m.3.5 Dn1. n3 D2.3.5.7.8 T1 G5 अनश्न(D2 °श्नु)तः (for °श्नता). T2 भक्तानि च समश्नतः. ❀ Cn: भक्तम् एकाहपर्याप्तं धान्यम्। भक्तानि षडनश्नतः त्र्यहमुपोषितस्य। Cv: यथा अनिःस्वता अदरिद्रता भवति तथा हर्तव्यम्। सप्तमदिवसभोजनपर्यन्तं यावदपेक्षितं तावद्दत्वा अन्यदाहर्तव्यमित्यर्थः। ❀ — ^{c}) G1 अश्वस्तेन; M2 आश्वस्तन- (for अश्व°). T1 G2.5 -विभागेन; M4 -निधानेन (for -विधा°). ❀ Cv: अश्वस्तनविधानेन, श्वो भोक्तुं यथा न भवति तेन विधानेन हर्तव्यम्। ❀ — ^{d}) K1.4 हंतव्यं; G1 स्थातव्यं; Cv भर्तव्यं (for ह°). Da -कर्मणा; D5 -धर्मणः (for -कर्म°). — 11^{cf} = (var.) Manu. 11. 17^{ab}. — ^{e}) G2 कालात्; Cv स्थलात् (for खलात्). G2 M4 क्षत्राद् (for क्षेत्रात्). K3 तथारोगाद् (sic); K5 Bo. 3.5 (marg. as in text) Dn1. n3 D2.3.8 °रामाद्; T1 G2.5 M अथागाराद्; T2 G1 अगाराद्वा (for तथागाराद्). ❀ Ca: खलात्सस्यमर्दनस्थानात्। ❀ — ^{f}) M3 अतो (for यतो). D9 च (for वा). T2 [अ]ति-; M4 हि (for [अ]पि). Bo Da T2 G1 -लभ्यते (for -पद्यते). ❀ Cv (reading यो हृतो वोपपद्यते): यो हृतोऽपहृतो निष्कासितो वा उपपद्यते भवति। ❀

12 With 12^{ab}, cf. Manu. 11. 17^{cd}. D1 om. 12 (cf. v. l. 9). — ^{a}) V1 B1 D5 T2 G1 तु तस्मै तत्; B2 D4 तु तत्तस्मै; Da ततस्तस्मै; D7 T1 G2.5 M1.3.4 तु तस्यैतत् (for नृपस्यैतत्). M2 आख्यातस्य कृतस्यैतत्. — ^{b}) K4 B1 om. (hapl.) [ऽ]पृच्छतो. Ś1 K5 Bo. 2.3.4 (marg.) Da Dn1. n3 D2.3.5.8 Ca पृच्छतेपृच्छतेपि वा (Dn3 °तेपि च; D5 °ते च वा); D7 T1 G2.5 परतः पृष्ठतोपि वा. — With 12^{cd}, cf. Manu. 11. 21^{ab}. — ^{c}) B2 Da न (Da ए-) तस्मिन् (for न तस्मै). Da कारयेद्; T2 वार° (for धार°). Bo. 3.4 (marg. as in text).5 D5 तस्मै धारयते दंडं. — ^{d}) B4 damaged from राजा up to क्लिश्य (in 13^{b}). B1.2 D5 राजधर्मेण (for राजा ध°). Da दंडवित् (for धर्म°). ❀ Cv: तत्र एतत्कार्यं पृच्छतोऽपृच्छतः पुरुषान्प्रति। अस्य पुरुषस्य। अस्य प्रकथनं यदि न, तस्मै दण्डं न धारयेदिति संबन्धः। ❀

13 13^{ab} = (var.) Manu. 11. 21^{cd}. D1 om. 13 (cf. v. l. 9). B4 damaged up to क्लिश्य. — ^{a}) K5 V1 B1.2 Da Dn1. n3 D2.8 तु; D3 नु (for हि). Ś1 K3 बालिश्या(K3 °स्या)द्; T2 बालिस्याद्; Cn °श्याद् (as in text). — ^{b}) K1–4 क्लिश्य(K1 °स्य)ति; V1

अथैनं परिरक्षेत पिता पुत्रमिवौरसम् ॥ १३
इष्टिं वैश्वानरीं नित्यं निर्वपेदब्दपर्यये ।
अविकल्पः पुराधर्मो धर्मवादैस्तु केवलम् ॥ १४
विश्वैस्तु देवैः साध्यैश्च ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः ।
आपत्सु मरणाद्भीतैर्लिङ्गप्रतिनिधिः कृतः ॥ १५
प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्तते ।
न सांपरायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम् ॥ १६
न ब्राह्मणान्वेदयेत कश्चिद्राजनि मानवः ।
अवीर्यो वेदनाद्विद्यात्सुवीर्यो वीर्यवत्तरम् ॥ १७
तस्माद्राज्ञा सदा तेजो दुःसहं ब्रह्मवादिनाम् ।
मन्ता शास्ता विधाता च ब्राह्मणो देव उच्यते ।
तस्मिन्नाकुशलं ब्रूयान्न शुक्तामीरयेद्गिरम् ॥ १८

C. 12. 6058
B. 12. 165. 20
K. 12. 163. 19

B1 Da D4 सीदति; B2. 4 damaged (for क्लिश्यते). — 13[cd] = (var.) Manu. 11. 22[cd]. — [c]) M2 -शीलैः (for -शीले). — [d]) Da2 प्रकल्पयते (for प्रकल्पयेत्). D4 वृत्तिं तस्योपकल्पयेत्; D5 वृद्धिं सम्यक्प्रक°. — [e]) V1 Da तथैनं (for अथैनं). K3 Da1 -रक्ष्येत (for -रक्षेत). — [f]) D4 lacuna; D7 T G2. 5 माता (for पिता).

14 14[ab] = Manu. 11. 27[ab]. D1 om. 14 (cf. v. l. 9). — [a]) Da1 Cv इष्टं (for इष्टिं). B4 वैश्वानरिं; D5 °नरान्; G1 °नरं (for °नरीं). — [b]) B4 अरि-; T1 G2. 5 भय- (for अब्द-). ❀ Cn: अब्दपर्यये प्रत्यब्दं कर्तव्यस्य आग्रयणपशुसोमादेरकरणे । Cv: ब्राह्मणे यद्दत्तं तद्वैश्वानरे इष्टमिति वेद । विपर्यये ब्राह्मणे न दत्तं चेद्वैश्वानरे इष्टं न, यागः न कृत इति वेद । ❀ — [c]) K5 Dn1 D2. 3. 8 अनुकल्पः; Dn3 अनुकूल्यः; D4 अविकल्प्य; Cv अविकल्पाः; Ca °कल्पः (as in text). K5 V1 Dn3 D2. 3. 7. 8 परो धर्मो. ❀ Ca: अविकल्पः निःसंदेहः, पुराधर्मः पूर्वाचरितो विधिः । Cv: इमं धर्मं कुरु, इमं धर्मं न कुर्विति विकल्परहिताः । ❀ — [d]) D4 धर्मवादैश्च; D7 T1 G2. 5 M1 °पालै(M1 °दै)स्तु (for °वादैस्तु). D4 S (except M2; G3. 4 absent) केवलः. ❀ Cn: धर्मवादैः धर्मज्ञैः । ❀

15 = (var.) Manu. 11. 29. D1 om. 15 (cf. v. l. 9). — [a]) Da अश्वैश्च (for विश्वैस्). K3. 5 V1 Dn1. n3 D2. 3. 8 देवैश्च; B (B4 damaged) D4. 5. 7 S (G3. 4 absent) च देवैः; Da च दि(Da1 दै)व्यैः (for तु देवैः). B4 damaged from साध्यैश्च up to भीतैर्लिं (in 15[c]). Ś1 K2. 4 वा; M1. 2. 4 स- (for च). — [c]) K2. 4 D5 शरणाद्; M3 कर° (for मर°). M1. 4 आपत्स्वकरणाद्भीतैर्. — [d]) K3 D9 धर्मः; K5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 विधिः (B1. 2 °धेः); D4 लिंगात्; D7 T1 G1. 2. 5 M1. 3 लिंगः (for लिङ्ग-). K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 प्रतिनिधी- (for °निधिः).

16 = Manu. 11. 30. D1 om. 16 (cf. v. l. 9). — [a]) T2 G1 M1. 3. 4 -कल्पे यो (M1 [ऽ]यम्; M4 तु); Cv -कल्पे च (for -कल्पस्य). ❀ Cv: प्रथमकल्पे मुख्यप्रायश्चित्तादिकरणे प्रभुः समर्थः । ❀ — [b]) T2 G1 ह्यनु-; M1. 3. 4 अनु- (for योऽनु-). Ś1 Da D7 T1 G5 -कल्पेनु; Ca -कल्पेन (as in text). ❀ Cv: अनुकल्पेन अधमपक्षेण । ❀ — [cd]) D9 सांपरायणं; Ca. n सांपरायिकं (as in text). D7 S (G3. 4 absent) स नाप्नोति फलं तस्य प्रेत्य चेह च दुर्मतिः.

17 17[ab] = (var.) Manu. 11. 31[ab]. D1 om. 17 (cf. v. l. 9). — [a]) K3. 5 V1 Bo. 3. 5 Da Dn1. n3 D2-5. 7. 8 S (G3. 4 absent) ब्राह्मणो (for ब्राह्मणान्). K2. 4 D4. 9 M2 वेदयते; K3 V1 Bo. 2-5 Da G2 M1. 3. 4 Cv °यीत; K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 निवेदेत; D5 निवेदयिता (hypermetric); D7 T1 वेदधीत (sic); T2 G1 वेदमधीत्य (hypermetric) (for वेदयेत). B1 न ब्राह्मणार्थेदयितः (sic). — [b]) K5 Bo. 2. 3. 5 Da Dn1. n3 D2-5. 7. 8 T G1. 2. 5 किंचिद् (for कश्चिद्). D5. 7 राजा न (for राजनि). K5 V1 B Da Dn1. n3 D2-5. 8 वेदवि(Da1 °ये)त्; D7 S (G3. 4 absent) धर्मविद् (for मानवः). — With 17[cd], cf. Manu. 11. 32[ab]. — [c]) K4 अवीर्ये; D7 S (G3. 4 absent) अविद्यो (for अवीर्यो). D9 G1 M4 वेदना (for °नाद्). D9 G1 विद्या (for विद्यात्). K3. 5 V1 B1. 2. 5 Da Dn1. n3 D2-5. 8 स्ववीर्याद्राजवीर्याच्च; Bo. 3. 5 (marg.) अवीर्याद्वे(B3 °र्यो वे)दनाद्धि स्यात्; Cv अविद्यावेदनाद्विद्यात्. — [d]) K3. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2-5. 7. 8 S (G3. 4 absent) स्व- (G1 सु)वीर्यं; D9 स्ववीर्यो (for सु°). Ś1 K1. 2. 4 D9 वीर्यवत्तरः; K3. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2-5. 8 बलवत्तरं (for वीर्य°).

18 With 18, cf. Manu. 11. 35. D1 om. 18 (cf. v. l. 9). — [a]) Ś1 K2. 4 Bo. 3. 5 राजा; K5 V1 B1. 2. 4 Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 राज्ञः; D7 S (G3. 4 absent) राज्ञां (for राज्ञा). Ś1 K2. 4 सर्वतेजो; Bo. 5 महातेजो (for सदा तेजो). B4 damaged from तेजो up to शास्ता (in 18[c]). — [b]) B1 D7 ब्रह्मवादिनं. — With 18[cde/], cf. Manu. 11. 35. — [c]) K5 Dn3 D2. 3. 8 कर्ता; Bo शास्ता; B1 सतां; B2 D5 यंता; D4

C. 12. 6059
B. 12. 165. 20
K. 12. 163. 20

क्षत्रियो बाहुवीर्येण तरत्यापदमात्मनः ।
धनेन वैश्यः शूद्रश्च मन्त्रैर्होमैश्च वै द्विजः ॥ १९
न वै कन्या न युवतिर्नामन्त्रो न च बालिशः ।
परिवेष्टाग्निहोत्रस्य भवेन्नासंस्कृतस्तथा ।
नरके निपतन्त्येते जुह्वानाः स च यस्य तत् ॥ २०
प्राजापत्यमदत्त्वाश्वमग्न्याधेयस्य दक्षिणाम् ।
अनाहिताग्निरिति स प्रोच्यते धर्मदर्शिभिः ॥ २१
पुण्यान्यन्यानि कुर्वीत श्रद्दधानो जितेन्द्रियः ।
अनाप्तदक्षिणैर्यज्ञैर्न यजेत कथंचन ॥ २२
प्रजाः पशूंश्च स्वर्गं च हन्ति यज्ञो ह्यदक्षिणः ।
इन्द्रियाणि यशः कीर्तिमायुश्चास्योपकृन्तति ॥ २३
उदक्या ह्यासते ये च ये च केचिदनग्नयः ।

भोक्ता; Cv गंता (gloss: अवगन्ता); Ca मन्ता (as in text). K2 शांता (sic); M1 शस्ता; Ca.n शास्ता (as in text). —[d]) Da ब्रह्मणो (for ब्राह्मणो). K1.2 Bc.3 Dn3 D5.7 T G2.5 M1–3 वेद; Ca.n देव (as in text). D4 मैत्रो ब्राह्मण उच्यते. —[e]) D4 तस्मै (for तस्मिन्). M2 कुशलं (for [अ]कु°). —[f]) K1.5 B1 Da Dn1.n3 D2–4.8 शुष्काम्; K3 [अ]शुष्काम्; K4 सुष्काम्; V1 सुक्ताम्; B3 सक्ताम्; B4 D9 [अ]सूक्ताम्; B5 (marg.) सूक्ताम्; D5 शुक्लाम्; Ca शुक्ताम् (as in text). D7 S (G3.4 absent) न शुष्कां (D7 शक्तां; T1 G5 शुक्तां; M4 गुप्तां) गिरमीरयेत. ❀ Ca न शुक्तां नाप्रियाम् । ❀

19 =(var.) Manu. 11. 34. D1 om. 19 (cf. v. l. 9). —[b]) K5 V1 B Da Dn1.n3 D2.3.5.7.8 T G1.2.5 तरेद् (for तरति). —[c]) K5 Dn1.n3 D2.3.8 धनैर्वैश्यश्च शूद्रश्च; D7 S (G3.4 absent) धनेन वैश्यशूद्रौ तु (T2 G1 M च). ❀ Cv: धनेनावैश्यशूद्रेणेत्यत्र अवैश्यशूद्रेण, वैश्यशूद्रासंबन्धिना । ❀ —[d]) B1 द्विजाः. D4.7 S (G3.4 absent) जपहोमैर्द्विजातयः (D4 °जोत्तमः).

20 =(var.) Manu. 11. 36[ab]–37[ab]. D1 om. 20[ab] (cf. v. l. 9). —[a]) All MSS. (except Ś1 K1.4; D1 om.; Dn2 D6 G3.4 absent) नैव (for न वै). —[b]) K2.4 नमंत्रो; Bo.3–5 D5 ना(D5 नो)व्रतो (for नामन्त्रो). K1.5 V1 B1.2 Da Dn1.n3 D2.3.7–9 S (G3.4 absent) नामंत्रज्ञो न बालिशः; K3 D4 न मित्रो नैव बा°. —[c]) K1 परिवेच्यो (sic); D4 होता स्याद् (for परिवेष्टा). B4 damaged from होत्रस्य up to जुह्वा (in 20[f]). K4 अग्निहोत्रश्च; G1 °होत्रं च (for °होत्रस्य). ❀ Cn: परिवेष्टा आहुतिप्रक्षेप्ता । Cv: परिचारकः । ❀ —[d]) K3 मर्त्यो; D4.9 नार्तो (for भवेन्). D1 नासंस्कृताः; Ca.n °संस्कृतस् (as in text). D1 G1 (inf. lin. as in text) सदा (for तथा). B3 भावनासंस्कृतस्तथा; D5 भावेनासंस्कृतास्तथा. ❀ Ca: नासंस्कृतः दशविधसंस्कारहीनः । ❀ —[e]) K5 Dn1.n3 D2.3.8 नरकं (for नरके). K2 निपतंत्येके; D1 °तत्वभ्रे; G2 °तिष्येते (for °तन्त्येते). —[f]) D1 जुह्वानः स; D4 जुह्वतः स; D5 यज्वानः स; T1 G1 जुह्वान(T1 °ना)स्य (for °नाः स). D7 वनस्य (for च यस्य). D9 ते (for तत्). — After 20, K4.5 V1 B Da Dn1.n3 D2–5.8 Ca ins.:

414* तस्माद्वैतानकुशलो होता स्याद्वेदपारगः ।

[= Manu. 11. 37[cd].]

21 =(var.) Manu. 11. 38. —[a]) B3 D1.2 G3 M2 प्रजापत्यम् (for प्राजा°). B2 damaged; B4 Da [अ]श्वम्; D1 स्वं; D7 T2 G2 च (for [अ]श्वम्). —[b]) Da1 दक्षिणं. B1 अग्न्याधेयस्त्वदक्षिणः; D1 मर्त्यो धीयस्व दक्षिणां. —[c]) B2 damaged; Da1 अनिशः; D1 इति च; D7 इत्येष (for इति स). —[d]) D4 प्रोचते (for प्रोच्यते). G2 ब्रह्मवादिभिः.

22 =(var.) Manu. 11. 39. —[a]) K2.4 D1 पु(D1 धु)र्याणि; D9 G1 पुण्यान् (for पुण्यानि). K5 Dn3 D2.3.8 यानि; B1 [अ]ल्पानि (for [अ]न्यानि). —[c]) Dn3 (marg. as in text) अवासं (for अनाप्त°). B4 damaged from दक्षिणैर् up to च ह (in 23[ab]). D1.4 अनाप्तदक्षिणे यज्ञे (D1 °ज्ञैर्). ❀ Ca: अनाप्तदक्षिणैः असंपूर्णदक्षिणैः । ❀ —[d]) D5 कदाचन.

23 With 23, cf. Manu. 11. 40. B4 damaged up to च ह. —[a]) Ś1 D1 प्रजां; K3 D3 प्रजा (for प्रजाः). D1 स्वर्गे (for स्वर्गं). —[b]) D4 राज्ञो (for यज्ञो). G1 [s]पि (for हि). D1 corrupt. —[d]) K5 V1 B2.3 Da Dn1.n3 D2.3.8 चाप्यव°; Bo.4.5 D5 अस्या(D5 °स्यो)प°; B1 चाप्युप°; B5 (marg.) अस्याव°; D4 चास्याप°; D7 S (G3.4 absent) चैव नि°; D9 चास्य नि° (for चास्योप°). V1 B1.2.5 (marg.) Da °रुंधति (for °कृन्तति).

24 D9 om. (hapl.) 24. —[a]) K3 [अ]न्वासते; G1 ध्यायते (for ह्यासते). Ś1 K1–4 D1.4.7 G1 येषां (for ये च). K5 V1 B Da Dn1.n3 D2.3.5.8 Ca.n

कुलं चाश्रोत्रियं येषां सर्वे ते शूद्रधर्मिणः ॥ २४
उदपानोदके ग्रामे ब्राह्मणो वृषलीपतिः ।
उषित्वा द्वादश समाः शूद्रकर्मेह गच्छति ॥ २५
अनार्यां शयने बिभ्रदुज्झन्बिभ्रच्च यो द्विजाम् ।
अब्राह्मणो मन्यमानस्तृणेष्वासीत पृष्ठतः ।
तथा स शुध्यते राजञ्शृणु चात्र वचो मम ॥ २६
यदेकरात्रेण करोति पापं
कृष्णं वर्णं ब्राह्मणः सेवमानः ।
स्थानासनाभ्यां विचरन्व्रती सं-
स्त्रिभिर्वर्षैः शमयेदात्मपापम् ॥ २७
न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति
न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले ।
न गुर्वर्थे नात्मनो जीवितार्थे
पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥ २८

C. 12. 6070
B. 12. 165. 30
K. 12. 163. 30

उदक्यामासते ये च (D5 यत्र); T G2. 5 उदक्य(T2 G5 °क्या)यासते ये च. ❀ Cn: आसते मिथुनीभवन्ति । ❀ — D4 om. (hapl.) 24ᵇᶜ; G1 reads it twice. —ᵇ) K5 B4 Dn1. n3 D2. 3. 8 द्विजाः (for ये च). M2 नित्यम् (for केचिद्). —ᶜ) K5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 Cn ह्येमं (for कुलं). D8 वाश्रोत्रियं; G2 चाश्रोत्रियो; M2 अश्रोत्रियं (for चाश्रो°). Da1 ह्येषां; Dn1 T2 G1 तेषां (for येषां). ❀ Cn: 'संग्रामदाडिम' इत्यादिलिङ्गानुशासनसूत्रात् (84) ह्येमशब्दस्य नपुंसकत्वम् । ❀ —ᵈ) K4. 5 Dn1. n3 D2. 3. 8 ते सर्वे (by transp.). K5 Dn1. n3 D2-4. 8 पाप- (for शूद्र-). K5 V1 B Da Dn1. n3 D2-5. 7. 8 S (G3. 4 absent) -कर्मि(D4 G1 °र्मे)-णः (for -धर्मिणः).

25 = (var.) Bodhāyana Smṛti II. 3. 59. 25ᵃᵇ is mostly damaged in B2. —ᵃ) K4 उदापानोदके; Da3 उदपानौदक-; D1 उपदानोदके; D5 उदयानो°; T2 उपपानो°; G1 उदप्सानो° (for उदपानो°). ❀ Cn: उदपानः कूपः । तदेकोदके एककूपोपजीव्ये इत्यर्थः । ❀ —ᶜ) D1 मासः (for समाः). — 25ᵈ-26ᵃ is damaged in B4. —ᵈ) K1. 3 D7. 9 S (G3. 4 absent) शौद्रं; D1 श्रद्ध- (sic); D4 शूद्रं (for शूद्र-). K5 D3. 8 T1 G5 [प]त्र; Dn3 [इ]व (for [इ]ह).

26 26ᵃ is damaged in B4. —ᵃ) Ś1 (*sup. lin.*) K4. 5 V1 B1-3 Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 Ca. n अभार्यां (D5 °र्या); K3 D1. 4. 9 अनार्ये; Bo. 5 यो भार्यां (for अनार्यां). B1 बिभ्रंति (sic); B2 damaged; Da बिभृद् (for °भ्रद्). — 26ᵇ is damaged in B2. —ᵇ) Ś1 (before corr.) द्विजं; Ś1 (by corr.) K2 द्विजान् (for °जाम्). K1 उज्झंतिभ्रांश्च वै द्विजां (sic); K3 भिन्नवृत्तं च वै द्विजं; K4. 5 Dn1. n3 D2. 5. 8 शूद्रं वृद्धं च वै (K4 च यो; D5 हि वै) द्विजं (Dn1. n3 °जः); V1 Bo. 3. 5 D4 दुह्यन्वृ(Bo. 5 °ह्याद्वृ)द्धं च (Bo. 5 हि) वै द्विजं; B1 अत्यर्थं तं च वै द्विजाः; Da दुह्यन्बुद्धिं च वै द्विजः (Da2 °जं); D1 corrupt; D7 S (G3. 4 absent) नोद्यन्वृद्धं (T1 G2. 5 °द्धिं) च वै (M2 गुरुं) द्विजं (D7 T2 G2. 5 M2 °जः); D9 उज्झन्वृद्धं च वै द्विजं. —ᶜ) All MSS. (except Ś1 K1. 2. 4 D1; Dn3 D6 G3. 4 absent) अब्राह्मणं (for °ह्मणो). B1 मन्यमानं (for °मानस्). —ᵈ) B1 तृणैश्चासीत पृष्ठतः; G1 corrupt. ❀ Ca: पृष्ठतः पश्चाद्भागे तृणेष्वासीत । ❀ —ᵉ) Da2 तदा; D7 S (G3. 4 absent) यथा (for तथा). K2-5 Bo-2. 4 Dn1. n3 D2. 3. 7. 8 T1 G1. 2. 5 संशुध्यते; T2 न शु° (for स शु°). —ᶠ) K5 शास्त्र- (for चात्र).

27 With 27, cf. Āpastambasūtra I. 9. 27; Bodhāyanadharmasūtra II. 1. 2. 10ᵃᵇ-11ᵃᵇ. —ᵃ) K5 यदेक- (for यदेक-). —ᵇ) K5 B4 Dn1. n3 D2. D5 यदेक- (for यदेक-). —ᵇ) K5 B4 Dn1. n3 D2. 3. 8 निकृष्ट-; B1 सुकृष्णं; D5 कृच्छ्रं (for कृष्णं). B3 यंतुं; D1 वर्णा; D5 व्रतं (for वर्णं). V1 Da1 D2. 3. 5. 8 ब्राह्मणं; D1 ब्रह्मणः (for ब्राह्मणः). Ś1 K2. 4. 5 Dn3 D1 सेव्यमानः (for सेव°). ❀ Ca: कृष्णं वर्णं शूद्रम् । Cv: कष्टं निकृष्टमधमम् । ❀ —ᶜ) K5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2-4. 8. 9 विहरन्; D7 T G1. 2. 5 M2. 4 विहरेद्; M1. 3 विचरेद् (for °चरन्). Ś1 K1. 2 व्रते (for व्रती). Ś1 K2 D1 शं; K1 [इ]दं; K4. 5 V1 B (B2 damaged) Da Dn1. n3 D2-5. 8 T2 G1. 2 M1 स; M2 [इ]तस् (for संस्). —ᵈ) Corrupt in B4. M4 शमयन् (for °येद्).

28 = (var.) 1. 77. 16; cf. 12. 110. 18. 28ᵃ is damaged in B4. —ᵃ) Ś1 K2. 4 [अ]धर्म-; K1 B1 D1. 7 G1 धर्म-; K3 मर्म- (for नर्म-). K4. 5 V1 B1. 2 D2. 3. 7. 8 S (G3. 4 absent) अनृतं (for वचनं). ❀ Ca: नर्मयुक्तं परिहासयुक्तम् । ❀ — D5 reads 28ᶜ-29ᵇ twice. —ᶜ) K1 गुरुद्विजार्थे; K5 Dn3 न गुर्वर्थे (for °र्वर्थे). D5 (both times) नात्मनां (for नात्मनो). D4. 7 Ś1 Bo D1 जीवनार्थे; Ca जीविता° (as in text). S (G3. 4 absent) प्राणात्यये सर्व(T1 G5 सत्य)धनापहारे (T2 °धनक्षये च; G1 M1. 3 °धनक्षये वा; M2. 4 °धना-

C. 12. 6071
B. 12. 165. 31
K. 12. 163. 31

श्रद्दधानः शुभां विद्यां हीनादपि समाचरेत् ।
सुवर्णमपि चामेध्यादाददीतेति धारणा ॥ २९
स्त्रीरत्नं दुष्कुलाच्चापि विषादप्यमृतं पिबेत् ।
अदुष्टा हि स्त्रियो रत्नमाप इत्येव धर्मतः ॥ ३०
गोब्राह्मणहितार्थं च वर्णानां संकरेषु च ।
गृह्णीयात्तु धनुर्वैश्यः परित्राणाय चात्मनः ॥ ३१

सुरापानं ब्रह्महत्या गुरुतल्पमथापि वा ।
अनिर्देश्यानि मन्यन्ते प्राणान्तानीति धारणा ॥ ३२
सुवर्णहरणं स्तैन्यं *विप्रासङ्गश्च पातकम् ।
विहरन्मद्यपानं चाप्यगम्यागमनं तथा ॥ ३३
पतितैः संप्रयोगाच्च ब्राह्मणैर्योनितस्तथा ।
अचिरेण महाराज तादृशो वै भवत्युत ॥ ३४

तिपाते). —^{d}) D_1 पंचाष्ट वा न्याहुरपार्थकानि (sic); D_4 पंचानृती भवतीहीत्यपापः (corrupt).

29 With 29^{ab}, cf. Manu. 2. 238^{ab}. For the repetition in D_5, cf. v. l. 28. —^{a}) Da_1 श्रद्धाना; D_5 (both times) °धानाः (for °धानः). —^{b}) K_5 $B_{1.2}$ Da Dn_1. n_3 $D_{2.3.8}$ समाप्नुयात्; V_1 B_5 (marg.) समश्नुते (B_5 °यात्); T_2 G_1 समाहरेत् (for °चरेत्). — With 29^{c}, cf. Manu. 2. 239^{d}. D_4 repeats 29^{cd} after 30^{ab}. —^{c}) D_4 G_1 वा (for च). D_1 [अ]सं·ध्याद्; T_2 G_1 [अ]विद्याम् (for [अ]मेध्याद्). —^{d}) B_5 [अ]भि·; $D_{5.9}$ वि· (for [इ]ति). D_5 ·धारणात्. K_5 V_1 $B_{1.2}$ Da Dn_1. n_3 $D_{2-4.8}$ आददीता(B_1 °त)विचारयन्; D_1 आनधीतोनिधारणा (corrupt).

30 With 30^{ab}, cf. Manu. 2. 238^{d}–239^{a}. —^{a}) K_5 G_2 वापि (for चापि). —^{b}) K_1 भवेत्; D_4 T_1 G_5 (the last two also as in text) हरेत् (for पिबेत्). ❀ Cv : विषात् तिक्तौषधादेरमृतं जीवनहेतुत्वाद· मृतप्रायं रसम् । ❀ — After 30^{ab}, D_4 repeats 29^{cd}, and om. 30^{cd}. —^{c}) $K_{4.5}$ V_1 B Da Dn_1. n_3 $D_{2.3.5.8}$ अ(B_2 Da_2 न)दूष्या हि; D_1 अनुष्टा हि; D_7 M_2 अदुष्टं हि; G_2 अदुष्टानि (for °ष्टा हि). D_5 रक्ष्या (for रत्नम्). —^{d}) D_5 यत (for आप). B_3 D_5 इत्येष; M विद्या च (for इत्येव). D_1 धारणा (for धर्मतः). B_1 अपकृत्यैव धर्मतः.

31 ^{a}) $Bo_{.3.5}$ D_5 T_2 G_1 ·हितार्थाय; B_1 $D_{4.9}$ °र्थे च (for °र्थं च). —^{b}) $B_{1.4}$ शं(B_4 शां)करेषु. T_2 G_1 वै (for च). —^{c}) B_2 damaged. K_1 तु धनं; K_3 $Bo_{.3.4}$ $D_{5.9}$ वै (Bo D_5 च) धनुर्; D_8 तद्ध·नुर् (for तु ध°). $K_{4.5}$ B_1 Da Dn_1. n_3 $D_{2-4.7}$ S ($G_{3.4}$ absent) वैश्यो गृह्णीत श(B_1 व·; Dn_1 D_4 G_1 शा)स्त्राणि. —^{d}) $K_{4.5}$ V_1 B_2 Da Dn_1. n_3 D_{2-4} परित्राणार्थमात्मनः.

32 With 32^{ab}, cf. Manu. 11. 54^{ab}. —^{ab}) Da_1 ·पाणं (for ·पानं). K_1 B_3 $D_{4.5.9}$ च (for वा). D_7 S ($G_{3.4}$ absent) सुरापो ब्रह्महा चैव गुरुतल्पगत(T_2 G_1 °म)स्तथा. — After 32^{ab}, the sequence in D_7 T_1 G_5 is : 34^{cd}, 33, 32^{cd}, 34^{ab}. —^{c}) B_1 Da_1 अनिर्देशानि; T_2 G_1 °र्देश्या हि (for °र्देश्यानि). ❀ Cn: अनिर्देश्यानि बुद्धिपूर्वकाणि । Ca : प्रायश्चित्ततया अमुक्तानि। Cv (reading स्वनिर्देश्यानि): स्वीयतया निर्देष्टुं योग्यानि धनानि प्राणा इति मन्यन्ते । ❀ —^{d}) $K_{4.5}$ Dn_1. n_3 $D_{2.3}$ प्राणांतमिति; Da_1 °तानीह; Da_2 G_1 °तानिह (for °नीति).

33 For the sequence in D_7 T_1 G_5, cf. v. l. 32. —^{ab}) B_4 mostly damaged. T_2 सुवर्णाहरणं. Ś$_1$ K_{1-4} $Bo_{.3-5}$ $D_{1.5.9}$ स्तेयं; D_4 स्तेन्यं (for स्तैन्यं). Ś$_1$ K V_1 $Bo_{-3.5}$ Da Dn_1. n_3 $D_{2-4.8.9}$ T_2 G_1 M_{1-3} विप्रस्वं चे($Bo_{.3.5}$ D_4 वे·; G_1 चै·; $M_{1.3}$ चा)ति; D_1 विस्त्वं चेति; D_5 विप्रंस्थं चेति (sic); D_7 T_1 $G_{2.5}$ विप्राणां चेति; M_4 विप्रस्वस्येति (for *विप्रासङ्गश्च). ❀ Cv : विप्रा·सङ्गाच्च पातकम् । विप्रा विप्रत्वजातिमती स्त्री । ❀ —^{c}) K_2 विहारान्; B_1 विरामं; D_4 विहरेन्; D_7 T $G_{1.2.5}$ विहारो; M विहारं (for °हरन्). K_3 $D_{4.9}$ ·पाने (D_4 °नं) वा; K_5 V_1 $B_{1.2.4}$ Da Dn_1. n_3 $D_{2.3.8}$ ·पानाच्च (for ·पानं च). —^{d}) $Bo_{.3-5}$ D_5 T_2 G_1 अगम्या(G_1 °म्य·)गमनं; D_1 [अ]प्यगम्य°; D_7 G_2 [अ]प्यगम्यागमने (for °गमनं). K_5 V_1 $B_{1.2}$ Da Dn_1. n_3 $D_{2.3.8}$ अ(V_1 $B_{1.2}$ Da [अ]प्य)गम्यागमनादपि.

34 For the sequence in D_7 T_1 G_5, cf. v. l. 32. With 34^{ab}, cf. Manu. 3. 157^{cd}. —^{a}) B_4 damaged. Ś$_1$ $K_{2.4}$ D_1 सह संयोगं; K_1 $D_{5.7.9}$ T $G_{1.2}$ M संप्र·योगं च (D_5 T_2 G_1 M_2 °गश्च); $Bo_{.5}$ सहयोगश्च; B_3 D_4 सह योगं च (D_4 वा); Ca संप्रयोगे च (for संप्र·योगाच्च). —^{b}) K_5 Dn_1. n_3 $D_{2.3.8}$ Cn ब्राह्मणी·; Da °ह्मण· (Da_2 °णा·); $D_{4.7}$ T_1 $G_{2.5}$ °ह्मणो (for °ह्मणैर्). D_7 T_1 G_5 याति यस् (for योनितस्). —^{c}) K_1 D_1 महाराजा (for °राज). ❀ Cv (reading आचा·रेण) पूर्वोक्तदुष्कर्मणामाचारेण । ❀ —^{d}) K_3 सदृशो; K_5 V_1 $B_{1.2.4}$ Da Dn_1. n_3 $D_{2-4.7}$ T_1 G_5 पतितो (for

संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।
याजनाध्यापनाद्यौनान्न तु यानासनाशनात् ॥ ३५
एतानि च ततोऽन्यानि निर्देश्यानीति धारणा ।
निर्देश्यकेन विधिना कालेनाव्यसनी भवेत् ॥ ३६
अन्नं तिर्यङ्‌ हीतव्यं प्रेतकर्मण्यपातिते ।
त्रिषु त्वेतेषु पूर्वेषु न कुर्वीत विचारणाम् ॥ ३७
अमात्यान्वा गुरून्वापि जह्याद्धर्मेण धार्मिकः ।
प्रायश्चित्तमकुर्वाणैर्नैतैरर्हति संविदम् ॥ ३८
अधर्मकारी धर्मेण तपसा हन्ति किल्बिषम् ।
ब्रुवन्स्तेन इति स्तेनं तावत्प्राप्नोति किल्बिषम् ।
अस्तेनं स्तेन इत्युक्त्वा द्विगुणं पापमाप्नुयात् ॥ ३९
त्रिभागं ब्रह्महत्यायाः कन्या प्राप्नोति दुष्यती ।

C. 12. 6082
B. 12. 165. 42
K. 12. 163. 42

तादृशो). T2 G1. 2 M पतिता (M2. 4 °तो) वै भवत्युत.

35 = Vasiṣṭhasmṛti 1. 22; (var.) Devalasmṛti 35. — a) K1 (by corr. as in text) सांवत्सरेण पतिते. — b) D9 पतनेन (for पतितेन). K3 D5. 7. 9 S (G3. 4 absent) समाचरन्; D1 सहाचरेत् (for °चरन्). — c) Da D7 T1 G2. 5 दानान्; Cn. v यौनान् (as in text). M1. 3 याचनाध्यापनाद्यौनान्. ❀ Ca: यौनात्तु न संवत्सरेण । तत्र सद्य एव पतति । Cn: यौनं विवाहादिना संबन्धः । ❀ — d) B4 damaged. B5 तथा; D9 अनु (for न तु). K1. 3 D4. 7 T2 G1 M न तु (K1 तथा; D4 अनु-) यानाशनासनात्; B1 Da तथा (B1 अन्न-) पानाशनासनात्; D1-3. 8 न तु पानासनादरात् (D1 °शनात्); D5 पानाशनसहासनात्.

36 B4 damaged. — a) Ś1 K1-4 V1 D1. 5. 9 चरतो; K5 Dn1. n3 D3. 8 हित्वातो; B (B4 damaged) Da हि ततो (for च ततो). D2 एतानि हित्वा ताभ्यां (submetric). — b) K2. 4. 5 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 भारत (for धारणा). ❀ Cn: निर्देश्यानि सप्रायश्चित्तानि । ❀ — c) Ś1 K1. 2 D1 निर्दिश्यैकेन; K3 निर्दिश्येनेन; K4 B1 निर्देश्ये केन; K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 °श्यानेन; V1 Bo. 2. 3. 5 Da1 D5 °श्यः केन (for °श्यकेन). Cv cites निर्देश्यानीति. — d) G1 Cv काले च (for °लेन). Bo. 1. 3. 5 Da D4 व्यसनी; D5 विधिना (for [अ]व्यसनी). ❀ Cv: एतानि षट्कर्माणि वाङ्मात्रेण निर्देष्टुं शक्यानि, न तु फलदानीति कृत्वा, निधनकाले मरणकालेऽव्यसनी भवेदिति योजना । ❀

37 a) K4 गृहीतव्यं (for न हो°). K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 Cn अन्नं वीर्यं गृहीतव्यं; B1 अर्थं तिर्यङ्‌ हेतवं (sic); D7 S (G3. 4 absent) अनुत्तीर्यं न हो(G1 भे)-तव्यं (D7 G2 °व्या). — b) Bo. 2. 3. 5 Da [अ]याचि-(B3. 5 °ति)ते; D7 T1 G2. 5 [उ]पाश्रिते; D9 [उ]पाकृतं; T2 पातिते; Ca [अ]पाचितं (for [अ]पातिते). D4 प्रेतकर्मानिपातिते. — c) M2 स्त्रीषु (for त्रिषु). Da2 श्चैतेषु; D7 T1 G2. 5 [अ]प्येते° (for त्वेते°). Da2 पूर्व्येषु; D4 न कुर्वीत (hypermetric) (for पूर्वेषु). — d) D4 पूर्वेषु न (for न कुर्वीत). K2 D5 विचारणात्; K5 V1 B2 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 °रणं (for °रणाम्).

38 a) D5 अमात्याच्च गुरूश्चापि. — b) Da1 यज्याद्; D1 जह्याद्; D4 पश्यन् (for जह्याद्). — c) All MSS. (except Ś1 K2. 4 B5 D1; Dn2 D8 G3. 4 absent) Cn प्रायश्चित्तानि; Cnp °श्चित्तम् (as in text). K3 V1 Bo-4 Da2 D4. 5. 7 G1 M2 [अ]कुर्वाणो; K5 Dn3 Cn कुर्याच्च; Da1 कुर्वाणो; Dn1 कर्माणि; D2. 3. 8 G2 [अ]कुर्वाणं; T1 M3 °र्वाणान्; T2 M1. 4 °र्वाणा; G5 कुर्वाणान्; Cnp [अ]कुर्वाणैर् (as in text). — d) B4 damaged from नैतै up to हन्ति (in 39b). K (except K4) V1 B (B4 damaged) Da Dn1. n3 D2-5. 8. 9 Cnp न तैर् (for नैतैर्). K1. 4. 5 Dn1. n3 D2. 8 Cn अर्हति; K3 कुर्वीत (for अर्हति). D1 व्रतैर्हति संविदं; D7 S (G3. 4 absent) नैते कुर्वति (G2 °त्य-; M4 °तु) संविदं (T2 G1 °दः).

39 B4 damaged up to हन्ति. — a) D1 अधर्मकामां; D5 °का च; G1 °कारि; M4 °चारी (for °कारी). Ś1 धर्म्येण. — Ś1 D1 transp. 39cd and 39ef. — c) D1 corrupt. K1 D5. 3. 9 ध्रुवं (for ब्रुवन्). K1 स्तेयं (for स्तेनं). — After 39cd, D7 reads 41ab for the first time, repeating it in its proper place. — e) K1 अस्तेयं (for अस्तेनं). D4 वक्तव्यो (for इत्युक्त्वा). — f) D7 T1 G2. 5 M अश्नुते (for आप्नुयात्). D4 द्विगुणस्तेन वै भवेत्. —After 39, K2. 4 ins.:

415* स्तेनमस्तेन इत्युक्त्वा तावदाप्नोति किल्बिषम् ।

40 K2. 4 (both hapl.) D1 om. 40; Ś1 reads it on marg. — a) Da विभागं (for त्रि°). G1 M4 -हत्यायां (for -हत्यायाः). — b) D7 T2 G2 कन्यां (for कन्या). K1. 3 Da1 D4. 5. 9 दुष्कृतं (Da1 °ती; D5 °ता); K5 D2. 3. 8 T1 G2. 5 दूषिता; Da2 M2 दुष्यति; Dn1 दुःषपी (sic); D7 T2 M1. 3 दूष्यति (for दुष्यती). ❀ Cn: दुष्यती अप्रत्तापि मैथुनमिच्छन्ती ।

C. 12. 6083
B. 12. 165. 43
K. 12. 163 42

यस्तु दूषयिता तस्याः शेषं प्राप्नोति किल्बिषम् ॥ ४०
ब्राह्मणायावगूर्येह स्पृष्ट्वा गुरुतरं भवेत् ।
वर्षाणां हि शतं पापः प्रतिष्ठां नाधिगच्छति ॥ ४१
सहस्रं त्वेव वर्षाणां निपात्य नरके वसेत् ।
तस्मान्नैवावगूर्याद्धि नैव जातु निपातयेत् ॥ ४२
शोणितं यावतः पांसून्संगृह्णीयाद्द्विजक्षतात् ।
तावतीः स समा राजन्नरके परिवर्तते ॥ ४३
भ्रूणहाहवमध्ये तु शुध्यते शस्त्रपातितः ।
आत्मानं जुहुयाद्वह्नौ समिद्धे तेन शुध्यति ॥ ४४
सुरापो वारुणीमुष्णां पीत्वा पापाद्विमुच्यते ।
तया स काये निर्दग्धे मृत्युना प्रेत्य शुध्यति ।
लोकांश्च लभते विप्रो नान्यथा लभते हि सः ॥ ४५
गुरुतल्पमधिष्ठाय दुरात्मा पापचेतनः ।
सूर्मीं ज्वलन्तीमाश्लिष्य मृत्युना स विशुध्यति ॥ ४६

Ca : व्यभिचारिणी । ※ — ^{c}) M2 स (for तु). — ^{d}) K5 V1 B1. 2 Dn1. n3 D2–4. 8 पाप्मनः; Da मानवः (for किल्बिषम्).

41 With 41, cf. Manu. 4. 165. D7 reads 41^{ab} for the first time after 39^{cd}. — ^{a}) B4 damaged from ब्राह्मणा up to गुरुतरं (in 41^{b}). K5 V1 B0–3. 5 Da1 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 ब्राह्मणान् (for °णाय). K4. 5 Dn1. n3 D7 (first time) Cn अवगर्ह्येह; V1 B0. 2. 5 °गूर्याथ; B1 °गुर्व्याथ; Da1 °गुह्यार्थ (sic); Da2 °गुर्यार्थं; D2. 3. 8 °गर्ह्याथ; D4 °गृह्येनः (sic); D5 नावगूर्येत; D7 (second time) G2 अपगूर्येत; T1 G5 अपगूर्येनं; T2 अवकुर्याणो; G1 °गुर्यानो; M2. 4 °गूर्ये(M4 °र्ये)व (for °गूर्येह). D1 ब्राह्मणावार्येय (corrupt). ※ Ca : अवगूर्य प्रहारोद्यमं कृत्वा । ※ — ^{b}) D4 पृष्टे; S (G3. 4 absent) Cv स्पृष्टे (for स्पृष्ट्वा). D7 (marg. second time) शतयातनमाप्नुयात्. ※ Cv : स्पृष्टे हस्तवेत्रादिना ताडिते सति । ※ — ^{c}) Dn3 D2. 3. 8 सततं; D4. 5 स (D6 च) शतं; M2 त्रिशतं (for हि शतं). K5 V1 B0 Dn1. n3 D2. 3. 8 तावत्; B1–5 Da तात; G1. 2 M2 पापं (for पापः).

42 ^{a}) M2 सहस्रस. K5 V1 B (except B4) Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 7. 8 T1 G2. 5 च; D4 हि (for तु). K3 Da1 D9 वर्षाणि. — ^{b}) Ś1 K2. 4. 5 Dn1. n3 D1–3. 8 निपत्य (for निपात्य). K3. 5 V1 B Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 9 नरकं (for नरके). D5 व्रजेत् (for वसेत्). — Da om. 42^{cd}. — ^{c}) D7 T G1. 2. 5 [अ]प- (for [अ]व-). K4 -गर्ह्याद्धि; K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 -गर्ह्येत; V1 B2 -गू(V1 -गु)र्याच्च; B0. 3–5 D5 -गूर्येत; D1. 4 T2 G1 -कुर्याद्धि; D7 T1 G5 -गुर्याद्धि; M1 -गूर्योद्धि; M2 -गूर्योस्त्वि (for -गूर्याद्धि). — ^{d}) Ś1 K1–4 D1 शस्त्रं; B0. 1 वातु (for जातु). B2 damaged; T2 निघातयेत्; G1 निपूत° (for निपात°).

43 With 43, cf. Manu. 4. 168; Āpastamba 1. 25. 2; 28. 15. — ^{a}) K1 पांसुं; K3. 5 V1 B0–2. 5. Da1 D2–5. 9 पांशून्; B4 Da2 पांशुं (for पांसून्). — ^{b}) V1 B3. 5 Da2 D5 नि(Da2 न)गृह्णीयाद्; B1. 2 D4. 9 संगृह्णाति (for °ह्णीयाद्). D7 S (G3. 4 absent) गृह्णाति द्विजसत्तमात् (D7 G2 °मान्; M2 °माः). — ^{c}) K2. 4 स्म (for स). Da स या (for समा). D5 तावतीश्च महाराज. — ^{d}) B4 damaged from रके up to शस्त्र (in 44^{b}). K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 प्रतिपद्यते; B0 परिवर्तयेत्; D5 °पच्यते (for °वर्तते).

44 B4 damaged up to शस्त्र. — ^{a}) D4 भ्रूणहा. ※ Cn : आहवमध्ये गोब्राह्मणरक्षार्थं संग्रामे । ※ — ^{b}) K1 श्राघते (sic); G2 वध्यते (for शुध्य°). D3 (by corr. as in text) शास्त्र- (for शस्त्र-). K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 -पाततः (for -पातितः). — ^{c}) K5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 7. 8 S (G3. 4 absent) अग्नौ (for वह्नौ). — ^{d}) K5 B2 Da1 Dn1. n3 D2. 3. 7. 8 T2 शुध्यते.

45 With 45^{abcd}, cf. Manu. 11. 90. B3 om. (hapl.) 45–46. D4 om. (hapl.) 45^{abcd}. V1 reads 45^{abcd} on marg. — ^{a}) K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 सुरापी (for °पो). Da1 D9 वारणीम् (for वारु°). Dn3 भुक्त्वा; G2 उष्णात् (for उष्णां). — ^{b}) M2 पीतः (for पीत्वा). K1 V1 B0. 1. 4. 5 Da D6. 7 S (G3. 4 absent) प्रमुच्यते. — ^{c}) D5. 7 तथा; Ca. n तया (as in text). K5 सु-; D5 हि (for स). K6 Dn3 D2. 3 कामे (for काये). — ^{d}) B2 damaged; Ś1 Da2 तेन; Dn3 [अ]नेन; D6 च प्र- (for प्रेत्य). K1. 2. 4 B0. 4 D1. 5. 9 मुच्यते (for शुध्यति). K5 मृत्युं वा प्राप्य शुध्यति. — D7 om. (hapl.) 45^{e}–46^{d}; T2 G1 om. 45^{ef}. — ^{e}) K1. 3 M4 लोकाश्च; K2 लोकाश्च (for लोकांश्च). — ^{f}) D1 ताहश्ये (for नान्यथा).

46 With 46, cf. Manu. 11. 103; Āpastamba Dharmasūtra 1. 25. 2, 28. 15. B3 D7 om. 46 (cf. v. l. 45). K4 om. 46^{a}–47^{b}. — ^{ab}) B4 damaged. Dn1 पापात्मा (for दुरा°). D1 (also as

अथ वा शिश्नवृषणावादायाञ्जलिना स्वयम् ।
नैर्ऋतीं दिशमास्थाय निपतेत्स त्वजिह्मगः ॥ ४७
ब्राह्मणार्थेऽपि वा प्राणान्संत्यजेत्तेन शुध्यति ।
अश्वमेधेन वापीष्ट्वा गोमेधेनापि वा पुनः ।
अग्निष्टोमेन वा सम्यगिह प्रेत्य च पूयते ॥ ४८
तथैव द्वादश समाः कपाली ब्रह्महा भवेत् ।
ब्रह्मचारी चरेद्भैक्षं स्वकर्मोदाहरन्मुनिः ॥ ४९
एवं वा तपसा युक्तो ब्रह्महा सवनी भवेत् ।
एवं वा गर्भमज्ञाता चात्रेयीं योऽभिगच्छति ।
द्विगुणा ब्रह्महत्या वै आत्रेयीव्यसने भवेत् ॥ ५०
सुरापो नियताहारो ब्रह्मचारी क्षमाचरः ।
ऊर्ध्वं त्रिभ्योऽथ वर्षेभ्यो यजेताग्निष्टुता परम् ।

C. 12. 6093
B. 12. 165. 56
K. 12. 163. 56

in text). ^{5} -चेतसः (for -चेतनः). — ^{c}) K1 सूर्चीं; K2 सूर्म्मीं; K3 D3 सूखां; V1 B2.4 D5 सूषां; Bo सूषां; B1 सुर्म्मीं; B5 Da भूषां; S (G3.4 absent) शि(T1 G5 शी)लां; Ca सूर्मीं (gloss: ताम्रादिमयीं प्रतिमां) (as in text). Da1 ज्वलितम् (for ज्वलन्तीम्). K1.3 आश्लिष्टो; V1 B (B3 om.) D5 आलिंग्य; Da D1 आश्रित्य; S (G3.4 absent) आसाद्य (for आश्लिष्य). K5 Dn1.n3 D2.3.8 Cn ह्याकार(Dn1.n3 D2 Cn °रां)-प्रतिमा(Dn1.n3 Cn °मां)लिंग्य. ❀ Cn: संतप्तामिति शेषः। ❀ — ^{d}) K2.3.5 V1 B2 Dn1.n3 D2.3.8 सोभि-; Da तेन; M सह (for स वि-). K1 -शुध्यते.

47 With 47, cf. Manu. 11. 104; Āpastamba Dharmasūtra 1. 25. 1. K4 om. 47^{ab} (cf. v. l. 46). — ^{b}) D4 आच्छिद्य; T2 आधाय (for आदाय). D5 द्वयं (for स्वयम्). — ^{c}) K5 नैर्ऋतौ; D5 नैर्ऋतां; G1 नैर्ऋतिं (for नैर्ऋतीं). — ^{d}) D3 निपतेत्सत्यजिह्मगः; D4 °तेत स जिह्मगः; T2 G1 °तच्च न(G1 स)जिह्मगः. ❀ Ca: अजिह्मगः ऋजुपथगामी । ❀

48 ^{a}) D4 M4 ब्राह्मणार्थेन (for °र्थेऽपि). B2 च; D5 वै (for वा). D7 प्राणाः. — ^{b}) D7 S (G3.4 absent) सं(D7 G2 M4 स)त्यजंस् (for °त्यजेत्). K3 D9 त्यजंस्ते(D9 °जेत्ते)न विशुध्यति. — With 48^{cd}, cf. Manu. 11. 74^{ab}. 48^{cd} is damaged in B4. — ^{c}) Dn3 अश्वमेधेपि (for °धेन). D5 पीत्वा; T2 G1 हीष्ट्वा (for [अ]पीष्ट्वा). — ^{d}) K1 [अ]थ (for [अ]-पि). K3 Bo.3.5 D5.7.9 S (G3.4 absent) गोसवेनाथ (M4 °पि) वा पुनः; K5 V1 B1.2 Da Dn1.n3 D2-4.8 अथ (B1.2 Da2 ह्यथ; Da1 यथा; D4 [अ]-प्यथ) वा गोसवेन वा. — ^{e}) D7 S (G3.4 absent) मरुस्तोमेन (for अग्निष्टो°). — Dn3 reads 48^{f}–49^{a} twice. — ^{f}) K2.4.5 Da Dn1.n3 (both times) D2.3.8 पूज्यते; K3 B1 पूर्य°; V1 भूय°; Bo.3-5 D5 मोद° (for पूय°).

49 For the repetition in Dn3, cf. v. l. 48. — ^{a}) T2 ततो हि (for तथैव). K5 तथैव द्वादशं मासं. — ^{b}) K3 केपाली (sic); K5 V1 Bo.1.3.4.5 (marg.) D4 कापाली (for कपाली). K1 वसेत् (for भवेत्). D7 S (G3.4 absent) का(G1 क)पोतं धर्ममाचरेत् (M1.3 °रन्). ❀ Ca: कपाली हतब्राह्मणः कपालयुक्तो वा । ❀ — ^{c}) D7 S (G3.4 absent) एककालं (for ब्रह्मचारी). Da2 भवेद्; M चरन् (for चरेद्). K4 B2.3 D5 भैक्ष्यं; D1 भैक्ष्ये (for भैक्षं). K5 B1 Dn1.n3 D2.3.8 ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं. — ^{d}) Da1 स्वकर्म च (hypermetric). K5 V1 B1.2 Da Dn1.n3 D2.3.8 ख्यापयन्; B5 D7 T1 G2.5 [उ]दाहरेत् (for °हरन्). D7 S (G3.4 absent) जने (for मुनिः).

50 ^{a}) Bo.3-5 D5 तु; D4 G1 स; D7 T1 G2.5 M2.4 च; T2 हि (for वा). M1.3 एवं (M3 °कं) द्वादशवर्षेण. — ^{b}) K5 D2.3.8 स मुनिर्; D5 स शुचिर्; D7 T2 स पुनी (sic) (for सवनी). K3 D9 ब्रह्मचारी मुनिर्भवेत्. ❀ Ca.n: सवनी त्रिषवणस्नायी । ❀ — ^{c}) K1 अज्ञात्वा; K2.4 °ज्ञाताम् (for °ज्ञाता). K3 V1 Bo.2-5 D4.7.9 S (G3.4 absent) एवं गर्भमवि(M2 °पि)ज्ञात(B2 °ता)म्; K5 Da Dn1.n3 D2.3.5.8 Ca एवं तु समभि(Da °वि)ज्ञाताम् (D5 °ज्ञाय); B1 एवं ते स बली ज्ञातो; D1 एवं वा गर्भसंजाताम्. — ^{d}) Ś1 (before corr. as in text) वेद् (for योऽभि-). K2.4 आत्रेयीं वेदयन्नरः; K3.5 V1 B Da Dn1.n3 D2-4.7-9 S (G3.4 absent) आत्रेयीं वा (B1 °यीं च; G1 °यिं वा; M1 °यं वा; M3.4 °यीं यो) निपातयेत् (Bo.3-5 M3 °यन्); D5 नात्रेयीं स्वां निपातयेत्. ❀ Cn: आत्रेयीं प्राप्तगर्भां स्त्रियम् । Cv (reading मात्रेयीं): स्वमातृसंबन्धिनी सहोदरी । ❀ — ^{e}) K3 D9 गुरुणा; D2.3 द्विगुणो; T2 °गुणां (for °गुणा). B1 damaged; D2.3.8 G1 M4 या; T2 हि (for वै). — ^{f}) B1 damaged. T1 G1.2 आत्रेयीं; M4 मायावी- (for आत्रेयी-). K5 Dn1.n3 D2-4.8 -निधने; V1 D7 T1 G5 -हिंसतो (V1 °नो); Bo D1.5 -व्यसनी (D5 °नो); B1 Da T2 G1 M -हिंसने; B2 -हिंस*; B5 (marg.) G2 -हिंसिनो (for -व्यसने).

51 ^{a}) B1 damaged; D4 सुरापा; T2 सुरापो (for °रापो). Da2 निराहारो (submetric); Dn3 D2.

C. 12. 6098
B. 12. 165. 56
K. 12. 163. 56

ऋषभैकसहस्रं गा दत्त्वा शुभमवाप्नुयात् ॥ ५१
वैश्यं हत्वा तु वर्षे द्वे ऋषभैकशताश्च गाः ।
शूद्रं हत्वाब्दमेवैकमृषभैकादशाश्च गाः ॥ ५२
श्वबर्बरखरान्हत्वा शौद्रमेव व्रतं चरेत् ।
मार्जारचाषमण्डूकान्काकं भासं च मूषकम् ॥ ५३
उक्तः पशुसमो धर्मो राजन्प्राणिनिपातनात् ।
प्रायश्चित्तान्यथान्यानि प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥ ५४
तल्पे चान्यस्य चौर्ये च पृथक्संवत्सरं चरेत् ।
त्रीणि श्रोत्रियभार्यायां परदारे तु द्वे स्मृते ॥ ५५
काले चतुर्थे भुञ्जानो ब्रह्मचारी व्रती भवेत् ।

---

3. 8 निरताहारो; G2 निहता° (for नियता°). — b) Ś1 Bo. 5 D7. 9 T G1. 2. 5 क्षपाचरः; K3. 5 V1 B1–3 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 क्षिती(K3 °पा)शयः; D4 शपाशनः; D5 तपश्चरः; M1. 3. 4 क्षमापरः (for क्षमाचरः). — c) D7 और्ध्वं (for ऊर्ध्वं). K3. 5 Dn1. n3 D2. 3. 8 [ऽ]पि (for ऽथ). — d) Ś1 K1. 2 [आ]श्लिष्य(K1 °ष्ट॰)ता; B1 [अ]भ्रिष्वना; D5 निष्कृता (for [अ]भ्रिष्टुता). M1. 3 परः (for परम्). D1 यजतास्सिष्यतासरन् (sic). — e) K1 (before corr. as in text). 3 D6 वृषभैक॰; D9 रुषभैक॰ (for ऋष°). Ś1 (*sup. lin.* as in text) K1. 2. 4. 5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D1–4. 7. 8 S (G3. 4 absent) ॰सहस्रं (M4 °स्रा) वा; K3 D9 °स्राणि; Bo. 3–5 D5 Ca °स्रा गा (for °स्रं गा). — f) K3 गाद्या (sic) (for दत्त्वा). K5 शौचम् (for शुभम्). V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 3. 8. 9 गा द(B1 गोर्द॰; Da गौर्द)त्वा शौच(D9 शुभ)माप्नुयात्; D4 दा[? ग]वां दत्त्वा शुचिभी[? °चिर्भ]वेत्; D7 S (G3. 4 absent) गां (T1 G5 M1. 4 गा) दत्त्वा शुद्धिमाप्नुयात्. — After 51, M ins.:

416* दीक्षाभिषेकनिर्मुक्ते क्षत्रिये षड्ढ समाचरेत् ।

52 a) Da2 हंता (for हत्वा). D4 तु (for तु). Da वर्षेभ्यो (for वर्षे द्वे). — b) D4 ऋषभिका॰ (sic); T2 G1 वृषभैक॰ (for ऋष°). K5 V1 B1 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 T2 G1 ॰शतं; B2 damaged (for ॰शताश्च). — Ś1 K2. 4 B1 D1 om. (hapl.) 52cd. — c) K1 तम्; Da [अ]ष्ट्रम् (sic); D4 [अ]ष्टम्; G2 [अ]हम् (for [अ]ब्दम्). V1 Bo Da एकैकम् (for एवै°). — d) B2 damaged. G1 ॰दशं च (for ॰दशाश्च). K5 V1 B (B2 damaged) Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 ऋ(D5 वृ)षभं च (Da °भैकं) शतं च गाः.

53 With 53, cf. Manu. 11. 131. D8 om. 53ab. — a) B2 damaged. Ś1 D9 स्व॰ (for श्व॰). K1 ॰स्वर॰; K5 V1 B (B2 damaged) Da Dn1. n3 D2. 3. 5 ॰वराह॰; D1 ॰चंबर॰; D7 S (G3. 4 absent) ॰मार्जार॰ (for ॰बर्बर॰). M1 ॰खरान्. — b) B2 damaged. B4 damaged from शौद्रमेव up to श्रोत्रिय (in 55c). K2. 3 रौद्रमेव; B1 शौन°; D7 T G1. 2. 5 M2. 4 द्युम्नहत्या॰; M1. 3 शूद्रं हत्वा (for शौद्रमेव). — c) K3 D3 मार्जारं. K2. 4 ॰कष॰; D4 ॰वाष॰ (for ॰चाष॰). B3 ॰मंडूकं; Da ॰मंडूकाः; D5 ॰भल्लूकं (for ॰मण्डूकान्). D1 corrupt; D7 S (G3. 4 absent) मंडूकचाषनकुलान्; D8 शूद्रं हत्वाष[थ] मंडूकान्. — 53d is damaged in B2. — d) D5 काक॰ (for काकं). Ś1 K1. 2 B3 बालं; Ś1 (*sup. lin.*) बासं; K3 चालं; K4. 5 Bo Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 ब्यालं; B5 D1. 4. 9 वालं (for भासं). K1 (by corr. as in text). 5 Bo. 3. 5 Dn1. n3 D2–5. 8 मूषिकं. V1 B1 Da काकं (Da भासं) मूषिकमेव च (B1 वा); D7 T1 G2. 5 काकोलूकांश्च मूषिकान्; T2 G1 बकां(G1 °का)श्च सहमूषिकान्; M1. 3. 4 काकान्बालांश्च मूषिकान्; M2 बालांश्च सहमूषकान्.

54 B4 damaged. — a) M खर॰ (for पशु॰). D7 S (G3. 4 absent) ॰वधे (G1 M1. 3 °धो) (for ॰समो). K5 Dn1. n3 D2–4. 8 दोषो (for धर्मो). B1. 2 Da उक्तः पशुसमुद्देशो. — b) K1 प्राण॰ (for प्राणि॰). D5 ॰निपातनं. — After 54ab, D7 T G1. 2. 5 read (with v. l.) 69ef (T2 G2 repeating it in its proper place). — c) Bo [अ]नेकानि; Da [अ]थोन्यानि (for [अ]था°). — d) K3 [अ]त्र (for [अ]नु॰).

55 B4 damaged up to श्रोत्रिय. — a) K3 M4 चाप्यन्न॰; D7 वान्यस्य; T1 G5 [ऽ]थाप्यन्न॰; G2 M2 [ऽ]वाचान्न॰; M1. 3 चास्यन्न॰ (for चान्यस्य). Ś1 K2. 4 D1 तल्पे (K4 तुल्ये) चाप्य(Ś1 °प्या)नुशोचे च; K1 तल्पे चाप्यनुशौचेत; K5 B5 Dn1. n3 D2. 3. 8 Cn अल्पे वा(Dn1 D3. 8 Cn °ल्पे चा)प्यथ शोचेत (B5 शोचे च; D2. 3. 8 शौचे च); V1 B1. 2 अल्पे (B1 °न्ये) वाप्यनुशोचेत (B1 °शोचे च; B2 °शौचे च); Bo अल्पे वाप्यथ वा शौचे; Da तप्येताप्यनुशो(Da1 °शौ)चेत; D4 तल्पेपि तत्राशौचं च; D5 अन्येनानल्पशौचेन; D9 तल्पे चाप्यन्नशौचेव; Cv कल्पे (gloss: अविद्यमानदोषकल्पने) चान्नस्य चौर्ये च. — b) K4 संवत्सरे. — c) B1 D5 ॰भार्यायाः (for ॰भार्यायां). — d) K3 T2 ॰दारेषु; K5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 8 °रे च (for °रे तु). T2 वै (for द्वे). M1. 3 षड्भिर्मे प्रथमेधिकं.

56 b) D4 व्रतं (for व्रती). Da D4 चरे(D4 °र)त्

स्थानासनाभ्यां विहरेन्निरह्णोऽभ्युदियादपः ।
एवमेव निराचान्तो यश्चाग्नीनपविध्यति ॥ ५६
त्यजत्यकारणे यश्च पितरं मातरं तथा ।
पतितः स्यात्स कौरव्य तथा धर्मेषु निश्चयः ॥ ५७
ग्रासाच्छादनमत्यर्थं दद्यादिति निदर्शनम् ।
भार्यायां व्यभिचारिण्यां निरुद्धायां विशेषतः ।
यत्पुंसां परदारेषु तच्चैनां चारयेद्व्रतम् ॥ ५८
श्रेयांसं शयने हित्वा या पापीयांसमृच्छति ।
श्वभिस्तां खादयेद्राजा संस्थाने बहुसंवृते ॥ ५९
पुमांसं बन्धयेत्प्राज्ञः शयने तप्त आयसे ।
अप्यादधीत दारूणि तत्र दह्येत पापकृत् ॥ ६०
एष दण्डो महाराज स्त्रीणां भर्तृव्यतिक्रमे ।

c. 12. 6106
B. 12. 163. 66
K. 12. 163. 68

(for भवेत्). — [c]) B1 स्थानाशनाभ्यां. K4 D1 विर्हेत्; D4 विहरत् (for °रेत्). — [d]) K4 Da M4 त्रिरह्नो; K5 B1-4 Dn1. n3 T2 °ह्ना (for °ह्णो). K5 V1 Bo. 2-5 Da Dn1. n3 D2. 7. 8 T G2. 5 M4 [अ]भ्युपयन्; B1 क्षपयन् (for ऽभ्युदियाद्). K1 चरः; K4 नृपः (for अपः). K3 D4 त्रिरह्णोभ्युदयादयः; D8 °ह्णोभ्युपयत्रयः; D5 त्रिरंशिनाभ्युपायतः; G1 त्रिरह्नाप्युपयानृपः; M1. 3 °ह्नाच्च भयं न च; M2 °ह्णौभ्युपयन्नरः. — [cf]) B2 damaged. K1 निशादांतो; K3 V1 B (B2 damaged) Da Dn1. n3 D2-5. 8. 9 Cn निराकर्ता; K5 °कृत्वा (for °चान्तो). K1. 2. 4 D1 अपि विध्यति; K5 D2. 3. 8 अपविध्यते; B1 D5 परिविध्यते (D5 °ति); B4 उपविध्यति; Ca. n अपविध्यत्ति (as in text). — For 56[cd], D7 T G1. 2. 5 M subst.:

417* एवमेव चरन्राजंस्तस्मात्पापात्प्रमुच्यते ।
[D7 राजा (for राजंस्).]

57 With 57[ab], cf. Manu. 3. 157[ab]. — [a]) B2 damaged. K2. 4 D1. 7 T1 G5 [अ]कारणं (for °रणे). D7 T1 G2 यच्च (for यश्च). — [b]) K5 Dn1. n3 D2-4. 8 गुरुं; D7 T G2. 5 M च ह; T2 (*inf. lin.*) G1 च यः (for तथा). — [c]) D4 स हि (for स्यात्स). — [d]) B4 damaged. Da यथा धर्मविनिश्चयः.

58 [a]) B4 damaged. K3 D4 अत्यंतं; D1 अभ्यर्थं (for अत्यर्थं). K5 V1 Bo. 2. 3. 5 Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 ग्रासाच्छादनमात्रं तु; B1 या संदेहेन मार्गं तु; D7 S (G3. 4 absent) ग्रासा(M4 हृत्वा)च्छादनयानं च. — [b]) K1 अनिदर्शनं. D7 S (G3. 4 absent) शयनं ह्यासनं तथा. — After 58[ab], D7 S (G3. 4 absent) ins.:

418* ब्रह्मचारी द्विजेभ्यश्च दत्त्वा पापात्प्रमुच्यते ।
[M1. 3. 4 चरेत्पूर्वं (for ब्रह्मचारी). T2 विमुच्यते.]

— With 58[cdef], cf. Manu. 11. 176; Yājñavalkya I. 70. — [d]) D4. 7 T1 G2. 5 विरुद्धायां. — [e]) M3 यः (for यत्). K5 V1 Bo. 2-5 Da Dn1. n3 D2-5. 8 पुंसः; B1 D1 M2 पुंसा (for पुंसां). B1 om. from परदारेषु up to संवस्त (in 61[e]). K4 -धारेषु (sic); D2 -द्वारेषु (for -दारेषु). — [f]) K3. 5 V1 B (B1 om.) D (except D1; Dn2 D6 absent) S (G3. 4 absent) तदेनां (for तच्चैनां). D4 कारयेद् (for चार°).

59 With 59, cf. Manu. 8. 371. B1 om. 59 (cf. v. l. 58). — [a]) K4 श्रेयसं (for श्रेयांसं). Ś1 K2. 4 D1 ब्राह्मणं; K1 lacuna; K5 V1 Bo. 3. 5 Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 शयनं (for शयने). Ś1 K1. 4 D1 हत्वा. — [b]) K1 D4 इच्छति (for ऋच्छति). Ś1 K2. 4 D1 यो दंडं (D1 °डे) नैवमिच्छति; K3 V1 B2. 4 D9 T2 G1 पापीयांसं निय(K3 D9 निग-; T2 G1 सम्)च्छति; K5 Dn1. n3 यान्यं पापं निगच्छति; Bo. 3. 5 D5 पापीयांसमिति स्मृ(D5 श्रु)तिः; Da D2. 3. 8 नान्यत्पापं निय(D2 °ग)च्छति. — [c]) D7 बहिस्; G1 अहिस् (sic) (for श्वभिस्). Ś1 K2. 4 D1 तं; G3 तान् (for तां). K5 B3 Dn3 D2. 3. 5. 8 T1 G5 M4 अर्दयेद्; V1 Bo. 4. 5 Dn1 T2 G1 अाद°; B2 damaged; Da आददेद्; D7 अवसेद्; G3 M1-3 म(M2 मु)र्दयेद् (for खाद°). K1 राजन् (for राजा). — [d]) K1 सस्थाने; G2 मु° (for सं°). K5 V1 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 -वि-स्तरे; Bo -मन्यते; B3 *स्तरे; D7 T G1. 2. 5 M2 -संस्थिते; M1. 3. 4 -संचिते (for -संवृते).

60 With 60, cf. Manu. 8. 372. B1 om. 60 (cf. v. l. 58); B5 mostly damaged. — [a]) K3 Bo. 3. 5 Dn1. n3 D2. 3. 8 उन्नयेत्; B2 damaged (for बन्धयेत्). D7 G3 K3 V1 B2 Da D4. 9 T1 G1. 5 M2-4 पाशैः; D7 G2 पापैः (for प्राज्ञः). — [c]) Ś1 K2. 4 V1 Bo. 2. 3. 5 Da D1. 5. 9 अप्या(K3 °स्या)ददीत; K1 अप्यास्देत (sic); D4 समाददीत (for अप्यादधीत). D7 T1 G2. 5 अस्य (D7 यस्य; G2 आस्ये) दद्यात्स दारूणि; T2 G1 M अस्य (M1 अप्या-; M2 आस्या) दद्या(M3 °स्या)च्च रूपाणि. — [d]) M तया (for तत्र). D4. 7 T G1. 2. 5 M2 दह्ये(G1 °ह्या)त्स (for दह्येत).

61 B1 om. up to संवस्त (cf. v. l. 58). K1 om. 61. — [b]) B4 damaged. D4 T2 भर्तुर (for भर्तृ°).

C. 12. 6107
B. 12. 163. 66
K. 12. 163. 68

संवत्सराभिशस्तस्य दुष्टस्य द्विगुणो भवेत् ॥ ६१
द्वे तस्य त्रीणि वर्षाणि चत्वारि सहसेविनः ।
कुचरः पञ्च वर्षाणि चरेद्भैक्षं मुनिव्रतः ॥ ६२
परिवित्तिः परिवेत्ता यया च परिविद्यते ।
पाणिग्राहश्च धर्मेण सर्वे ते पतिताः स्मृताः ॥ ६३
चरेयुः सर्व एवैते वीरहा यद्व्रतं चरेत् ।
चान्द्रायणं चरेन्मासं कृच्छ्रं वा पापशुद्धये ॥ ६४
परिवेत्ता प्रयच्छेत परिवित्ताय तां स्नुषाम् ।
ज्येष्ठेन त्वभ्यनुज्ञातो यवीयान्प्रत्यनन्तरम् ।
एनसो मोक्षमाप्नोति सा च तौ चैव धर्मतः ॥ ६५
अमानुषीषु गोवर्जमनावृष्टिर्न दुष्यति ।
अधिष्ठातारमत्तारं पशूनां पुरुषं विदुः ॥ ६६

Bo. 3. 5 Dn1 D5 -व्यतिक्रमात् (for °क्रमे). K3 भर्तुः स्त्रीणां व्यतिक्रमात्; K5 V1 B2. 4 Da Dn3 D2. 3. 8 स्त्रीणां भर्तृष्वतिक्रमात् (V1 B2 Da °क्रमे). — With 61^{cd}, cf. Manu. 8. 373^{ab}. — c) K3 D9 -षिक्तस्य; B2 -शक्तस्य; T2 -शसस्य; M2 -शापस्य (for -शस्तस्य). K4. 5 Dn1. n3 D7. 8 T1 G2. 5 संवत्सरोभिशस्तस्य; D5 °राणि शस्तस्य. ❀ Cn: अभिशस्तस्य प्रायश्चित्तं सद्योऽकुर्वतः । ❀ — d) Ś1 K4 D1 द्विगुणं.

62 ab) G2 तस्य च (for द्वे तस्य). B1 D4 चत्वारि वर्षाणि (by transp.). K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 -सेविनि; V1 B (except B4) Da D5 -सेविभिः; D4 -सेविनां; D7 -सेविना; G5 -सेविनं; Cv -सेवनात् (for -सेविनः). — c) Dn3 कुरवः; D1 T1 G2. 5 M कुमारः; D4 भवरः; D7 T2 G1 कुजारः; Cv कौमारं (for कुचरः). ❀ Cn: कुचरः पृथिवीं पर्यटन् । ❀ — d) K1. 3 D5. 9 चरन् (for चरेद्). K2. 4. 5 V1 B (except B3) Dn1. n3 D2. 3. 5. 8. 9 भैक्ष्यं; D1 भैक्ष्ये; D7 (before corr. as in text) भक्षं (for भैक्षं). Da यतव्रतः (for मुनिव्रतः). ❀ Cv: सहसेवनात् परस्त्रिया सह सेवनात् । तस्य पुरुषस्य अल्पकालसेवने द्वे, मध्यसेवने त्रीणि, बहुकालसेवने चत्वारि वर्षाणि वक्ष्यमाणव्रतं चरेत् । ❀

63 With 63, cf. Manu. 3. 172. — a) B4 damaged. D5. 9 T1 G1. 2. 5 परिवित्तः (for °वित्तिः). B1 Dn3 D3. 9 परिवेत्ता च (hypermetric); T2 G1. 2 M2 परीवेत्ता (for परि°). — b) Ś1 K2. 4 B1. 2 D1. 4. 9 Cv यथा च; K5 Dn3 D2. 3. 8 या चैव; D7 G2. 5 यदा च (for यया च). — c) Da1 पाणिग्रहास्; D4 °ग्राहे; T2 M4 °ग्राहाश्; M1 °ग्रहश् (for °ग्राहश्). K5 D2. 8 स्वधर्मेण; V1 Bo. 1. 3–5 Da Dn1. n3 D3. 5 स्वध°; D4 [s]स्य ध° (for च ध°). — d) Ś1 K1 D1 सर्वत्र; Da1 सेवते (for सर्वे ते). M4 परिताः (for पतिताः). D5 [अ]भवन्; D7 T1 G2. 5 त्रयः (for स्मृताः).

64 a) B1 damaged; T2 G1 भवेयुः (for चरेयुः). D4 एवोत्त (for एवैते). — b) T2 (by corr. as in text) G1 वीरहत्या- (for वीरहा यद्). D5 भवेत् (for चरेत्). — c) D4 चरन् (for चरेन्). — D8 repeats 64^{d}–67^{b} after गणास्त (in 12. 160. 18^{b}). — d) B4. 5 पशु- (for पाप-). Dn1 -लुप्तये (for -शुद्धये). D4 कृच्छ्रमात्मविशुद्धये; T2 कृच्छ्रं पापापनुत्तये.

65 For the repetition in D8, cf. v. l. 64. — a) Ś1 K1. 2. 4 परिवित्तिः; Da1 °वृत्ता; Da2 °वित्ता; D1 °वृत्तिः (for °वेत्ता). K3 परिच्छेत; B5 प्रयच्छेत्तु (for °च्छेत). — b) Ś1 परिवृत्ताय; B1. 3. 5 Dn3 °वेत्ताय (for °वित्ताय). Da तां स्नुषां परिवि(Da1 °वृ)त्तये; D4 परिवेत्तोस्तु तां स्नुषा; G2 °वृत्तायितां स्नुषां. — c) K1 त्वभ्यनुज्ञातौ; T2 प्रत्यनुज्ञातो (for त्वभ्यनु°). — d) D4 परिणयेत् (hypermetric) (for यवीयान्). K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 अप्यनंतरं; T2 G1 प्रत्यनंतरः (for °नन्तरम्). — 65^{ef} is damaged in B4. — e) K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 एवं च (D2 स) (for एनसो). — f) K5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2–4. 7. 8 T G1. 2. 5 M2. 4 तौ च सा (by transp.); D1 सारतौ (sic). M1. 3 तौ सा चैवेह धर्मतः.

66 For the repetition in D8, cf. v. l. 64. — a) Ś1 K1. 2. 4 B1 T2 अमानुषेषु; B2 °नुषी च; D1. 9 °नुषं(D9 °षी)यु (sic); Cv समानुषेषु; Cn अमानुषीषु (as in text). K1 गैवर्चम् (sic); K4. 5 B (except B2) Dn1 D2. 3. 5. 7. 8 M गोवर्ज्यम् (for °र्जम्). ❀ Ca: अमानुषीषु अजादिषु । ❀ — b) Ś1 अनादृष्टिर्; K1 D7 T1 G1 (by corr). 2. 5 °दिष्टं; K3. 4 °दिष्टिर्; K5 Cnp °धृष्टिर्; D4 °वृत्तिर्; T2 G1 (before corr.) अत्ता (G1 °ना-) दुष्टं; M1. 3. 4 अत्ता दुग्धं; M2 दुग्धमत्ता (for अनावृष्टिर्). K1 G2 M1 दूष्यति; K3 शुध्यति; T2 M2. 4 दुष्यते (for °ति). ❀ Ca: अनावृष्टिः रेतःसेकरहित इति । Cn: अनावृष्टिः अजीवनं हिंसेत्यर्थः । अश्वतेश्छिदिकर्मण इदं रूपम् । ❀ — c) K1 V1 Bo. 4 Dn3 D2. 3. 7 T1 G5 अंतारं (for अत्तारं). K5 B1. 3. 5 Da1 Dn1 D4. 5. 8 अधिष्ठाताव(K5 D8 °तात्र; D5 °ता च)मंतारं; B2 damaged; Da2 अधिष्ठातारबतारं (sic).

परिधायोर्ध्ववालं तु पात्रमादाय मृन्मयम् ।
चरेत्सप्त गृहान्भैक्षं स्वकर्म परिकीर्तयन् ॥ ६७
तत्रैव लब्धभोजी स्याद्द्वादशाहात्स शुध्यति ।
चरेत्संवत्सरं चापि तद्व्रतं यन्निराकृति ॥ ६८
भवेत्तु मानुषेष्वेवं प्रायश्चित्तमनुत्तमम् ।
दानं वादानसक्तेषु सर्वमेव प्रकल्पयेत् ।
अनास्तिकेषु गोमात्रं प्राणमेकं प्रचक्षते ॥ ६९
श्ववराहमनुष्याणां कुक्कुटस्य खरस्य च ।
मांसं मूत्रपुरीषं च प्राश्य संस्कारमर्हति ॥ ७०
ब्राह्मणस्य सुरापस्य गन्धमाघ्राय सोमपः ।
अपस्त्र्यहं पिबेदुष्णास्त्र्यहमुष्णं पयः पिबेत् ।
त्र्यहमुष्णं घृतं पीत्वा वायुभक्षो भवेत्त्र्यहम् ॥ ७१

C. 12. 6118
B. 12. 163. 77
K. 12. 163. 79

❀ Cv: अत्तारं तस्य बहुतरदुःखदानादत्तारं भक्षकं विदुः । ❀ — ^{d}) K1 पुरुषो; D4 पुरुषान्; G1 परुषं (for पुरुषं).

67 For the repetition in D8, cf. v. l. 64. — ^{a}) K3 D1 परिधायाश्चोर्ध्व- (D1 °चोर्ध्व-); D9 °याद्र्ध- (for °योर्ध्व-). K1 D4 T2 M4 -बालं; K5 D2. 3. 8 -चोलं; B1 -वासं; D7 G2 M2 -पालं; G1 -बालां (for -वालं). D4 वा; D7 T1 G2. 5 च (for तु). ❀ Cn: ऊर्ध्ववालं चमरीपुच्छम् । Cv (reading ऊर्ध्वबहुलं): उच्चतया विद्यमानं बहुलं द्रव्यं परिदाय दत्त्वा । ❀ — ^{b}) Ś1 K4 D7. 9 T2 G1. 2. 5 मृण्मयं; K1 मर्मयं (for मृन्मयम्). D1 पात्रमादास्यंडवं (corrupt). — With 67^{cd}, cf. Manu. 13. 122^{cd}. — ^{c}) D5 भैक्ष्य- (for सप्त). K1 भक्षे; K3 V1 Bo-2. 4. 5 Da1 D5. 9 भैक्ष्यं; K4 भैक्षे; K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 नित्यं (for भैक्षं). — ^{d}) T2 G1 यच्च कर्म च कीर्तयेत् (G1 °यन्).

68 ^{a}) Da अत्रैव; D5 तात्रार्थे-; D7 S (except G1; G3. 4 absent) तथैव (for तत्रैव). Ś1 (by corr.) चान्न-; B5 [अ]लब्ध-; D9 लघु-; Cv मल- (gloss गोमय-) (for लब्ध-). G1 M2 -भोजि. — ^{b}) D9 द्वादहाहात् (sic); T2 °शाब्दात् (for °शाहात्). B1 damaged; D4 विशुध्यति (for स शु°). Bo द्वादशाहेन शुध्यति; D5 दशाहात्स च शु°. — ^{c}) B1 damaged. D5 संवत्सरश्च; D9 सांवत्सरं. B1 वापि; T2 G1 चाह (for चापि). — ^{d}) T2 यद् (for तद्). G2 वृत्तं (for व्रतं). M2. 4 च (for यन्). K3 D4. 7. 9 T G1. 2. 5 M4 निराकृतिः (D9 °तः); V1 Bo. 2. 3. 5 Da D5 निकृंतति (for निराकृति). K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 Cn तद्व्रतं येन कृंतति; B1 °तं यच्च निष्कृतिः.

69 ^{a}) Dn1 भवेत्तन्; Dn3 D2. 3. 8 तदै (Dn3 °दे)-वं (for भवेत्तु). K1. 3 V1 B Da1 D4. 5. 7. 9 T G1. 2. 5 मानुषीषु (for °षेषु). B1 D5 G5 M [तु]व (for [तु]-वं). — ^{c}) D9 च (for वा). Ś1 K1. 2. 4 D1. 9 -सत्त्वेषु; K3. 5 V1 Bo-2. 4 Da Dn1. n3 D2-5. 8 -शक्तेषु (for -सक्तेषु). — ^{d}) K5 V1 B2 Da Dn1. n3 D2-4. 8 एतत् (for एव). D1 स (for प्र-). — D7 T1. 2 (first time) G1. 2 (first time). 5 read 69^{cf} after 54^{ab}. — ^{e}) K4 अनास्तिकेश (sic); D7 S (T2 G2 both times; G3. 4 absent) °नस्थिकेषु (sic); Cn अनास्तिकेषु (as in text). D7 T1 G2 (both times). 5 गोमूत्रं (for °मात्रं). — ^{f}) K5 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 Cn दानमेकं; Bo. 4 प्राणमात्रं; D7 T1 G5 पानमेकं. D4 प्रवक्षते; D9 प्रचक्ष्यते.

70 With 70, cf. Manu. 11. 154. — ^{a}) D7 T1 G5 वराहश्च-; G2 वराहं च; M2 श्वराहं (for °राह-). D7 S (G3. 4 absent) -मृगाणां च (for -मनुष्याणां). — ^{b}) K1 कुकूटस्य; K2 कुक्कू°; K3 कुकुं°; M3 कुक° (for कुक्कु°). K5 D2. 3. 9 कुररस्य बकस्य च. — ^{c}) D1. 5 T2 M2 मांस- (for मांसं). K2. 4. 5 V1 B (except B1) Da Dn1. n3 D2-4. 7-9 T1 G2. 5 M मूत्रं; D5 -मुत्र- (for मूत्र-). V1 B (except B1) Da Dn1 D2. 4. 5. 7. 8 S (G3. 4 absent) वा (for च). — ^{d}) Ś1 K4 प्राच्य (sic); K1. 8 D4 प्राप्य; D1 प्राप्त (for प्राश्य).

71 71^{ab} = Manu. 11. 149^{ab}. — ^{a}) B4 damaged from ब्राह्मण up to आघ्राय (in 71^{b}). K1. 3. 5 V1 B (B4 damaged) Da Dn1. n3 D2. 3. 7-9 T1 G5 M2 ब्राह्मणस्तु (V1 °श्च) (for °णस्य). — ^{b}) K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 सोपमः; D7 D2. 3. 8 आदाय (for आघ्राय). D2. 3. 8 सोपमः; — ^{c}) D5 आपस्र (for अपस्). K1 पिवेद्; B4 पिपेद्; D1 सिवैद् (corrupt) (for पिबेद्). Ś1 K2. 4. 5 V1 Bo. 1. 3 Da Dn1 D3 Dn3 D1. 2. 5. 8 G1 उष्णं; B4 उद्दं (sic); Dn1 D3 Dn3 D1. 2. 5. 8 G1 उष्णं; — ^{d}) D7 S (G3. 4 absent) उष्णस्र (for उष्णास्). — B1 om. 71^{e}-72^{d}. — ^{e}) K5 संयतात्मा जितेन्द्रियः. — K5 Da1 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 पयः (for V1 B (B1 om.) Da1 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 पयः (for घृतं). D7 S (G3. 4 absent) अ(G1 आ)पः पीत्वा तु घृतं). — ^{f}) Ś1 V1 Bo D1 M4 वायु (M2 °स्वाथ) स पुनर्. K3 D8 भक्ष्यो; Da1 वायुं पीत्वा (for वायुभक्षो). K3 D8 दिनत्रयं (for भवेत्त्र्यहम्).

C. 12. 6119
B. 12. 165. 78
K. 12. 163. 80

एवमेतत्समुद्दिष्टं प्रायश्चित्तं सनातनम् ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण तत्त्वज्ञानेन जायते ॥ ७२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥

१६०

वैशंपायन उवाच ।
कथान्तरमथासाद्य खड्गयुद्धविशारदः ।
नकुलः शरतल्पस्थमिदमाह पितामहम् ॥ १
धनुः प्रहरणं श्रेष्ठमिति वादः पितामह ।
मतस्तु मम धर्मज्ञ खड्ग एव सुसंशितः ॥ २
विशीर्णे कार्मुके राजन्प्रक्षीणेषु च वाजिषु ।
खड्गेन शक्यते युद्धे साध्वात्मा परिरक्षितुम् ॥ ३
शरासनधरांश्चैव गदाशक्तिधरांस्तथा ।
एकः खड्गधरो वीरः समर्थः प्रतिबाधितुम् ॥ ४
अत्र मे संशयश्चैव कौतूहलमतीव च ।
किं स्वित्प्रहरणं श्रेष्ठं सर्वयुद्धेषु पार्थिव ॥ ५
कथं चोत्पादितः खड्गः कस्यार्थाय च केन वा ।

---

72 B1 om. 72 (cf. v. l. 71). — a) T2 G1 एव (for एतद्). D9 समादिष्टं (for समुद्दिष्टं). — b) D7 S (G3. 4 absent) प्रायश्चित्त(G1 M °त्तं)निषेवणं. — d) K5 V1 B2 Da Dn3 D2. 3. 7. 8 T G1. 5 M यद्‌ज्ञानेन; Dn1 G2 यज्ज्ञा(G2 °दा)नेन (for तत्त्व°). K5 V1 Dn1. n3 D2. 3. 8 संभवेत्; B0. 3–5 D5 विद्यते (for जायते).

Colophon. — *Sub-parvan* : Ś1 K V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D1–5 आपद्धर्म; B4. 5 D7 S (G3. 4 absent) राजधर्म; D9 उपाधर्म. — *Adhy. name* : Ś1 K1–4 D1. 9 M1. 3 प्रायश्चित्तविधिः; K5 Dn1. n3 D2–5 प्रायश्चित्तीयं; B0. 3. 5 प्रायश्चित्तं; B2 प्रकीर्णकं; B4 damaged; Da प्रकीर्णकप्रायश्चित्तं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : B2 164; B3 T G1. 5 M 163; Da1 Dn1 35; D8 29; G2 162. — *Śloka no.* : Da1 D8 80; Da2 Dn1 D9 79; Dn3 81.

160

1 a) D1 [आ]साद्य; T1 [आ]सज्य. — b) M1 °विशारद.

2 Before 2, K5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 ins. नकुल उवाच. — a) B1 D5. 9 T2 G1 M3. 4 प्रहरण-; D1 प्राणहरं. Da2 M2 श्रेष्ठ. — b) K2. 3 अतीवादा (K3 °दः); K4. 5 Dn1. n3 D2. 3. 8 अतीवात्र (K4 °द्य); B0. 3–5 D5 इदमाह (B0. 5 °हुः); D1 इति वासः; D4 इति चाह (for इति वादः). K3 M2 पितामहः. — c) K2. 4. 5 B1 Dn3 D2. 8 मनस्; K3 मम; G1 ततस् (for मतस्). B0 धर्मज्ञः. — d) Da2 एष (for एव). Ś1 K1 तु संशितः; K2–4 V1 Da D1–4. 8. 9 सु(K2. 3 D1. 9 तु)शंसितः; B1 सुसंस्थितः; T2 G1 सुशिक्षितः; G5 सुसंततः (for °शितः).

3 3ab is damaged in B4. — a) B0. 5 D5 विस्तीर्णे; D7 T1 G2. 5 छिन्ने च; T2 G1 जीर्णेथ; M शी(M4 जी)र्णे च (for विशीर्णे). — b) D7 S (G3. 4 absent) शरेषु च (for च वाजिषु). — c) D7 S (G3. 4 absent) योद्धुम् (for युद्धे). — d) D4 स चात्मा; D7 T1 G2. 5 आत्मानं; T2 G1 M आत्मा वा (T2 M4 च) (for साध्वात्मा).

4 a) Ś1 K2–4 D1 शरासनधराश्च. — b) Ś1 K2. 4 D1 -शक्तिधरास् (for °धरांस्). K4 B1 D8 तदा (for तथा). — c) D7 खड्गतरो. V1 B1 मर्त्यः; B4 Da D7 T1 G2 धीरः (for वीरः). Ś1 K2. 4 D1 एकं खड्गधरं वीरम्. — d) Ś1 K2. 4 D1 [अ]समर्थाः (for समर्थः). D7 T1 G2 प्रतियोधितुं; G1 °पादितुं (for °बाधितुम्).

5 a) V1 B1 Dn1. n3 D2. 3. 8 एतन्मे (for अत्र मे). K3 D9 तात (for चैव). — G1 om. (hapl.) 5b–18c. — b) K2. 4 M2 कुतूहलम् (for कौतू°). — c) Dn3 किंचित्. Da2 प्रहरण-. — d) D4 -शास्त्रेषु; T2 -भूतेषु (for -युद्धेषु). V1 B0. 5 D1 भारत (for पार्थिव).

6 G1 om. 6 (cf. v. l. 5). V1 reads 6–8 on marg. — a) T2 M वा (for च). D1 कथं चोत्पादिताः खड्गाः. — 6bc is damaged in B4. — b) K5 Dn1. n3 D2. 3. 7. 8 T1 G2. 5 कस्मै (for कस्य). K1. 3. 5 V1 B0. 2 Da Dn1. n3 D2–5. 7–9 T1 G2. 5 M2 चार्थाय

पूर्वाचार्यं च खड्गस्य प्रब्रूहि प्रपितामह ॥ ६
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा माद्रीपुत्रस्य धीमतः ।
सर्वकौशलसंयुक्तं सूक्ष्मचित्रार्थवच्छुभम् ॥ ७
ततस्तस्योत्तरं वाक्यं स्वरवर्णोपपादितम् ।
शिक्षान्यायोपसंपन्नं द्रोणशिष्याय पृच्छते ॥ ८
उवाच सर्वधर्मज्ञो धनुर्वेदस्य पारगः ।
शरतल्पगतो भीष्मो नकुलाय महात्मने ॥ ९
तत्त्वं शृणुष्व माद्रेय यदेतत्परिपृच्छसि ।
प्रबोधितोऽसि भवता धातुमानिव पर्वतः ॥ १०
सलिलैकार्णवं तात पुरा सर्वमभूदिदम् ।
निष्प्रकम्पमनाकाशमनिर्देश्यमहीतलम् ॥ ११
तमःसंवृतमस्पर्शमतिगम्भीरदर्शनम् ।
निःशब्दं चाप्रमेयं च तत्र जज्ञे पितामहः ॥ १२
सोऽसृजद्वायुमग्निं च भास्करं चापि वीर्यवान् ।
आकाशमसृजच्चोर्ध्वमधो भूमिं च नैर्ऋतिम् ॥ १३
नभः सचन्द्रतारं च नक्षत्राणि ग्रहांस्तथा । C. 12. 6133 B. 12. 166. 14 K. 12. 164. 14

(by transp.); B1. 3. 5 T2 M1 वार्थाय; M3. 4 पार्थाय. K3. 5 V1 B1–3 Dn1. n3 D2. 3. 8. 9 च (for वा). —c) D1 पूर्णाचार्यं; D4 पूर्वापर्यं; D9 पूर्वार्वाचश्. K3 D9 तु (for च). —d) Ś1 K2. 4 D1 भरतर्षभ. B1 D7 T G2. 5 M1–3 प्रब्रवीहि पितामह; B4 तत्प्रब्रूहि पितामह.

7 Before 7, most MSS. ins. वैशंपायन उवाच. G1 om. 7 (cf. v. l. 5); V1 reads it on marg. —a) Ś1 K2 D1 ततस् (for तस्य). —b) B2 Da भारत (for धीमतः). —c) K3 सत्त-; K4. 5 V1 Bo. 1. 3–5 Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 स तु; B2 सर्वं; D4. 7. 9 T G2. 5 स्वर-; M1. 3. 4 स[त्स]रु-; M2 तरु- (sic) (for सर्व-). —d) K1–4 B4 D1. 5. 9 सूक्ष्मं; B2 damaged (for सूक्ष्म-). K1. 3 Bo. 3–5 D5. 7. 9 S (G1 om.; G3. 4 absent) -चित्रा(K3 -तत्त्वा)र्थवत्सुखं; K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 °संम(Dn1. n3 °यु)तं; V1 B1. 2 Da D4 °मद्भुतं (for °वच्छुभम्).

8 G1 om. 8 (cf. v. l. 5); V1 reads it on marg. —a) D1 अतस्तस्य; T2 ततस्तेस्य. Da2 [उ]त्तरे. —b) K1 M2 सुर- (for स्वर-). B4 -शोभितं (for -पादितम्). —c) Ś1 -संपन्नो (for -संपन्नं). K1. 3. 5 V1 Bo. 3–5 Dn1. n3 D2. 4. 5. 8. 9 M शिक्षया चोपसंपन्नं (K5 V1 B4 Dn1. n3 D2. 8 °पन्नाय; D5 °पन्नं च); B1. 2 शिष्याख्या- (B2 °ख्यत्वे)नोपपन्नाय; Da D3 शिष्यवच्चोपपन्नाय; D7 T G2. 5 शिक्षाधर्मोपपन्नं च. —d) T2 पांडुपुत्राय (for द्रोणशिष्याय). K5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 भारत (for पृच्छते).

9 G1 om. 9 (cf. v. l. 5). 9ab is damagd in B4. —a) K5 B3 Dn1. n3 D2. 3. 8 स तु (for सर्व-). Bo. 5 उवाच वचनं धीमान्. —b) Ś1 K2. 4 D1 वेदशास्त्रस्य पारगः.

10 Before 10, Ś1 K V1 B Da Dn1. n3 D5. 3. 8 T2 G3 M ins. भीष्म उवाच. G1 om. 10 (cf. v. l. 5). —a) M2 स त्वं; M3 तत्तं. D4 राजेंद्र (for माद्रेय). —b) S (G1 om.; G3. 4 absent) यथैतत् (for यदे°). D5 परिपृच्छति. —c) M3 [s]स्ति (for ऽस्ति). —d) D7 T1 G2. 5 सानुमान् (for धातु°). K1 सर्वतः (for पर्वतः). ❀ Cn: धातुमान् गैरिकवान्, रुधिरोक्षितत्वात्। ❀

11 G1 om. 11 (cf. v. l. 5). —a) D5 सलिलै- कांतरं तात. —b) D4 परापूर्वम् (for पुरा सर्वम्). —c) B1 D5 निष्प्रकल्पम्; D7 T1 G2. 5 अप्रज्ञातम्; D9 M2 निष्प्रपंच(M2 °कंप्य)म् (for °कम्पम्). Ś1 K2. 4 D1 इवाकाशम् (for अना°). —d) Ś1 K1. 2. 4. 5 V1 B3 Dn1 D1–5. 8 G2 M3 अनिर्देश्यं; B1 Da1 °र्देशं; D7 °र्देश- (for °र्देश्य-). B4 damaged; D4 महीतले.

12 G1 om. 12 (cf. v. l. 5). 12abc is damaged in B4. —a) K1 V1 Bo. 3. 5 D1 तमःसंवृतसंस्पर्शम्; K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 तमसावृतम°. —c) Bo. 3. 5 D5 चाप्यमेयं; Da अप्र°; D3 वाप्र° (for चाप्र°). —d) V1 यत्र; M1. 3 ततो (for तत्र). Da यज्ञे (for जज्ञे). G2 पितामह. K3 D4 प्रसुप्ते (D4 °प्तं) च जनार्दनः (D4 °ने). —After 12, D4 ins.:

419* अव्यक्तेव गुणातीते कर्मव्यापारवर्जिते ।
प्रादुर्बभूव जलजं ततो जज्ञे पितामहः ।

13 G1 om. 13 (cf. v. l. 5). Ś1 K4 om. (hapl.) 13a–15b. —a) K5 B4 Dn1. n3 D2. 3. 8 वातम् (for वायुम्). —D9 om. (hapl.) 13b–14a. —b) D1 भास्वरं (for भास्करं). —d) Bo T1 G2 अथो (for अधो). K1. 2 च नैतृतीं; V1 सपर्वतां; B1 च नैर्ऋतं; B2–5 D1 M3 °र्ऋतीं.

14 Ś1 K4 G1 om. 14; D9 om. 14a (for both cf. v. l. 13, 5). V1 reads 14a–16b on marg.

C. 12. 6133
B. 12. 166. 14
K. 12. 164. 14

संवत्सरानहोरात्रानृतूनथ लवान्क्षणान् ॥ १४

ततः शरीरं लोकस्थं स्थापयित्वा पितामहः ।
जनयामास भगवान्पुत्रानुत्तमतेजसः ॥ १५

मरीचिमृषिमत्रिं च पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ।
वसिष्ठाङ्गिरसौ चोभौ रुद्रं च प्रभुमीश्वरम् ॥ १६

प्राचेतसस्तथा दक्षः कन्याः षष्टिमजीजनत् ।
ता वै ब्रह्मर्षयः सर्वाः प्रजार्थं प्रतिपेदिरे ॥ १७

ताभ्यो विश्वानि भूतानि देवाः पितृगणास्तथा ।
गन्धर्वाप्सरसश्चैव रक्षांसि विविधानि च ॥ १८

पतत्रिमृगमीनाश्च प्लवंगाश्च महोरगाः ।
नानाकृतिबलाश्चान्ये जलक्षितिविचारिणः ॥ १९

औद्भिदाः स्वेदजाश्चैव अण्डजाश्च जरायुजाः ।
जज्ञे तात तथा सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ २०

भूतसर्गमिमं कृत्वा सर्वलोकपितामहः ।
शाश्वतं वेदपठितं धर्मं च युयुजे पुनः ॥ २१

तस्मिन्धर्मे स्थिता देवाः सहाचार्यपुरोहिताः ।

— a) B2 D7 T G2. 5 ततः (for नभः). Da सचंद्रतारस्य (Da1 °श्च). — b) D1 गृहांस्; G2 ग्रहास्; M2 ग्रहं. — c) D5 संवत्सराद्. K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 ऋतून्मासान् (for अहोरात्रान्). — d) K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 पक्षान् (for ऋतून्). G2 लव·; M3 लतान् (for लवान्). K3 ऋतूनद्य लवक्षणान्.

15 G1 om. 15 (cf. v. l. 5). Ś1 K4 om. 15^{ab} (cf. v. l. 13). V1 reads 15 on marg. B4 damaged. — a) D1 लोकस्य. — b) M4 स्थापितुं वै (for स्थापयित्वा). K3 D4 M1. 2 पितामहं (K3 °ह; D4 °हाः). — c) T2 सुमहान् (for भगवान्).

16 With 16, cf. Manu. 1. 35. G1 om. 16 (cf. v. l. 5). V1 reads 16^{ab} on marg. — a) B1 मरीचीम्. D7 S (G1 om.; G3. 4 absent) भृगुम् (for ऋषिम्). — b) D1 corrupt. Da1 क्रतुः. — c) K1 (before corr.). 3 D4 वशिष्टांगिरसौ. B1 चैव (for चोभौ). — d) D9 चंद्रं (for रुद्रं). K1 Bo D9 प्रभुर्. D4 corrupt; D7 S (G1 om.; G3. 4 absent) भ(T G5 भा)रद्वाजं तथैव च.

17 G1 om. 17 (cf. v. l. 5). — a) B1 प्राचेतसम्; D7 S (G1 om.; G3. 4 absent) प्रजापतिस्. B1 अथो (for तथा). — b) Ś1 K1. 2. 4. 5 B4 Da Dn1. n3 D1. 2. 4. 5. 8 T2 M2. 4 कन्याषष्टिम्; K3 G5 कन्याः षष्टीम् (for कन्याः षष्टिम्). K1 अजीजयत्. — c) V1 B (except B4) ब्रह्मर्षीन्वै ततः सर्वान्; D7 T1 G2. 5 M1. 3 ताश्च (M1. 3 ता एव) ब्रह्मर्षीन्सर्वान् (submetric); M2. 4 सा (M4 ता) एव सर्वा ब्रह्मर्षीन्. — d) D5 संप्रपेदिरे (for प्रतिपे°).

18 G1 om. 18^{abc} (cf. v. l. 5). B4 damaged. — a) K3 तेभ्यो; D4 तेन्यो. D4 विश्वाधि· (for °नि). — b) V1 B1. 2 Da सुर· (for पितृ·). After गणास्त, D8 repeats wrongly 12. 159. 64^{d}–67^{b}. D3 om. from था up to महः (in 21^{b}). — d) K1 यक्षां* (for रक्षांसि).

19 D8 om. 19 (cf. v. l. 18). — a) B4 damaged; Da1 पतत्री·. D4 ·नृग· (for ·मृग·). D9 ·मीनांश्च. — b) K1 V1 Bo–3 D1. 4 प्लवगाश्च (B2 °गाः स·); B1 तुर°; Da सुपर्णाश्च; D6 पुरग्रामा; D7 S (G3. 4 absent) गावश्चैव; D9 मकरान्स (for प्लवंगाश्च). K1 D9 M2 महोरगैः (K1 °गः); B4 सहोरगैः. — c) B4 चैव (for चान्ये). K5 V1 Bo–3. 5 Da Dn1. n3 D2. 3. 5 तथा (D2 °तः) पक्षिगणाः सर्वे (V1 Bo–3. 5 Da D5 °णाश्चान्ये). — d) Dn3 ·स्थिति· (for ·क्षिति·).

20 D8 om. 20 (cf. v. l. 18). — a) K1. 3 Bo. 3–5 Da D2–5. 7. 9 T2 G1. 2 उद्भिज्जाः; K5 Dn1 उद्भिदः; V1 B1. 2 Dn3 T1 G5 M उद्भिदाः; D1 औद्भिदः (for °दाः). Ś1 K2. 4 D1 चैवम् (for चैव). — b) K1. 3. 5 V1 B1. 2. 4 Dn1. n3 D2–4. 7. 9 S (G3. 4 absent) सांडजाश्च (for अण्ड°). D4 स· (for च). — c) B4 यज्ञे (for जज्ञे). Ś1 K2. 4. 5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D1–3 जगत्; K1 तदा; D7 T1 G2. 5 ततः (for तथा). — d) K5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D2. 3. 5 तथा (for जगत्).

21 D8 om. 21^{ab} (cf. v. l. 18). B4 damaged. — a) D7 T1 G2. 5 ततः; G1 भूतं (for भूत·). K1 G1 M2 ·सर्वम्; Da2 D4 ·ग्रामम्; D1 ·संगम् (for ·सर्गम्). D6. 9 T2 G1 इदं (for इमं). — b) D9 ·पितामह. — c) D5 शाश्वतो (for शाश्वतं). B4 Da1 देव· (for वेद·). G1 ·चरितं (for ·पठितं). — d) D1 धर्मे. K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 प्र·; B2 damaged (for च). K1 Da [आ]युयुजे; D7 S (G3. 4 absent) जुजुषे; D9 युज्जुजे (sic) (for युयुजे). K5 V1 B1. 2 D8 Dn1. n3 D2–4. 8 G1 ततः (for पुनः).

आदित्या वसवो रुद्राः ससाध्या मरुदश्विनः ॥ २२
भृग्वत्र्यङ्गिरसः सिद्धाः काश्यपश्च तपोधनः ।
वसिष्ठगौतमागस्त्यास्तथा नारदपर्वतौ ॥ २३
ऋषयो वालखिल्याश्च प्रभासाः सिकतास्तथा ।
घृताचाः सोमवायव्या वैखानसमरीचिपाः ॥ २४
अकृष्टाश्चैव हंसाश्च ऋषयोऽथाग्नियोनिजाः ।
वानप्रस्थाः पृश्नयश्च स्थिता ब्रह्मानुशासने ॥ २५
दानवेन्द्रास्त्वतिक्रम्य तत्पितामहशासनम् ।
धर्मस्यापचयं चक्रुः क्रोधलोभसमन्विताः ॥ २६
हिरण्यकशिपुश्चैव हिरण्याक्षो विरोचनः ।
शम्बरो विप्रचित्तिश्च प्रह्लादो नमुचिर्बलिः ॥ २७
एते चान्ये च बहवः सगणा दैत्यदानवाः ।
धर्मसेतुमतिक्रम्य रेमिरेऽधर्मनिश्चयाः ॥ २८
सर्वे स्म तुल्यजातीया यथा देवास्तथा वयम् ।
इत्येवं हेतुमास्थाय स्पर्धमानाः सुरर्षिभिः ॥ २९
न प्रियं नाप्यनुक्रोशं चक्रुर्भूतेषु भारत ।

C. 12. 6149
B. 12. 166. 30
K. 12. 164. 30

---

22 [a]) T2 G1 transp. तस्मिन् and धर्मे. K8 D9 सर्वे (for देवाः). — [b]) Ś1 K1.2.4 D1 -पुरोहितैः; V1 B1.2 Da T2 °गमाः (for °हिताः). — [d]) K1.3 Bo.4 D5 ससाध्य-; D4 T2 G1 M1.3 साध्याश्च (for ससाध्या). T2 G1 मरुदश्विनौ.

23 D4 om. (hapl.) 23[ab]. — [a]) M भृगवोंगिरसः. D9 शुद्धाः; M4 चैव (for सिद्धाः). — [b]) Ś1 K1 V1 B1.4 D1.9 T1 G5 कश्यपश्च; K2.4 B3 Dn3 D2.3.8 काश्यपाश्च; Da1 °पस्य; T2 G1 तथा चान्ये (for काश्यपश्च). D1 om. (hapl.) from तपो up to श्च (in 25[a]). Ś1 K2.4 B1.3 Dn3 D2.3.8 T2 G1 तपोधनाः. — [c]) K3 B1.5 वशिष्ठ-; D9 वशिष्ठा. Ś1 (by corr.) Da2 D4 वसिष्ठो (Da2 °ष्ठ-) गौतमो(Da2 °मा)गस्त्यस् (D4 °स्त्यास्).

24 D1 om. 24 (cf. v. l. 23). — [a]) B4 damaged. B1-3 Da D4 वालिखिल्याश्; M3.4 बाल°. — [b]) B1-3 प्रभाषाः. B1.4 शिकतास्. ❀ Cv : प्रभासाः प्रभासनामकाः, सिकताः सिकतनामका ऋषयः । ❀ — D5 om. 24[c]–25[b]. — [c]) K1 घृताद्याः; K3 V1 B D4.9 G5 M घृताच्याः; K5 Da Dn1.n3 D2.3.8 घृतपाः; D7 G2 घृताच्यः; T1 घृताब्याः; T2 G1 घृतब्याः; Cv घृताश्च (gloss : घृतनामकाः) (for घृताचाः). D7 T1 G5 सौम्य-; G2 सौम- (for सोम-). — [d]) K3 D9 वैषानस-; K5 Bo.3.5 (marg. as in text) Dn1.n3 D2.8.8 वैश्वानर- (for वैखानस-). K2 -मरीचिषाः.

25 D1 om. 25[a] (cf. v. l. 23). D5 om. 25[ab] (cf. v. l. 24). — [a]) B2 प्रकृष्टाश्; Da1 अहृष्टाग्; D7 T1 G2.5 करूषाद्य्; T2 संकर्षाश्; G1 सुकर्षाश्; M1 सुकुष्टाश्; M2 सुकृष्टांश्; M3.4 सुकृषाश् (for अकृष्टाश्). The portion from च up to पिता (in 41[d]) is lost in D2 on missing fol. Bo.3 मासाश्; D9 हंसश्. — [b]) Ś1 K (except K5) Bo.3-5 D1.4.9 मुनयो (for ऋषयो). K3 D4 च; K5 B4 Dn1.n3 D3.8 वा (for ऽथ). K3 D9 -याजिजाः (sic); K5 Dn1.n3 D3.7.8 -योनयः (for -योनिजाः). — [c]) K1 बाणप्रस्थाः; D4 माषपृष्टाः; D5 चाणप्रस्थाः; D7 S (G3.4 absent) माष° (for वान°). K1.2 Dn1.n3 D3.7.9 T1 M2-4 प्रश्नयश्; B2 damaged; Da प्रश्नवश्; D5 वृष्णयश् (for पृश्नयश्). — [d]) K2 स्थिरा (for स्थिता). Bo.3.5 D5 -शासनं (for °ने).

26 D2 missing (cf. v. l. 25). — [a]) B2 स्वपक्रम्य (for त्वति°). — 26[cd] is damaged in B4. — [c]) D7 T1 G5 [अ]पनयं (for °चयं). — [d]) B1 Da -मोह- (for -लोभ-). M3 -समन्वितः.

27 D2 missing (cf. v. l. 25). — [b]) K1 विलोचनः; D4 विरावनः (for विरोचनः). — [c]) B2.4 संबरो. K2.4 B1 विप्रचित्तश्; D1 °चिंतोच्; D4 °विर्तिश् (for °चित्तिश्). — [d]) K D1.3.5.7.8 T1 G2.5 M प्रह्लादो; T2 प्रह्वादो. Ś1 बिडिः; K (except D4 विराधो; K5) वडिः; D1 चदिः (sic); D7 T1 G2.5 बली.

28 D2 missing (cf. v. l. 25). — [c]) Bo -सेतून्. B1 धर्मान्मेधानतिक्रम्य. — [d]) K1 नेशिरे (for रेमिरे).

29 D2 missing (cf. v. l. 25). — [a]) K5 Dn1 Dn3 D3.8 तु तुल्य-; D1 सतुल्या (for तुल्याभि-; स्म तुल्य-). K3 -जानीया (for -जातीया). — [c]) B1 damaged. K3 B1 D9 एवं; D4 एतं (for एवं). K3 [आ]हेतुम्; K5 Dn1.n3 D3.5.8 धर्मम् (for हेतुम्). — [d]) G1 M1.3 स्पर्धमानः. D7 T1 G5 सहर्षिभिः; G2 M1.3 सह° (for सुर°).

30 D2 missing (cf. v. l. 25). — [a]) Ś1 M3 नानुक्रोशं च; K1 Bo.3.5 चा(K1 वा)प्यनुक्रोशं (for नाप्य°). — [b]) G1 चक्रं (for चक्रुर्). — [c]) K5 B4 Dn3 उपाक्रम्य; D1 corrupt; D3.8.9 (by corr.) उपक्रम्य

C. 12. 6149
B. 12. 166. 30
K. 12. 164. 30

त्रीनुपायानतिक्रम्य दण्डेन रुरुधुः प्रजाः ।
न जग्मुः संविदं तैश्च दर्पादसुरसत्तमाः ॥ ३०
अथ वै भगवान्ब्रह्मा ब्रह्मर्षिभिरुपस्थितः ।
तदा हिमवतः पृष्ठे सुरम्ये पद्मतारके ॥ ३१
शतयोजनविस्तारे मणिमुक्ताचयाचिते ।
तस्मिन्गिरिवरे पुत्र पुष्पितद्रुमकानने ।
तस्थौ स विबुधश्रेष्ठो ब्रह्मा लोकार्थसिद्धये ॥ ३२
ततो वर्षसहस्रान्ते वितानमकरोत्प्रभुः ।
विधिना कल्पदृष्टेन यथोक्तेनोपपादितम् ॥ ३३
ऋषिभिर्यज्ञपटुभिर्यथावत्कर्मकर्तृभिः ।
मरुद्भिः परिसंस्तीर्णं दीप्यमानैश्च पावकैः ॥ ३४
काञ्चनैर्यज्ञभाण्डैश्च भ्राजिष्णुभिरलंकृतम् ।
वृतं देवगणैश्चैव प्रबभौ यज्ञमण्डलम् ॥ ३५
तथा ब्रह्मर्षिभिश्चैव सदस्यैरुपशोभितम् ।
तत्र घोरतमं वृत्तमृषीणां मे परिश्रुतम् ॥ ३६
चन्द्रमा विमलं व्योम यथाभ्युदिततारकम् ।
विदार्याग्निं तथा भूतमुत्थितं श्रूयते ततः ॥ ३७
नीलोत्पलसवर्णाभं तीक्ष्णदंष्ट्रं कृशोदरम् ।

(for अति°). — e) K3 D4 तैस्तु; D5 तैस्ते (for तैश्च). — f) D5 धर्माद् (for दर्पाद्). S (G3.4 absent) दर्पयुक्ता महासुराः.

31 D2 missing (cf. v. l. 25). — a) Dn1 D3.8 M1 [ए]व (for वै). — b) K1.2 V1 B0–3.5 Da D1.4.5.9 महर्षिभिर् (for ब्रह्म°). K1 उपस्थिताः. D7 S (G3.4 absent) सर्वलोकनमस्कृताः. — c) V1 तथा; T1 G2.5 M ततो (for तदा). K5 V1 B1.2 Da Dn1.n3 D3.8 शृंगे; D1 पृष्ठां; D4 शृंगं (for पृष्ठे). — d) B4 damaged. V1 B0–3.5 Da D4.5 पद्म(B0.5 रत्न)-तोरणे; D1 °तामुको (sic); M2 °कारके (for °तारके). ❀ Cn: पद्मानीव तारका यत्र लग्नास्तस्मिन्पद्मतारके, अत्यन्तमुच्छ्रित इत्यर्थः। ❀

32 D2 missing (cf. v. l. 25). — a) D4 शतायोजन- (for शत°). D9 -विस्तार-. — b) D1 मनि- (for मणि-). K3 -मुक्तामये शुभे; K4 °मयाचिते; V1 B1 Da Dn3 D3.8 -रत्नचया(Da °यो)चिते; D1.4.7 T1 G2 -मुक्ताचयान्विते; M2.4 °व(M2 °प)चायिते (for °चयाचिते). — c) B1 सविवरे (for गिरि°). K3 तात; B2 Da पुण्ये (for पुत्र). — d) K1 पुष्पिते (for °त-). — e) B0.3–5 D5 तत्रस्थो; B1 तस्थौ*; T2 G1 तस्थौ च (for तस्थौ स). — f) K1 D3 M1.3 ब्रह्म- (for ब्रह्मा). D4 ब्रह्मा लोकपितामहः.

33 D2 missing (cf. v. l. 25). — a) V1 तस्मिन्; M4 तते (for ततो). — b) K1 विमानान्; D9 विमानम् (for विता°). D4 विभुः (for प्रभुः). ❀ Cv: विशेषेण तानो विस्तारो यस्य तं क्रतुम्। ❀ — d) K5 Dn1.n3 D3.5.8 यथावच्च (for यथोक्तेन).

34 D2 missing (cf. v. l. 25). — a) Da धर्म- (for यज्ञ-). — 34bc is damaged in B4. — b) T2 यथा तत्. — c) Ś1 K1.2.4 B3 D9 T2 महद्भिः; K3.5 V1 B0–2.5 Da Dn1.n3 D3.4.8 साभि(Da1 °म)द्भिः; D1 महर्षिः (sic); D5 सुहृद्भिः (for मरुद्भिः). Ś1 K2.4 D1 संपरिस्तीर्णं; K1.5 V1 B (B4 damaged) Da Dn1.n3 D3.5.7.8 T G1.2.5 परिसंकीर्णं (K1 °पूर्णं; Da2 °कीर्णैर्) (for °संस्तीर्णं). — d) K1 G1 दीप्यमान-(G1 °ना)श्च (for °मानैश्च).

35 D2 missing (cf. v. l. 25). — a) B2 विविधैर् (for काञ्चनैर्). — b) K1 भ्राजिस्नुभिर्. — c) Da2 वृत्रं; Dn3 सर्वैर्; D8 कृतं (for वृतं). D9 वेद- (for देव-). — d) K5 V1 B2.4 Dn1.n3 D3.5.8 प्रवरैर् (for प्रबभौ). V1 D4 -मंडलैः (for °लम्). D6 सदस्यैरुपशोभितं (= 36b).

36 D2 missing (cf. v. l. 25). Dn1 om. 36; B5 om. 36ab. — a) Ś1 K1.2.4 D1 सदा; D9 तदा (for तथा). — b) K2 सदस्यैर्; D5 सदश्चैर् (for °स्यैर्). — c) K1 D4.7 T G2 घोरतरं; B2–4 D5 °मयं (for °तमं). Ś1 K2.4 D1 ततो (Ś1 °त्र) घोरमसंवृत्तं. — d) Ś1 K2.4 D1 मुनीनां (for ऋषीणां). B2 च (for मे). B1 अपरिश्रुतं (for मे परि°).

37 D2 missing (cf. v. l. 25). — a) B4 चंद्रेण; D1 ऐंद्रमा (sic). D4 चंद्रमा विमलो व्योम्नि. — b) Ś1 K2.4 B4 D1 यथाभ्युदय- (for °दित-). D9 -तारके. — c) K5 Dn1.n3 D3.8 विकीर्य (for विदार्य). D6 विदार्याग्निस्तथाभूतम् (sic). — d) B4 damaged. K1 उक्तितः; B1 Da D4.9 उच्छ्रितं (for उत्थितं). K1 श्रुतः; K5 V1 B1.2 Da Dn1.n3 D3.8 M2 तदा; D4 तथा; M4 महत् (for ततः).

38 D2 missing (cf. v. l. 25). B4 partly damaged. — a) Ś1 T2 G2 -सुवर्णाभं; D1 -सुवर्णानां (for

प्रांशु दुर्दर्शनं चैवाप्यतितेजस्तथैव च ॥ ३८
तस्मिन्नुत्पतमाने च प्रचचाल वसुंधरा ।
तत्रोर्मिकलिलावर्तश्चुक्षुभे च महार्णवः ॥ ३९
पेतुरुल्का महोत्पाताः शाखाश्च मुमुचुर्द्रुमाः ।
अप्रसन्ना दिशः सर्वाः पवनश्चाशिवो ववौ ।
मुहुर्मुहुश्च भूतानि प्राव्यथन्त भयात्तथा ॥ ४०
ततः सुतुमुलं दृष्ट्वा तदद्भुतमुपस्थितम् ।
महर्षिसुरगन्धर्वानुवाचेदं पितामहः ॥ ४१
मयैतच्चिन्तितं भूतमसिर्नामैष वीर्यवान् ।
रक्षणार्थाय लोकस्य वधाय च सुरद्विषाम् ॥ ४२
ततस्तद्रूपमुत्सृज्य बभौ निस्त्रिंश एव सः ।
विमलस्तीक्ष्णधारश्च कालान्तक इवोद्यतः ॥ ४३
ततस्तं शितिकण्ठाय रुद्रायर्षभकेतवे ।
ब्रह्मा ददावसिं दीप्तमधर्मप्रतिवारणम् ॥ ४४
ततः स भगवान्रुद्रो ब्रह्मर्षिगणसंस्तुतः ।
प्रगृह्यासिममेयात्मा रूपमन्यच्चकार ह ॥ ४५

C. 12. 6166
B. 12. 166. 47
K. 12. 164. 46

-सवर्णाभं). K3 नीलोत्पलं सुवर्णाभं. — b) K1 -दंतं; D5 -दंष्ट्र- (for -दंष्ट्रं). Da2 कृशोत्तरं; D4. 7 T1 G2. 5 M निरूदरं; T2 G1 पृथू° (for कृशो°). — c) Ś1 K2-4 प्रांशुं (for प्रांशु). K1. 3 Bo. 3. 5 D5 M दुर्धर्षणं (D5 °णश्च); K2. 4 दुर्दर्शनें; D9 दुर्धरणं (for °र्दर्शनं). Bo. 3. 5 D5 M चापि (for चैव). K5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D3. 4. 8 प्रांशुं सुदुर्धर्षतरं; B4 प्रांशुं सुदुर्धर्षणं चापि (hypermetric); D7 T G1. 2. 5 प्रांशुमुद्धर्ष-(T2 G1 °रं)णं चापि. — d) K5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D3. 4. 8 तथैव ह्यमितौजसं; D7 S (G3. 4 absent) तथैवाप्रतिमौजसं.

39 D2 missing (cf. v. l. 25). — a) D7 T1 G5 यस्मिन् (for त°). D7 T1 G5 M उत्पद्य-; T2 G1. 2 उत्पाद्य- (for उत्पत-). V1 B2 Da D4 -माने तु; B1 -मानेषु (for -माने च). — b) D5 प्रचचार; M2 प्रचाल च (for प्रचचाल). K3 वसुंधरां. — c) K1 D9 ततोर्मि-; K3. 5 V1 B Da Dn1. n3 D3-5. 7. 8 S (G3. 4 absent) महोर्मि- (for तत्रोर्मि-). K5 B2 Dn1. n3 D3. 8 T1 -क(T1 -स)लितावर्तश्च; Da D7 G2. 5 -सलिला° (for -कलिला°). — d) K1 चक्षुभे. K5 B2 Dn1. n3 D8 स; D4 [ऽ]ति- (for च). K5 V1 B1. 2 Da Dn1. n3 D3. 4. 7. 8 S (G3. 4 absent) महोदधिः (for महार्णवः).

40 D2 missing (cf. v. l. 25). — a) K1. 3 V1 Bo. 1. 5 Da D4. 5. 9 S (G3. 4 absent) चोल्काः (for उल्का). D7. 9 T G1. 2. 5 M2 सहोत्पाताः; M1. 3. 4 सनिर्घाताः (for महोत्पाताः). — b) T1 G2. 5 मसृदुर् (for मुमुचुर्). T1 G5 द्रुमान्. — c) K5 Dn1. n3 D3. 8 अप्रशांता; B1 °सन्न- (for °सन्ना). — B4 partly damaged. — f) Ś1 D1 प्राविश्यंत; K1 प्राव्यवंते; K2. 4 प्राविष्टंत; D4 प्राद्रवंत; T2 प्रापतंत; G1 प्रतपंत; M1. 3 प्रव्यथंते (M3 °त) (for प्राव्यथन्त). K3. 5 V1 B Da D3-5. 8. 9 T2 G1 M तदा (for तथा).

41 D2 missing up to पिता (cf. v. l. 25). — a) K1 (by corr.). 3. 5 B1. 2. 4 Dn1. n3 D3. 8 स; Da2 D4. 7 S (G3. 4 absent) तु (for सु-). D4. 9 तुमलं (for -तुमुलं). — b) K5 Bo. 4. 5 Dn1. n3 D3. 8 तं च (Bo. 5 तच्च) भूतम्; B1 अत्यद्भुतम् (for तदद्भु°). V1 D5 भूतं च समुपस्थितं; B2 [अ]त्यद्भुतं समुत्थितं; B3 तं च भूतं समुत्थितं; Da भूतमद्भुतमुत्थितं; D4. 7. 9 S (G3. 4 absent) तद्भूतं समुपस्थितं. — c) Bo. 3-5 -पितृ- (for -सुर-). — d) D4 T2 पितामह (T2 °हं).

42 B4 partly damaged. — a) D5 तथा (for मया). K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 [ए]वं (for [ए]तच्च्). — b) D9 (*sup. lin.*) नामाथ; M1 नामैव. — c) B2 damaged. D7 S (G3. 4 absent) रक्षणार्थं च (for °र्थाय). — d) Bo. 4. 5 वधार्थाय (for °य च). D1 सुरद्विषन् (sic).

43 B4 damaged. — a) D9 (*sup. lin.* as in text) तद्भूतम् (for तद्रूपम्). — b) D4 जातो; M4 lacuna (for बभौ). K1 निस्त्रिंशम् (for °श). K1 Da च (for सः). — c) V1 क्षुर- (for तीक्ष्ण-). D7 T1 G2. 5 विमलं तीक्ष्णधारं च. — d) D7 T1 G1. 2. 5 इवोद्यतं; T2 °स्थितं (for °द्यतः).

44 B4 partly damaged. — a) K5 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 स; B3 D7 तत् (for तं). D7 T1 G2. 5 नीलकंठाय (for शिति°). — b) K2. 4. 5 V1 B D2. 3. 5. 8 T1 G5 [आ]र्षभ-; K3 D4 T2 G1 वृष- (for [ऋ]षभ-). — c) K3 असि-; M3 असिर्. K5 V1 B (B4 damaged) Da Dn1. n3 D2-5. 8 तीक्ष्णम्; D1 तीव्रम् (for दीप्तम्). — d) D5 -प्रतिपादनं; T1 °धारणं; T2 -प्रविदारणं (for -प्रतिवा°).

45 a) D1. 7 S (except M3; G3. 4 absent) क्रुद्धो (for रुद्रो). — b) K4. 5 V1 B Da Dn1. n3

C. 12. 6166
B. 12. 166. 47
K. 12. 164. 47

चतुर्बाहुः स्पृशन्मूर्ध्ना भूस्थितोऽपि नभस्तलम् ।
ऊर्ध्वदृष्टिर्महालिङ्गो मुखाज्ज्वालाः समुत्सृजन् ।
विकुर्वन्बहुधा वर्णान्नीलपाण्डुरलोहितान् ॥ ४६

बिभ्रत्कृष्णाजिनं वासो हेमप्रवरतारकम् ।
नेत्रं चैकं ललाटेन भास्करप्रतिमं महत् ।
शुशुभाते च विमले द्वे नेत्रे कृष्णपिङ्गले ॥ ४७

ततो देवो महादेवः शूलपाणिर्भगाक्षिहा ।
संप्रगृह्य तु निस्त्रिंशं कालार्कानलसंनिभम् ॥ ४८

त्रिकूटं चर्म चोद्यम्य सविद्युतमिवाम्बुदम् ।
चचार विविधान्मार्गान्महाबलपराक्रमः ।
विधुन्वन्नसिमाकाशे दानवान्तचिकीर्षया ॥ ४९

तस्य नादं विनदतो महाहासं च मुञ्चतः ।
बभौ प्रतिभयं रूपं तदा रुद्रस्य भारत ॥ ५०

तद्रूपधारिणं रुद्रं रौद्रकर्म चिकीर्षवः ।
निशम्य दानवाः सर्वे हृष्टाः समभिदुद्रुवुः ॥ ५१
अश्ममिश्चाप्यवर्षन्त प्रदीप्तैश्च तथोल्मुकैः ।

D2. 3. 8 महर्षि- (for ब्रह्मर्षि-). K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 -जन- (for -गण-). B2 T1 G5 -सेवितः (G5 °तं); B1 D7 G2 -पूजितः; D4 -संवृतः; T2 G1 -संमतः (for -संस्तुतः). D5 महर्षीणां च संस्तुतः. — d) D9 सः; M3 च (for ह).

46 B2. 4 partly damaged. — a) D7 M3 मूर्धा. — b) K8 भूषितो; D5 M2. 4 भूमिस्थो; D7 T1 G2. 5 भूमिष्ठो (for भूस्थितो). T2 G1. 5 M1. 2. 4 वि- (for ऽपि). Ś1 K2. 4 नभःस्थलं; K5 V1 Bo. 1. 3. 5 Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 दिवाकरं; D7 T G1. 2. 5 M1. 2. 4 दिशो-दिशं (T2 M2 °शः) (for नभस्तलम्). M3 स्थितोपि विदिशोदय (sic). — c) D7 S (G3. 4 absent) महाबाहुर् (for °लिङ्गो). — d) B2 D5 मुख- (for मुखाज्). V1 B5 ज्वालां; D2. 3. 8 ज्वालं; M3 ज्वाला. B5 समासृजन्; G2 समुत्सृजत्. — K2. 4 om. 46cd. — e) V1 B (B4 damaged) Da D6 सुबहून्; D4 विविधान् (for बहुधा). Da1 बाणान्; D7 T1 G2. 5 कीर्णान् (for वर्णान्). — f) D1 T1 G1. 5 M -पांडर- (for -पाण्डुर-). D1 -लोहितं; D7 M2 -रोहितान् (for -लो°). V1 Bo. 2 T2 नीललोहितपांडुरा(T2 °ङवा)न्.

47 a) D9 बिभ्रन्; M3 विभ्रत्. D1 कूलांजिनं (for कृष्णा°). Ś1 K2. 4 D1 ताम्रो (for वासो). — b) K2. 4 चैनं; D2. 3. 8 चैव (for चैकं). K8 Dn3 D9 ललाटे च; D7 S (G3. 4 absent) °टस्थं (for °टेन). — d) K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 वहन् (for महत्). — e) B1 शुशुभेते; M2 °भाते. K5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 [s]ति-; D7 S (G3. 4 absent) सु- (for च). D4 G1 M3. 4 विपुले; D5 विमलो; M2 विपुलो (for विमले). — f) Bo. 3. 5 transp. द्वे and नेत्रे. T2 G2 -पिंगले.

48 B4 partly damaged. — b) D1 भवक्षेहा (sic); T2 G1 भगाक्षहा. — B2 partly damaged. — c) K1 संप्रगृह्यं; D4 corrupt. V1 B1 Da Dn1. n3 D6. 7 T G2. 5 M स; Bo. 3. 5 च; D4 सु (for तु). — d) K1 (by corr.) कालकानल-; K1 (before corr.). 3 कालांकानल-; K4 D1 कालात्कान(D1 °नि)ल-; D9 M2 °र्कानिल- (for °र्कानल-). D7 S (G3. 4 absent) -वर्चसं (for -संनिभम्). K5 V1 Bo. 1. 3. 5 Da Dn1. n3 D2-5. 8 कालाग्निसमवर्चसं.

49 a) B2. 4 damaged; D2 चित्रकूटं (hypermetric); G1 त्रिकूट-; M2 त्रिकुटं. D3. 4 वर्म (for चर्म). D1 चादाय (for चोद्यम्य). ❀ Cn: त्रिकूटं त्रीणि कूटानि पार्श्वयोरग्रे च तीक्ष्णधाररूपाणि परविदारकाणि यस्मिन् । Cv: त्रीणि कूटानि वेत्रदण्डकृतकूटानि यस्मिंस्तत् । चुण्टमित्यपभ्रंशभाषा । ❀ — b) D5 इवास्तुतं (for °म्बुदम्). — c) D1 चचार विविधा मालान् (sic). — d) D7 S (G3. 4 absent) दानवांतचिकीर्षया (= 49f). — e) Ś1 विध्वनन्; D1 corrupt; D7 S (G3. 4 absent) विधून्वन्. D1 आकाले; M3 आदाय (for आकाशे). — f) K5 V1 B3 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 T1 G1. 5 M4 तथा युद्ध-; Bo-2. 5 Da D7 T2 G2 M1-3 तदा युद्ध- (for दानवान्त-). D1 -चिकीर्षयौ; D4 -विकीर्षया.

50 a) K8 नादे; B1 D7 S (G3. 4 absent) नादान् (for नादं). K8 विनदंतो; D4 °दता; T1 निनदतो; M2 विदधतो (for विनदतो). Cv तस्य हासाद्विनाद्योभौ (gloss: उभौ द्यावापृथिव्यौ). — b) G1 महानादं (for °हासं). K8 Bo D9 वि- (for च). Cv चमूं च हा (gloss: संहर्ता) (for च मुञ्चतः).

51 a) B4 damaged. D1 रुंद्रो; D6 रुद्र-. — b) Bo. 1. 3. 5 D3. 4. 9 M2 रौद्रं; G1 रणे (for रौद्र-). Ś1 K3 D1 -रूप- (for -कर्म). K8 Dn3 D7 T G1 चिकीर्षया; G2 °षैता (for °र्षवः). — c) K1 D7 (before corr.). 9 T1 G2. 5 M निशाम्य (for निशम्य). D1

घोरैः प्रहरणैश्चान्यैः शितधारैरयोमुखैः ॥ ५२
ततस्तद्दानवानीकं संप्रणेतारमच्युतम् ।
रुद्रखड्गबलोद्धूतं प्रचचाल मुमोह च ॥ ५३
चित्रं शीघ्रतरत्वाच्च चरन्तमसिधारिणम् ।
तमेकमसुराः सर्वे सहस्रमिति मेनिरे ॥ ५४
छिन्दन्भिन्दन्रुजन्कृन्तन्दारयन्प्रमथन्नपि ।
अचरद्दैत्यसंघेषु रुद्रोऽग्निरिव कक्षगः ॥ ५५
असिवेगप्ररुग्णास्ते छिन्नबाहूरुवक्षसः ।
संप्रकृत्तोत्तमाङ्गाश्च पेतुरुर्व्यां महासुराः ॥ ५६
अपरे दानवा भग्ना रुद्रघाताभिपीडिताः ।
अन्योन्यमभिनर्दन्तो दिशः संप्रतिपेदिरे ॥ ५७
भूमिं केचित्प्रविविशुः पर्वतानपरे तथा ।

C. 12. 6190
B. 12. 166. 60
K. 12. 164. 60

दानवः. Ś1 तुष्टाः (for सर्वे). — d) B4 damaged. Ś1 सर्वे; K2. 4 D1 तुष्टाः (for हृष्टाः). D9 -दुद्दुः (for -दुदुवुः).

52 a) B2 om. from अश्म up to न्दा (in 55b). K1. 3. 5 V1 B1. 3. 4 Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 7. 8 T1 G2. 5 चाभ्यवर्षत (B4 D7 T1 G2. 5 °तः); D4 चाभिवर्षत; D9 M1 चाप्यवर्षतः; T2 G1 चाभि(G1 °थ)वर्षतः (for चाप्यवर्षन्त). — b) K3 प्रदीपैश्च; B4 प्रकर्षैश्च; D7 S (G3. 4 absent) संप्रदीप्तैस् (for प्रदीप्तैश्च). V1 Bo. 5 तथोन्मुखैः; Dn3 D7. 9 T1 G2. 5 M1. 3 ततोल्मु- (G2 °दोल्मु-; M3 °तोन्मु)खैः; T2 G1 अथोल्किनैः (G1 °ल्ककैः) (for तथोल्मुकैः). — d) K5 V1 Bo. 1. 3. 5 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 क्षुर-; D4 सित-; D5 खर-; D9 शत-; M1 शिति- (for शित-). K3. 5 Dn1. n3 D2-4. 8. 9 अयोमयैः; V1 Bo. 1. 3-5 D5. 7 S (G3. 4 absent) क्षय(B4 °यो)स्मयैः (for अयोमुखैः).

53 B2 om. 53 (cf. v. l. 52). — a) D7 T G2. 5 तत्र (for ततस्). K4. 5 V1 B (B2 om.) Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 तु; T2 G1 स; M1. 3 तं (for तद्). D4 असुरानीकं (for दानवा°). — b) Ś1 K2 प्रणेतारम् (submetric); K1 D4. 5. 9 स प्रणे°; D7 S (G3. 4 absent) संप्रणेतृकम् (for °तारम्). K2 Da T1 G5 अच्युत (Da °तः); D7 T2 G1 M2. 4 अच्युत; G2 उच्यत (for अच्युतम्). K4 प्रणेतारमथाच्युतं; D1 प्रणीतारसमच्युतं (sic). — c) K4 रुद्रं खड्ग-; K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 रुद्रं दृष्ट्वा; D1 corrupt (for रुद्रखड्ग-). K1 T2 -बलाद्भूतं; K2-5 V1 Bo. 1. 4 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 -बलोद्भूतं; B3 -वरोद्भूतं; D5 -बलोपेतं; D7 T1 G1. 2. 5 -बलाधूतं (for -बलोद्धूतं). — d) B4 damaged. D1 T1 G2 M3 मुमोच ह (for °ह च). K5 V1 B1 Dn1. n3 D2. 3. 8 प्रमुमोह (Dn3 D3. 8 °च) चचाल च; Da D5 प्रमुमोह चलाचलं (D5 बलाबलं).

54 B2 om. 54 (cf. v. l. 52). — a) B4 damaged. K5 V1 Bo. 1. 3. 5 Da Dn1. n3 D2-5. 7. 8 S (G3. 4 absent) -प(D7 -प्र)दत्वाच् (for -तरत्वाच्). — b) K2. 4 -धारणं; K5 V1 Bo. 1. 3. 5 Da Dn1. n3 D2-5. 7. 8 -पाणिनं (for -धारिणम्). — c) D4 संख्ये (for सर्वे). — d) Bo. 3. 5 इव (for इति).

55 With 55ab, cf. 12. 121. 18ab. B2 om. up to न्दा (cf. v. l. 52). — a) T2 छिंदन् (for भिन्दन्). K1 व्रजन्; G1 रुदन् (for रुजन्). D4 G2 क्रंदन् (for कृन्तन्). — b) K1 D1 मारयन् (for दार°). K5 V1 B (except B4) Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 पोथयन् (for प्रमथन्). Dn3 पिबन् (for अपि). — c) K1 सचरं; K3 विचरन्; B1 Dn1. n3 आचरद् (B1 °न्); D1 अचरः; D9 न्यचरद् (for अच°). K3. 5 Dn1. n3 D1 सत्य-; D2. 3. 8 वैर- (for दैत्य-). B1 -संवैरि-; M4 -संखेषु (for -संघेषु). — G2 reads 55d twice. — d) K5 V1 B (except B4) Da Dn1. n3 D2-5. 8 दावाग्निर्; D7 कक्षे°; G2 (second time) ग्रीष्मा° (for रुद्रोऽग्निर्). D4 एव (for इव). Ś1 D1 कक्ष्यगः; K1 कक्षशः (for °गः).

56 a) Bo. 3. 5 खड्ग-; D5 आत्म- (for असि-). D5 om. (hapl.) from रुग्णा up to बाहू (in 56b). K4. 5 Bo Dn1. n3 D2. 3. 8 -प्रभग्ना(K4 °ग्णा)स्; D1 -प्ररुज्ञास (sic); M4 -प्रणुन्नास् (for -प्ररुग्णास्). B4 असिवेगेषु रुग्नास्ते. — b) D7 S (G3. 4 absent) भिन्न- (for छिन्न-). — c) K5 Dn1. n3 D2-4. 8 संप्रकीर्णान्त्र(D4 °र्णवि)गात्राश्च; D7 S (G3. 4 absent) उत्तमांगप्रकृत्ताश्च. — d) B4 damaged. K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 महाबलाः (for °सुराः).

57 a) B4 damaged. Da2 om. (hapl.) from दानवा up to अपरे (in 58a). — b) K3 D9 रुद्रघातेन; K5 V1 B (B4 damaged) Da1 Dn1. n3 D2-5. 8 खड्गघाताव- (K5 D5 °ब); D7 S (G3. 4 absent) खड्गधाराव- (M3 °भि-) (for रुद्रघाताव-). — c) D9 अपि (for अभि-). Ś1 K1. 4 -नंदंतो; K2 D1 -नंदतो; K3 -नर्दतो; D9 M -मर्दंतो; T2 G1 -वर्तंतो (for -नर्दन्तो). — d) M2 संपरि- (for संप्रति-).

58 Da2 om. up to अपरे (cf. v. l. 57). — a)

C. 12. 6190
B. 12. 166. 61
K. 12. 164. 60

अपरे जग्मुराकाशमपरेऽम्भः समाविशन् ॥ ५८

तस्मिन्महति संवृत्ते समरे भृशदारुणे ।
बभौ भूमिः प्रतिभया तदा रुधिरकर्दमा ॥ ५९

दानवानां शरीरैश्च महद्भिः शोणितोक्षितैः ।
समाकीर्णा महाबाहो शैलैरिव सकिंशुकैः ॥ ६०

रुधिरेण परिक्लिन्ना प्रबभौ वसुधा तदा ।
रक्तार्द्रवसना श्यामा नारीव मदविह्वला ॥ ६१

स रुद्रो दानवान्हत्वा कृत्वा धर्मोत्तरं जगत् ।
रौद्रं रूपं विहायाशु चक्रे रूपं शिवं शिवः ॥ ६२

ततो महर्षयः सर्वे सर्वे देवगणास्तथा ।
जयेनाद्भुतकल्पेन देवदेवमथार्चयन् ॥ ६३

ततः स भगवान्रुद्रो दानवक्षतजोक्षितम् ।
असिं धर्मस्य गोप्तारं ददौ सत्कृत्य विष्णवे ॥ ६४

विष्णुर्मरीचये प्रादान्मरीचिर्भगवांश्च तम् ।
महर्षिभ्यो ददौ खड्गमृषयो वासवाय तु ॥ ६५

महेन्द्रो लोकपालेभ्यो लोकपालास्तु पुत्रक ।
मनवे सूर्यपुत्राय ददुः खड्गं सुविस्तरम् ॥ ६६

ऊचुश्चैनं तथैवाद्यं मानुषाणां त्वमीश्वरः ।
असिना धर्मगर्भेण पालयस्व प्रजा इति ॥ ६७

धर्मसेतुमतिक्रान्ताः सूक्ष्मस्थूलार्थकारणात् ।

B4 D7 S (G3, 4 absent) भूमौ (for भूमिं). — b) V1 Bo. 1, 3, 5 D5 [ऽ]विशन् (D5 °त्); B2 damaged (for तथा). Da1 पर्वतान्केचिदाविशन्; D7 S (G3, 4 absent) °तानां गुहास्तथा. — D5 om. 58c–59d. — d) B2 damaged. D4 अपरे यः (for °रेऽम्भः). Bo. 3, 5 समाश्रिताः; G1 स्वमाविशन् (for समा°).

59 D5 om. 59 (cf. v. l. 58). — a) D7 S (G3, 4 absent) निवृत्ते (for संवृत्ते). — c) K5 Dn1, n3 D2, 3, 8 बभूव भूः (for बभौ भूमिः). K1 D4, 9 G2 प्रति-भयात्; K3 °ल्या (for °भया). — d) K5 Dn1, n3 D2, 3, 8 मांस-; B4 damaged; T2 तथा (for तदा). Dn1 -शोणित- (for -रुधिर-). V1 -कर्दमाः.

60 B4 partly damaged. — a) D5 तु (for च). — b) K5 V1 B (B4 damaged) Da Dn1, n3 D2, 3, 5, 8 पतितैः; T2 G1 बृहद्भिः; M1, 3 वमद्भिः (for महद्भिः). B4 रुधिरोक्षितैः (for शोणितो°). — c) D4 G1 M4 समाकीर्णा (G1 °र्णं; M4 °र्णौ). — d) K4 एव (for इव).

61 Dn1, n3 D3 om. 61. — a) Da परिच्छिन्ना (for °क्लिन्ना). — c) K1, 3–5 D1, 2, 4, 9 -वसन- (for -वसना). — d) Da1 दम- (for मद-).

62 B2 partly damaged. — a) Da दृष्ट्वा (for हत्वा). — b) D2 चक्रे; M2 कृतो (for कृत्वा). Ś1 धर्मोत्तमं (for °त्तरं). M3 दिशं (for जगत्). — c) K5 V1 Bo. 1, 3, 5 Da D2, 3, 5, 7, 8 S (G3, 4 absent) समाक्षिप्य; Dn1, n3 समोत्क्षिप्य (for विहायाशु). — d) Bo. 3, 5 सौम्यं (for रूपं). K3 D4 शनैः (for शिवं). D4 शिवं.

63 B4 partly damaged. — a) D4 ब्रह्मर्षयः (for मह°). — b) T1 G2, 5 सर्वे- (for सर्वे). M4 देवगणांस्. D7 T1 G2, 5 तदा (for तथा). — c) B2 जपेन; T2 स्तवेन; G1 जवेन (for जयेन). — d) K5 Dn1, n3 D2, 3, 8 तथा (for अथ). D7 T1 G2, 5 [अ]स्तुवन् (for [अ]र्चयन्).

64 a) K1 D1 क्रुद्धो (for रुद्रो). — b) K3 -क्षत-योक्षितं; B1 D1 M1, 3 °जोक्षितः (D1 °क्षतः). — c) K3 असि- (for असिं).

65 b) D5 मारीचिर्. K5 Dn1, n3 D2, 3, 8 अपि (for च तम्). D7 T1 G2, 5 मरीचिर्भार्गवाय तं. — B2, 4 partly damaged. — c) K3 प्रहर्षिभ्यो; T2 G1 ब्रह्म-र्षिभ्यो (for मह°). D4 षड्गम्. — d) K5 Dn1, n3 D2–4, 7, 8 T1 G2, 5 च (for तु).

66 B4 partly damaged. — b) K1 लोकपालस्-. Ś1 च (for तु). K3 Da1 पुत्रकः. — d) K6 M3, 4 ददौ (for ददुः). K3 D9 अविस्तरं; B2, 3 M1–3 स-(B3 स्व)वि° (for सुवि°).

67 a) K1 अश्वश् (sic) (for ऊचुश्). Ś1 K1, 2, 4 D1 चैवं (for चैनं). Ś1 K2, 4 D1 तथा वाचा; K5 B4 Dn1, n3 D2, 3, 8 तथा वाक्यं; V1 Bo–3, 5 Da D5 य(B1, 2 त)थैवाद्यो; T G2, 5 M तथैवाद्य (for °द्यं). — b) Ś1 K1 B1, 3 D1 मनुष्या(K1 °षा)णां. M1 तम् (for त्वम्). M1, 3, 4 ईश्वरं. — c) D4 वर्म-; D9 धन- (for धर्म-). — d) K1 पालयतु; M2 °यन्स्व: (for °यस्व). B1 प्रजा इमे; G2 प्रजापते (for प्रजा इति).

68 a) K1 अतिक्षांताः; B1 D5 G2 °क्रांतः; D9

विभज्य दण्डं रक्ष्याः स्युर्धर्मतो न यदृच्छया ॥ ६८

दुर्वाचा निग्रहो दण्डो हिरण्यबहुलस्तथा ।

व्यङ्गनं च शरीरस्य वधो वानल्पकारणात् ॥ ६९

असेरेतानि रूपाणि दुर्वाचादीनि निर्दिशेत् ।

असेरेव प्रमाणानि परिमाणव्यतिक्रमात् ॥ ७०

अधिसृज्याथ पुत्रं स्वं प्रजानामधिपं ततः ।

मनुः प्रजानां रक्षार्थं क्षुपाय प्रददावसिम् ॥ ७१

क्षुपाज्जग्राह चेक्ष्वाकुरिक्ष्वाकोश्च पुरूरवाः ।

आयुश्च तस्माल्लेभे तं नहुषश्च ततो भुवि ॥ ७२

ययातिर्नहुषाच्चापि पूरुस्तस्माच्च लब्धवान् ।

आमूर्तरयसस्तस्मात्ततो भूमिशयो नृपः ॥ ७३

भरतश्चापि दौःषन्तिर्लेभे भूमिशयादसिम् ।

C. 12. 6195
B. 12. 166. 75
K. 12. 164. 76

अनिःक्रांताः; $M_{1.3}$ अतिक्रांतान् (for °क्रान्ताः). — ^{b}) K_5 $D_{2.3.8}$ सूक्ष्मस्थूलात्म-; V_1 B (except B_4) Da $Dn_{1}.n_{3}$ $D_{5.7}$ S ($G_{3.4}$ absent) Cn स्थूलसूक्ष्मार्थ- ($Dn_1.n_3$ Cn °त्म-); D_4 स्थूललक्षार्थ- (for सूक्ष्मस्थूलार्थ-). M_1 -कारणान्. — D_8 om. (hapl.) 68^{c}–69^{d}. — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ विदर्श्यं; D_1 विदव्य (sic) (for विभज्य). M_2 दंड्यं. K_5 $Dn_1.n_3$ $D_{2.3}$ रक्ष्यास्तु; D_4 रक्षार्थं (for रक्ष्याः स्युर्). — ^{d}) B_4 damaged; D_9 य इच्छया.

69 D_8 om. 69 (cf. v. l. 68). $B_{2.4}$ partly damaged. — ^{a}) $B_{1.3.5}$ Da D_9 दुर्वचो (D_9 °चा) (for दुर्वाचा). Ś$_1$ $K_{2.4}$ D_1 विग्रहो; K_1 [अ]पि ग्रहो; G_1 [अ]नुग्रहो (for नि°). ❀ Cv: दुर्वाचा दुःखकरभर्त्सनवाचा । ❀ — ^{b}) V_1 $Bo_{.1.3.5}$ Da D_5 हिरण्याप(D_5 °व)चयस्तथा. — ^{c}) K_{3-5} V_1 B (B_2 damaged) Da $Dn_1.n_3$ $D_{2-5.7}$ T $G_{1.2.5}$ $M_{2.4}$ व्यंगता; $M_{1.3}$ व्यंगत्वं (for °नं). D_2 वा (for च). — ^{d}) B_1 Da तथा; Dn_3 वचो (for वधो). Ś$_1$ $K_{2.4}$ D_1 नानल्प-; V_1 B Da Dn_1 $D_{5.7}$ T $G_{1.2.5}$ नाल्पस्य; D_4 $M_{1.3}$ वा नाल्प- (for वानल्प-)

70 ^{a}) D_9 खड्गस्य (for असेर्). — ^{b}) $K_{1.4}$ D_9 दुर्वचादीनि; K_5 B_4 $Dn_1.n_3$ $D_{1-3.7.8}$ T_1 $G_{2.5}$ $M_{2.4}$ Cn दुर्वारा(D_7 T_1 $G_{2.5}$ M_4 °गा-; M_2 °शा)दीनि; $Bo_{.3.5}$ °राणीति; D_5 दुर्धराणीति; T_2 दुर्वाहानीति; G_1 दुर्वहादीनि; Cnp दुर्वाचादीनि (as in text). Da_1 D_1 निर्दशेत्. — ^{c}) Ś$_1$ $K_{1.5}$ $Dn_1.n_3$ एवं (for एव). — ^{d}) K_1 $B_{1.2}$ Da परिमाण्य- ($B_{1.2}$ °ण्यं); $K_{3.5}$ $Dn_1.n_3$ $D_{2-5.8}$ °पाल्य-; $B_{3.4}$ °मान्य-; D_1 परिमाणं; D_9 पारिमाण- (for परि°). D_8 om. from ति up to चेक्ष्वाकु (in 72^{a}). K_3 D_9 -व्यतिक्रमे; D_1 -व्यतिक्रमं. D_7 S ($G_{3.4}$ absent) पर(D_7 °रि)माण्यभ्य(D_7 °ण्यप्य-; $M_{1.4}$ °ण्यन-; M_2 °ण्वभ्य-; M_3 °ण्यव्य)तिक्रमात्.

71 D_8 om. 71 (cf. v. l. 70). — ^{a}) Ś$_1$ अधिसंज्य; K_2 °सज्य; K_3 $Bo_{.2-5}$ $D_{7.9}$ S ($G_{3.4}$ absent) अभिषिच्य; K_5 $Dn_1.n_3$ D_{2-4} स विसृज्य; V_1 Da अभिष्वज्य; B_1 D_5 अभिसृज्य (for अधिसृज्य). K_1 D_1 पुत्र. K_3 स्व-; $Bo_{.1.3.5}$ Da स (for स्वं). — ^{b}) Ś$_1$ D_1 तथा (for ततः). — ^{c}) D_1 मनाः; D_7 मनुष्यः (sic) (for मनुः). K_1 B_4 मनुः प्रजारक्षणार्थं. — ^{d}) B_4 damaged. D_1 क्षमा च; D_6 क्षपाय; D_7 क्षुवाय (for क्षुपाय). D_4 स (for प्र-).

72 D_8 om. up to चेक्ष्वाकु (cf. v. l. 70). B_4 damaged. Ś$_1$ reads 72^{a}–74^{c} on marg. — ^{a}) D_7 T_1 क्षुवाज् (for क्षुपाज्). M_2 चैक्ष्वाकुर्. — ^{b}) Bo D_9 तु (for च). Ś$_1$ पुरोरवाः; K_5 G_1 पुरूरवः (G_1 °पाः). — ^{c}) B_2 damaged. Ś$_1$ $K_{2.4}$ D_1 transp. च and तस्मात्. V_1 $Bo_{.1.3.5}$ $D_{5.7}$ S ($G_{3.4}$ absent) transp. लेभे and तं. — ^{d}) K_1 corrupt. V_1 $Bo_{.1.3-5}$ Da $D_{5.7}$ S ($G_{3.4}$ absent) विभुः (for भुवि).

73 Ś$_1$ reads 73 on marg. B_2 partly damaged. — ^{a}) K_1 D_1 T_2 G_1 M_4 नहुषश्च. Ś$_1$ T_2 G_1 चैव (for चापि). — ^{b}) D_4 transp. पूरुस् and तस्मात्. Ś$_1$ K_1 पूतस्; K_3 गयस्; Dn_3 मरुस्; D_1 प्रतस्; D_5 पुरुषस् (hypermetric) (for पूरुस्). — ^{c}) K_1 आस्वंतनयमस्; K_{3-5} Dn_3 $D_{2-4.8.9}$ अमूर्त(K_3 आमूर्ति)रयसस्; D_7 T_1 $G_{2.5}$ M आधू(M °सू)र्तश्च गय(G_2 °त)स्; T_2 G_1 आधूर्तयश्चयस् (for आमूर्तरयसस्). V_1 B Da Dn_1 D_5 ततोमूर्त(B_1 °र्ति)रयो (B_3 °या) लब्धा (Da Dn_1 °ब्ध्वा). — After 73^{c}, V_1 B Da Dn_1 D_5 ins.:

420* गयाय प्रत्यपादयत् ।

गयाच्च लब्धवान्राजा.

[(L. 1) Da प्रत्यपादयः (for °पादयत्).]

— ^{d}) D_1 भूमिचयो; T_2 G_1 °यशो; G_2 °जपो (for °शयो). K_3 D_9 M_4 नृप.

74 B_4 damaged. Ś$_1$ reads 74^{ab} on marg. — ^{a}) Ś$_1$ $K_{1.5}$ V_1 $Dn_1.n_3$ $M_{1.3}$ भारतश्च; M_4 भरताश्च. — ^{b}) Bo $D_{1.7}$ T_1 G_5 M_2 दौष्यंतिर्; K_{2-4} दौष्वंतिर्; Da $D_{2-4.8.9}$ दौष्कं°; D_5 दौःष्यं°; $B_{1-3.5}$ दौःस्वं°;

C. 12. 6195
B. 12. 166. 76
K. 12. 164. 76

तस्माच्च लेभे धर्मज्ञो राजन्नैडविडस्तथा ॥ ७४
ततश्चैडविडाल्लेभे धुन्धुमारो जनेश्वरः ।
धुन्धुमाराच्च काम्बोजो मुचुकुन्दस्ततोऽलभत् ॥ ७५
मुचुकुन्दान्मरुत्तश्च मरुत्तादपि रैवतः ।
रैवताद्युवनाश्वश्च युवनाश्वात्ततो रघुः ॥ ७६
इक्ष्वाकुवंशजस्तस्माद्धरिणाश्वः प्रतापवान् ।
हरिणाश्वादसिं लेभे शुनकः शुनकादपि ॥ ७७
उशीनरो वै धर्मात्मा तस्माद्भोजाः सयादवाः ।
यदुभ्यश्च शिबिर्लेभे शिबेश्चापि प्रतर्दनः ॥ ७८
प्रतर्दनादष्टकश्च रुशदश्वोऽष्टकादपि ।
रुशदश्वाद्भरद्वाजो द्रोणस्तस्मात्कृपस्ततः ।
ततस्त्वं भ्रातृभिः सार्धं परमासिमवाप्तवान् ॥ ७९

दौःखं°; M4 दौष्वंतीर् (for दौःषन्तिर्). — b) Da2 भूरिशयाद्; T2 G1 भूमियशाद् (for °शयाद्). K3 असिः; Da1 अर्शि; D1 इमं. — c) K1 स तस्माच् (hypermetric); V1 ततो (for तस्माच्). K3. 5 V1 B (B4 damaged) Dn1 D2. 3. 5. 8 transp. च (B2 हि) and लेभे. Ś1 K2. 4 D1 राजेंद्रो (K2 °द्रे); K1 धर्मज्ञ. — d) V1 Bo. 1. 3. 5 Da D5 राजा (for राजन्). K1 यैडिबिडस्; K5 B2 Dn1. n3 D2–4. 8. 9 ऐल (D9 °ड)-विलस्; V1 Bo. 1. 3. 5 Da D5 छै (Da2 स्यै)लविलस्; D7 T1 G5 ऐलिवि (D7 °वि)लिस्; T2 ऐळबलस्; G1 इळिविळिस्; G2 M1. 3 ऐळिवि (M1 °वि)ळिस्; M2. 4 ऐळिवि (M4 °वि)ळस् (for ऐडबिडस्). B2 तदा; D7 T1 G2 ततः (for तथा).

75 a) Ś1 K4 चैडविलाल्; K1 चैडिबिडो; K5 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 त्वैलविलाल्; V1 Bo–3. 5 Da D4 चैलविलाल्; D1 चैलधिरूल्ल् (sic); D7 चैलिविलाल्; T1 G2. 5 चैळिबिळे (G2 °बळे)र्; T2 G1 चैळ (G1 °ळि)वि-लाल्; M चैळिवि (M4 °वि)ळाल् (for चैडविडाल्). — b) K1 धुन्वमानो (for धुन्धुमारो). K5 V1 B (B4 damaged) Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 नरेश्वरः; M2 जनेश्वराः (for °श्वरः). — c) K1 धुन्वमानश्च; T2 G1 दुंधुमाराच्च. Ś1 K2. 4 D1. 7 (before corr. as in text) T2 कांभोजो. — d) B2 damaged. D4 om. (hapl.) from कुन्द up to मुचु (in 76^{a}). D7 T1 G2. 5 तथा (for ततो). K1 D8 लभेत्; D5 M1. 3 [ऽ]भवत्; D7 T1 G2. 5 [ऽ]भजत्; M2 भवेत् (for ऽलभत्).

76 D4 om. up to मुचु (cf. v. l. 75). B2 partly damaged. — a) K3 Da D9 मरुंतश्च (Da °तुस्तु); B1. 5 मरुत्तस्तु. — b) Da मरुंताद्. Ś1 K4 Dn1 D1. 4 रेवतः (for रै°). — c) Ś1 K4 Dn1 D1. 4 रेवताद्; T2 मरु° (for रैव°). Ś1 K2 यवनाश्वश्; K4 D1 या- (D1 यो)व° (for युव°). K1 D7 S (G3. 4 absent) तु (for च). — d) Ś1 K2. 4 D1 यवनाश्वात् (for युव°). B (except B2) Da D5. 7 T1 G1. 2. 5 M1. 2. 4 तथा; T2 तदा (for ततो).

77 B4 partly damaged. — a) Da2 इक्ष्वाकुं; D1 °कुर्. K1. 2. 4 D1 -वंशजात् (for °जस्). V1 Bo. 1. 3. 5 Da D5 प्रादाद् (for तस्माद्). — b) K3 हरिताश्वः; D4 हिरण्याश्वः (for हरिणाश्वः). D7 S (G3. 4 absent) महारथः (M2 °यशाः) (for प्रतापवान्). V1 Bo. 1. 3. 5 Da D5 हरिणाश्वाय वीर्यवान्. — c) K3 हरिताश्वाद्; D1 परिणाश्वाद् (sic); D4 हिरण्याश्वाद्. D7 T G1. 2. 5 ततो; M अथो (for असिं). — d) B1 सुनकः; D4 शुनंकः. B1 सुनकाद्; D1 श्वान° (for शुन°).

78 B4 partly damaged. — a) K1 उशीनको; B1 D1 उदी (B1 °षी)नरो (for उशी°). D7 T1 G2. 5 [ऽ]पि (for वै). — b) D1 भोजः. B1. 3 Dn1. n3 D5 तस्माद्भोजः सयादवः. — D8 reads 78^{c}–79^{b} twice. — c) K4 यदुभिश्. D7 S (G3. 4 absent) तु (for च). Ś1 शिविर्; D4 शबिर्; M2 शिचिर् (for शिबिर्). Ś1 reads from बि up to रुत्तमः (in 80^{d}) on marg. D1 corrupt. — d) Ś1 K1 शिवेश्; D1 शिवाच् (for शिबेश्). D1 प्रत्यर्दनः.

79 For the repetition in D8, cf. v. l. 78. B2. 4 partly damaged. Ś1 reads 79 on marg. — a) Ś1 अकष्टश्; T1 G2. 5 उष्ट्रकश् (for अष्टकश्). D7 S (G3. 4 absent) तु (for च). — b) Ś1 K1–3 D1 रुष-दश्वो; K4 पुरुश्वोद्; K5 Dn1. n3 D9 पृषदश्वो; V1 Bo. 1. 3–5 Da D5 रु (D5 उ)शनाश्वो; D2. 3. 8 ऋष-दश्वो (for रुश°). K1 T1 G2. 5 [ऽ]ष्ट्रकाद् (for ऽष्ट°). Ś1 K1. 2 D1 असिं (for अपि). M1 शदश्वोश्वष्टकानपि (sic). — c) Ś1 K1–4 रुष (Ś1 °श्व)दश्वाद्; K5 Dn1. n3 D2. 3. 8. 9 ऋ (D9 पृ)ष°; V1 Bo. 1. 3–5 Da D5 रुश (B1 °स)नाश्वाद्; D1 दवद° (for रुशदश्वाद्). Da1 भवद्राजो (for भरद्वाजो). — d) Ś1 K2 V1 Bo–3 Da D1 M2 तथा (for ततः). — e) Ś1 B1 D1 T1 M1. 3 तं; Dn3 D8 तु (for त्वं). — f) D7 T1 G2. 5 परं चासिम् (for परमासिम्). D9 अवाप्तुवान्.

80 Ś1 reads 80 on marg. — a) K5 Bo. 4 Dn1.

कृत्तिकाश्चास्य नक्षत्रमसेरग्निश्च दैवतम् ।
रोहिण्यो गोत्रमस्याथ रुद्रश्च गुरुरुत्तमः ॥ ८०
असेरष्टौ च नामानि रहस्यानि निबोध मे ।
पाण्डवेय सदा यानि कीर्तयँल्लभते जयम् ॥ ८१
असिर्विशसनः खड्गस्तीक्ष्णवर्त्मा दुरासदः ।
श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्मपालस्तथैव च ॥ ८२
अग्र्यः प्रहरणानां च खड्गो माद्रवतीसुत ।
महेश्वरप्रणीतश्च पुराणे निश्चयं गतः ॥ ८३
पृथुस्तूत्पादयामास धनुराद्यमरिंदम ।
तेनेयं पृथिवी पूर्वं वैन्येन परिरक्षिता ॥ ८४
तदेतदार्षं माद्रेय प्रमाणं कर्तुमर्हसि ।
असेश्च पूजा कर्तव्या सदा युद्धविशारदैः ॥ ८५
इत्येष प्रथमः कल्पो व्याख्यातस्ते सुविस्तरः ।
असेरुत्पत्तिसंसर्गो यथावद्भरतर्षभ ॥ ८६

C. 12. 6208
B. 12. 166. 86
K. 12. 164. 86

---

ns D2. 3. 8 तस्य; V1 B1-3. 5 D5 T1 G1. 5 M ह्यस्य; Da यस्य; D4 वास्य; T2 [क्ष]स्य तु (for चास्य). D7 G3 कृत्तिकाण्य(G2 °न्य)स्य नक्षत्रम्. — b) T2 तु (for च). V1 B (except B4) Da D1. 4 M2 देवता (D1. 4 °तं); D5 दैवता (for °तम्). — c) K3 द्रुहिणो; K4. 5 D2. 3 रोहिणीं; V1 B Da Dn1. ns D3. 5 रोहिणी (for °ण्यो). Ś1 K1. 2. 4 D1 गौतमस्याथ; K3 Dn3 D2. 8 गोत्रमास्थाप्य (for °मस्याथ). Cv रोहिण्यामुत्क्रमो-स्याथ (gloss: उत्क्रमो दैत्यवधाय परितो भ्रमणम्). — d) D7 T G2. 5 रुद्राश्च. Da1 D1 गुरुसत्तमः; Dn3 D4. 7. 9 T1 G2. 5 कुरुसत्तम (D7 G2. 5 °माः; T1 °मः) (for गुरुरुत्तमः).

81 V1 reads 81a-85b on marg. — a) K5 Dn1. ns D2. 3. 8 हि (for च). — D9 om. (hapl.) 81bc. — c) D1 पांडवं यः; M2 °वेयः. — d) K3 M2 कीर्तये (M2 °येल्) (for °यल्ँ). D4 फलं; T2 बलं (for जयम्).

82 = (var.) 12. 121. 19. B3. 4 partly damaged. V1 reads 82 on marg. — a) K1 विशमनः; M4 °सना. — b) K4 -वर्म-; K5 Bo. 1. 3-5 Dn3 D2. 3. 5. 8 -धारो; V1 D7 T1 G2. 5 -चर्मा; D4 -धर्मा; G1 -वर्ष्मा (for -वर्त्मा). D4 दुरुत्सहः (for दुरासदः). — c) G1 श्रीगर्भे. — d) D5 धर्माधारस् (for धर्मपालस्). Bo. 1 नमोस्तु ते (for तथैव च). — After 82, D5 ins. 421*.

83 V1 reads 83 on marg. — a) D1 आद्यः; G1 उग्रं (for अग्र्यः). Da2 तु (for च). — b) K3 B5 Da1 D1. 4 -सुतः; K4 Da2 -सुते (for -सुत). D7 S (G3. 4 absent) खड्गो भुवि परिश्रुतः. — T2 G1 M om. 83cd. — c) D4 -प्रणीतं. — D5 ins. after 82: D7 T1 G2. 5 after 83: T2 G1 M after 83ab:

421* एतानि चैव नामानि पुराणे निश्चितानि वै ।

[D5 ह्यष्टौ तस्य नामानि (for the prior half). D5 स्वयमुक्तानि वेधसा; G1 पुराणे निश्चयो गतः (for the post. half).]

84 V1 reads 84 on marg. — a) B1 प्रथुस (for पृथुस्). — b) K3. 5 B1. 4 Dn1. ns D3. 4. 8 T2 G1 अरिंदमः; D1 अरिन्मम; M2 अनुत्तमं. — After 84ab, K5 V1 m B (B2 orig.) Da Dn3 D2. 3. 5. 8 ins.:

422* तेनेयं पृथिवी दुग्धा सस्यानि सुबहून्यपि ।
धर्मेण च यथा पूर्वं.

[(L. 1) B2 (marg. as in text) तेनैव (for तेनेयं). D5 शस्यानि. B1 च (for सु-). Bo च; B4 Da अथ (for अपि). — (L. 2) V1 B (B2 orig.) Da D5 कालं (for पूर्वं).]

— d) K1 वन्येन; B4 वैड्येन; Da1 वैणेन; D1 वच्योक्ष (sic); D4 वेन्येन; D5 वैण्येन (for वैन्येन). K1 (before corr. as in text) -रक्षता; D5 -रक्षितं (for °ता).

85 B4 partly damaged. V1 reads 85ab on marg. — a) T2 G1 तथैतद् (for तदे°). K3 D4 अर्थं (for आर्षं). V1 Bo. 1. 3. 5 तस्मात्त्वमपि माद्रेय. — b) Bo. 1 Da प्रमाणी- (for °णं). B3 om. from कर्तुं up to युद्ध (in 85d). K1 इच्छसि (for अर्हसि). — d) B3 damaged; B3. 5 -विशारदः (B5 °द); M4 -चिकीर्षुभिः.

86 B2 partly damaged. — b) K5 B1 Dn1. ns D2. 3. 8 सु(B1 तु; Dn3 D3 स)विस्तराद्; D4. 9 स-विस्तरः (for सु°). D7 T1 G2. 5 M मया ते कथितः पुनः; T2 G1 मया ते परिकीर्तितः. — c) K4 -संसर्गा. D7 S (G3. 4 absent) एवमेवासिसर्गोयं.

87 a) V1 Bo. 5 सर्वं चैवम्; B1. 3 सर्वमेवम्; Da सर्वं चेदम्; D1 corrupt; D4. 9 सर्वमैतद्; D5 सर्वे चैवम्; D7 S (G3. 4 absent) सर्वथा तम् (for °वैतद्). K5 Dn1. ns D2. 3. 8 इदं; Bo. 3. 5 M2 इमं; M3

C. 12. 6209
B. 12. 166. 89
K. 12. 164. 89

सर्वथैतदिह श्रुत्वा खङ्गसाधनमुत्तमम् । लभते पुरुषः कीर्तिं प्रेत्य चानन्त्यमश्नुते ॥ ८७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥

१६१

वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्तवति भीष्मे तु तूष्णींभूते युधिष्ठिरः ।
पप्रच्छावसरं गत्वा भ्रातॄन्विदुरपञ्चमान् ॥ १
धर्मे चार्थे च कामे च लोकवृत्तिः समाहिता ।
तेषां गरीयान्कतमो मध्यमः को लघुश्च कः ॥ २
कस्मिंश्चात्मा नियन्तव्यस्त्रिवर्गविजयाय वै ।
संतुष्टा नैष्ठिकं वाक्यं यथावद्वक्तुमर्हथ ॥ ३
ततोऽर्थगतितत्त्वज्ञः प्रथमं प्रतिभानवान् ।
जगाद विदुरो वाक्यं धर्मशास्त्रमनुस्मरन् ॥ ४
बाहुश्रुत्यं तपस्त्यागः श्रद्धा यज्ञक्रिया क्षमा ।
भावशुद्धिर्दया सत्यं संयमश्चात्मसंपदः ॥ ५
एतदेवाभिपद्यस्व मा ते भूच्चलितं मनः ।

इमे (for इह). K1 सर्वथैवादिह श्रुत्वा; Cv सर्वोदन्तमिह श्रुत्वा. — b) B1 खङ्गस्याधसम् (sic); B3. 5 D4. 5. 7 S (G3. 4 absent) °स्या(D4 °श्रा)गमम् (for °साधनम्). D1 खङ्गसाधनसत्तम. — c) B1. 3 लभेत (for लभते). — d) M4 इह (for प्रेत्य). G2 चानंदम्; M3 चानंतम् (for चानन्त्यम्).

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś1 K B2 Da1 Dn1 D1–5. 8 आपद्धर्म; V1 Da2 D7 S (G3. 4 absent) राजधर्म. — *Adhy. name :* Ś1 K V1 B (B4 damaged) Da Dn1 D1–5. 9 M1. 3 खङ्गोत्पत्तिः; D7 खङ्गप्रभावकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Da1 34; Dn1. n3 36; D1 M 166; T G1. 5 164; G2 163. — *Śloka no.:* Dn1 88; D8 89; D9 69.

161

1 b) K1. 3 T2 G1. 2 M तूष्णींभूतो (for °भूते). — c) K3. 5 V1 B D (except D1; Dn2 D6 absent) S (G3. 4 absent) [आ]वसथं (for [अ]वसरं).

2 Before 2, M1. 3 ins. युधिष्ठिर उवाच. B2 partly damaged. — a) D1 धर्मो (for धर्मे). D8 om. चार्थे. — b) B4 लोभवृत्तिः; D8 लोकावृत्तिः (for लोकवृत्तिः). B1 Da D1. 4. 9 G2 M2. 4 समाहिताः (G2 M4 °ताः) (for °हिता). — c) T2 G1 एषां (for तेषां). — d) K1 यः; G1 कैः (for कः).

3 B4 partly damaged. — a) B1 चार्थौ (for चात्मा). K5 Dn1. n3 D2–4. 8. 9 निधातव्यस्; G1 न हंतव्यस् (for नियन्तव्यस्). — b) K3 D9 त्रिवर्गस्य जयाय वै; B1 त्रिवर्गनियमाय वै. — c) K1 D9 संहृष्टो; K3. 5 Dn1. n3 D2–4. 8 संहृष्टा; V1 B0. 2. 3. 5 D7 T G2. 5 M2–4 संपृष्टा (D7 °ष्टो; M2 °ष्टं); B1 संस्मृत्वा; G1 संविष्टा (for संतुष्टा). D5 पप्रच्छ नैष्ठिकीं वाचं. — d) D5 अर्हसि (for °थ).

4 a) M1. 3 ततोर्थं. — b) M3 प्रतिभावनात्.

5 Before 5, K (except K1) V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 ins. विदुर उवाच. — a) K5 D7 T1 G1. 2. 5 ब(K5 बा)हुश्रुतं (G1 °त्यं) (for बाहुश्रुत्यं). D4 अर्थोश्नाद्योयतस्त्यागः (sic). — b) D5 लुब्धा; G1 रुद्धा (for श्रद्धा). K3 D9 यज्ञ(D9 °ज्ञः)क्रियाः; B0. 3–5 दानक्रिया (for यज्ञक्रिया). Da क्षमः (for क्षमा). T2 G1 श्रद्धा यज्ञक्षमा क्रिया; G2 श्रद्धायज्ञक्रियाक्षमाः. — c) K1 मया; M4 भया (for दया). M1. 3 नित्यं (for सत्यं). — d) T2 G1 संशयश्च (for संयमश्च). Da चार्थसंपदं; D9 चात्मसंश्रयः; G2 °संपदा (for °संपदः). B1 संशय*थसंपदः.

6 B2. 4 partly damaged. — a) B0 [अ]भिपद्यथ; Da1 °पद्यस्व (for °पद्यस्व). — b) Da T2 G1 भूत्ते (by transp.). — c) B1. 2 Da D1 G2 M3. 4 °न्मूलो (for °न्मूलौ). D2 कामार्थाव्; D5 धर्मार्थौ (for धर्मार्थाव्). — d) G1 एतदेव (for °देक-). K3 -फलं; B3 -परं (for -पदं). K5 Dn1. n3 D8 हि मे (for हितम्).

एतन्मूलौ हि धर्मार्थावेतदेकपदं हितम् ॥ ६

धर्मेणैवर्षयस्तीर्णा धर्मे लोकाः प्रतिष्ठिताः ।

धर्मेण देवा दिविगा धर्मे चार्थः समाहितः ॥ ७

धर्मो राजन्गुणश्रेष्ठो मध्यमो ह्यर्थ उच्यते ।

कामो यवीयानिति च प्रवदन्ति मनीषिणः ।

तस्माद्धर्मप्रधानेन भवितव्यं यतात्मना ॥ ८

समाप्तवचने तस्मिन्नर्थशास्त्रविशारदः ।

पार्थो वाक्यार्थतत्त्वज्ञो जगौ वाक्यमतन्द्रितः ॥ ९

कर्मभूमिरियं राजन्निह वार्ता प्रशस्यते ।

कृषिवाणिज्यगोरक्ष्यं शिल्पानि विविधानि च ॥ १०

अर्थ इत्येव सर्वेषां कर्मणामव्यतिक्रमः ।

न ऋतेऽर्थेन वर्तेते धर्मकामाविति श्रुतिः ॥ ११

विजयी ह्यर्थवान्धर्ममाराधयितुमुत्तमम् ।

कामं च चरितुं शक्तो दुष्प्रापमकृतात्मभिः ॥ १२   C. 12 6222 B. 12.167.13 K. 12.165.13

V1 Bo. 5 एतदेव हितं परं; B1. 2. 4 Da D4. 5. 9 T2 एतदेव परं हितं.

7 a) K5 om. from धर्मे up to ह्यर्थ (in 8b). V1 Bo-3. 5 Da1 हि (for [ए]व). K3 D9 धर्मेण वर्षतीश्च. — b) M4 धर्मे लोकः प्रतिष्ठितः. — c) B2 लोका (for देवा). Ś1 K1. 2. 4 Da D1 दितिजा; K3 V1 B D7. 9 S (G3. 4 absent) दिवि च; Dn1. n3 बबुधुर्; D2. 3. 8 विबुधुर् (for दिविगा as in D4 alone). D5 धर्मेण दैवं ततृपुर. — d) K1 वा भू; B2 Da सूर्यः (for चार्थः). Ś1 K4 Bo. 2. 3. 5 Da D1 प्रतिष्ठितः (for समाहितः).

8 K5 om. up to ह्यर्थ (cf. v. l. 7). — a) D1 G1 धर्मे (for धर्मो). K1. 2 V1 B1. 2 Da D1. 4. 5. 9 गुणज्येष्ठो; K3. 4 गुणो ज्येष्ठो; B4 Dn1. n3 D3 M1 गुणः श्रेष्ठो; D7 T1 G2. 5 कुरुश्रेष्ठ (for गुणश्रेष्ठो). — b) Dn1 मध्यगो (for °मो). V1 Bo-2. 5 Da D5 स्वर्थः; B4 यः स (for ह्यर्थ). — 8cd is damaged in B2. 4. — e) K1. 4 D1 M1. 4 तस्माद्धर्मप्रदानेन. — f) Da1 D5 यतात्मनः (D5 °नां); T2 यथात्मना (for यतात्मना). — After 8, K2. 3. 5 V1 B (B2. 4 damaged) Da Dn1. n3 D2-5. 7-9 T G1. 2. 5 M2. 4 ins.:

423* तथा च सर्वभूतेषु वर्तितव्यं यथात्मनि ।

[B1 यथा; G1 तया (for तथा). M2 धर्मभूतेषु (for सर्व°). V1 B3 Da D5 तथा सर्वेषु भूतेषु; Bo. 5 यथा (B5 तथा) भूतेषु सर्वेषु (for the prior half). Bo. 3. 5 भवितव्यं (for वर्ति°). D4 विचक्षणैः; D7 T1 G5 यथात्मना; G1. 2 M2. 4 यतात्मना (M2 °नाः) (for यथात्मनि).]

After 8, M1. 3 read 13-16.

9 Before 9, K5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 ins. वैशंपायन उवाच. — a) K1 समस्तवचने. — b) B5 अस्त; Da D5 अर्थे (for अर्थ-). D7 S (G3. 4 absent) भीमकर्मा धनंजयः. — c) K1. 3. 5 V1 B Dn1. n3 D2-5. 8 धर्मार्थ- (for वाक्यार्थ-). D7 S (G3. 4 absent) ततोर्थगतितत्त्वज्ञो. — d) K1. 3. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2-5. 7-9 S (G3. 4 absent) प्रचो(K3 °णा-; D9 °णो-; M4 °पो)दितः (for अतन्द्रितः). — After 9, the sequence in D7 T1 G2. 5 is: 13-16, 424*, 10-12.

10 For the sequence in D7 T1 G2. 5 and M1. 3, cf. v. l. 9, 8. Before 10, K5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 ins. अर्जुन उवाच. B4 damaged. — b) D7 न हि वार्ता; G2 M4 इहावर्ता (sic); M2 इह वक्ता (for इह वार्ता). — c) Ś1 K4 कृशि-; K5 V1 Bo. 3. 5 Dn1. n3 D2. 5 कृषिर् (for कृषि-). B3 -गौरक्षं; Dn3 D5 -गोरक्षं (for -गोरक्ष्यं). K1-3 D3. 4. 7-9 T G1. 2. 5 M1. 3 कृषिर्वणिज्या (D3. 7-9 °ज्य-) गोरक्ष्यं (K3 °क्ष्या; D9 T2 °क्षा); B2 कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं. — d) Da2 शिलानि; D9 शल्पानि (for शिल्पानि). D1 वा (for च).

11 For the sequence in D7 T1 G2. 5 and M1. 3, cf. v. l. 9, 8. B1 partly damaged. — a) M2 इत्येष (for °व). — b) D7 T1 G2. 5 अप्युपक्रमः; T2 G1 अभ्युप° (for अव्यति°). — c) K1 न च ते; K3 B1 D5 न ह्यते; K4 न स ते; K5 V1 Bo. 3. 5 Da Dn1. n3 D1. 2 ह्यते; T2 G1 M1. 3. 4 न ह्रते; D3. 8 न श्रुते; D4. 9 न कृते; T1 G2 निर्हते; G5 निर्वृते; M2 न ह्युते (for न ऋते). K1. 3 D1. 4 वर्तेत; Da M1. 3 वर्तते; D5 वर्ते* (for वर्तेते). D7 निर्वृत्तेर्थे निवर्तेते.

12 For the sequence in D7 T1 G2. 5 and in M1. 3, cf. v. l. 9, 8. K2. 4 D1. 9 om. (hapl.) 12a-13b; Ś1 V1 read the same on marg. B2 partly damaged. Dn3 repeats 12ab after 13ab. — a) K3 विषये; K5 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 विषयैर्; V1 Bo विषयो; B1. 3. 5 Da विषयी; B4 विषयां; D4 विषदेद् (for विजयी). K5 D3-5 अर्थवान् (for ह्यर्थ°). D7 S (G3. 4 absent) विषहेतार्थवान्धर्मम्. — b) D5 उद्यमं (for उत्तमम्). — c) D2 lacuna; M1. 3 कामश्च (for कामं). Bo. 3. 5

सर्वथैतदिह श्रुत्वा खड्गसाधनमुत्तमम् ।
लभते पुरुषः कीर्तिं प्रेत्य चानन्त्यमश्नुते ॥ ८७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥

१६१

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्तवति भीष्मे तु तूष्णींभूते युधिष्ठिरः ।
पप्रच्छावसरं गत्वा भ्रातॄन्विदुरपञ्चमान् ॥ १
धर्मे चार्थे च कामे च लोकवृत्तिः समाहिता ।
तेषां गरीयान्कतमो मध्यमः को लघुश्च कः ॥ २
कस्मिंश्चात्मा नियन्तव्यस्त्रिवर्गविजयाय वै ।
संतुष्टा नैष्ठिकं वाक्यं यथावद्वक्तुमर्हथ ॥ ३
ततोऽर्थगतितत्त्वज्ञः प्रथमं प्रतिभानवान् ।
जगाद विदुरो वाक्यं धर्मशास्त्रमनुस्मरन् ॥ ४
बाहुश्रुत्यं तपस्त्यागः श्रद्धा यज्ञक्रिया क्षमा ।
भावशुद्धिर्दया सत्यं संयमश्चात्मसंपदः ॥ ५
एतदेवाभिपद्यस्व मा ते भूच्चलितं मनः ।

इमे (for इह). K_1 सर्वथैवादिह श्रुत्वा; C_v सर्वोदन्तमिह श्रुत्वा. — [b]) B_1 खड्गस्याधसम् (sic); $B_{3.5}$ $D_{4.5.7}$ S ($G_{3.4}$ absent) °स्या(D_4 °श्चा)गमम् (for °साधनम्). D_1 खड्गसाधनसत्तम. — [c]) $B_{1.3}$ लभेत (for लभते). — [d]) M_4 इह (for प्रेत्य). G_2 चानंदम्; M_3 चानंतम् (for चानन्त्यम्).

Colophon. — *Sub-parvan :* $Ś_1$ K B_2 Da_1 Dn_1 $D_{1-5.8}$ आपद्धर्मं; V_1 Da_2 D_7 S ($G_{3.4}$ absent) राजधर्मं. — *Adhy. name :* $Ś_1$ K V_1 B (B_4 damaged) Da Dn_1 $D_{1-5.9}$ $M_{1.3}$ खड्गोत्पत्तिः; D_7 खड्गप्रभावकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Da_1 34; $Dn_{1.n3}$ 36; D_1 M 166; T $G_{1.5}$ 164; G_2 163. — *Śloka no. :* Dn_1 88; D_8 89; D_9 69.

161

1 [b]) $K_{1.3}$ T_2 $G_{1.2}$ M तूष्णींभूतो (for °भूते). — [c]) $K_{3.5}$ V_1 B D (except D_1; Dn_2 D_6 absent) S ($G_{3.4}$ absent) [आ]वसथं (for [अ]वसरं).

2 Before 2, $M_{1.3}$ ins. युधिष्ठिर उवाच. B_2 partly damaged. — [a]) D_1 धर्मौ (for धर्मे). D_8 om. चार्थे. — [b]) B_4 लोभवृत्तिः; D_8 लोकावृत्तिः (for लोकवृत्तिः). B_1 Da $D_{1.4.9}$ G_2 $M_{2.4}$ समाहिताः (G_2 M_4 °ताः) (for °हिता). — [c]) T_2 G_1 एषां (for तेषां). — [d]) K_1 यः; G_1 कैः (for कः).

3 B_4 partly damaged. — [a]) B_1 चार्थौ (for चात्मा). K_5 $Dn_{1.n3}$ $D_{2-4.8.9}$ निधातव्यस्; G_1 न हंतव्यस् (for नियन्तव्यस्). — [b]) K_3 D_9 त्रिवर्गस्य जयाय वै; B_1 त्रिवर्गनियमाय वै. — [c]) K_1 D_9 संहृष्टो; $K_{3.5}$ $Dn_{1.n3}$ $D_{2-4.8}$ संहृष्टा; V_1 $B_{0.2.3.5}$ D_7 T $G_{2.5}$ M_{2-4} संपृष्टा (D_7 °ष्टो; M_2 °ष्टं); B_1 संस्मृत्वा; G_1 संविष्टा (for संतुष्टा). D_5 पप्रच्छ नैष्ठिकीं वाचं. — [d]) D_5 अर्हसि (for °थ).

4 [a]) $M_{1.3}$ ततोर्थं. — [b]) M_3 प्रतिभावनात्.

5 Before 5, K (except K_1) V_1 B Da $Dn_{1.n3}$ $D_{2.3.5.8}$ ins. विदुर उवाच. — [a]) K_5 D_7 T_1 $G_{1.2.5}$ ब(K_5 बा)हुश्रुतं (G_1 °त्यं) (for बाहुश्रुत्यं). D_4 अर्थोऽश्राद्योयतस्त्यागः (sic). — [b]) D_5 लुब्धा; G_1 रुद्धा (for श्रद्धा). K_3 D_9 यज्ञ(D_9 °ज्ञः)क्रियाः; $B_{0.3-5}$ दानक्रिया (for यज्ञक्रिया). Da क्षमः (for क्षमा). T_2 G_1 श्रद्धा यज्ञक्षमा क्रिया; G_2 श्रद्धायज्ञक्रियाक्षमाः. — [c]) K_1 मया; M_4 भया (for दया). $M_{1.3}$ नित्यं (for सत्यं). — [d]) T_2 G_1 संशयश्च (for संयमश्च). Da चार्थसंपदं; D_9 चात्मसंश्रयः; G_2 °संपदा (for °संपदः). B_1 संशय*र्थसंपदः.

6 $B_{2.4}$ partly damaged. — [a]) B_0 [अ]भिपद्यथ; Da_1 °पच्यस्व (for °पद्यस्व). — [b]) Da T_2 G_1 भूत्ते (by transp.). — [c]) $B_{1.2}$ Da D_1 G_2 $M_{3.4}$ °न्मूलो (for °न्मूलौ). D_2 कामार्थाव्; D_5 धर्मार्थौ (for धर्मार्थाव्). — [d]) G_1 एतदेव (for °देक-). K_3 -फलं; B_3 -परं (for -पदं). K_5 $Dn_{1.n3}$ D_8 हि मे (for हितम्).

एतन्मूलौ हि धर्मार्थावेतदेकपदं हितम् ॥ ६
धर्मेणैवर्षयस्तीर्णा धर्मे लोकाः प्रतिष्ठिताः ।
धर्मेण देवा दिविगा धर्मे चार्थः समाहितः ॥ ७
धर्मो राजन्गुणश्रेष्ठो मध्यमो ह्यर्थ उच्यते ।
कामो यवीयानिति च प्रवदन्ति मनीषिणः ।
तस्माद्धर्मप्रधानेन भवितव्यं यतात्मना ॥ ८
समाप्तवचने तस्मिन्नर्थशास्त्रविशारदः ।
पार्थो वाक्यार्थतत्त्वज्ञो जगौ वाक्यमतन्द्रितः ॥ ९
कर्मभूमिरियं राजन्निह वार्ता प्रशस्यते ।
कृषिवाणिज्यगोरक्ष्यं शिल्पानि विविधानि च ॥ १०
अर्थ इत्येव सर्वेषां कर्मणामव्यतिक्रमः ।
न ऋतेऽर्थेन वर्तेते धर्मकामाविति श्रुतिः ॥ ११
विजयी ह्यर्थवान्धर्ममाराधयितुमुत्तमम् ।
कामं च चरितुं शक्तो दुष्प्रापमकृतात्मभिः ॥ १२

C. 12 6222
B. 12.167.13
K. 12.165.13

V1 Bo. 5 एतदेव हितं परं; B1. 2. 4 Da D4. 5. 9 T2 एतदेव परं हितं.

7 [a]) K5 om. from धर्मे up to ह्यर्थ (in 8[b]). V1 Bo-3. 5 Da1 हि (for [ए]व). K3 D9 धर्मेण वर्षर्तीर्णश्च. — [b]) M4 धर्मे लोकः प्रतिष्ठितः. — [c]) B2 लोका (for देवा). Ś1 K1. 2. 4 Da D1 दितिजा; K3 V1 B D7. 9 S (G3. 4 absent) दिवि च; Dn1. n3 बभ्रुधुर्; D2. 3. 8 विबुधुर् (for दिविगा as in D4 alone). D6 धर्मेण दैवं तत्पुरु. — [d]) K1 वा भू; B2 Da सूर्यः (for चार्थः). Ś1 K4 Bo. 2. 3. 5 Da D1 प्रतिष्ठितः (for समाहितः).

8 K5 om. up to ह्यर्थ (cf. v. l. 7). — [a]) D1 G1 धर्मे (for धर्मो). K1. 2 V1 B1. 2 Da D1. 4. 5. 9 गुणज्येष्ठो; K3. 4 गुणो ज्येष्ठो; B4 Dn1. n3 D3 M1 गुणःश्रेष्ठो; D7 T1 G2. 5 कुरुश्रेष्ठ (for गुणश्रेष्ठो). — [b]) Dn1 मध्यगो (for °मो). V1 Bo-2. 5 Da D5 स्वर्थः; B4 यः स (for ह्यर्थ). — 8[cd] is damaged in B2. 4. — [e]) K1. 4 D1 M1. 4 तस्माद्धर्मप्रदानेन. — [f]) Da1 D5 यतात्मनः (D5 °नां); T2 यथात्मना (for यतात्मना). — After 8, K2. 3. 5 V1 B (B2. 4 damaged) Da Dn1. n3 D2-5. 7-9 T G1. 2. 5 M2. 4 ins.:

423* तथा च सर्वभूतेषु वर्तितव्यं यथात्मनि ।

[B1 यथा; G1 तया (for तथा). M2 धर्मभूतेषु (for सर्व°). V1 B3 Da D5 तथा सर्वेषु भूतेषु; Bo. 5 यथा (B5 तथा) भूतेषु सर्वेषु (for the prior half). Bo. 3. 5 भवितव्यं (for वर्ति°). D4 विचक्षणैः; D7 T1 G5 यथात्मना; G1. 2 M2. 4 यतात्मना (M2 °नाः) (for यथात्मनि).]

After 8, M1. 3 read 13-16.

9 Before 9, K5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 ins. वैशंपायन उवाच. — [a]) K1 समस्तवचने. — [b]) B5 अस्य; Da D5 अर्थे (for अर्थ-). D7 S (G3. 4 absent) भीमकर्मा धनंजयः. — [c]) K1. 3. 5 V1 B Dn1. n3 D2-5. 8. 9 धर्मार्थ- (for वाक्यार्थ-). D7 S (G3. 4 absent) ततोर्थगतितत्त्वज्ञो. — [d]) K1. 3. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2-5. 7-9 S (G3. 4 absent) प्रचो (K3 °णा-; D9 °णो-; M4 °पो) दितः (for अतन्द्रितः). — After 9, the sequence in D7 T1 G2. 5 is: 13-16, 424*, 10-12.

10 For the sequence in D7 T1 G2. 5 and M1. 3, cf. v. l. 9, 8. Before 10, K5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 ins. अर्जुन उवाच. B4 damaged. — [b]) D7 न हि वार्ता; G2 M4 इहावर्ता (sic); M2 इह वक्ता (for इह वार्ता). — [c]) Ś1 K4 कृशि-; K5 V1 Bo. 3. 5 Dn1. n3 D2. 5 कृषिर् (for कृषि-). B3 -गौरक्षं; Dn3 D5 -गोरक्षं (for -गोरक्ष्यं). K1-3 D3. 4. 7-9 T G1. 2. 5 M1. 3 कृषिर्वणिज्या (D3. 7-9 °ज्य-) गोरक्ष्यं (K3 °क्ष्या; D9 T2 °क्षा); B2 कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं. — [d]) Da2 शिलानि; D9 शल्पानि (for शिल्पानि). D1 वा (for च).

11 For the sequence in D7 T1 G2. 5 and M1. 3, cf. v. l. 9, 8. B4 partly damaged. — [a]) M2 इत्येष (for °व). — [b]) D7 T1 G2. 5 अप्युपक्रमः; T2 G1 अभ्युप° (for अव्यति°). — [c]) K1 न च ते; K3 B1 D5 न ह्येते; K4 न स ते; K5 V1 Bo. 3. 5 Da Dn1. n3 D1. 2 T2 G1 M1. 3. 4 न ह्रुते; D3. 8 न श्रुते; D4. 9 न कृते; T1 G2 निर्हृते; G5 निर्वृते; M2 न ह्युते (for न ऋते). K1. 3 D1. 4 वर्तेत; Da M1. 3 वर्तते; D5 वर्ते* (for वर्तेते). D7 निर्वृत्तेर्थे निवर्तेते.

12 For the sequence in D7 T1 G2. 5 and in M1. 3, cf. v. l. 9, 8. K2. 4 D1. 9 om. (hapl.) 12[a]-13[b]; Ś1 V1 read the same on marg. B2 partly damaged. Dn3 repeats 12[ab] after 13[ab]. — [a]) K3 विषये; K5 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 विषयैर्; V1 Bo विषयो; B1. 3. 5 Da विषयी; B4 विषयां; D4 विषहेद् (for विजयी). K5 D3-5 अर्थवान् (for ह्यर्थ°). D7 S (G3. 4 absent) विषदेतार्थवान्धर्मम्. — [b]) D5 उत्तमं (for उत्तमम्). — [c]) D7 lacuna; M1. 3 कामश्च (for कामं). Bo. 3. 4

C. 12. 6223
B. 12. 167. 14
K. 12. 165. 14

अर्थस्यावयवावेतौ धर्मकामाविति श्रुतिः ।
अर्थसिद्ध्या हि निर्वृत्तावुभावेतौ भविष्यतः ॥ १३
उद्भूतार्थं हि पुरुषं विशिष्टतरयोनयः ।
ब्राह्मणमिव भूतानि सततं पर्युपासते ॥ १४
जटाजिनधरा दान्ताः पङ्कदिग्धा जितेन्द्रियाः ।
मुण्डा निस्तन्तवश्चापि वसन्त्यर्थार्थिनः पृथक् ॥ १५
काषायवसनाश्चान्ये श्मश्रुला ह्रीसुसंवृताः ।
विद्वांसश्चैव शान्ताश्च मुक्ताः सर्वपरिग्रहैः ॥ १६
अर्थार्थिनः सन्ति केचिदपरे स्वर्गकाङ्क्षिणः ।
कुलप्रत्यागमाश्चैके स्वं स्वं मार्गमनुष्ठिताः ॥ १७
आस्तिका नास्तिकाश्चैव नियताः संयमे परे ।
अप्रज्ञानं तमोभूतं प्रज्ञानं तु प्रकाशता ॥ १८
भृत्यान्भोगैर्द्विषो दण्डैर्यो योजयति सोऽर्थवान् ।
एतन्मतिमतां श्रेष्ठ मतं मम यथातथम् ।
अनयोस्तु निबोध त्वं वचनं वाक्यकण्ठयोः ॥ १९
ततो धर्मार्थकुशलौ माद्रीपुत्रावनन्तरम् ।

चारयितुं; B_1 Da स्वा(Da वा)चरितुं (for च चरितुं). $M_{1, 8}$ शक्यो (for शक्तो). — After 12, M_2 reads 17.

13 For the sequence in D_7 T_1 $G_{2, 5}$ and in $M_{1, 3}$, cf. v. l. 9, 8. $K_{2, 4}$ $D_{1, 9}$ om. 13^{ab} (cf. v. l. 12). K_3 om. 13. Ś$_1$ V_1 read 13^{ab} on marg. — ^{b}) D_7 T_1 $G_{2, 5}$ स्मृतिः; G_1 M स्थितिः (for श्रुतिः). — After 13^{ab}, Dn_3 repeats 12^{ab}. — ^{c}) D_4 च (for हि). K_5 Dn_1. n_3 $D_{2, 3, 8}$ विनिर्वृत्ताव्; V_1 B (B_4 damaged) Da $D_{5, 7}$ T $G_{1, 2, 5}$ $M_{2, 4}$ [अ]भिनिर्वृत्ताव् (for हि निर्वृत्ताव्). — ^{d}) Ś$_1$ $K_{1, 2}$ D_9 एव (for एतौ).

14 For the sequence in D_7 T_1 $G_{2, 5}$ and in $M_{1, 3}$, cf. v. l. 9, 8. B_4 partly damaged. — ^{a}) K_5 Dn_3 तद्भूतार्थं; V_1 $Bo_{. 5}$ उद्धृतार्थं (for उद्भू°). D_5 च (for हि). — ^{b}) Bo विशिष्टतमयोनयः. — ^{c}) G_1 ब्राह्मणमिव.

15 For the sequence in D_7 T_1 $G_{2, 5}$ and in $M_{1, 3}$, cf. v. l. 9, 8. B_2 partly damaged. — ^{a}) D_1 धांताः (sic) (for दान्ताः). — ^{b}) $D_{2, 3, 8}$ पंकदग्धा; M_4 पंकदिग्ध- (for °दिग्धा). M_2 जितेंद्रियः. — ^{c}) D_1 G_1 मुंड- (for मुण्डा). D_1 नितनवश्; D_4 लिसाननाश्च; D_7 नितंतवश्; T_2 G_1 निस्यंतपश् (for निस्तन्तवश्). B_2 चैव (for चापि). — ^{d}) D_4 संतस्तस्वार्थिनः; M_4 वसत्यर्था° (for वसन्त्य°). M_2 कचित् (for पृथक्).

16 For the sequence in D_7 T_1 $G_{2, 5}$ and in $M_{1, 3}$, cf. v. l. 9, 8. G_1 om. 16. B_4 damaged. — ^{a}) $K_{1, 3}$ B_1 Da_1 $D_{1, 4}$ M_4 कषा(K_1 B_1 काशा)य-वसनाश् (D_1 °नाच्) (for काषाय°). D_1 चांते (for चान्ये). — ^{b}) D_4 सश्रुला; G_2 इमश्रुळा; M_{1-3} श्मश्रुलो (for श्मश्रुला). K_1 D_7 T_1 $G_{2, 5}$ ह्री(D_7 T_1 G_5 हि; G_2 नि)सुसंयताः; K_3 D_9 $M_{1, 3}$ °संयुताः; K_5 V_1 B (B_4 damaged) Da Dn_1. n_3 $D_{2, 3, 5, 8}$ ह्रीनिषेविणः (Bo $D_{2, 3, 5, 8}$ °नः); D_4 स्त्रीपुसन्नताः (sic); T_2 जानुसंयुताः. — ^{c}) D_9 विशुद्धाश् (for विद्वांसश्). Da D_7 T_1 $G_{2, 5}$ $M_{1, 3, 4}$ दांताश् (for शान्ताश्). — ^{d}) Da त्यक्तसर्वपरिग्रहाः (Da_1 °हे); M_2 मुक्ताश्चैव परिग्रहः. — After 16, D_7 T $G_{2, 5}$ ins.:

424* अर्थार्थिनः सन्ति नित्यं परितप्यन्ति कर्मभिः ।

17 M_2 reads 17 after 12. — ^{a}) $Bo_{. 3, 5}$ D_5 सदा (for सन्ति). — ^{c}) $Bo_{. 2, 5}$ $D_{1, 4}$ T_2 G_1 M_{2-4} कुलप्रत्यागमाच्; D_7 $G_{2, 5}$ °ताश् (for °माश्). K_1 चैकं; Da चैते (for चैके). — ^{d}) G_1 स्वस्वं (for स्वं स्वं). $K_{1, 3, 5}$ V_1 B Da Dn_1. n_3 $D_{2, 3, 5, 7-9}$ S ($G_{3, 4}$ absent) धर्मम् (for मार्गम्). $K_{2, 4}$ स्वं स्वं मार्गप्रतिष्ठिताः; D_4 स्वं स्वधर्ममनुष्ठिताः.

18 B_2 partly damaged. — ^{a}) D_1 आंतिका (for आस्तिका). $M_{2, 4}$ चार्थे (for चैव). $Bo_{. 3}$ आस्तिकाश्चैव नियता. — ^{b}) $Bo_{. 3}$ व्रतिनः; D_9 निरताः (for नियताः). B_1 संयताः; D_5 संशये (for संयमे). M_4 नियताः संयमेतराः. — ^{c}) $Bo_{. 2, 3, 5}$ Da D_1 अप्रज्ञा(D_1 °जा)तं; $M_{2, 4}$ अप्रज्ञाना (sic) (for °ज्ञानं). D_5 ततो भूतं (for तमोभूतं). — ^{d}) D_5 प्रज्ञानस् (for °नं). Ś$_1$ $K_{2, 4}$ D_1 च (for तु). V_1 B_4 Da Dn_1 प्रकाशते; $Bo_{. 3, 5}$ Dn_3 D_3 °शिता; D_1 °शिताः; D_5 °शतं; T_2 G_1 °शनात् (for °शता).

19 $B_{2, 4}$ partly damaged. — ^{a}) Da_1 M_2 भृत्या (for भृत्यान्). D_1 भोगे; G_1 $M_{1, 3}$ योगैर् (for भोगैर्). D_4 विषा (sic); M विशो (for द्विषो). Da_1 दंडे (for दण्डैर्). — ^{d}) T_1 यथागतं (for °तथम्). — ^{e}) K_1 अनार्यस् (for अनयोस्). T_2 G_1 अनयोस्त्विति बोधस्त्वं (T_2 °स्त्वं). — ^{f}) D_4 वाक्यशौंडयोः; D_7 T $G_{1, 2, 5}$ शुक्रकण्वयोः; $M_{1, 3}$ शाक्यकाण्वयोः; $M_{2, 4}$

नकुलः सहदेवश्च वाक्यं जगदतुः परम् ॥ २०

आसीनश्च शयानश्च विचरन्नपि च स्थितः ।
अर्थयोगं दृढं कुर्याद्योगैरुच्चावचैरपि ॥ २१

अस्मिंस्तु वै सुसंवृत्ते दुर्लभे परमप्रिये ।
इह कामानवाप्नोति प्रत्यक्षं नात्र संशयः ॥ २२

योऽर्थो धर्मेण संयुक्तो धर्मो यश्चार्थसंयुतः ।
मध्विवामृतसंयुक्तं तस्मादेतौ मताविह ॥ २३

अनर्थस्य न कामोऽस्ति तथार्थोऽधर्मिणः कुतः ।
तस्मादुद्विजते लोको धर्मार्थाद्यो बहिष्कृतः ॥ २४

तस्माद्धर्मप्रधानेन साध्योऽर्थः संयतात्मना ।
विश्वस्तेषु च भूतेषु कल्पते सर्व एव हि ॥ २५

धर्मं समाचरेत्पूर्वं तथार्थं धर्मसंयुतम् ।
ततः कामं चरेत्पश्चात्सिद्धार्थस्य हि तत्फलम् ॥ २६

विरेमतुस्तु तद्वाक्यमुक्त्वा तावश्विनोः सुतौ ।
भीमसेनस्तदा वाक्यमिदं वक्तुं प्रचक्रमे ॥ २७

नाकामः कामयत्यर्थं नाकामो धर्ममिच्छति ।

C. 12. 6239
B. 12. 167. 29
K. 12. 165. 29

शाक्यकांडयोः (for वाक्यकण्ठयोः).

20 Before 20, K5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 ins. वैशंपायन उवाच. — a) D7 S (G3. 4 absent) तथा (for ततो). Da2 om. from शलौ up to मोक्षं (in 43d). — d) D7 S (G3. 4 absent) वाक्यमूचतुरुत्तमं.

21 Da2 om. 21 (cf. v. l. 20). Before 21, K5 V1 B Da1 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 ins. नकुलसहदेवावूचतुः. B2. 4 partly damaged. — b) K2. 4. 5 Dn1. n3 D2. 3. 8 वा (for च). D1 स्थिताः. — c) D4 अर्थयोगे; M2 अर्थों योगं (for अर्थयोगं).

22 Da2 om. 22 (cf. v. l. 20). B3 om. 22ab. B2 partly damaged. — a) K3 D9 अस्मिंश्च; V1 Da1 D7 S (G3. 4 absent) तस्मिंस्तु (for आस्मिंस्तु). K1. 3 V1 Bo. 1. 4. 5 Da1 D5. 9 T G1. 2 M सुनिर्वृ(K1. 3 °वृ)त्ते; K4 सुसंवृद्धे; K5 Dn1. n3 D2–4. 8 विनिर्वृ(D4 °वृ)त्ते; D1 समं वृत्ते (for सुसंवृत्ते). — b) D1 दुर्लभो (for °भे). D1 T2 G1 परमं (for परम-). — c) D4 कामम् (for कामान्). — d) Da1 प्रत्यक्षान् (for °क्षं). M प्रत्यक्षं पृथिवीमपि.

23 Da2 om. 23 (cf. v. l. 20). — a) M2 योर्थै (for योऽर्थो). D4 यो ह्यर्थो धर्मसंयुक्तो. — b) T2 G1 धर्मश्चार्थेन संयुतः. — c) K1 मधुरमृतसंसृष्टं; K3 V1 B Da1 D5. 7. 9 S (G3. 4 absent) मध्विवामृतसंसृष्टं (K3 B2 D5. 9 T2 G1 °सस्पृष्टं); K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 तद्धि स्वामृतसंवादं (K5 °संस्पृष्टं); D4 मिलित्वामृतसंसृष्टौ. — d) Bo. 5 (marg. as in text) मतौ हि नौ (for मताविह).

24 Da2 om. 24 (cf. v. l. 20). — a) D5 अर्थस्य (for अनर्थस्य). — b) G1 [ऽ]धर्मणः (for °र्मिणः). D3 कृतः (for कुतः). — D5 om. (hapl.) 24cd. — c) K1. 2 D1. 3. 8 M4 लोके (for लोको). — d) D1 धर्मार्थार्थौ (for °र्थाद्यो). D4. 7 S (G3. 4 absent) धर्मार्थाभ्यां बहिष्कृतात्.

25 Da2 om. 25 (cf. v. l. 20). B2 partly damaged. — a) K1. 2. 5 Bo Dn3 D3–5. 8 T2 G1 M2. 4 धर्म(Dn3 °र्मं)प्रदानेन; B2 Da1 °विधानेन (for °प्रधानेन). — b) K3 V1 B Da1 D5. 7. 9 S (G3. 4 absent) सेव्यो (for साध्यो). D1 संयतात्मनः. — c) D4 विश्वेहेषु (for विश्वस्तेषु). K3. 5 V1 B (B2 damaged) Da1 Dn1. n3 D2. 3. 8. 9 हि; D5 [अ]पि (for च). — d) V1 M1. 3 कल्प्यते; D7. 9 T1 कल्पंते; G2 कल्प्यंते (for कल्पते). K4. 5 V1 B (B2 damaged) Da1 Dn1. n3 D2–5. 8 सर्वम् (for सर्व). Bo D4 ह; D7 S (G3. 4 absent) च (for हि). K2 कल्पते सर्वतो बहिः.

26 Da2 om. 26 (cf. v. l. 20). — a) Ś1 K2. 4 D1 संचरयेत् (for समाचरेत्). — b) K1 यथार्थं; K5 B1. 3. 4 Dn1. n3 D2–4. 7. 8 S (G3. 4 absent) ततोर्थं (M2 तदर्थं) (for तथार्थं). V1 B (except B4) Da1 D5. 7 S (G3. 4 absent) धर्मसंहितं (for °संयुतम्). — d) T2 G1 तु (for हि). K4 D2. 3. 8 तत्परं; Bo यत्फलं (for तत्फलम्). K5 Dn1. n3 सिद्धार्थः स हि तत्परं.

27 Da2 om. 27 (cf. v. l. 20). Before 27, K5 V1 B Da1 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 ins. वैशंपायन उवाच. — a) D4. 9 G1 विरेमतस् (for °तुस्). D5 T2 तदा; — b) B1 Da1 Dn3 D3. 4. 7. 8 तावश्विनौ; M1. 3 चैवाश्विनोः; M2 तावाश्विनौ (for तावश्विनोः). B1 D4 उभौ (for सुतौ). G1 उक्तवंतावश्विनौ सुतौ. — c) D4. 7 T1 G1. 2. 5 M1 ततो (for M3. 4 ततो (for तु तद्). तदा). — d) M4 इमं (for इदं).

28 Da2 om. 28 (cf. v. l. 20). Before 28, K3

नाकामः कामयानोऽस्ति तस्मात्कामो विशिष्यते २८
कामेन युक्ता ऋषयस्तपस्येव समाहिताः ।
पलाशफलमूलाशा वायुभक्षाः सुसंयताः ॥ २९
वेदोपवादेष्वपरे युक्ताः स्वाध्यायपारगाः ।
श्राद्धयज्ञक्रियायां च तथा दानप्रतिग्रहे ॥ ३०
वणिजः कर्षका गोपाः कारवः शिल्पिनस्तथा ।
दैवकर्मकृतश्चैव युक्ताः कामेन कर्मसु ॥ ३१
समुद्रं चाविशन्त्यन्ये नराः कामेन संयुताः ।
कामो हि विविधाकारः सर्वं कामेन संततम् ॥ ३२
नास्ति नासीन्नाभविष्यद्भूतं कामात्मकात्परम् ।
एतत्सारं महाराज धर्मार्थावत्र संश्रितौ ॥ ३३
नवनीतं यथा दध्नस्तथा कामोऽर्थधर्मतः ।
श्रेयस्तैलं च पिण्याकाद्धृतं श्रेय उदश्वितः ॥ ३४
श्रेयः पुष्पफलं काष्ठात्कामो धर्मार्थयोर्वरः ।

D4 ins. भीष्म (sic) उवाच; K5 V1 B Da1 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 भीमसेन उवाच. — ^{a}) D1. 5 नकामः (for नाकामः). D1. 4. 7 T2 M1. 3. 4 कामयंत्यर्थान् (D1 °र्थौं; D4 °र्थं) (for कामयत्यर्थं). — ^{b}) M4 नकामो (for नाकामो). D1 om. from कामो up to स्ति (in 28^{c}). — After 28^{ab}, D4 reads 29^{ab}. — ^{c}) T2 कामनामोस्ति; G1 कामयानोस्मि (for °यानोऽस्ति). — ^{d}) V1 [ऽ]वशिष्यते; D5 [ऽ]पि वियते; D9 विनिष्यते; M4 विशेष्यते (for विशिष्यते).

29 Da2 om. 29 (cf. v. l. 20). B2. 4 partly damaged. D4 reads 29^{ab} after 28^{ab}. — ^{a}) K5 om. from कामेन up to युक्ताः (in 30^{b}). M1. 3 युक्तया (for युक्ता). K1 B1 Da1 D9 M भृषयस्; B4 स्वृषयस् (for ऋषयस्). — ^{b}) B0. 3. 5 तपसे च; B1 तपसैव; D1 तपसीव; M2. 4 तत (M2 तप) एव (for तपस्येव). T2 M समास्थिताः (for °हिताः). — ^{c}) Dn3 पलाशः; D1 फलाश- (for प°). K1. 3 Dn1. n3 D2–4. 8. 9 -मूलादा (D9 °दौ) (for -मूलाशा). V1 B (B2. 4 damaged) Da1 D5 फलमूलाशिनो दांता; D7 S (G3. 4 absent) फ(D7 T1 G5 पा)लाशाः शाकमूलाशा (G1 °का वा). — ^{d}) B0. 5 वायुभक्ष्याः (for °भक्षाः). K1 समायताः; B5 Dn1 D4 T2 M4 सुसंयुताः; D9 सुसंजिताः (for सुसंयताः).

30 Da2 om. 30 (cf. v. l. 20). K5 om. up to युक्ताः (cf. v. l. 29). — ^{a}) K3 V1 B Da1 Dn1. n3 D2–4. 7–9 S (G3. 4 absent) वेदोपवेदेषु (for °वादेषु). K2. 4 B3 D1. 7 परे (for अपरे). D5 वेदाय वेदेष्वपरा. — ^{c}) B1 D2. 3 श्रद्धा-; D7 S (except M3; G3. 4 absent) श्राद्धे (for श्राद्ध-). — ^{d}) B0. 1. 5 Da1 दानपरिग्रहे; T2 G1 M2 दाने प्रतिग्रहे (for दानप्रति°). Dn1 तपो दानं प्रतिग्रहं.

31 Da2 om. 31 (cf. v. l. 20). — ^{a}) K2. 4 D1 T2 वणिजाः; K3 वर्णजः; D5 वाणिजः; D7 वणिजं (for वणिजः). K1. 2. 4 Da1 क(K2. 4 का)र्षिका; K3 D9 कर्पुका; D1 काशिका (for कर्षका). — ^{b}) V1 reads from कारवः up to का (in 32^{d}) on marg. — ^{c}) K1. 2. 4. 5 V1 B (except B4) Da1 Dn1. n3 D1–3. 5. 8. 9 देवकर्म-; D7 T1 G2. 5 M1. 3. 4 देशधर्म-; T2 G1 M2 देशकर्म- (for दैव°). B1 -कृताश्. D4 देवकर्महिताश्चैव. — ^{d}) Ś1 M4 युक्तः; M2 यत्ताः (for युक्ताः). D9 सर्वसु (for कर्मसु).

32 Da2 om. 32 (cf. v. l. 20). B2. 4 damaged. V1 reads up to का on marg. — ^{a}) K3. 5 B3 Dn1. n3 D1–4. 8. 9 वाविशंति; Da1 श्चाविशंत्ति; M1. 3 प्रवि° (for चावि°). K3 अन्यो; V1 B0. 3. 5 एके (for अन्ये). B1 समुद्रं चाविशन्ह्येके. — ^{b}) D1 om. कामेन संयुताः. Da1 मोहिताः (for संयुताः). — ^{d}) D1 सर्वे (for सर्वं).

33 Da2 om. 33 (cf. v. l. 20). — ^{a}) T2 नास्ति (for नासीन्). K3 Da1 M2. 4 न भविष्यद् (M2 °ष्यन्); D4 भविष्यच्च; D7 नाभविता; D9 न वा भाति; T G1. 2. 5 M1. 3 न भविता (for नाभविष्यद्). — ^{b}) D4 ऋते (for भूतं). B1 Da1 कामार्थकात्; B3 D2. 3 °त्मकं (B3 °त्मकां); D4 °त्मनः; D7 T1 G2. 5 काममृते; T2 G1 M कामादृते (for कामात्मकात्). B0 भूतं कामात्मकारकं. — ^{c}) D1 एतत्पारं; D5 °त्सारौ (for °त्सारं). — ^{d}) Da1 अभि-; D4 इह; T2 G1 यत्र; G2 अर्थे- (for अत्र). K5 B Dn1. n3 D2. 3. 5. 7–9 G1 संस्थितौ; Da1 -संहितं; M2 संगतौ (for संश्रितौ).

34 Da2 om. 34 (cf. v.l.20). B4 partly damaged. — ^{a}) D7 दध्नि (for दध्नस्). — ^{b}) G1 कामोर्थं. — V1 reads 34^{c}–35^{d} on marg. With 34^{cd}, cf. Pañcatantra iii. 99^{cd}. — ^{c}) K3 Dn1. n3 D5 हि; V1 B0. 2. 3. 5 D7 T G1. 2. 5 M2 न; M1. 3. 4 तु (for च). V1 B0. 2 D7 T G1. 2. 5 M2 पिण्याको (M2 °कं) (for पिण्याकाद्). B1 श्रेयस्तैलाच्च पिण्याको; D1 श्रेयस्तैस्तवपिण्याकाः. — ^{d}) V1 B0. 5 Da1 D3–5 घृतं; D1 वृतं

पुष्पतो मध्विव रसः कामात्संजायते सुखम् ॥ ३५
सुचारुवेषाभिरलंकृताभि-
र्मदोत्कटाभिः प्रियवादिनीभिः ।
रमस्व योषाभिरुपेत्य कामं
कामो हि राजंस्तरसाभिपाती ॥ ३६
बुद्धिर्ममैषा परिषत्स्थितस्य
मा भूद्विचारस्तव धर्मपुत्र ।
स्यात्संहितं सद्भिरफल्गुसारं
समेत्य वाक्यं परमानृशंस्यम् ॥ ३७
धर्मार्थकामाः सममेव सेव्या
यस्त्वेकसेवी स नरो जघन्यः ।
द्वयोस्तु दक्षं प्रवदन्ति मध्यं

C. 12. 6251
B. 12. 167. 40
K. 12. 165. 40

(for घृतं). K4 B1.3 Dn3 D2-4 उदश्वितः; D1 T2 उदश्वतः; D7 T1 G2.5 [s]प्युदश्वितः (D7 °श्रुतः; G5 °श्वितं); D8 उदश्विनः; D9 उदस्थितः; G1 उदश्विधः (for °श्वितः).

35 With 35[ab], cf. Pañcatantra iii. 99[ab]. Da2 om. 35 (cf. v. l. 20). B2 damaged. V1 reads 35 on marg. — [a]) Bo.3 Da1 पुष्पं फलं. D4 कामात् (for काष्ठात्). — [b]) T2 यतः (for वरः). — D4 reads 35[cd] twice. — [c]) K4.5 Dn3 D7 पुष्पितो; D4 (second time) पुण्यतो (for पुष्पतो). Bo.5 D1 माध्वीक- (for मध्विव). D7 T G1.2.5 परं; M2 रसं (for रसः). D4 (first time) कामो नित्यं रतिकरः. — [d]) K5 Dn1.n3 D2.3.4 (second time).8 काम आभ्यां तथा स्मृतः. — After 35, K5 Dn1.n3 D2-4.8 ins.:

425* कामो धर्मार्थयोर्योनिः कामश्चाथ तदात्मकः ।
नाकामतो ब्राह्मणाः स्वन्नमर्था-
न्नाकामतो ददति ब्राह्मणेभ्यः ।
नाकामतो विविधा लोकचेष्टा
तस्मात्कामः प्राक्त्रिवर्गस्य दृष्टः । [5]

[(L. 1) D4 [अ]पि (for [अ]थ). K5 D2.3.8 तदात्मिकः. —(L. 2) Dn1 D4 ब्राह्मणः. —(L. 5) D4 प्राग्वर्गस्य (for प्राक्त्रिव°).]

36 Da2 D1 om. 36 (for Da2, cf. v. l. 20). — [a]) Ś1 K2.4 B1.3.5 सुचारुवेशाभिर्; D2.8 न चारुवेषाभिर्. — [b]) Dn3 दमोत्कटाभिः; D4 प्रियाभिरेवं (for मदोत्कटाभिः). K5 Dn1.n3 D2.3.8 प्रियदर्शनाभिः (for °वादिनीभिः). — K2 om. 36[cd]. — [c]) Ś1 K1 परस्व (for रमस्व). Ś1 वेशाभिर्; S (G3.4 absent) योषिद्भिर् (for योषाभिर्). — [d]) K1 तरसातिपाती; K3 V1 B (B4 damaged) परमाभि(K3 °ति-)पाती; K5 Dn1.n3 D2.3.8 परमो भवेन्नः (Dn1 °स्ततः); Da1 परमातिमानी; D4 परमार्थगामी; D7 S (G3.4 absent) परमा(D7 T2 M2 °मो)भिरामः (G2 °कामः) (for तरसाभिपाती).

37 Da2 om. 37 (cf. v. l. 20). D7 S (G3.4 absent) om. 37[a]. B4 damaged. — [a]) K3.5 Dn1.n3 D1-3.8 परिखा(D1.2 °षा-; D3.8 °शा)स्थितस्य; V1 B (B4 damaged) Da1 D5 परमा हि राजन्; D4 प्रतिपद्य राजन् (for परिषत्स्थितस्य). — [b]) Dn3 विवादस्; D7 T1 G2.5 विरामस्; M2 विराजस् (for विचारस्). D7 S (G3.4 absent) राजपुत्र (for धर्मपुत्र). — [c]) D7 T1 G5 सांत्वं हितः; T2 G1 सांत्वं हितं; G2 सांत्वां हितः; M2 त्रयं हितं; M4 सांत्वं सुखं (for स्यात्संहितं). M1.3 त्रये च नित्यं त्वविशेष(M1 °ष्य)मेहि. — D4 repeats 37[d]-40[d] after 47[c]. — [d]) K4.5 V1 B2.4 Dn1.n3 D2.3.8.9 समेति वाक्यं (B4 °तिवाक्यः); Bo.1.3.5 Da1 D5.7 S (G3.4 absent) समस्तवाक्यं (Bo.3.5 °क्यः; D5 °क्यात्); D4 (first time) समेति वाक्यं; D4 (second time) ह्यफल्गुसारं (for समेत्य वाक्यं). K5 Da1 Dn1 D1.2.4 (both times).8 परमानृशंसं (D1 °स्यात्); Bo.3.5 (marg. as in text) D3 परमं (B3 °मो) नृशंसं (D3 °सं) (for परमानृशंस्यम्).

38 For the repetition in D4, cf. v. l. 37. Da2 om. 38 (cf. v. l. 20). B2 damaged. — [a]) D7 T1 G1.2.5 परमेव; T2 परमा हि; M क्रमशस्तु (for सममेव). — [b]) K1.3.5 B4 Dn1 D2.3.4 (both times).7-9 S (G3.4 absent) ह्येकभक्तः (K3 D9 °सक्तः; T2 G1 °पुत्रः); V1 Bo.1.3.5 Da1 D5 त्वेकभक्तः (Bo.3.5 °सेव्यः) (for °सेवी). — M1-3 ins. after 427*: M2 (also).4 after 38[ab]:

426* त्रयोस्तु नित्यं त्वविशेषितो हि ।

[M1.3 त्रये च; M2 (both times) त्रयो हि. M4 त्वविशेषमेहि.]

— [c]) K5 V1 B1.3-5 Dn1.n3 D2.3.8 तयोस्तु (for द्वयोस्तु). K1.3.5 V1 B (B2 damaged) Dn1.n3 D2.3.4 (both times).5.8 दाक्ष्यं; Da1 वाक्यं; D7 T2 G1 M साक्ष्यं; D9 दाक्षं; T1 G2.5 सर्व (for दक्षं). K1

C. 12. 6251
B. 12. 167. 40
K. 12. 165. 40

स उत्तमो यो निरतस्त्रिवर्गे ॥ ३८

प्राज्ञः सुहृच्चन्दनसारलिप्तो
विचित्रमाल्याभरणैरुपेतः ।
ततो वचः संग्रहविग्रहेण
प्रोक्त्वा यवीयान्विरराम भीमः ॥ ३९

ततो मुहूर्तादथ धर्मराजो
वाक्यानि तेषामनुचिन्त्य सम्यक् ।
उवाच वाचावितथं स्मयन्वै
बहुश्रुतो धर्मभृतां वरिष्ठः ॥ ४०

निःसंशयं निश्चितधर्मशास्त्राः
सर्वे भवन्तो विदितप्रमाणाः ।
विज्ञातुकामस्य ममेह वाक्य-
मुक्तं यद्वै नैष्ठिकं तच्छ्रुतं मे ।
इह त्ववश्यं गदतो ममापि
वाक्यं निबोधध्वमनन्यभावाः ॥ ४१

यो वै न पापे निरतो न पुण्ये
नार्थे न धर्मे मनुजो न कामे ।
विमुक्तदोषः समलोष्टकाञ्चनः
स मुच्यते दुःखसुखार्थसिद्धेः ॥ ४२

भूतानि जातीमरणान्वितानि

प्रहरंति (for प्रवदन्ति). D4 (second time).9 मध्यः; T1 G2.5 मध्यमं (for मध्यं). —d) G1 M2.4 स (M2 य) उत्तमौजा (for स उत्तमो यो). K4.5 V1 B (B2 damaged) Da1 Dn1.n3 D2.3.4 (second time).5.8 [ऽ]भिरतस्; M4 निततस् (for निरतस्). D4 (first time) त्रिवर्गो. — After 38, D7 T G1.2.5 M1–3 ins.:

427* विभज्य कालं परिसेव्यमानः ।
[M1.3 विपज्य (for विभज्य).]

— After 427*, M1–3 ins 426*.

39 For the repetition in D4, cf. v. l. 37. Da2 om. 39 (cf. v. l. 20). B4 damaged for 39a. —a) M2.4 प्राज्ञाः. T2 G1 तु यज्ञ (for सुहृच्). — Before 39c, V1 B0.3.5 Da1 D5 ins. वैशंपायन उवाच. —c) Ś1 K1–3 -निग्रहेण; K5 Dn1.n3 D2.3.4 (both times).8.9 G1 -विस्तरेणं (for -विग्रहेण). —d) K5 Dn1.n3 D2.3.8 [ऽ]थ वीरान्; T2 तु राजन् (for यवीयान्). V1 B Da1 D4 (second time).5.7 T1 G1.3.5 M प्रोक्त्वा स भीमो (G3 भौमो) विरराम (B4 °ज) राजन्.

40 For the repetition in D4, cf. v. l. 37. Da2 om. 40 (cf. v. l. 20). B2 partly damaged. —a) Da1 T2 G1 इव; M2 इह (for अथ). D4 (both times) धर्मराज्ञो. —b) D4 (first time) चैषाम् (for तेषाम्). K5 V1 B0.1.3.5 प्रविचिंत्य (for अनु°). —c) Da1 G2 वाचा विततं; D1 वाचाविनयं; T2 G1 वाचं विततं; M2 राजावितथं (for वाचावितथं). V1 B0.1.3.5 Da1 D5 स्वयं (for स्मयन्). —d) K5 Dn1.n3 D2.3.8 लब्धश्रुतां; V1 B0.1.3.5 Da1 D5 युधिष्ठिरो (for बहुश्रुतो). D1 वरिष्ठाः (for वरिष्ठः).

41 Da2 om. 41 (cf. v. l. 20). Before 41, K4.5 V1 B Da1 Dn1.n3 D2.3.5.8 ins. युधिष्ठिर उवाच. B2.4 damaged. —a) T G5 M -सर्वशास्त्राः (M2 °स्त्रान्; M4 °स्त्रः) (for -धर्मशास्त्राः). —c) K1 V1 D1.4.5 विज्ञातकामस्य; M2 विज्ञातुकामस्तु (for °तुकामस्य). D5 तवेह (for ममेह). —d) B1 D5 युक्तं; M1.3 उक्त्वा (for उक्तं). D7 S (G3.4 absent) यद्वो (M2 तद्वो) (for यद्वै). D1 तन्नवद्भिः (for नैष्ठिकं तच्). B2 तद्गतं मे; Da1 तद्वचं मे; D4 नैपुणेन (for तच्छ्रुतं मे). —e) Ś1 K5 Dn1.n3 D2–4.8 इदं (for इह). D7 S (G3.4 absent) [अ]नुवंशं (for त्ववश्यं). Ś1 K4 D1 ममास्ति (for °पि). —f) Da1 D7 T1 G2.5 वाक्यानि बोधध्वम् (for वाक्यं नि°).

42 Da2 om. 42 (cf. v. l. 20). B2.4 damaged. D7 T1 G2.5 transp. 42 and 43. —a) G1 पापो (for पापे). M2 विद्वांश्च वासं (for यो वै न पापे). B1 विरतो; Da1 न निरतो; T2 न रतो (for निरतो). —b) D1.5 धर्मो; M2 वंधे (for धर्मे). D7 T1 G2.5 निरतो (for मनुजो). Da1 D1 [ऽ]नु- (for न). —c) B3 विमुक्तसर्गं (for °दोषः). V1 B1 Da1 D7 S (G3.4 absent) सम (V1 B1 Da1 स तु) फल्गुसारो; B0.3.5 D5 स तु पूर्णसारो (for समलोष्टकाञ्चनः). —d) K5 V1 B0.1.3.5 Da1 Dn1.n3 D2.3.5.7 S (G3.4 absent) विमुच्यते (for स मु°). K1 B1 D1 दुःखसुखार्थसिद्धिं (K1 °द्धैः; D1 °द्धः); V1 B0.3.5 Da1 D5.7 T1 G1.2.5 M दुःखसुखात्स सिद्धः (Da1 °त्सुसिद्धः; D7 T1 G5 °त्ससिद्धेः; G1 °त्ससिद्धिः); D4 सुखदुःखार्थसिद्धेः; T2 सुखदुःखात्मसिद्धं.

43 Da2 om. up to मोक्षं (cf. v. l. 20). B2

जराविकारैश्च समन्वितानि ।
भूयश्च तैस्तैः प्रतिबोधितानि
मोक्षं प्रशंसन्ति न तं च विद्मः ॥ ४३
स्नेहे नबद्धस्य न सन्ति तानी-
त्येवं स्वयंभूर्भगवानुवाच ।
बुधाश्च निर्वाणपरा वदन्ति
तस्मान्न कुर्यात्प्रियमप्रियं च ॥ ४४
एतत्प्रधानं न तु कामकारो
यथा नियुक्तोऽस्मि तथा चरामि ।
भूतानि सर्वाणि विधिर्नियुङ्क्ते
विधिर्बलीयानिति वित्त सर्वे ॥ ४५
न कर्मणाप्नोत्यनवाप्यमर्थं
यद्भावि सर्वं भवतीति वित्त ।
त्रिवर्गहीनोऽपि हि विन्दतेऽर्थं

C. 12. 6260
B. 12. 167. 48
K. 12. 165. 48

damaged. D7 T1 G2.5 transp. 42 and 43. — a) B8 lacuna for भूतानि जाती. D1 भृतानि (sic); D6 एतानि (for भूतानि). K4 B1 D4.7 जाने (B1 यानि; D7 जाति-) मरणान्विता(D4 °त्मका)नि; K6 B4 Dn1. n3 D2.3.5.8 जातिस्मरणात्मकानि (D5 °न्वितानि). — Ś1 K2.4 D1 om. (hapl.) 43bc. Da1 transp. 43b and 43c. — b) K1 नराधिकारैश्च; T2 G1 M2 रजोविकारैश्च (for जरा°). B1 समर्थितानि (for समन्वि°). — c) K3 D9 भूतैश्च (for भूयश्च). B2 तैस्ते. K1.3 V1 B (except B4) Da1 D5.9 T2 G1 M उप(K1.3 D9 प्रति-; V1 B [except B4] D5 परि)पीडितानि; D7 T1 G2.5 उपसेवितानि (for प्रतिबोधितानि). — D4 reads 43c and repeats 43d–44d after 45ab. — d) T2 च विंदंति (for प्रशंसन्ति). Ś1 D1 न तेन; K3.4 D5.7.9 च तं न; Da यथा न; T1 G2.5 ततश्च; M2 न तच्च (for न तं च). B1 न तं चरेयुः (for न तं च विद्मः). Dn3 विद्धः; D4 (first time) विप्रं; D4 (second time) विप्राः; D5 विघ्नः; G1 M4 विद्म (for विद्मः).

44 For the repetition in D4, cf. v. l. 43. — a) K6 स्वेयेन; D2.3.8 स्नेहो न (for स्नेहे न-). K5 Dn1. n3 मुक्तस्य; D2.3.8 मुक्तस्य; T2 -बंधस्य; G1 -बुद्धस्य (for -बद्धस्य). K3 D9 च संति तानि; K5 Bo.3.5 Dn1. n3 D2.3.8 न चास्ति मुक्तिर्; V1 B1.2.4 Da D5 हि (V1 च) नास्ति मुक्तिर्; D4 (second time) हि तेन नासीत; T2 G1 M हि नास्ति नास्ति (M मोक्षः) (for न सन्ति तानि). D4 (first time) स्नेहादमुक्तस्य च तानि संति. — b) K5 V1 B Da Dn1. n3 D2.3.5.8 इतिः; D4 (first time) M एवं; D4 (second time) स्थियं; D7 T1 G2.5 चैवं (for [इ]त्येवं). G1 स्वयंभुर् (for °भूर्). — c) Ś1 K2 D1 बुधाः स्म; K1 बुधाः स; K3 बुधाश्च; K4 बुद्धाः स्म; Da वृद्धाश्च; D4 (second time) प्रवास-; D7 T G5 बोधाय; G1 बुद्धा च; G3 बोधानि (for बुधाश्च). K5 V1 B Da Dn1. n3 D2.3.4 (both times). 5.7–9 S (G3.4 absent) भवंति (for वदन्ति). — d) D4 (first time). 7 S (G3.4 absent) वा (for च).

45 For the repetition in D4, cf. v. l. 43. Ś1 reads (*sec. m.*) from 45 up to 12. 162. 12 on marg. B2.4 partly damaged. — a) Ś1 K1 D9 एतत्प्रधाने; K3.4 एतत्प्रमाणं; V1 B1 Da एवं प्रधानो; Bo.2.3.5 D5 एवंप्रचा(Bo °का)रो; D7 S (G3.4 absent) एतच्च मुख्यं (for एतत्प्रधानं). K1.3 B4 D9 तु न (by transp.); K5 Dn1. n3 D2–4.8 च न; V1 Bo.2.3.5 D5 [s]त्र न; Da1 न तु; T2 G1 M न च. D4.5 कामकारैः (D5 °मो) (for °रो). — b) B8 नियुक्तोर्थं (sic); D5 च युक्तोस्मि; M3 नियुक्तास्मि (for नियुक्तोऽस्मि). K3 B4 वहामि; K5 Bo.5 Da Dn1. n3 D2–4.7.8 T G1.2.5 M1.3 करोमि; M2.4 भवामि (for चरामि). — c) M4 transp. भूतानि and सर्वाणि. D1 वृतानि (sic) (for भूतानि). D1 om. from विधिर् up to हीनोऽपि (in 46c). K1 नियुंक्षे; K3 G1 नियुक्ते; K4 D4 नियुक्तो; D7 न युंक्ते; T1 G2.5 नियुंज्याद् (for नियुङ्क्ते). — d) K1 M2 वेत्थ; D7 T1 G2.5 M1 विद्म (for वित्त). G1 संखे (for सर्वे).

46 D1 om. up to हीनोऽपि (cf. v. l. 45). Ś1 reads (*sec. m.*) 46 on marg. — a) V1 B Da D5 कश्चिदाप्नोति (for कर्मणा°). K2.4 अनवाप्तमर्थं; B1 न वाप्यसर्वं; Da न चाप्यलभ्यं (for अनवाप्यमर्थं). — b) K5 V1 B Da Dn1. n3 D2.4.8 तद्धै; D5 सर्गं (for सर्वं). K3 Da1 D4 वित्तं; D5 यत्नं; D7 S (G3.4 absent) विद्मः (T2 M2.4 °द्म) (for वित्त). — c) G1 त्रिवर्गहीने. T2 G1 [s]पि च; M2.4 विहितं (for ऽपि हि). D7 S (G3.4 absent) प्राप्नुतेर्थं (M3 °र्थः) (for विन्दतेऽर्थं). — d) K5 Dn1. n3 D2.3.8 अहो; M2 इमं (for इदं). D5 गुर्सं (for गुह्यम्). — After 46, D4 ins.:

C. 12. 6260
B. 12. 167. 48
K. 12. 165. 48

तस्मादिदं लोकहिताय गुह्यम् ॥ ४६

ततस्तदग्र्यं वचनं मनोनुगं
समस्तमाज्ञाय ततोऽतिहेतुमत् ।
तदा प्रणेदुश्च जहर्षिरे च ते
कुरुप्रवीराय च चक्रुरञ्जलीन् ॥ ४७

सुचारुवर्णाक्षरशब्दभूषितां
मनोनुगां निर्धुतवाक्यकण्टकाम् ।
निशम्य तां पार्थिव पार्थभाषितां
गिरं नरेन्द्राः प्रशशंसुरेव ते ।
पुनश्च पप्रच्छ सरिद्वरासुतं
ततः परं धर्ममहीनसत्त्वः ॥ ४८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६१ ॥

428* उक्तं हि कर्मैव फलस्य हेतुः ।

47 Before 47, MSS. ins. वैशंपायन उवाच. Ś$_1$ reads (*sec. m.*) 47 on marg. —^{a}) V_1 B (B_4 damaged) D_5 तदग्र(B_5 °ग्र्य)बुद्धेर्; Da_1 उदग्र्यबुद्धेर्; D_1 S ($G_{3.4}$ absent) तदग्र्य(T_2 °दाग्र्य-; G_1 °दाग्र)-बुद्धेर् (for ततस्तदग्र्यं). K_5 $Dn_{1.n3}$ D_{2-4} मनोगतं (for °नुगं). —^{b}) B D_5 समास(B_4 °मग्र)माज्ञा(B_2 D_5 °स्था)य (for समस्तमाज्ञाय). D_7 S ($G_{3.4}$ absent) तथा (M_2 हितं) (for ततो). K_1 [ऽ]भि-; $K_{4.5}$ V_1 $Dn_{1.n3}$ $D_{2.3.7.8}$ S ($G_{3.4}$ absent) हि; B Da D_5 स (B_4 Da_1 सु-) (for ऽति-). D_4 -हेतुं (for -हेतुमत्). —^{c}) $K_{2.4}$ D_1 ततः; K_3 मुदा; Da_1 D_7 T_1 $G_{2.5}$ $M_{1.2}$ तथा; Da_2 यथा; T_2 G_1 अथ (for तदा). $Bo_{.2}$ (marg. as in text)$_{.3.5}$ D_5 प्रसेदुश्च; $D_{2-4.7-9}$ T_1 $G_{2.5}$ प्रणेमुश्च (for प्रणेदुश्च). D_9 om. the second च. D_7 T_1 $G_{2.5}$ जहृषुस्तथैव; T_2 G_1 जहृषु(G_1 °षि)श्च रेमिरे; M जहृषुश्च ते तदा (M_4 °था) (for जहर्षिरे च ते). — After 47^{abc}, D_4 repeats 37^{d}–40^{d}. —^{d}) K_1 चक्रुरंजसा; $K_{4.5}$ $Dn_{1.n3}$ $D_{2.3.8}$ चक्रिरेंजलिं (K_4 °लीन्); D_4 T_1 G_2 M_2 चक्रु(D_4 °क्रि)रंजलिं (for चक्रुरञ्जलीन्).

48 Ś$_1$ reads (*sec. m.*) 48 on marg. —^{a}) K_5 $Dn_{1.n3}$ $D_{2.3.8}$ -चारुभूषितां; D_7 -शब्दभाषितां (for -शब्दभूषितां). — $B_{1.2.4}$ D_5 om. (hapl.) 48^{bc}. —^{b}) B_3 Da मनोरमाम् (for °नुगां). Ś$_1$ $K_{1.2.4}$ D_1 विधुत-; $Bo_{.6}$ निर्वृत-; B_3 Da उज्झित-; D_7 T_1 $G_{2.5}$ निर्गत- (for निर्धुत-). D_4 -कंटकं; M_4 -कंटकः (for -कण्टकाम्). —^{c}) D_4 निशाम्य (for निशम्य). K_2 पार्थभूषितां (for °भाषितां). D_7 S ($G_{3.4}$ absent) निशम्य तां पार्थिवभाषितां गिरं. —^{d}) B_1 वाणीं (for गिरं). $K_{1.3}$ B_5 (marg. as in text) D_4 नरेंद्रः; B_4 D_9 नरेंद्रं (for नरेन्द्राः). $K_{2.4}$ D_1 प्रशशंस वीर्यवान् (D_1 वीर्यं); $Bo_{.5}$ Da °शंसिरे च; D_4 °शंसुरोजसा (for °शंसुरेव ते). K_5 D_9 om. ते. D_7 S ($G_{3.5}$ absent) पार्थस्य सर्वे प्रणता बभूवुः. — After 48^{cd}, Ś$_1$ K (except K_2) V_1 B Da $Dn_{1.n3}$ $D_{2.3.5.7-9}$ T $G_{1.2.5}$ ins.:

429* स चापि तान्धर्मसुतो महामना-
स्तदा प्रतीतान्प्रशशंस वीर्यवान् ।

[D_7 T $G_{1.2.5}$ om. line 1. — (L. 1) V_1 B (B_2 damaged) Da D_5 तथा च (for स चापि). Ś$_1$ महात्मा (for °मनास्). — (L. 2) Ś$_1$ $K_{1.3}$ V_1 B Da $D_{5.9}$ सदा प्रतीतः; D_7 T $G_{1.2.5}$ तथैव राजा (for तदा प्रतीतान्). B (except B_4) Da D_5 पार्थिवान् (for वीर्य°).]

—^{e}) B_4 damaged. $B_{1.2}$ Da सरिद्वरात्मजं (for °सुतं). — After 48^{e}, D_7 T_1 $G_{2.5}$ ins.:

430* धर्मार्थकामेषु विनिश्चयज्ञम् ।

—^{f}) M_2 पार्थः; M_3 तपः (for ततः). Ś$_1$ K_{1-4} $D_{1.4.9}$ धर्ममहीनतेजसं; K_5 B_4 $Dn_{1.n3}$ $D_{2.3.8}$ °चेतसं; V_1 $Bo_{-3.5}$ Da D_5 प्रश्नमहीन(V_1 B_1 °दीन)सेवितं (V_1 °तेजसं); $M_{2.4}$ धर्ममहीनसत्त्वं (M_2 °त्वाः) (for °सत्त्वः). — After 48, T_2 G_1 ins.:

431* युधिष्ठिरः कौरववंशगोप्ता ।

Colophon. Ś$_1$ reads (*sec. m.*) the colophon on marg. — *Sub-parvan*: K Da $Dn_{1.n3}$ $D_{1-5.9}$ आपद्धर्म; V_1 राजधर्मेष्वापत्सु; $Bo_{.3-5}$ D_7 S ($G_{3.4}$ absent) राजधर्म. — *Adhy. name*: Ś$_1$ V_1 B_{2-5} Da Dn_1 D_1 षड्गीता; $K_{2.4}$ B_1 $D_{2.3.5}$ ष($D_{2.3.5}$ ख)-ड्गीता (K_2 °ताः); K_5 खंडताध्यायः; Bo सद्गीता; Dn_3 दुर्गताध्यायः; D_9 चतुर्वर्गप्रशंसा; M_2 अपवर्गनिवर्तनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B_1 154; $B_{3.4}$ T $G_{1.5}$ 165; Da_1 35; Dn_1 37; D_3 31; G_2 164; M 167. — *Śloka no.*: Da_1 52; Da_2 50; $Dn_{1.n3}$ 53; D_3 44; D_9 19.

१६२

युधिष्ठिर उवाच ।

पितामह महाप्राज्ञ कुरूणां कीर्तिवर्धन ।
प्रश्नं कंचित्प्रवक्ष्यामि तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ १
कीदृशा मानवाः सौम्याः कैः प्रीतिः परमा भवेत् ।
आयत्यां च तदात्वे च के क्षमास्तान्वदस्व मे ॥ २
न हि तत्र धनं स्फीतं न च संबन्धिबान्धवाः ।
तिष्ठन्ति यत्र सुहृदस्तिष्ठन्तीति मतिर्मम ॥ ३
दुर्लभो हि सुहृच्छ्रोता दुर्लभश्च हितः सुहृत् ।
एतद्धर्मभृतां श्रेष्ठ सर्वं व्याख्यातुमर्हसि ॥ ४

भीष्म उवाच ।

संधेयान्पुरुषान्राजन्नसंधेयांश्च तत्त्वतः ।
वदतो मे निबोध त्वं निखिलेन युधिष्ठिर ॥ ५
लुब्धः क्रूरस्त्यक्तधर्मा निकृतः शठ एव च ।
क्षुद्रः पापसमाचारः सर्वशङ्की तथालसः ॥ ६
दीर्घसूत्रोऽनृजुः कष्टो गुरुदारप्रधर्षकः ।
व्यसने यः परित्यागी दुरात्मा निरपत्रपः ॥ ७
सर्वतः पापदर्शी च नास्तिको वेदनिन्दकः ।
संप्रकीर्णेन्द्रियो लोके यः कामनिरतश्चरेत् ॥ ८

C. 12. 6271
B. 12. 168. 8
K. 12. 166. 8

162

1 Ś1 reads (*sec. m.*) 1–12 on marg. (cf. v. l. 12. 161. 46). — a) D1 पितामहे. — b) K5 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 प्रीतिवर्धन; M2 कीर्तिवर्धनः (for °वर्धन). — c) K2. 3 Dn1 D1. 4. 7. 9 T1 M2. 4 प्रश्नं किंचि(T1 कश्चि)त्; V1 Bo. 1 Da D5 किंचित्प्रश्नं; B2. 3. 5 कंचित्प्रश्नं (by transp.). — d) Ś1 K1–3 Da D1. 9 तं (for तन्).

2 Ś1 reads (*sec. m.*) 2 on marg. — a) D1 सौम्यः; D7 T1 G2. 5 सेव्याः; T2 G1 सर्वे (for सौम्याः). — b) D9 कैश्च प्रीतिः परा भवेत्. — c) K1 तदंते; D1 तदात्वं (for तदात्वे). — d) K1. 2 क्षेमास्; M3 क्षेमांस् (for क्षमास्). V1 Bo. 2. 3. 5 Da D5 तद्; B1 ते (for तान्). M ब्रवीहि (for वदस्व). K3 D4 सौम्य तव (D4 सौम्य तत्त्वं) वदस्व मे; D7 T G1. 2. 5 क्ष- (T2 G1 क्षे)मांस्तान्प्रब्रवीहि मे.

3 Ś1 reads (*sec. m.*) 3 on marg. — a) D1 ह; T2 G1 च (for हि). M1. 3 यत्र (for तत्र). K1 प्रीतं; D1 श्रेष्ठं (for स्फीतं). — D1 om. 3b–4c. — c) B3 D5 T2 तिष्ठंते (for तिष्ठन्ति). Bo om. यत्र. — d) V1 Bo. 1. 5 Da D5 [इ]ह (for [इ]ति). D4 मतं (for मतिर्).

4 Ś1 reads (*sec. m.*) 4 on marg. D1 om. 4abc (cf. v. l. 3). — b) D7 दुर्लभं. D7 M2 हि; M1. 3 [ऽ]पि- (for च). Da1 हितं; G2 हि यः (for हितः). — c) B1 एवं; D7 G2 एतान् (for एतद्). Da धर्म-विदां (for °भृतां).

5 Ś1 reads (*sec. m.*) 5 on marg. — a) Cv संदेहाः (gloss: संदिह्यन्तीति संदेहाः, अधर्मकरणे शङ्कमानाः) (for संधेयान्). M4 अपि मे (for पुरुषान्). — b) D9 असंध्येयांश्; Cv असंदेहांश् (for °धेयांश्). V1 B (B4 damaged) Da1 D5 सर्वशः (for तत्त्वतः). Da2 संधेयांश्च स सर्वशः. — d) V1 Bo Da नराधिपः; B1–4 नराधिप; D1 युधिष्ठिरे (for °ष्ठिर).

6 Ś1 reads (*sec. m.*) 6 on marg. — a) G1 लुब्ध-; M3 लुब्धं (for लुब्धः). B2. 4 Da D1. 4 त्यक्त-धर्मो; D7 S (G3. 4. absent) ह्यधर्मिष्ठो (for त्यक्तधर्मा). Bo. 5 D5 यो लुब्धस्त्यक्तधर्मा वै. — b) K2. 3. 5 B4 D9 M निकृतिः; V1 B1. 2 Da नैकृती; Dn1. n3 D2–4. 8 निष्कृतिः (for निकृतः). Bo. 3. 5 D5 नैकृती(Bo. 5 °ति)-परांश्शठः. — c) K3 क्षुद्र- (for क्षुद्रः). — d) D5 सर्वसंगी (for °शङ्की). G1 सर्वशंकितयालसः; M2 सर्वशः कथितालसः.

7 Ś1 reads (*sec. m.*) 7 on marg. — a) K3–5 Da Dn1. n3 D3. 4. 9 M4 क्रुष्टो; M1–3 क्लिष्टो (for कष्टो). — b) Da1 क्रुधदारः (sic) (for गुरुदार-). Ś1 K2 D1. 2 -प्रदर्श(K2 D2 °र्ष)कः; Da2 -प्रधर्षकाः (for °र्षकः).

8 Ś1 reads (*sec. m.*) 8 on marg. — a) K5 Dn3 पाददर्शी; D1 परमदर्शी (hypermetric) (for पापदर्शी). — c) D7 संप्रकीर्णेन्द्रिये लोके. — V1 reads 8d–11c on marg. — d) K5 V1 Dn1. n3 D2. 4. 7. 8 M1 कामं (for काम-). D4 -नियतश्च (for -निरतश्).

C. 12. 6272
B. 12. 162. 9
K. 12. 166. 8

असत्यो लोकविद्विष्टः समये चानवस्थितः ।
पिशुनोऽथाकृतप्रज्ञो मत्सरी पापनिश्चयः ॥ ९
दुःशीलोऽथाकृतात्मा च नृशंसः कितवस्तथा ।
मित्रैरर्थकृती नित्यमिच्छत्यर्थपरश्च यः ॥ १०
वहतश्च यथाशक्ति यो न तुष्यति मन्दधीः ।
अमित्रमिव यो भुङ्क्ते सदा मित्रं नरर्षभ ॥ ११
अस्थानक्रोधनो यश्च अकस्माच्च विरज्यते ।
सुहृदश्चैव कल्याणानाशु त्यजति किल्बिषी ॥ १२
अल्पेऽप्यपकृते मूढस्तथाज्ञानात्कृतेऽपि च ।
कार्योपसेवी मित्रेषु मित्रद्वेषी नराधिप ॥ १३
शत्रुर्मित्रमुखो यश्च जिह्मप्रेक्षी विलोभनः ।
न रज्यति च कल्याणे यस्त्यजेत्तादृशं नरम् ॥ १४
पानपो द्वेषणः क्रूरो निर्घृणः परुषस्तथा ।
परोपतापी मित्रध्रुक्तथा प्राणिवधे रतः ॥ १५

T2 G1 भवेत् (for चरेत्).

9 Ś1 (*sec. m.*) V1 read 9 on marg. — ^{a}) B1 असंतो; Dn3 असत्या; D7 T G1. 5 M1. 3. 4 असभ्यो; G2 असन्नयो (for असत्यो). D1 -विद्विष्टा (for °ष्टः). — ^{b}) D4 T2 G1 वा (for च). D4 व्यवस्थितः (for [अ]नव°). — Dn1 om. 9^{c}–10^{d}. — ^{c}) D4 G1 पिशुनोव्याकृतप्रज्ञो.

10 Dn1 om. 10 (cf. v. l. 9). Ś1 (*sec. m.*) V1 read 10 on marg. — ^{a}) K5 om. from दुःशीलो up to नृशंसः (in 10^{b}). K3 दुःशीला; D1 दुःशीर्णो (for °लो). V1 B1 दुःखशीलोकृतप्रज्ञो (B1 °तार्थश्च); Da D7 S (G3. 4 absent) दुःखशीलोकृ(D7 T1 G5 °लोनृ-; M4 °लीकृ)तात्मा च; D5 दुःशीलोहंकृतात्मा च. — ^{c}) B4 मंत्रैर् (for मित्रैर्). K2. 3 D1 अर्थकृते; K4 D4. 9 T2 °कृतैर्; K5 B2. 4 Dn3 D2. 3. 5. 8 अपकृतिर्; V1 B1. 3 Da अपकृतैर्; Bo. 5 अपकृतिं (for अर्थकृती). — ^{d}) D4 lacuna for इच्छत्य. D9 अर्थकृतश् (for °परश्). D4 कः (for यः). K5 V1 B Da Dn3 D2. 3. 5. 8 इच्छतेर्थे परस्य यः; D7 S (G3. 4 absent) आदत्तेर्थं (T2 G1 M1 अटतेर्थे-; M2–4 अटते यो) धनेप्सया (T2 °च्छया).

11 Ś1 reads (*sec. m.*) 11 on marg. V1 reads 11^{abc} on marg. — ^{a}) Ś1 K2 D1 वदतश्; K3 बहवश्; K4. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8. 9 ददतश्; D7 S (G3. 4 absent) दत्तेन (for वहतश्). D4 यथा शक्तिर्. — ^{b}) D9 ये न (for यो न). K1 पश्यति; D8 रुष्यति (for तुष्यति). — ^{c}) K1 अधुर्यमिव यो भुंक्ते; K3 V1 Bo. 2. 3. 5 Da D4. 9 अधुर्यंपि च यो युंक्ते (V1 लोके; B5 D4 युक्ते; D9 युक्तः); K5 B4 Dn1. n3 D2. 3. 7. 8 S (G3. 4 absent) अधै(D7 S [G3. 4 absent] °धु)र्यमपि यो युंक्ते (D8 युक्ते); B1 अध्वयापचयो युक्तो (sic); D5 अध्रुवोपि च यो युक्ते. — ^{d}) K1 मित्रे (for मित्रं). K3 Da D5 नरर्षभः (Da1 D5 °भं); D7 S (G3. 4 absent) नराधमः (for नरर्षभ).

12 Ś1 K1. 3. 4 D1 om. 12^{ab}. — ^{a}) B3 Da D5 अस्थाने (for °न-). K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 [ऽ]युक्तो; B4 यः स्याद् (for यश्च). — ^{b}) K3 D4. 9 अप्यस्माच्; T2 G1 अकामाच् (for अकस्माच्). V1 Bo–2. 4 Da D5 विरुध्यते (Da °ति) (for विरज्यते). K5 B3. 5 Dn1. n3 D2. 3. 8 यश्चाकस्माद्वि(B3. 5 °च्च)रुध्यते. — Ś1 reads (*sec. m.*) 12^{cd} on marg. — Ś1 K2. 4 D1 transp. 12^{cd} and 13^{ab}. — ^{c}) G1 सुहृच्चैव च कल्याणान्. — ^{d}) D1 नाशु भृजति मंदधीः (sic).

13 B2 damaged. Ś1 K2. 4 D1 transp. 12^{cd} and 13^{ab}. — ^{a}) B1 D3. 5. 8 [ऽ]प्युपकृते; Dn3 [ऽ]प्यपकृतं; D7 G1 M3 व्यपकृते; M2 ह्यपकृते (for ऽप्यप°). D7 S (G3. 4 absent) चैव (for मूढस्). — ^{b}) Da तथाज्ञान- (for °ज्ञानात्). D5 कृतात्मना (for कृतेऽपि च). D7 S (G3. 4 absent) न संस्मरति यत्कृतं (T2 G1 M2 तत्कृतं; M1. 3. 4 सत्कृतं). — ^{c}) K5 Bo. 1. 3. 5 Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 कार्यसेवी च; D1 कार्यो समे वै (for कार्योपसेवी). D5 lacuna for मित्रेषु. D7 S (G3. 4 absent) समेत्य चैव रिपुषु. — ^{d}) D4 मित्रक्रोधी; T2 G1 °द्रोही (for °द्वेषी). Da D4 नराधिपः; T2 G1 M1–3 °धमः (for °धिप).

14 K1 om. 14^{a}–15^{b}. B4 damaged. — ^{a}) B (B4 damaged) Da2 T1 G1 शत्रु- (for शत्रुर्). D1 मित्रं (for मित्र-). — ^{b}) D7 T G1. 5 जिह्मप्रेक्षा (G1 °क्षि) (for °क्षी). K3. 5 B1–3 Dn1. n3 D2–5. 7–9 S (G3. 4 absent) विलोचनः (for °भनः). ❀ Cn: विलोचनः, विपरीतदृष्टिः । ❀ — D4 reads 14^{c}–15^{b} twice. — ^{c}) K5 Dn1. n3 विरज्यति; V1 च रज्यति (by transp.); Bo Da रज्यते च; B1. 5 रंजति च; D2. 3. 5. 8 च रक्ष(D8 °क्ष्य)ति; D7 T1 G2. 5 च तुष्यति; T2 G1 M तुष्यति च. M2 कल्याणी (for °णे). — ^{d}) K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 यः कुर्यात्; V1 संत्यजेत् (for यस्त्यजेत्). Ś1 K3. 4 D1. 9 नरः (for नरम्).

15 For the repetition in D4, cf. v. l. 14. K1 om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). — ^{a}) K4 पाणपो; D7 T1

कृतघ्नश्चाधमो लोके न संधेयः कथंचन ।
छिद्रान्वेषी न संधेयः संधेयानपि मे शृणु ॥ १६
कुलीना वाक्यसंपन्ना ज्ञानविज्ञानकोविदाः ।
मित्रज्ञाश्च कृतज्ञाश्च सर्वज्ञाः शोकवर्जिताः ॥ १७
माधुर्यगुणसंपन्नाः सत्यसंधा जितेन्द्रियाः ।
व्यायामशीलाः सततं भृतपुत्राः कुलोद्गताः ॥ १८

रूपवन्तो गुणोपेतास्तथालुब्धा जितश्रमाः ।
दोषैर्वियुक्ताः प्रथितैस्ते ग्राह्याः पार्थिवेन ह ॥ १९
यथाशक्तिसमाचाराः सन्तस्तुष्यन्ति हि प्रभो ।
नास्थाने क्रोधवन्तश्च न चाकस्माद्विरागिणः ॥ २०
विरक्ताश्च न रुष्यन्ति मनसाप्यर्थकोविदाः ।
आत्मानं पीडयित्वापि सुहृत्कार्यपरायणाः ।

C. 12. 6284
B. 12. 166. 21
K. 12. 166. 21

G2. 5 पादपो; M2 पावनो (for पानपो). D5 क्रोधनः; M4 द्वेषिणः (for द्वेषणः). K5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 क्रोधी; T2 G1 चैव (for क्रूरो). D1 पानपाद्वोषणः क्रूरो. — b) D7 निर्वणः (for निर्घृणः). K4 B1. 5 D1. 4. 7. 8 G1 M2 पुरुषस्; Da पिशुनस् (for परुषस्). — c) M2 परोपकारी (for °तापी). K1. 3. 4 B1 D9 M1. 3 मित्रद्रुक्; B4 मित्रघ्नस्; D7 T1 G2. 5 विप्रद्विट् (for मित्रध्रुक्). — d) K2 प्राणवधे (for प्राणि°).

16 a) K4 कृतघ्नाश् (for °घ्नश्). D1 लोको (for लोके). — b) Ś1 K4 संधेयाः. K5 V1 B1–3. 5 Dn1. n3 D2–5. 8 कदाचन; Bo कदा च नः (for कथंचन). — c) K3 छिद्रद्वेषी; K4 छिद्रेन्वेषी; B4 D7 S (G3. 4 absent) मित्रद्वेषी (G1 °षि) (for छिद्रान्वेषी). Ś1 K (except K1) V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8. 9 ह्यसंधेयः (B4 °धेया; D9 °ध्येयः); D1 ह्यसंदेया (for न संधेयः). — d) D9 संध्येयान् (for संधे°).

17 B4 damaged. — a) D1 कुलीन- (for °ना). — D4 G1 om. (hapl.) 17b–18a. For the repetition of 17cd in D8, cf. v. l. 18. — b) Da1 सर्वलक्षणकोविदाः. — After 17ab, K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 read 19ab. — c) K5 V1 B (B4 damaged) Da2 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 सम्मित्राश्; D1 मित्रज्ञश् (for मित्रज्ञाश्). — d) B2 D7 T2 G2. 5 M धर्मज्ञः; D1 सर्वज्ञः (for सर्वज्ञाः). K5 Dn1. n3 D2. 3. 7. 8 S (G1 om.; G3. 4 absent) लोभवर्जिताः; V1 मान°; Bo. 2. 3. 5 Da D5 मोह° (for शोक°).

18 D4 G1 om. 18a (cf. v. l. 17). — a) Dn1. n3 माधुर्येण संपन्नाः. — After 18a, D8 reads 17b (r), 19ab (r), 17cd (r), 18a (r). — b) D7 S (G3. 4 absent) सर्वलक्षणपूजिताः. — c) M4 व्यायामशीलः. — d) K5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 कुलपुत्राः (D2. 3 °त्र-); T2 श्रुतपुत्राः (sic); G1 भ्रातृपुत्राः; Cv भृत्यपुत्राः (for भृतपुत्राः). K5 V1 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 कुलोद्वहाः; Bo. 2. 4. 5 D5 °न्नवाः (for °द्गताः). ❋ Cv: भृत्याः पुत्रवदेषां ते भृत्यपुत्राः । ❋

19 K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 read 19ab after 17ab; for the repetition of 19ab in D8, cf. v. l. 18. B4 partly damaged. — a) B5 (also as in text) गुणवंतो; D5 रूपवर्ण-; D7 T G1. 2. 5 कृपावंतो (for रूपवन्तो). T2 G1 बलोपेतास् (for गुणो°). — b) B5 जितेंद्रियाः; Da जितक्रमाः (for °श्रमाः). D7 S (G3. 4 absent) तथा विद्यासमन्विताः. — c) K2–4 V1 Bo–4 Da D2–5. 7. 9 S (G3. 4 absent) विमुक्ताः; K5 Dn1. n3 D8 प्रमुक्ताः (for वियुक्ताः). K2. 3. 5 Dn1. n3 D2. 3. 8. 9 प्रथितास्; D1 प्रवितैस्; D7 T2 G1 पतितैस् (for प्रथितैस्). — d) D5 संग्राह्याः; G1 तैर्ग्राह्याः (for ते ग्राह्याः). K4 D1 च; D4 हि (for ह). K3 D9 ते ग्राह्याः प्रियदर्शनाः; B2 Dn1. n3 °ह्याः पार्थिवैर्नराः.

20 D9 om. 20ab. B2 partly damaged. — a) Ś1 K1. 2. 4 -समाचारात् (for °चाराः). — b) K5 B3. 4 Dn1. n3 D2. 3. 8 संप्र-; M1. 3 ततस् (for सन्तस्). Dn3 -तुष्यति. D4. 7 S (G3. 4 absent) च (D4 वै) प्रभो; D5 तेन हि (for हि प्रभो). K3 समदुःखसुखास्तथा. — c) Da2 न स्थाने (for नास्थाने). D2. 3 क्रोशवंतश्; D7 G2 कोप° (for क्रोध°). — d) D4 न चास्थाने; D5 नाकस्माच्च; G1 न च कस्माद् (for न चाकस्माद्).

21 a) B1 न च (by transp.); B2 चासु-. Ś1 रुषंति; K4 Bo Dn1. n3 D2. 3 तुष्यंति; B2 -रज्यंते; D4 कुप्यंति; D7 T G1. 5 M3. 4 तुष्यंते; M2 तुष्यंते (for रुष्यन्ति). — b) T2 मानसा (for म°). B4 [अ]-प्यथ; D4. 7 T1 G2. 5 -ह्यर्थ- (for [अ]प्यर्थ-). Da1 D1 -कोविदः (for °दाः). — c) V1 च (for [अ]पि). — B1 om. — d) K3 -विचक्षणाः (for -परायणाः). — B1 om. — e) K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 transp. (hapl.) 21e–23d. — f) K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 transp. Da मित्रेषु (for मित्रेभ्यो). B3 विप्रेभ्यो; Da मित्रेषु (for मित्रे-ते and विरज्यन्ति. — f) K1 वामे (for वासो). K (except K1) V1 Bo. 2. 3. 5 Dn3 D1. 8 (sup. lin. as in text). 5. 7–9 S (G3. 4 absent) ह्यवाधिकं (for °विकम्).

C. 12. 6285
B. 12. 163. 21
K. 12. 166. 21

न विरज्यन्ति मित्रेभ्यो वासो रक्तमिवाविकम् ॥ २१
दोषांश्च लोभमोहादीनर्थेषु युवतिष्वथ ।
न दर्शयन्ति सुहृदां विश्वस्ता बन्धुवत्सलाः ॥ २२
लोष्टकाञ्चनतुल्यार्थाः सुहृत्स्वशठबुद्धयः ।
ये चरन्त्यनभीमाना निसृष्टार्थविभूषणाः ।
संगृह्णन्तः परिजनं स्वाम्यर्थपरमाः सदा ॥ २३
ईदृशैः पुरुषश्रेष्ठैः संधिं यः कुरुते नृपः ।
तस्य विस्तीर्यते राष्ट्रं ज्योत्स्ना ग्रहपतेरिव ॥ २४
शास्त्रनित्या जितक्रोधा बलवन्तो रणप्रियाः ।
क्षान्ताः शीलगुणोपेताः संधेयाः पुरुषोत्तमाः ॥ २५
ये च दोषसमायुक्ता नराः प्रोक्ता मयानघ ।
तेषामप्यधमो राजन्कृतघ्नो मित्रघातकः ।
त्यक्तव्यः स दुराचारः सर्वेषामिति निश्चयः ॥ २६

युधिष्ठिर उवाच ।

विस्तरेणार्थसंबन्धं श्रोतुमिच्छामि पार्थिव ।
मित्रद्रोही कृतघ्नश्च यः प्रोक्तस्तं च मे वद ॥ २७

---

22 B_1 om. 22 (cf. v. l. 21). B_4 partly damaged. — [a]) K_5 $Dn_{1, n3}$ $D_{2, 3, 8}$ क्रोधाच्; $D_{5, 7}$ T_1 G_5 दोषाश्; Cnp दोषांश् (as in text). K_5 $Dn_{1, n3}$ $D_{2, 3, 8}$ लोभमोहाभ्यां; Cnp °दीन् (as in text). — [b]) K_5 $Dn_{1, n3}$ $D_{2, 3, 8}$ नानर्थे; D_4 नार्थेषु; Cnp अर्थेषु (as in text). K_5 V_1 B (B_1 om.) Da $Dn_{1, n3}$ $D_{2-5, 7, 8}$ S ($G_{3, 4}$ absent) Cnp युवतीषु च (for °तिष्वथ). — [c]) B_4 न च (for न). Dn_3 दर्शयति (for °यन्ति). K_5 V_1 $Bo_{2, 3, 5}$ Da $Dn_{1, n3}$ $D_{2, 3, 5, 7, 8}$ T $G_{1, 2, 5}$ M_4 सुहृदो (Da_1 °दे); D_4 सुहृदान् (for °दां). — [d]) K_5 V_1 $Bo_{2, 3, 5}$ Da $Dn_{1, n3}$ $D_{2, 3, 5, 8}$ धर्मवत्सलाः.

23 B_1 om. 23[abcd] (cf. v. l. 21). B_2 partly damaged. — [a]) K_1 कोष्ट- (for लोष्ट-). D_5 -तुल्यार्थः (for °र्थाः). — [b]) K_1 Da D_5 सुहृत्सु शठ-; K_5 $Dn_{1, n3}$ $D_{2, 3, 8}$ °त्सु दृढ- (for सुहृत्स्वशठ-). — [c]) B_4 $Dn_{1, n3}$ D_5 अभिमानानि; G_1 अनहीमाना; M_1 अनभीतानि; M_2 अनभीमानां; M_3 अनभीतानां (for अनभीमाना). — [d]) K_5 B_2 Dn_1 D_3 निसृष्टात्म-; Da_1 निसृणार्थ-; Dn_3 सृष्टार्थे च (for निसृष्टार्थ-). Da -विभू(Da_1 °धू)षिताः (for °षणाः). D_5 निसृष्टार्थाविभूषणाः. ❀ Cn: अभिमानानि सर्वतः प्रमाणानि शास्त्रादीनि सृष्टार्थं प्रारब्धकर्मप्रापितं चार्थं चरन्ति अनुसरन्ति अनुषङ्गिणः आत्ममानरहिताः । ❀ — [e]) $Ś_1$ संगृह्णंति; K_5 Bo_5 $D_{4, 9}$ निगृह्णंतः (for संगृह्णन्तः). — [f]) Dn_3 स्वाम्यर्थे परमः सदा; D_7 S ($G_{3, 4}$ absent) भवंत्युत्तमपू(T_2 °पु)रुषाः.

24 B_4 partly damaged. — [a]) D_1 ईदृशः पुरुषे श्रेष्ठैः. — [b]) K_5 $Dn_{1, n3}$ $D_{2-5, 8}$ transp. संधिं and यः. D_7 T_1 $G_{2, 5}$ स (for यः). K_2 कुरुषे (for °ते). D_1 सदा; D_9 नरः; G_1 नृप (for नृपः). — [c]) $K_{4, 5}$ $Dn_{1, n3}$ $D_{2, 3, 7, 8}$ S ($G_{3, 4}$ absent) राज्यं (for राष्ट्रं). — [d]) $Ś_1$ K (except K_3) $Dn_{1, n3}$ $D_{1, 2, 3, 9}$ $G_{1, 2}$ $M_{1, 3, 4}$ गृहपतेर्; M_2 ग्रहवतोर्. D_4 यथा (for इव).

25 [a]) V_1 B_1 Dn_1 $D_{2, 3, 8}$ शस्त्रनित्या; D_7 S ($G_{3, 4}$ absent) सत्त्ववंतो (for शास्त्रनित्या). — [b]) K_5 $Dn_{1, n3}$ $D_{2, 3, 8}$ रणे सदा (for रणप्रियाः). — [c]) K_5 Dn_3 $D_{2, 3, 8}$ जन्म-; B_1 संधिं; T_2 G_1 क्षांत- (for क्षान्ताः). Dn_1 जन्मशीलतपोपेताः; D_4 क्षांतिशीला गुणोपेताः. — After 25, D_4 ins.:

432* मन्त्रिहीनस्तु यो राजन्नचिरायुर्भवेन्नृप ।
तस्मात्सुशीलं विज्ञाय मन्त्रिणं च बहुश्रुतम् ।
नियोजयेद्गुणकरमात्मनः सुखमिच्छता ।

26 [b]) K_5 पुरा (for नराः). V_1 नृप; Bo_5 तव (for [अ]नघ). — [c]) B_2 तेषां मन्ये (for तेषामपि). K_5 B_4 $Dn_{1, n3}$ $D_{2, 3, 8}$ अधमा (for °मो). — [d]) V_1 मित्रकर्षकाः. K_5 $Dn_{1, n3}$ $D_{2, 3, 8}$ कृतघ्ना मित्रघातकाः. — [e]) K_1 Da D_9 $G_{1, 2}$ $M_{1, 2}$ सु-; K_4 तु (for स). K_5 $Dn_{1, n3}$ $D_{2, 3, 8}$ त्यक्तव्यास्तु दुराचाराः. — [f]) Da_1 निश्चयाः (for °यः). — After 26, D_7 S ($G_{3, 4}$ absent) ins. an addl. colophon [*Sub-parvan*: D_7 S ($G_{3, 4}$ absent) राजधर्म. — *Adhy. name*: $M_{1, 3}$ संधेयासंधेयलक्षणं; M_2 संधेयलक्षणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): T $G_{1, 5}$ 166; G_2 165; M 168. — *Śloka no.*: D_7 S ($G_{3, 4}$ absent) 26.]

27 [a]) B_1 विस्तारेण (for विस्त°). $K_{2, 4, 5}$ V_1 $Bo_{2, 5}$ $Dn_{1, n3}$ $D_{2, 3, 5, 7, 8}$ [अ]थ (for [अ]र्थ-). — [b]) D_4 ज्ञातुम् (for श्रोतुम्). K_5 V_1 B Da $Dn_{1, n3}$ $D_{2, 3, 5, 8}$ तत्त्वतः (for पार्थिव). — [d]) D_7 स (for तं). M_4 om. च. K_5 V_1 B (except B_4) Da $Dn_{1, n3}$ $D_{2, 3, 5, 8}$ यः प्रोक्तस्तद् (V_1 Da_1 °स्त्वं; $B_{1, 2}$ Da_2 °स्तं) वदस्व मे.

भीष्म उवाच ।

हन्त ते वर्तयिष्येऽहमितिहासं पुरातनम् ।
उदीच्यां दिशि यद्वृत्तं म्लेच्छेषु मनुजाधिप ॥ २८
ब्राह्मणो मध्यदेशीयः कृष्णाङ्गो ब्रह्मवर्जितः ।
ग्रामं प्रेक्ष्य जनाकीर्णं प्राविशद्भैक्षकाङ्क्षया ॥ २९
तत्र दस्युर्धनयुतः सर्ववर्णविशेषवित् ।
ब्रह्मण्यः सत्यसंधश्च दाने च निरतोऽभवत् ॥ ३०
तस्य क्षयमुपागम्य ततो भिक्षामयाचत ।
प्रतिश्रयं च वासार्थं भिक्षां चैवाथ वार्षिकीम् ॥ ३१
प्रादात्तस्मै स विप्राय वस्त्रं च सदशं नवम् ।
नारीं चापि वयोपेतां भर्त्रा विरहितां तदा ॥ ३२
एतत्संप्राप्य हृष्टात्मा दस्योः सर्वं द्विजस्तदा ।
तस्मिन्गृहवरे राजंस्तया रेमे स गौतमः ॥ ३३
कुटुम्बार्थेषु दस्योः स साहाय्यं चाप्यथाकरोत् ।
तत्रावसत्सोऽथ वर्षाः समृद्धे शबरालये ।
बाणवेध्ये परं यत्नमकरोच्चैव गौतमः ॥ ३४
चक्राङ्गांस्तु स नित्यं वै सर्वतो बाणगोचरे ।
जघान गौतमो राजन्यथा दस्युगणस्तथा ॥ ३५

C. 12. 6301
B. 12. 168. 37
K. 12. 167. 19

28 [a]) Ś1 K1 (marg. by corr.). 2. 4 D1 वर्णयिष्येहम्; K3 D9 G2 वर्तयिष्यामि; D4 कथयिष्येहम्. — [b]) G2 चेतिहासं (for इति°). — [d]) Dn1 म्लेंच्छेषु. B4 Da3 M3 मनुजाधिपः (M2 °पं) (for °धिप).

29 [a]) D1 मध्यदेशीयाः. — [b]) K5 V1 B0–3. 5 Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 कश्चिद्वै (for कृष्णाङ्गो). B2 Da1 ब्रह्मवर्जितं (for °तः). — [c]) D4 T2 G1 M2. 4 दस्यु°; M3 प्रेष्य (for प्रेक्ष्य). K5 B2. 3 Dn1. n3 D2. 3. 8 ग्रामं वृद्धि(B2 ऋद्धि°; D2. 8 विद्धि; D3 वीथि)युतं वीक्ष्य; B0. 5 D5 ग्रामसमृद्धियुतं प्रेक्ष्य; G2 ग्रामं दस्युगणाकीर्णं. — [d]) K3. 5 B2–5 Da Dn1. n3 D3. 5 भैक्ष्य-; B1 भक्ष-; D7 S (G3. 4 absent) धन- (for भैक्ष-). Da1 -काम्यया; Da2 -कामया; D7 T1 G2. 5 M -तृष्णया (for -काङ्क्षया).

30 [a]) B1 जनयुतः; D9 धनवतः (for °युतः). — [b]) D4 सर्वे (for सर्व-). D7 T2 G1 M4 सर्वधर्म- (for °वर्ण-). — [c]) K2 D1 ब्राह्मणः (for ब्र°). B0 सत्यसंधस्य (for °श्च). — [d]) B0 दानेन; D5 स दाने (for दाने च). K2 D3. 8 भवेत् (for ऽभवत्).

31 [a]) T2 G1 गृहम्; Cv क्षयम् (as in text). Ś1 K2. 4 D1 उपागत्य (for °गम्य). — [b]) K3 D4 भैक्षाम्; Da1 भिक्ष्याम् (for भिक्षाम्). — [d]) D5 चैवानु-; M1. 3 चैवाभि- (for चैवाथ). D7 T1 G1. 2. 5 भिक्षां चैवातिवार्षिकं (G1 °कीं); T2 भिक्षार्थं चैव वार्षिकीं. ❋ Cv: वार्षिकी वर्षपर्यन्तभोजनयोग्या । ❋

32 B3 partly damaged. — [a]) Da1 प्रदात् (for °दात्). Da च (for स). — [b]) D7 वस्त्रस्य (for वस्त्रं च). K3 B2–4 Da Dn1. n3 D3. 5. 8 सदृशं; K4. 5 V1 B0. 5 D1 स दृढं; D4. 7 S (G3. 4 absent) सुदृढं (for सदृशं). Dn1. n3 धनं (for नवम्). B1 वस्त्रं च सदनंतरं (sic). — [c]) Ś1 K1 B4 D4. 9 वयोयुक्तां (for °पेतां). D7 T G2. 5 नारीं च यौवनोपेतां; Cv नार्यश्चापि यथोपेता (gloss: यथावदुपेताः प्राप्ताः). ❋ Cn: वयोपेतां, संधिरार्षः । Ca: वयोयुक्तां तरुणीं मध्यवयस्कां वा । ❋ — [d]) K3 G1 विरहिता (for °तां). K5 B (except B4) Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 तथा (for तदा).

33 [b]) D7 S (G3. 4 absent) गौतमोथ (for दस्योः सर्वं). K5 V1 B1 Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 T2 G2 M1 तथा (for तदा). — [c]) Ś1 गृहे वरे; B1 गृहवने (for गृहवरे). — [d]) B4 T2 तदा (for तया). V1 B0–3. 5 Da D5 तयोवासाथ (for तया रेमे स).

34 K1 om. (hapl.) 34. — [a]) K4. 5 Dn1. n3 D2. 3. 8 कुटुंबार्थं च; V1 B Da D4. 5 T2 G1. 2 M कुटुं- (G2 M °टुं)बार्थे च (D4 °र्थेय) (for कुटुम्बार्थेषु). K3. 5 V1 B0. 3. 5 Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 दास्याश्च; B1. 2. 4 D4. 7. 9 T1 G2. 5 M2. 4 दस्योश्च; T2 G1 तस्याश्च (for दस्योः स). — [b]) D7 S (G3. 4 absent) साहाय्यमकरोद्विजः. — [c]) Da2 D9 [अ]वसन् (for °सत्). K5 B3 Dn1. n3 D2. 3. 8 वर्षांश्च; V1 B1. 2 Da D5 [ऽ]थ वर्षान्; D4 स तस्मिन्नवरद्वर्षं (sic); D7 S (G3. 4 absent) सोवसद्वर्षमेकं वै. — [d]) D1 देवरालये; D4 शिबि(*sup. lin.* °वि)रालये (for शबरा°). — [e]) Ś1 G1 बाणमध्ये; K2. 4 D1. 4 °वध्ये; K5 V1 B0. 3–5 Dn1. n3 D2. 3. 5. 7. 8 T G2. 5 °वेधे; B1 °वेध्या (for °वेध्ये). — [f]) V1 B (except B4) Da D5 अकरोद्गौतमस्तथा (V1 °दा); D7 S (G3. 4 absent) °रोद्गौतमो (M2 °रोद्ब्राह्मणो) नृप (M3 °पः).

35 [a]) K1 व्रज्रांगांस्; K4 V1 B Da Dn1. n3 D2–5. 7. 8 T G1. 5 M3 चक्रांगान्; D9 वक्रांगांस; G2 वराहांस;

C. 12. 6301
B. 12. 168. 37
K. 12. 167. 10

हिंसापरो घृणाहीनः सदा प्राणिवधे रतः ।
गौतमः संनिकर्षेण दस्युभिः समतामियात् ॥ ३६
तथा तु वसतस्तस्य दस्युग्रामे सुखं तदा ।
अगच्छन्बहवो मासा निघ्नतः पक्षिणो बहून् ॥ ३७
ततः कदाचिदपरो द्विजस्तं देशमागमत् ।
जटी चीराजिनधरः स्वाध्यायपरमः शुचिः ॥ ३८
विनीतो नियताहारो ब्रह्मण्यो वेदपारगः ।
सब्रह्मचारी तद्देश्यः सखा तस्यैव सुप्रियम् ।
तं दस्युग्राममगमद्यत्रासौ गौतमोऽभवत् ॥ ३९
स तु विप्रगृहान्वेषी शूद्रान्नपरिवर्जकः ।
ग्रामे दस्युजनाकीर्णे व्यचरत्सर्वतोदिशम् ॥ ४०
ततः स गौतमगृहं प्रविवेश द्विजोत्तमः ।
गौतमश्चापि संप्राप्तस्तावन्योन्येन संगतौ ॥ ४१
वक्राङ्गभारहस्तं तं धनुष्पाणिं कृतागसम् ।
रुधिरेणावसिक्ताङ्गं गृहद्वारमुपागतम् ॥ ४२
तं दृष्ट्वा पुरुषादाभमपध्वस्तं क्षयागतम् ।

M1.2.4 चक्रांगास् (for वक्राङ्गांस्). B4 Dn1.n3 D2.3.8 स च (for तु स). B1 नित्यार्थं; D4 वै नित्यं (by transp.). K5 स चक्रांगांश्च नित्यं वै. —b) K5 V1 Bo.2.4 Dn1.n3 D2.3.5.8 वनगोचरान् (B4 °चरे); B1.3.5 Da बाणगोचरात् (B3.5 °रान्) (for °गोचरे). —d) D2 om. दस्युगणस्तथा. M2 om. दस्यु. K3.5 V1 Bo.3.5 Dn1.n3 D3.5.8 -गणास्; D7 T1 G2.5 M -जनस् (for -गणस्). D4 om. from स्तथा up to र्षेण (in 36c).

36 D4 om. up to र्षेण (cf. v.l. 35). —a) K5 V1 B (except B4) Da Dn1.n3 D2.3.5.8 हिंसापटुर्; T2 °रतो; G1 °रते (for °परो). M4 घृणे (for घृणा-). —b) Da सर्व- (for सदा). —d) Ś1 K2.4 अयात् (for इयात्). D7 S (G3.4 absent) दस्यूनां स समोभवत् (M2 °वेत्).

37 B4 partly damaged. —a) B4 तथा च; D4 तथानु-; D7 S (G3.4 absent) त(G1 अ)त्रैव (for तथा तु). —b) Da2 दस्युग्रामो. B1 T1 तथा (for तदा). —c) K5 Dn1.n3 D2.3.5.7.8 अगमन्; T2 अगाच्छद् (for °च्छन्). K1 B1.5 D5 M2 मासान्.

38 K5 om. (hapl.) 38b–39a. —b) B3 Dn3 D3.8 तद्- (for तं). V1 B (except B4) Dn1.n3 D2.3.5.8 G1 आगतः; T2 आगतं (for आगमत्). —c) Bo.2.5 Dn1.n3 जटा- (for जटी). B4 चीरांबरधरः; D7 T1 G5 चीनाजिन°. —d) V1 Bo.2 स्वाध्यायः (for °य-). D7 S (G3.4 absent) -निरतः (for -परमः).

39 K5 om. 39a (cf. v.l. 38). —a) M2 विदितो (for विनीतो). D7 S (G3.4 absent) वेदशास्त्रेषु; Da निरताहारो (for नियताहारो). —b) K1 D4 ब्राह्मणो (for ब्रह्मण्यो). D7 S (G3.4 absent) वेदांगानां च पारगः. —c) Da1 Dn3 तद्देशः (for °श्यः). K1–4 D1.9 ब्रह्मचारी त(D1 स)मुद्दिश्य (K3 D9 °देशं); D7 S (G3.4 absent) अदृश्यत ततस्तत्र. —d) V1 सदा (for सखा). K3–5 V1 B Dn1 D2–5.8.9 सुप्रियः (B4 °व्रतः); Da Dn3 M1.3 तु (Da च; Dn3 स) प्रियः; D7 T G1.2.5 तु (G2 स) द्विजः; M2 तु प्रियं (for सुप्रियम्). — M1.3.4 om. (hapl.) 39ef. —e) M2 आगम्य (for अगमद्). —f) K2.4 T2 भवेत्; K5 V1 B Da Dn1.n3 D2.3.5.8 [ऽ]वसत्; D1 [ऽ]गमत् (for ऽभवत्).

40 B4 damaged. —a) D7 G2 स तु दस्युगृहान्वेषी; G5 स तु विप्रगृहान्वैषी; M1.3 °कृतान्वेषी. —b) D9 शूद्रान्नं (for °न्न-). D7 T1 G2.5 -परिवर्जनः; T2 M4 °वर्जितः (for °वर्जकः). —c) B2 Dn1.n3 G1 -समाकीर्णे; D2.3.5.7.8 T G2.5 M1.3.4 -गणाकीर्णे (for -जना°). —d) K1 D3 G1 M3 व्यचरन्; D4 विचरन् (for व्यचरत्). K2 दिशेत् (sic); D5 -दिशः; D7 S (G3.4 absent) द्विजः (for -दिशम्). Ś1 सर्वतो व्यचरद्दिशं.

41 a) K1.3 D7.9 T1 G2.5 M4 -गृहान् (for -गृहं). —b) D4 M1–3 शुश्राव (D4 विवेश) द्विजसत्तमः. —c) T2 G1 गौतमं (for °मश्च). B4 Da संप्राप्य (for °प्तस्). M1–3 गौतमस्याभिसंप्राप्तस्. —d) Dn3 संगतं; D1 संगमौ (for °तौ). D2 तावकान्योन्यसंगतौ; D7 S (G3.4 absent) तावन्योन्यं समागतौ; D8 तावन्योन्यस्य संगतौ.

42 Dn3 om. 42. B2.4 damaged. —a) K4.5 V1 Bo.1.3.5 Da Dn1 D2.3.5.7.8 T1 G1.5 चक्रांग- (for वक्रांग-). K4 -भारहस्ते; K5 Dn1 D2–4.8 °स्कंधं; D7 T1 G2.5 -हारहस्तं; T2 G1 -भारवाहं (for °हस्तं). T2 G1 तु (for तं). —b) Da1 धनुष्पाणि- (for °णिं). K1 वनागतं; K5 Dn1 D2.3.8 धृतायुधं; D1 कृतागमं; D7 S (G3.4 absent) अवस्थितं (M4 °तः) (for कृतागसम्). —d) D4 उपागते; D7 T1 G2.5 उपस्थितं; M2 उपागतः (for °गतम्).

अभिज्ञाय द्विजो व्रीडामगमद्वाक्यमाह च ॥ ४३
किमिदं कुरुषे मौढ्याद्विप्रस्त्वं हि कुलोद्गतः ।
मध्यदेशपरिज्ञातो दस्युभावं गतः कथम् ॥ ४४
पूर्वान्स्मर द्विजाग्र्यांस्तान्प्रख्यातान्वेदपारगान् ।
येषां वंशेऽभिजातस्त्वमीदृशः कुलपांसनः ॥ ४५
अवबुध्यात्मनात्मानं सत्त्वं शीलं श्रुतं दमम् ।
अनुक्रोशं च संस्मृत्य त्यज वासमिमं द्विज ॥ ४६
एवमुक्तः स सुहृदा तदा तेन हितैषिणा ।
प्रत्युवाच ततो राजन्विनिश्चित्य तदार्तवत् ॥ ४७
अधनोऽस्मि द्विजश्रेष्ठ न च वेदविदप्यहम् ।
वृत्त्यर्थमिह संप्राप्तं विद्धि मां द्विजसत्तम ॥ ४८
त्वद्दर्शनात्तु विप्रर्षे कृतार्थं वेद्म्यहं द्विज ।
आत्मानं सह यास्यावः श्वो वसाद्येह शर्वरीम् ॥ ४९ C.12.6315 B.12.162.51 K.12.167.23

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

---

43 D4 om. (hapl.) 43^{ab}. — ^{a}) B1 पुरुषान्राजन्; D7 G1.5 °षादाहम् (for °षादाभम्). — ^{b}) B0 उपागतं; B1 क्षयमागतं (hypermetric); B3.5 D3 क्षपागतं; D1 क्षमागतं (for क्षयागतम्). ❀ Cv: अपध्वस्तमद्भिर्निराकृतम्, क्षयागतं ब्राह्मणक्षयप्राप्तम् । ❀ — ^{c}) Dn1 क्षविज्ञाय (for अभि°). V1 B1–3 Da Dn1.n3 D2.3.5.8 व्रीडन्; B0.6 व्रीराजन् (sic); D7 S (G3.4 absent) व्रीळाम् (for व्रीडाम्). K5 अविज्ञातीन्प्रख्याता चेन् (sic). — ^{d}) K5 V1 B (except B4) Dn1.n3 D2.3.8 इदं वाक्यमथाब्रवीत्; Da D5 इदं वचनमब्रवीत्.

44 ^{a}) Ś1 क्रियते; K1 D3 पुरुषो (D3 °षे) (for कुरुषे). K1 (*sup. lin.* as in text) मौढ्याद्; K4 मूढ्याद्; K5 B1 Dn1.n3 D3.8 मोहाद्; D2 lacuna; D4 मौर्ख्याद्; D7 S (G3.4 absent) मूढ (for मौढ्याद्). — ^{b}) D4 T2 Cv विप्र (for विप्रस्). Ś1 D9 सन्दि; Cv सद्भिः (for त्वं हि). K5 Dn1.n3 D2.3.8 कुलोद्वहः; D1 °द्गताः; D5.7 T1 G2.5 °द्भवः (for °द्गतः). — ^{c}) B4 T2 G1.2 M Cv मध्यदेशे; D5 मध्ये देश (for मध्यदेश-). V1 B Da D5 -प्रसूतश्च; G1 M1.3.4 परिज्ञाते (for -परिज्ञातो). — ^{d}) G5 दस्यूभावं. V1 B (except B4) D5 कथं गतः (by transp.).

45 B4 partly damaged. — ^{a}) K2.4 स्मरन् (for स्मर). K5 Dn1.n3 D2.3.8 द्विजज्ञातीन् (for द्विजाग्र्यांस्तान्). D4 त्वं (for तान्). — ^{b}) K3 D9 विख्यातान् (for प्रख्या°). — K2.4 om. 45^{cd}. — ^{c}) K5 B3 Dn1.n3 D2.3.5.8 तेषां; T2 G1 M4 एषां (for येषां). B1 Da वंशाभिजातस् (for वंशेऽभि°). D7 T2 G1 M2 हि (for ऽभि-). — ^{d}) B0.3.5 कुलपांशनः.

46 ^{a}) V1 आबुध्य च; M2 अवबुद्धा (for अवबुध्य). — ^{b}) K5 Dn3 D2.3.8 सत्त्वं; Dn1 सत्त्व- (for सत्यं). D7 T G1.5 M1.3.4 transp. श्रुतं and दमम्. G2 शमं; M2 द्रुतं (for दमम्). B (except B4) Da D5 विप्रस्त्वं हि कुलोद्गतः (B1.2 D5 °द्भवः) (= 44^{b}). — ^{c}) M2 संश्रित्य (for संस्मृत्य). — ^{d}) K5 Dn3 D2.3.8 इदं; M4 इह (for इमं). K1 त्यक्तवानसि तं द्विज. — After 46, D4 ins.:

433* कुग्रामवासं च कुमित्रसङ्गं
　　कुदारराग कुनरेन्द्रसेवाम् ।
कुब्राह्मणे प्रीतिमकारणं वै
　　कुर्वन्ति ये पापतरास्त एव ।

47 G1 om. (hapl.) 47^{a}–49^{b}. G5 reads 47^{a}–49^{d} on marg. — ^{a}) K5 Dn1.n3 transp. एवमुक्तः and स. Da तु (for स). — ^{b}) K5 V1 B (except B4) Dn1.n3 D2.8 तेन तत्र; D1 M4 सदा तेन (for तदा तेन). Da1 हितैषिणः; D1 हितेषणा (sic) (for हितैषिणा). — ^{d}) D4.7 T1 G2.5 M विनिःश्वस्य (for विनिश्चित्य). Ś1 तदार्तयत् (sic); K3 °वित्; M4 तदा वचः (for तदार्तवत्). B0 निश्चित्य तदवर्तत (sic).

48 G1 om. 48 (cf. v. l. 47); G5 reads it (*sec. m.*) on marg. — ^{a}) K5 V1 B Da Dn1.n3 D2.3.5.8 निर्धनो; M4 अधने (for अधनो). — ^{b}) K5 B3.4 Dn1.n3 D2.3.8 नापि (for न च). M4 अस्म्यहं (for अप्यहम्). — ^{c}) K5 V1 B (except B4) Dn1.n3 D2.3.5.8 वित्तार्थम् (for वृत्त्यर्थं). Da1 संप्राप्य (for °प्तं). — ^{d}) Ś1 K2.4 D1 द्विजपुंगव; K3 °सत्तमः (for °सत्तम).

49 G1 om. 49^{ab} (cf. v. l. 47). B2 damaged. G5 reads (*sec. m.*) 49 on marg. — ^{a}) K5 V1 B0.1.3.5 Da Dn1.n3 D2.3.5.8 विप्रेन्द्र (for विप्रर्षे).

१६३

C. 12. 6317
B. 12. 169. 1
K. 12. 168. 1

भीष्म उवाच ।
तस्यां निशायां व्युष्टायां गते तस्मिन्द्विजोत्तमे ।
निष्क्रम्य गौतमोऽगच्छत्समुद्रं प्रति भारत ॥ १
सामुद्रकान्स वणिजस्ततोऽपश्यत्स्थितान्पथि ।
स तेन सार्थेन सह प्रययौ सागरं प्रति ॥ २
स तु सार्थो महाराज कस्मिंश्चिद्गिरिगह्वरे ।
मत्तेन द्विरदेनाथ निहतः प्रायशोऽभवत् ॥ ३
स कथंचित्ततस्तस्मात्सार्थान्मुक्तो द्विजस्तदा ।
कांदिग्भूतो जीवितार्थी प्रदुद्रावोत्तरां दिशम् ॥ ४
स सर्वतः परिभ्रष्टः सार्थाद्देशात्तथार्थतः ।

— [b]) M4 वेत्ति (for वेद्मि). K5 V1 B (B2 damaged) Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 कृतार्थो (B4 °र्था)स्म्यद्य वै द्विज (B1 °जः); D7 T G2. 5 कृतार्थश्चास्म्यहं द्विज. — [c]) K3 आत्मानौ ; K5 V1 B (B2 damaged) Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 आवां हि ; D7 S (G3. 4 absent) अध्वानं (G1 °ध्वनां) (for आत्मानं). T2 G1. 2 M1. 4 यास्याव ; M3 यास्यामि (for °वः). — [d]) K5 B1-3. 5 Da Dn1. n3 D2. 3. 7. 8 T M2-4 वसस्वाद्य ; Bo D5 M1 वसन्वाद्य ; D4 वसस्वाथ ; G1 वघस्वाद्य (sic) ; G2. 5 वसेश्चाद्य (for वसाद्येह). K3. 5 Dn3 D2. 8 M4 शर्वरी (for °रीम्). — After 49, K3 D4 ins. :

434* गौतमेन तथेत्युक्ते सुष्वाप द्विजसत्तमः ।

On the other hand, K5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 ins. after 49 :

435* स तत्र न्यवसद्विप्रो घृणी किंचिदसंस्पृशन् ।
क्षुधितश्छन्द्यमानोऽपि भोजनं नाभ्यनन्दत ।

[(L. 1) D5 न्यवसन् (for न्यवसद्). B4 वीरो (for विप्रो). Bo घृणा (for घृणी). K5 अर्थं स्पृशन् ; V1 B1 अविस्पृशन् ; D5 असंस्पृशत् (for °स्पृशन्). Da ब्राह्मणो नाभिरक्षितः (for the post. half). — (L. 2) B1 छिद्यमानो ; D2. 3. 8 छंद° (for छन्द्य°). D5 कुरुनंदन (for नाभ्यनन्दत).]

Colophon. — *Sub-parvan :* Ś1 K Da Dn1. n3 D1-5. 9 आपद्धर्म ; V1 Bo. 2. 3. 5 D7 S (G3. 4 absent) राजधर्म. — *Adhy. name :* Ś1 K V1 B Da Dn1. n3 D1-3. 5. 9 M1-3 कृतघ्नोपाख्यानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : B1 154 ; B3. 4 G2 166 ; Da1 36 ; Dn1. n3 38 ; D3 32 ; T G1. 5 167 ; M 169. — *Śloka no. :* Da1 52 ; Da3 53 ; Dn1. n3 51 ; D3 54.

163

1 [a]) G2 M4 रजन्यां (for निशायां). — [b]) V1 Bo-3. 5 Da D5. 7 T G1. 2. 5 M द्विजर्षभे ; D9 द्विजोत्तमः (for °मे). D4 अगमद्द्राडवस्तदा. — [c]) D1 निष्क्राम्य. K1 D4. 7 T1 गच्छन्. — [d]) D7 T G1. 2. 5 M1-3 धनार्थी विचचार ह ; M4 धनार्थी वृत्तिकर्शितः.

2 [a]) K V1 Bo. 2-5 Dn1. n3 D1-5. 8. 9 सामुद्रिकान् ; D7 T1 G2. 5 समुद्रगा(D7 °का)न्. Da1 वणिजान् (for वणिजस्). — [b]) B2 damaged from पश्यत् up to सार्थे (in 2[c]). D7 T1 G2. 5 द्विजः (for स्थितान्). B1 अपि ; D5 प्रति (for पथि). — [c]) K2. 5 V1 B (B2 damaged) Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 सह सार्थेन (by transp.) ; G1 सा * सहसा. — [d]) T2 G1 नगरं (for सागरं). B4 damaged from गरं up to राज (in 3[a]).

3 B4 damaged up to राज. — [a]) D5 सार्थे. K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 महाराजन्. — [b]) B4 कस्मिंश्चित्कंदरे गिरेः. — [c]) M2 [द्वि]ह (for [अ]थ). — [d]) K5 हि हतः ; D1 (*sup. lin.* as in text) हि ततः ; G1 न हतः ; M4 निरतः (for निहतः). G2 भवेत् (for ऽभवत्).

4 [a]) K5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 भयात् ; D7 T1 G2. 5 M1. 3 तथा ; T2 G1 M2 तदा ; M4 lacuna (for ततस्). M2 कस्मात् (for त°). K1 corrupt. — [b]) K1. 3 D4. 7. 9 T2 G1 M भयान् ; Da तथा ; T1 G2. 5 ततो (for सार्थान्). K4 D7 T2 M1. 3 तथा ; M2 पुनः (for तदा). K5 V1 B Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 विमुक्तो ब्राह्मणस्तदा (Dn1. n3 °था). — [c]) Ś1 K1. 2. 4 D1 किंचिद्भूतो ; D4 T2 कांदिशीको ; M2 किंदि° ; Cv कांदिग्भ्रांतो (for कांदिग्भूतो). T2 G1 (*inf. lin.*) [स्]थ जीवार्थी (for जीवितार्थी). ❀ Cn : कां दिशं प्रयामीत्याकुलः कांदिग्भूतः । ❀

5 [a]) K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 स तु सार्थं ; D4 सर्वतः स (by transp.) ; D5 स सर्वज्ञः ; D7 T G1. 2. 5 M1. 3. 4 ततस्तु स ; M2 स तु तस्मात्. V1 Da परित्रस्तः (for °भ्रष्टः). — [b]) K3 Da D1 M4 सार्थो ; K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 तस्माद् (for सार्थाद्). T1 G2. 5 तस्मात् (for देशात्). K5 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 तथाच्युतः ; V1

एकाकी व्यद्रवत्तत्र वने किंपुरुषो यथा ॥ ५
स पन्थानमथासाद्य समुद्राभिसरं तदा ।
आससाद वनं रम्यं महत्पुष्पितपादपम् ॥ ६
सर्वर्तुकैराम्रवनैः पुष्पितैरुपशोभितम् ।
नन्दनोद्देशसदृशं यक्षकिंनरसेवितम् ॥ ७
शालतालधवाश्वत्थत्वचागुरुवनैस्तथा ।
चन्दनस्य च मुख्यस्य पादपैरुपशोभितम् ।
गिरिप्रस्थेषु रम्येषु शुभेषु सुसुगन्धिषु ॥ ८
समन्ततो द्विजश्रेष्ठा वल्गु कूजन्ति तत्र वै ।
मनुष्यवदनास्त्वन्ये भारुण्डा इति विश्रुताः ।
भूलिङ्गशकुनाश्चान्ये समुद्रं सर्वतोऽभवन् ॥ ९
स तान्यतिमनोज्ञानि विहंगाभिरुतानि वै ।
शृण्वन्सुरमणीयानि विप्रोऽगच्छत गौतमः ॥ १०
ततोऽपश्यत्सुरम्ये स सुवर्णसिकताचिते ।

C. 12. 6328
B. 12. 169. 11
K. 12. 168. 11

°त्मनः; G1 तदा ततः (for तथार्थतः). D4 सार्द्धाद्धीनो द्विजस्तदा; T2 सार्थद्देशांतरं गतः. — c) K5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 8 T2 व्यचरत्; D1 वृद्धवत्; D5 विचरंस्; D7 T1 G1. 2. 5 M व्यभ्रमत् (for व्यद्रवत्). — d) D7 T1 G2. 5 कापुरुषो. K5 om. from पुरुषो up to द्दे·शस (in 7c). B2 damaged from षो यथा up to साद्य (in 6a).

6 K5 om. 6 (cf. v. l. 5). B2 damaged up to साद्य. — a) B4 damaged from स पन्था up to समु (in 6b). M1. 3 पंथानं स (by transp.). Bo D7 T G1. 2. 5 M1. 3. 4 समासाद्य (for अथा°). M2 अथ पंथानमासाद्य. — b) D1 समुद्रातिसरं; D4 °भिसरे; D7 T G2. 5 °भिमुखस्; M2 °भिगमं (for °भिसरं). Da D7 T G1. 2. 5 M1. 3. 4 तथा (for तदा). — d) V1 Bo. 2–5 Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 दिव्यं (for महत्). B1 पुष्पितानां च पादपं.

7 K5 om. up to द्देशस (cf. v. l. 5). — a) K1 B2. 4 D7 T G1. 2. 5 M2 आम्रवणैः; K3 °वर्णैः (for °वनैः). — D9 om. (hapl.) 7c–8d. — c) M2 नंदनोद्यान- (for °द्देश-). K1. 3 B4 D4. 7 T G1. 2. 5 M -संमितं (for -सदृशं).

8 D4. 9 om. 8abcd (for D9, cf. v. l. 7); V1 reads the same on marg. — a) Some MSS. साल- (for शाल-). K2. 4 -दवश्वत्थ-; V1 -वरा°; B1. 2. 4 -धरा°; D1 -धवाश्वर्थ- (for -धवाश्वत्थ-). K5 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 शालैस्तालैस्तमालैश्च. — b) K3 -विवागुर-; K5 Da Dn3 D3. 5 कालागुरु-; Dn1 D2. 8 कालागरु-; D7 T1 G2. 5 -लक्षागरु-; M -त्वचागरु-; Cv -चिंचागरु- (gloss: चिञ्चा तिन्तिणी) (for -त्वचागुरु-). B1 -त्वजासकर्णैस्तथा; T2 G1 -लिकुचैः पनसैस्तथा. — c) D1 चर्मनस्य (sic) (for चन्द°). Ś1 K1. 4 B4 D1 तु (for च). — d) Da1 om. from दपै up to वदना (in 9c). — e) D4 गिरिपृष्ठेषु (for °प्रस्थेषु). D7 T1 G5 सर्वेषु; G2 lacuna (for रम्येषु). — f) B4 damaged from भेषु up to श्रेष्ठा व (in 9ab). Ś1 K2. 4 D1. 9 शुभेषु च; K1 lacuna; K5 V1 Bo–3. 5 Da2 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 तेषु तेषु; D4 शुशुभे सु-; D7 G2 M सुखेषु सु- (D7 G2 स) (for शुभेषु सु-). T G1. 5 सुखेषु सुखगंधिषु.

9 Da1 om. up to वदना (cf. v. l. 8). B4 damaged up to श्रेष्ठा व. — b) Ś1 K2. 4 वल्गवकूजंत; K1 V1 Bo. 3. 5 D1 वल्गु कूजंत; K5 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 तत्रा(D2. 3 °त्र)कूजंत; B4 *त्राकूजंति; T2 फल्गु कूजंति (for वल्गु कूजन्ति). K5 V1 B Da2 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 वै तदा; D4 तत्र ह (for तत्र वै). — c) K1 स्वन्यो; K5 V1 B Da2 Dn1. n3 D2–5. 7. 8 T1 G2. 5 M चान्ये; T2 G1 चान्या (for स्त्वन्ये). — d) K2. 5 Da2 Dn3 D2. 3. 8 भेरुंडा; B1 भारंडा; M2 भारदंडा (hypermetric) (for भारुण्डा). B1 D5 इव (for इति). — e) Ś1 K1 D9 भुलिंग-; K2 D1 तुलिंग-; D4 उद्गीत-; D7 T G1. 2. 5 M1. 3. 4 उद्गताः; M2 उद्गातः (for भूलिङ्ग-). — f) K3. 5 V1 B Da Dn1. n3 D2–5. 7–9 T G1. 2. 5 M सा(T2 G1 स)मुद्राः (for समुद्रं). K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 पर्वतोद्भवाः; V1 पर्वताभवन्; T2 G1 संनतोभवन् (for सर्वतोऽभवन्).

10 a) Da सुखानि (for स तानि). K3 तामति- (for तान्यति-). B1. 2 D5 अभि-; D4 अपि (for अति-). — b) K1–3 D1. 4. 7 T1 G2 विहंगानां (K1. 3 °नि); K5 B4 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 T2 G1. 5 M विहगानां; V1 Bo–3. 5 Da विहगाभि- (Da °नि). K1 च (for वै). — c) D5 महांति (for -रुतानि). B4 — d) D7 T1 G2. 5 ततो G2 स; D9 च (for सु-). K4 T2 M2 गच्छति; Bo. 4 [ऽ]गच्छत्स (for विप्रो). D4 गतो विप्रोथ गोतमः. (for ऽगच्छत).

11 a) K1 [ऽ]पश्यं; M4 गच्छन् (for ऽपश्यत्). K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 M4 सुर Ś1 K2. 4 D1 सुवर्णे स;

C. 12. 6329
B. 12. 169. 12
K. 12. 168. 11

देशभागे समे चित्रे स्वर्गोद्देशसमप्रभे ॥ ११
श्रिया जुष्टं महावृक्षं न्यग्रोधं परिमण्डलम् ।
शाखाभिरनुरूपाभिर्भूषितं छत्रसंनिभम् ॥ १२
तस्य मूलं सुसंसिक्तं वरचन्दनवारिणा ।
दिव्यपुष्पान्वितं श्रीमत्पितामहसदोपमम् ॥ १३
तं दृष्ट्वा गौतमः प्रीतो मुनिकान्तमनुत्तमम् ।
मेध्यं सुरगृहप्रख्यं पुष्पितैः पादपैर्वृतम् ।
तमागम्य मुदा युक्तस्तस्याधस्तादुपाविशत् ॥ १४
तत्रासीनस्य कौरव्य गौतमस्य सुखः शिवः ।
पुष्पाणि समुपस्पृश्य प्रववावनिलः शुचिः ।
ह्लादयन्सर्वगात्राणि गौतमस्य तदा नृप ॥ १५
स तु विप्रः परिश्रान्तः स्पृष्टः पुण्येन वायुना ।
सुखमासाद्य सुष्वाप भास्करश्चास्तमभ्यगात् ॥ १६
ततोऽस्तं भास्करे याते संध्याकाल उपस्थिते ।

-स्येषु; V1 B Da D5 सुरम्ये वै; D7 T G1. 2. 5 M1–3 सुरम्ये तु (for सुरम्ये स). — b) B4 damaged from सुवर्ण up to न्यग्रोधं (in 12^{b}). K3 सुवर्णा-; M4 सुपर्ण- (for सुवर्ण-). K1 -सिकतामिता; K2. 4 D1 °सिते; T1 G5 -सिकतां च ते; M4 -सिकतायिते (for -सिकताचिते). — c) Ś1 K2. 4 D1. 7 देशे; D4 दश- (for देश-). K5 V1 B (B4 damaged) Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 देशे समे सुखे चित्रे (Da चैत्र). — d) B1 D7 स्वर्गोद्देशे; B3 Da Dn1 D5 स्वर्गदेश-; D1 स्वर्गदोष- (sic); D4 स्वर्गादेश- (for स्वर्गोद्देश-). K5 V1 B (B4 damaged) Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 -समे नृप (for -समप्रभे).

12 B4 damaged up to न्यग्रोधं. V1 reads 12–15 on marg. — a) B2 damaged from श्रिया up to न्यग्रोधं (in 12^{b}). D5 श्रेयो- (for श्रिया). D7 T G1. 2. 5 M युक्तं (for जुष्टं). Dn1 समावृक्षं; T2 G1 ददर्शाथ (for महावृक्षं). — b) B1 D7 T1 G2. 5 न्यग्रोध-. K1–4 D1. 4. 9 अतिमंडलं; K5 वसु°; B4 बहु°; Dn1. n3 D2. 3. 8 च सु° (for परि°). — c) M1 अनुकूलाभिर् (for °रूपाभिर्). — d) K5 V1 Bo–3. 5 Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 भूयिष्टं; D7 T1 G2. 5 संवृतं; T2 G1 M शोभितं (for भूषितं). D5 T1 G5 छत्रमंडलं; G2 °संनिभैः (for °संनिभम्).

13 V1 reads 13 on marg. — a) K1 सुसंसिक्तो; K5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 7. 8 T G1. 2. 5 च संसिक्तं; M1–3 संप्र°; M4 *संसिक्तं (for सुसं°). — K2. 4 D1 om. 13^{b}–14^{a}. — d) Ś1 K1. 3. 5 Bo. 1. 3–5 Dn1. Dn3 D2–4. 8 -सभोपमं; B2 lacuna; D5 -गृहो° (for -सदो°).

14 K2. 4 D1 om. 14^{abc} (cf. v. l. 13). V1 reads 14 on marg. — a) Ś1 D4 सद् (for तं). B4 damaged from प्रीतो up to विशत् (in 14^{f}). — b) K5 Bo. 5 Dn1 D2. 3. 8 मुनिः; B1 Da दृष्टः; Dn3 D7 T G1. 2. 5 M मनः- (for मुनि-). — c) D2 मध्यं; D4 मध्ये (for मेध्यं). Ś1 K1 सुरगिरि-; K5 °नर- (for °गृह-). D2 -प्रस्थं; D4 -प्रक्षुं (for -प्रख्यं). — d) K1 पासनैर् (sic) (for पादपैर्). K3 D9 युतं; G5 धृतं (for वृतम्). — e) K5 V1 B (B4 damaged) Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 7. 8 T2 G1. 2 M त(G1 स)मासाद्य (for °गम्य). — f) B2 damaged from पाविशत् up to प्रववा (in 15^{d}).

15 B2 damaged up to प्रववा. V1 reads 15 on marg. — a) G2 तस्य (for तत्र). D4 [आ]सीत्तस्य (for °नस्य). K5 V1 Bo. 1. 3. 5 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 कौंतेय; D5 पुनः (submetric) (for कौरव्य). — b) Bo. 5 शिवः सुखः (by transp.); D4 शिवः सखः; D7 T1 G1. 2. 5 M नराधिप; T2 जनाधिप. — d) T2 प्रतिवात्यनिलः; G1 प्रववात्यनिलः (for प्रववावनिलः). K5 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 T2 M2. 4 शुभः; V1 ततः; G1 शुभं; M1. 3 शिवः (for शुचिः). — M1–3 om. 15^{ef}. — e) D7 T G1. 2. 5 M4 तस्य (for सर्व-). D4 प्रह्लादयन्सर्वगात्रं. — f) G1 नराधिप (for तदा नृप).

16 a) D4 नु (for तु). D7 T1 G2. 5 स्पृष्टः (for विप्रः). B4 damaged from परिश्रान्तः up to याते (in 17^{a}). K1 सुविश्रांतः; K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 प्रशांतश्च; V1 Bo–3. 5 Da D5 श्रमार्तः सन् (B3 °र्तश्च); D4 तदा श्रांतः (for परिश्रान्तः). — b) D7 T1 G2. 5 विप्रः; M2 स्पृष्ट्वा (for स्पृष्टः). Ś1 वारिणा (for वायुना). — c) B1–3 D2. 3. 8 सुस्वाप. — d) T2 [आ]द्यम् (sic) (for [अ]स्तम्). K2–5 V1 Bo–3. 5 Da Dn1. n3 D2–4. 7. 8 T1 G2. 5 अभ्ययात्; M1 अत्यगात् (for अभ्य°).

17 B4 damaged up to याते. — a) D7 T G1. 2. 5 M प्राप्ते (for याते). — b) V1 Da D5 उपागते (for उपस्थिते). — c) Ś1 D1 स्वभवनाद्; B1 शुभवनं (sic) (for स्व°). — d) Ś1 K1. 2. 4 D1 पितामहः; K5 स गौतमः; Da2 स खगोत्तमः (hypermetric);

आजगाम स्वभवनं ब्रह्मलोकात्खगोत्तमः ॥ १७
नाडीजङ्घ इति ख्यातो दयितो ब्रह्मणः सखा ।
बकराजो महाप्राज्ञः कश्यपस्यात्मसंभवः ॥ १८
राजधर्मेति विख्यातो बभूवाप्रतिमो भुवि ।
देवकन्यासुतः श्रीमान्विद्वान्देवपतिप्रभः ॥ १९
मृष्टहाटकसंछन्नो भूषणैरर्कसंनिभैः ।
भूषितः सर्वगात्रेषु देवगर्भः श्रिया ज्वलन् ॥ २०

तमागतं द्विजं दृष्ट्वा विस्मितो गौतमोऽभवत् ।
क्षुत्पिपासापरीतात्मा हिंसार्थी चाप्यवैक्षत ॥ २१

राजधर्मोवाच ।

स्वागतं भवते विप्र दिष्ट्या प्राप्तोऽसि मे गृहम् ।
अस्तं च सविता यातः संध्येयं समुपस्थिता ॥ २२
मम त्वं निलयं प्राप्तः प्रियातिथिरनिन्दितः ।
पूजितो यास्यसि प्रातर्विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ २३

C. 12. 6341
B. 12. 169. 24
K. 12. 168. 23

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

Dn3 D4 खगोत्तम; D5 नृपोत्तम (for खगोत्तमः).

18 B2 damaged. — a) T G1. 2. 5 M नाळीजंघ (for नाडी°). — V1 reads 18b–19a on marg. — b) V1 ब्रह्मणो दयितः (by transp.). Da2 ब्राह्मणः. B3 (marg. as in text) स चा; Da1 T1 G2. 5 सदा (for सखा). — c) Ś1 बकराज-; B3 lacuna; T1 G2. 5 कुरराज (for बकराजो). K1 D1 महाप्रज्ञः; G2 °प्राज्ञ. — d) D7 T G1. 2. 5 M काश्यपस्य.

19 V1 reads 19a on marg. — a) D4 [ख्य]ति- (for [इ]ति). B4 damaged from ति विख्यातो up to हाटक (in 20a). — b) Da2 विभुः (for भुवि). — c) Ś1 K2. 4 D1 -पतिः; K1 -स्वतिः (sic); D4 -युतः; M1 -वृतः (for -सुतः). M3 श्रीमन्. — d) K1 विद्यां; G1 विद्या (for विद्वान्). M4 एव (for देव-). K1 प्रति प्रभुः; K3 D4 -प्रतिप्रभः; K5 B5 M1 -समप्रभुः; V1 Bo–3 Da Dn1. n3 D2. 3. 7. 8 T G1. 2. 5 M3. 4 -समप्रभः; D5 -सुतप्रभुः; M3 -समः प्रभः (for -पतिप्रभः).

20 B4 damaged up to हाटक. — a) K2 D1 घृष्ट-; K3 D9 तस-; K4 घृण-; D4 पृष्ट- (for मृष्ट-). B4 -संपन्नो (for -संछन्नो). K5 Dn1. n3 D2. 8 मृषाभरणसंपन्नो; V1 Bo–3. 5 Da D3. 5 मृष्टा(B3 [orig.] श्रेष्ठा-; B3m दृष्ट्वा)भरणसंपन्नो (B1 °वृंदोर्). — b) Bo. 3. 5 -स(B3 -सं)प्रभैः (for -संनिभैः). Ś1 K1. 4 D1 भूषणैरप्यलंकृतः. — c) B1 सर्वशाखेषु; B1 D7 T1 G1. 2. 5 M1. 3 °देहेषु; D4 °देवैस्तु; T2 M2 °देवेषु; M4 °देशेषु (for °गात्रेषु). — d) T1 G1. 5 M3 देवगर्भ-; M1 वेदगर्भः; M4 देवगर्भे- (for देवगर्भः).

21 a) V1 Bo. 1. 3–5 Da D5 समागतं (for तमा°). K3. 5 B4 Dn1. n3 D2–4. 7–9 T1 G2. 5 M खगं; V1 Bo. 1. 3. 5 Da D5 स तं (for द्विजं). B2 स तं समागतं दृष्ट्वा. — b) K5 V1 B Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 transp. विस्मितो and गौतमो. — c) D4 क्षुत्पिपासां. K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 -परिश्रांतो (for -परीतात्मा). — d) B2 damaged from हिंसार्थी up to दिष्ट्या (in 22b). K4 D7 T1 G2. 5 हिंसार्थं (K4 °र्थैं). K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 चाभ्यवै(K5 D3. 8 °वे)क्षत; V1 B (B2 damaged) D5. 7 T G1. 2. 5 M चैनमै(B1 चैवमै-; D7 चैनमी-; M1. 2 वैनमै)क्षत; Da नैनमैक्षत (for चाप्यवै°).

22 B2 damaged up to दिष्ट्या. D7 T G1. 2. 5 बक (for राजधर्मा). — a) K4 V1 B (B2 damaged) Da Dn1. n3 D5. 7 G2 M1–3 भवतो (for °ते). — b) B1 प्राप्नोसि (for °प्तोऽसि). K1 D7 T G1. 2. 5 M गृहान्.

23 a) K3 स मे (for मम). — b) D7 T2 G2 प्रियोतिथि(T2 °भि)र्. D7 T1 G2. 5 अनुत्तमः (D7 °मं); M1. 3. 4 इह द्विज (M4 T2 G1 M2 अरिंदम (M2 °मः); M1. 3. 4 इह द्विज (M4 °जः). — c) V1 Bo. 2. 3. 5 Da1 D5 यास्यसे; Da2 °ते; D4 °ति (for °सि). K4 प्रीतो; V1 Bo–3. 5 Da D5 विप्र; D7 T G1. 2. 5 M सुखं (for प्रातर्).

Colophon om. in Da; Dn2 D6 G3. 4 absent. — *Sub-parvan*: Ś1 K Dn1. n3 D1–5. 9 आपद्धर्म; V1 B2. 4 D7 T G1. 2. 5 M राजधर्म. — *Adhy. name*: Ś1 K2. 4. 5 V1 B Dn1. n3 D1–5 M2 कृतघ्नोपाख्यानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 156; B3 161; B4 166; Dn1 39; D8 33; T G1. 5 168; G2 167; M 170. — *Śloka no.*: Da1 Dn1. n3 D8 25; D5 22.

१६४

C. 12. 6342
B. 12. 170. 1
K. 12. 169 1

भीष्म उवाच ।

गिरं तां मधुरां श्रुत्वा गौतमो विस्मितस्तदा ।
कौतूहलान्वितो राजन्राजधर्माणमैक्षत ॥ १

राजधर्मोवाच ।

भोः कश्यपस्य पुत्रोऽहं माता दाक्षायणी च मे ।
अतिथिस्त्वं गुणोपेतः स्वागतं ते द्विजर्षभ ॥ २

भीष्म उवाच ।

तस्मै दत्त्वा स सत्कारं विधिदृष्टेन कर्मणा ।
शालपुष्पमयीं दिव्यां बृसीं समुपकल्पयत् ॥ ३
भगीरथरथाक्रान्तान्देशान्गङ्गानिषेवितान् ।
ये चरन्ति महामीनास्तांश्च तस्यान्वकल्पयत् ॥ ४
वह्निं चापि सुसंदीप्तं मीनांश्चैव सुपीवरान् ।
स गौतमायातिथये न्यवेदयत काश्यपः ॥ ५
भुक्तवन्तं च तं विप्रं प्रीतात्मानं महामनाः ।
क्लमापनयनार्थं स पक्षाभ्यामभ्यवीजयत् ॥ ६
ततो विश्रान्तमासीनं गोत्रप्रश्नमपृच्छत ।

164

1 [a]) B4 damaged from गिरं up to विस्मित (in 1[b]). —[b]) D1 विस्मृतस् (for विस्मि°). Ś1 K2, 4 B4 तथा (for तदा). D7 T G1, 2, 5 विस्मितो गौतमस्तदा; M विस्मितोधर्मपूरुषः. —[c]) B2 damaged from कौतूह up to राजधर्मोवाच (in 2). K2, 4 D1 कुतूहलान्वितो. G1 राना (for राजन्).

2 K1 om. 2[a]–3[b] with the ref. B1 राजोवाच; B2 damaged. —[a]) Ś1 K2–4 D1, 9 कश्यपस्य तु पुत्रोहं; V1 Bo, 5 D4, 5 भो भोः (D4 अहो) का(V1 D4 क)श्यपपु°; B1 Dn3 D7 T1 G1, 2, 5 M1, 3, 4 भोः काश्यपस्य पु°; T2 भोः काश्यपस्य च पुत्रोहं (hypermetric). —[b]) D4, 5, 7 T G1, 2, 5 M मम (for च मे). —[c]) D7 T G1, 5 M सती त्वं च; G2 सखि त्वां च (for अतिथिस्त्वं). K3 G1, 2 गुणोपेतं. —[d]) K3 द्विजर्षभः; K5 Da Dn1, n3 D2, 3, 8 द्विजोत्तम (Da1 °मः; Da2 °माः) (for द्विजर्षभ).

3 K1 om. 3[ab] (cf. v. l. 2). Ś1 K2, 3 Da D1, 4, 7, 9 T G1, 2, 5 M om. the ref. —[a]) B4 तस्य (for तस्मै). M4 नत्वा (for दत्त्वा). D9 च; T2 G1 सु- (for स). —[c]) B4 damaged from शाल up to समु (in 3[d]). Ś1 सल-; K1 मालां; K2, 4 Bo, 5 Da2 D1, 7 T2 G1, 2 M साल-; K3 शत- (for शाल-). —[d]) K4 V1 B2, 5 D5 बृषीं; B3 मृषीं; M3, 4 वृसीं (for बृसीं). Da -कल्पयेत्. K1, 3, 5 Dn1, n3 D2–4, 8, 9 T2 G1 बृषीं वै (K1 बृसीं वै; D4 बृशीं वै; T2 G1 पृथिवीं) समकल्पयत्; B1 बृषीं समुपकल्पत.

4 K1 om. (hapl.) 4. G1 om. 4–5. —[a]) D1 M4 भागीरथ-. K5 B1, 4, 5 Dn1, n3 D2–5, 8 -रथाक्रांत- (for °क्रान्तान्). —[b]) D4 अंग- (for गङ्गा-). —[c]) B2 damaged from ये up to मीनां (in 5[b]). D4 वरंति (for च°). —[d]) V1 Bo, 1, 5 Da D4, 5, 7 T G2, 5 M तस्योप- (Bo °द-); D9 (orig.) तस्याव- (for तस्यान्व-). D1 M2 -कल्पयेत्. D9 (*sup. lin.*) तांश्च तस्मै प्रदत्तवान्.

5 G1 om. 5 (cf. v. l. 4). B2 damaged up to मीनां. —[a]) D4 वापि; D7 T G2, 5 M चैव (for चापि). K1 स्वसंदीप्तं; Da स्वयं दीप्तं; D1 समुद्दीप्तं (for सुसंदीप्तं). —[b]) K5 V1 Bo–3, 5 Da Dn1, n3 D2, 3, 5, 8 चापि (for चैव). Da1 सुपीवनान्; D4 [उ]पकल्पयत् (for सुपीवरान्). —[d]) K3 कश्यपः; K5 Bo, 3, 5 Dn1, n3 D2, 3, 5, 8 काश्यपिः; B4 कश्यपिः. T G2, 5 M तदा(M1–3 प्रिया-; M4 तद्)समुपकल्पयत्.

6 [a]) D7 T G1, 2, 5 M ततस्तृप्तं (for भुक्तवन्तं). —[b]) K3 महामनः; K5 B2, 5 Dn1, n3 D2, 3, 8 °तपाः; G1 °त्मनः (for °मनाः). —[c]) Bo D5 च (for स). D7 S (G3, 4 absent) श्रमापनयनार्थं च (D7 G2 हि). —[d]) B1 समवीजयत्; D4 अप्य°.

7 [b]) T2 G1 गोत्रं (for गोत्र-). D7 T G1, 2, 5 -वृत्तम् (for -प्रश्नम्). —[c]) K1 अब्रवीद् (for सोऽब्र°). —[d]) K3, 5 Dn3 D2–4, 8, 9 ब्रह्म; Dn1 ब्रह्मा (for ब्राह्म). Ś1 D5 ब्राह्म णान्यद्; K2, 4 D1 ब्राह्मणानां; D7 T G1, 2, 5 M ब्राह्मणोस्मीति (for ब्राह्म नान्यद्). K3 उदाहरन्; D5 उदीरयत्. K1 ब्रह्मणान्य * च हरत्; V1 B Da ब्रह्म नान्यदुदी(Bo, 3, 5 Da °दै)रयत्.

सोऽब्रवीद्गौतमोऽस्मीति ब्राह्मं नान्यदुदाहरत् ॥ ७

तस्मै पर्णमयं दिव्यं दिव्यपुष्पाधिवासितम् ।
गन्धाढ्यं शयनं प्रादात्स शिश्ये तत्र वै सुखम् ॥ ८

अथोपविष्टं शयने गौतमं बकराट् तदा ।
पप्रच्छ काश्यपो वाग्मी किमागमनकारणम् ॥ ९

ततोऽब्रवीद्गौतमस्तं दरिद्रोऽहं महामते ।
समुद्रगमनाकाङ्क्षी द्रव्यार्थमिति भारत ॥ १०

तं काश्यपोऽब्रवीत्प्रीतो नोत्कण्ठां कर्तुमर्हसि ।
कृतकार्यो द्विजश्रेष्ठ सद्रव्यो यास्यसे गृहान् ॥ ११

चतुर्विधा ह्यर्थगतिर्बृहस्पतिमतं यथा ।
पारंपर्यं तथा दैवं कर्म मित्रमिति प्रभो ॥ १२

प्रादुर्भूतोऽस्मि ते मित्रं सुहृत्त्वं च मम त्वयि ।
सोऽहं तथा यतिष्यामि भविष्यसि यथार्थवान् ॥ १३

ततः प्रभातसमये सुखं पृष्ठ्वाब्रवीदिदम् ।
गच्छ सौम्य पथानेन कृतकृत्यो भविष्यसि ॥ १४

इतस्त्रियोजनं गत्वा राक्षसाधिपतिर्महान् ।
विरूपाक्ष इति ख्यातः सखा मम महाबलः ॥ १५

तं गच्छ द्विजमुख्य त्वं मम वाक्यप्रचोदितः ।
कामानभीप्सितांस्तुभ्यं दाता नास्त्यत्र संशयः ॥१६

इत्युक्तः प्रययौ राजन्गौतमो विगतक्लमः ।

C. 12. 6358
B. 12. 170. 17
K. 12. 169. 17

---

8 a) B2 damaged from पर्ण up to पविष्टं (in 9a). Ś1 D1 M1. 2 वर्णमयं; K1 पद° (sic) (for पर्ण°). — b) D4 -वृष्ट्याधि- (for -पुष्पाधि-). G2 M3 -वासितां. V1 B0. 1. 3. 5 Da D5 प्रीतात्मा स (D5 च) महामनाः. — c) D1 गंधाख्ये (for °ढ्यं). — d) K1. 2. 4 V1 B0. 1. 4. 5 Da D2. 3. 5. 7. 8 शिष्ये; D4 शस्ये (for शिश्ये).

9 B2 damaged up to पविष्टं. — a) B4 Da सुखोपविष्टं; D1 corrupt (for अथोप°). B4 damaged from पविष्टं up to तदा (in 9b). Ś1 K1–4 D1. 9 शयितं (for शयने). — b) K4. 5 Da2 Dn1. n3 D2. 3. 8 धर्मराट् (for बक°). D7 T G1. 2. 5 M1. 3. 4 गौतमं वाक्यमब्रवीत् (G2 °वित्तमः); M2 पप्रच्छागमनं प्रति. — M2 om. 9cd. — c) D5 T2 G1 गौतमं; D7 T1 G2. 5 काश्यपिर् (for °पो). — d) V1 B0–3. 5 Da D5. 7 T G1. 2. 5 M1. 3. 4 किमागमनमित्युत.

10 a) B4 स (for तं). — b) T2 G1 [ऽ]स्मि (for ऽहं). — d) M1–3 इह (for इति). M2 चागतः (for भारत).

11 a) K2 D5 कश्यपो. D7 T G1. 2. 5 M प्रीत्या (for प्रीतो). K1 तं कश्यपिः संप्रीतो (submetric). — b) V1 नोत्कंठातुमिहार्हसि. — c) M2 न युक्तं सागरे यानं. — d) Da यास्यते. B4 गृहं; M1 भवान् (for गृहान्).

12 a) B2 damaged from चतुर् up to कर्म (in 12d). B4 damaged from धा ह्यर्थ up to मतं (in 12b). K3 corrupt; K5 Dn1. n3 D2–4. 8. 9 ह्यर्थसिद्धिर्; D1 ह्यर्थे गतिर् (for ह्यर्थगतिर्). — b) D1 om. बृहस्पति. V1 B1 Da D5 -मतिर् (for -मतं). — c) K1 पारस्पर्यं (for पारंपर्यं). D4 देवं. Da पारंपर्यक्रमो दैवं; D7 T G1. 2. 5 M मित्रं विद्या (M धान्यं) हिरण्यं च. — d) K5 B3. 4 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 काम्यं मैत्रम् (for कर्म मित्रम्). D7 T G1. 2. 5 M बुद्धिश्चेति बुधेप्सिता (M2. 4 °धैः स्मृतं).

13 K5 om. 13. — a) G1 प्राणभूतो (for प्रादुर्भूतो). — b) D4 मयि त्वयि; D7 T G1. 2. 5 M महद् (G1 °हो)त्तरं (for मम त्वयि). — c) Da चरिष्यामि (for यति°). — d) D4 भविष्यामि; M1. 3 °ष्यति (for °ष्यसि). Dn3 om. (hapl.) from यथार्थ up to ष्यसि (in 14d). K1 [अ]यथार्थवान्; D4 यथार्थवत्.

14 Dn3 om. 14 (cf. v. l. 13). — b) K5 पृष्टो; Da1 D3 T2 दृष्ट्वा; G1 स्पृष्ट्वा (for पृष्ठ्वा). — c) D4 सौम्य गच्छ (by transp.). Ś1 D1 सोम्य. — d) D1 भविष्यति.

15 a) B4 damaged from योजनं up to इति (in 15c). — d) B2 damaged from सखा up to प्रचोदितः (in 16b).

16 16ab is damaged in B2. — b) K5 B3–5 Da Dn3 D2. 3. 7. 8 स मद्वाक्य- (for मम वाक्य-). K3 D4 -प्रनोदितः; Dn3 D5. 9 -प्रणो° (for -प्रचो°). — c) M4 कर्मान् (sic) (for कामान्).

17 a) Ś1 D1 उक्त्वा (for उक्तः). — b) V1 विगतज्वरः; B3 खादा (for °क्लमः). — c) Dn1 -कल्पाणि;

C. 12. 6358
B. 12. 170. 17
K. 12. 169. 17

फलान्यमृतकल्पानि भक्षयन्स्म यथेष्टतः ॥ १७
चन्दनागुरुमुख्यानि त्वक्पत्राणां वनानि च ।
तस्मिन्पथि महाराज सेवमानो द्रुतं ययौ ॥ १८
ततो मेरुव्रजं नाम नगरं शैलतोरणम् ।
शैलप्राकारवप्रं च शैलयन्त्रार्गलं तथा ॥ १९
विदितश्चाभवत्तस्य राक्षसेन्द्रस्य धीमतः ।
प्रहितः सुहृदा राजन्प्रीयता वै प्रियातिथिः ॥ २०
ततः स राक्षसेन्द्रः स्वान्प्रेष्यानाह युधिष्ठिर ।
गौतमो नगरद्वाराच्छीघ्रमानीयतामिति ॥ २१
ततः पुरवरात्तस्मात्पुरुषाः श्वेतवेष्टनाः ।
गौतमेत्यभिभाषन्तः पुरद्वारमुपागमन् ॥ २२
ते तमूचुर्महाराज प्रेष्या रक्षःपतेर्द्विजम् ।
त्वरस्व तूर्णमागच्छ राजा त्वां द्रष्टुमिच्छति ॥ २३
राक्षसाधिपतिर्वीरो विरूपाक्ष इति श्रुतः ।
स त्वां त्वरति वै द्रष्टुं तत्क्षिप्रं संविधीयताम् ॥ २४
ततः स प्राद्रवद्विप्रो विस्मयाद्विगतक्लमः ।

$D_{2.8}$ -कल्याणि (for -कल्पानि). — ^{d}) K_5 $Dn_{1.n3}$ $D_{3-4.8}$ भक्षयन्स (D_4 °न्वै); V_1 B_0 Da_1 M_2 °माणो; B_1 $D_{5.7}$ T $G_{2.5}$ $M_{1.3.4}$ °यानो ; $B_{2.3}$ °मानो; B_4 °यंश्च; B_5 Da_2 भक्ष्यमाणो; G_1 फलायानो (sic) (for भक्षयन्स्म). B_4 damaged from ष्टतः up to राज (in 18^{e}). G_1 यथेष्टकः (for °तः).

18 M_2 om. 18. B_4 damaged up to राज. — ^{a}) $D_{3.4.8}$ T_2 $G_{1.2}$ $M_{1.3.4}$ चंदनागरु-. — ^{b}) $B_{1.2}$ Da T_2 G_1 $M_{1.3.4}$ पत्रत्वच-; D_7 T_1 G_5 यत्र क्व च; T_2 (*sup. lin.*) G_2 यत्र त्वच- (for त्वक्पत्राणां). Da बलानि (for वनानि). — B_3 om. (hapl.) 18^{e}–20^{d}. — ^{e}) G_1 तस्मात् (for तस्मिन्). D_4 पथे.

19 B_3 om. 19 (cf. v. l. 18). — ^{a}) Da_1 मेरोर्व्रजं; D_7 मरुद्व्रजं; T_1 G_5 मनुव्रजं; G_1 मरु°; $M_{1.3}$ मेरुप्रभं. B_2 damaged from नाम up to तथा (in 19^{d}). — ^{c}) K_4 -वप्रे; T_2 G_1 M_2 -वर्गं (for -वप्रं). — ^{d}) K_1 corrupt; K_5 V_1 B_1 Da $Dn_{1.n3}$ $D_{2.3.8}$ -यंत्राकुलं (for -यन्त्रार्गलं). T_1 $G_{2.5}$ तदा (for तथा). D_5 शैलेयं जांगलं तथा. — After 19, M_2 ins. :

436* न्यवेदयद्द्वारपालान्वचनाद्राजधर्मणः ।

20 B_3 om. 20 (cf. v. l. 18). — ^{a}) Da_1 विदितस्य; D_5 °तं च; M_2 °ताश्च (for °तश्च). M_2 [अ]भवंस्. D_7 T_1 $G_{2.5}$ M तत्र (for तस्य). — ^{b}) B_4 गौतमः; D_5 भारत (for धीमतः). — ^{c}) B_4 damaged from दा राजन् up to द्वारा (in 21^{e}). K_1 प्रहिताः सुहृदो राजन्. — ^{d}) $Ś_1$ V_1 D_1 प्रीयतां वै; $D_{2.3.5}$ °माणः; D_7 प्रियभावः; T $G_{2.5}$ प्रीयतां वः; G_1 °यता च; M_{1-3} °तास्य (for °ता वै). B_1 D_7 T $G_{2.5}$ प्रियोतिथिः; M_2 प्रियातिथिं (for प्रियातिथिः).

21 B_4 damaged up to द्वारा. — ^{a}) M_4 तु (for स). D_7 T $G_{1.2.5}$ ततस्तु राक्षसेंद्रस्य. — ^{b}) D_1 प्रष्टान् (for प्रेष्यान्). M_{1-3} प्राह (for आह). K_3 B_0 Da युधिष्ठिरः. D_7 T $G_{1.2.5}$ सहायान्वै युधिष्ठिर.

22 ^{a}) D_7 T_1 $G_{2.5}$ M तस्मात्पुरवरात्तूर्णं. — ^{b}) K_5 श्वेतचेष्टनाः; $Dn_{1.n3}$ $D_{2.3.8}$ Cn श्येनचेष्टनाः; D_4 श्वेतवाहनाः; Ca °वेष्टनाः (as in text). ❀ Cn : श्येनचेष्टनाः श्येनवदुत्पतन्तः शीघ्रा इत्यर्थः । ❀ — ^{c}) B_2 damaged from मेत्यभि up to द्विजम् (in 23^{b}). K_1 गौतमेनाभि-; D_7 T_2 $G_{1.2.5}$ M °त्यथ (for °त्यभि-). — ^{d}) K_3 उपागमत्; V_1 $B_{0.1.3.5}$ $D_{5.7}$ T $G_{1.2.5}$ M अथागमन् (D_5 °त्) (for उपा°).

23 B_2 damaged up to द्विजम्. — ^{ab}) B_3 om. राजप्रेष्या. B_4 damaged from ष्या up to श्रुतः (in 24^{b}). $K_{1.3.5}$ V_1 $B_{0.1.3.5}$ Da $Dn_{1.n3}$ $D_{2-5.7-9}$ T $G_{1.2.5}$ राजप्रेक्षा(D_4 रक्षःप्रेक्ष्या-; D_9 राजप्रख्या)-स्तदा (B_3 D_7 T $G_{1.2.5}$ °था) द्विजं. — After 23^{ab}, D_4 ins. :

437* छत्रहस्ता **काया दक्रुवेचवसंमताः (sic) ।
आगच्छ गौतमेत्येवं त्वरमाणाः ससंभ्रमाः ।

— ^{c}) T_2 शीघ्रम् (for तूर्णम्).

24 B_4 damaged up to श्रुतः. — ^{a}) V_1 $B_{0-3.5}$ Da D_5 शूरो; D_7 T_1 $G_{2.5}$ श्रीमान्; T_2 G_1 M धीमान् (for वीरो). — ^{b}) D_7 T $G_{2.5}$ M_4 राजधर्मेण प्रेषितं (T_2 G_2 °तः); G_1 धर्मराजेन प्रेषितः; M_{1-3} प्रेषितं राजधर्मणा. — ^{c}) D_1 तत् (for स). $Ś_1$ K_1 D_1 त्वा (for त्वां). Da स त्वां त्वरयति क्षिप्रं; D_7 T $G_{1.2.5}$ M यदर्थमिह मां द्रष्टुं (G_1 मा द्रष्टुं [sic]; M_2 मा द्रष्टा). — ^{d}) Da तं द्रष्टुं; D_7 T_2 G_1 तद्वचः (for तत्क्षिप्रं). M_2 संप्रधीयतां (for संविधीयताम्). B_1 ततः क्षिप्रं विधीयतां.

गौतमो नगरर्द्धिं तां पश्यन्परमविस्मितः ॥ २५
तैरेव सहितो राज्ञो वेश्म तूर्णमुपाद्रवत् ।
दर्शनं राक्षसेन्द्रस्य काङ्क्षमाणो द्विजस्तदा ॥ २६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुःषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥

१६५

भीष्म उवाच ।
ततः स विदितो राज्ञः प्रविश्य गृहमुत्तमम् ।
पूजितो राक्षसेन्द्रेण निषसादासनोत्तमे ॥ १
पृष्टश्च गोत्रचरणं स्वाध्यायं ब्रह्मचारिकम् ।
न तत्र व्याजहारान्यद्गोत्रमात्राद्दते द्विजः ॥ २
ब्रह्मवर्चसहीनस्य स्वाध्यायविरतस्य च ।
गोत्रमात्रविदो राजा निवासं समपृच्छत ॥ ३
क्व ते निवासः कल्याण किंगोत्रा ब्राह्मणी च ते । C. 12. 6371 B. 12. 171. 4 K. 12. 170. 4

25 ^{a}) Da2 T2 G1 सं- (for स्व). — ^{b}) B1 विगतश्रमः; G1 °क्षमः (for °क्लमः). — ^{c}) Ś1 नग*र्द्धिं; K1 नरा*र्धिं; K5 B3 Dn1. n3 D2. 3. 7. 8 T G1. 2. 5 परमर्द्धिं (G2 °स्वं); V1 नगरीं तां; B4 नरमार्द्धिं; M पुनरर्द्धिं (for नगरर्द्धिं). K1 तं; V1 हि (for तां). — ^{d}) M3 -विस्मितं-

26 Da2 reads 26 twice. — ^{a}) K1 तेनैव (for तैरेव). B4 damaged from व सहितो up to स्तदा (in 26^d). G1 सहतो. Ś1 K1. 2. 4 D1 राज-; K3 D1 राजन्; Dn3 राजा (for राज्ञो). B2 damaged from ज्ञो up to the colophon. — ^{b}) D5 भर्तुर् (for तूर्णम्). Da1. a2 (both times) उपागतः; D7 °गमत्; G1 °द्रवन् (for °द्रवत्). — ^{d}) T2 M2. 4 तथा (for तदा).

Colophon damaged in B2. — *Sub-parvan:* Ś1 K Da1 Dn1. n3 D1–5. 9 आपद्धर्मं; V1 B1. 3–5 Da1 (also). a2 D2. 7 T G1. 2. 5 M राजधर्म-. — *Adhy. name:* Ś1 K1. 2. 4. 5 V1 Bo. 1. 3–5 Da Dn1. n3 D1–5 M3 कृतघ्नोपाख्यानं-. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 157; B3 162; B4 167; Da2 37; Dn1 40; D8 34; T G1. 5 169; G2 168; M 171. — *Śloka no.:* Da1 51; Da2 50; Dn1 D3 26; Dn3 25; D9 48.

165

1 Da2 om. 1^a–24^b. G1 om. the ref. — ^{a}) K1 विधितो; B1 वेदितो; Da1 विस्मितो (for विदितो). M3 राज्ञा (for राज्ञः). — ^{d}) K1 स गौतमः; T2 [आ]सने शुभे (for [आ]सनोत्तमे).

2 Da2 om. 2 (cf. v. l. 1). D5 om. 2^a. B4 damaged. — ^{a}) B4 तु (for च). Da1 गोत्रमाचरणं (hypermetric); T2 G1 गोत्रक्षरणं; M °चरणौ (for °चरणं). — ^{b}) Ś1 Da1 D1. 9 स्वाध्याय-; V1 °ये (for °यं). V1 ब्रह्मचारिणं; D7 T1 G2. 5 M °चारकं; T2 G1 °पारगं (for °चारिकम्). — After 2^{ab}, D7 S (G3. 4 absent) ins.:

438* पृष्टो राज्ञा स नाज्ञासीद्गोत्रमात्रमथाब्रवीत् ।
[M2 रक्षा (for पृष्टो).]

— M1. 3 om. 2^{cd}. — ^{c}) D7 T1 G2. 5 ततस्तं; T2 ततस्तु; G1 ततो न; M4 यदा न (for न तत्र). — ^{d}) K8 गोत्रमात्रम्; D9 नाम गोत्रम् (for गोत्रमात्राद्). D7 T2 G1. 2 M4 गोत्रमात्रं तदा द्विजः-

3 Da2 om. 3 (cf. v. l. 1). B2 damaged. — ^{a}) Da1 -हीनश्च (for °स्य). K8 D9 ब्रह्मचर्यविहीनस्य. — ^{b}) D7 T1 G2. 5 M1. 3. 4 स्वाध्यायाद् (for °ध्याय-). Bo -रहितस्य; D7 T1 G2. 5 M1 विगतस्य; M2 -निरतस्य (for -विरतस्य). M2 om. च. K1. 3. 5 V1 B1. 3–5 Da1 Dn1. n3 D2–5. 8. 9 स्वाध्यायो(K3 °या)परतस्य च; T2 G1 स्वाध्यायानन्वितस्य च. — ^{c}) D5 M4 गोत्रमात्रविदं (M4 °द्विजो).

4 Da2 om. 4 (cf. v. l. 1). B2. 4 partly damaged. Before 4, K5 V1 Bo. 1. 3. 5 Da1 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 ins. राक्षस उवाच; B1 विरूपाक्ष उवाच. — ^{a}) B1 कुतो; D1 कृते (sic) (for क्व ते). G1 निवासं (for निवासः). Dn1 n3 कल्याण. — ^{b}) D7 T2 G1 किं गोत्रं

C. 12. 6372
B. 12. 171. 4
K. 12. 170. 4

तत्त्वं ब्रूहि न भीः कार्या विश्रमस्व यथासुखम् ॥ ४

गौतम उवाच ।

मध्यदेशप्रसूतोऽहं वासो मे शबरालये ।
शूद्रा पुनर्भूर्भार्या मे सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ५

भीष्म उवाच ।

ततो राजा विममृशे कथं कार्यमिदं भवेत् ।
कथं वा सुकृतं मे स्यादिति बुद्ध्यान्वचिन्तयत् ॥ ६
अयं वै जननाद्विप्रः सुहृत्तस्य महात्मनः ।
संप्रेषितश्च तेनायं काश्यपेन ममान्तिकम् ॥ ७
तस्य प्रियं करिष्यामि स हि मामाश्रितः सदा ।
भ्राता मे बान्धवश्चासौ सखा च हृदयंगमः ॥ ८
कार्त्तिक्यामद्य भोक्तारः सहस्रं मे द्विजोत्तमाः ।
तत्रायमपि भोक्ता वै देयमस्मै च मे धनम् ॥ ९
ततः सहस्रं विप्राणां विदुषां समलंकृतम् ।
स्नातानामनुसंप्राप्तमहतक्षौमवाससाम् ॥ १०
तानागतान्द्विजश्रेष्ठान्विरूपाक्षो विशां पते ।

(for किंगोत्रा). M_4 ब्रह्मणी (for ब्रा°). —[c]) $B_{0. 2. 3. 5}$ Da_1 D_5 त्वं मे; B_1 तन्मे (for तत्त्वं). G_1 हि नः (for न भीः). G_1 कार्यं (for कार्या). —[d]) $K_{1. 3. 5}$ Dn_{1}. n_3 $D_{2. 3. 8. 9}$ विश्वसस्व; D_9 विश्वस त्वं (for विश्रमस्व). D_8 यथा सुखी. V_1 $B_{0-3. 5}$ Da_1 मयि विश्वासमेहि ($B_{3. 5}$ °व) च (B_5 हि).

5 Da_2 om. 5 (cf. v. l. 1). —[a]) K_1 $D_{1. 5}$ मध्यदेशे (for °देश-). —[b]) $Ś_1$ $K_{2. 4}$ D_1 च (for मे). D_4 शिबिरालये (for शबरा°). —[c]) T_2 G_1 पुनश्च (for °र्भूर्). Da_1 ये (for मे). D_7 पुनश्च भार्या शूद्रा मे.

6 Da_2 om. 6 (cf. v. l. 1). T_1 $G_{2. 5}$ M om. the ref. —[a]) $Ś_1$ $K_{2. 4}$ V_1 B (except B_4) D_1 विमसृषे; T_2 विसृशेरन्; G_2 न विमसृशे (hypermetric) (for विमसृशे). —[c]) $D_{4. 7}$ T_1 $G_{1. 2. 5}$ M स्यान्मे (by transp.). T_2 कथं वा सुकृतस्यास्मै. —[d]) T_2 G_1 राजा (for बुद्ध्या). K_1 D_1 G_2 M व्य(D_1 त्व-; M_2 ह्य)-चिंतयत् (K_1 M_4 °यन्); V_1 B ($B_{2. 4}$ damaged) D_7 T_2 G_1 विचिंतयन्; Da_1 विचारयन् (for [अ]न्वचिन्तयत्).

7 Da_2 om. 7 (cf. v. l. 1). $B_{2. 4}$ partly damaged. —[a]) Dn_3 reads from अयं up to मामा (in 8[b]) on marg. D_5 स्वयं (for अयं). $K_{3. 5}$ V_1 B Da_1 $Dn_{1. n3}$ $D_{2-5. 7-9}$ S ($G_{3. 4}$ absent) जन्मना (for जननाद्). —[b]) $K_{1. 2. 4}$ यस्य; D_1 अस्य (for तस्य). K_1 lacuna for महात्मनः. —[d]) K_2 कश्यपेन (for का°). D_7 S ($G_{3. 4}$ absent) महात्मना (for ममान्तिकम्).

8 Da_2 om. 8 (cf. v. l. 1). Dn_3 reads up to मामा on marg. —[a]) $B_{0. 3-5}$ transp. तस्य and प्रियं. —[b]) G_1 मित्रतः (for आश्रितः). G_5 M_2 तदा (for सदा). —[c]) B_1 ततो (for भ्राता). B_2 Da_1 G_1 बांधवाश्च (for °वश्च). Da_1 चान्ये (for चासौ). —[d]) B_{0-3} सखा च हृदयं मम; D_7 S ($G_{3. 4}$ absent) सखा चैव प्रियो मम.

9 Da_2 om. 9 (cf. v. l. 1). B_4 partly damaged. —[a]) V_1 B Da_1 D_7 S ($G_{3. 4}$ absent) अथ (for अद्य). —[b]) K_4 D_1 वै (for मे). K_3 B_0 Da_1 द्विजोत्तमः; B_5 द्विजातयः (for द्विजोत्तमाः). D_5 सहस्रं द्विजसत्तमाः. —[c]) B_3 भोक्तारौ (for भोक्ता वै). K_5 $Dn_{1. n3}$ $D_{2. 3. 8}$ T_2 G_1 च; D_7 T_1 $G_{2. 5}$ M तु (for वै). —[d]) M_4 om. च. M_4 तद्धनं (for मे धनम्). — After 9, K_5 V_1 B Da_1 $Dn_{1. n3}$ $D_{2. 3. 5. 8}$ ins.:

439* स चाद्य दिवसः पुण्यो ह्यतिथिश्चायमागतः ।
संकल्पितं चैव धनं किं विचार्यमतः परम् ।

[(L. 1) V_1 B (B_2 damaged) Da_1 Dn_1 $D_{2. 5. 8}$ अतिथिश् (for ह्यति°). V_1 B_3 Dn_3 अग्रतः; B_1 ममाग्रतः (hypermetric) (for आगतः). — (L. 2) D_5 च मे नित्यं (for चैव धनं). $B_{0. 3. 5}$ D_5 वा कार्यम् (for विचार्यम्).]

10 Da_2 om. 10 (cf. v. l. 1). —[a]) Da_1 कदाचिद् (for सहस्रं). —[b]) K_1 D_7 समलंकृतां. —[c]) K_3 उपसंप्राप्तम्; B_1 अर्थसं°; D_4 समनु°; D_7 T $G_{1. 2. 5}$ अनुलिप्तानां (T_2 °नु विप्राणां) (for अनुसंप्राप्तम्). —[d]) $K_{4. 5}$ V_1 $B_{0. 2-5}$ $Dn_{1. n3}$ $D_{2. 3. 5. 8}$ सुमहत्; B_1 अर्हतः; Da_1 G_2 महतां; D_4 महार्ह- (for अहत-). Da_1 -वाससं. D_1 corrupt.

11 Da_2 om. 11 (cf. v. l. 1). —[a]) B_1 ततो गतान्; M_4 तानाहतान् (for तानागतान्). $Ś_1$ द्विजान्पृष्टान्; K_1 द्विजान्दृष्ट्वा; K_4 D_1 द्विजान्पृष्ट्वा (for द्विजश्रेष्ठान्). —[b]) Da_1 विरूपाख्यो (for °क्षो). V_1 $B_{0. 2. 3. 5}$ Da_1 D_5 महामते; B_1 °मतिः (for विशां पते). —[c]) G_1 यथार्हं (for °र्हं).

12 Da_2 om. 12 (cf. v. l. 1). D_4 om. 12[ab]. B_2 partly damaged. —[a]) $Ś_1$ D_1 M_2 वृस्यस्; K_3 D_9

यथार्हं प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ११
बृसस्तेषां तु संन्यस्ता राक्षसेन्द्रस्य शासनात् ।
भूमौ वरकुथास्तीर्णाः प्रेष्यैर्भरतसत्तम ॥ १२
तासु ते पूजिता राज्ञा निषण्णा द्विजसत्तमाः ।
व्यराजन्त महाराज नक्षत्रपतयो यथा ॥ १३
ततो जाम्बूनदाः पात्रीर्वज्राङ्का विमलाः शुभाः ।
वरान्नपूर्णा विप्रेभ्यः प्रादान्मधुघृताप्लुताः ॥ १४
तस्य नित्यं तथाषाढ्यां माघ्यां च बहवो द्विजाः ।
ईप्सितं भोजनवरं लभन्ते सत्कृतं सदा ॥ १५
विशेषतस्तु कार्त्तिक्यां द्विजेभ्यः संप्रयच्छति ।
शरद्व्यपाये रत्नानि पौर्णमास्यामिति श्रुतिः ॥ १६
सुवर्णं रजतं चैव मणीनथ च मौक्तिकम् ।
वज्रान्महाधनांश्चैव वैडूर्याजिनराङ्कवान् ॥ १७
रत्नराशीन्विनिक्षिप्य दक्षिणार्थे स भारत ।

C. 12. 638
B. 12. 171. 20
K. 12. 170.

इद्यस्; V1 Bo. 5 Da1 Dn1. n3 D2. 8 बृव्यस्; M4 सृसस् (for बृसस्). Da1 विन्यस्ता; T2 G1 सद्यस्ता (for संन्यस्ता). — c) Ś1 (also as in text) K4. 5 B4 Dn1. n3 D1. 2, 3 G2 वरकुशास्तीर्णाः; V1 Bo. 3 चैव कुथा° (for वरकुथा°). — d) D9 प्रेक्षैर् (for प्रेष्यैर्). K3 D4 भरतसत्तमाः (K3 °मः).

13 Da2 om. 13 (cf. v. l. 1). B2 partly damaged. — a) V1 Bo. 1. 5 Da1 D5 तत्र (for तासु). — b) V1 B1 Da1 D5 T G1. 2 M2. 4 द्विजपुंगवाः; D4 °नंदनाः (for °सत्तमाः). — After 13ab, K5 V1 B Da1 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 ins.:

440* तिलदर्भोदकेनाथ अर्चिता विधिवद्द्विजाः ।
विश्वेदेवाः सपितरः साग्नयश्चोपकल्पिताः ।
विलिप्ताः पुष्पवन्तश्च सुप्रचाराः सुपूजिताः ।

[(L. 1) D5 तृण- (for तिल-). B1. 2. 4 Da1 अर्थिता (for अर्चिता). B4 विविधद्विजाः (for विधिवद्द्विजाः). — (L. 2) Da1 सागमाश् (for साग्नयश्). D5 चापि (for चोप-). — (L. 3) K5 निलिप्ताः; B4 विलिप्ताश्च (hypermetric) (for विलिप्ताः). Dn3 पुष्पदंतश् (for °वन्तश्). D2 सुप्रचार- (for °राः).]

— c) K3 व्यराजत; M4 व्यभ्राजंत (for व्यराजन्त). B1 महाराजन्; B2 सदा राजन् (for महाराज). — d) M नक्षत्राणीव सत्पथे.

14 Da2 om. 14 (cf. v. l. 1). — a) K5 V1 B Da1 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 जांबूनदीः (for °दाः). K1 D7 M1. 8 पात्रा; T2 G1 M2. 4 पात्र्यो (for पात्रीर्). — b) Da1 विज्रांक-; D5 वज्रांगीर्; G2 वज्रांगा (for वज्राङ्का). D2 om. from विमला up to सदा (in 15d). K1 विमलां (for °लाः). ❀ Ca: वज्राङ्काः हीरकखचिताः। ❀ — c) ❀ Cv: वरान्नं सूपम्। ❀ — d) V1 B1 Da1 D7 S (G3. 4 absent) दधि- (for मधु-). K (except K1) V1 Bo. 1. 3–5 D3. 5. 8. 9 T2 -घृतप्लुताः;

Dn3 -घृतान्सुताः (for -घृताप्लुताः).

15 Da2 D2 om. 15 (cf. v. l. 1, 14). B2 partly damaged. — a) K3 यथाषाढ्यां; K5 Dn1. n3 D3. 4. 8 सदा°; V1 Bo. 3. 5 Da1 अथा°; D5 सदा खाद्यं; D7 S (G3. 4 absent) ह्यमावास्याम् (for तथाषाढ्यां). — b) D7 S (G3. 4 absent) आषाढ्यां (for माघ्यां च). B4 नृप (for द्विजाः). Da1 माघ्यां च द्विजसत्तमाः. — c) K3 भोजनं (for °न-). D7 S (G3. 4 absent) ईप्सितं भोजनं श्रेष्ठं. — d) Dn3 लभते (for लभन्ते). V1 B (B2 damaged) Da1 D5 T2 G1 M2. 4 सत्कृताः (M4 °तस्) (for °तं). D4 तदा; D5 ततः; D7. 9 S (G3. 4 absent) तथा (for सदा).

16 Da2 om. 16 (cf. v. l. 1). B4 damaged. — a) V1 Bo विशेषतश्च; D9 °वस्तु (for °तस्तु). — b) Ś1 D1. 5 M1. 3 स (D5 तु) प्रयच्छति (for संप्र°). — c) D9 चान्नानि (for रत्नानि). — d) Da1 स्मृतिः (for श्रुतिः).

17 Da2 om. 17 (cf. v. l. 1). — a) K1 सौवर्णं (for सु°). Bo. 3. 5 D5 वापि; B1. 2 Da1 चापि (for चैव). — b) B4 मानरत्नं; D7 मणिनाथं; D9 (*sup. lin.* as in text) मणीमथ (for °नथ). K3 अप्यथ (for अथ च). K5 Dn1. n3 D2–4. 8 मौक्तिकान्; Da1 °कः (for °कम्). — c) G2 वज्रं (for वज्रान्). G1 M4 महा(M4 °ह)सनांश् (for °धनांश्). D5 वज्रं महाधनं चापि. — d) V1 B Da1 D3. 5. 7 T1 G5 वैडूर्याजिन(D7 °दिन)रांकवान् (D5 °कंबलान्); M2 वैडूर्यान्वानरांकवान्.

18 Da2 om. 18 (cf. v. l. 1). B2. 4 partly damaged. — a) K2 रत्नराशीर्; V1 Bo. 1. 5 Da1 °राशिं; D9 °रासीन् (for °राशीन्). D7 S (G3. 4 absent) रत्नवंति च पात्राणि. — b) V1 B1. 3 D5 महायशाः (for स भारत). Da1 D7 S (G3. 4 absent) दक्षिणार्थं (Da1 °र्थो)

C. 12. 6388
B. 12. 171. 21
K. 12. 170. 20

ततः प्राह द्विजश्रेष्ठान्विरूपाक्षो महायशाः ॥ १८
गृह्णीत रत्नान्येतानि यथोत्साहं यथेष्टतः ।
येषु येषु च भाण्डेषु भुक्तं वो द्विजसत्तमाः ।
तान्येवादाय गच्छध्वं स्ववेश्मानीति भारत ॥ १९
इत्युक्तवचने तस्मिन्राक्षसेन्द्रे महात्मनि ।
यथेष्टं तानि रत्नानि जगृहुर्ब्राह्मणर्षभाः ॥ २०
ततो महार्हैस्ते सर्वे रत्नैरभ्यर्चिताः शुभैः ।
ब्राह्मणा मृष्टवसनाः सुप्रीताः स्म तदाभवन् ॥ २१

ततस्तान्राक्षसेन्द्रश्च द्विजानाह पुनर्वचः ।
नानादिगागतान्राजन्राक्षसान्प्रतिषिध्य वै ॥ २२
अद्यैकदिवसं विप्रा न वोऽस्तीह भयं क्वचित् ।
राक्षसेभ्यः प्रमोदध्वमिष्टतो यात माचिरम् ॥ २३
ततः प्रदुद्रुवुः सर्वे विप्रसंघाः समन्ततः ।
गौतमोऽपि सुवर्णस्य भारमादाय सत्वरः ॥ २४
कृच्छ्रात्समुद्वहन्वीर न्यग्रोधं समुपागमत् ।
न्यषीदच्च परिश्रान्तः क्लान्तश्च क्षुधितश्च ह ॥ २५

महायशाः. — ^{c}) D7 T1 G5 दत्त्वा (for ततः). — ^{d}) K5 V1 Da1 Dn1, n3 D2, 3, 8 महामनाः (for °यशाः).

19 Da2 om. 19 (cf. v. l. 1). — ^{a}) K2, 4 B0 G2 M2 गृहीत; M1, 3 गृह्णंतु (for गृह्णीत). D5 गृह्णीत रत्नमुख्यानि. — ^{c}) T2 एषु केषु; G1 येषु केषु (for येषु येषु). K5 भोज्येषु; D4 पात्रेषु (for भाण्डेषु). — ^{d}) D7 S (G3, 4 absent) भुक्त(G1 कृत)वंतो द्विजोत्तमाः. — ^{e}) D1 मध्ये वादाय (for तान्ये°). D5 गच्छंतु (for गच्छध्वं). D4 गृहीत्वा तानि गच्छध्वं. — ^{f}) Dn3 रत्नवेश्मानि (hypermetric); D4 वेश्मानीव; G1 वेश्मानिति (for स्ववेश्मानि). V1 B1 Da1 D5 स्वानि (D5 मुनि-) वेश्मानि वै द्विजः (B1 D5 °जाः); D9 स्वस्ववेश्मनि भारत.

20 Da2 om. 20 (cf. v. l. 1). — ^{a}) V1 B1, 2 Da1 D5 इत्युक्तवति ते (Da1 वै) तस्मिन्. — ^{b}) D1 राक्षसेंद्रो (sic). D5 तथात्मनि (for महा°). — ^{c}) D5 तत्र (for तानि). V1 B (except B4) Da1 D5 भांडानि (for रत्नानि). M2 यथेष्टकानि रत्नानि. — ^{d}) Da1 ब्राह्मणर्षभः; D1 भरतर्षभाः; D7 T1 G2, 5 M ब्राह्मणास्तदा (M1, 3, 4 °था); T2 G1 ते द्विजर्षभाः.

21 Da2 om. 21 (cf. v. l. 1). B2, 4 partly damaged. — ^{a}) K2, 4, 5 B4 Dn1, n3 D2, 3, 8 महार्हास्; V1 B1, 2 Da1 D5 यथार्हं (for महार्हैस्). K3 D9 ते रत्नैः; D7 T2 G1, 2 तैस्तेन; T1 G5 M2 तै रत्नैः; M1, 3, 4 तैस्तैश्च (for ते सर्वे). B0, 3, 5 ततो यथा महार्हैस्ते. — ^{b}) K3 D9 सर्वैर्; B1 द्रव्यैर्; D2 lacuna (for रत्नैर्). D4 अभ्यर्थिताः; M1, 3 चाभ्यार्चिताः (for अभ्य°). T2 शुभाः (for शुभैः). — ^{c}) D4 ब्राह्मणा हृष्टवदनाः. — ^{d}) K3 स्वप्रीताः (for सुप्रीताः). K1 D7 T1 G5 स; B0, 3, 5 तु; M2 च (for स्म). V1 B1 Da1 D5 तस्य ते; G2 सुमुदः (for स्म तदा). K5 Dn1, n3 D2, 3, 8 ततो; D7 T1 G5 मुदा (for तदा).

22 Da2 om. 22 (cf. v. l. 1). B2, 4 partly damaged. — ^{a}) Ś1 K4 D1 स (for तान्). Ś1 K4 D1 राक्षसेंद्रस्तान्; K1, 3 V1 B1 Da1 D4, 5, 9 °द्रः स (K3 °द्राः स); B0, 3, 5 °द्रोसौ; D7 S (G3, 4 absent) °द्रस्तु. — ^{b}) V1 B1 Da1 सुवर्चसः (for पुनर्वचः). D4 पुनराह वचस्तदा. — ^{c}) K2, 5 V1 B (B2 damaged) Da1 Dn1, n3 D1–3, 5, 8 M नानादेश(V1 Da1 M2, 4 °देशा- ; D1 °दिश)गतान्राजन्; D7 T G1, 2, 5 नानादेशा(T2 °श)गतान्राजा. — ^{d}) V1 B1, 2 Da1 राक्षसः (for °सान्). K1 प्रतिविश्य; V1 B Da1 °गृह्य (for °षिध्य). D9 च (for वै). D7 S (G3, 4 absent) ब्राह्मणा(M1–3 राक्षसा)ननुमान्य वै (M2 च).

23 Da2 om. 23 (cf. v. l. 1). — ^{a}) K3, 5 V1 B Da1 Dn1, n3 D2–4, 8, 9 अद्यै(Da1 °द्ये)कं; D5 अद्यैवं; T2 G1 अद्य वै; M1, 3, 4 अथैक- (for अद्यैक-). D7 S (G3, 4 absent) प्राप्ता (for विप्रा). — ^{b}) B4 गतः (for क्वचित्). M1, 3 यांति नित्यं समाहिताः. — M1, 3 om. 23^{c}–24^{b}. — ^{c}) B1 राक्षसेंद्रः (for °सेभ्यः). Dn3 T2 प्रमादध्वम् (for प्रमो°). — ^{d}) Dn3 याति (for यात).

24 Da2 M1, 3 om. 24^{ab} (cf. v. l. 1, 23). — ^{b}) D1 विष्टसंघः (sic) (for विप्रसंघाः). D4 समागताः; M2 सहस्रशः (for समन्ततः). — ^{c}) M1, 3 धनं सर्वं (for सुवर्णस्य). — ^{d}) D7 T1 G2, 5 M2 सत्वरं (for °रः). M1, 3 समुपादाय सत्वरः.

25 B2, 4 damaged. — ^{a}) K1 समुद्वहद् (for °हन्). B0, 3, 5 Da D3 भारं; B1 D7 S (G3, 4 absent) धीरो; D4 वेगान्; D5 वीरो; D9 lacuna (for वीर). K4, 5 Dn1, n3 D2, 3, 8 कृच्छ्रात्समुद्वहन्भारं (K4 °क्षीरं). — ^{b}) K1 समुपालभत्; V1 B1 Da D5 M1, 3 °द्रवत्;

ततस्तमभ्यगाद्राजन्राजधर्मा खगोत्तमः ।
स्वागतेनाभ्यनन्दच्च गौतमं मित्रवत्सलः ॥ २६
तस्य पक्षाग्रविक्षेपैः क्लमं व्यपनयत्खगः ।
पूजां चाप्यकरोद्धीमान्भोजनं चाप्यकल्पयत् ॥ २७
स भुक्तवान्सुविश्रान्तो गौतमोऽचिन्तयत्तदा ।
हाटकस्याभिरूपस्य भारोऽयं सुमहान्मया ।
गृहीतो लोभमोहाद्वै दूरं च गमनं मम ॥ २८
न चास्ति पथि भोक्तव्यं प्राणसंधारणं मम ।
किं कृत्वा धारयेयं वै प्राणानित्यभ्यचिन्तयत् ॥ २९
ततः स पथि भोक्तव्यं प्रेक्षमाणो न किंचन ।
कृतघ्नः पुरुषव्याघ्र मनसेदमचिन्तयत् ॥ ३०
अयं बकपतिः पार्श्वे मांसराशिः स्थितो मम ।
इमं हत्वा गृहीत्वा च यास्येऽहं समभिद्रुतम् ॥ ३१ C. 12. 6402 B. 12. 171. 35 K. 12. 170. 34

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

Bo. 5 °विशत् (for °गमत्). — c) Bo. 5 न्यसीदच्च; B1 न्यासीदच्च (for न्यषी°). Ś1 K2. 4 Da D1 परिक्लांतः (for °श्रान्तः). — d) Ś1 K2. 4 Da D1 श्रांतश्च; D5 प्रक्रांतः. T2 G1 क्षांतश्च (for क्लान्तश्च). K5 Dn1. n3 D2. 8 च सः; B4 तदा (for च ह).

26 B2 partly damaged. — a) Ś1 K2. 4 D1 अन्वगाद्; V1 Bo. 5 D5 आव्रजन् (for अभ्यगाद्). Da ततस्तस्माद्ब्रवद्राजन् (sic). — b) K3 खगोत्तमाः. V1 B1. 2 Da राजधर्मार्थं (B1. 2 °थ) गौतमं. — c) K4. 5 Da2 Dn1. n3 D2. 3. 8 T2 G1 [अ]भि (Da2 T2 G1 [अ]भ्य)-नंदंश्च (K4 °दन्; Da2 °दं) (for [अ]भ्यनन्दच्च). K4 वै (for च). — d) B1 D4 मित्रवत्सलं (for °वत्सलः). D5 गौतमं विप्रवत्सलं.

27 a) D4 पक्षस्य; D5 पक्षांति- (for पक्षाग्र-). T2 -विक्षिप्तैः (for -विक्षेपैः). — b) B1 T2 G1 श्रमं; D5 क्लेशं (for क्लमं). D7 G2 M1–3 बकः (for खगः). — c) M3 पूजाश्च (for पूजां). K1 अपि; K2. 4 चास्य; Da1 D4 वापि; D7 S (G3. 4 absent) चैव (for चापि). Bo. 5 तस्य (for धीमान्). — d) V1 B1. 2 Da D5 [अ]नु (B1 Da1 °न्व) कल्पयत्; D7 T2 G1. 2 M2. 4 यथाविधि (for [अ]प्यकल्पयत्). — After 27, D4 ins.:

441* निष्पत्रः शयने तस्मिन्पर्यतप्यत दुष्टधीः ।

On the other hand, after 27, D7 S (G3. 4 absent) ins.:

442* ततस्तौ संविदं कृत्वा खगेन्द्रद्विजसत्तमौ ।
न्यषीदतां महाराज न्यग्रोधे विपुले तथा ।
गौतमश्चिन्तयामास रात्रौ तस्य समीपतः ।

[T G1. 2. 5 om. line 2. — (L. 2) M3 तदा (for तथा).]

28 D7 S (G3. 4 absent) om. 28^{ab}. — a) K3 om. स. Ś1 K1 स विश्रांतो; B4 सुविस्रब्धो (for सुविश्रान्तो). D4 भुक्तवांश्चैव विश्रांतो. B2 partly damaged in 28^{cdef}. — c) K4 D1 [अ]पि रूप्यस्य; D5 [अ]तिरूपस्य (for [अ]भि°). ❀ Ca: अभिरूपस्य शुद्धस्य। ❀ — d) G2 स (for सु-). B3 M2 मम (for मया). — e) K5 Bo. 3–5 Dn1. n3 D3. 8 -मोहाभ्यां; D9 -मोहाद्धि (for -मोहाद्वै). — f) B1 तूर्णं (for दूरं). D1 [आ]गमनं (for गमनं).

29 a) K1 तत्रास्ति; Da2 न चापि (for न चास्ति). D4 om. चास्ति. D4 om. (hapl.) from भोक्तव्यं up to पथि (in 30^{a}). — b) D1 प्राणसंधारणे (for °धारणं). K1 समः; V1 B (B4 damaged) Da D5 हि नः; D7 S (G3. 4 absent) क्वचित् (for मम). — c) B1 धारयेहं (for °येयं). B2 Da किं कृत्वाहं धारयेयं; D7 S (G3. 4 absent) किं कृत्वा (M1. 3 कुर्मि) सुकृतं हि स्याद् (T2 G2 हिंस्याद्; M1–3 किं स्याद्; M4 मे स्याद्). — d) Da [अ]भिचिंतयन् (for [अ]भ्यचिन्तयत्). D7 S (G3. 4 absent) इति चिंतापरोभवत्.

30 D4 om. up to पथि (cf. v. l. 29). — b) K1 V1 B5 प्रेक्ष्यमाणो; K4 Dn3 प्रेक्षमानो (Dn3 °णे); B1. 2 Da D4. 5. 7 S (G3. 4 absent) पश्यमानो (for प्रेक्षमाणो). — c) D7 T1 G2. 5 पुरुषव्याघ्रो (for °व्याघ्र). K3 — d) V1 B1. 2 Da D5 [ए]तद् (for [इ]दम्). K3 अचिंतयन् (for °यत्).

31 a) T2 बकपतेः (for °पतिः). — b) Dn1. n3 D2–4. 8 M1. 3. 4 महान् (for मम). D7 T G1. 3. 5 मांसराशिचितो महान्; M2 °काशिस्थितो महान्. — B1 om. D7 S 31^{cd}. — c) K4 इदं; B4 एनं (for इमं). — d) V1 Bo. 2. 3. 5 (G3. 4 absent) [अ]स्य (for च).

१६६

C. 12. 6403
B. 12. 172. 1
K. 12. 171. 1

भीष्म उवाच ।
अथ तत्र महार्चिष्माननलो वातसारथिः ।
तस्याविदूरे रक्षार्थं खगेन्द्रेण कृतोऽभवत् ॥ १
स चापि पार्श्वे सुष्वाप विश्वस्तो बकराट् तदा ।
कृतघ्नस्तु स दुष्टात्मा तं जिघांसुरजागरत् ॥ २
ततोऽलातेन दीप्तेन विश्वस्तं निजघान तम् ।
निहत्य च मुदा युक्तः सोऽनुबन्धं न दृष्टवान् ॥ ३
स तं विपक्षरोमाणं कृत्वाग्नावपचत्तदा ।
तं गृहीत्वा सुवर्णं च ययौ द्रुततरं द्विजः ॥ ४
ततोऽन्यस्मिन्गते चाह्नि विरूपाक्षोऽब्रवीत्सुतम् ।
न प्रेक्षे राजधर्माणमद्य पुत्र खगोत्तमम् ॥ ५
स पूर्वसंध्यां ब्रह्माणं वन्दितुं याति सर्वदा ।

Da यास्ये मांसमितो द्रुतं (Da1 °मं); D4 यास्याम्याव-सथं द्रुतं; D7 T1 G5 मांसं यास्ये इति प्रभो; T2 G1, 2 M यास्ये (M2, 4 [आ]यास्ये) मांसमि(G1 इ)ति प्रभो.

Colophon om. in G1; damaged in B2, 4; Dn2 D6 G3, 4 absent. — *Sub-parvan*: Ś1 K Da Dn1, n3 D1–4, 9 आपद्धर्मं; V1 D7 S (G1 om.; G3, 4 absent) राजधर्मं. — *Adhy. name*: Ś1 K V1 Bo. 3, 5 Da Dn1, n3 D2, 3, 5, 9 कृतघ्नोपाख्यानं; D1 कृतघ्नापगमनं; M2 कृतघ्नोपाख्याने गौतमधनलाभः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B3 G2 169; Da1 38; Dn1 41; D8 35; T1 G2, 5 170; M 172. — *Śloka no.*: Da2 Dn1 35; Dn3 42; D8 34.

166

1 Bo om. the ref. B1 om. 1^a–2^b (with ref.). — a) D4 तस्य (for तत्र). — b) K1 कंकालो (for अनलो). G2 वायु- (for वात-). — c) D4 तस्यापि दूरे; M4 °विदूरो (for °रे). — d) V1 B2 Da D5 बकेंद्रेण (for खगेन्द्रेण). T2 भवेत्.

2 B1 om. 2^{ab} (cf. v. l. 1). V1 reads 2–4 on marg. — a) B2 Da विश्वस्तो (for सुष्वाप). — b) B2 सुस्वाप (for विश्वस्तो). — c) K3 D9 स तु (by transp.); V1 च स; D7 T G1, 2 M2 तु सु-. — d) D4 विजिघांसुर् (for तं जिघां°). Ś1 K4, 5 Dn1, n3 D1–3, 8 अथाग्रतः; K1 अथागतः; K3 B1, 3, 5 Da अजाग्रतः; Bo. 2, 4 D9 °ग्रत; D5 °ग्रजः; T2 M °गरीत्; G1 °गरित् (for °गरत्).

3 V1 reads 3 on marg. — a) Dn1 तदा (for ततो). K2–4 Bo. 3, 5 D4 लोभेन; K5 Dn1, n3 D2, 3, 8 दीप्तेन; D4 [ऽ]ग्रानन-; T2 वातेन; M2 [ऽ]न्वकेन (for ऽलातेन). K5 D2, 3, 8 [अ]लातेन; Dn3 लोभेन (for दीप्तेन). — b) D7 T1 G2, 5 M4 स सुप्तं; T2 G1 M1–3 संसुप्तं (for विश्वस्तं). V1 विश्वघातकः; Da1 न जिघातनं (sic); D4 निजमानतं (for निजघान तम्). — c) K3 D9 तं निहत्य; D4 निहत्य तु (for °त्य च). K2 युक्ते; Dn1 युतः (for युक्तः). — d) Ś1 K1, 2, 4 सोनु(K1 °व)बंधे; K3 सानुबंधं; D4 पश्चाद्दोषं (for सोऽनुबन्धं). Ś1 K2, 4 द्दृष्टवान् (for दृष्ट°). ❀ Cn: अनुबन्धं पापदोषम् । ❀

4 V1 reads 4 on marg. — b) Dn3 कृताग्नाव्; D1 कृत्वांडम्; D5 कृतघ्नो (for कृत्वाग्नाव्). D2, 8 [अ]वपतत् (for °चत्). Da कृत्वा चाग्नावदीपयत्. — After 4^{ab}, K2 D4 ins.:

443* पक्कान्नं भक्षयित्वा च कृतघ्नः पापपूरुषः ।
जगाम त्वरया राजन्स्वगृहं कृतकृत्यवत् ।

— c) T2 G1 तद् (for तं). Da स (for च). D7 स तं गृहीत्वा स्वर्णं च. — d) D7 T2 G2 दूरतरं; G1 अति° (for द्रुत°). V1 Da D5 ततः; B1 भवः; D4 द्विजाः (for द्विजः). — D7 T1 G2, 5 ins. after 4: T2 G1 M after 5^{ab}:

444* ततो दाक्षायणीपुत्रं नागतं तं तु भारत ।
विरूपाक्षश्चिन्तयन्वै हृदयेन विदूयता ।

[(L. 1) M1, 3, 4 बंधुं (for ततो). T2 -सूनुं; G1 -सुनुर् (for -पुत्रं). M2 आगतं (for ना°). M1, 3 तत्र तं तदा (for तं तु भारत). — (L. 2) T2 G1 चिंतयानो (for °यन्वै).]

5 a) K1 V1 Bo D4 स्वाह्नि; B1 *ह्नि; B3 स्वन्ये; D1 चादि; D7 T1 G2, 5 M1, 3, 4 [ऽ]प्यह्नि; T2 G1 व्यह्नि; M2 [ऽ]त्यह्नि (for चाह्नि). — b) Da2 श्रुतं (for सुतम्). — After 5^{ab}, T2 G1 M ins. 444*. — c) K1, 3 प्रेक्ष्ये; V1 B1, 2 Da D4, 5, 7 T G1, 2, 5 M

मां चादृष्ट्वा कदाचित्स न गच्छति गृहान्खगः ॥ ६
उभे द्विरात्रं संध्ये वै नाभ्यगात्स ममालयम् ।
तस्मान्न शुध्यते भावो मम स ज्ञायतां सुहृत् ॥ ७
स्वाध्यायेन वियुक्तो हि ब्रह्मवर्चसवर्जितः ।
तं गतस्तत्र मे शङ्का हन्यात्तं स द्विजाधमः ॥ ८
दुराचारस्तु दुर्बुद्धिरिङ्गितैर्लक्षितो मया ।
निष्क्रियो दारुणाकारः कृष्णो दस्युरिवाधमः ॥ ९
गौतमः स गतस्तत्र तेनोद्विग्नं मनो मम ।
पुत्र शीघ्रमितो गत्वा राजधर्मनिवेशनम् ।
ज्ञायतां स विशुद्धात्मा यदि जीवति माचिरम् ॥ १०
स एवमुक्तस्त्वरितो रक्षोभिः सहितो ययौ ।
न्यग्रोधं तत्र चापश्यत्कङ्कालं राजधर्मणः ॥ ११
स रुदन्नगमत्पुत्रो राक्षसेन्द्रस्य धीमतः ।
त्वरमाणः परं शक्त्या गौतमग्रहणाय वै ॥ १२
ततोऽविदूरे जगृहुर्गौतमं राक्षसास्तदा ।
राजधर्मशरीरं च पक्षास्थिचरणोज्झितम् ॥ १३

C. 12 6416
B. 12 172. 14
K. 12. 171. subst.

पश्ये (for प्रेक्षे). D4 -धर्माणाम्. — d) D9 च गौतमं (for खगोत्तमम्).

6 a) M4 -संध्यं. — b) V1 B1. 2 Da D4. 5. 7 T G1. 2. 5 M नित्यदा (for सर्वदा). — After 6^{ab}, D4 ins.:

445* अपरां चैव मां द्रष्टुमायाति स विहंगराट् ।

— K6 om. 6^{c}–7^{b}. — c) Ś1 K2 V1 B3 D1. 3 T2 G1. 2 च दृष्ट्वा; B2 Da त्वदृष्ट्वा; B4 damaged; Dn1. n3 D9 वादृष्ट्वा; D5 M अदृष्ट्वा (for चादृष्ट्वा). — d) M3 गच्छति स (for न गच्छति). B4 damaged; Dn1. n8 D2–4. 8 गृहं खगः; D7 T G1. 2. 5 M खगोत्तमः (for गृहान्खगः).

7 K6 om. 7^{ab} (cf. v. l. 6). — a) K1 ततो (for उभे). K1 V1 Bo. 1. 3. 5 द्विरात्र-; K3 Dn1. n3 D2. 3. 4. 8. 9 द्विरात्रि-; B2 Da द्विरात्रे; B4 damaged; D4 द्वे रात्रि- (for द्विरात्रं). K4 संध्यौ; Da1 संधे. B2 Da च (for वै). D7 T G1. 2. 5 M द्विरात्रमुभयोः संध्योः (M2–4 °ध्ये). — b) Ś1 Da D1. 4 नाभ्यागात्स; D7 T G1. 2. 5 M2. 4 नाभ्यगच्छन् (for °गात्स). G2 तमालयं (for ममा°). M1. 3 नाभ्य(M3 °भ्या)गच्छति नो गृहं. — d) D4 T G1. 2. 5 M1. 3. 4 सं- (for स). K5 महान् (for सुहृत्).

8 a) Ś1 स्वाध्यायने (for °येन). B2 damaged; B3. 4 Da विमुक्तो; T2 G1 विहीनो (for वियुक्तो). — b) K5 om. वर्चस. M1. 3 विहीनो ब्रह्मवर्चसा. — c) K1 T G1. 2. 5 M स गतस्; K5 B1 D2. 3. 5. 8 तद्गतस्; B4 damaged; Dn1. n3 तद्गतस्; D7 स ततस् (for तं गतस्). B1 शंका मे (by transp.). — Dn3 om. 8^{d}–10^{a}. — d) D4 स हन्यात् (for हन्यात्तं). Ś1 K2. 4 D1 च; D4 तं (for स).

9 K3–4 D1 (all hapl.) Dn3 om. 9 (for Dn3, cf. v. l. 8). V1 reads 9 on marg. — a) Bo. 3. 5 अनाचारस् (for दुरा°). K1 Bo. 2 D4. 5. 7 T2 G2 स; B1. 5 Da T1 G1. 5 M सु- (for तु). D9 स दुर्बुद्धिर्दुराचार. — b) Ś1 lacuna for लक्षितो मया. D9 लक्षतो. — c) B4 damaged from ष्क्रियो up to शीघ्र (in 10^{c}). K1. 5 V1 Dn1 D2. 3. 8 निष्कृपो; Bo विष्क्रियो; B3. 5 D5 विज्ञेयो (for निष्क्रियो). M3 दारुणाचारः. — d) K1 D4. 7. 9 T2 G1. 2 M2. 4 दुष्टो; M1. 3 कृष्णे (for कृष्णो).

10 Dn3 om. 10^{a} (cf. v. l. 8). B4 damaged up to शीघ्र. — a) D1. 4 गोतमः. K1 B1 सं- (for स). D1 मनस् (for गतस्). — b) D5 मतो (for मनो). — c) D5 शीघ्रं पुत्र (by transp.). G2 ततो (for इतो). — d) D9 -निवेशने. — e) D4 ज्ञायंतां. — f) B3 damaged from दि जीवति up to तत्र (in 11^{c}).

11 B3 damaged up to तत्र. — b) K1 रक्षोन्यैः (for °भिः). B1 सहिता. — For the portion of the text from 11^{cd} up to the end of the adhy., D7 T G1. 2. 5 M subst. a passage given at the end of the adhy. — c) D4 न्यग्रोधे (for °धं). D4. 9 तस्य (for तत्र). K2 वा; K3 D9 सोपश्यत् (for चा°). — d) D4 पक्षार्था (for कङ्कालं).

12 a) D1 ददन् (for रु°). B4 damaged from नगम up to जगृहु (in 13^{a}). B2 सुतो; Da1 पुत्रा (for पुत्रो). — d) Da2 -प्रहरणाय (hypermetric) (for -ग्रह°).

13 B4 damaged up to जगृहु. — a) V1 Bo–3 Da D5 संगृह्य (for जगृहुर्). — b) K3 गौतमो. V1 Bo राक्षसस्; Da1 रक्षसास्. — c) D4 तु (for च). — d) K3 -चरणार्जितं; K4 °णोत्थितं; D1 °णोपृतं; D5 °णांकितं (for °णोज्झितम्).

C.12.6416
B.12.172.14
K.12.165.subst.

तमादायाथ रक्षांसि द्रुतं मेरुव्रजं ययुः ।
राज्ञश्च दर्शयामासुः शरीरं राजधर्मणः ।
कृतघ्नं पुरुषं तं च गौतमं पापचेतसम् ॥ १४
रुरोद राजा तं दृष्ट्वा सामात्यः सपुरोहितः ।
आर्तनादश्च सुमहानभूत्तस्य निवेशने ॥ १५
सस्त्रीकुमारं च पुरं बभूवास्वस्थमानसम् ।
अथाब्रवीन्नृपः पुत्रं पापोऽयं वध्यतामिति ॥ १६
अस्य मांसैरिमे सर्वे विहरन्तु यथेष्टतः ।
पापाचारः पापकर्मा पापात्मा पापनिश्चयः ।
हन्तव्योऽयं मम मतिर्भवद्भिरिति राक्षसाः ॥ १७
इत्युक्ता राक्षसेन्द्रेण राक्षसा घोरविक्रमाः ।
नैच्छन्त तं भक्षयितुं पापकर्मायमित्युत ॥ १८
दस्यूनां दीयतामेष साध्वद्य पुरुषाधमः ।
इत्यूचुस्तं महाराज राक्षसेन्द्रं निशाचराः ॥ १९
शिरोभिश्च गता भूमिमूचू रक्षोगणाधिपम् ।
न दातुमर्हसि त्वं नो भक्षणायास्य किल्बिषम् ॥ २०
एवमस्त्विति तानाह राक्षसेन्द्रो निशाचरान् ।
दस्यूनां दीयतामेष कृतघ्नोऽद्यैव राक्षसाः ॥ २१
इत्युक्ते तस्य ते दासाः शूलमुद्गरपाणयः ।
छित्त्वा तं खण्डशः पापं दस्युभ्यः प्रददुस्तदा ॥ २२
दस्यवश्चापि नैच्छन्त तमत्तुं पापकारिणम् ।
क्रव्यादा अपि राजेन्द्र कृतघ्नं नोपभुञ्जते ॥ २३

---

14 [a]) D_4 तद् (for तम्). Da च (for [अ]थ). — [b]) K_1 श्रुतं (for द्रुतं). B_2 damaged from मेरु up to गौतमं (in 14[f]). Da_1 ततः (for ययुः). — [c]) B_1 राज्ञि (for राज्ञश्च्). $D_{1,5}$ दर्शयामास. — Da_2 om. 14[d]. — [d]) K_3 राजधर्मिणः. — [e]) K_1 कृतघ्न-. B_4 damaged from घ्नं पुरुषं up to नभूत्त (in 15[d]). $Ś_1$ K_2 परुषं (for पु°). $Ś_1$ $K_{2,4}$ $D_{1,5}$ चापि; K_1 तात (for तं च). — [f]) Da_1 कृतघ्न-; D_4 ह्यधमं (for गौतमं). K_1 $Bo._5$ $D_{1,5}$ पापचेतनं; K_5 Dn_1. n_3 $D_{2,3,8}$ °कारिणं (for °चेतसम्).

15 B_4 damged up to नभूत्त. — [b]) B_2 damaged from सामात्यः up to नाद (in 15[c]). — [c]) B_2 -नादस्य; Da -नादस्तु (for °श्च). — [d]) Da_1 निवेशनं.

16 [a]) Da पुरुषं (for च पुरं). — [c]) Da_1 नृपं (for नृपः). B_1 पुत्र. — [d]) K_3 D_9 गौतमो (for पापोऽयं).

17 [b]) V_1 B Da D_5 प्रमोदं(B_1 °द)तु (for विहरन्तु). B_4 damaged from ष्टतः up to सेन्द्रेण (in 18[a]). — [d]) B_2 damaged from त्मा पाप up to राक्ष (in 18[b]). K_5 Dn_1. n_3 $D_{2,3}$ पापसाधनः (for °निश्चयः).

18 B_2 damaged up to राक्ष. B_4 damaged up to सेन्द्रेण. — [a]) Bo इत्युक्त्वा. — [b]) $Ś_1$ $K_{2,4}$ $D_{1,4}$ (also as in text) घोरदर्शनाः (for °विक्रमाः). — [d]) $K_{4,5}$ V_1 Bo–3.5 Da Dn_1. n_3 $D_{2,3,5,8}$ पापकर्माणम् (for °यम्). D_4 यं कृतघ्नोयमित्युत.

19 [a]) B_1 एव (for एष). — K_1 om. (hapl.) 19[b]–21[c]; V_1 reads the same on marg. — [b]) V_1 B Da अयं (for अद्य). — [c]) B_4 इत्युच्चैस (for इत्यूचुस्). $K_{4,5}$ Dn_1. n_3 $D_{2,3,8}$ ते (for तं).

20 K_1 om. 20 (cf. v. l. 19); V_1 reads it on marg. B_4 partly damaged. — [a]) D_1 स्तुतिम् (for भूमिम्). K_5 Dn_1. n_3 $D_{1,3,8}$ शिरोभिः प्रणताः सर्वे. — [b]) K_4 ऊढरक्षो गणाधिप (sic); K_5 Dn_1. n_3 $D_{2,3,8}$ व्याहरन्राक्षसाधिपं. — [c]) B_2 Da अर्हसे (for °सि). K_3 वो (for नो). — [d]) $Ś_1$ K_{2-4} $D_{1,4,9}$ भक्षणादस्य (K_3 °दस्यु-) (for °यास्य).

21 K_1 21[abc] (cf. v. l. 19); V_1 reads it on marg. $B_{2,4}$ partly damaged. — [d]) B_1 ह्येष; B_3 दैत्य-; D_1 [ऽ]स्यैव (for ऽद्यैव).

22 [a]) V_1 B Da D_6 इत्युक्तास्. K_5 Dn_1. n_3 $D_{2-4,8}$ इत्युक्ता राक्षसास्तेन. — [b]) K_5 V_1 Bo–3.5 Da Dn_1. n_3 $D_{2,3,5,8}$ शूलपट्टिशपाणयः. — [c]) K_1 भित्त्वा; K_5 Dn_1. n_3 $D_{2,3,8}$ कृत्वा; B_3 हित्वा (for छित्त्वा). — [d]) K_3 प्रद्रुवुस् (for प्रददुस्).

23 [a]) K_3 दासाश् (submetric) (for दस्यवश्). B_4 damaged from श्चापि up to घ्ने च (in 24[a]). D_1 चैव (for चापि). $Bo._{3,5}$ ते दस्यवोपि नैच्छंत. — [b]) V_1 $B_{1,2}$ तदा तं (for तमत्तुं). — [c]) V_1 B_1 Da [अ]पि हि; D_5 चापि (for अपि). — [d]) B_1 कृतघ्नो; D_4 °घ्नान्. Bo [उ]पयुंजते (for °भुञ्जते).

24 = (var.) Rām. 4. 34. 12; Pañcatantra 3.

ब्रह्मघ्ने च सुरापे च चोरे भग्नव्रते तथा ।
निष्कृतिर्विहिता राजन्कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥ २४

मित्रद्रोही नृशंसश्च कृतघ्नश्च नराधमः ।
क्रव्यादैः कृमिभिश्चान्यैर्न भुज्यन्ते हि तादृशाः ॥ २५

C. 12. 6429
B. 12. 172. 26
K. 12. 171. subst.

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षट्षष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६६ ॥

157. B_4 damaged up to घ्ने च. — ^{a}) K_1 विप्रघ्ने; K_5 $D_{3.9}$ कृतघ्ने (for ब्रह्मघ्ने). Da_1 ब्रह्मदत्ते च सुरापे च (hypermetric). — ^{b}) Some MSS. चौरे. B_2 damaged from भग्न up to नृशंसश्च (in 25^{a}). K_1 भग्नं; D_1 भग्ने (for भग्न-). — K_4 om. 24^{cd}.

25 B_2 damaged up to नृशंसश्च. — ^{ab}) K_5 V_1 B_1 Da $Dn_{1.n3}$ $D_{2.3.5.8}$ transp. नृशंसश्च and कृतघ्नश्च. K_3 नरोधमः; V_1 B D_5 नराधिप (for °धमः). — ^{c}) $Ś_1$ K_1 V_1 $Bo._{2-5}$ Da Dn_1 $D_{1.3.5}$ क्रिमिभिश्. V_1 $Bo_{-3.5}$ Da $Dn_{1.n3}$ D_5 [ए]व (for [अ]न्यैर्). — ^{d}) K_1 भुंज्यते; K_4 भुज्यंति; D_1 भुंजंतो (for भुज्यन्ते). Da_1 तादृशं; D_1 °शः. — For the portion of the text from 11^{c} to 25^{d}, D_7 T $G_{1.2.5}$ M subst.:

446* न्यग्रोधे राजधर्माणमपश्यन्निहतं ततः ।
रुदित्वा बहु तत्तद्वै विलप्य च स राक्षसः ।
गतो रोषसमाविष्टो गौतमग्रहणाय वै ।
गृहीतो गौतमः पापो रक्षोभिः क्रोधमूर्छितैः ।
राजधर्मशरीरस्य कङ्कालं चाप्यथो धृतम् । [5]
मेरुपृष्ठे च नगरं यातुधानास्ततो गताः ।
क्रोधरक्तेक्षणा घोरा गौतमस्य वधे धृताः ।
पार्थिवस्याग्रतो न्यस्तः कङ्कालो राजधर्मणः ।
तं दृष्ट्वा विमना राजा सामात्यः सगणोऽभवत् ।
आर्तनादो महानासीद्गृहे तस्य महात्मनः । [10]
स्त्रीसंघस्य तदा राजन्निहते काश्यपात्मजे ।
राजा चैवाब्रवीत्पुत्रं पापोऽयं वध्यतामिति ।
राक्षसा ऊचुः ।
अस्य मांसं वयं सर्वे खादिष्यामः समागताः ।
पापकृत्पापकर्मा च पापात्मा पापमास्थितः ।
हन्तव्य एव पापात्मा कृतघ्नो नात्र संशयः । [15]
विरूपाक्ष उवाच ।
कृतघ्नं पापकर्माणं न भक्षयितुमुत्सहे ।
दासेभ्यो दीयतामेष मित्रध्रुक्पुरुषाधमः ।
भीष्म उवाच ।
दासाः सर्वे समाहूता यातुधानास्तथा परे ।
नेच्छन्ति स्म कृतघ्नं तं खादितुं पुरुषोत्तम ।
शिरोभिश्च गता भूमिं महाराज ततो बलात् । [20]
मा नार्थं जातनिर्बन्धं किल्बिषं दातुमर्हसि ।
यातुधाना नृपेणोक्ताः पापकर्मा विशस्यताम् ।
भक्ष्यतां त्यज्यतां वायं दर्शनान्मेऽपनीयताम् ।
ततस्ते रुषिता दासाः शूलपट्टसपाणयः ।
खण्डशो विकृतं हत्वा क्रव्याद्भ्यो ह्यददुस्तदा । [25]
क्रव्यादास्त्वपि राजेन्द्र नेच्छन्ति पिशिताशनाः ।
मृतानपि हि क्रव्यादाः कृतघ्नान्नोपभुञ्जते ।
ब्रह्मस्वहरणे चोरे ब्रह्मघ्ने गुरुतल्पगे ।
निष्कृतिर्विहिता सद्भिः कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ।
मित्रद्रुहं कृतघ्नं च नृशंसं च नराधमम् । [30]
क्रव्यादाः क्रिमयश्चैव नोपभुञ्जन्ति वै सदा ।

[(L. 1) T_2 G_1 M तु तं (for ततः). — (L. 2) D_7 T_1 $G_{2.5}$ बहुशस्तसै; T_2 बहुशस्तद्वै (for बहु तत्तद्वै). $M_{1.3}$ स ह (for च स). M_3 राक्षसाः. — (L. 3) D_7 T_1 $G_{2.5}$ ततो (for गतो). — (L. 4) G_1 गृहीते (for °तो). D_7 T_1 $G_{2.5}$ राक्षसैः (for रक्षोभिः). — (L. 5) T_2 $G_{1.2}$ कंकालश्. D_7 T_1 G_5 चाप्यधो; M_{1-3} वाप्यथो (M_3 °तो); M_4 काप्यथो (for चा°). — (L. 6) T_1 $G_{2.5}$ मनुव्रजं तु T_2 G_1 (G_2 तं); $M_{1.3}$ मेरुप्रभं च (for °पृष्ठे च). T_2 G_1 M_{2-4} तथा; M_1 तदा (for ततो). — (L. 7) $M_{1.3}$ कोप- (for क्रोध-). T_2 G_1 क्रूरा (for घोरा). $M_{1.3}$ स्मृताः (for धृताः). — (L. 9) D_7 T_1 G_5 राजन् (for राजा). T_2 भवन् (for ऽभवत्). — (L. 10) G_1 आर्तरावो (for °नादो). M समुत्थितः (for महात्मनः). T_2 G_1 — (L. 11) G_2 महाराज (for तदा राजन्). $M_{1.3}$ ins. the समुत्थितः स्त्रीसंघस्य (for the prior half). — (L. 13) M (M_4 *inf. lin.* ref.) पुत्र (for राक्षसा). M_3 सदा गतः as above) किं खादामः (for खादिष्यामः). M_4 (for समागताः). — (L. 14) M पापश्च (for °कृत्). — (L. 15) D_7 T_1 $G_{2.5}$ हत एव हि यः (for च). D_7 T_1 $G_{2.5}$ नास्ति पापात्मा (for the prior half). — (L. 17) D_7 T_1 G_5 एवं; G_2 एव (for एष). — (L. 18) G_1 [ऽ]धमा भूता (for समाहूता). (for नात्र). M_{1-8} तस्य कर्मणा (for — (L. 19) G_2 सु- (for स).

१६७

C. 12. 6430
B. 12. 173. 1
K. 12. 172. subst.

भीष्म उवाच ।

ततश्चितां बकपतेः कारयामास राक्षसः ।
रत्नैर्गन्धैश्च बहुभिर्वस्त्रैश्च समलंकृताम् ॥ १
तत्र प्रज्वाल्य नृपते बकराजं प्रतापवान् ।
प्रेतकार्याणि विधिवद्राक्षसेन्द्रश्चकार ह ॥ २
तस्मिन्काले ऽथ सुरभिर्देवी दाक्षायणी शुभा ।
उपरिष्टात्ततस्तस्य सा बभूव पयस्विनी ॥ ३
तस्या वक्त्राच्च्युतः फेनः क्षीरमिश्रस्तदानघ ।
सो ऽपतद्वै ततस्तस्यां चितायां राजधर्मणः ॥ ४
ततः संजीवितस्तेन बकराजस्तदानघ ।
उत्पत्य च समेयाय विरूपाक्षं बकाधिपः ॥ ५
ततो ऽभ्ययाद्देवराजो विरूपाक्षपुरं तदा ।
प्राह चेदं विरूपाक्षं दिष्ट्यायं जीवतीत्युत ॥ ६
श्रावयामास चेन्द्रस्तं विरूपाक्षं पुरातनम् ।

पुरुषोत्तम). — (L. 20) G1 [आ]गता (for गता). M अ(M4 त)थाब्रुवन् (for ततो बलात्). — (L. 21) M3 मानार्थे; M4 मा नोर्थे (for मा नार्थं). D7 G1 जातु (for जात-). — (L. 22) G2 पापकर्म. D7 G2 विमृश्यतां (for °शस्यताम्). — (L. 23) T2 G1 दह्यतां (for भक्ष्यतां). T2 G1 अपनीयतां (for मेऽपनी°). — (L. 24) M2 दाशाः (for दासाः). — (L. 25) M4 कृत्वा (for हत्वा). M1. 3 तं खंडशः कृतं कृत्वा; M2 खड्गशोपि कृतं हत्वा (for the prior half). M1. 3. 4 अददंस् (for °दुस्). — (L. 26) D7 G2 त्वथ; T2 ह्यपि; M2 चापि (for त्वपि). M1. 3. 4 पिशिताशिनः. — (L.27) G1 M1 कृतघ्नो. T2 [उ]पभुज्यते. — (L. 28) M1. 3 चौर्ये (for चोरे). — (L. 31) M2 क्रव्यादात्. M2. 4 क्र(M4 क्रु)मयश्च; M3 जंबुकाश्च् (for क्रिमयश्च्). M2 -युंजंति (for -भुञ्जन्ति). D7 T1 G2. 5 न खादंति कदाचन (for the post. half).]

Colophon om. in K3 D8. 9; B4 damaged; Dn2 D6 G3. 4 absent. — *Sub-parvan :* Ś1 K (K3 om.) Dn3 D1–5 आपद्धर्म; B1. 3. 5 Da D7 T2 G1. 2 M राजधर्म. — *Adhy. name :* Ś1 K (K3 om.) V1 B (B4 damaged) Da Dn1. n3 D1–5 कृतघ्नोपाख्यानं; M2 पक्षिकंकालदर्शनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B1 158; B3 169; Da1 39; Dn1. n3 42; D7 T G1. 5 171; G2 170; M 173. — *Śloka no.* : Dn1. n3 27.

167

☞ For the portion of the text 1–21, D7 S (G3. 4 absent) subst. a passage the text of which is given separately, with variants, under v. l. 21.

1 The ref. and 1^{a} is damaged in B4. D5 वैशंपायनः (for भीष्म उवाच). — ^{b}) B4 वरयामास (for कार°). K3 राक्षसैः. — ^{c}) V1 B0–2. 5 Da D5 स्निग्धैर् (for रत्नैर्). — ^{d}) Ś1 K3 B2 D3. 8. 9 समलंकृतं.

2 ^{a}) K3. 5 V1 B (except B4) Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 ततः (for तत्र). D1 प्रज्वल्य. K1 वह्निं च; K3. 5 B (except B2) Dn1. n3 D2–4. 8. 9 नृपतिर् (for °ते). — ^{b}) B4 तदानघ (for प्रतापवान्). — 2^{c}–3^{a} is damaged in B4. — ^{c}) B2 damaged from कार्या up to शुभा (in 3^{b}). — ^{d}) D9 कः (for ह).

3 3^{ab} is damaged in B2; 3^{a} is damaged in B4. — ^{a}) K3 D9 तु; K4. 5 V1 B0. 1. 3. 5 Da Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 च (for ऽथ). — ^{b}) Da गवी; D1 दीती (for देवी). — ^{c}) Ś1 D1 उपविष्टा; K1 उपविष्टात्; K2 °रिष्टा; K3 °रिष्टस्; D4 °हृष्टं (for °रिष्टात्). V1 B1. 2 Da D5 तदा (for ततस्). — ^{d}) V1 B (except B3) Da तपस्विनी (for पय°).

4 ^{a}) Ś1 K1. 2. 4 D1 च्युताः फेनाः (for च्युतः फेनः). — ^{b}) Ś1 K2. 4 D1 क्षीरमिश्रास् (for °मिश्रस्). — Ś1 K1. 2. 4 D1. 3 om. (hapl.) 4^{c}–5^{b}. — ^{c}) D4 सापतद्. V1 B1. 2 Da D5 तदा तस्य (for ततस्तस्यां).

5 Ś1 K1. 2. 4 D1. 3 om. 5^{ab} (cf. v. l. 4). B0 om. (hapl.) 5–7. — ^{c}) K3. 5 B3–5 Dn1. n3 D1–3. 8 समी- (K3 °मि)याय; V1 B1. 2 Da D5 समा(D5 °हा)यातस् (B1 °तां) (for समेयाय). — ^{d}) V1 B1. 2 Da D5 तेन राज्ञा बकस्तदा.

6 B0 om. 6 (cf. v. l. 5). K1 om. (hapl.) 6^{b}–7^{a}. — ^{b}) B2 damaged from पाक्ष up to चेन्द्रस्तं (in 7^{a}). K3 विरूपाख्य-; Da °पाक्षं (for °पाक्ष-). Da पुनस्; D1 -पुरस् (for -पुरं). — ^{c}) D4 चेहं (for

यथा शापः पुरा दत्तो ब्रह्मणा राजधर्मणः ॥ ७
यदा बकपती राजन्ब्रह्माणं नोपसर्पति ।
ततो रोषादिदं प्राह बकेन्द्राय पितामहः ॥ ८
यस्मान्मूढो मम सदो नागतोऽसौ बकाधमः ।
तस्माद्वधं स दुष्टात्मा नचिरात्समवाप्स्यति ॥ ९
तदायं तस्य वचनान्निहतो गौतमेन वै ।
तेनैवामृतसिक्तश्च पुनः संजीवितो बकः ॥ १०
राजधर्मा ततः प्राह प्रणिपत्य पुरंदरम् ।
यदि तेऽनुग्रहकृता मयि बुद्धिः पुरंदर ।
सखायं मे सुदयितं गौतमं जीवयेत्युत ॥ ११
तस्य वाक्यं समाज्ञाय वासवः पुरुषर्षभ ।
संजीवयित्वा सख्ये वै प्रादात्तं गौतमं तदा ॥ १२
सभाण्डोपस्करं राजंस्तमासाद्य बकाधिपः ।
संपरिष्वज्य सुहृदं प्रीत्या परमया युतः ॥ १३
अथ तं पापकर्माणं राजधर्मा बकाधिपः ।
विसर्जयित्वा सधनं प्रविवेश स्वमालयम् ॥ १४
यथोचितं च स बको ययौ ब्रह्मसदस्तदा ।
ब्रह्मा च तं महात्मानमातिथ्येनाभ्यपूजयत् ॥ १५

C. 12. 6443
B. 12. 173. 16
K. 12. 172 subst.

चंद्र). — ^{d}) V1 B5 Da जीवितः स्वयं (B5 °तो ह्यतः) (for जीवयेत्युत). K5 B3. 4 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8 दिष्ट्या संजीवितस्त्वया (B3 °तो ह्यतः); B1 राजीवविततस्तदा.

7 Bo om. 7 (cf. v. l. 5); K1 om. 7^{a} (cf. v. l. 6). B2 damaged up to चेन्द्रस्तं. — ^{a}) B4 om. from श्रात्र up to रूपा. D1 corrupt. — ^{b}) D5 चिरंतनं (for पुरा°). — ^{d}) D4 ब्राह्मणा.

8 8^{a} is damaged in B2. — ^{a}) Dn3 D9 यथा (for यदा). — ^{d}) K2. 3. 5 Dn1. n3 D2. 3. 5. 8. 9 खगेंद्राय (for बकेन्द्राय). K3 D4. 9 पितामह.

9 ^{a}) K5 B3. 4 Dn1. n3 D2. 3. 8 सभां; Da सदा (for सदो). — ^{b}) B4 is damaged from नागतो up to निह (in 10^{b}). Bo नोपयातो (for नागतोऽसौ). — ^{c}) D5 ऊर्ध्वं (for वधं). — ^{d}) V1 B1 Da D5 प्रतिपत्स्यते (Da °त्स्यसे; D5 °द्यते); B2 D9 damaged (for समवाप्स्यति).

10 B2 damaged. B4 is damaged up to निह. — ^{a}) K5 V1 Bo. 1. 3. 5 Da Dn1. n3 D2–5. 8 तदयं; D9 lacuna (for तदायं). — ^{b}) V1 च; B1. 3 Da ह (for वै). — ^{c}) B1. 5 (marg. as in text) प्रयोगादमृतात्क्तश्च.

11 ^{a}) K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 बकः; D9 lacuna (for ततः). — ^{c}) D4 मे (for ते). Da2 यदि तेनुग्रहं कृत्वा. — ^{d}) K3 पुरंदरः; K5 Da Dn1. n3 D2. 3. 8 °दरं (for पुरंदर). — ^{e}) D9 सहायं (for सखायं). B3 सुदयितो. V1 Bo. 2. 5 Da सखा यो मे सुदयितो; B1 सखा मे सुदयितो वै; D5 सखा मे यः स दयितो. — ^{f}) K5 Dn1 D4 जीवयेत्पुनः (for °येत्युत). V1 B (except B1) Da D5 गौतमो जीव(Da1 °वि)तामयं.

12 ^{a}) B4 damaged from तस्य up to गौत (in 12^{d}). K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 समादाय (for °ज्ञाय). — ^{b}) K3 Dn3 D1–4. 8. 9 पुरुषर्षभः; B2 परवीरहा. — ^{c}) K3 D9 संख्ये च; B2 संख्ये वै; D5 सख्ये च (for सख्ये वै). K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 सिक्त्वामृतेन तं विप्रं. — ^{d}) V1 B (B4 damaged) Da D4. 5. 9 तं प्रादाद् (by transp.); D1 प्रादात्ते. K5 Dn1. n3 D2. 3. 8 गौतमं जीवयत्तदा.

13 ^{a}) K1 भांडोपुष्करं; D1 corrupt (for °पस्करं). — ^{b}) K1 समासाद्य (for तमा°). B2 Da नराधिपः (Da1 °प) (for बकाधिपः). — K2–4 om. (hapl.) 13^{c}–14^{b}. Ś1 reads 13^{c}–14^{d} on marg. — ^{d}) B2 damaged; Da युतं (for युतः).

14 K2–4 om. 14^{ab} (cf. v. l. 13). Ś1 reads 14 on marg. — ^{a}) B2 damaged; D5 ते (for तं). — ^{b}) K1 खगाधिपः; B2 Da नराधिप (Da2 °पः) (for बकाधिपः). — ^{c}) K4 Bo D1 सदनं; D4 गगनं (for सधनं). — ^{d}) D5 सुरालयं (for स्वमा°).

15 15^{a}–16^{a} is damaged in B4. — ^{a}) D4. 5 यथोदितं (for °चितं). V1 Bo. 1. 3 Da D4. 5 स च (by transp.); D8 च सु°. — ^{b}) K3 D4 ब्रह्मसरस् (for °सदस्). K5 B3. 5 Da2 Dn1. n3 D2. 3. 8 तथा (for तदा). — For 15^{ab}, B2 subst.:

447* ब्रह्माथ स्वसभाप्राप्तं बकं धर्मपरायणम् ।

— ^{c}) K1 [अ]थ तं; K5 Dn1. n3 D2–4. 8 चैनं; B1 D5 तं च (by transp.). B2 नाजिजंघमहात्मानं (sic). — ^{d}) Bo–2. 5 Da D5 स्वागतेन (for आतिथ्येन). K4 D2. 4 [अ]ति(D2 °भि°; D4 °प्य)पूजयत् (for [अ]भ्य°).

C. 12. 6445
B. 12. 173. 16
K. 12. 172. subst.

गौतमश्चापि संप्राप्य पुनस्तं शबरालयम् ।
शूद्रायां जनयामास पुत्रान्दुष्कृतकारिणः ॥ १६
शापश्च सुमहांस्तस्य दत्तः सुरगणैस्तदा ।
कुक्षौ पुनर्भ्वां भार्यायां जनयित्वा चिरात्सुतान् ।
निरयं प्राप्स्यति महत्कृतघ्नोऽयमिति प्रभो ॥ १७
एतत्प्राह पुरा सर्वं नारदो मम भारत ।
संस्मृत्य चापि सुमहदाख्यानं पुरुषर्षभ ।
मयापि भवते सर्वं यथावदुपवर्णितम् ॥ १८
कुतः कृतघ्नस्य यशः कुतः स्थानं कुतः सुखम् ।
अश्रद्धेयः कृतघ्नो हि कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ॥ १९
मित्रद्रोहो न कर्तव्यः पुरुषेण विशेषतः ।
मित्रध्रुङ्निरयं घोरमनन्तं प्रतिपद्यते ॥ २०
कृतज्ञेन सदा भाव्यं मित्रकामेन चानघ ।
मित्रात्प्रभवते सत्यं मित्रात्प्रभवते बलम् ।

---

16 16[a] is damaged in B1. — [a]) K4 B1. 2 Da D8 संप्राप्तः (for °प्य). — [b]) Ś1 च तं (hypermetric); B2 स्वं; Da D5 स्व; D1 तु (for तं). D4 शिबिरालयं. K1 पुनश्च तं स्वमालयं. — [d]) Da1 दुष्कृति- (for °त-).

17 [a]) B1. 2 Da तात (for तस्य). — [b]) Bo. 3 Da1 D1 (*sup. lin.* as in text) तथा (for तदा). — [c]) B2 partly damaged. Ś1 K1 कुक्ष्यां (for कुक्षौ). B2 पुनः*; B1 पुनर्भू- (for °र्भ्वां). K3. 5 V1 D2–4. 8. 9 शूद्रायां चै(D4 वै)व भार्यायां; K4 Bo. 1. 3. 5 Da Dn1. n8 D5 कुक्षौ पुनर्भ्वाः पापायं. — [d]) B4 damaged from त्सु up to पि (in 18[c]). K3 D9 चिरात्सुतं; K5 D2. 3. 8 निजान्सुतान्; V1 B1 बहून्सुतान्; B2 Da D5 सुतान्बहून् (for चिरात्सुतान्). — [e]) K4 निरये. Ś1 K1 D1. 4. 9 प्राप्स्यसि; V1 B1. 2 °ते; D5 प्राप्यतां (for प्राप्स्यति). V1 B1. 2 D5 मोहात् (for महत्). — [f]) D1 अति (for इति).

18 B4 damaged up to चापि. — [c]) D1. 4 वापि (for चापि). — [d]) Bo. 5 Dn1. n3 D3. 4 भरतर्षभ (for पुरुष°). — [e]) K5 D2. 3. 8 भवतः; B1. 2 Da D5 तव तत् (for भवते). — [f]) K (except K1) V1 B Da Dn1. n8 D2–5. 8. 9 अनु- (for उप-). K5 -वर्णितः.

19 [a]) K5 D2. 3. 8 सुखं (for यशः). — [b]) K3 D9 कृतघ्नस्य; K5 D2–4. 8 कुतः स्वस्ति (D4 श्रेयः); D1 कुतः स्थाने. K5 D2. 3. 8 धनं (for सुखम्). — D5 om. 19[cd]. — [c]) B1 damaged from तघ्नो up to नन्तं (in 20[d]). K3 V1 D9 च (for हि). — [d]) Ś1 (before corr.) K2. 4 निर्वृतिः (for निष्कृतिः).

20 B1 damaged up to नन्तं. — [a]) K1 मित्रद्रोहे. — [b]) B1 कृतज्ञेन; B2 Da कृतघ्नत्वं (for पुरुषेण). D2–4. 8 विजानता (for विशेषतः). — [c]) K5 V1 B2. 3 Da Dn1. n8 D2. 3. 8 नरकं; B1 बकवद् (for निरयं). — [d]) K2. 5 D2. 3. 8. 9 महांतं; B1 D5 अत्यंतं; B2 Da अत्यर्थं (for अनन्तं).

21 The portion of the text from 21[a] up to the end of the adhy. is lost in D9, on a missing fol. — [a]) Ś1 (*sup. lin.* as in text) K2 B1 Dn3 D4 कृतघ्नेन (for °ज्ञेन). K5 V1 D2. 3. 8 अकृतघ्नेन ते भाव्यं. — [b]) K4 Dn1. n3 चैव हु; D2. 3. 8 भारत (for चानघ). — B2 Da read 21[cd] twice. — [c]) Dn1. n3 च लभते (for प्रभवते). V1 B (B2 first time) Da (both first time) Dn1. n8 D5 सर्वं (for सत्यं). B2 Da (all second time) मित्राद्भोगांश्च लभते. — [d]) V1 Bo. 1. 2 (second time). 3–5 Da (both second time) Dn1. n3 D5 मित्रात्पूजां लभेत च. — After 21[cd] K5 V1 B Da Dn1. n8 D5 ins.:

448* मित्राद्भोगांश्च भुञ्जीत मित्रेणापत्सु मुच्यते ।

[B4 damaged from त्सु मुच्यते up to कुला (in 22[c]).]

— [e]) B2 partly damaged. D1 सत्कारम्. D4 विविधैर्; D5 उत्तमं. — [f]) Da पूजयीत; D5 °यित्वा (for °येत). — For the portion of the text 1–21, D7 S (G3. 4 absent) subst.:

449*　　भीष्म उवाच ।
विद्वान्संस्कारयामास पार्थिवो राजधर्मणः ।
गन्धैर्बहुभिरव्यग्रो दाहयामास तं द्विजम् ।
तस्य देवस्य वचनादिन्द्रस्य बकराडिह ।
तेनैवामृतसिक्तश्च पुनः संजीवितो बकः ।　[5]
राजधर्मापि तं प्राह सहस्राक्षमरिंदमम् ।
गौतमो ब्राह्मणः क्वासौ मुच्यतां मत्प्रियः सखा ।
तस्य वाक्यं समाज्ञाय कौशिकः सुरसत्तमः ।
गौतमं ह्यभ्यनुज्ञाप्य प्रीतोऽथ गमनोत्सुकः ।
प्रतीतः स गतः सौम्यो राजधर्मा स्वमालयम् ।　[10]
नृशंसो गौतमो मुक्तो मित्रध्रुक्पुरुषाधमः ।
समाण्डीपरकरो यातः स तदा शबरालयम् ।

सत्कारैरुत्तमैर्मित्रं पूजयेत विचक्षणः ॥ २१

परित्याज्यो बुधैः पापः कृतघ्नो निरपत्रपः ।

C. 12. 6453
B. 12. 173. 24
K. 12. 172. 23

तत्रासौ शबरीदेहे प्रसूतो निरयोपमे ।
एष शापो महांस्तत्र मुक्तः सुरगणैस्तथा ।
दग्धो राक्षसराजेन खगराजः प्रतापवान् ।
चितायाः पार्श्वतो दोग्ध्री सुरभिर्जीवयच्च तम् । [15]
तस्या वक्त्राच्च्युतः फेनो दुग्धमात्रं तदानघ ।
समीरणाहृतो यातश्चितां तां राजधर्मणः ।
देवराजस्ततः प्राप्तो विरूपाक्षपुरं तदा ।
विरूपाक्षोऽपि तं प्राह देवराजं समागमत् ।
काश्यपस्य सुतो देव भ्राता मे जीवतामिति । [20]
कौशिकस्त्वब्रवीत्सर्वं प्रीयमाणं पुनः पुनः ।
ब्रह्मणा व्याहृतो रोषाद्राजधर्मा कदाचन ।
यस्मात्त्वं नागतो द्रष्टुं मम नित्यमिमां सभाम् ।
तस्माद्बको भवान्भावी धर्मशीलः पुराणवित् ।
आगमिष्यति ते वासं कदाचित्पापकर्मकृत् । [25]
शबरावासगो विप्रः कृतघ्नो वृषलीपतिः ।
यदा निहन्ता मोक्षस्ते तदा भावीत्युवाच तम् ।
तस्मादेव गतो लोकं ब्रह्मणः परमेष्ठिनः ।
स चापि निरयं प्राप्तो दुष्कृतिः कुलपांसनः ।
एतच्छ्रुत्वा महद्वाक्यं सन्मध्ये नारदेरितम् । [30]
मयापि तव राजेन्द्र यथावदनुवर्णितम् ।
ब्रह्मघ्ने च सुरापे च चोरे भग्नव्रते तथा ।
निष्कृतिर्विहिता राजन्कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः ।
कुतः कृतघ्नस्य यशः कुतः स्थानं कुतः सुखम् ।
अश्रद्धेयः कृतघ्नो हि कृतघ्ने नास्ति निष्कृतिः । [35]
मित्रद्रोहो न कर्तव्यः पुरुषेण विशेषतः ।
मित्रध्रुङ्निरयं घोरं नरकं प्रतिपद्यते ।
कृतज्ञेन सदा भाव्यं मित्रभावेन चानघ ।
मित्रात्प्रभवते सर्वं मित्रं धन्यमिति स्मृतम् ।
अर्थाद्वा मित्रलाभाद्वा मित्रलाभो विशिष्यते । [40]
सुलभा मित्रतोऽर्थास्तु मित्रेण यतितुं क्षमम् ।
मित्रं चाभिमतं स्निग्धं फलं चापि सतां फलम् ।
सत्कारैः स्वजनोपेतैः पूजयेत विचक्षणः ।

[(L. 1) M चितां स का(M_2 संस्का)रयामास (for the prior half). $M_{1.3}$ संस्कर्तुं (for पार्थिवो). G_2 राजधर्मिणं. —(L. 2) T_2 G_1 M पूजितं (for तं द्विजम्). — After line 2, D_7 T_1 $G_{2.5}$ read lines 14–23; G_2 ins. 452* after line 23, and reads for the first time lines 30–31 thereafter. —(L. 3) D_7

G_2 खगोयं ; T_1 G_5 मृतोयं (for इन्द्रस्य). G_1 इव (for इह). $M_{1.3.4}$ ब्रह्मणः सुरभिः सुतं (sic) (M_4 तदा); M_2 दूतोयं सुरभीसुतं (for the post. half). — After line 3, M reads lines 15–17. —(L. 4) M एवं तु (for तेनैव). M_4 -संसिक्तः (for -सिक्तश्च). M तं जीवितो (for संजी°). —(L. 5) M_1 स्थिताः; M_{2-4} स्थितः (for [अ]पि तं). M_4 प्राप्य (for प्राह). M_4 अरिंदमः. — After line 5, T_2 ins. :

450* अभ्रश्यामः पिङ्गजटाबद्धकलापः
प्रांशुर्दण्डी कृष्णमृगत्वक्परिधानः ।
साक्षाल्लोकान्पावयमानः कविमुख्यः
पाराशर्यः पर्वसु रूपं विवृणोतु ।

—(L. 6) G_2 चासौ (for क्वासौ). M_2 ब्राह्मणो गौतमः क्वासौ (for the prior half). T_2 $G_{1.2}$ M_2 सदा (for सखा). $M_{1.3.4}$ मुच्यतां स सखा मम (for the post. half). —(L. 7) M_1 याज्यं (for वाक्यं). M_1 सुत- (for सुर-). — $M_{1.3.4}$ ins. after line 7 : M_2 after line 13 :

451* तयैव जीवितं पापं स्वदेशगमनोत्सुकम् ।
शशाप शबरीदेहे प्रसूतोऽयं भवत्विति ।
कुक्षौ पुनर्भुवा पापः सुतानजनयत्तथा ।

[[M_2 om. lines 1–2. M_4 reads line 3 after line 11. —(L. 3) M_2 पुनर्भवः. M_2 सुतं जनयतामिति (for the post. half).]]

— D_7 T_1 G_6 om. line 8. $M_{1.3}$ om. lines 8–14. M_4 om. lines 8–10. —(L. 8) G_2 M_2 ह्यस्यनुशाय. —(L. 10) M_2 युक्तो (for मुक्तो). —(L. 11) D_7 T_1 G_5 सभांडोपस्करं. G_2 M_2 तत्तदा ; M_4 तदा तच् (for स तदा). — After line 11, M_4 reads the third line of 451*. M_4 om. lines 12–14. —(L. 12) D_7 T G_1 -देह- (for -देहे). —(L. 13) M_2 तस्य (for तत्र). M_2 उक्तः (for मुक्तः). T_2 G_1 M_2 तदा (for तथा). D_7 T_1 — After line 13, M_2 reads line 3 of 451*. D_7 T_1 $G_{2.5}$ read, after line 2, lines 14–23; after line 23, G_2 ins. 452* and reads, for the first time, lines 30–31 thereafter. —(L. 14) G_1 दंडो; G_2 दग्धे (for दग्धो). G_2 खगराजे प्रतापिता (for the post. half). — M reads lines 15–17 after line 3. —(L. 15) T_2 जीवयश्च तं ; M_2 °यन्सुतं. $M_{1.3.4}$ जीवयामास दोग्ध्री तं (M_4 तु) चितायाः पार्श्वतः स्थिता. —(L. 16) D_7 T_1 $G_{1.5}$ M_2 तस्य (for तस्याः). $M_{1.3.4}$ तस्याः शक्रेण दुग्धायाः फेनं तत्र समंततः. —(L. 17) $M_{1.3.4}$ समीरणाहृतं यातं

C. 12. 6445
B. 12. 173. 24
K 12. 172. 23

मित्रद्रोही कुलाङ्गारः पापकर्मा नराधमः ॥ २२
एष धर्मभृतां श्रेष्ठ प्रोक्तः पापो मया तव ।
मित्रद्रोही कृतघ्नो वै किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ २३
वैशंपायन उवाच ।

(for the prior half). G1 चितानां (for चितां तां). M1.3.4 कौशिकस्यैव शासनात् (for the post. half). — M1.3.4 om. lines 18–21. — (L. 18) M2 देवराजसुतः (for °जस्ततः). — M2 transp. lines 19 and 20. — (L. 19) M2 [s]भि- (for sपि). G2 तं शक्रम्; M2 -संश्लिष्टम् (for तं प्राप्तं). T1 G5 विरूपितं प्राप्तदेवं (for the prior half). G2 अयाचत पुनः पुनः; M2 आवृतं न पुनः पुनः (for the post. half). — (L. 20) M2 देवो (for देव). G2 जीवितम्. — G2 reads lines 21–23 twice. — (L. 21) M2 धर्म (for सर्वं). M2 प्रीयमाणः पुरंदरः (for the post. half). T2 G1.2 (second time) विरूपाक्षमुवाचेद-मीश्वरः पाकशासनः. — (L. 22) T2 G1 ब्राह्मण- (for ब्रह्मणा). G2 (both times) शापितो (for व्याहृतो). T2 G1.2 (first time) दोषाद् (for रो°). — (L. 23) M1.3 त्वां (for त्वं). T2 नागदो (for °तो). G2 (first time) समामिमां (by transp.); M2 सभां सदा. M1.3.4 तस्माद्दुःखं क्षणं भवेत् (for the post. half). — After line 23, G2 ins.:

452* तस्माद्बकं गृहे हन्ता ब्राह्मणः पापबन्धनः ।
बन्धो भवतु घोरैश्च पाशैर्नागमयैर्भृशम् ।

— After the above, G2 reads lines 30–31 for the first time, repeating them in their proper place; while M1.3.4 ins. after line 23:

453* विरूपाक्षोऽथ संवृत्तं श्रुत्वा वाक्यमपूजयत् ।
शक्रं च ब्रह्मणः पार्श्वं तया तेन सहाव्रजत् ।
गौतमो निरयं प्राप्तस्तत्संबन्धाद्बकस्तथा ।
दुःखं राक्षसराजश्च द्रव्यदानाच्छ्रमान्वितः ।

[[(L. 1) M4 [s]पि (for sथ). M4 संहृष्टः (for संवृत्तं). M4 सर्वम् (for वाक्यम्). — (L. 2) M3 शक्रश्. — (L. 4) M3 यदृच्छया (for श्रमान्वितः).]]
— M1.3.4 om. lines 24–29. M2 om. lines 24–28. — (L. 24) T2 G1 भावि. T1 G5 परात्मवित्; G2 परार्थ-वित् (for पुराण°). — (L. 25) T1 G5 आगमिष्यतु. — (L. 26) T2 G1.2 वृषलीपतिः. — (L. 27) T2 G1 सत्वा (for यदा). D7 lacuna; G2 निहंता गौतमो मोक्षस् (for the prior half). T2 तथा (for तदा). — (L. 28) T2 G1.2 एष (for एव). — (L. 29) G2 न चापि; M2 तत्रासौ. T G2.5 दुष्कृती. D7 om. from पांसनः up to नारदे (in the post. half of line 30). M2 पाप-कृत्पापबंधनः (for the post. half). — G2 reads lines 30–31 for the first time after 452*. — (L. 30) M1.3.4 श्रुतं (for श्रुत्वा). M1.3.4 मया (for महद्). T1 G2.5 तन् (for सन्). M सन्मध्याद्बांधवांतरे (for the post. half). — (L. 32) M2 तदा (for तथा). — (L. 33) D7 om. from तघ्ने up to यशः (in the prior half of line 34). — G2 om. lines 34–35. — (L. 34) T1 कुतः कृतघ्नेनुशयः (for the prior half). — M2 reads lines 35–36 twice. — (L. 35) T2 अश्रद्धेयं. G1 कृतघ्नो (for °घ्ने). — After line 35, M1.3 ins.:

454* एतच्छ्रुत्वा ततो वाक्यं भीष्मेणोक्तं महात्मना ।
युधिष्ठिरः प्रीतमना भ्रातृभिः सहितः सदा ।

— After line 35, M2 reads st. 24 for the first time, repeating it in its proper place. — (L. 36) T2 G1.2 M (M2 both times) मित्रद्रुह्यं (T2 °द्रोहे; G1 °द्रुही; G2 °द्रुहे) न कर्तव्यं (T2 °व्यः) (for the prior half). — D7 om. line 37. — (L. 37) M2 नरकं (for नि-रयं). T2 G1 अनंतं (for नरकं). — (L. 38) G1 M1 कृतघ्नेन (for °घ्नेन). G2 कृतघ्नमनसा भाव्यं (for the prior half). T G1.5 M -कामेन (for -भावेन). M2 चैव ह (for चानघ). — (L. 39) M1.3 सुमित्राद् (for मित्राल-). G2 मित्रता प्रभवे सर्वं (for the prior half). T1 अन्यद्; G2 अन्यम् (for धन्यम्). M4 संपन्नात्पुरुषस्य हि (for the post. half). — (L. 40) D7 मित्रलोभाद्. — (L. 41) D7 T1 G5 सुलभो (for °भा). T1 G5 [s]र्थस्तु; M1.3 ह्यर्थास् (for sर्थास्तु). M1.3.4 तन्मित्रे; M2 मित्रेषु (for °ण). M2 यतितं. — M4 om. lines 42–43. — (L. 42) T2 G1 चापि; M1–3 त्वभि- (for चाभि-). D7 T G1.5 M1–3 सैफलं च (for फलं चापि). T2 G1 M1–3 सदा- (for सतां). M1.3 मतं (for फलम्). — (L. 43) T2 M2 विचक्षणं (M2 °णः).]

22 D9 missing (cf. v. l. 21). B4 damaged up to कुला. — [a]) M3 परित्यज्यो. M1.3 चैव (for पापः). D1 परित्याज्यं बुधैः पापैः. — [b]) D7 S (G3.4 absent) कदर्यः कुलपांसनः. — K1 om. (hapl.) 22^{c}–23^{b}. — [c]) D6 कुलाचारः; T2 कुलांगारं. — [d]) Da1 D7 T1 G2.5 नराधिप (Da1 D7 °पः); D5 दुराधमः (for नरा°).

23 D9 missing (cf. v. l. 21). K1 om. 23^{ab} (cf. v. l. 22). — [a]) Da2 श्रेष्ठं. D7 S (G3.4 absent) ए(D7 सै)षा सज्जनसांनिध्ये. — [b]) D7 S (G3.4 absent) प्रज्ञा प्रो(M2.3 °ज्ञा चो)क्ता (for प्रोक्तः पापो). K5 V1 B2 Da D2.3.5.7.8 S (G3.4 absent) [अ]नघ

एतच्छ्रुत्वा तदा वाक्यं भीष्मेणोक्तं महात्मना । युधिष्ठिरः प्रीतमना बभूव जनमेजय ॥ २४

C. 12. 6456
B. 12. 173. 26
K. 12. 172. 25

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तषष्ट्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

॥ समाप्तमापद्धर्मपर्व ॥

(for तव). —^{c}) K_4 सित्रद्रोहे. K_3 हि; D_1 को; D_4 [s]सौ (for वै). S ($G_{3.4}$ absent) मित्रद्रुहे (T_2 °द्रोहि; G_1 M °द्रुहि; G_2 °द्रुहे) कृतघ्ने च. —^{d}) K_3 यत्त्वं वेदितुमिच्छसि; D_1 भूयः श्रोतुमिहार्हसि.

24 D_9 missing (cf. v. l. 21). B_4 damaged. M_2 reads 24 (for the first time) after the repetition of line 35 of 449*. —^{a}) B_2 स तच् (for एतच्). Da D_7 T $G_{1.2.5}$ ततो (for तदा). —^{b}) Ś$_1$ $K_{1.2}$ भीष्मेन; D_4 कात्स्न्येन. —^{c}) G_2 स भ्रातृभिः (for युधिष्ठिरः). Da_1 प्रीतिमना. —^{d}) Da_2 D_1 T_2 M_3 जनमेजयः. M_2 (first time) भ्रातृभिः सहितस्तदा.

Colophon: D_9 missing; Dn_2 D_6 $G_{3.4}$ absent. —*Sub-parvan*: Ś$_1$ K $B_{1.4}$ Dn_1. n_3 D_{1-4} G_5 आपद्धर्म; V_1 $B_{0.2.3.5}$ Da_2 T $G_{1.2}$ M राजधर्म; Da_1 D_5 राजधर्मे आपद्धर्मे. —*Adhy. name*: Ś$_1$ K_{1-4} V_1 $B_{0.3.5}$ Da Dn_1. n_3 $D_{1.5.7}$ T $G_{1.2}$ M कृतघ्नोपाख्यानं; M_2 (also) बकपुनःसंजीवनं. —*Adhy. no.* (figures, words or both): B_1 159; B_2 173; B_4 G_2 171; Dn_1 43; D_7 T G_1 172; M 174. —*Śloka no.*: Da Dn_1 27; Dn_3 29; D_8 26.

After the last colophon, Ś$_1$ K_1 conclude with:

समाप्ताश्चामी आपद्धर्माः । एषु चामी वृत्तान्ताः । कापव्य- (K_1 °व्य) चरितम् ॥ १ ॥ दीर्घदर्शीयम् ॥ २ ॥ मार्जारमूषकसंवादः ॥ ३ ॥ ब्रह्मदत्तपूतनीसंवादः ॥ ४ ॥ कणिकषष्टिः ॥ ५ ॥ विश्वामित्रश्वपचसंवादः ॥ ६ ॥ लुब्धककपोतीयम् ॥ ७ ॥ इन्द्रोतपारिक्षितीयम् ॥ ८ ॥ गृध्रगोमायुसंवादः ॥ ९ ॥ नारदशल्मलिसंवादः ॥ १० ॥ लोभाध्यायः ॥ ११ ॥ अज्ञानाध्यायः ॥ १२ ॥ दमाध्यायः ॥ १३ ॥ तपोध्यायः ॥ १४ ॥ सत्याध्यायः ॥ १५ ॥ क्रोधाध्यायः ॥ १६ ॥ नृशंसाध्यायः ॥ १७ ॥ प्रायश्चित्तविधिः ॥ १८ ॥ खड्गोत्पत्तिः ॥ १९ ॥ षड्गीताः ॥ २० ॥ कृतघ्नोपाख्यानम् ॥ २१ ॥

अनन्तरं मोक्षधर्माः । यत्रायं प्रतिसंधिः । युधिष्ठिरः ॥ धर्माः पितामहेनोक्ताः ॥ इत्यादि ॥

उपनयतु मङ्गलं वः सकलजगन्मङ्गलालयः श्रीमान् ।
दिनकरकिरणनिबोधितनवनलिननिभेक्षणो व्यासः ॥
सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामयाः ।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद्दुःखभाग्भवेत् ॥

K_2 concludes with:

एषु चामी वृत्तान्ताः । समाप्ताश्चामी आपद्धर्माः । Then follows the same list of 21 topics as in Ś$_1$ K_1. अनन्तरं मोक्षधर्माः । यत्रायं प्रतिसंधिः । The rest is the same as in Ś$_1$ K_1, including the two concluding verses.

K_3 concludes with:

अमी वृत्तान्ताः । कापथ्यचरितम् । दीर्घदर्शीयम् । मार्जारमूषकसंवादः । ब्रह्मदत्तपूजनीसंवादः । कर्णिकोपदेशः । विश्वामित्रश्वपचसंवादः । पवनशाल्मलिसंवादः । लोभाध्यायः । अज्ञानाध्यायः । तपोध्यायः । क्रोधादिक्षयः । नृशंसाध्यायः । प्रायश्चित्तविधिः । खड्गोत्पत्तिः । आपद्गीताः । कृतघ्नोपाख्यानं । इति अनुक्रमणी । समाप्तः ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥ संवत् १७३५ वर्षे शाके १६०० प्रवर्तमाने । उत्तरायणागते श्रीसूर्ये वरषारितौ । महामांगल्यप्रदे भाद्रवाविदिपर लिखितमिदं । प्रत्यनुसारेण लिखितं दोषो न देयः ।

K_4 concludes with:

समाप्ताश्चामी आपद्धर्माः । एषु चामी वृत्तान्ताः । कापव्यचरितं । दीर्घदर्शीयं । मार्जारमूषकसंवादः । ब्रह्मदत्तपूतनीसंवादः । कणिकषष्टिः । विश्वामित्रश्वपचसंवादः । लुब्धककपोतीयम् । इन्द्रेतपारितीयम् (sic) । गृध्रगोमायुसंवादः । नारदशल्मलिसंवादः । लोभाध्यायः । अज्ञानाध्यायः । तपोध्यायः । सत्याध्यायः । क्रोधाध्यायः । नृशंसाध्यायः । प्रायश्चित्तविधिः । खड्गोत्पत्तिः । षड्गीता । कृतघ्नोपाख्यानम् । अनन्तरं मोक्षधर्माः । यत्रायं प्रतिसंधिः । युधिष्ठिर उवाच । धर्माः पितामहेनोक्ता इत्यादि । Then follow the same two concluding verses as in Ś$_1$ K_1. शुभं भवतु ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥ श्रीः ॥

K5 concludes with :

अतः परं मोक्षधर्मणि । संवत् १८५१ शके १७१६ फाल्गुनमासे कृष्णपक्षे तिथौ पंचमी चंद्रवासरे लिखितं मिश्रराधाकृष्ण गढ-भरतपुरमध्ये.

V1 concludes with :

लसं ४१२ आश्विनकृष्णनवम्यां गुरौ कृष्णपल्लीग्रामे परमभागवत श्रीमखायीठकुराणामाज्ञया । श्रीलक्ष्मीधरेण लिखितमिदं राजधर्मपुस्तकमिति । शुभमस्तु । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

B0 concludes with :

समाप्तश्चायं राजधर्मा इति ॥

इषे मासि शिते पक्षे द्वितीयायां महीसुते ।
किशोरशर्मणालेखि नत्वा कृष्णपदाम्बुजम् ॥

ॐ नमः कृष्णाय । शकाब्दाः १५९९.

B1 concludes with :

हरये नमः । ॐ नमो नारायणाय । श्री हरिः । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।

B2 concludes with :

समाप्तं चापद्धर्मपर्व ॥ अथ मोक्षधर्मपर्व ॥ यथा दृष्टं तथा लिखितमित्यादि ॥ ॐ नमो गुरवे । शकाब्दाः ॥ १६०९ ॥ श्रीयुत मनोहररायस्य पुस्तकमेतत् । लिखितं श्रीरामेश्वरशर्मणा ॥ श्री-राधाकृष्णाय नमः । श्रीहरये नमः ॥

B3 concludes with :

समाप्तश्च राजधर्मः । एतदनन्तरं मोक्षधर्मा भविष्यन्ति । तत्रायं प्रतिसंधिः ।

युधिष्ठिर उवाच ।
धर्माः पितामहेनोक्ता राजधर्माश्रिताः शुभाः ।
धर्ममाश्रमिणां श्रेष्ठं श्रोतुमिच्छामि भारतेति ॥

शकाब्दाः ॥ १६६० ॥

श्रीरामचन्द्रचरणद्वंद्वेऽद्वंद्वज्ञानैककारणे ।
यन्मया लिखितं किंचित्तदिदं कुसुमायताम् ॥
श्रीरामाय ससीताय सहलक्ष्मणाय हनुमत्सेवितपादपद्माय ।
भरतशत्रुघ्नाभिशिलिताय पादे परार्द्धं नमोऽस्तु ॥

B4 concludes with :

श्रीकृष्ण * * * * * * राजधर्माश्रिताः शुभाः ।
धर्ममाश्रमिणां श्रोतुमिच्छामि भरतर्षभ ॥
इमां मदीया यदि नाम कश्चि-
द्विवेकशून्यो हरते च पुस्तीम् ।
नेत्रस्य हानिं न * * * *
* * * * * * * * * * * ॥

मद्गुरुचरणे दृढभक्तिरस्तु ॥ श्रीजयकृष्णशर्मणः स्वाक्षरमिदं । श्रीरमानाथरायस्य पुस्तकं ।

यत्नेन लिखिता पुस्ती बुद्ध्यायुक्तमसंगतम् ।
तत्सर्वं पण्डितैः शोध्यं * * * * * * ॥

श्रीधर्मदासशर्मणः पुस्तकमिदं विद्यावागीशस्य ।

B5 concludes with :

समाप्तश्चायं राजधर्म इति ॥ शुभमस्तु लेखके पाठके च नित्यं । शकाब्दाः १६६३ ॥ श्रीरमानाथदेवशर्मणः पुस्तकं स्वाक्षरं च कियदिति ॥ ॐ नमो हरये ॥

श्रीनाथे जानकीनाथे अभेदः परमार्थतः ।
तथापि मम सर्वस्वं रामः कमललोचनः ॥

श्रीहरिः शरणं चेत्किमसाध्यं भवेद्भुवि ।

Da1 concludes with :

समाप्तश्चायं राजधर्म आपद्धर्मेति । अस्यानन्तरं मोक्षधर्मो भविष्यति यस्यायमाद्यः श्लोकः ॥ धर्माः पितामहेनोक्ता इत्यादि । शुभं भवतु । श्रीसदाशिवाय नमः ।

Da2 concludes with :

समाप्तश्चायं राजधर्म इति अस्यानन्तरं मोक्षधर्मो भविष्यति यस्यायमाद्यः श्लोकः ॥ धर्माः पितामहेनोक्ता इत्यादि ॥

यादृशं पुस्तकं दृष्टं तादृशं लिखितं मया ।
यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयते ॥

श्रीरस्तु । श्रीकल्याणमस्तु । आरोग्यमस्तु । शुभं भवतु । शिवार्पणमस्तु । इति शान्तौ राजधर्मः समाप्तः । गोपीजनवल्लभाय नमः । श्रीकृष्णाय नमः । रामाय नमः । रामजी सत्य छे । श्रीः श्रीः श्रीः ।

Dn1 concludes with :

आपद्धर्माः समाप्ताः । अतः परं मोक्षधर्माः । शुभं भवतु ।

D1 concludes with :

... ... मी वृत्तान्ताः

कापव्यचरितं । दीर्घदर्शीयम् । मार्जारमूषकसंवासः । ब्रह्मदत्तपूतनीसंवादः । कर्णिकषाष्टिः । विश्वामित्रश्वपचसंवादः । लुब्धककपोतीयम् । इन्द्रोतपारिक्षितीयम् । गृध्रगोमायुसंवादः । नारदशाल्मलिसंवादः । लोभाध्यायः । अज्ञानाध्यायः । दमाध्यायः । तपोध्यायः । सत्याध्यायः । क्रोधाध्यायः । नृशंसाध्यायः । प्रायश्चित्तविधिः । खड्गोत्पत्तिः । षड्गीताः । कृतघ्नोपाख्यानम् ॥

अनन्तरं मोक्षोपायधर्माः । यत्रायं प्रतिसंधिश्लोकः । युधिष्ठिर । धर्माः पितामहेनोक्ता इत्यादि । शुभमस्तु । शुभम् ।

D_2 concludes with :

शुभमस्तु । शुभमस्तु ॥ श्रीकृष्ण॰ संवत् १७४२ ॥ वैशं॰ ज्येष्ठवदि तृतीया ॥ श्रीकृष्ण॰ ॥

D_3 concludes with :

अतः परं मोक्षधर्मः । शुभमस्तु । संवत् १६६२ । समये माघसुदि तृतिया रविवासरे लिखितं वनमालिना राजपुत्रेण । श्रीराम ॥ श्रीकृष्ण ॥ जयराम ॥

D_6 concludes with :

संवत् १७४५ समये ज्येष्ठ सुदि १५.

D_7 damaged.

D_8 concludes with :

आपत्कालो भवेत्प्राप्तो रुद्रपंडितशर्मणः ।
तद्दोषपरिहारार्थमापद्धर्मं स्वयं लिखत् ॥
आपद्धर्मं श्रुतं युक्तं कर्तव्यो ग्रन्थसंग्रहः ।
आपद्येषां न श्रूयन्ते प्राप्यन्ते न च वैरिणः ॥

श्रीवासुदेवार्पणमस्तु ।

T_1 concludes with :

हरिः ॐ । श्रीरामाय नमः । श्रीसीतालक्ष्मणभरतशत्रुघ्नहनुमत्समेतश्रीरामचन्द्रार्पणमस्तु ॥ श्रीरुक्मिणीसत्यभामासमेतश्रीराजगोपालार्पणमस्तु ॥

G_1 concludes with :

श्रीवेदव्यासपरब्रह्मणे नमः ॥ हरिः ॐ ॥ श्रीकृष्णाय परब्रह्मणे नमः ॥

M_1 concludes with :

श्रीगुरुभ्यो नमः ।

M_2 concludes with :

श्रीगुरुभ्यो नमः । श्रीकृष्णाय नमः ॥ शुभमस्तु ॥

M_3 concludes with :

श्रीवासुदेवाय नमः ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ एकादशवारं गुरुभ्यो नम इति ॥

M_4 concludes with :

श्रीवेदव्यासाय नमः ॥

CRITICAL NOTES

ON THE ĀPADDHARMA

☞ Purely exegetical notes are given sparingly and only where necessary. — A few corrections and additions to the Crit. App. are included in these notes at the proper place in square brackets.

129

2 [b]) *स्रुतमन्त्रस्य 'whose counsels secretly ooze out, are betrayed'. Cf. st. 9 below, where स्रुत is used in a similar sense in B2 D7. 9 M1; cf. also 12. 124. 27[e], where *स्रुत्वा signifies 'approaching quietly or stealthily; also 12. 128. 2[b].

4 [a]) बाह्य: 'not desirous of permanently settling in the conquered land'. — [d]) 'Making the conqueror release his earlier conquests from your kingdom': the later or recent ones he may not be easily persuaded to give up. The Bom. ed. reads पूर्वभुक्तान् (for पूर्वान्पूर्वान्).

5 [c]) संनिरोधेन 'by practising much restraint or self-denial.' Perhaps also, 'by securely concealing one's own person.'

6 [c]) तद्भावभावे = जीवभावे द्रव्यार्जनभावः, नान्यथा इति निरूप्य. Cn, reading तद्भावयुक्तो, renders it by राजत्वगुणयुक्तः.

8 [ab]) Cn, reading अवरोधान् 'harem ladies', gives an unacceptable interpretation of the line. "One should take extreme care against being captured, seeing that no quarter is to be normally expected [from the enemy] for his foes", i. e., for yourself.

13 [a]) Cn renders सर्वलोकागमं by सर्वस्य लोकस्य प्रसिद्धं शपथाद्युपायं. — [c]) विनयं 'submissive deportment.' — [d]) 'And withal keep the shoes on' [to escape at a moment's notice]. The interpretation of Cv is not equally good.

14 [c]) विलिङ्गं विलिङ्गत्वं राजचिह्नादिराहित्यं, इत्वा संपाद्य। — [d]) [आदौ] मित्रेण मित्रस्य, [तत्सिद्धौ] पश्चात्स्वयमात्मनोऽपक्रमणमुपक्रमेत्। The current reading विलङ्घयित्वा मन्त्रेण can be interpreted with Cn.

130

☞ The questions mooted here and in adhy. 138—140 have reference to a time of distress and degeneration properly subsumed under the आपद्धर्म. Adhy. 138 is the well-known "Kaṇiṅka-nīti", adopted from here into the Ādiparvan, B. 140 = App. I (No. 81).

3 [a]) विज्ञानबलम् 'the abstract rule of right as modified by exigencies of practical experience': cf. 6[a] below, as also 12. 162. 17[b]. This is quite legitimate: Vide Edgerton on Jñāna and Vijñāna in *Festschrift Winternitz*, pp. 217-220.

4 When times are out of joint, weaker souls seek refuge in the more despondent type of भक्ति. Cf. the interpretation of Cv on this stanza. — [c]) This is clearly worded in Manu. 11. 19. — स कृत्वा प्लवमात्मानं संतारयति तावुभौ। — [Crit. App., line 6: *read* सर्वेषां (for सवेषां).]

5 [ab]) 'Without allowing his own position in the kingdom to be endangered by [the people's] excessive wrath.' The accepted text is found in Ś1 alone.

8 [a]) For प्रकृतं, Cn reads प्राकृतं and explains it as आपद्धर्मोपयोगि. — [d]) The मेधाविन् finds a special application of it, as for example, rather than a general levy, he imposes it on those who are राष्ट्र-द्वयस्था धनिकाः कदर्यत्वेन दण्डार्हाः. [Crit. App., line 1: *after* "damaged", *add* "for 8[a]".]

9 [b]) सत्कृतैः=सत्कारैः. — [c]) यातयेत 'bring into trouble or distress'. This reading is given by Ś1 D1.5.9 only. The S reading, नाब्राह्मणान् याजयेत, is out of context and is suggested by the 'Brahmin-non-Brahmin' controversy.

10ff. The principle laid down in st. 9 is the guiding principle, the norm, or the beacon-light (सनातनं चक्षुः), with the help of which other actions should be judged or investigated. —Others, however, do not wish that the strict letter of the law be qualified by considerations of expediency (st. 15). If a respectable Brahmin has to be punished, he should not be spared. The clamour of the people, one way or the other, should not warp your judgment (st. 11, 17). The final decision to be reached should be by an appeal to your own conscience (st. 18). —[Crit. App. to colophon, line 4: ins. a semicolon *before* T1.]

131

1ff. While Dharma (moral law) is the foundation of the state, the exchequer is its *sine qua non*. Mere high-sounding principles, if not backed by the exchequer and the army, can end only in suicide (4-5).

6 [d]) अभ्युत्सहन्ति 'thwart or bring to ruin'.

8 Construe: शालावृका इवानुवर्तन्ते। [नृपस्तान्] जिघांसुरिव विन्दति।

10 [b]) For दस्युगणैः, मृगगणैः, is a *lect. fac.* The contrast here, however, is between turbulent दस्युs and दस्युs in their natural state, which latter is not without moral regulations of a sort. ❀ Cn: दस्युभिः (in [d]) दस्युप्रायैरमात्यैः। अत्यन्तापन्नस्य वनस्था दस्यवोऽपि कार्यकराः। ❀

11 [cd])'Even the Dasyus' conscience revolts against acts of cruelty perpetrated [by others]'.

15 [c]) परिस्थानं 'coersion, duress'. The v. l. पथि स्थानं would mean 'waylaying'.

16 Construe: ये दस्योर्विनाशाय न अभिसंदधते, तान् पालभ्यापि दस्यवो नशेषं न कुर्वन्ति।

18 [cd])=(var.) 12. 107. 18[cd]. अशेषकरणम् 'spurlos vernichten,' as the phrase used to be.

132

1 [a]) कर्मान्त° =कर्मनिश्चय°, 'laying down the decisive policy to be followed'. — [cd]) To a Kṣatriya who really knows his job, Dharma and Artha ought to be clear outright issues, regarding which there can be no subterfuge or camouflage. —[f]) The current understanding or interpretation of Dharma (धर्मयापना) does not admit of direct proof.

2 [ab]) The Mbh. commentators seem to have lost the original "Vṛka-pada (Wolf-foot)" story. Haribhadrasūri's Ṣaḍdarśanasamuccaya (Chowkhamba, p. 73) has the line—

भद्रे वृकपदं पश्य यद्वदन्ति बहुश्रुताः।

Guṇaratna's commentary on it offers the following explanation: अत्रायं संप्रदायः। कश्चित्पुरुषो नास्तिकमतवासनावासितान्तःकरणो निजां जायामास्तिकमतनिबद्धमतिं........प्रत्यहं प्रतिबोधयति। सा तु यदा न प्रतिबुध्यते तदा..........निशायाः पश्चिमे यामे तया समं नगरान्निर्गत्य तां प्रत्यवादीत्–प्रिये य इमे नगरवासिनो नराः परोक्षविषयेऽनुमानादिप्रामाण्यमाचक्षाणा लोकेन च बहुश्रुततया व्यवह्रियमाणा विद्यन्ते पश्य तेषां चारुविचारणायां चातुर्यम् इति। ततः स नगरद्वारादारभ्य चतुष्पथं यावत् मन्थरतरप्रसृमरसमीरणसमीभूतपांशुप्रकरे राजमार्गे द्वयोरपि स्वकरयोरङ्गुष्ठप्रदेशिनीमध्यमाङ्गुलित्रयं मीलयित्वा स्वशरीरस्योभयोः पक्षयोः पांशुषु न्यासेन वृकपदानि प्रचक्रे। ततः प्रातस्तानि पदानि निरीक्ष्य अस्तोको लोको राजमार्गेऽमिलत्। बहुश्रुता अपि तत्रागता जनान्प्रत्यवोचन्—भो भोः। वृकपदानामन्यथानुपपत्त्या नूनं निशि वृकः कश्चन वनतोऽत्रागच्छत्—इत्यादि।

4 [cd]) 'Much that is unwholesome [passes muster] with those in power: [against them] nothing can afford protection because of the fear they inspire'. Or, understand thus: बलवति न किंचिदपि बहुपथ्यम्। [बलं] भयात् त्रायते। Cf. 5 below. —[Crit. App., line 10: *read* गृहीतं *for* गृहीत.]

5 [a]) उभौ=बलधर्मौ (Cn); rather, सत्यं (=धर्मः) अधिकारश्च (=बलं or potence).

7 [ab]) A person lacking in strength (anīśvara) conveniently clings—like the creeper—to the tree of Dharma for support.

8 Cf. 12. 123. 16. — [b]) परिमाणं नियच्छति 'curtails

or is found lacking in prestige or capacity'.

12 [Crit. App., line 1 : *read* 123 *for* 124.]

13 a) 'I am — I want to be — thus and thus : like those good people'. Cv explains the S reading स्तसीति by अस्ति परलोक इत्येव वदेत् ।

14 a) ब्रह्मक्षत्रं '[assemblies of] Brahmins and Kṣatriyas'. The corresponding 12. 123. 21 passage reads धर्मान्वितान्. ❀ Cv: क्षत्रं (subject), बहु दुष्कृतं कृत्वा, तत्परिहाराय ब्रह्म (object), ब्राह्मणकुलं, संप्रविशेत् । ❀ This is a forced interpretation. — cd) बहु तत्तदुच्यमानोऽपि 'despite the tales or slanders that might be current about him'.

15 [Crit. App., line 14 : *read* 8c–9b.]

133

2 The S recension om. this praise of Kāpavya. – [Crit. App., line 7 : *read* (B2 °न्स्वं).]

4 d) निपानानां 'places of drink and shelter' frequented by them.

15 b) सीरविघ्नं 'hindrance in ploughing, i. e., field-work'. — cd) = 'places of worship'.

16 c) अपचितिः 'restitution'.

21 "Those, whosoever they may be, that secure their subsistence by bringing the state into jeopardy : they, after accomplishing the fall of the state, do themselves perish as surely as worms when the corpse, which they fester, is destroyed". — No stronger language could have been used !

134

4 d) पचन्ति, अभोग्या ओषधीः इन्धनं कृत्वा.

5 c) आनन्तिकां 'void of purpose'. Cf. शार्ङ्गधरपद्धति, st. 276.

6 cd) तद्विधं (i. e., आनन्तिकं) कोशं (subj., neut.) [अपि लोकान्न प्रीणयेत्]. Hence only a धार्मिक king is entitled to make the हरण. Otherwise mere change of ownership is of no use.

8–10 "There are plants and creatures, as also beings endowed with the faculty of speech (सुक्तवाचो), who all agree in being born and brought up in evil or filth. That is the reason why irreligiousness (अयज्ञः) becomes rampant". They ought to be trampled down. — 9d) 'Only so can Dharma be achieved'. The Dharma is evidenced in many small acts which gather weightage. — 10b) उलपम् 'soft grass'.

135

☞ The method of fishing here described (draining the pond, picking up the fish from the mud, stringing them on to separate threads (उद्दान) and finally washing them) seems rather peculiar.

11 c) ❀ Cn : योगैर्, जलस्याकुलीकरणादिभिरुपायैः । ❀

19 [Crit. App., line 7 : *for* 'repeat' *read* 'repeat, while the Cal. and Bom. ed. *ins*., in place of 19'.]

20 d) तुल्याः 'of equal importance': none too small (or too large) to be neglected ; or, possibly, तुल्याः = परीक्षणीयाः, worthy of close scrutiny.

22 d) The current reading is कामे चाभिमतौ, i. e., अभिमतौ not only in Dharma, Artha and Mokṣa alone. कामेशाभिमतौ, i. e., कामेशत्वेनाभिमतौ.

136

6 a) प्रार्थ्यमानेन 'is wanted, sought out, hounded, set upon'; the v. l. प्राप्यमानेन conveys the same idea : 'is within reach, or at striking distance'.

13 c) सामर्थ्ययोगात् 'According to the exigencies of affairs'. The सामर्थ्यगति regulates the actual course of events.

19 d) °[आ]वृतः 'crowded'.

20 c) वैरन्त्य n. of a prince named after the city of वैरन्ती or °न्त्य. Cf. Arthaśāstra p. 41 ; कामन्दकीयनीतिसार 7. 53 ; Harṣacarita (B. S. S.) p. 271 (where वैरन्ती ['of Virantī'] is a v. l.). The Mārkaṇḍeya Purāṇa 58. 32 gives वैरत as the name of a people (सिन्धुकालकवैरताः).

23 [Crit. App., *read* line 4 thus : Ś1 K V1 Bo. 5 Da Dn1. n3 D1–5. 7–9 चांडालो ; G1 चंडांडो (for चण्डालो).]

28 [Crit. App., line 6 : *read* °द्व्यम्.]

33 [Crit. App., line 4 : *read* K2 *for* K3.]

36 b) शतैकीयं — एकास्मिंस्तिष्ठति एकीयम् । शते एकीयं

शतैकीयम् (Pāṇini 4. 2. 114). See *Rājataraṅgiṇī* 8. 1272. — ^{c}) समन्तसंशया 'with peril menacing from all quarters'. [Crit. App., line 9: *read* $_{3, 5, 7, 8}$ *for* $_{3, 5, 7, 8}$.]

38 ^{d}) 'As long as breath lasts'.

46 ^{d}) 'I hope I shall succeed, by my association with him, in instilling in him a part of my own wisdom!' [Crit. App., line 1: *after* S, *ins.* '(G3. 4 absent)'.]

49 ^{a}) *विषत्तव्यं from √ वि+सद् 'to be downhearted'. D4 comes nearest to the emendation, and K1 D9 point the same way.

58 ^{c}) 'A thing done too late can achieve nothing': so make up your mind now.

64–65. The hapl. om. of these stanzas in M suggests doubt about their authenticity. Their style is also slightly ornate; the hapl., however, is unquestioned.

65 ^{b}) वैडूर्य, 'beryl' appropriately called 'cat's eye'.

67 [Crit. App., line 3: *read* K2. 4. 5 *for* K3–5. — Line 6: *read* K2 *for* K3.]

78 ^{a}) ते, supply प्रसादात्; cf. 76^{e}. Or, construe with सर्वकार्याणि.

79 The extra passage 310* following this stanza is in the very rare Āryā metre, and occurs only in some middle-group MSS. Cf. Hopkins: *Great Epic*, p. 358. — [310*, line 1: for प्रत्यप°, *read* प्रत्युप°.]

81 ^{d}) पितृमातृवत्—पितुर्मातुरुरसि इव ।

102 ^{a}) भीतवत्साध्यं—यावद्भीतियुक्तं तावदेव अप्रतिलोमं भवति । — ^{b}) भयसंहितम्—भयेन हेतुना संधिमुपगतम् ।

107 ^{c}) तमपि would be grammatically smoother. What Palita means is not one solitary thread, but a bundle of complicated knots centred round one principal thread. Cf. the D5 variant बाहुल्यं तद्विशेषतः; cf., however, 115^{a}.

110 ^{b}) पलितः 'grey-haired' (for which the S variant is खनित्री 'with a pickaxe in hand') was wrongly supposed to go against the epithet विकचः in 109^{e}, which should rather be understood as = विकच्छः 'with the lower hem of his garment not tucked up into the waistband' (Mar. कांचा न घातलेला)— an apt description of the fowler's dress. पलित happens to be the proper name of the mouse, which might have suggested the S variant with a view to avoid confusion.

117 [Crit. App., line 10: *read* 'M1–3 om. 117^{ef}'.]

136 ^{c}) Without fully considering the ultimate end (*artha*) and the available means (*yukti*) therefor; i. e., without first settling for what purpose each is to be employed.

141 ^{a}) निकृतिप्रज्ञं 'intent upon some treacherous deed'.

143 ^{a}) 'A rash person is not his own master,' cannot be trusted to safeguard his own interest.

152 ^{c}) 'Now that you have been saved from peril unexpectedly'.

153 ^{d}) विकुर्वन्ति 'changing', adj. to रूपाणि.

156 ^{b}) सामर्थ्यात् = समानार्थत्वात्.

164 ^{b}) संनिसृजसे—as your commissioned agents; cf. निसृष्टार्थदूत in the Mālatī–Mādhava Act 2, end.

169 [Crit. App., line 1: in the beginning *add*: 'D9 transp. 168^{cd} and 169^{ab}'.]

180 ^{b}) यावयितुम्, 'to cause to be separated or sent away'. — [Crit. App., line 3: *read* D2. 3. 5. 8 *for* D2. 3. 5. 7. 8.]

183 ^{b}) प्रीयते irregular for प्रीयमाणाय.

185 ^{a}) 'In an affair where you have to cooperate with your enemy'.

189 ^{d}) जातिकिल्बिषात्—जात्यापि किल्बिषं यस्मिन्, किं पुनः कृतेऽप्रिये । जात° seems to be *lect. fac.*, referring to the damage to the उन्माथ. — The reference to the चण्डाल forms the decisive argument which makes the cat flee away.

200 ^{a}) संविधिः 'preparations'. — ^{d}) Cf. 199^{c}.

202 "'Entertain fear' is an advice not necessarily to be shunned under all circumstances. For, the consciousness of fear—more than utter absence of knowledge [as to the sources of fear]—can induce the person to go and seek counsel from

those possessing knowledge as to the haven of safety."

209 [d]) पूर्वजित्वाः 'secure early success'. For जित्वा 'winning', cf. Tait. Br. 3. 7. 6. 15, 69; Pañcaviṁśa Br. 14. 3. 15. 9. An analogous formation is वाजिजित्वा, where Bhaṭṭa Bhāskara remarks —छान्दसः क्यप्.

211 [d]) "Should pursue 'peace-or-fight' policy towards different enemy-circles".

137

☞ Benfey gives a German translation of the story in *Pantschatantra*, Introduction, pp. 561–570.

9 [Crit. App., to 321*, line 4: *after* B, *ins.* (B1 damaged).]

10 No motive for killing the bird is given in our text, which, perhaps, need be no other than a mere wanton childish impulse to destroy. So the Jātaka says: *hatthehi parimaddantā māresuṁ*. The Arabic version gives the strange motive that the birdling had made the floor dirty; the Greek, that the birdling had pecked and wounded the young prince; and the Hebrew that it was an act of sheer vexation or weariness of mind. — [Crit. App., line 2: *read* Bo. 1. 3. 5 *for* Bo. 1. 3–5. — Line 4: *ins.* semicolon after यत्नेन and *add* 'B1 धात्र्या हस्तप्रदत्तेन'.]

18 "A wilful act of sin recoils direct upon the perpetrator. Its goodness or badness, bringing accordant reaction in its train (कृतस्य प्रतिक्रिया यस्मिन्), suffers no dimunition".

23 [d]) The v. l. नियच्छति can mean 'secures under its grasp,' — the subject, as with the text निगच्छति, being वैरं.

25 [Crit. App., line 14: *read* 25[cd] *for* 25[ab].]

26 [c]) क्लिन्नपाणिः 'with [the right] hand ever wet [with water poured in the act of making unending presents]'.

28 [d]) पूर्वं, 'the past [misdeed]'.

30–33: The Jātaka Gāthās are surprisingly close to the Sanskrit —

अवासिम्ह तवागारे निच्चं सक्कतपूजिता ।
त्वमेव दानि अकर इन्द राज वजामहं । ति ॥
यो वे कते पतिकते किब्बिसे पतिकिब्बिसे ।
एवं तं सम्मती वेरं वस कुन्तनि मा गमा । ति ॥
न कतस्स च कत्ता च मेत्ती संधीयते पुन ।
हृदयं नानुजानाति गच्छँ ञेव रथे सभा । ति ॥
कतस्स चेव कत्ता च मेत्ती संधीयते पुन ।
धीरानं नो च बालानं वस कुन्तनि मा गमा । ति ॥

38 [d]) सपत्नजं च अपराधजं च सपत्नापराधजे, ताभ्यां सहितं = ससपत्नापराधजम् ।

39 [a]) दाता, i. e., वैरदाता, 'avenger of enmity; cf. वैरदेय in Ṛv. 5. 68. 1; also काठक 23. 8, 28. 2, 3, 6 — वैरदेयादीषमाणास्ते दिशोऽमोहयन्. For तत्र दाता, पुत्रहन्ता is a v. l. found in a Telugu MS. (TJ of the collation sheets) not accepted in the Crit. App.

41 [ab]) The three methods of दान, दण्ड (= पारुष्य) and सान्त्व are mentioned in this order in the text.

46 [d]) तन्निमित्तं = कालनिमित्तं, Time being the supreme architect.

47 [b]) एकैकस्य, is *lect. diff.* in the sense of the S *lect. fac.* एकैकं (Cn, एकैकेन).

48 [b]) शुभे as voc.; also शुभे and [अ]शुभे, i. e., शुभाशुभे अन्योन्यकरणे.

51 [c]) निर्याणं, final departure, death.

62 Through an unfortunate change of 324 into 342 in the process of proof-correction, star-numbers 325–342 have been ignored altogether. The mistake was discovered too late to rectify the following star-numbers.

65 [a]) अन्तिकम् = आत्यन्तिकम्. आसज्य 'hugging close to his bosom'.

66 [c]) The editions subst. the regular उशना for उशनाश्च.

67 [Crit. App.: the comm. quoted at the end is Cn, *not* Cv.]

71 [b]) नेहन्ते 'possess no relish' for anything. — [c]) 'Through entertaining extreme and unabating fear'.

74 [ab]) आश्रित्य...अभिपद्यते, 'elects...and continues'.

78 [c]) कर्म तन्त्रं, 'action their potent-magic'.

90–91 While कुमित्रे occurs twice, कुपुत्रे is al-

together omitted. It would be better to read कुपुत्रे in 90ᵃ, though the S version and Ś1 (*sup. lin.*) do so in 91ᵃ. The corresponding Harivaṁśa passage (B. 1. 20. 119-21) also does not help. So, the repetition has been reluctantly retained.

93 ᵇ) It is possible, but not necessary, to read [अ]तीव्रशासनः· तीव्र, 'efficient or really operative'. — ᶜᵈ) When [by preventing oppression] the king evinces anxiety to protect the poor, that [must be understood as evidence of the king's own kindly disposition, and] cannot be set down as due to any other (personal) tie that the king has with the poor. For अभिसंबन्ध, cf. Manu. 5. 63. Reading स चैव (for न चैव) in 93ᶜ, the line can mean: "When the king evinces real anxiety to protect the poor, that is, in fact, the greatest tie that can subsist between the two".

95 [Crit. App., line 10: *read* पालयेत् *for* पालयेन्.]

99 Cf. Manu. 7. 4-7.

138

☞ The "Kaṇiṅkanīti" is given in the Śāntiparvan (but is not given in the Ādiparvan) by Kṣemendra's *Bhāratamañjarī*, although the *Āndhra Bhāratamu* has the Nīti in both places. The Javanese version, as also the commentator Devabodha, omit it from the Ādi, but whether they give it in the Śānti or not cannot be stated, as their texts for the Śānti are not available. The more reliable MSS. representing the Śāradā version, as pointed out by Sukthankar (Ādi, p. 574), omit the section from the Ādi, but give it in the Śānti.

17 ᵃ) Böhtlingk (*Sprüche*, no. 117) emends अञ्जलिं into अञ्जलिः, as in our D7 T G1. 2. 5. We can easily supply कृत्वा.

19 तिन्दुक Diospyros embryopteris, a kind of resin.

21 The commentators bring out the intended sense as follows —

कोकिल — **Ca.** b — कोकिलस्य मधुरालापित्वं सौभाग्यत्वं च ।
Cn — स्वपोष्याणां परैः पोषणम्, citing several practical examples of how this can be done.
Cv — परमुखेन स्वकार्यकरणम् ।

वराह — **Ca.** b — श्रुतिबलीयस्त्वं शत्रुविषये पराक्रमित्वं च।
Cn — मूलोत्खननं, तच्च राजा शत्रूणां कुर्यात्।
Cv — परकीयभूमिं बलात्प्रविश्य धनधान्यापहारः।

मेरु — **Ca** — सर्वोच्चप्रकृतित्वम् ।
Cb — कोषबहुलत्वं सर्वोच्चप्रकृतित्वं च ।
Cn — अचञ्चलत्वमनुल्लङ्घनीयत्वम् ।
Cv — (reading मेषयोः) — अन्योन्ययुद्धेन वैरिणः शिरस्ताडनम् ।

शून्यवेश्म — **Ca.** b — सर्वाश्रयत्वं सर्वत्र समवर्तित्वम् ।
Cn — शून्यस्य वेश्मनः संपदागम इष्टः ।
Cv — एकाधिपतिरहितस्य वेश्मनः सर्वोपसेव्यत्वम्।

व्याड — **Ca.** b — (reading व्यालस्य) — व्याघ्रस्य छिद्रानुसारित्वम्, प्रतिभयहेतुत्वं च ।
Cn — (reading नटस्य) — नानारूपत्वम्। **Cnp** (reading व्यालस्य) सर्पवदवन्ध्यकोपत्वम्।
Cv — सर्पस्य बलात्परकृतवेश्मन्यवस्थानम् ।

भक्तिचित्र — **Ca** — नटस्य नानागतिवेषधारित्वं च ।
Cb — नटस्य भावनावेशधारित्वं च ।
Cn — (reading भाक्तिमित्रस्य) — स्वाराध्योदयः स्वप्रतिपाल्यानां प्रजानामुदयः ।
Cv — दृष्टेः प्रियत्वं कार्येण कस्याप्यसाध्यत्वम् ।

Cb quotes विशालाक्ष —

वराहहंसकाकोलमृग्यागावमहीक्षिताम् ।
पञ्चास्यवकगृध्राखुसारमेयगतिश्चरेत् ॥

25 = Manu 7. 106. ❀ **Cb** : बकवदिति — यथा बको बाह्याभ्यन्तरनिष्पन्नः । सिंहवन्निर्भयः । वृकवद्धर्मान्तरेण गमनम् । शशवदिति वेगेन । ❀

26 With 26^{ab}, cf. Manu. 7. 50^{ab}.

27 ᵃ) In the corresponding Ādiparvan passage (B. 1. 140. 13), **Cn** explains: अयं शत्रुः चापं तृणमयं तृणवन्निष्प्रयोजनं कुर्यात्, and with the same (understood) subject, he explains 27ᵇ by: यथा व्याधो मृगान्विश्वासयितुं मृषा निद्राति, विश्वस्तेषु च तेषु प्रहरति । A more acceptable sense would be: "Hide your bow beneath the grass; or make your bow of such soft and pliable material as grass [or, turn, on occasions, even a blade of grass into a weapon]. Sleep the [watchful or alert] sleep of the gazelle."

35 ᶜᵈ) "In consequence of subsequent increase [in the enemy's strength] or decrease [in one's own strength], there might ensue a recrudescence-

of-danger (abhivṛtta), which one should closely attend to (निशामयेत्)." अभिवृत्तं, अभियोगार्थमागतम्.

37 [c]) वा, इवार्थे ।

39 [b]) अपवत्सयेत् (in Ś1 K2.4 only), 'behave as towards a weaned calf': with cautious watchfulness; neither too much love nor too much apathy. This watchfulness serves as a transition to the topic of the चारs in st. 40 onwards.

47 [d]) भूतिवर्धनाः (√वर्ध छेदनपूरणयोः) as in नाभिवर्धन. Cf. 12. 99. 47; also 12. 74. 8, note.

49 [cd]) Cn, reading प्रतिपुष्पफलाघाती, explains: द्विजः पक्षी यथा सर्वं वृक्षस्य पुष्पं फलं च नाशयति तद्वत् । In the adopted text, पुष्कल = a measure of corn equal to 16 morsels—पुष्कलानि तु चत्वारि आढकः परिकीर्तितः। Cf. कात्यायनश्रौतसूत्र 25. 5. 8. To be प्रतिपुष्पफलाघाती, i. e., to pounce upon each and every—even the slightest—indication of progress and prosperity in the enemy, would not be good policy. You allow them to pile up a पुष्कल, and then destroy it. The means of destruction are: प्रत्युत्थान [meaning (i) getting up as a mark of respect and (ii) sudden sally]; अभिवाद [meaning (i) salutation and (ii) reproof]; and संप्रदान [meaning (i) gift and (ii) bribe or surrender]. In the corresponding App. passage in the Ādiparvan the reading is प्रतिविश्रब्धघाती स्यात्.

56 ❀ Cn: शत्रोरियं गौरिति तद्विषाणचर्वणे प्रवृत्तस्यायासो व्यर्थस्तद्वत् । ❀

57 [Crit. App., line 13: *for* G1. 2. 5 *read* G1. 2.]

58 [d]) The metre can be regularised by स्वल्पोपि अग्नि°, or स्वल्पो अप्यग्नि°. — With the st., cf. Harivaṃśa 1. 20. 31. — [Crit. App., lines 3-4: *for* 'S (M2 om......... (hypermetric)', *read* 'G1 M1. 3. 4 ऋणशेषमग्निशेषं; T1 G5 °शेषमग्निशेषं च (hypermetric); T2 G2 °शेषं चाग्निशेषं.']

62 ❀ Cn: बकवदालीनो निश्चलः, शुनकवज्जागरूकश्चोरसूचकश्च । काकवत्परेङ्गितज्ञः । ❀

63 [cd]) "They should neither be permitted to quarrel amongst themselves (भेद), nor present a united front (संघात)"!

64 Cf. Mudrārākṣasa 3. 5[a].

139

7 [Crit. App.: *from* the beginning of line 6, *transf.* — [b]) *to* the beginning of line 5.]

18 [a]) For जलस्थाय, cf. 12. 135. 2[a], 4[a]. [Crit. App., line 8: *read* D1 -स्वाख्या वा (for -स्वाध्याया).]

19 [b]) -विपणापणा 'external (import-export) and internal trade'. — [c]) -पूग- 'assembly of townsmen'.

22 [a]) -संकल्पा 'festive decorations at *yātrās*, etc.'. — [d]) परस्परहराहरा 'with mutual seizing and robbery'; cf. Pāṇini 2. 1. 72 — क्रियासातत्ये आख्यातमाख्यातेन समस्यते ।

24 [Crit. App., *ins.* at the beginning "For the repetition in D4, cf. v. l. 23. —"]

28 [b]) -आच्छादना (under Pāṇini 3. 3. 107) 'roofing'. — 349* supplies an essential item in the description!

35 [b]) कुतन्ती (in Ś1 K1 D1 only) 'a long soiled cord'.

37 [c]) समात्पूर्वं विशिष्टतोऽस्तेयम्; हीनात्पूर्वं समतोऽस्तेयम् ।

39 [a]) अन्तावसान = अन्त्यावसायिन् = a person of the lowest class or status (अन्ते अवसानं [i. e., अन्त्यः अवसायः] यस्य); cf. Manu. 10. 39; मेदिनी (under Amara 2. 10. 10) — अन्तावसायी श्वपचे मुनिभेदे च नापिते । Cal. ed. reads अन्त्यावसानाय.

42 [Crit. App., line 5: *read* °वि° *for* °वि.]

60 [d]) भक्ष्यामि (irreg. fut., aniṭ). The proper form of the root should be भ्रक्ष् (or म्लक्ष्, acc. to मैत्रेय; cf. Dhātupāṭha 21. 27). —'I shall eat convention by reason of hunger'! The other variants are flat.

62 [b]) अभक्षस्य- न विद्यते क्रियते वा भक्षः भक्षणं यस्य।

64 [a]) प्राणमन्यं 'any augmented lease of life'.

68 [a]) इति = एतादृशं with 68[b]. — [cd]) It is not so much the loss of the श्वजाघनी as your own अकार्यकरण that pains me: you ought not to do this.

70 [c]) 'misdeed is not for imitation'.

73 Viśvāmitra says that his present act, like that of Agastya, is in the interest of a Brahmin, viz., himself! — [c]) तं = आत्मानं = इमं देहं.

74 The Caṇḍāla replies by pointing out that men have elected to give up life rather than eat forbidden food. — [b]) प्रतिकुर्वन्ति, 'counteract' death

118

by अभक्ष्यभक्षण. — [d]) प्रियस्व = प्रीणयस्व. "Win your [highest] wish even remaining hungry," as people are known to do.

75–76 "Justified is doubt concerning post-death existence, as also whether actions are absolutely annihilated (we can read विनाशः as well as [अ]विनाशः). I, however, possessing the conviction 'I am living', desire to save the base (= body) and so shall eat the uneatable. I am satisfied that it (i. e. the base, the body) is bifurcated into intellect (apparatus of knowledge) and Ātman. The identity of these two is the result of error, as when one says, 'the skin is the eye'. Even though I am acting under the imputed-doubt of sin, [after death] I shall not [for that sin] be [acaṇḍāla] like you". —The available variants for 75[c] are make-shift attempts to eke out a suitable sense. The proposed emendation is not however quite convincing. It is actually found in a Malayālam MS. (M_4 on the collation sheets) which is outside the Crit. App. Cv is, it seems, much to the point. ❀ Cv : अहं पुनर्वर्ते इत्याशयात्मेत्यत्र। अहं पुनर्वर्ते सद्वर्तनवान्भवामि। शुष्कं (Cv v. l. for मूलं) क्षुधया शुष्कं शरीरं रक्ष्यं पूर्वं स्वर्गसाधनसंपादनार्थं दहे इत्युक्तम्। ❀

77 [c]) दुष्कृती 'it may be wrong on my part' to blame you, etc.

80 [c]) धर्मतः (= धर्मे) 'on the side of righteousness' in eating the canine haunch.

81 [c]) स्वमलेन 'each by *his own* taint or sin'.

84 "There is moral-delinquency in both lifting as well as eating this: but there has to be made, through proper-regulations, an exception to each. Where no direct-injury-to-life, nor any the least utterance tending to falsehood is involved, there the act of eating should be permitted: it does not mean any very great sin." There is no hiṁsā, because Viśvāmitra did not himself kill the dog; there is no stealing or falsehood, because the action is all over-board; and the eating is for saving life and also thereafter for acquiring further merit by acts of expiation and penance (st. 82.).

85 [cd]) अभक्ष्ये भक्षणाद्दोषं न पश्यामि are the words of the sage quoted by the Caṇḍāla, who argues that, under the circumstances, Viśvāmitra must be presumed not to accept the Veda or any other Dharma as authority (कारणं).

86 [a]) Contrast 12. 159. 70, which must have been unknown to Viśvāmitra as a Vedic command. — [cd]) "These several respective acts (such as सुरापान or श्वजाघनीभक्षण) have to be [morally evaluated] each as it actually is and by itself. So my proposed action does not violate the Law in the least."

87 [b]) The subject of बाधते is कृत्यं (understood); the variant तद् (for तं) points to that. "Even a well-known, well-behaved and wise man is, through being in awkward predicament, through destitution, or through censure, liable to commit wrong. And even after he regains, through constant practice [of penance], his old status, he has all the same to suffer punishment for his lapse." The ref. in 87[c] is to 82[ab].

88 [ab]) मातङ्गः कौशिकं निववृते (returned to attack; made the rejoinder); or, in the causal sense, = निवर्तयामास, attempted to persuade. A simpler way is: कौशिकमुक्त्वा मातङ्गो निववृते (ceased speaking).

89 [a]) पञ्चाङ्गीं 'the haunch,' consisting of अस्थि, मांस, मेदः, रुधिर, and त्वक्. — 357*, given by the middle group of MSS., is a late and deliberate attempt to exculpate sage Viśvāmitra. The passage is unknown to the older N and the S recensions.

140

3 [ab]) 'This is not merely a text-book exposition of Dharma'. — [cd]) 'This is what ensues from real wisdom: the honey garnered by the wise'. Cf. Manu. 12. 106.

4 [ab]) 'There should be cumulative (प्रति-) use of many sage counsels from everywhere'. Cf. 6[cd].

7 [d]) पुरस्तादनुदाहृता प्रज्ञा 'not a stale and oft-cited word-of-wisdom', but an altogether fresh formulation of it.

9 [ab]) 'True-wisdom has many side-wise facets (or issues): it is like a stream with devious-flowing currents'.

15 [a]) वाक्क्षुरीमत्त्वा, 'knife-swallowing jugglery'!

17 [b]) मघवान् (for मघवा) is found in several good MSS. and could have been adopted into the text as an instance of 'Homer nodding'.

20 [b]) ❀ Cn : समूहे सभायाम् । ❀ In view of 19[b], समूहे=समूहनेन, स्वप्रज्ञयैव केवलया व्याकृते सति ।

22 [a]) अव्यपदेश्यं 'not to be falsely propagated'. 22[cd] are the words of Uśanas. The व्यपदिष्टवाक्य is described as छिन्नमूल and अतथ्यविहित in the next stanza.

23 [d]) यः इदं [अतथ्यविहितं] वाक्यं न उपाश्नुयात् तादृशं कं पुरुषं त्वं तोषयितुमर्हसि ? न कमपि ॥ उपाश्नुयात् 'would see at close quarters'; see through it.

24 [d]) बुभूषितुम् 'with a view to win prosperity'.

25 [b]) सद्वृशं, i. e., designed to sacrifice oneself for the others. — [c]) नतीक्ष्णभूतानां 'of [ordinary] men not made of such stern stuff'. [Crit. App., read the v. l. for 25[c] thus: "— [c]) K1 नभीक्ष्ण-; K3 Dn1. n3 D2. 4. 8. 9 अभीक्ष्णं; K5 D8 अभीक्ष्ण-; V1 B Da D5 न तीक्ष्णं; D7 T G1. 2. 5 M1. 3. 4 न तैक्ष्ण्याद्; M2 न तैक्ष्ण्यो (for नतीक्ष्ण-)."]

26 [Crit. App., line 2 : *read* दोषात् *for* -दोषात्.]

34 [b]) अन्यः, i. e., the ideal क्षत्रिय that you envisage. Is not the difference between the क्षत्रिय and the दस्यु a valid one, not to be altogether transcended? — The question is quite characteristic. The appeal eventually is to be to the judgment of the wise man, not to brute majority or sheer prosperity.

141

3 The शरणागतपालन of नृग is not found in the Mbh. in the various references (e. g., 6. 17. 10) to famous kings of antiquity beginning with नृग.

12 [Crit. App. below 361*, *ins.* "Lines 3-4 = Pañcatantra (Kosegarten) III. 142".] It is to be noted that this and the following star-passages 362*-366* and 368*-374*, which amplify the story, are given by the middle group of MSS. only. 373* is quite characteristic !

17 [d]) नौस्थानेन (in Ś1 K1. 2-4 D1. 4. 9) 'landing-platform'. नौसार्थेन or °सार्थैर् is the reading of S and of the middle group of MSS.

18 [b]) संप्रहृष्टः (in Ś1 D1. 7. 9 T G2. 5) 'in a jubilant mood': संप्रवृष्टः is more normal.

142

7 [d]) मनुजः — Obviously the bird regards himself as Manu-born and evinces the normal sentiments of men : cf. st. 12, 25-26 and 39 below.

11 and 27 [Crit. App., line 1 : *before* damaged, *ins.* 'partly'.]

19 [Crit. App., line 6 : *delete* the hyphen in त्वत्स्वदेहे-.]

20 [Crit. App., line 11 : *for* K5 *read* K3. 5.]

29 [c]) यथाशुष्कानि 'as dry as they could be under the circumstances'.

31 [a]) महत् adv. to सुसंदीप्तम्.

143

5 [Crit. App. : *add* at the beginning "for the repetition in T2 G1, cf. v. l. 4."]

9 [c]) महाप्रस्थानम् (cf. also 12. 145. 3), such a 'journey towards death' as the Pāṇḍavas undertake in Book 17 of the Epic.

144

2 [f]) मनस्विनी (Ś1 K2. 4. 5 Bo D1) constitutes a better ground for her being शोच्या than तपस्विनी.

6 [b]) माता (Ś1 K2. 4 B5 Da D1 T2 G1) has better right to be included amongst the three intimate relations than भ्राता. The father gives money ; the mother, love and care ; the son, pleasure : all these and more, the husband gives.

145

14 [d]) गताः (which is regularised by गतौ) agrees *in sense* with the three : कपोतः, कपोती, लुब्धकश्च.

16 [b]) [अ]ल्पजन्मनः (Ś1 K2 D1) is a palpable after-thought.

18 [cd]) has reference to 12. 141. 1ff.

146

☞ The Janamejaya of the following story (adhy. 146-148) is to be distinguished from the well-known Janamejaya at whose sarpa-sattra, Vaiśampāyana recites the Mahābhārata, and also probably from the Janamejaya alluded to in 12. 124. 16[b]. Cv gives the following etymology for परीक्षित् — परितः ईक्षत इति परीक्षित्, विचारकः.

3 [cd]) The exact circumstances of this unwitting Brahmin-murder are not anywhere available.

6 [c]) पापकृत्या, perhaps archaic for °कृत्यया, rather than regular instr. sing. from कृति. cf. उदक्या in 12. 159. 24.

16 [e]) शाश्वतीः in the older sense of 'many'.

147

5 [a]) महानसं, fig., 'provider of ample food'.

6 Construe: ब्रह्मशसानामत एव वेदनिश्चयात्संविदं (recognition) श्रुतीश्च अलभमानानां नः शेषो न भवितुमर्हति. Such being the normal rule, do arrange to bring me once more within the pale of the Śruti. श्रुतीः 'ministrations through Vedic *mantras*'.

7 [cd]) "Persons placed outside the pale of Dharma or Japa perish again and again." For Japa and Jāpakas, cf. B. 12. 196–200.

9 [a]) "Without taking much (वि) into consideration my [little] knowledge". "We could have read [अ]प्रज्ञां, and perhaps also अभिज्ञाय (for अवि°). — [d]) प्रति वाञ्छ 'wish me again to come under thy shelter'; or प्रति may go with the dat. पुत्रेभ्यः.

10 [ab]) The Cal. ed. reads the line as —

किमाश्चर्यं यदप्राज्ञो बहु कुर्यादसांप्रतम् ।

The Bom. ed. reads it as —

किमाश्चर्यं यतः प्राज्ञो ब्रह्म कुर्याद्धयसांप्रतम् ।

The interpretation of Cn (which understands ब्रह्म here and ब्रह्मा in 13[d] as ब्राह्मणः) is very much forced. The other commentators are silent. The Cal. ed. reading refers to Janamejaya's past wrong deeds which he now desires to improve upon. Perhaps, in view of st. 11, the प्राज्ञ here is शौनक himself, whose heart is now mollified, and who is now inclined to commend the king's present mood (10) and not to continue to rate him as before.

12 "A person like you, sorrowing and dejected, not having clear vision of truth and censured amongst the good, has no chance of reaching there (i. e., on the प्रज्ञाप्रासाद) discovering opportunities for doing good". The Cal. and Bom. ed. read the first line thus:

न चोपलभ्यते तेन न चाश्चर्याणि कुर्वते ।

15 [cd]) "Once more I desire to be one practising devotion and treading the path of prosperity".

18 [b]) 'I summon thee to the path of righteousness".

20 [e]) कृतं 'duty'.

148

1 [b]) आवृत्त, 'returned to the norm'.

2 [cd]) Cf. सत्यानृते मिथुनीकृत्य प्रवर्तते लोकव्यवहारः in Śaṅkarabhāṣya on the Br. Sūtra, I. 1. 1 (उपोद्घात); cf. also Tait. Up. II. 6.

4 [ab]) 'Whoso cannot resist, gives away; whoso is in a sad plight (कृपणः) ends by becoming a recluse'. — The कार्पण्यदोष (cf. 6. 24. 7[a]) in fact consists in the failure to take a comprehensive view of things.

9 [b]) आयुः प्रतिपद्येत 'would obtain a fresh lease of life'. — [c]) ❀ Cn: एकान्ततः, अतियत्नेन । ❀ — [d]) तत् संन्यस्य = यज्ञफलसंन्यासं कृत्वा; or तत् संन्यस्य = आयुस्तृणाय मत्वा.

10 [d]) 'One need not then worry even if death were to come the next day'.

11 [Crit. App., lines 19–21: read the Crit. App., for जीविते thus: "Ś1 K1 D1. 4. 8 जीवते; D5 जीवितं; M4 जीवसे (for जीविते)".]

16 [c]) ❀ Cn: संविभागैः दानैः । ❀

17 [a]) ❀ Cn: ओजः इन्द्रियपाटवम् । ❀

21 "One must not think that there is no future for him; that one is past all remedy. Nor should one, in the notion —'I am as good as naught', betake oneself to the unholy". Cf. 31[ab].

22 The fourth part, one has of course to atone for by suffering (भोग).

29 [b]) तयोर्धर्माधर्मयोः (पापपुण्ययोः), सुकृतयोः (done in equal proportion), किंस्वित् जयोत्तरं (ultimately prevailing) स्यात् ।

32 [ab]) "Opens out, by his good acts, the pores in the cloth so that dirt may trickle out through them".

149

☞ Two different motives for the introduction of the Gṛdhra-Jambūka episode are suggested, viz 383* and 384*: neither is apt. In 12. 140. 10-11, it was pointed out how it is possible at times for the 'Satan to quote Scriptures'. The present story supplies an illustration.

1 ^{d}) Vaidiśa = Besnagar.

4 ^{c}) एकात्मक, 'following on his own lonely furrow: cf. कर्मानुगो गच्छति जीव एकः । Cf. 11^{a} below.

6 ^{cd}) Cf. 11. 2. 3: 12. 27. 29.

14 ^{a}) अभ्र 'thundercloud': second simile.

19-20 (To be construed as *yugma*). Birds, when they enjoy the company of their brood, are incapable of perceiving the abstract virtue (of parental affection), such as is perceived by sages (aspiring for bliss in the next world) in the ritual of the *yajña* undertaken for that purpose; yet the birds support their progeny.

22 ^{ab}) "Affection which is to cause them grief: can these men be supposed to have it at all?"

24 ^{a}) अभियुक्तस्य 'of one against whom there is a process in the law-court': cf. राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धवः ।

33 ^{a}) यथाकृता = यथासंपादिता; √कृ 'to win'. Cf. 12. 159. 1^{a}.

43 ^{b}) प्रश्रयोत्तरैः 'deferential'. — ^{c}) 'Seeing that you are wending your way towards the bathing-ghat (जलस्थायं)'. For जलस्थाय, cf. 12. 135. 2, 4, etc.

46 ^{d}) 'Each fits in with the other in the due proportion or settled sequence'.

55 ^{cd}) Cf. Bṛhadāraṇyaka Up. IV. 4. 3.

63 ^{c}) श्वोऽभूते 'before next day's dawn' = सद्यः.

69 ^{ab}) 'Do not be obdurate [and stay here]. It is unbelievable that life can return today and mitigate your sorrow'.

71 ^{a}) मूर्तिप्रदानेन 'by the reanimation of the dead body'.

77 ^{c}) ये, e. g., the dead boy, who has changed over (धर्मविपर्ययः) from the living to the dead and so cannot perceive the weeping parents. For whom then this weeping?

85 ^{c}) कुलशोका(क+आ)करम्, 'causing volumes of sorrow to the family'.

89 ^{b}) 'intent upon some seductive pretext'.

94^{ac} and 95^{d}) नन्दन्ति, प्रतिनन्दन्ति 'shout and counter-shout in glee'.

97 ^{d}) मृष्यतां, 'disregard'; मृग्यतां, 'investigate'; मृज्यतां, 'purify [from the dross of selfishness]'.

101 ^{b}) 'Both sharp and hustling'.

105 ^{d}) नैपुणात् = नैपुण्यात्. See Pāṇini 5. 1. 130.

150

4 ^{c}) शारिक, included, in Vasiṣṭha Dharma S., xiv. 48, amongst birds whose flesh can be eaten.

9 ^{c}) प्रभग्नान्, the combined gender and number for शाखाः + स्कन्धं.

18 The addl. colophon after 18, coming unaccountably in the middle of Nārada's speech, has very little justification. But it could have been retained, following the majority of the MSS.

34 ^{a}) Both स्यन्दन and स्पन्दन are possible readings. The tree is known for its wood which is used for making chariot-wheels.

151

23 ^{c}) For कृत्स्नं (found in Ś1 K1. 3 V1 B1. 3 Da D1. 3. 4), कृच्छ्रं is an equally plausible reading.

152

4 ^{d}) 'परासुता exhaustion or death'. ❀ Cn: पराधीनप्राणत्वम् । ❀

6 [Crit. App., line 11: *read* '(for मदस)'.]

7 ^{d}) The v. l. for अयुक्तता, viz. असक्तता or मुक्तता, can hardly be classified as a दोष. There seems to have occurred an orig. graphic confusion between स, य, म; and the उकार in the Śāradā script passes often unnoticed.

18 ^{a}) आह्रियमाणस्य, 'when forcibly uprooted'.

— cd) 'Whatever traditional practice or custom (संस्था) is perverted, it recoils (अभि-) on the author'.

22 a) परं 'matter of no concern'. — c) गृहीतृ= गृहयालु, acc. to Amarakośa 3. 1. 27. Editions and MSS. unnecessarily improve it into ग्रहीतृ.

32 cd) 'Chance veracity can always be found,' but not the invariable rectitude of the truly great.

153

6 d) तन्द्रीः — The comm. Mukuṭa on the Amara 1. 7. 37 vouches for the existence of this form of the word besides the normal three forms तन्द्रा, तान्द्रिः and तन्द्री. The v. l. seem to suggest that तन्द्रीः was the original reading. The form recurs in B. 12. 228. 48a.

8 a) एतया (unless it refers to the entire group [= एतावता]) prob. refers to परवृद्ध्युपतापिता in 7b. To make it refer to याः क्रियाः in 7d (read in the sing. in several MSS.) is not satisfactory.

10 b) वृद्धं. The variants वृद्धे and वृद्धौ would refer to लोभ. So also, in 10c, लोभस्थाने अज्ञानस्थानं. But this last assertion is not very significant after the earlier statement लोभप्रभवमज्ञानं. Could the orig. text in 10c have been *स्थाने *स्थानं to correspond to क्षये क्षैण्यं ? The स्थानं in 4b, if it is to be distinguished from प्रवृत्ति and वृद्धि, has to be understood in the sense of cumulation, immobility or stagnation. Anyhow the eleven points mooted in st. 4 are not worked out in full details later.

154

16 a) Cn on B. 12. 220. 9, glosses असंरम्भो by अभिनिवेशाभावः, 'not being over-absorbed in anything'. — c) अविवित्सा 'not prying too much into matters that do not concern you'.

17 cd) "Ready to talk to the crowd, but always speaking the truth and not indulging in [undeserved] praise or blame". In B. 12. 220. 11ab, the line is read as one समस्तपद.

19 b) अथ - अथ 'either because his desires are few, or because he has no malice against those placed in a better situation'. — d) 'Never exhibits outward marks of affluence' (such as overflow of temper, arrogance, etc.).

24 This st. advocates the Bhagavadgītā ideal as propounded in 6. 25. 20 (= BG. 3. 20) and elsewhere. — d) "The sage's Dharma is *not* violated" [by the performance of the karman].

27 a) अवाचिनोति, 'picks them up' if they happen to be on the way (i. e., प्रवाहपतित). — b) न संप्रचिनोति 'does not go out of his way to secure them at any hazard'. — d) Cf. Manu. 2. 87; 6. 8; 11. 35. ❀ Cn (under B. 3. 213. 34 and B. 12. 189. 13): मैत्रं मित्रभावस्तदेवायनं परं प्राप्यं स्थानं, तत्र गतः । Again (under B. 12. 278. 5): मैत्रायणगतः । मित्रः सूर्यस्तस्येदं मैत्रं तदयनं गमनं तच्च मैत्रायणं तत्र गतः, सूर्यवत्प्रत्यहं विभिन्नमार्गः, अनिकेतो ग्रामैकरात्रविधिना चरेदित्यर्थः । ❀ It will be noticed that the comm. interprets the same sentence differently to suit the context.

29–31 It will be observed that, like BG. 5. 5, the text here advocates possibility of following both the alternatives of कर्मयोग and कर्मसंन्यास.

33 The ref. here, as even Hopkins admits (*The Great Epic of India*, p. 88), is *not* to the Buddhists.

155

9 b) 'No haven of safety (or no instance of selfdenying discipline) superior to the mother'.

156

7ff. The thirteen forms or aspects of truth enumerated in st. 8–9 are further explained in st. 10–12. Explanations for अमात्सर्य and for ध्यान are absent in the original, the defect being supplied in D7 T G1. 2. 5 by 405* and 406* respectively.

25 c) व्रतं च अग्निहोत्रं च एतयोः समाहारः व्रताग्निहोत्रं.

157

7 c) तिष्ठते 'stops boiling over', and if assisted by श्रीः (dignity), it ceases altogether.

10 Passage 411* is better omitted from the constituted text. It is not given by the Kashmirian version and the majority of the Devanāgarī version and it repeats what is already stated in 9cd. The second enumeration omits मोह as well as लोभ.

Similar omission was found in the preceding adhy. also.

15 [c]) कुत्सा 'feeling of revulsion and contempt' proceeds from 'incoherent speeches', and dies down by taking no notice of them.

18 [f]) तान् = दोषान्.

158

5 [a]) ❀ Cn : दत्तमनुकीर्तयतीति दत्तानुकीर्तिः, आत्मनः वदान्यत्वस्य प्रकाशकः । ❀

159

☞ It is clear that a large tract of this adhy. has been freely adapted from the 11th chapter of the Manusmṛti, unless both are indebted to some common source.

1 [a]) कृतार्थः=संचितार्थः, प्राप्तेऽर्थे यागं करिष्यन्. The rather unusual use of √कृ in the sense of 'to win has prompted the different v. l.; cf. 12. 149. 33[a].

3 [d]) 'Uncooked food should *not* be given outside the sacrificial precincts'. The v. l. चाकृतान्नं (very poorly supported) states just the opposite.

6 [a]) प्रतिविद्धः (as in Ś1 K1. 2. 4 D1), from √विध् विध्यते, 'limping, deficient'. Cf. Ṛv. 8. 9. 6. To remove the obstacle in the way of a Brahmin's yajña, the methods mentioned in st. 7–10 are permissible. St. 11–12 give incidently what may be done to quench extreme pangs of hunger. यद्वेषु (for वेश्मनि in 8[c]) is characteristic of the late middle group of MSS. Kullūka, the comm. on Manu., explains the reading by—यस्माच्छूद्रस्य क्वचिदपि यज्ञसंबन्धो नास्ति । Normally the शूद्र is a poor person, not likely to possess much that can be available for use in the yajña (परिग्रहः = परिग्रहार्हं वस्तु).

11 The comm. Vādirāja, reading यथैव (for तथैव) and अनिःस्वता (for अनश्नता), understands two separate statements in the stanza, one involving सप्तमे भक्ते अनिःस्वता (i. e., leaving enough for six meals) and the other, श्वस्तनभक्ते अनिःस्वता. All that seems unnecessary. A man who is compelled to go without food for three entire days can be excused for any high-handed robbery, *provided* he selects as his victim a person of notoriously evil practices. Cb offers us a different explanation : ब्राह्मणविषयं चैतत् । सप्तमे भक्ते षष्ठकालोपवासे दिनत्रये गते चतुर्थदिने सप्तमभोजनप्रसङ्गे भक्ताभावे दिनैकमात्रभोजनार्थं......हर्तव्यम् । It is to be noted that Manusmṛti 11. 16 gives अश्वस्तनविधानाय (or °नेन) as a v. l. for अश्वस्तनविधानार्थं, and with that agrees the Cb paraphrase दिनैकमात्रभोजनार्थं. For, a pious Brahmin is not expected to hoard food beyond one day's requirements: cf. Manu. 4. 7.

12 [a]) For नृपस्यैतत्, Cb reads तु तस्मै तत्, तस्मै being glossed as द्रव्यस्वामिने. The हरणकर्ता in this case is to himself make the report of his action before the king.

15 [d]) लिङ्गप्रतिनिधिः 'a substitute or alternative determined on rational grounds'.

17 [cd]) वेदनात्, राजनि कृते वेदने, स राजा सुवीर्योऽपि 'अहं ब्राह्मणं प्रति अवीर्यः' इति विद्यात्, तं ब्राह्मणं च आत्मनः वीर्यवत्तरं विद्यात् । The corresponding Manu. passage envisages the Brahmin himself as the reporter.

18 [f]) शुक्ताम् 'sour': cf. Suśruta (N. S. ed.) 4. 1. 17, 25.

24 [a]) उदक्या, उदकमर्हतीति (Pāṇini 5. 1. 66). उदक्या (prob. old instr. sing.)=उदक्यया; cf. पापकृत्या in 12. 146. 6[e].

26 [d]) Cf. the explanation of Ca. A deliberate occupation of a back seat as a sign of humiliation and penitence is meant. Cf. also 27[c].

28 Cf. also 12. 35. 25.

33 [b]) विप्रस्वं चेति, 'the majority reading, is rendered grammatical in M4, reading विप्रस्वस्येति; but there is duplication involved in सुवर्णहरणं and स्तैन्यं. There is a tautology also between *विप्रासङ्ग and अगम्यागमन, *if* विप्रासङ्ग is understood as Cv suggests. आसङ्ग can however be understood to mean 'waylaying or maltreatment' of Brahmins'. — [c]) The v. l. मद्यपाने or °पानात् विहरन् 'vagabondage *after* a drinking bout' (the K2 reading विहारान्मद्यपानं reverses the sequence) gives good sense, as also विहारो मद्यपानं च, these being two separate offences. The reading विहरन् is, however, supported by Ś1 K1. 3–5 V1 Bo. 2. 3. 5 Da Dn1. n3 D1–3. 5. 8. 9 and can be construed only with भवति in 34[d].

35 [cd]) ❀ Cn : यौनं विवाहादिना संबन्धः । ❀ सद्यः चरण in the first three cases involves a fall in the status; not so in the last three cases.

37 [cd]) 37[c] has reference to 35[c]. The three being पतित‌s, the question whether the funeral offerings are to be straight into the blazing fire or sideways (so that the offerings, falling outside the fire, become fit for goblins and rākṣasas, does not arise. Cn, reading अन्नं वीर्यं ग्रहीतव्यं, explains : पूर्वेषु त्रिषु सुरापब्रह्मघ्नगुरुतल्पगेषु मृतेषु प्रेतकर्मण्यपातितेऽपि दाहाद्यकरणेऽपि अन्नं, वीर्यं, हिरण्यं च, ग्रहीतव्यम् । तेषु मृतेषु सपिण्डानामाशौचाभावात् । ❀

42 Cf. Manu. 11. 206.

46 [c]) सूर्मी — In his comm. on Taitt. Saṁ., kāṇḍa 4, Prap. 6, Anu. 5, Sāyaṇa explains सूर्मी as ज्वलन्ती लोहमयी स्थूणा. In *Ibid*, 5. 4. 7, the same is said to be कर्णकावती, i. e., छिद्रवती, अन्तरपि ज्वलन्तीत्यर्थः.

50 [c]) गर्भमज्ञाता — one not knowing the fact that conception had taken place (and so associating with a woman in that condition). — [c]) आत्रेयी is explained by Kullūka on Manu. 11. 87 by रजस्वला or ऋतुस्नाता, which does not seem to suit our passage, particularly 50[cd].

51 [b]) क्ष्माचरः 'sleeping on bare ground'. — [c]) ऋषभेण एकसहस्रं, glossed by Cb as एकवृषाधिकस्त्रीगवीसहस्रम् । एकाधिकं सहस्रमेकसहस्रम् । ऋषभेण एकसहस्रं ऋषभैकसहस्रम् ।

53 [a]) बर्बर 'a low fellow, a blockhead'.

54 [a]) पशुसमो धर्मः = पशुहत्यासमानं प्रायश्चित्तव्रतम्, in consequence of killing [other] living beings.

56 [c]) निराचान्तः 'without even sipping water'.

59 [d]) On Manu. 8. 317[d] (reading संस्थाने बहुसंस्थिते), Kullūka glosses : बहुजनाकीर्णे देशे. Our text recommends just the contrary, reading बहुसंवृते.

63-65 The four persons involved are : (i) the marrying younger brother (परिवेत्ता); (ii) the elder brother whose right of earlier marriage is passed over (परिवित्तः or परिवित्तिः [mas.]); (iii) the bride (परिवित्तिः [fem.], also described as यया परिविद्यते; and (iv) the पाणिग्राह or the priest. Manu. (3. 172) adds to the first three offenders two others : दातृयाजकपञ्चमाः.

66 Cowboys, crossing a river on the backs of cattle, it is said, occasionally indulge in this prank; but if अनावृष्टिः is correctly interpreted by Ca, the offence must have been more general than what one is apt to imagine : cf. Manu. 11. 173.

68 [d]) निराकृति व्रतं, i. e., without the ऊर्ध्ववालं and the मृन्मयपात्रं of st. 67, and so for a longer period.

69 [c]) आदानसक्तेषु 'given to extorting money'. For, such men are अन्-आस्तिक, heretics, and to them money (गोमात्रं) is their all in all (प्राणम्). So monetory fine will tell in their case.

70 Obviously such a ruling did not exist in Viśvāmitra's days. Cf. 12. 139. 86.

71 [ab]) With the accepted text, the construction would be सोमपः सुरापस्य ब्राह्मणस्य गन्धमाघ्राय; while with the majority v. l., it would be सोमपः ब्राह्मणः सुरापस्य गन्धमाघ्राय. The first agrees with Manu. 11. 149[ab].

160

6 [d]) प्रपितामह (the *lect. diff.*). Bhīṣma was the पितामह of युधिष्ठिर, and युधिष्ठिर was in the position of a father to नकुल. 'प्र-' can be also interpreted to mean 'the senior-most' grandfather.

25 [a]) Both अकृष्टाः and हंसाः are classes of sages; the former may = अकृष्टपच्याः.

31 [d]) पद्मतारके. In बृहत्संहिता 14. 5. 7, पद्म occurs as the name of a mountain in the east. It occurs in Jain Cosmography also as the name of a peak of the विद्युत्प्रभ mountain. So here also it is the name of a peak of the Himalayas. It is referred to as गिरिवर in 32[c].

48 [b]) भगाक्षिहा 'destroying the eyes of भग at the दक्षमखध्वंस'. Cf. B. 13. 160. 18.

49 [a]) त्रिकूटं चर्म । ❀ Cn : त्रीणि कूटानि कपटानि पार्श्वयोरग्रे च तीक्ष्णधाररूपाणि परविदारकाणि यस्मिन् । ❀ Probably three knob-like prominences on the convex surface of the shield must have been meant. Ca renders it by त्रिश्रृङ्गम्.

53 [b]) संप्रणेतारं, i. e., संप्रणेतृकं, 'properly marshalled [till then]; and (अच्युतं)' 'unwavering'.

70 Reprimand, seizure, etc. are nicknames, forms of passes by the sword (suggested or rendered current by the dread that they inspire). Should there be any excess or deficiency in these रूपs, i. e., any uneven laying of the chastisement, the ultimate

law in the matter again springs from the sword itself. —[Crit. App., line 10: *read* चेक्ष्वाकु *for* चेक्ष्वाकु.]

84 The mention of पृथु leads to the mention of his famous exploit of the पृथिवीदोहन; but it is not pertinent to the context. What is pertinent is the statement that, by that bow (तेन) created by पृथु, वैन्य, hithertofore; i. e., prior to the creation of असि, protected the earth. That task is now to be shared by both the bow and the sword. The extra passage 422*, is not found in Ś1 K M, and is hence rejected.

161

1 c) The majority reading, आवसथं गत्वा, is improbable, as Yudhiṣṭhira and his brothers were not expected to go home and discuss the matter of adhy. 161 and then return to Bhīṣma's side at the end of the adhy. The accepted reading, अवसरं गत्वा, 'having found a respite or lull in the conversation,' is given by Ś1 K1. 2. 4 D1 only.

3 c) नैष्ठिकं वाक्यं 'a decisive judgment' proceeding from conviction, and not with a divided mind, but with a mind at ease within itself (संतुष्टाः).

7 c) For दिविगा, दिवि च would have been equally acceptable.

9 d) अतन्द्रितः 'with all his wits alert'; fully meaning what he said.

11 b) अव्यतिक्रमः, 'limit which cannot be transcended'.

12 ab) आराधयितुं विजयी appears to have been simplified by आराधयितुं विषहेत.

15 c) निस्तन्तवः 'issue-less'; Cn: नैष्ठिकब्रह्मचारिणः.

16 b) ह्रीसुसंवृताः, 'decently clad under the cloak of modesty'.

17 c) कुलप्रत्यागमाश्च 'maintainers of the traditions in the family'.

19 d) वाक्यकण्ठयोः 'whose words seem to be just waiting in the throat for coming out'.

30 a) उपवादेषु (Ś1 K1. 2. 4 D1) seems to have been used in the sense of subsidiary argumentative treatises, e. g., the Upaniṣads. उपवेदेषु is a *lect. fac.*

34 c) ❀ Ca: पिण्याकः तिलकल्कः। ❀ 'oil-cake'.

36 d) तरसाभिपाती 'attacks (and attains the objective) with vigour and rapidity'.

37 a) ❀ Cn (reading परिखास्थितस्य): परितः खाता परिखा, सर्वतो मूलशोध इत्यर्थः। ❀ परिपत्स्थितस्य, 'seated in a formal assembly'. — cd) 'This my statement may be put down by the good people in one voice (समेत्य) as extremely wicked, even though the gist of it is by no means trash'.

41 d) Cn glosses नैष्ठिकं by सिद्धान्तरूपम्.

44 a) Cv reads स्नेहेन बद्धस्य हि सन्ति तानि. The accepted text says the same negatively. तानि = जातीमरणजराविकारादीनि. A possible reference to the Buddhists is here suspected (cf. Hopkins, *The Great Epic*, p. 88); but the whole context speaks against it. Against the five advocates of Dharma (Vidura), Artha involving steady activity (Arjuna), a coalescence of Artha and Dharma (Nakula-Sahadeva), and Kāma (Bhīma), Yudhiṣṭhira here advocates the Bhagavadgītā ideal of समत्व (42), of overcoming काम, संकल्प, कर्तृत्वाभिमान and फलाशा (44), and of the correct discharge of appointed tasks (45), in the belief that there is a higher power that controls our movements and destiny (cf. BG. 3. 33, 13. 29) for our own ultimate benefit and salvation, and that we must therefore follow His will—must freely merge the individual will into the Will of the Omniscient Lord—in the firm conviction and realisation that that alone is the way to perfect bliss and salvation. True freedom, in fact, is such a self-realisation. It is not therefore without significance that the adhy. is named षड्गीताः. The above is *not* the ideal that the Buddha preached. The word निर्वाण, and the जन्ममृत्युजराविकार group, are pre-Buddhistic. —It may be mentioned that the discussion in this adhy. prepares the ground for the मोक्षधर्म topics, just as adhy. 128 of the राजधर्मपर्व made the transition to the topics of the आपद्धर्मपर्व.

162

6 b) निकृतः 'one insulted and having a grievance'. The v. l. निकृतिः 'trickster' connotes the same as the following शठः.

8 c) संप्रकीर्णेन्द्रियः 'sowing one's wild oats' at large'.

10 [cd]) 'Always wishes that his financial and all other needs be met by friends'.

11 [a]) वहतः, supply मित्रस्य.

14 [cd]) यस्तादृशं नरं कल्याणे त्यजेत्, दध्यात्, [तस्मिन्नपि कल्याणकारिणि] स न रज्यति ।

21 [f]) Ca glosses आविकं वासः by कम्बलम्.

23 [d]) An ornament amongst trusted messengers or *chargès d'affaires*. Cf. 12. 136. 164[b], note.

163

1 [d]) Not much chance of a sea in the geographical surroundings (cf. 12. 162. 28) postulated for the story!

2 [a]) सामुद्रक, acc. to Pāṇini 4. 2. 127. सामुद्रिक more usually connotes हस्तरेखादिपरीक्षक, as Cn explains it under 5. 35. 37.

7 [a]) The more correct form, आम्रवणैः (cf. Pāṇ. 8. 4. 5) is not favoured by the more reliable class of our MSS.

8 [ab]) धव has the botanical name Grislea Tomentosa, or Anogeissus Latifolia; त्वच is the cinnamon.

9 [c]) For भूलिङ्ग bird and its daring, cf. 2. 41. 19-22. — [d]) सर्वतः governing समुद्रं, in the sense of परितः.

18ff. For नाडीजङ्घ, cf. 3. 191. 10ff.

164

7 [d]) ब्राह्म = ब्रह्मसंबन्धि, ब्राह्मणत्वद्योतकम्.

20 [d]) प्रीयता adj. to सुहृदा.

165

12 [a]) Ca glosses बृस्यः by आसनानि. — [c]) Ca glosses वरकुथाः by श्रेष्ठास्तरणकम्बलाः.

14 [ab]) ❀ Ca : जाम्बूनदाः शुद्धसुवर्णरचिताः, पात्रीः भोजनपात्राणि, वज्राङ्काः हीरकचिताः । ❀

166

3 [d]) Ca glosses अनुबन्धं by पापदोषम्.

5 [a]) चाह्वि — The fact that, besides च, the variants offer other hiatus-avoiding devises like हि, [अ]पि, वि, [अ]ति, might suggest the possibility of the hiatus गते *अह्वि being the original. च is, however, adequately supported.

11ff. For the N recension as given in the constituted text, the S recension offers two divergent sets of texts, indicating uncertainty in text-tradition.

20 [d]) The v. l. भक्षणादस्य for भक्षणायास्य is *lect. fac.* What is meant is that to eat his flesh is to eat his sin: so do not give us his sin to eat.

167

3 [b]) दाक्षायणी, daughter of दक्ष (= the starry firmament) and identified with the Milky Way, the "milk" being conceived as the source of life.

17 [a]) पुनर्भ्वां भार्यायां (locatives for genitives) by case-attraction.

CORRIGENDA

TO THE

CONSTITUTED TEXT

PAGE	ADHY.	ŚLOKA				
711	136	23[a]	*read*	चण्डालो	*for*	चाण्डालो
748	137	81[b]	*read*	पञ्चमम्	*for*	पञ्चकम्
780	140	25[c]	*read*	तस्मान्नतीक्ष्णभूतानां		

support of all Sanskritists, and of all who are interested in the furtherance of this supremely important work, which none could do better than he.... In every respect, therefore, this monumental work will reflect the utmost credit on its editor and his assistants, and on the great Indian people who may justly regard it as a matter of national pride.... When completed, this edition of the Mahābhārata will occupy a place in the history of Sanskrit scholarship with which only one other work—the lexicon of Boehtlingk and Roth—can hope to vie in magnitude and importance."—Professor Dr. FRANKLIN EDGERTON (Yale University, New Haven).

His Excellency Sir ROGER LUMLEY, Late Governor of Bombay: "Since its foundation more than a quarter of a century ago, the Bhandarkar Oriental Research Institute has rendered great service to the cause of Oriental learning, and deeply enriched the tradition of Indian Scholarship. As President of the Institute, I am proud of the noteworthy contributions which have been made to the study of India's literary heritage under its auspices.... I give my best wishes to the Institute for the future, and I shall look forward in particular to the day when its great work for the Mahābhārata has been successfully completed."

His Excellency LORD WILLINGDON, Late Viceroy of India: "With the recollection of the close association which I had with the early fortunes of the Bhandarkar Institute in years gone by and of my personal friendship with that great scholar and gentleman Sir Ramkrishna Bhandarkar during the years I was Governor of Bombay, I am grateful for this opportunity of sending my warmest greetings to all those who have laboured so well to bring it to its present state of efficiency.

As its first president, I am proud to feel that it is fully justifying the hopes and aspirations of its founder, and is proving a worthy memorial to a great citizen, a great student of Oriental Research and above all to one who spent his life working for the educational advancement of his fellow countrymen.

I much hope before long to come and see for myself the practical evidence of its progress, and in the meantime wish the Bhandarkar Oriental Research Institute all possible success in the coming years".

Sir JOHN FORSDYKE, K. C. B., Director and Principal Librarian, BRITISH MUSEUM, London. "The British Museum sends its warmest congratulations to the Bhandarkar Oriental Research Institute. The founding of the Institute was a landmark in the development of Oriental studies in India, and during these 25 years great enterprises have been planned and rapidly carried towards completion. First among these is the monumental edition of the Mahābhārata, without doubt the most important advance in Sanskrit scholarship in this period, and a model for the critical treatment for which the bulk of Sanskrit literature still waits."

Resolutions of the Indian Section of the 17th International Congress of Orientalists at Oxford (1928): 1. "That this Congress is gratified to find that the preparation of a critical edition of the Mahābhārata, a work of such tremendous importance for the future of Sanskrit research, has been undertaken by the Bhandarkar Oriental Research Institute, and congratulates the Institute on the first fruits of its labours, the first fascicule of the critical edition, which was published in July 1927."

2. "That in view of the eminently satisfactory manner in which the work is being done by the Institute, this Congress is of opinion that the MS. collations made and the funds collected for the critical edition of the epic planned by the Association of Academies be now utilized for purposes of the critical edition being prepared in India, without prejudice to the original project of the Association of Academies."

3. "That this Congress therefore recommends that: (*a*) such collations of the Mahābhārata text as have already been prepared by the Association of Academies be placed, on loan, at the disposal of the Bhandarkar Oriental Research Institute, and (*b*) such funds as were collected by the Association of Academies for Mahābhārata work be now utilized for doing further collation from the Mahābhārata MSS. preserved in the European libraries, these collations being in due course likewise made available for the purposes of the work of the critical edition undertaken by the Bhandarkar Oriental Research Institute."

☞ **It is in the spirit of this resolution that the Trustees of the Mahābhārata Fund in Great Britain have made from the Fund donations of £ 2,490.**

The Critical and Illustrated Edition of

THE MAHĀBHĀRATA

VOLUMES ALREADY PUBLISHED

	Deferred Prices ‡ Non-members Rs.	Members Rs.
Vol. I - ĀDIPARVAN (1), Ed. V. S. Sukthankar; Fasc. 1-7; pp. CXVIII + 996	36-8	33-0
Vol. II - SABHĀPARVAN (2), Ed. F. Edgerton; Fasc. 13-14; pp. LXVII + 517	14-8	12-0
Vol. III & IV - ĀRAṆYAKAPARVAN (3), Ed. V. S. Sukthankar; Fasc. 11-12; pp. XLII + 1111	20-8	18-0
Vol. V - VIRĀṬAPARVAN (4), Ed. Raghu Vira; Fasc. 8; pp. LX + 362	13-0	11-0
Vol. VI - UDYOGAPARVAN (5), Ed. S. K. De; Fasc. 9-10; pp. LIV + 739	22-0	19-4
Vol. VII - BHĪṢMAPARVAN (6), Ed. S. K. Belvalkar; Fasc. 15-16; pp. CICV + 802	20-8	18-0

VOLUMES IN PRESS OR IN PREPARATION

	Non-members Rs.	Members Rs.
Vol. X - KARṆAPARVAN (8), Ed. P. L. Vaidya; pt. 1, Fasc. 20, out	20-8	18-0
Vol. XIII - ŚĀNTIPARVAN (12), Ed. S. K. Belvalkar; Rājadharma, Fasc. 18,19 out	42-0	37-0
Vol. XIV - ŚĀNTIPARVAN (12), Ed. S. K. Belvalkar; Āpaddharma, Fasc. 21 out	14-0	11-0
Vol. XV - ŚĀNTIPARVAN (12), Ed. S. K. Belvalkar	24-0	22-0
Vol. XVI - ŚĀNTIPARVAN (12), Ed. S. K. Belvalkar	24-0	22-0
Vol. XII - SAUPTIKAPARVAN (10), Ed. H. D. Velankar and STRĪPARVAN (11), Ed. V. G. Paranjpe	10-0	9-0
Vol. VIII & IX - DROṆAPARVAN (7), Ed. S. K. De	36-0	32-0
Vol. XI - ŚALYAPARVAN (9), Ed. R. N. Dandekar	17-8	15-0
Vol. XVIII - ĀŚVAMEDHIKAPARVAN (14), Ed. R. D. Karmarkar	16-8	14-0
Vol. XVII - ANUŚĀSANAPARVAN (13)	32-0	28-0
Vol. XIX - ĀŚRAMAVĀSAPARVAN (15), MAUSALAPARVAN (16), MAHĀPRASTHĀNIKAPARVAN (17), and SVARGAPARVAN (18)	13-0	11-0
Vol. XX and XXI - PRATĪKA INDEX	23-8	20-12
* * * * * * * * *		
§ Vol. XXII and XXIII - HARIVAṂŚA	32-0	28-0
§ Vol. XXIV - EPILOGUE	36-0	32-0

‡ *Bound Volumes at Rs. 3 to 6 extra each.*

RATES OF SUBSCRIPTION*

Kind of Binding	For Non-members		For Permanent Members	
	Advance Payment (i)	Deferred Payment (ii)	Advance Payment (iii)	Deferred Payment (iv)
Cloth	Rs. 425	Rs. 475	Rs. 375	Rs. 425
Paper	Rs. 350	Rs. 400	Rs. 300	Rs. 350

N. B.— Subscribers on the Deferred Payment plan have to deposit Rs. 25/- out of the price for registration of the order. — *Postage extra in all cases.*

* Parts not sold singly, except the Bhagavadgītā portions from Vol. VII: Price (Paper) Rs. 7-8.

† Concessions to trade at 20% on the deferred price charged to non-members (but at 12½% on the advance price charged to permanent members).

§ The two Harivaṁśa Volumes and the Volume of Epilogue fall outside the above set.

☞ *This current price-list cancels all previous lists.*

Printed and Published by The Bhandarkar Institute Press, Poona 4.